تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

(١٨٨٠)

لە بەڵگەنامەی قاجاری دا

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

محەمەد حەمە باقی

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إقرَا الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إقرَا الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافي)

www. iqra.ahlamontada.com

منتدى إقراء الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى , عربي , فارسي)

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

(١٨٨٠)

لە بەڵگەنامەی قاجاری‌دا

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

(١٨٨٠)

لە بەڵگەنامەی قاجاریدا

محەمەد حەمەباقی

■ دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی
ت (٢٩٩٩٢)

■ کتێبی ژمارە: ((١٤)

■ کتێب: شۆڕشی شێخ عوبدوڵڵای نەهری: ١٨٨٠
لە بەڵگەنامەکانی قاجاری دا

■ نووسینی: محەمەد حەمەباقی

■ چاپی یەکەم: هەولێر - ٢٠٠٠

■ پیتچنین: کۆمپۆتەری بەدرخان- سەقز- عەتا بەرفی

■ بەرگی دەرەوە: محەمەد قادر

■ تیراژ: ٢٠٠٠

■ ژمارەی سپاردن (٤٤٧)ی ساڵی ٢٠٠٠ی دراوەتێ.

■ چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە/هەولێر

کـاری ئـەم کتێبە هـاتبووە دوایـیو خـرابووە سەر ترێس، کە برای هێژا نێچیروان بارزانی بەسوپاسەوە هاودەروێشیی لەگەڵمدا کردو بۆ پەیداکردنی بەشێکی تـر لـە بەڵگەنامەکانی عوسمانی لەسەر شێخ عوبەیدوڵڵا و شۆڕشی (١٨٨٠) لـە ئەرشیفی عوسمانیدا، بەخەمەوە بوو؛ تا لە داهاتوویەکی نزیکدا ئەو چەپکە بەڵگەنامەیەش بۆ کتێبێکی دەوڵەمەندتر ئامادە بکەین، بە ناوی :

شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

(١٨٨٠)

لەبەڵگەنامەی نێودەوڵەتیدا

پێشکەشە بە :

یادی (١٧٠) ساڵەی لەدایکبوونی رابەری مەزن :
شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری

و

یادی (١٢٠) ساڵەی شۆڕشی (١٨٨٠)،
کە هەر ئەو رابەرە نوێخوازە رابەرایەتی کرد و
دۆزی رەوای کوردی گەیاندە قۆناغێکی هەمیشە نوێ.

سوپاس و پێزانین

لەم تەقەللایەی بەردەستتاندا، رەنج و ماندووبوونی هەمەجۆرەی گەلێ هاورێی دڵسۆزی تێدایە، کە بە پشوویەکی درێژ و پەرۆشێکی خاوێنەوە هاوکارییان کردووم و دەبێ بەوپەری سوپاس و پێزانینەوە ناویان بهێنم؛ بەرێزان:

ئاسۆ (محەمەد سەعید نەجاری) ، ناسر وەحیدی، ئیبراهیم حەسەنی، عەبدولخالق یەعقووبی، ئەمین گەردیگلانی – **بۆکان**

سەیید محەمەد سەمەدی، سەلاح پایانیانی – **مهاباد**

حاجی محەمەدشەفیع خزری، تاهیر ئاهەنگەری، ئازاد ئاغایی – **شنۆ**

خانم (م) کە پێی خۆش بوو ناوی نەهێنم، عەتا بەرفی، عومەر عەبدوڵڵابەگی، مەنسوور تەیفووری، مەنسوور شەهلایی، نەجیبە ئەحمەد –– **سەقز**

خانم فەرزانەی فەلاح – **تاران**

ئەنوەر سوڵتانی ، دیاری ئەحمەد –– **ئینگلستان / لندن**

ئەنوەر مەعریفەت – **دیواندەرە**

پێڕست

پێشەکی ١١

ئەو مێژووانەی پێوەندییان بە شۆڕشی (١٨٨٠)ەوە هەیە ٢١

ناسنامەی نووسین و کتێب و سەرچاوە دەربارەی شۆڕشی ١٨٨٠ .... ٢٧

بەشی یەکەم ٣٧

١- کورد لە سەرەتای ١٨٥٠ بە دواوە ٣٨

١/١ کورد لە نێوان دوو جەنگی دوایی رووس و عوسمانیدا ٤١

٢- شێخ عوبەیدوڵلاّ ی نەهری ٤٢

٣- دەربارەی تەریقەتی نەقشبەندی ٤٨

٤- درەوشانەوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ ی نەهری ٥٤

٥- هەڵوێستی شێخ عوبەیدوڵلاّ لە جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ی نێوان رووس و عوسمانیدا ٥٨

٦- رووداوی تازە و گرنگ ٦٥

١/٦ پەیماننامەی سان‌ستیڤانۆ ٦٦

٢/٦ پەیماننامەی بەرلین و بڕیاری ئۆتۆنۆمی بۆ گەلی ئەرمەن ٦٨

بەشی دووەم ٦٩

١- کوردستان دوای برانەوەی جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ .... ٧٠

١/١ یەکخستن و ڕێکخستنی ریزەکانی کورد ٧٥

٢/١ بانگەواز بۆ کۆکردنەوەی سەرانی کورد ٧٥

٣/١ پێکهێنانی یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی کوردی ٧٧

٤/١ ناوەرۆك و بایەخی کۆمەڵەی «یەکێتی کوردان» ٧٨

٢- کێشەی ئەرمەن ٨١

١/٢ پێشینە و ناسنامەی ئەرمەن ٨١

٢/٢ ئەو هۆیانەی کورد و ئەرمەن لە یەك نزیك دەکاتەوە ٨٣

٣/٢ ئەو هۆیانەی کورد و ئەرمەنی لە یەکتر دوور دەخستەوە ٨٤

١/٣/٢ جیاوازی ئایین و زمان ٨٤

٢/٣/٢ جیاوازی فەرهەنگیی و ئابووری ٨٤

٣/٣/٢ ژیاندنەوە و دەوڵەتاندنی کێشەی ئەرمەن ٨٥

٤/٢ هەڵوێستی کورد لە کێشەی ئەرمەن ٩٤

٥/٢ حاجی قادری کۆیی بزوێنەری جەماوەر بۆ شۆڕشی ١٨٨٠ .... ٩٦

٦/٢ هەڵوێستی ئاشتیخوازانەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بەرانبەر بە ئەرمەن ١٠٢

٧/٢ شێخ عوبەیدوڵلاّ دۆستی هەمیشەی ئەرمەن ١٠٤

٨/٢ هەڵوێستی ئەرمەن لە کێشەی کورد ١٠٦

٩/٢ هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی کورد ١٠٨

٣- کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتاندنی کێشەی کورد ... ١١١
١/٣ هەڵسەنگاندنی هێزی کورد و دوشمنەکانی ... ١١٢
٢/٣ جوانترکردنی وێنەی کورد ... ١١٣
٣/٣ جێگاکردنەوە بۆ کێشەی کورد ... ١١٥
٤/٣ هەڵوێست لە ئینگلستان ... ١١٦
١/٤/٣ دیداری شێخ عوبەیدوڵلا و نوێنەری ئینگلستان ... ١١٩
٢/٤/٣ دوو نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ دوکتۆر کۆچران ... ١٢١
١- نامەی یەکەم: بۆ ئابۆت ... ١٢١
٢- نامەی دووەم: بۆ ئیلیۆت ... ١٢٢
٣/٤/٣ سەردانی نوێنەری ئینگلستان بۆ لای شێخ عوبەیدوڵلا ... ١٢٤
٥/٣ هەڵوێست لە رووسیا ... ١٢٦
١/٥/٣ ناردنی دوو جار نوێنەری کورد بۆ لای کۆنسوڵی رووسیا لە ئەرزرۆم ... ١٢٦
٢/٥/٣ ناردنی نوێنەری کورد (بۆ سێیەم جار) بۆ لای کۆنسوڵی رووسیا لە ئەرزرۆم ... ١٢٨
٣/٥/٣ ناردنی نوێنەری کورد (بۆ چوارەم و پێنجەم جار) بۆ لای کۆنسوڵی رووسیا لە ئەرزرۆم ... ١٣٠
٤/٥/٣ هەڵوێستی رووسیا لە کێشەی کورد ... ١٣١
٦/٣ هەڵوێست لە ئێران ... ١٣٢
١/٦/٣ ناردنی نوێنەری کورد بۆ تاران ... ١٣٤
٢/٦/٣ پێکهێنانی کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتیی ... ١٣٥
٧/٣ قۆستنەوەی ناکۆکیی ... ١٣٧
١/٧/٣ نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ عەبباس میرزا (مولك‌ئارا) ... ١٣٨
٢/٧/٣ بەدەستەوەدانی پەیامنێری کورد ... ١٤٠
٨/٣ نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ وەلیعەهد لە تەورێز ... ١٤٣
٩/٣ نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئیقبالۆدەولە ... ١٤٤
١٠/٣ هەڵوێست لە دەوڵەتی عوسمانی ... ١٤٦
١١/٣ هەڵوێست لە گەڵی عەرەب و گەورەپیاوانی ... ١٥١
٤- شۆڕش ... ١٥٣
١/٤ قۆناغی یەکەم: بیروڕای جیاواز ... ١٥٣
٢/٤ ئاڵوگۆڕی بەرنامە ... ١٥٥
٣/٤: گواستنەوەی جوگرافیا ... ١٥٧
٤/٤: بۆچی کوردستانی ئێران و لەویش ورمێی هەڵبژارد؟ ... ١٦١
١/٤/٤ پێشینەی ورمێ ... ١٦١

٢/٤/٤ هێنانی ئێلـی ئەفشار ... ١٦٢
٣/٤/٤ کێشەی ئەرمەن ... ١٦٤
٤/٤/٤ بنکەیەکی جەماوەری بەربلاو ... ١٦٦
٥/٤/٤ خەریکبوونی ئێران بە شەڕی ناوخۆوە ... ١٦٩
٦/٤/٤ ئێران لە تورکیا دەوڵەمەندترە ... ١٦٩
٥- قۆناغی دووەم: بزواندنی هێز و لەشکرکێشیی ... ١٧٠
١/٥ قۆڵـی خۆرهەڵاتی ورمێ ... ١٧٠
٢/١/٥ ئازادکردنی موکریان و دەوروبەری ... ١٧١
٣/١/٥ گرتنی میاندواو و دەوروبەری ... ١٧١
٤/١/٥ فرماننامەی شێخ عەبدولقادر بۆ فەرماندارانی سەقز و بانە ... ١٧٤
٥/١/٥ تەقەللای تەورێز ... ١٧٤
٦/١/٥ تەقەللای تاران ... ١٧٥
٧/١/٥ تەقەللای گرتنی بناو ... ١٧٦
٨/١/٥ نامەی هەمزاغا بۆ شێخ عوبەیدوڵلا ... ١٧٧
٩/١/٥ دوو نامەی شێخ عەبدولقادر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا ... ١٧٧
١٠/١/٥ دوو نامەیتر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا (نامەی ئەلیکساندەر رەینارت و؟) ... ١٧٨
١١/١/٥ سەردانی کۆنسوڵـی ئینگلستان لە ناوچەکانی راپەڕین ... ١٨٠
١٢/١/٥ کوشتنی بەکۆمەڵـی کورد ... ١٨١
١٣/١/٥ کشانەوەی هێزەکانی کورد لە موکریان ... ١٨١
٢/٥ قۆڵـی ورمێ ... ١٨٣
١/٢/٥ گەیشتنی شێخ عوبەیدوڵلا و هێزەکەی بۆ نزیك ورمێ ... ١٨٣
٢/٢/٥ دوو نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ زانایانی ورمێ ... ١٨٥
٣/٢/٥ فێڵکردن لە شێخ عوبەیدوڵلا ؟ یان تکای مۆڵەت؟ ... ١٨٥
٤/٢/٥ گەرانەوەی ئێقبالدەولە بۆ ورمێ ... ١٨٦
٥/٢/٥ سەردانی کۆنسوڵـی ئینگلستان لە ناوچەکانی راپەڕین ... ١٨٧
٦/٢/٥ تەقەللای شێخ عوبەیدوڵلا بۆ پاراستنی مەسیحی و خوێننەڕشتن ... ١٨٨
٧/٢/٥ هەڵایسانی جەنگ ... ١٨٩
٨/٢/٥ نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئێقبالدەولە ... ١٩٣
٩/٢/٥ وەڵامی ئێقبالدەولە بۆ شێخ عوبەیدوڵلا ... ١٩٤
١٠/٢/٥ تەقەللایتری شێخ عوبەیدوڵلا ... ١٩٨
١١/٢/٥ نامەیتری شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئێقبالدەولە ... ١٩٨
١٢/٢/٥ گەیشتنی هێزەکەی تەیموورپاشاخان ... ١٩٩

١٣/٢/٥ كشانەوەی هێزەکانی کورد لە ورمێ ٢٠١
بەشی سێیەم١٩٩ .... ٢٠٣
١- تێشکان و تەقەللای هەستانەوە ٢٠٤
١/١ قۆناغی سێیەم: کشانەوە و ئاکام ٢٠٤
٢/١ قۆڵی موکریان ٢٠٤
٣/١ قۆڵی ورمێ ٢٠٥
٤/١ بەرپەرچ و کاردانەوەی سەربازییانەی دەوڵەتی
ئێران ٢٠٩
٥/١ بەرپەرچ و کاردانەوەی دیپلۆماسییانەی دەوڵەتی ئێران ٢١٥
٦/١ هەڵوێستی ئینگلستان ٢١٧
٧/١ هەڵوێستی رووسیا ٢١٩
٨/١ هەڵوێستی عوسمانی ٢٢٠
٩/١ تەقەللایتری ئێران بۆ سەرکوتی شۆرشەکە ٢٢٣
٢- قۆناغی چوارەم : تەقەللای هەستانەوە و ژیاندنەوەی شۆڕش ٢٢٧
١/٢ سکاڵانامەی خەڵکی کوردستان ٢٢٨
٢/٢ گەلەکۆمەکێی دەوڵەتان لە دژی کورد ٢٣٠
٣/٢ تەقەللای تورکیا بۆ هێمنکردنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ٢٣٣
٤/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ محەمەدئاغای ئاکۆ ٢٣٣
٥/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ مامەندئاغای پیران ٢٣٤
٦/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ کوردانی سەرسنوور ٢٣٦
٧/٢ تەقەللای کرینی چەك و تەقەمەنی ٢٣٧
٨/٢ بڕوای شێخ عوبەیدوڵڵا بە دەوڵەتی عوسمانی ٢٣٨
٩/٢ بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەموول ٢٤٠
١٠/٢ هەڵاتن لە زیندان ٢٤١
١١/٢ تورکیا و ئێران دژی داخوازییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵان ٢٤٣
١٢/٢ بەرنامەی ئەمجارەی شێخ عوبەیدوڵڵا ٢٤٣
١٣/٢ نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ میرزا موحسین ٢٤٤
١٤/٢ دواگرتن و بردنی بێگەڕانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ٢٤٧
ئەنجام ٢٤٩
بەشی چوارەم ٢٥٧
پاشکۆ ٢٥٩
سەرچاوە ٦٤٣
فەرهەنگی ناو ٦٤٧
فەرهەنگی جوگرافیا ٦٦٠

پێشەکی

هێشتا هیچ یەکێك لەو چەندین راپەڕین و شۆڕش و بزووتنەوە ئازادیخوازانەی گەلی کورد (کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا روویانداوە)، بە ئەندازەی شۆڕشی ساڵی (١٨٨٠ ز)، لە لایەن شا و سوڵتانی دەوڵەتانی دراوسێ و سیاسەتمەدارانی دنیاوە، جێی گرنگیپێدان و هەڵوێست وەرگرتن و سەرنج لێدان نەبوون و لە هەمان کاتیشدا هیچیان ئەوەندەی ئەم شۆڕشە، راپۆرت و نووسین و لێکۆڵینەوەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و سیاسییان لە لایەن نووسەرانی بیانی و کوردەوە لەبارەوە نەنووسراوە و هیچیشیان ئەوەندەی ئەم شۆڕشە و رابەرەکەی، بەڵگەنامەی لە ئەرشیفەکانی دنیادا لەدوا بەجێ نەماوە؛ کە بێگومان هۆی سەرەکی ئەم گرنگیپێدان و نووسینە زۆرە؛ هەر دەگەڕێتەوە بۆ جۆری بەرنامە و سیستەم و هەڵبژاردنی جوگرافیای راپەڕینەکە و جۆری هەڵکەوتن و بیرکردنەوەی تازە و هاوچەرخانەی رابەرە هۆشیارەکەی، کە شێخعوبەیدوڵڵای نەهرییە.

شێخعوبەیدوڵڵای نەهری، کە لە دوا چارەکی سەدەی نۆزدەهەمدا، وەك رابەرێکی ئایینی و سیاسەتمەدارێکی سەردەمی تازە، دەدرەوشێتەوە؛ کۆمەڵگەی کوردی، لەوپەڕی ژێردەستیی و پەرتەوازەیی و لێکدابڕان و هەژاریی و ژێر باری زوڵم و زۆرداریی و باج و سەرانە و بێگاریی هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانیدا دەیناڵاند. هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیش، کە نزیکەی چوار سەدە، لە ململانێ و شەڕێکی پچڕپچڕی بەردەوامدا دەژیان، لە لایەکەوە زۆربەی شەڕ و بەیەکدادانەکانیان لەسەر خاکی کوردستان و لە سەر ئەستۆی مەزنان و ئێڵ و جەماوەری کوردستان بووە؛ کە جەماوەری کوردیش بە ئارەزووی خۆیان بووبێت، یان بە زۆرەملێ، لەم شەڕانەدا تێوەگلاون و بوونەتە سووتەمەنی و پاشکۆی یەکێك لەم دوو دەوڵەتە و چونکە کوردستانیش کەوتبووە نێوان هەردوو دەوڵەتەوە، بوو بە یەکێك لە رێگە سەرەکییەکانی لەشکرکێشییە گەورەکانی هەردوو دەوڵەت، بۆ پەلاماردانی شار و مەڵبەندە ستراتیژی و گرنگەکانی یەکتری. لە ئەنجامی ئەمەشدا، ئاواییەکانی کوردستان وێران بوون، سامانی بە تاڵانی لەشکری داگیرکار دەبرا. بەروبوومی کشتوکاڵ و ئاژەڵی دەفەوتا، زەرەری گیانیی زۆری لێدەکەوت.[1]

ئەم داروبارەش هەمیشە کوردستانی کردبووە مەیدانێکی وێرانە و کاولی زۆرانبازیی ئەم دوو دەوڵەتە زلهێزە و ئەمەش هەمیشە دەبووە مایەی زیاتر دواکەوتنی باری ئابووری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و سیاسی... کۆمەڵگەی کوردەواری؛ کە سەرەڕای ئەمانەش، هەر ئەم دوو دەوڵەتە، لە دوای هەموو شەڕ و بەیەکدا هەڵپژانێکدا؛ کە بە رێگەی رێکەوتننامە و

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین ل ٢٦

پەیماننامە، دوایی هاتووە، ئاکامەکانی مەرج و داخوازیی هەریەکەیان لەویتر؛ بە بارێکی گرانتر، بۆ سەر کوردستان گەڕاوەتەوە.

لە سەرەتای سەدەی پازدەهەم و دروستبوونی دەوڵەتی ئێران؛ واتە: دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١ ز) و هەوڵدانی شا ئیسماعیلی یەکەم (١٤٨٧ ز – ١٥٢٤ ز)، بۆ فراوانبوونی سنووری دەسەڵاتی، بە هەر چوار دەوری دەوڵەتەکەیدا و بۆ پەرەپێدان و بەزۆرسەپاندنی مەزهەبی شیعە (کە لە یەکەمین ڕۆژی شاهێتی خۆیەوە، شیعەی کردە مەزهەبی ڕەسمیی دەوڵەت)، لە زستانی ١٥٠٦ بە دواوە، لەو هێرش و لەشکرکێشییەدا، کە بە ناو کوردستاندا بۆ سەر دیاربەکر و مووسڵ و بەغدا (١٥٠٨) و لورستانی کرد و داگیر و کاولی کردن؛ دەستی لە هیچ نەپاراست و قەتلوعامێکی ڕەشۆکییانە و بەربڵاوی موسڵمانانی سوننی مەزهەبی کرد.[1]

ئەم کارانەی شا ئیسماعیل، هەڕەشە و مەترسییەکی ڕاستەوخۆی بۆ دەوڵەتی عوسمانی دروستکرد و سوڵتان سەلیم (١٥١٢ – ١٥٢٠ ز)ی عوسمانیش لە ساڵی ١٥١٤ ز – دا، بە لەشکرێکی گەورەوە، کە بەشێکی کوردی سوننی مەزهەب بوون؛ ئەویش هەر بە ناو کوردستاندا هێرشی بردە سەر تەورێز، (ناوەندی دەسەڵاتی سەفەوی) و سەرانی لەشکری سەفەویش، بۆ بەرگری لە هێرشەکە، بە هێزەکانیانەوە کشانەوە دواوە و لە دوای خۆیشیانەوە، هەموو ئەو ناوچانە، واتە: (کوردستان)یان سووتاند و کاولکرد، تا لەشکری عوسمانی نەتوانێ خۆراکی لەشکر و تفاقی بارەبەرەکانی لێ دابین بکات.[2]

ئەم دوو لەشکرە، لە دەشتی (چاڵدێران)ی باکووری خۆرئاوای زەریاچەی (ورمێ) بەیەکدا هەڵپژان و دوای شەڕ و کوشتارێکی زۆر، لەشکری سەفەوی شکا و لە ئەنجامی ئەم شەڕەشدا بەشێکی زۆری خاکی کوردستان، کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی...

سەرەڕای ئەمەش؛ لە سۆنگەی پشتیوانیکردنی کوردانی سوننی، لە دەوڵەتی عوسمانی، لە دژی دەوڵەتی شیعەی ئێرانی؛ شاکانی بەرودوای ئێران، ڕقێکی ئەستوور و مێژینەیان لە کورد هەڵگرت و بەڕێوەبردنی هەندێ لە میرنشینە میرایەتییەکانی کوردیان لە مەزنەکانی کورد سەندەوە. بەڵام بەپێچەوانەوە سوڵتان سەلیم، لەبەرامبەر ئەم پشتیوانییەی کورد، بە ڕاوێژی زانای ناوداری کورد؛ ئیدریس بدنیسی (١٤٥٢ – ١٥٢٠ ز)، بەڕێوە بردنی میرنشینە میرایەتییەکانی کوردی بە میرەکانی کورد سپاردەوە.

نموونەی ئەمجۆرە زنجیرە جەنگ و کاولکارییە، کە نزیکەی بیست ساڵێك لە نێوان سەفەوی و عوسمانیدا خایاندی؛ لە ئاکامدا بە ڕێکەوتننامەی: ئەماسیە (١٥٥٥ ز)ی نێوان شاتەهماسب (١٥٣١ – ١٥٧٦ ز) و سلێمان قانوونی (١٥٢٠ – ١٥٦٦ ز) دوایی پێهێنرا، کە

---

[1] استانفورد. جی. شاو و ازل کورال شاو . جلد ٢ ل ١٤٦

[2] هامر پورگشتال. جلد ٢ ل ٨٣٦ . هەروەها مجیر شیبانی، ل ٩١

بە گوێرەی بەندەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە، کوردستان بەسەرهەردوو دەوڵەتدا دابەشکرا و بەمەش چەندان میرنشینی خۆجێیی نیمچە سەربەخۆی کورد (کە پێشتر هەبوون)؛ ئەوانەی بەری خۆرئاوا و باشووری کوردستان، کەوتنە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی و ئەوانەی بەری خۆرهەڵاتیش، کەوتنە ژێر دەسەڵاتی سەفەوی.

خاڵە سەرەکییەکانی ڕێکەوتننامەی (ئەماسیە) لە سەردەمەکانی داهاتوودا و پاش دروستبوونەوەی هەموو زنجیرە شەڕێکی تازەی نێوان ئێران و عوسمانی و دەستپێکردنەوەی هەموو دانووساندنێکی ئاشتی؛ دەکرانە بنچینەی گفتوگۆ، بۆ ڕێکخستنی ڕێکەوتننامەی تازە.

بەڵام ڕێکەوتننامەی لەمە ترسناکتر و دوای نزیکەی ٨٤ ساڵ شەڕ و بەیەکدادانی ناوبەناوی لەشکری عوسمانی و ئێران، ڕێکەوتننامەی ساڵی (١٦٣٩ ز) بوو، کە بە ڕێکەوتننامەی (زەهاو) بەناوبانگە و بە سەرەتای یەکەمین دابەشکردنی کوردستان دەژمێردرێ. چونکە لەم ڕێکەوتننامەیەدا ئەو سنوورەی هەردوو دەوڵەت لە سەری پێکهاتبوون، لە ئاخسقەوە، لە قەقفاس بە ناو مەڵبەندەکانی؛ کارس، وان، شارەزوور، بەغدا، بەسرا، تا سەر ئاوی کەنداو، بە ناو جەرگەی خاکی کوردستاندا رادەبوورد و کوردستانی بە دوو بەشەوە دەکرد.[1]

دوای زنجیرە شەڕێکیتریش، ڕێکەوتننامەی (١٧٤٦)ی نادر شا (١٦٨٨ - ١٧٤٧ ز) و ڕێکەوتننامەی یەکەمی ئەرزەڕۆم (١٨٢٣ ز) و ڕێکەوتننامەی دووەمی ئەرزەڕۆم (١٨٤٧ ز) بە هەمان شێوە لە نێوان ئێران و عوسمانیدا دووپاتە دەبێتەوە.

بەڵام لە نێوان ئەم دوو ڕێکەوتننامەیەی دوایی و روونتر؛ لە چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بە دواوە، کە ئەم ڕێکەوتنانە بوونە هۆی خاوبوونەوەی گرژیی نێوان عوسمانی و قاجاری و کەمتر کاریان بە کورد ما؛ ئیتر لە لایەکەوە: سوڵتان مەحموودی دووەم ١٨٠٨ - ١٨٣٩) و سوڵتان عەبدولمەجید خان (١٨٣٩ - ١٨٦١)؛ هەموو میرایەتییە ئۆتۆنۆمییەکانی کوردستانی عوسمانی: سۆران (١٨٣٧)، بابان (١٨٤٢)، بادینان (١٨٤٣)، هەکاری (١٨٤٨)، بۆتان (١٨٤٨)، بتلیس (١٨٤٩) و لە لایەکیتریشەوە محەمەد شای قاجار (١٨٣٤ - ١٨٤٧) میرایەتییە ئۆتۆنۆمەکانی کوردستانی ئێران: ئەردەڵان، لورستان و موکریانیان بەرودوا بە لەشکرکێشی و زنجیرەشەڕ و تێهەڵچوونێکی خویناوی و کاولکاری تێکدا و لە جێی ئەوان، دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی و قاجارییان تێدا دامەزراندن.

ئەگەرچی ئەم میرنشینانەی کورد، بە هۆی دابەشبوونی سیاسی کوردستان بە سەر دوو دەوڵەتی ناکۆکی سوننی و شیعەدا، کە دوو زمانی ڕەسمیی جیاواز و دوو فەرهەنگی جیاواز و پیڕەوی دوو جۆر ڕێکخستنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری جیاواز و تۆپۆگرافی نالەباری ئەرزی کوردستان و... نەیانتوانیبوو هەنگاوی بەرەو هاوکاری و یەکێتی و یەکبوون و

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ٣٩

دارشتنی کار و بەرنامەی هاوبەش هەڵبگرن و زۆرجاریش بە دنەدان و نەخشەی سەرانی عوسمانی و ئێران؛ شەڕ و بەیەکدادانی خوێناوییان لەگەڵ یەکتری و لەگەڵ ئەندامانی بنەماڵەکانی خۆیشیاندا کردووە؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا، ئەم میرنشینانە لە زۆر سەردەمدا سەرومڕ لە پێناوی دروستکردنی نیمچە سەربەخۆییەکی ناوچەیی و پاراستنی داد و ئاسایش و ئازادی دانیشتووانی سنووری ناوچەکانیان و پارێزگاریکردن و گەشەسەندنی فەرهەنگ و ئەدەب و داب و نەریتی کوردەواریدا، لەشکری رێکخرا و و چەکدار و ئیدارەی چەسپاویان هەبووە و هەندێکیشیان پارە و سکەیان بە ناوی خۆیانەوە لێداوە و لە نوێژی رۆژانی هەینیشدا، لە جیاتی ناوی سوڵتانی عوسمانی، ناوی میرەکان هێنراوە و زۆر جاریش هەستی پاکی نەتەوەیی و نیشتمانیی، هانیداون بۆ تەقەللای خۆ رزگارکردن لەو دوو هێزە و پێکهێنانی قەوارەی گەورەتری سەربەخۆیی؛ کە ئەمەیان بە ئاشکرا، لە سەرەتای چارەکی دووەم، تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، لە چەندان راپەڕین و یاخیبوونی پچڕپچڕ و ناوچەیی میرنشینەکانی: بۆتان، سۆران و بابان‌دا خۆی نووانـدووە... بۆیە لە ناوبردنیان بۆشاییەکی گەورە و ئاشکرای لە دڵ و دەروونی مرۆڤی کورد و هەمە لایەنەی کۆمەڵگەی کوردیدا دروستکردووە و لەو بۆشاییە گەورەیەشدا، کە نزیکەی چل ساڵێکی خایاندووە، دەسەڵاتی بێگانە؛ چەوساندنەوە و بێدادی و زوڵمی زۆرتری هێناوەتە ناوچەکانیان و شیرازەی ئاسایش و ئۆقرەی ناوچەکانیشیان هەر بەرەو شێواوتر و دواکەوتووتر چووە.

ئەم داروبارە، وەك «وادی جویدە» دەڵێ: زەمینەی بۆ دەرکەوتنی «شێخ»ەکان وەك رێبەرانی سیاسی خۆشکرد، کە دوای سەرکوت و هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکان و ئاکامەکانی[1] ئەو سەرکوتکردنە؛ شێخ‌عوبەیدوڵڵای نەهری، وەك دەرەتان و بانگەوازێکی تازە و رزگارکەر دەرکەوێ و بەرنامە و ئامانجی سیاسی و چارەی کێشەی رەوای کورد رادەگەیەنێ.

دەرکەوتنی شێخ‌عوبەیدوڵڵا، وەك کەسایەتییەکی دیار؛ نیشانەی هۆشیاری زۆرتری میللی‌گەرایی (ناسیونالیست)ی کوردە.[2] هەرچەندە پێشتریش هەستی میللی‌گەرایی لە ناو کورددا هەبووە، (بەڵام قسە راشکاوەکانی شێخ، کە دەیوت: نیازی وایە کوردستانێکی سەربەخۆ دابمەزرێنێ؛ مەبەستی ئەوە بوو، ئەو حکومەتەی بە نیازە دایمەزرێنێ؛ زۆر جیاوازتر دەبێ لەوانەی پێشووتری خۆی؛ واتە: کەسانی وەك (میربەدرخان‌بەگی بۆتان، کە مەبەستەکانی هەر لە بازنەی خودموختاری‌دا دەسووڕانەوە[3] و لە دەیەی (١٨٢٠)، تا دەیەی (١٨٤٠)، سەرومڕ حوکمی بە سەر چەندان ناوچەی خۆرهەڵاتی تورکیا و باکووری

---

[1] روبرت اولسن، ل ٢١

[2] هەمان سەرچاوە، ل ١٩

[3] روبرت اولسن، ل ٢٠

خۆرهەڵاتی عێراقدا دەکرد و هەمان ئـەو ناوچانـە، دواتـر کەوتنـە نـاو قەڵـەمڕەوی حوکمـی شێخ‌عوبەیدوڵڵاوە.[1]

بۆیـە «وادی جویـدە» پێـی وایـە: «دەرکـەوتنی شـێخ‌عوبەیدوڵڵا، دەرکـەوتنی جـۆرە رابەرایەتییەکی نوێیە لە ناو کورددا. بە واتە: شێخ‌عوبەیدوڵڵا یەکـەمین و رەنگـە گـەورەترین رێبەری ئاییني – سیاسیی کوردستان بێت.»[2]

کەواتە دەرکەوتنی شـێخ‌عوبەیدوڵڵا، وەك دەرکـەوتنی ئاسـاییانەی رابـەرانی پێشـووتری کورد نییە؛ چونکە:

١– شێخ‌عوبەیدوڵڵا بە پێچەوانەی رابەرانی پێشووتری کوردەوە، کە مـیر و دەرەبـەگ و سەرۆك‌هۆز بوون و سەدان ساڵ بوو جڵەوی رێبەرایەتی میرنشینە خوجێیەکانیان لـە دەسـتدا بوو، بەڵام (ئەم) بۆ یەکەمجار لە مێژووی بزاڤی کورددا، دەبێتە یەکـەمین رابـەری ئـاییني؛ کە جڵەوی بزووتنەوەی رزگاریخوازانەی گەلـی کورد بگرێتە دەست.

٢– شێخ‌عوبەیدوڵڵا بە پێچەوانەی رابەرانی پێشووتری خۆیەوە، کە راپـەڕین و شـۆڕش و یاخیبوونیان لە سنووری تەنگی میرنشین و ناوچـەکانی خۆیـان تێپـەڕی نـەکردووە؛ بـەڵام (ئەم) وەك (شێخێك)، هەتا لەو ناوچانەش کە لە ژێر فەرمانی سەرۆك هۆزەکاندا بـوون، بـە دەسـەڵات بـوو.[3] بۆیـە توانـی زۆربـەی سـەرۆك‌خێڵ و دەسـەڵاتداران و جـەماوەری ناوچـە جیاجیاکانی کوردستان یەك بخـات و راپـەڕینی سـاڵی (١٨٨٠)ی لـە سـنووری ناوچەکـەی خـۆی و کوردسـتانی بندەسـتی عوسـمانی تێپـەڕاند و بـەم کـارەش کێشـەی کـوردی، لـە کێشـەیەکی ناوچـەیی و ناوخۆییـەوە، کـردە کێشـەیەکی رەوای نیشـتمان و نەتەوەیـەکی دابەشکراو و داگیر کراوی نێوان دوو دەوڵەتی عوسـمانی و قاجاری.

٣– لەمانەش گرنگتر، شێخ‌عوبەیدوڵڵا(١٢٠) ساڵ بەر لە ئێستا و بەر لـە کۆکردنـەوەی هێزی چەکدار و بەر لە سەنگەرگرتن و تەقەکردن و دەسـتکردن بـە راپـەڕینی (١٨٨٠ ز) بـۆ رزگـارکردنی کوردسـتان؛ هەولـی دروسـتکردنی پـردی پێوەنـدی داوە، لەگـەڵ نوێنـەرانی دەوڵـەتانی ئـەوروپا و سـەرانی قاجـار و عوسـمانی و عـەرەب و مەسـیحی و ئەرمـەنی و ئاسوورییەکانی کوردستان و نامەیەکی یەکجار زۆری لەگەڵدا گۆڕیونەتەوە و نوێنەری تایبەتی خۆی بۆ لایان ناردووە، تا کێشەی کورد و هەلومەرجی کوردستانیان بۆ روون بکاتەوە.

بەم کارەش، شێخ‌عوبەیدوڵڵا، یەکەمین رابەرێکە، لە رێگەی کاری دیپلۆماسییانەوە، لـە رێگەی (دیالۆگ)ەوە پردی گفتوگۆی لەگەڵ دۆست و دوژمنـاندا دامـەزراندووە و قسـەی دڵ و داخوازیی ئەشکەوت و گوند و شار و هەستی مرۆڤانەی مرۆڤی کوردی گەیاندۆتـە بنکـەکانی

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٢٠

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٢٠

[3] روبرت اولسن، ل ٢٠

دیپلۆماسی دنیا و دەرباری قاجار و عوسمانی و کۆمیسیۆنەکانی نیودەوڵەتی و باڵویزخانە و کونسوڵگە و مزگەوت و کەنیسە و گۆڤار و رۆژنامەکانی ئەو رۆژگارە.

ئەم دەستپێشکەرییە دیپلۆماسییانەیەی شێخعوبەیدوڵلا، هەر زوو بووە جێی سەرنج و ئاوردانەوەی دۆست و دوژمن، لە وڵاتانی دوور و نزیك و هەموویان بە چاوی بایەخدانی تازەوە، ئاوری تازەشیان لە کێشەی کورد دایەوە و بۆیان دەرکەوت؛ کە ئەگەر تا ئەو رۆژگارەش سەرنجێکیان لە کێشەی کورد نەدابێتەوە، ئەوا دەبێ بە هۆی شۆڕشی (١٨٨٠)وە، ئاوری تازە لە کورد بدرێتەوە. بۆیە «ئاپۆت»ی سەرکۆنسوڵی ئینگلتەرا لە تەوریز، لە نامەیەکیدا، کە لە رۆژانی هەڵایسانی شۆڕشی (١٨٨٠)دا، بۆ (ئێرل گرانڤیل)ی وەزیری دەرەوەی ئینگلتەرای ناردووە؛ دەڵێ: «من پێم وا نییە ئەوروپا دوایین دەنگی کێشەی کوردی بیستبێ؛ رەنگە دواڕۆژ ئەم پرسیارە بێتە ئاراوە: دەبێ لەگەڵ کوردستان چ بکرێ؟!»[1]

بۆیە ئەم ئاوردانەوە تازەیە، ئەو دەوڵەتانەی وا لێکرد، بکەونە هەواڵ و راپۆرتکۆکردنەوە لە سەر خودی شێخ و خۆ ئامادە کردنی بۆ راپەڕینی (١٨٨٠ ز) و لە گەرمەی راپەڕینەکە و دوای راپەڕینەکە و تا ئێستاش، هەرجێی باسوخواس و لەسەر نووسینە؛ کە هەموو ئەو نووسین و لێکۆڵینەوانە، وەك سەرەتای قۆناغێکی نوێ دەنوارنە ئەم سەردەمەی کورد و راپەڕینی (١٨٨٠ ز) و رابەرەکەی. هەر لەم بوارەشدا نووسین و بەڵگەیێکی زۆر، لە ئەرشیفی رووسیا، ئینگلستان، دەرباری قاجاری و عوسمانی و لە لایەن سەرانی هەردوو لەشکرەکانیان و نووسەرانیتری رۆژگاری قاجارەوە، لەو راپەڕینە و رابەرەکەی بەجێماون؛ کە تا ئێستا بەشێکی زۆر لەو نووسین و بەڵگەنامانە، بوونەتە کەرەسە و بابەتی هەندێ کتێب، یان فەسڵێك لە کتێب و لێکۆڵینەوە.

بەڵام بەشە زۆرەکەی ئەم بەڵگانە، کە بەڵگەی قاجارین، ئەگەر تا ئێستا (هەندێکیشیان) لە دووتوێی کتێب و لە شێوەی کتێبیشدا چاپ بووبن، دیسان هەر کەرەسەی خاو بوون و سەروبەر نەکراون و بەگوێرەی مێژووی رووداوەکان ریز نەکراون و هێشتا ئەڵقەی پەرتوبڵاو و لەیەکترهەڵوەشاوەی رووداوەکانن و نەخراونەتەوە ناو زنجیرەی رووداوەکان و لە هەمان کاتیشدا بەو هۆیەوە کە زۆربەی ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری، هێشتا رووناکییان نەدیوە و دەستی لێکۆڵەرەوە و توێژینەوەیان نەگەیوەتێ؛ بۆیە ئەو چەند کتێبەش کە تا ئێستا لە سەر ئەم راپەڕینە دواون،[2] لەم بەڵگانە بێبەشن.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٣

[2] بەتایبەتیش کتێبە ناوازەکەی دوکتۆر جەلیلی جەلیل (راپەڕینی کوردەکان – ساڵی ١٨٨٠)، کە تایبەت و تەرخانە بۆ ئەم راپەڕینە و هەروەها کتێبەکانی: دوکتۆر سەیید عەزیز شەمزینی (جووڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان) و (ن. خاڵفین – خەبات لە رێی کوردستاندا)، کە هەریەکەیان فەسڵێکیان بۆ هەمان

مەبەستیش لەم بەڵگەنامانەی قاجاری دوو جۆرن:

١- جۆرێکیان ئەو نامە و یادداشتنامە و تەلگرافە رەسمییانەن، کە دەوڵەتی قاجاری بە هەموو دامودەزگاکانییەوە (هەر لە ناسرەدینشاوە، تا وەزارەتی کاروباری دەرەوە و باڵوێز و کۆنسوڵ و کارگێڕ و هەموو بەڕێوەبەرایەتی قاجاری) لەگەڵ خودی دامودەزگاکانی خۆیان و لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، رووسی و ئینگلیسدا گۆڕدراونەتەوە.

٢- جۆرێکیتریان ئەوانەن کە سەرانی لەشکر و نووسەرانی قاجاری، لە شێوەی بیرەوەری و کتێبی شەخسیدا نووسیویانن و بریتین لە یادداشتکردن و گێڕانەوەی رووداوەکانی راپەڕینی ١٨٨٠، بە هەموو وردەکارییەکانییەوە، کە خۆیان راستەوخۆ لەگەڵ لەشکری قاجاردا، لە سەنگەری دژی راپەڕینەکە بەشدار بوون و شەڕیان کردووە.

ئەگەرچی ئەم دوو جۆر بەڵگەنامانە بە گیانی ناحەزانە و دوژمنانەی رۆژگاری قاجارەوە نووسراون؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا گەنجینەیەکی دەوڵەمەندن و پڕن لە زانیاریی تازە و شاراوە دەربارەی راپەڕینەکە.

بەو هۆیەشەوە کە ئەم بەڵگەنامانە، لە ئەرشیف، یان ناوەند و کتێبخانەیەکی دیاریکراودا نەپارێزرابوون، بۆیە چنگخستن و کۆکردنەوەیان زۆر بە دژواری و لە ماوەی (٨-٩)ساڵی کاوەخۆدا هەموویانم چنگخستوون.[١]

لە بەرانبەر ئەم بەڵگەنامانەی قاجاریدا، بەڵگەنامەی: رووسی، ئینگلیسی و عوسمانیش هەبوون، کە ئەگەرچی ئەمانیش بە گیانێکی دۆستانە نەنووسراون، بەڵام بەڵگەنامەکانی رووسی و (بەتایبەتی) ئینگلیسی، لەچاو ئەوانەی قاجاریدا، بەگیانێکی بابەتییانەتر نووسراون و ئەو داخوازییە بنەڕەتییانەی شێخ عوبەیدوڵلا ، کە بەڵگەنامەکانی قاجاری کردوویانن بە ژێر لێوەوە، یان هەر ونیانکردوون و شاردوویاننەتەوە، لە بەڵگەنامەکانی رووسی و ئینگلیسیدا هەبوون.

بۆیە بۆئەوەی بەڵگەنامەکانی قاجاری لە تەك بەڵگەنامەکانی عوسمانی، رووسی، ئینگلیسیدا پێکەوە ببنە پانۆرامایەکی هەمەلایەنەی راپەڕینەکە، کاری ئەم کتێبەم بەم شێوەیە دارشت:

١- سەرجەمی بەڵگەنامەکانی قاجاری، عوسمانی، ئینگلیسی و رووسی و ئەو کتێب و لێکۆڵینەوانەی کە تائێستا لە سەر ئەم راپەڕینە هەبوون، هەموویانم کردنە یەك خەرمان و لە پوختەی زانیارییەکانی هەموویان، مێژوویەکی کاملتری راپەڕینەکەم پێکهێنا. واتە:

راپەڕین تەرخانن. بەڵام کتێبەکەی ساڵح محەمەدئەمین ئاوڕێکی زیرەکانەی لە بەشێکی زۆری ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری داوەتەوە.

[١] دڵنیام هێشتا زۆریتریش لە جێگەیتردا مابن و من دەستم پێیاننەگەیشتبێ، یان هەر رێگەی دیتنیان پاوان بێت.

بەڵگەنامەکانم بە گوێرەی مێژوویان خستنەوە شوێنی مێژوویی خۆیان و بەمەش گەلێ درز و کەلێنی زەق و بەرچاو پڕ بوونەوە. لەمکارەشمدا هەوڵمداوە وردترین و زۆرترینی ئەو زانیارییانەی لەم بەڵگەنامانەدا هەن، بیانکەمە هەوێنی کتێبەکەم و بە گیانێکی بێلایەن کەڵکیان لێوەربگرم.

٢- تەقەللام داوە رووداوەکانی راپەڕینەکە بە جۆرێك دابڕێژمەوە، شەقڵی بیرەوەریی، یان رۆژژمێرێکی زیندووی بەبەردا بکەم.

٣- لە کۆتایی کتێبەکەشمدا سەرجەمی بەڵگەنامەکانی قاجاری (بەتایبەتی) و هەندێکیتریشم بەشێوەیەکی سەربەخۆ کردنە پاشکۆ، تا مێژوونووسان و توێژەران، پەژارە و دڵەراوکەی چنگخستنی ئەم بەڵگەنامانەیان نەمێنێ و بتوانن بۆ بابەتگەلێتری: مێژوویی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و... وەك بەڵگەنامەی دەستی یەکەم و کەرەسەی خاو، لەبەر دەستدا بن و کەڵکیان لێببینن. چونکە دڵنیام ئەم بەڵگەنامانە ئەوەندە زانیارییتریان تێدایە و ئەوەندەش دەوڵەمەندن، کە جگە لەم کتێبەی بەردەستتان، چەندان لێکۆڵینەوە و کتێبیتریشیان لێپێكدێت.

٤- تەقەللام داوە بابەتە باسکراوەکانی ناو ئەو کتێب و لێکۆڵینەوانەی بەر لەم کتێبەی من لەسەر ئەم راپەڕینە نووسراون، دووبارەیان نەکەمەوە؛ مەگەر زۆر پێویست بووبن. چونکە بەو هۆیەوە کە ئەم کتێبەش لە هەمان راپەڕین دەدوێت، بۆیە ناچار بووم لە هەندێجێگەدا هەمان بابەت دووپاتە بکەمەوە. بەڵام تا توانیومە، بە زۆری ئەو زانیارییانەیان لێبخوازم، کە پشت بە بەڵگەنامەکانی رووسی و ئینگلیسی دەبەستن و ئەو خواستنانەش لە شوێنی خۆیاندا ئاماژەیان پێکراوە.

٥- بە پێی زنجیرەی رووداوەکان، بەدەستی ئەنقەست کاری دیپلۆماسییانەی شێخ عوبەیدوڵڵا و دەوڵەتاندنی کێشەی کورد و رۆڵی دواجەنگی رووسی - عوسمانی (١٨٧٧-١٨٧٨) و کێشەی گەلی «ئەرمەن»م بەرجەستە کردوون؛ کە هەر یەکەیان بە شێوەیەکی جیاواز، کاردانەوەی لەسەر راپەڕینی (١٨٨٠) هەبووە و لە هەمان کاتیشدا ئەوە بڵێم کە زۆربەی راپەڕینەکانی کورد، بەدوای جەنگێکی نێودەوڵەتیی، یان جەنگی نێوان دوو دراوسێی کورددا هاتوون.

بەمپێیە؛ ئەگەرچی ئەم کتێبە ناونراوە: «شۆڕشی شێخعوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاریدا»، بەڵام لەراستیدا (وەك پێشتر وترا) سەرجەمی ئەو بەڵگەنامە و نووسینانەی: ئینگلیسی، رووسی، عوسمانی، کە لەسەر ئەم شۆڕشە بڵاو ببوونەوە، یان من چنگم خستوون، هەموویان بوونەتە هەوێنی ئەم کتێبە. بەواتە: هەموو ئەو بەڵگەنامانەی لەسەر ئەم شۆڕشە لە ئەرشیفەکانی نێودەوڵەتیدا هەبوون؛ لەم کتێبەدا کەڵکیان لێوەرگیراوە، بەتایبەتی ئەوانەی قاجاری، کە ئەمە یەکەمین جارە لەو خەرمانە گەورە هێشتا دەستبۆنەبراوەی ئەرشیفی قاجاریدا، ئەم ژمارە زۆرە بەڵگەنامە و نووسینە دەکرێنە

کوردی و سەرەڕای ئەوەش کە هەموویان بە گیانێکی نەیارانە نووسراون، بەڵام بەو هۆیەوە کە کورد خۆی (لەبەر هەر هۆیەك بێت) بەڵگەنامە و مێژووی لەسەر ئەم شۆڕشە مەزنە نەبووە،[1] بۆیە ئەم بەڵگەنامانەی قاجاری، گەورەترین و دەوڵەمەندترین سەرچاوەی جێماوی ئەو شۆڕشەن، کە سەرجەمی بەڵگەنامە و نووسینەکان لە گەرمەی شۆڕشەکە و لەلایەن ئەو کەسانەوە نووسراون، کە راستەوخۆ ئاگادار و لە سەنگەری دژی شۆڕشەکەدا بەشدار بوون و هەموو رووداوەکانیان بەچاوی خۆیان دیوە.

لە هەموو ئەم بەڵگەنامانەشدا چەند مانایەکی گشتی ئەم شۆڕشە دەردەکەوێ:

١- گەورەیی و فراوانبوونی شۆڕشەکە و ترس‌ولەرز و رقی رەش و ئەستووری ناسرەدین‌شا و دەربار و سەرانی لەشکری قاجاری لە شۆڕشەکە و مەترسیی سەرکەوتنی.

٢- ئەگەرچی ئەم بەڵگەنامانە و نووسینانەی قاجاری و نێودەوڵەتان، بەگیانی نەیارانە لەسەر شۆڕشەکەیان نووسیوە و دەیانەوێ رووی راستەقینەی شۆڕشەکە بشارنەوە و ناشیرینی بکەن و بەپێچەوانەوە نیشانی خەڵکی‌تر و وڵاتانی‌تری بدەن؛ بەڵام پەیام و گیانی ئازادیخوازانە و مرۆڤدۆستانەی شۆڕشەکە، لەژێر هەموو وشەیەکی ئەم بەڵگەنامە و نووسینانەدا پرشنگ دەدەنەوە.

محەمەد حەمەباقی

بەهار و هاوینی٢٠٠٠

---

[1] مەگەر تاڵوتەرایەك، کە لە بەشی سەرچاوە و پاشکۆدا ئاماژەیان پێدەکەین.

ئەو مێژووانەی پێوەندییان بە شۆڕشی(١٨٨٠)وە هەیە

١٨٣٠	لەدایکبوونی شێخ عوبەیدوڵلاَ ی نەهری (شەمزینی)
١٨٣٠–١٨٤٦	بەسەربردنی تەمەنی لاوێتی لە قەڵەمرەوی میرنشینی بۆتاندا
١٨٤٧	گوێزانەوەی خانەقای سەیید تەهای شەمزینی (نەهری) لە بۆتانەوە بۆ میرنشینی هەکاری.
١٨٥٣	کۆچی دوایی سەیید تەهای شەمزینی
١٨٥٣	شێخ محەمەد ساڵحی برای سەیید تەها (مامی شێخ عوبەیدوڵلاَ) دەبێتە جێنشینی تەریقەتی نەقشبەندی
١٨٥٧	لەدایکبوونی شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلاَ
١٨٦٥	کۆچی دوایی شێخ محەمەد ساڵح
١٨٦٥	شێخ عوبەیدوڵلاَ ی نەهری دەبێتە جێنشینی تەریقەتی نەقشبەندی
١٨٦٦	وەفایی شاعیر دەبێتە میرزا (نووسیار)ی شێخ عوبەیدوڵلاَ
١٨٦٥–١٨٧٧	درەوشانەوەی کەسایەتی شێخ عوبەیدوڵلاَ و دروستبوونی کێشە و گیروگرفتی زۆر لەگەڵ دەوڵەتی ئێراندا
١٨٧٧	سەردانی (رامسان) و (کلایتۆن)ی نوێنەرانی ئینگلیس لە ناوچەی هەکاری و باشقەلاَ
١٨٧٧	هەڵگیرسانی جەنگی نێوان رووسیا و عوسمانی
١٨٧٧–١٨٧٨	بەشداریکردنی شێخ عوبەیدوڵلاَ لە جەنگی رووسی – عوسمانیدا
١٨٧٨/٣/٣	کۆنگرەی سانستیڤانۆ
١٨٧٨/٧/١٣	کۆنگرەی بەرلین
	(لەم هەردوو کۆنگرەیەدا بریار دەدری ریفۆرمێکی شیوە ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەن جێبەجێ بکرێ)
١٨٧٨	بلاَوبوونەوەی برسێتی و بێزاریی و یاخیبوونی جەماوەری کوردستان لە دژی عوسمانی
١٨٧٨	خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلاَ بۆ شۆڕشی ١٨٨٠
١٨٧٨	بانگهێشتنی سەرانی کورد بۆ نەهری
١٨٧٩	سەردانی (گروڤدیر) و (فووزێر)ی نوێنەرانی ئینگلیس بۆ ناوچەکانی کوردستانی عوسمانی بۆ کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر خۆئامادەکردنی کورد، بۆ شۆڕش.
١٨٧٩–١٨٨٠	دەستپێکردنی زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورد لە نەهری کە

تا مانگەکانی (٨) و ناوەڕاستی مانگی (٩)ی خایاندووە.

مانگی (٦) ١٨٨٠ — پێکهێنانی یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی کوردی بەناوی ((یەکێتی کوردان))

مانگی (٧) ١٨٨٠ — سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە وان (کلایتۆن) لە گەرمەی زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورددا لە نەهری سەردانی ناوچەی هەکاری دەکات و دیدەنی شێخ عوبەیدوڵلا و سەرانی کورد دەکات.

مانگی (٨ تا ٩) ١٨٨٠ — زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورد لە نەهری بڕیاری شۆڕش و هێزکۆکردنەوە دەدەن

مانگی (٩) ١٨٨٠ — بڕیاری دەستپێکردنی شۆڕش لە کوردستانی ئێراندا.

١٨٨٠/٩/٢٠ — جووڵاندنی هێزەکان (قۆڵی یەکەم) بە سەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور بەرەو شنۆ و موکریان

١٨٨٠/٩/٢٥ — گەیشتنی هێزەکانی کورد بۆ شنۆ

١٨٨٠/٩/٢٩ — گەیشتنی هێزەکانی کورد بۆ ناوچەی موکریان و گرتن و ئازادکردنی شاری سابڵاخ و دەوروبەری

١٨٨٠/٩/٣٠ — دانانی خانباباخان بە فەرمانڕەوای سابڵاخ

١٨٨٠/١٠/٢ — گرتنی میاندواو و دەوروبەری

١٨٨٠/١٠/٢ — سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە تەوریز (ئابۆت) سەردانی ناوچەی ڕووداوەکان لە ورمێ دەکات و تا ماوەی مانگێك لە ناو جەرگەی ڕووداوەکاندا دەبێ.

١٨٨٠/١٠/١٤ — هاتنی بەرایی هێزەکانی کورد (قۆڵی ورمێ) بۆ گرتنی ورمێ. بەسەرکردایەتی خەلیفە محەمەد سەعید و شێخ محەمەد ئەمین

١٨٨٠/١٠/١٥ — هێرش بۆ سەر مەڵکەندی و گرتنی.

١٨٨٠/١٠/٢٠ — هاتنی پاشماوەی هێزەکانی کورد (قۆڵی ورمێ) بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ گرتنی ورمێ.

١٨٨٠/١٠/٢٤ — دەستپێکردنی هێرش و پەلامار و تێهەڵچوونی سەخت بۆ گرتنی ورمێ

١٨٨٠/١٠/٢٥ — دەستپێکردنی هێرش و پەلامار بۆ گرتنی بناو

١٠/٢٥ تا ١٨٨٠/١١/٣ — هێرش و پەلامار و شەڕ و تێهەڵچوونی بەردەوامی هێزەکانی کورد و هێزی دەوڵەتی ئێران لە ناوچەی بناو

١٠/٢٥ تا ١٨٨٠/١١/١١ — زۆربەی سەرۆكخێڵەکانی ناوچەی موکریان خۆیان بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە دەدەن

١٨٨٠/١٠/٢٨ — ئابۆت ناوچەی ورمێ جێدێڵێ و بە ناوچە ئازادکراوەکانی سندووس – سابڵاخدا دەگەڕێتەوە سابڵاخ

١٨٨٠/١١/٢ — ئابۆت لە ورمێوە بە یارمەتی هێزەکانی کورد دەگاتە سابڵاخ و

	لەوێشەوە هەر بە یارمەتی هێزەکانی کورد دەگاتەوە بناو – تەورێز
۳ تا ۱۸۸۰/۱۱/۸	تێکشکان و کشانەوەی هێزەکانی کورد لە قۆڵی بناوەوە بەرەو موکریان و سابڵاخ
۱۸۸۰/۱۱/۱۰	هێزەکانی کورد لە قۆڵی موکریان بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور دوای (۱) مانگ و نیو هێرش و شەڕ و تێهەڵچوون، بە تێشکاوی بەرەو شنۆ و مەرگەوەڕ پاشەکشێ دەکەن.
۱۸۸۰/۱۱/۱۱	خۆ بەدەستەوەدانی خانباباخانی فەرمانڕەوای سابڵاخ و کوشتنی خۆی و (۱۵) کەس لەلایەن هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە.
۱۸۸۰/۱۱/۱۲	دوای هێرش و شەڕ و تێهەڵچوونی خوێناوی بۆ ماوەی نزیکەی (۲۲) ڕۆژ هێزەکانی کورد بەسەرکردایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا لە قۆڵی ورمێ، بە تێشکاوی بەرەو مەرگەوەڕ و برادۆست پاشەکشێ دەکەن.
۱۸۸۰/۱۱/۱۲	گرتنەوەی ناوچەی موکریان و شاری سابڵاخ لە لایەن هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوەو دانانی حاجی صەدرلدەولە بە فەرماندار‌ی سابڵاخ
۱۲ تا ۱۸۸۰/۱۱/۲۲	هێزەکانی دەوڵەتی ئێران دەکەونە ڕاونانی هێزەکانی کورد لە قۆڵی موکریان و ورمێ و دەوروبەریان و بە دەم هاتنیانەوە بۆ ناوچەی موکریان و ورمێ دەکەونە کوشتن و سزادانی بە کۆمەڵ و تالان و سووتاندنی بێلێپرسینەوەی گوند و مەزرای گوندنشینەکان و ئاوارەبوونی دەیان هەزار کەس.
۱۸۸۰/۱۱/۲۳	هەموو هێزەکانی دەوڵەتی ئێران لە قۆڵی موکریان، لە گوندی قەرەقشلاغ، لە نزیك سابڵاخ کۆدەبنەوە و بڕیاردەدەن ببن بە سێ بەشەوە: بەشێکیان شوێن هێزەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ عەبدولقادر بەرەو (مەرگەوەڕ) بکەوێ و بەشێکیتریشیان شوێن هەمزاغا و هێزەکەی بکەوێ لە ناوچەی لاجان و سەردەشت و بەشی سێیەمیش لە ناوچەی سندووس بمێنێتەوە.
۱۸۸۰/۱۲/۱۰	دانانی حەسەن عەلی خانی گەرووس- ئەمیرنیزام، بە فەرمانداری سابڵاخ لەجێی حاجی صەدرولدەولە
۱۸۸۰/۱۲/۳۰ تا ۱۸۸۱/٦/٤	شێخ عوبەیدوڵڵا بە هەمووجۆرێك خەریکی کۆکردنەوەی ئاوارە و ڕێکخستنەوەی جەماوەرە بۆ هەڵگیرساندنەوەی شۆڕش و نامەنووسینی زۆر بۆ سەرانی کورد بۆ ئەم مەبەستە.
۱۸۸۰/۱۲/۳۰ تا ۱۸۸۱/٦/۳۰	گەلەکۆمەکێی دیپلۆماسی و سەربازیی هێزەکانی ئێران – عوسمانی و ڕووسی بۆ ئابلوقەدانی تەقەڵلاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و گوشار خستنە سەر تورکیا بۆ: بەدەستەوەدان،

	دوورخستنەوە، یان زیندانیکردنی شێخ عوبەیدوڵڵا و سەرانی کورد.
١/٣٠ تا ١٨٨١/٤/٣٠	تەقەللای تورکیا و سەردانی سەرانی دەوڵەتی عوسمانی بۆ لای شێخ عوبەیدوڵڵا بە مەبەستی هێمنکردنەوەی و بردنی بۆ ئەستەمووڵ
زستانی ١٨٨٠-١٨٨١	شێخ سدیقی کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا داوای لێبووردن و خۆبەدەستەوەدانی خۆی لە دەوڵەتی ئێران دەکات.
سەرەتای مانگی ١٨٨١/٣	سەردانی کۆلۆنێل ئەحمەدبەگی یاوەری جەنگیی سوڵتان عەبدولحەمید لە بارەگاکەی شێخ عوبەیدوڵڵا و مانەوەی ٣ ڕۆژ لای شێخ عوبەیدوڵڵا
٤/٣٠ تا ١٨٨١/٥/٣٠	هەڕەشە و گەفی تورکیا لە شێخ عوبەیدوڵڵا بۆئەوەی ڕازی بێ بچێ بۆ ئەستەمووڵ
١٨٨١/٦/٤	گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەمووڵ
١٨٨١/٦/٤ تا سەرەتای ١٨٨٢/٨	مانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بە دەستبەسەریی و زیندانی لە ئەستەمووڵ
١٨٨١/٧/٣٠	کوشتنی هەمزاغای مەنگوور و هاوڕێکانی لە لایەن ئەمیرنیزامەوە
سەرەتای ١٨٨٢/٨	هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لە ئەستەمووڵ و گەڕانەوەی بە ڕێگەی ڕووسیادا بۆ کوردستان
ناوەڕاستی ١٨٨٢/٨	گەیشتنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ بارەگاکەی خۆی لە نەهری
ناوەڕاستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	تەقەللای تورکیا بۆ گرتنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا
ناوەڕاستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	سەرلە نوێ تەقەللای خۆئامادەکردنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ شۆڕش و پەیمان تازەکردنەوە لەگەڵ سەرانی کورددا.
ناوەڕاستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	تەقەللای شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ هێمن کردنەوە و ئاشتکردنەوە و پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتی ئێران
ناوەڕاستی ١٨٨٢/٨ تا ١٨٨٢/١٠/٢١	ئێران دەست بە داخوازییەکانی شێخەوە دەنێ
١٨٨١/١٠/٢١	دووبارەگرتن و زیندانیکردنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و بردنی خۆی و خێزان و هەندێ لە خزم و لایەنگرەکانی بۆ مووسڵ
١٨٨٢/١٢/٢٣	بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا لە مووسڵەوە بۆ ئەسکەندەروونە،

بەیرووت، حیجاز، مەدینە، تـائیف. ماوەیـەکیش دوای بردنـی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ مەککە، شێخ عەبدولقادریش دەبـەن بـۆ لای باوکی. بەڵام شێخ سدیق داوا لە دەوڵەتی تورکیا دەکات نەیبەن بۆ لای باوکی و هەر لە ئەستەمووڵ بێت

١٨٨٣/١٠/١٢ کۆچی دوایی شێخ عوبەیدوڵڵا لە شاری مەدینە.

دوای مەرگی شێخ عوبەیدوڵڵا ، شێخ عەبدولقادر هەر لە تـائیف دەمێنێتـەوە و دواتریـش دوای رووخـانی دەوڵـەتی عوسـمانی، دەگەڕێتەوە بۆ تورکیا، خەباتی سیاسـیی و فەرهـەنگیی دەسـت پێدەکاتەوە. تا دوایی، کە لە شۆڕشی ساڵی١٩٢٥دا بەشـداری دەکات و شۆڕشەکە تێکدەشکێ، لەگەڵ سەدان خـەباتگێڕیتری کورد و شێخ سەعیدی پیران، رابەری شۆڕشـەکە دەگیرێ و لـە ١٩٢٥/٥/٢٤ لەگەڵ سـەیید محەمـەدی کوڕیدا لـە تورکیـا لـە سێدارە دەدرێن.

ناسنامەی نووسین و کتێب و سەرچاوە دەربارەی شۆڕشی ١٨٨٠

١- إفتتاح ناصرى: نووسینی: علـی اکبر سرهنگ، کە کوڕی (حیسامولمولك)ە و خۆی و باوکی لە ئەفسەرانی پایەبەرزی دەوڵەتی ئێران بوون و لە کاتی شۆڕشەکەی (١٨٨٠)دا، لـە تێکڕای قوڵەکانی: بنـاو، میـاندواو، موکریـان، سـندووس،[1] شنۆ، مەرگـەوەڕ و لاجـان، تـا ڕۆژانی گرتن و بردنی شێخ عوبـەیدوڵلاّ بـۆ ئەسـتەموول، واتـە: تـا نزیکـەی (٨-٩) مـانگ ڕاستەوخۆ لە ڕیزی لەشکری ئێراندا دژی هێزەکـانی کـورد، شـەڕ و بەشـداریی بـەردەوامیان کردووە و هەر لەو سەروبەندەشدا ئەم کتێبەی وەك بیرەوەری ڕۆژانـی شـەڕەکان و سـەروەریی خۆیان نووسیوە و بەو هۆیەوە کە خۆی ئەفسـەر بـووە؛ زانیـاریی بـەرەکانی شـەڕ و مێـژووی شەڕەکان و ناوی بەشدارانی هەردوو هێزەکەی کورد و ئەفسەرانی دەوڵـەتی ئـێرانی، زۆر بـە وردیی و ڕاستیی نووسیوە.

زانیارییـەکانی ئـەم کتێبـە، لـە چـاو سـەرجەمی ئـەو بەڵگـە و بـیرەوەری و کتێبانــە دەوڵەمەندترن، کە تا ئێستا لەسەر شۆڕشی (١٨٨٠) نووسراون.

ئەم کتێبە هێشـتا دەستنووسـە و نوسـخەیەکی کـە پێشـکەش (ناسـرەدین شـای قاجـار) کراوە، ئێستا لە کتێبخانەی میللـی تاراندا، بـە ژمـارە (٨٨٤ - ف) و پێرسـتی (ل - ٤١٨) پارێزراوە. ئەم کتێبە (٨٦) لاپەڕەی قەوارە گەورەیە، کە ڕووبەری لاپەڕەکانی بریتییە لە (٢٥ سم × ١٥/٥ سم) و لە هەر لاپەڕەیەکیشدا (١٦) دێـڕی بـە خـەتی شکسـتەی نەسـتەعلیق تێدا نووسراوەتەوە.

ئەمە یەکەمین جارە ئەم دەستخەتە، لــە کتێبخانـەی نـاوبراوەوە بـۆ کـاری سـەرچاوەی مێژوویی وەردەگیرێ و ڕاستەوخۆ دەکرێتە کوردی و پێش ئەم کتێبەی بەردەستتان، هێشتا لە هیچ سەرچاوەیەکی‌تری بیانی و کوردیدا نەکراوەتە سەرچاوە و باسی ناوەرۆکی نەکراوە.

٢- تاریخ طغیان اکراد - ئەم کتێبە لـە مـانگی سـەفەری ١٢٩٨ کۆچـی - ١٨٨٠ ز - واتە: لە ڕۆژانی شۆڕشەکەدا لە لایەن (ئەسکەندەر غوریانس)ەوە نووسراوە؛ کە نـاو بـراو لـە ئەرمەنییەکانی سەر بە ڕووسیا بووە و ساڵی ١٨٧٨ - سکرتێر و وەرگێڕی (ئێکسپۆزیسـیۆن)ی پـاریس بـووە. بـەڵام لـە کـاتی شۆڕشـەکەدا لـە (سـابڵاخ) بـووە و کتێبەکـەش هـەر باسـی ڕووداوەکانی قوڵـی سابڵاخ و دەوروبەری دەکات.

کورتەیەکی ئەم کتێبە، بۆ یەکەمجار لە لایەن (نادر میرزا)ی نووسەری کتێبی (تـاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز - به ضمیمه شرح حال بزرگان)، لە لاپەڕەکانی (٣٠٤ تا ٣٥٦)ی کتێبی ناوبراو، کرایە پاشکۆ. ڕووداوەکانیش بە گیانێکی نەیارانە دەگێڕێتەوە.

---

[1] لە دێرزەمانەوە کورد بەو ناوچەیە دەڵێن: سندووس. بەڵام عەجەمەکان پێی دەڵێن سولدوز

ئەگەرچی ئەم کتێبە لە ساڵی (١٣٢٣ کۆچی - ١٩٠٥ ز)دا، بۆ جۆرە چاپێکی ئەو سەردەمە ئامادە کرا بوو؛ بەڵام ساڵی ١٩٤٥ ز - لە تاران چاپکرا و جارێکیتریش لە ساڵی ١٩٧٢دا، لە لایەن (محەمەد مشیری)یەوە چاپکرایەوە.

چەند نوسخەیەکی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم کتێبخانانەدا هەیە:

- کتێبخانەی (آستانە قدس رضوی - مشهد) ژمارە (٤١٨٠)ی دراوەتێ و پێرستەکەیشی ئاوایە: (٧: ٣٢ - ٣٤).

- کتێبخانەی (مؤسسە شرقی کاما - بومبی)، نوسخەی (مانکجی لیمجی هاتریا)، ژمارە (٣١٧)ی دراوەتێ و پێرستیشی ئاوایە: (١٦٧).

- نوسخەی (میرزا ابوالفضل حکمت)، کە ساڵی ١٩٧٤ بیوك آقا خطیبی، نوسخەیەکیتری لەبەر نووسیوەتەوە و (علی دهقان)یش لە کتێبە بە ناو بانگەکەیدا: (سرزمین زردشت)، ئاماژەی بۆ ئەم کتێبە کردووە.

- کتێبخانەی میللی (ملك - تاران) ژمارە (٣٧٥٩)ی مێژووی ٢٨ی رەمەزانی ١٢٩٨ کۆچی دراوەتێ و پێرستەکەیشی (٢: ٨٥) و ژمارەی میکرۆفیلمەکەیش لە کتێبخانەی گشتی دانشگای تاران ئاوایە: (٥٠٦٤).

- عەبدوڵڵا مەردووخ لە رووی ئەم نوسخە دەستخەتەی سەرەوە، بە ناوی: (قیام شیخ‌عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شاە)، سەرلەنوێ لە ساڵی ١٣٥٦ هەتاوی - ١٩٧٧ بە چاپی گەیاندووە.

٣- شورش شیخ‌عبیدالله: ئەم کتێبە لەلایەن (علی خان گونەخان افشار)ەوە نووسراوە، کە نووسەرێکی فارسی، شیعی، ئازەری و خەڵکی ورمێ بووە و لەبەر گرنگی رووداوەکەش، دوای ئەویش خەتخۆشانیتر، دەستاودەستیان پێکردووە و چەند نوسخەیەکیان لەبەر نووسیوەتەوە. ناوبراو خۆی یەکێکە لەوانەی لە رۆژانی شۆرشەکەدا، راستەوخۆ دژی شۆرشەکە، شەری کردووە و بەرگری لە ئابڵوقەشکاندنی ورمێ کردووە، کە هێزەکانی شێخ‌عوبەیدوڵڵا. بە مەبەستی داگیرکردنی، ئابڵوقەیان دابوو. واتە: کتێبەکە باسی رووداوەکانی قۆڵی ورمێ دەکات و بە گیانێکی دوژمنانەوە نووسراوە. بەڵام سەرەرای ئەمەش کتێبێکی دەوڵەمەندە و زانیاریی زۆر بە کەڵکی تێدایە.

ئەم کتێبە کراوەتە پاشکۆی کتێبی (تاریخ افشار)، لاپەرەکانی ٥٢٥ - ٥٧٩، کە (میرزا رشید ادیب‌الشعراء) نووسیوێتی و لەلایەن (پرویز شهریار افشار)ەوە لە ساڵی ١٣٤٦ هەتاوی - ١٩٦٧ ز - دا لە (ورمێ) چاپکراوە.

لەوەدەچێ (علی خان افشار) خوێندەوارییەکی باشی نەبووبێ و هەمیشە (عبیداللە)ی بە (عبادالله) نووسیوە.

ساڵی ١٣٠٥ هەتاوی - ١٩٢٦ ز - رحمت‌الله خان اقبالی - روونووسێکی ئەم دەستخەتەی نووسیوەتەوە و چاپی ئەو کتێبەی سەرەوە، لەم نوسخەیە وەرگیراوە.

نوسخەی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم شوێنانە هەن:

- کتێبخانەی میللی (ملك - تاران)، بە ژمارە (٣٧٨٢) و بە خەتی (مرتضی قلی بن محمد ابراهیم) و لە ساڵی ١٣١٢ کۆچی - ١٨٩٤ ز - دا نووسراوەتەوە. پێڕستەکەیشی ئاوایە: (٣: ٥٤٤ - ٥٤٥).

- کتێبخانەی لەندەن: ئەم دەستخەتە بەم ئەدرەس و ژمارەیە هەیە:

donnreet Lots rary. thernhauyhbStudies the Li ntal and Africaneool of orihSc
Te 2388 - 637 ١٧١ - ٤٤. 00lWCIH OXG
pt of Tarikh Al - Akrad icrsersian ManuP
Ms. 46448

ئەم نوسخەیە بە خەتی (میرزا عینایەتوڵڵای لورکانی) نووسراوەتەوە و پێشکەشی (جەمشیدی کوڕی ئەردەشێر)ی ئەفشاری کردووە، کە بە (مجدالسلطنه) ناسراوە.دوای مەرگی مجدالسلطنەش کتێبەکە لەگەڵ سەدان دەستخەتی تری دەگمەندا، پەرتەوازەی کتێبخانەکانی دنیا بووە، تا لە دواییدا لە (کتێبخانەی قوتابخانەی فەرهەنگیی خۆرهەڵاتی ناوەراست و ئەفریقیا - سیواس - ی سەر بە زانکۆي لەندەن) گیرساوەتەوە. کتێبخانەی سیواسیش دەستخەتەکەی بەناوی (کورد) تۆمار کردووە. بەڵام ناو نیشانی ئەمەیان ئاوایە: (تاریخ خروج اکراد و قتل و غارت عبیدالله بد نهاد، اغتشاش و فتنه زیاد در مملکت آزربایجان - سنه ١٢٩٧ هـ. ق).

ئەم دەستنووسە (٩٢) پەڕە، واتە (١٨٦) لاپەڕەیە، کە جگە لە دوالاپەڕە، ئیتر هەمووی ساخن و خەتەکەی میرزاعینایەتیش لەوپەڕی جوانیدایە.

عەلیخان ساڵی دەستپێکردن و نووسینی ئەم کتێبەی نەنووسیوە، بەڵام ساڵی (١٢٩٩ کۆچی - ١٨٨١ز) لە نووسینی بۆتەوە.

(مجدالسلطنه)ش پێشەکییەکی کورتی بەمجۆرەی بۆ نووسیوە:

«ئەم کتێبە بە خەتی خوالێخۆشبوو عینایەت لورکانی نووسراوە و خوالێخۆشبوو عەلیخانی کوڕی میر - مجدالسلطنه - ی پێشووی ورمێ نووسیوێتی و (جەمشید کوڕی ئەردەشێر) پێشکەشی کردووە، تا نوسخەی تریشی لەبەر بنووسرێتەوە.

لە دواوێنەکانیشدا (مجدالسلطنه) ئەم مێژووەی لەسەر ئەستخەتەکە نووسیوە: سەرەتای رەمەزانی ١٣١٦ کۆچی و مۆری (جەمشید مجدالسلطنه)ی پێدا ناوە. بەم پێیە دەبێ (عەلیخان) لەنێوان ساڵانی (١٢٩٩ کۆچی - ١٨٨١ز)، (١٣١٦کۆچی - ١٨٩٨ز) کۆچی دوایي کردبێت.

لە هەر لاپەڕەیەکدا (١٣) دێڕ نووسراوە و قەوارەی لاپەڕەکانیش بریتیە لە (٧/٥ سم × ١٦/٥). هەندێ وردە جیاوازیشی لەگەڵ نوسخەکەی کتێبخانەی تاراندا هەیە.

٤- گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیر نظام گروسی (راپۆرت و نامەگەلی دیوانی و نیزامی ئەمیر نیزامی گەڕووسی). ئەم راپۆرت و نامانەی ناوبراو، کە نزیکەی (١٥٥) نامە دەبن، ساڵی ١٣٧٣ هەتاوی - ١٩٩٤ ز - لە کتێبێکی گەورەی (٥٩٠) لاپەڕەییدا چاپکراون.

ئەم نامانە، لە دوای کشانەوەی هێزەکانی شێخعوبەیدوڵڵا، لە دەوروبەری شاری (ورمێ) بەرەو خاکی عوسمانی، بۆ خودی (ناسرەدین شای قاجار - ١٨٣٢ - ١٨٩٦) و سەرانی دەربار و وەزیری دەرەوەی ئێران و باڵوێزی ئێران لە تورکیا و سەرانی لەشکری ئێران نووسراون.

نووسەری ئەم راپۆرت و نامانە: حەسەن عەلی خان (١٨٢١ - ١٨٩٩)ی کوڕی محەمەد سادق خانی کەبودوەندە و خۆی بە بنەچە، کوردی ناوچەی گەڕووسە. رووناکبیر و خۆشنووس و ئەدیب و سیاسەتمەدارێکی هەڵکەوتە و دنیادیدەی زۆر زیرەك و بە توانا بووە. چەندان کتێبی وەك: «منشآت»، «پندنامه یحیویه»ی نووسیوە، یان بە خەتی خۆی و لە سەر ئەرکی خۆی، کتێب و دیوانە شیعری شاعیرانی ناوداری ئێرانی نووسیوەتەوە و چاپکردوون. چەندان جار سەردانی ئەوروپای کردووە و بۆتە باڵوێزی ئێران لە تورکیا و لەبەر ئازایەتیش، پلەی سەرهەنگ و سەرتیپ و جەنەراڵ ئاجودانی لە لەشکری ئێراندا پێدراوە. دواتریش چەند جارێك بۆتە وەزیر؛ کە لە پێش شۆڕشەکەدا (وەزیری فەوائید) بووە. بەڵام لەبەرئەوەی لە دەرباری قاجار و خودی ناسرەدین شا، نزیك و جێی متمانەی تەواو بووە؛ لە کاتی شۆڕشەکەی شێخعوبەیدوڵڵادا، لە هەمەدانەوە بە هێزێکی گەورەوە هێنراوەتەوە ناوچەی سابڵاخ، تا بەشداریی لە دامرکاندنەوەیدا بکات.. بەو هۆیەشەوە کە لە دید و بەرژەوەندی دەرباری قاجارەوە بۆ شۆڕشەکەی نواریوە، بۆیە ئەم نامە و راپۆرتانە، بە گیانی دوژمنانە نووسراون؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا بەو هۆیەوە کە لە ناو جەرگەی رووداوەکاندا بووە و شارەزای ناوچەکە و کۆمەڵگەکە بووە، هەواڵ و زانیاریی زۆر گرنگ و تازەیان تێدایە.

٥- یادداشت علی اکبر فیض. نووسەری ئەم یادداشتە (١٨٢٩ - ١٨٩٤ ز) خۆی لە ئەدیبانی پڕکاری شاری (قوم) بووە و لە کاتی شۆڕشەکەی (١٨٨٠)دا، کورەکەی لە تەلگرافخانەی (بیجار - گەڕووس) بووە؛ کە رووداوەکانی بۆ ئەو کورەی گێڕاوەتەوە، ئەویش لە دەفتەرێکی خۆیدا بۆ یادگار نووسیویێتی. نوسخەیەکی ئەم یادداشتانە، لە کتێبخانەی (آیةالله مرعشی - قم) پارێزراوە و ژمارە (١: ١٨١ - ١٨٢)ی دراوەتێ. دکتۆر (حسین مدرسی طباطبائی) ئەم یادداشتانەی کردووە بەو تارێك و لە گۆڤاری (وحید)ی ژمارە (٢٥٤ - ٢٥٥)ی ساڵی ١٣٥٨ هەتاوی - ١٩٧٩ ز - دا، چاپی کردووە.

٦- گزارش نمره (٤) أبوالقاسم: نووسەری ئەم راپۆرتە، لە کاتی شۆڕشـی (١٨٨٠)دا، کارگێڕی وەزارەتی کاروباری دەرەوە بووە لە سابلاخ. کاتی خۆی ئەم راپۆرتە لە (زیقـەعیدەی ١٢٩٨ کۆچی - ١٨٨٠ ز)دا، بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران نێردراوە و بریتییە لـە گێڕانـەوەی رۆژانەی شۆڕشەکە. ئەم راپۆرتە لە بەشی (٣)ی زنجیرە کتێبی (گزیدە اسناد سیاسی ایران و عثماني - ص ٦٧٤ - ٧٠١)دا، چاپکراوە.

٧- یادداشت میرزا حسن منشی (کاتب): ئەم بیرەوەرییانە، حەسەنی کـاتب ئەسرار نووسیویێتی، کە سالانێکی زۆر نووسەری میرزا حسین‌خانی سوپاسالاری ئێران و هاوسـەفەری سەردانەکانی بووە، لە تاران و ئەستەمووڵ و هاودەم و میرزایشی بووە. ئەم بیرەوەرییانە، کـە تا ئێستا لە هیچ سەرچاوەیەکدا ئاماژەی بۆ نەکراوە؛ لە کۆتایی ئەو کتێبەدا نووسیویێتی، کـە ناوی‌ناوە: تبصره المسافرین و بریتییـە لـە رووداوەکـانی ژیـان و شەرحی‌حاڵـی سـەفەرەکانی خۆی لە سالانی ١٨٧٣-١٨٨١.

٨- ئەو بەڵگەنامانەی لە ئەرشـیفی کۆنـی وەزارەتـی دەرەوەی ئـێراندان؛ هـەر هـەمان وەزارەت، لە ناو زنجیرە کتێبی (گزیدە اسناد سیاسی ایران و **عثماني**)، کە لە سـالی ١٣٦٩ هەتاوی - ١٩٩٠ ز - بە دواوە چاپ دەکرێن و تا ئێستا (٧) بەشیان لـێ‌چاپکراوە، کـە لـە بەشی (٣)ی ئەم زنجیرەیەدا، پاشکۆیەکی تایبەت، لـە لاپـەرە (٦٧٤ تـا ٧٠١)، بـە نـاوی سەربەخۆی (مسئلە شیخ‌عبیدالله)وە چاپکراوە. ئەم پاشکۆیە (٧٢) بەڵگەنامـەی تێدایـە. ئـەم بەڵگەنامانـە، زۆربـەیان بـە گیـانێکی دوژمنانـە و چەواشـەکارانە و نابابەتییانـە و دوور لـە راستیی نووسراون.

٩- لە ناو ئەو نامانەی وەزارەتی دەرەوەی ئێراندا، پێشتر (ابراهیم صفایی) چوار نامەی لـێ‌هەڵبژاردوون و لە دووتوێی کتێبێکدا بـە نـاوی: (مـدارك تـأریخی) لاپـەرەکانی (١١٠ تـا ١١٣) سالی ١٣٥٥ هەتاوی - ١٩٧٤ ز - چاپی کردوون. نامەکانیش ئەمانە بوون:

نامەی (میرزا محەمەد حسین خان - مجتهد ارومیه)

نامەی ١٨٨٠/١٠/٤ (٢٨ی شەوال ١٢٩٧ کۆچی) سەبارەت بە هـاتنی شێخ‌عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور بۆ سابلاخ.

نامەی باڵوێزخانەی رووس (هەر لەو بارەیەوە).

نامەی شێخ‌عوبەیدوڵلای نەهری بۆ کوردانی سەر سنوور.

١٠- دیسان هەر «ابراهیم صفایی» کتێبێکی‌تری بەناوی «نامەهای تاریخی» چاپکردووە، کە لەوێش بەڵگەنامەیەکی بە خەتی ناسرەدین‌شا تێدایە، تایبەتە بە شۆڕشی ١٨٨٠.

١١- هەر بە پشتیوانی ئەو نامانەی وەزارەتی دەرەوەی ئێران، زنجیرە کتێبێك، کـە (٤) بەشە و بە ناوی (اسـناد و مکاتبـات تـاریخی ایـران _ قاجاریـە)، لـە لایـەن (محمـد رضـا نصیری)یەوە، لە سالی ١٣٦٦ هەتاوی - ١٩٨٧ ز - تا ١٣٧٢ هەتاوی - ١٩٩٣ ز - چـاپ

و بڵاو بوونەتـەوە. لـە بەشـی (٣)ی ئـەم زنجیرەیـەدا، لاپــەڕەکانی (٢٠٤، ٢٠٨، ٢١٥)، ژمارەی (٣) نامەی تایبەت بە شۆڕشی (١٨٨٠)ی تێدایە؛ کە ئەمانەن:

نامەی میرزا سەعید خان (وەزیـری دەرەوەی ئـێران) بـۆ (محسـن خـان موشـیردەوله)ی باڵوێزی ئێران لە تورکیا، بە مێژووی: ١٨٨٠/١٢/٢٢ (١٩ محرم ١٢٩٨ی کۆچی).

نامەی میرزا سەعید خان بۆ محسن خان موشـیردەوله، بـە مێـژووی ١٨٨١/٩/٢٦ (٢ی زیقەعیدە ١٢٩٨ کۆچی).

نامەی شێخعەبدولکەریم بۆ ئیمام جومعەی ورمێ، بـە مێـژووی ١٨٨٢/٩/٥ (٢١ شـەوال ١٢٩٩ کۆچی).

١٢-لە پێرستی کتێبخانەی سەڵتەنەتی‌دا، بەشێکی زۆر بە نـاوی: مێـژوو، جوگرافیـا، سەفەرنامە.. پێناسە کراوە. لەم پێڕستەدا دووجار باسی کتێبێك کراوە، کە خوێنەر وا هەست دەکات دوو کتێب بن. ئەم دووجارە، ژمارەکانیـان ئاوایـە: (٢١٠) و (ص ٤٩٤) بـە نـاوی: (روزنامه گزارش وقایع اکراد) و (٢٩٩) و (ص ٧٣١) بە ناوی: (وقایع فتنـه شـیخعبیدالله)، هـەردوو ژمارەکـەش، هـەر هـی یـەك کتێـبن، بـەڵام کـەمێك جیاوازییـان هەیــە. ژمــارەی راستەقینەی ئەم کتێبە، لە دەفتەری کتێبخانەکەدا بۆتە (٩٢٤) و پێناسـەکەی بەمجۆرەیـە: نامیلکەیەکە، باسی رووداوەکانی ئـاژاوە و بەدکارییـەکانی عوبـەیدوڵڵا و کوردانـی سنووری ئازەربایجان و لە رەگوڕیشە دەرکێشـانیان لـە لایـەن سپای سـەرکەوتووەوە دەگێڕێتـەوە؛ بـە مێژووی مانگی رەمەزانی ١٢٩٧ کۆچی.

وەك نووسەرەکەی لە پێڕستەکەیدا دەڵێ: یادداشتی رۆژانەن، لە سەر شۆڕشی نـاوبراو. لە مـانگی رەمـەزانی پـیرۆزی سـاڵی ١٢٩٧ کۆچییـەوە تـا مـانگی صەفـەری ١٢٩٨ کۆچـی. ئەگەرچی ئەمیش هەر بە گیـانێکی ناحەزانـە لـە سـەر راپەڕینەکـە دەدوێ؛ بـەڵام وەك لـە پێناسەکەیدا دەڵێ؛ دەبێ زانیاریی و هەواڵی زۆر گرنگیان تێدا بێت. ئـەم دوو سـەرچاوەیە (٧٧٣) لاپەڕەن.[1]

١٣-لـە (مرکـز اسـناد ملـی ایـران - تهـران)یـش ژمـارەی (٩) بەڵگەنامـەی‌ترم چنگخستوون، کە سەر بە چەپکە دوکومینتەکانی بەشی (٣)ی زنجیرە کتێبی (اسناد سیاسی ایران و عثمانی)ن و هـەر یەکـەیان بـە جیـا و بـە گیـانێکی نەیارانـە و لـە دیـدی دەربـاری قاجـارەوە، لـە لایـەنێکی شۆڕشـی (١٨٨٠) و رووداوەکـانی دەدوێ. ئـەم بەڵگانـەش بـۆ یەکـەمجارە لێرەدا بـڵاو دەکرێنـەوە و ژمارەکانیشـیان بـەمجۆرەن: ٢٩٥-١/٣٦٧/٥، ٢٩٥-٢/٢٦٢/٤، ٢٩٥-٤/٢٦٢/٤، ٢٩٥-٥/٢٦٢/٤، ٢٩٥-١/٢٨٩/٤، ٢٩٥-٣/٩٦٢/٤، ٢٩٥-١/٤٢٣/٤، ٢٩٦-١/٦٩٨/١، ٢٩٦-١/٧٢٢/١.

[1] ئەم سەرچاوەیە دوای رووخانی رژێمی شا - ١٩٧٩ ، سەرو سۆراخێکی نییە.

١٤–حكومت سايەها: مكاتبات محرمانه و سياسى مـيرزا حسينخان سپهسـالار – بـه كوشش: محمد رضا عباسى ناشر: سازمان اسناد ملـى ايران– چاپخانه شقايق. ١٣٧٢ ش.

ئەم كتێبە تايبەتە بەو نامە و راپۆرتە رەسـمييانەى مـيرزا حسـينخان، كـە لـە رۆژانـى شۆڕشەكەدا بە پەلە كرايە سوپاسالار و سەركردايەتى هەموو لەشكرى ئـێرانى پێ‌سـپێردرا بـۆ سەركوتكردنى شۆڕشەكە، كە هـەندێ لـەو نامانـەى نـاوبراو بـۆ ناسرەدينشـا و وەليعـەهد و سەرانى لەشكرى ئێرانى ناردوون، لێرەدا ئاماژەيان پێكراون. بەتايبەتى لـە لاپـەڕەكانى ٢٨٠ تا ٢٩٤دا.

١٥–حديقه ناصريه: نووسينى: علـى اكبر وقايع نگار. لاپەڕەكانى (٢٤٤ – ٢٤٦). ئەم كتێبە سالّى ١٣٠٩ كۆچى – ١٨٩١ ز – نووسراوە و سالّى ١٣٦٤ هـەتاوى – ١٩٨٥ ز – لـە لايەن محەمەد رەئووف تەوەكوللـىيەوە لە تاران چاپ و بلاّو بۆتەوە.

١٦–تحفه ناصرى: نووسـينى شـكرالله سـنندجى (فخرالكتـاب)، لاپـەڕەكانى (٣٦٤ – ٣٦٨). ئەم كتێبـە سـالّى ١٣١٩ كۆچـى – ١٩٠١ ز – نووسـراوە و سـالّى ١٣٦٨ هـەتاوى – ١٩٨٩ ز – لە لايەن (دكتر حشـمت‌الله طبيبى)يەوە ئامادە و چاپ و بلاّو بۆتەوە.

ئەو دوو كتێبەى سەرەوە ئەگەرچى نووسەرەكانيان بە رەگەز كـوردن، بـەلاّم بـە هـەمان نەفەسى نووسەرانى قاجارى نووسراون.

١٧–اوضاع سياسـى كردسـتان – از سـال ١٢٥٨–١٣٢٥هجـرى – مجتبـى برزويـــى – انتشارات فكر نو – چاپ اول زمستان ١٣٧٨ ش.

ئەم كتێبە لە بەهارى (٢٠٠٠)دا چاپ و بلاّو بووەوە. لاپەڕەكانى (٢٥ تـا ٩٢) تەرخانـە بۆ شۆڕشى (١٨٨٠)، كە نووسەرەكەى لە ديدى بەلگەنامەكانى قاجارەوە، بە زمانى فارسـى لێكۆلّينەوە لە سەر شۆڕشى ناوبراو هەلّدەسەنگێنێ.

١٨–لە تاريكىيەوە بۆ رووناكى: حكومەتى ئينگليس، سالّى ١٨٨٠، واتە: لە گەرمـەى شۆڕشەكەى (١٨٨٠)دا، كتێبێكى ئينگليزى، بە ناوى: (Papers Parlamentary) چاپ و بلاّو كردبووەوە. ئەم كتێبە تايبەت بووە بەو راپۆرت و نامانەى لـە لايـەن وەزيـرى دەرەوە و بالّوێز و كۆنسوّلەكانى ئينگلستان، لە پێش شۆڕشەكە و لە گەرمە و لـە دواى شۆڕشـەكەش، لە سەر شۆڕشى ناوبراو كۆ كراونەتەوە.

سەرەتاى سالّى ١٩٩٩ نەوشيروان مستەفا ئەمين ئەم كتێبەى دەستخسـتووە و پێشـەكى بۆ نووسيوە و (جەمال ميرزا عەزين) لە زمانى ئينگليزييەوە كردوويەتى بە كوردى و بە نـاوى (لە تاريكىيەوە بۆ رووناكى – بەلگەكانى شۆڕشى ١٨٨٠)، لە هـاوينى ١٩٩٩دا، وەك ژمـارە (٣٥)ى چاپەمەنييەكانى دەزگاى چـاپ و پەخشـى (سـەردەم)، لـە سلێمانى چـاپ و بـلاّو بۆتەوە. ژمارەى بەلگەنامەكانى ئەم كتێبە (١٦٠) لاپەڕەييـە، (١٥٠) بەلگـە و نامـە زيـاترە. كتێبێكى يەكجار بەنرخە و زانياريى زۆر گرنگى تێدايە.

– هەر لە ئەرشیفی بەریتانیا، هێشتا بەڵگەنامەی بە زمانی ئینگلیزی و فارسی، لە سەر شۆڕشی (١٨٨٠) هەن، کە نموونەی ئەم بەڵگەنامانە؛ نامەیـەکی (ئـابوت)ی سەرکۆنسوڵـی ئینگلستانە، بۆ (ئێرل گرانڤێـل)ی وەزیـری دەرەوەی ئینگلسـتانی نـاردووە. نامەکـە مێـژووی (١٠ی ئاگستۆسی ١٨٨٠)ی پێوەیە. ژمارەی نامەکەش لە ئەرشیفی ئینگلستاندا بەمجۆرەیـە: (oF376 248 /)[1]

شورش شیخ عبیدالله – نووسینی: علـیخان گونەخان افشار – پێشتر ئاماژەمان بۆ ئـەم دەستخەتە کرد.

بەڵام دڵنیام هێشتا لە ئەرشیفی ئینگلستاندا دوکومینتیتـری لـە سـەر ئـەم شۆڕشـە (بـە تایبەتی قۆناغی دوای تێشکانی شۆڕشەکە)، زۆر تێدابن.

١٩– جووڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان _ دوکتـور سـەیید عـەزیز شـەمزینی – وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی فەرید ئەسەسەرد – چاپی سێیەم – سلێمانی ١٩٩٨[2]

بەشێکی ئەم کتێبە لە لاپەڕە ٨١ تا لاپەڕە ٨٨ تەرخانن بۆ لێدوان لە راپـەڕینی ١٨٨٠ و چەند بەڵگەیەکی گرنگی لە ئەرشیفی رووسیای خستۆتە بەرچاو.

٢٠– خـەبات لـە ڕێـی کوردسـتاندا: نووسـینی «ن. آ. خـالفین» بـە زمـانی رووسـی، وەرگێڕانی بۆ کوردی: جەلال تەقی – ساڵی ١٩٧١ – لە سلێمانی چاپخانـەی راپـەڕین لـە چاپدراوە.

بەشێکی زۆری ئەم کتێبە و بەتایبەتیش لە لاپـەڕە (١١٩ تـا ١٩٣) بـۆ راپـەڕینی ١٨٨٠ تەرخانکراوە و بەڵگەنامەی زۆر گرنگی تێدایە.

٢١– راپەڕینی کوردەکان – دوکتورانامەی جەلیلـی جەلیل – ە و لە سەرەتادا بە زمـانی رووسی نووسراوە و دواتر دوکتۆر کـاوس قـەفتان کردوویـەتی بـە کـوردی و سـاڵی ١٩٨٧ لـە بەغداد چاپخانەی الزمان لە چاپدراوە.

ئەم کتێبە کە ٢٥٤ لاپەڕەیە، یەکـەمین کتێبـە کـە لـە بنەڕەتـەوە تایبـەت درابێـت بـە شۆڕشـی ١٨٨٠ و تەقەللایـەکی گەورەیـە و بـە گیـانێکی دۆسـتانە لـە سـەرەتا و هۆیـەکانی دەستپێکردن و تێشکانی دەدوێت. دەستی گەیوەتە گەلـێ سەرچاوە و ئەرشیفی رووسـیا؛ کـە

---

[1] ئەم نامەیە کاك ئەنوەری سوڵتانی لە لەندەنەوە بۆمی ناردبوو.

[2] پێدەچێ دوکتور سەیید عەزیز شەمزینی یەکەمین کورد بێ دوکتورای لەسەر مەسەلەی کورد وەرگرتبێ؛ کە خۆی نەوەی شێخ عوبەیدوڵلا یە و ئەوەی وەك ئەفسەرێکی ئازادیخواز پێوەندیی بە شۆڕشی بارزان و دواتر بە کۆماری مهابادەوە کردووە، لەگەڵ گرووپێك کە کۆماری مهاباد پاڵاوتوونی، بۆ خوێندن چووە بـاکۆ و ئـەم کتێبەی تێزی دوکتوراکەیەتی، کە ساڵی ١٩٥٩ هەندێ بەشی بە عەرەبی لە رۆژنامەی «خەبات» لە بـەغدا بڵاو کردووەتەوە و دواتر لە ساڵی ١٩٨٥دا هەموو بەشەکانی بەسەریەکەوە لە چاپخانەی ئیبراهیم عـەزۆ، لـە بەرگەڵوو چاپکرا.

هەر ئەم نووسەرە دوای چاپ و بڵاوبوونەوەی ئەم کتێبەی، دیسان (٣) بەڵگەنامەی لە سەر شۆڕشی ١٨٨٠ لە ئەرشیفی ئەرمینیادا چنگخستووە، کە ساڵی ١٩٧١ لە ژمارە (٤)ی گۆڤاری «هەواڵی ئەرشیفی ئەرمینیا»دا لە زمانی فەرانسەیی و فارسییەوە کردبوونی بە رووسی و خۆیشی سەرنجی لە سەر نووسیبوون. دوای ئەویش دوکتۆر ئەنوەر قادرمحەمەد هەمان ئەو بەڵگانەی کردبوونە عەرەبی و ناردبوونی بۆ گۆڤاری «دراسات كردية»؛ کە بە داخەوە گۆڤاری ناوبراو تەنیا (١) دانە لەو بەڵگەنامانەی لە ژمارە (١- ل ٩٨ - ٩٩)ی گۆڤاری ناوبراودا بڵاو کردبوونەوە. ئێمەش هەمان بەڵگەنامەمان لەو گۆڤارە وەرگرتووە.

٢٢- کورد و عەجەم: نووسینی: ساڵح محەمەد ئەمین. چاپی یەکەم و دووەم ١٩٩٢ لەندەن - سلێمانی.

ئەم کتێبە گەورەیە، کە (٤٠٠) لاپەڕەیە، بەشێکی گرنگی لە لاپەڕەکانی (١٤٩ تا ١٩٦) بۆ شۆڕشی ساڵی ١٨٨٠ تەرخانکراوە. ئەم کتێبە بە گشتی و بەتایبەتیش ئەو بەشەی بۆ شۆڕشی ١٨٨٠ نووسراوە، سەرچاوەیەکی بابەتییانە و ناوازە و بە بڕشت و زانستییانەیە، تەقەللایەکی هەمە لایەنەی شۆڕشی ناوبراو و هۆیەکانی سەرهەڵدان و دەستپێکردن و تێشکان و ئاکام و جێگەی شۆڕشەکە لە مێژووی تازەی کورددا، بە قووڵیی شیدەکاتەوە. لەم کتێبەدا بۆ یەکەمجار پشت بە سەرچاوەیەکی زۆری قاجاری بەستراوە.

٢٣- بیرەوەرییەکانی وەفایی: شاعیری ناوداری موکریانی (وەفایی - ١٨٣٨؟ - ١٨٩٩؟)، کە ساڵی (١٨٩٥ ز) لە سەر داخوازیی (شێخعەبدولقادری کوڕی شێخعوبەیدوڵڵا) بیرەوەرییەکانی خۆی نووسیوەتەوە؛ لەو بیرەوەرییانەدا باسی ئەوە دەکات، کە ماوەی (١٤) ساڵ (میرزا) و (نووسەر) و (ڕازگر)ی تایبەتی شێخعوبەیدوڵڵابووە و لەو بیرەوەرییانەدا لە سەر زۆر لایەنی ژیانی ئایینی و کۆمەڵایەتی و ڕووناکبیریی شێخعوبەیدوڵڵا، یادگار و بیرەوەری تێروتەسەلی نووسیوە، بەڵام جێی داخە، زۆر بە ڕاگوزاری و تەنك و تەماویی، ئاماژەی بە هەندێ ڕووداوی سیاسی ژیانی شێخعوبەیدوڵڵا و کوردستان کردووە و زۆر خۆپارێزانە، خۆی لەو باسە گرنگانە نەبان کردووە؛ کە ئەگەر (وەفایی)، بە پێودانی شاعیرێکی هاوڕۆژگاری خۆی وەك (حاجی قادری کۆیی ١٨٣٨ ؟- ١٨٩٧) شتێك کەمتریشی بۆ یادگار بۆ بەجێ بهێشتینایە، دڵنیام لە هەموو کەس ئاگادارتری ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژگارە بووە، چونکە هەر خۆی ڕاستەوخۆ، لە ناو جەرگەیاندا ژیاوە و لە هەموو کەس زیاتر، لە شێخعوبەیدوڵڵا نزیك بووە.

ئەم بیرەوەرییانە، ماوەیەکی زۆر، لای: مامۆستا (قازی محەمەد خزری - شنۆ - ١٨٧٧- ١٩٩٨/٤/٢٦) پارێزرابوون و دواتر لە ساڵی ١٩٩٥دا، کەوتە لای من و لە زمانی فارسییەوە کردمانە کوردی و ساڵی ١٩٩٩، لە کتێبێکی (٣٠٤) لاپەڕەییدا، لە هەولێر - چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، وەك بڵاوکراوەکانی گۆڤاری (ڕامان) چاپ و بڵاو بووەوە.

٢٤- حاجی قادری کۆیی، که لەو رۆژگارەدا لە ئەستەمووڵ ژیـاوە؛ بـەلاّم بـە سـۆزێکی پاکەوە تێکەڵ رووداوەکانی سـالآنی (١٨٧٠ ز - ١٨٨٠)ی کوردسـتانی بندەسـتی عوسـمانی بووە و ئەوەی لە خەرمانی شیعرەکانی لەم بارەیەوە لەبەر دەسـتدابن، ژمـارەی (٤) شـیعرن، کە لـە لاپـەڕەکانی: (٨٥ - ١٤٠ - ١٧٨ - ٢٠١)ی دیوانـە چاپکراوەکـەیدان. ئێمـەش بـە گوێرەی پێویست ئەو شێعرانەمان بۆ ئەم کتێبە، بە سەر کردوونەتەوە.[1]

٢٥- بەیتی هەمزاغا: ئەگەرچی ئەم بەیتە وا ناونراوە؛ بەلاّم وەك دەردەکـەوێ باسـێکی پچڕپچڕ و ناتەواوێ شۆڕشی ١٨٨٠ بێت.[2]

---

[1] دیوانی حاجی قادری کۆیی - لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی : سەردار حەمید میران و کەریم شارەزا - پێداچوونەوەی مەسعوود محەمەد - ١٩٨٦

[2] بنواڕە پاشکۆی ژمارە ١٥

بەشی یەکەم

کورد لە سەرەتای ١٨٥٠ بە دواوە

زنجیرە جەنگە نەپساوەکەی نێوان رووس و عوسمانی، کە نزیکەی ٢٠٠ ساڵی خایاند و تیایدا «١٠» جەنگی خوێناوی و سەخت لە نێوانیاندا قەوما؛[1] هێشتا نەبڕابوونەوە، کە لە چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدە بەدواوە، میرنشینە کوردییەکانی: سۆران «١٨٣٧»، بابان «١٨٤٢»، بادینان «١٨٤٣»، بۆتان «١٨٤٨»، هەکاری «١٨٤٨»، بتلیس «١٨٤٩» لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەرودوا بە لەشکرکێشی گەورەی درێژخایەن و شەڕ و تێهەڵچوون لەناوبران و لەجێی میر و سەرۆکهۆز و دەرەبەگی کورد، کاربەدەستانی بیانی و لە جێی بەڕێوەبەرایەتییە نیمچە سەربەخۆکانی ئەو میرنشینانەش، داوودەسگای ناوەندیی عوسمانی، بە خورتی بە سەر خەڵکی کوردستاندا سەپێنران.

ئەم ئاڵوگۆڕە بنەڕەتییەی بە سەر کۆمەڵگەی کوردیدا هات، وەك کریس کوچێرا دەڵێ (کوردی بێسەر هێشتەوە)،[2] چەند گوزەرانی خەڵکی شێواند و چەند بەرەو خراپتری برد؛ ئەو جەنگانەش ئەوەندەی‌تر و چەندان بارتەقای ئەم ئاڵوگۆڕە، کۆمەڵگەی کوردستانیان هەڵتەکاند.

ئەو زنجیرە هێرش و پەلامارانەی کرانە سەر میرنشینەکانی کورد و ئەو زنجیرە جەنگەی نێوان تورکیا و رووسیاش، کە «٤» یان لە ماوەیەکی کورتی شەست ساڵییدا، واتە: لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا بەرووردوا روویاندا و هاوزەمان بوون لەگەڵ لەناوبردنی میرنشینەکانی

---

[1] ١- ژمارە و ساڵی جەنگەکان بەمجۆرەن:

١- جەنگی ساڵی ١٦٧٦-١٦٨١ز

٢- جەنگی ساڵی ١٦٨٦-١٦٩٩ز

٣- جەنگی ساڵی ١٧١٠-١٧١٣ز

٤- جەنگی ساڵی ١٧٣٥-١٧٣٩ز

٥- جەنگی ساڵی ١٧٦٨-١٧٧٤ز

٦- جەنگی ساڵی ١٧٨٧-١٧٩١ز

٧- جەنگی ساڵی ١٨٠٦-١٨١٢ز

٨- جەنگی ساڵی ١٨٢٦-١٨٢٩ز

٩- جەنگی ساڵی ١٨٥٣-١٨٥٦ز

١٠- جەنگی ساڵی ١٨٧٧-١٨٧٨ز

(الدکتور کمال مظهر احمد - دراسات فی تاریخ ایران الحدیث و المعاصر، ل ١)٢ □

[2] کریس کۆچیرا – ل ٢٦

کورددا و لە دووبارە بوونەوەی هەریەکێکیش لەم جەنگانە، سەرلەبەری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە گشتی و بەری خۆرهەڵاتی بەتایبەتی، واتە: کوردستان، کە هاو سنووری رووسیا بوو، دەکەوتە بەر هێرش و پەلاماری لەشکری رووس و داگیر و کاول و تالان دەکرا؛ بەتایبەتێش دوو جەنگی دواییان: (شەڕی قرم ۱۸۵۳ – ۱۸۵٦) و (شەڕی ۱۸۷۷ – ۱۸۷۸)، کە لە ماوەی نزیك بیست ساڵدا روویاندا، بارێکی ئێجگار گران و دژواریان بە سەر کۆمەڵگەی کورددا هێنا، چونکە لە لایەکەوە: رووسیا؛ کە لەم جەنگانەدا سەرکەوتن و دەسکەوتی گەورەی بەدەستدەهێنا، چەشەی دەسکەوت و فراوانخوازیی زیاتر ببوو. لەبەرئەوە کاتێ ناوچەکانی بەری خۆرهەڵاتی عوسمانی داگیردەکرد، یان ئابلۆقەی شار و ناوچەیەکی دەدا؛ تا ماوەیەکی زۆر تیایاندا دەمایەوە.. لە بەرامبەریشیدا: لەشکری عوسمانی؛ کە تەقەللای بەرگری و دەرپەڕاندنی لەشکری رووسی دەدا؛ لە ئاکامدا هەر ناوچەی شەڕەکان: (کوردستان) کاول دەکرا[1] و بەو هۆیەشەوە، کە (لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، بە ناوی داکۆکی و بەرگری لە ئایینی ئیسلام و دەوڵەتی ئیسلام، کردبوویە خوو، بانگی جیهاد و غەزای دژی لەشکری کافر – رووس رادەگەیاند).[2]

بۆیە خەڵکی کورد بە ناچاری و بە زۆرەملی و رەشبگیرانە، دەکرانە سەرباز و وەك سووتەمەنی رەوانەی بەرەکانی شەڕ دەکران؛ جگەلەوەی کە هەموو ئەو گوند و شارۆچکە و شارانەی لە شەڕەوە نزیك بوونایە، دەبووایە خۆراك و پۆشاك، بۆ سەرباز و بۆ بەرەکانی شەڕ ئامادە بکەن؛ یان سەرباز لە ماڵەکانیاندا دابەش و دابین بکرێت.[3]

ئەم جەنگانە، چەند بە سەر گەلانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە بارێکی گران بوون؛ ئەوەندەش بە سەر خودی دەوڵەتی عوسمانییەوە مایەی داتەکاندنی سامان و دارایی و خەزێنە بوون؛ کە دیسانەوە هەر دەوڵەتی عوسمانی، بۆ قەرەبووکردنەوەی زیانەکانی و پڕکردنەوەی خەزێنە چۆڵەکەی؛ باج و سەرانەی زۆرتری لە سەر خەڵکی ناو قەڵەمڕەوەکەی زیاتردەکرد و بەمجۆرەش بێزاریی و نارەزایی خەڵك زیاتردەبوون. هاوزەمان لەگەڵ ئەم رووداوانەدا، بەو هۆیەوە کە ژمارەیەکی زۆری گەلانی ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقیا، کەوتبوونە سنووری قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە و ئەم گەلانەش پەیتا پەیتا و لە هەمولایەکی ئیمپراتۆریەتەکەوە (هەر لە راپەڕینی محەمەد عەلی پاشای میسرەوە، لە ساڵانی ۲۰– ۳۰ی سەدەی نۆزدە، تا راپەڕینەکانی گەلانی باڵکان: بولگار، سرب، رۆمانی، یۆنانی – لە

---

[1] بە درێژایی ساڵانی ۱۸٥٤–۱۸٥٥ زۆربەی هێزی سپای خۆرهەڵاتی تورکیا، لە ئەرزەڕۆم و کارس کۆببوونەوە. ئەویش لە ۱۸٥٥دا، لە لایەن رووسەوە گیرا.

[2] استانفورد. جی. شاو – ازل کورال شاو – جلد ۲– ل ۳۱٦

[3] جەلیلی جەلیل – ل ٥۲

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا)، بۆ ئازادی راپەرین؛ دەسەڵات و سامی ئیمپراتۆریەتەکـە، تا دەهات کەمتر دەبوونـەوە، بـە پێچەوانەشـەوە کـاتێ دەوڵـەتی عوسـمانی، لەشکرکێشـی دەکـردە سـەر ئـەم راپەرینانـە و دامرکاندنـەوەیان، ئـەوەندەیتر سامان و دارایـی و توانـای ئیمپراتۆریەتەکە دادەهێزرا و لە ناودەچوو.

سەرباری ئەمانەش، دەوڵەتانی ئەوروپا؛ کە فراوانخوازیی رووسیا ترساندبوونی و لە نـاو خۆیاندا خەریکی پێشبرکێی بازاڕی تازە پەیدا کردن و شوێنپێخوشکردن بوون لە کـەنداو و هیند و خۆرهەڵاتی زەریای ناوەڕاسـتدا؛ بـە شـێوەی جۆراوجـۆری وەك: نـاردنی مسـیونێر، ئارکیۆلۆژ و گەڕیدە و بەبیانووی داکۆکیکردن لە مافی گەلان و بە تایبەتیش لە مافی ئەرمەنی و مەسیحی ژێر دەسەڵاتی عوسـمانی و چاککردنی بـاری ئـابووری دەوڵـەتی عوسـمانی و... لاواز بوونی هەمەلایەنەی ئیمپراتۆریـەتی عوسـمانییان بـە هـەل دەزانـی و چاویـان بریبـووە میراتەکـەی، بۆیـە خۆیـان لـە کاروبـاری نـاوەوەی دەوڵـەتی عوسـمانی هـەڵدەقورتاند و پەیماننامەی نا بەرامبەریان بە سەردا دەسەپاند و دەیانکرد بە ژێرباری قـەرزی زۆر و خـاکی زۆریشیان لـیداگیردەکرد.

هەموو ئەم قەیران و تەنگژانەش، لـە سـەر یـەك کەڵەکـە دەبـوون و دەبوونـە سـۆنگەی هەڵوەشـان و داتـەپینی داودەسـگای ئیمپراتۆریەتەکـە و زەمینـە خۆشـکردن لەبـەردەم کاربەدەستاندا، بۆ زیاتر رەها بوون و بێپەروایی لە جۆری بـەڕێوە بـردن و تەشـەنە کردنـی زوڵم و زۆرداریی و سەرانە و رووتاندنەوەی میللەت و بەرتیلخۆریی، لە سەرەوەی دەربار، تـا خوارەوەی مووچەخۆران.[1]

---

[1] لەم بارەیەوە حاجی قادر کە لەو سەردەمەدا خۆی لە ئەستەموول بووە و لە نزیکەوە ئاگاداری زوڵمی عوسمانییەکان بووە، دەڵێ :

حاکمی رێگری مەعموورەیە، قازیی دزی رۆژ   وزەراو وکەلای گورگە، رەعییەت گەلەیە

١/١ کورد لە نێوان دوو جەنگی دوایی رووس و عوسمانیدا (١٨٥٣ - ١٨٧٧)

لەم داروبارە داپڕاوەدا برسێتی بڕستی لە خەڵك سەندبوو. خەڵك لەتاو برسێتیی و بە دوای ناندا، لە گوندەکانەوە روویان لە شارەکان و شارەکانیش (روویان لە سنوورەکانی رووسیا و ناوچەکانی ئێران دەکرد.[١]) لە ساڵی ١٨٧٣دا، سەرهەڵگرتن و وڵات جێهێشتن گەیشتە رادەیەکی ئەوتۆ، گەلێك لە کاربەدەستانی دەوڵەتی تورکی ترساند.[٢]

«یاکیمانیسکی»ی یاریدەدەری کۆنسوڵی رووسیا لە دیاربەکر، ساڵی ١٨٧٣، دەربارەی برسێتیی کوردستان نووسی: «کوردستان بۆنی ئەوەی لێ‌دێت، بەهێزترین دوژمنی مرۆڤایەتی؛ واتە: برسێتیی، باڵی بە سەردا بکێشێت؛ دیاریشە کە برسێتیی بڵاو بووەوە؛ گرانەتا و چەندان پەتای تریشی لەگەڵدا دەبێ.[٣]

سەرەڕای ئەمانەش، بەو هۆیەوە کە لەشکرەکانی تورك لە کوردستاندا بە درێژایی ساڵ، لە لایەن دەوڵەتەوە مووچەیان پێ‌نەدەدرا، ئەوانیش «پەلاماری دانیشتووانیان دەدا و تالانیان دەکردن.[٤]»

یاکیمانسکی لە ٢٣ی تەمووزی ١٨٧٣دا، بۆ «لا بانۆف رۆستۆڤیسکی»ی باڵوێزی رووسی لە ئەستەموول نووسی: لەشکری چوارەمی تورك لە کوردستاندا، پتر لە سێ ساڵە مووچەیان وەرنەگرتووە و بە کۆمەڵ هەڵدێن.[٥] لەبەرئەوە کاربەدەستان، بێ‌بەزەییانە رادەی باجەکانیان بەرز دەکردەوە و ماوەی کۆکردنەوەشیان کورتتر دەکردەوە و ژمارەی مەڕ و ماڵاتیان زۆر لەوە زیاتر دادەنا، کە لە راستیدا هەبوون. باجی موڵك و زەوی و بەروبومەکەی و باجی تریشیان دووقات دادەنا.[٦] «شتێکی سەیر نەبوو جارەهای جار، روو بدات کاربەدەستانی عوسمانی، داوا لە جووتیارەکان بکەن بەرهەمی ساڵی داهاتوویان بدەنێ...[٧] جگە لەمانەش «ماڵات و کەلوپەلیان، بە ناوی یارمەتی جەنگەوە رفێنرا. بۆ وێنە: بایی پتر لە «٤» ملیۆن پیاستەر - قرۆش لە دانیشتووانی هەکاری و لەوەش پتر، لە دانیشتووانی ئەرزەڕۆم دزرا. لەشکری

---

[١] جەلیلی جەلیل، ل ٣٩

[٢] هەمان سەرچاوە، ل ٣٩

[٣] خالفین، ل ١٥٩

[٤] هەمان سەرچاوە، ل ٩٥٩

[٥] هەمان سەرچاوە، ل ١٥٨

[٦] جەلیلی جەلیل، ل ٦٢

[٧] هەمان سەرچاوە، ل ٦٢

تورك بە پێی «پسوولە»، هەموو شتێكی لە دانیشتووان دەسەند و پاش كۆتایی جەنگ، كاربەدەستان گوێیان نەدەدایە ئەم «پسوولانە»، بۆ گێڕانەوەی ئەم شتانە.[1]

تووڕە بوون و بێزاریی و برسێتی خەڵك، گەیشتە رادەیەك، لە زۆر شوێن رادەپەڕی و «دەست بە چەكەوە پەلاماری عەمارەكانی گەنم و جۆی دا و مووچەخۆرە دەوڵەمەندەكانی كوشت و سەركێشانە رووبەرووی ئەو هێزانەی عوسمانی وەستا؛ كە بۆ تەمێكردن و باج كۆ كردنەوە نێردرانە سەری».[2]

ملنەدانی خەڵك دژی باجی گران و چەوساندنەوەی بێ‌سنوور، چەندان جار شەقڵی‌تری وەردەگرت و بە شێوەیەكی رێكخراو و بەربڵاو، لە ناوچەیەك روویاندەدا و بە هێزی لەشكر و ئاگر و ئاسن و شەڕی خوێناوی و دووبەرەكیی و ئاژاوەنانەوە لە نێوان ریزی راپەریوەكاندا، سەركوت دەكرا و سەرلەنوێ لە ناوچەیەكی‌تر سەری هەڵدەدایەوە.

لە گەرمەی شەڕی قرم «١٨٥٣ – ١٨٥٦»دا، یەزدان شێر راپەڕینێكی گەورە و رێكخراو و بەربڵاو و چەكدارانەی دەست پێكرد. ئەم راپەڕینە لە ناوچەی «هەكاری» دەستی پێكرد و یەزدان شێر نارەزایی و تووڕەبوونی دانیشتووانی قۆستەوە و ئەو ئاڵایەی هەڵیكردبوو، بریتی بوو لە: «نەهێشتنی دەسەڵاتی عوسمانی لە ناوماندا». لە كۆتایی ساڵی ١٨٥٤ و سەرەتای ١٨٥٥دا، لە ماوەیەكی كورتدا پەلاماری شارەكانی (بتلیس، مووسڵ، سیرت)ی دا و زۆر ناوچەی‌تری گرت و ژمارەی لەشكرەكەی لە نێوان «٦٠ – ١٠٠» هەزار كەسدا بوون.[3] ئەم راپەڕینە بووە هۆی گەلێ راپەڕینی‌تریش لە ناوچە جیاجیاكانی كوردستاندا. بە تایبەتیش ئەم شۆڕش و راپەڕین و یاخیبوون و بێزاریی و بێ‌هیواییەی خەڵك، لەو كاتانەدا زیاتر هەڵدەكشا، كە سەرەتاكانی دووبارە دروستبوونەوەی جەنگی تازە، لە نێوان عوسمانی و رووسدا سەری هەڵدەدایەوە؛ وەك ئەو تارمایی و نیشانانەی جەنگی نوێی ١٨٧٧، كە تا دەهات، زیاتر و زیاتر دەردەكەوت.

---

[1] خاڵفین، ل ١٥٧

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٧٠

[3] خاڵفین، ل ١٠٧. هەروەها بلەچ شێركۆ لاپەرە ٤٤ – ٤٥

شێخ‌عوبەیدوڵڵای نەهری

میرنشینەکانی کورد هێشتا لە گوڕ و تینی ژیاندا بوون، کە لە چارەکی یەکەمی سەدەی نۆزدە بە دواوە؛ لە کوردستاندا دوو تەریقەتی ئایینی لە گەشە کردن و ململانێدا بوون؛ یەکێکیان «قادری» و ئەویتریان «نەقشبەندی» بوو. یەکەمیان «شێخ‌مارفی نۆدێیی(١٧٥٣ – ١٨٣٧ ز» و دووەمیشیان مەولانا خالیدی شارەزووری «١٧٧٩ – ١٨٢٦ ز» رابەرایەتییان دەکرد.

لەو کاتەوەی مەولانا خالید کەوتبووە ژیاندنەوەی تەریقەتی نەقشبەندی؛ لە ماوەیەکی زۆر کورتدا بە خێرایی پەرەی سەند و بڵاو بووەوە. مەلای پایەبەرزی ناودار، لە شوێنی جیاجیا، بوون بە خەلیفەی مەولانا خالید، بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی تەریقەتی نوێ و بەهەزاران مورید و مەنسووب و سۆفییان تێئالاّ. لە دوای کۆچی کتوپڕی مەولانا خالید بۆ بەغدا (١٨٢٠) و دواییتر لەوێوە بە یەکجاریی بۆ «شام» و مەرگی ناکاوی هەر لە شام (١٨٢٦)، دوو کەس لە خەلیفەکانی، لە هەموو ئەوانیتر چالاکتر و بە نفووزتر بوون و خانەقاکانیان بوو بە ناوەندی گرنگی ئیرشاد و رابەرایەتی بڵاوکردنەوەی تەریقەت، کە یەکەمیان: شێخ‌عوسمانی سیراجوددینی بیارە (١٧٨٠ – ١٨٦٦) و ئەویتریان: شێخ‌تەهای نەهری (؟ – ١٨٥٣) بوو.[١]

بنەچەی سەییدتەها، لە رووی سەییدایەتییەوە دەچنەوە سەر عەبدولقادری گەیلانی (١٠٧٧ – ١١٦٦ ز) و لەم رووەوە بە خۆیان دەڵێن: گەیلانی‌زادە. شێخ‌عوبەیدوڵڵاکوڕی شێخ‌تەهایە و ساڵی ١٨٣٠، یان ١٨٣١ لە نەهری لە دایك بووە.

بە قسەی «لایارد»[٢]دا، وا دەردەکەوێ سەیید تەها تا ساڵی ١٨٤٣، خانەقاکەی لە قەڵەمڕەوی میرنشینی «بۆتان»دا بووە، بەڵام کە میربەدرخان پاشای بۆتان، فرمانی کۆکردنەوەی باجی لە سەر ئاسووری و مەسیحی ناوچەی «تیاری»ی ناو میرنشینەکەی دەرکردووە و بەو بۆنەیەشەوە، کە لە دەمێکەوە سوڵتانی عوسمانی و کاربەدەستەکانیان، چاویان بەم میرنشینە گەشەکردووە بەهێز و بە دەسەڵاتەدا هەڵنەهاتووە و لە دەرفەتێك

---

[١] ساڵح محەمەد ئەمین، ١٥٧

[٢] کریس کۆچیرا، ل ٢٦ هەروەها: بابامەردووخ رۆحانی، جلد ٣ ل ٥٦٠ هەروەها خالفین، ل ١٦٦.

گەراون، تا داد و ئاسایش و یەکسانیی چەسپاوی ناو میرنشینەکە بشێوێنن، بۆیە مەسەلەی باج کۆکردنەوەیان لە سەر مەسیحی و ئاسووری کردە بەهانەیەکی باش و کەوتنە دنەدانی ئەو ئاسووری و مەسیحییانە، تا سەرپێچی فرمانی میربەدرخان بکەن. لە کاتێکدا (هەمووان دەیانزانی میربەدرخان چەند دادپەروەر و یەکسانیخوازە و هیچ کاتێ لە سەر بناغەی ئایین و رەگەز، جیاوازیی نەناوەتەوە. بە تایبەتی کە بە دەستپێشخەریی میر؛ هەموو نەریتە کۆنەکان، کە بەسەر موسڵمانەکاندا سەپێنرابوون؛ هەڵوەشێنرانەوە و بڕیاردرا بە یەکسانیی رەفتار لەگەڵ موسڵمان و ناموسڵماندا بکرێ».[1] بەم بۆنەیەوە (هەر بە قسەی - لایارد)، سەیید تەها کەوتۆتە هاندانی میربەدرخان و پەیڕەوکارانی، تا هێرش بکەنە سەریان و بە رەشەکوژیی «١٠» هەزاریان لێبکوژن و ژمارەیەکیشیان بە دیل بگرن؛ کە ئەم هێرش و پەلامارەی بەدرخان، لە ساڵی ١٨٤٦یشدا دووبارە بۆتەوە.

ئەم کارەی بەدرخانبەگ، ئینگلیس و فەرانسەی خرۆشاندووە و ئەوانیش گوشاریان بۆ دەوڵەتی عوسمانی بردووە؛ تا لەشکری بەهێز بنێرێتە سەر میری بۆتان و دەسەڵاتی لە ناو ببات. دەوڵەتی عوسمانیش لەشکرێکی بە سەرکردایەتی «عوسمان پاشا» ناردۆتە سەر میری بۆتان و تێکیشکاندووە و بە دیلی گرتووە.[2] لەم سەروبەندەدا سەیید تەها خۆی گەیاندۆتە نەهری،[3] بۆ سنووری «موسا بەگ»ی میری «هەکاری»، کە بە قسەی «لایارد»، وەك لە ساڵی ١٨٤٩دا، سەردانی کردووە، تاقانە میرێکی کورد بووە، کە هێشتا بە شێوەیەکی رەسمیی، خۆی بە دەست تورکەوە نەداوە؛ بەڵام دەسەڵاتی لەق بووە.[4] نەهرییش گوندێکی ناوچەی شەمزینانە، لە ویلایەتی هەکاری، کە لە رووی جوگرافییەوە دەکەوێتە ناوەڕاستی کوردستانەوە.

بەم پێیە، ئەو کاتەی شێخعوبەیدوڵلا لەگەڵ باوك و بنەماڵەکەیاندا چوونەتە نەهری، ئیتر میرنشینەکانی کورد لە ناو براون و کۆمەڵگەی کوردەواری لە رووی سیاسییەوە، پارێزەرانی نەماوە و راستەوخۆ بەرەورووی بەزەیی و دەسەڵاتی رژێمەکانی عوسمانی و قاجاری کراوەتەوە. بە واتەیەکیتر: شێخعوبەیدوڵلا لە هەرەتی لاوێتیدا، لەشکر کێشیی و هێرشی هێزەکانی عوسمانی و شەڕ و کوشتار و کاولکاریی بێبەزەییانەی بۆ سەر میرنشینی بۆتان، بە چاوی خۆی دیوە و ئاکامەکانی لە ناوبردنی ئەو میرنشینە پێشکەوتووەی، لەگەڵ زوڵم و بێدادیی لە رادەبەدەری رژێمی عوسمانی بەراورد کردووە؛ کە وەك گەرێدە و ئەفسەر

---

[1] سەیید عەزیز شەمزینی، ل ٧٧

[2] کریس کۆچیرا، ل ٣٣٢

[3] مارتین ڤان بروینسن، ل ٢٩

[4] کریس کۆچیرا، ل٣٣٢

و مسیۆنێرانی ئەوروپایی و ئەمەریکایی، لە پێش روخاندنیدا سەردانیان کردووە و بە چاوی خۆیان شێوەی بەڕێوەبردنی یاسا و داد و ئاسایش و پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، ئابووری...میرنشینەکەیان دیوە و نووسیوەتەوە؛ هەموویان ئەوە دەسەلمێنن، کە لە چاو هەرێمەکانی ژێر دەسەلاتی عوسمانیدا، زۆر جیاواز و لە پێشتر بووە و «دەتوانرێت بە ناو وڵاتی بەدرخاندا، منداڵی ساوا بە زێڕەوە بە ملاولادا بنێردرێت، بێئەوەی مەترسیی ونبوونی لیٚبکرێت».[1]

بنەماڵەی شێخانی نەهری، خاوەنی نفووزی دینی و دنیایی بوون. لە رووی دینییەوە مەلای چاك و ناوداریان تێدا هەڵکەوتووە. لە رووی دنیاییشەوە خاوەنی زەوی‌وزاری کشتوکاڵ و خاوەنی «۲۰۰» ئاوایی بوون؛ کە ئەم ئاواییانە لە هەردوو بەری سنووری نێوان عوسمانی و ئێراندا بوون. دەسەڵاتی ئیرشادی تەریقەتیش، پایەی دینی، کۆمەڵایەتی، سیاسی لە جاران بە هێزتر کردبوون.[2]

شێخ‌عوبەیدوڵڵا، کوری ئەم بنەماڵە دەسەلاتدارە بەرێزە بوو، شارەزای زانستەکانی عیرفان و دین بوو. بە گوێرەی گێرانەوەکانی: «بیرەوەرییەکانی وەفایی»، شێخ عوبەیدوڵڵا خوێندەوارێکی بالادەست و شاعیرێکی بەدەسەلات بووە. دیوانێکی شیعریی زۆر بالای بە ناوی «مثنوی شیخ‌عبیداله» هەیە، کە لە سەرکێشی «رمل مسدس محنوف»ە و هێشتا چاپ نەکراوە.[3] هەروەها «عەقیدەنامە»یەکی کوردیشی هەیە.[4]

سەیید تەها دوای ئەوەی لە خانەقای نەهری، درێژەی بە ئیرشادی ئایینیدا و لە ماوەیەکی کورتی کارکردنیدا «بە گوێرەی زانیاریی خانێکۆف، کونسولی رووسیا لە تەورێز»، تا ساڵی ۱۸۵۰ زیاتر لە «۱۰» هەزار موریدی لە دەوری تەریقەتی نەقشبەندی کۆ کردۆتەوە.[5] لە ساڵی ۱۸۵۳دا کۆچی دوایی کردووە[6] و «شێخ‌محەمەد ساڵح»ی برای بۆتە

---

[1] مارتین ڤان بروینسین، ل ۳۳۱. هەروەها کریس کۆچیرا ل ۲۶. هەروەها لە تاریکییەوە بۆ رووناکی، ل ۲۹.

[2] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ١٥٤

[3] نوسخەیەکی دەستنووسی لای من هەیە.

[4] بنوارە گۆڤاری کاروان – ژمارە ۳۲

[5] خالفین، ل ۹٦–۹۷

[6] ژیننامەی سەیید تەهای نەهری کە «سەیید مەنسوور گەیلانی گریلک» نووسیویتی و لە تورکییەوە کراوەتە فارسی و هێشتا چاپ نەکراوە.

جێنشینی ئیرشاد و ئەمیش دوای ماوەی(١٢ ساڵ ئیرشاد، لە ساڵی ١٨٦٥ دا کۆچی دوایی کردووە[1]و شێخ‌عوبەیدوڵلا بۆتە جێنشینی.

بەم پێیە، شێخ‌عوبەیدوڵلا لە تەمەنی «٣٤» ساڵیدا بۆتە جێنشین و رابەری تەریقەتی نەقشبەندی؛ کە سەردەمی بەدەستەوەگرتنی جڵەوی رابەرایەتی‌کردنی تەریقەتی نەقشبەندی، لە لایەن شێخ‌عوبەیدوڵلاوە، نزیکەوزەمانە لەگەڵ مەرگی گەورەترین رابەری ئەو رۆژگارەی هەمان تەریقەتدا، لە ناوچەی هەورامان، کە شێخ عوسمانی سیراجوددینە(١٨٦٦) و بەمەش شێخ‌عوبەیدوڵلا دەبێتە گەورەترین و تاقانە شێخێکی ئیرشادی ئەم تەریقەتە، کە بە هۆی زانایی خۆی و بە تەنگەوەهاتنی چارەسەرکردنی گێروگرفت و کێشەی کۆمەلایەتی و دابینکردنی داد و ئاسایش بۆ خەڵك و پێوەندی دۆستایەتی لەگەڵ مەسیحی و ئاسووری و ئەرمەنییەکانی ناوچەکەدا، لە ماوەیەکی زۆر کەمدا، توانی جێگەیەکی یەکجار مەزن و بەربڵاو لە سەرتاسەری کوردستاندا بۆ خۆی بکاتەوە و هەر لە نەهرییەوە رابەرایەتی رێکخراوێکی فراوان و بەربڵاو بکات، کە پێکهاتبوو لە سەدان مەلا و میرزا و ئاغا و سەرۆك‌عەشیرەت و خەلیفە و مورید و سۆفی لە ناوچەی جیاجیای کوردستان و وڵاتانی ئیسلامیدا.

بە واتەیەکی‌تر: لە دوای دەسەڵات سەندنەوە لە میر و دەرەبەگ و سەرۆك هۆزی کورد، شێخ‌عوبەیدوڵلا دەبێتە یەکەمین رابەری ئایینی، لە مێژووی نوێی کورددا، کە جڵەوی بزاڤی سیاسی رزگاریخوازانەی گەلی کورد بگرێتە دەست.

شاعیری ناوداری موکریان: «وەفایی»، کە کتێبێکی لەبارەی بیرەوەری خۆی، لە خزمەت شێخ‌عوبەیدوڵلاو پایەی ئایینی و کۆمەلایەتی و کەراماتی «شێخ»وە نووسیوە؛ زانیاریی زۆری دەربارەی شێخ نووسیوە. وەفایی دەڵێ :

کاتێ ئەو زاتە، لە سەر کورسی رابەرایەتی تەریقەت دانیشت، رۆژگار بوو بە رۆژگارێکی دیکە و سەردەمێکی رێکوپێکتر هاتە کایەوە.

هەرچەندە ئەو زاتە لە جیهانی مەعنەوی و زانستی تەریقەتدا، بە راستی پێشەوای خەڵك و سەردەم و یاریدەدەری تاك و گشتیش بوو، لە رووی رووالەتیشدا خوای مەزن، هێز و شکۆ و سامان و دەزگایەك کە بەو زاتەی بەخشیبوو، بە پێی گێرانەوەی پێشینیان و دواییینان، بە هیچ کەسێك لە پیرانی تەریقەتی سوفییە نەبەخشرابوو. باب و باپیرانی بەرێزی ئەو زاتە، هەریەکەیان ماوەیەك لە سەر کورسی رابەرایەتی تەریقەت و شێخایەتی

---

[1] لەم مێژووەدا پشتمان بە «بیرەوەرییەکانی وەفایی- تحفه‌المریدین» بەست، کە دەڵێ : ماوەی ١٤ ساڵ لە خزمەت شێخ عوبەیدوڵلا دا بووم. واتە مەبەستی ئەوەیە تا کاتی راپەرینەکەی ١٨٨٠ لە خزمەت شێخ عوبەیدوڵلا بووە. بەم پێیە ئەگەر چواردەساڵ لە ١٨٨٠ دەرباوێژین، دەکاتە ١٨٦٦. بەلام هەر وەفایی دەڵێ ساڵێك دوای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵلا بووە جێنشین، ئەوسا چوومە خزمەتی. بەمجۆرە دەبێ شێخ محەمەدساڵح لە ساڵی ١٨٦٥دا کۆچی دوایی کردبێ.

دانیشتبوون، هەمووشیان هەتا دەمی مەرگ، ئاکاری ساکار و سادە و مەشرەب خاکینە بـوون. هـەرگیز لـە روالـەتدا ئـەوەندە هـێز و دەسـەلاتیان نـەبووە؛ کـە لـە بەرامبـەر زۆردارێکــدا، لایەنگریی لە دەستکورتێك بکەن، یان لە بەرامبەر زۆردارێکدا چاودێریی بێدەسەلاتێك بکەن. بۆ نموونـە: وەك بیسـتوومە گوایـە لـە سـەردەمی حـەزرەتی شێخمحەمەد سـالحی مـامیدا، زۆردارێك لە سەربانی خانەقا، نۆکەرێکی ئەو زاتـە دارکـاریی دەکـات و بـە زەبـری کوتـەك هەمووگیانی زامدار کردووە. چەند جارێکیش کارەساتەکەیان بۆ گێڕاوەتەوە. کەچی خۆی لـێ بێدەنـگ کـردووە و هیچـی نـەوتووە!.. بـەلام حـەزرەتی شێخعوبەیدوللا، لـە خراپـە و دوورخستنەوەی زۆردار، لە بێدەسەلاتان، نموونەی نەبوو. ئەم هـەموو غیرەتـەی ئـەو زاتـە، شایانی ئەم راستیەیە، کە ئاکاری ئەو زاتـە پێچەوانـەی رەوشـتی ئـەوانی دیکـە بـووە. لـەو رۆژەوە کە تەختی رابەرایەتی تەریقەت، بـە وجـوودی موبـارەکی رازایـەوە، هـەتا لـە دنیـا دەرچوو، لەو دەوروبەرە و لـە ناوچـە دوور و نزیکـەکانیش هیچ زۆردارێـك توانـای ئـەوەی نەبووە دەستدرێژییەکی بچکۆلە بکاتە سەر بێدەسەلاتێك. خۆ ئەگەر بە رێکەوت چەتەیـەك، یان زۆردارێك، لە هەر دەشت و رێبازێك، کەسێکیان رووت بکردایەتەوە، هەر ئەوەندەی ئەو زاتە ئاگادار بکرایەتەوە، لە دوای فەلاقە و دارکـاریکردن، مالـە تالانییەکـەی لـە چەتـەکان دەسەندەوە و دەیدایەوە بە خاوەنەکەی... زۆربەی کاتی ئـەو زاتـە، هـەر بـە داوەریکـردن و سەندنی مافی هەژاران بە سەر دەبرد. چاکەکار و خۆشخوو بـوو. هەمیشـە بـە چاکـە نـاوی دەبرا. هەمیشە زمان شیرین و رووکراوە و میهرەبان بوو... لە دەر و ژووررووی ولاتەوە مورید و خوازیار، کاروان کاروان زیارەتیان دەکرد. هەرگیز خانەقا؛ لە لادێیی و شاریی و بەلخی و بوخاریی چۆل نەبوو. خەلیفەکانی ئەو زاتە، لە ئێران و شیروان[1] و کوردستان و داغستان و خاکی رۆم و ئەو دەوروبەرانە، خەریکی پـەرەپێدانی ئـایین و رێنوێنـی خوازیـاران بـوون... نیـوەرۆ و ئێـوارە سفرەی بـۆ میوانـان کـراوە بـوو. هـەموو رۆژێـك لـە «٣٠٠-٤٠٠» میـوان کەمتریان لە دیوەخانەکەیدا نەدیوە. مەگەر لە سێ مانگەی زستاندا، کـە بـە هـۆی بـەفر و سەرما و رێبەندانەوە، هاتوچۆ کـەمتر ببووایەتـەوە. هـەندێ جـار رادەی میـوان دە گەیشـتە «١٥٠٠» کەس.[2]

---

[1] شیروان ناوچەیەکە لە باشووری خۆرهەلاتی قەفقاز، سەر بە هەرێمی باکووری رووباری ئاراس و کوورا. ئەم ناوچەیە بە گوێرەی رێکەوتننامەی گولستان (١٨١٣)،کە لـە نێوان رووس و ئێراندا پێکهـات، بـەر رووسـیا کەوت. (محـمـد رضا نصیری، جلد ١ ل ١٨)

[2] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٣٧. هەروەها لـۆرد جـورج کـورزون، کـە لـە سـالی ١٨٨٩ – ١٨٩٠ لـە ئێران پەیامنێری رۆژنامەی «تایمز» بووە، دەلێ : رۆژانە (٥٠٠ تا ١٠٠٠) میوانی هەبووە. (جلد٢ ل ٧٠١)

٣- دەربارەی تەریقەتی نەقشبەندی

ئەگەرچی تەریقەتی نەقشبەندی، لە ئاسیای ناوەندەوە سەریهەڵداوە و بە ناوی شێخ بەهائەدین نەقشبەند بوخاری (١٣١٨-١٣٨٩)یەوە ناسراوە، کە هەندێ ئاڵوگۆڕ و دەستکاریی بە سەر تەریقەتەکەدا هێناوە. بەڵام تەمەنی تەریقەتەکە لەو مێژووە کۆنترە و دەگەڕێتەوە بۆ ڕۆژگاری یوسف هەمەدانی (١٠٤٩-١١٤٩) و دواتر بۆ سەردەمی عەبدولخالق غونچەوانی (؟-١٢٢٠ز)، کە بۆ یەکەمجار هەندێ بەرنامەیتر و یاسای نوێی بۆ دانا و دوای ئەویش بۆ سەردەمی عوبەیدوڵڵای ئەحرار (١٤٠٤-١٤٩٠ز) و موریدەکانی ئەمیش، کە تەریقەتەکەیان لە (هیند)ەوە گەیاندە تورکیا و دواتریش ئەحمەد فاروقی، کە ئەمیش ئاڵوگۆڕی زۆرتری بەسەرداهێنا و موریدەکانی ئەم، گەیاندیانە ناوچەکانی ئێران و تورکیا و بەمجۆرە ئەم تەریقەتە، وردەوردە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و بەتایبەتیش دوای دەرکەوتنی زیائەدین خالید حسەین (مەولانا خالیدی شارەزووری)، زیاتر تەشەنەی سەند و بڵاو بووەوە.[١]

مەولانا خالید ئەم تەریقەتەی لە «دەهلی» و لەسەر دەستی شێخ عەبدوڵڵای دەهلەویدا بە دەستهێنا و لە کوردستاندا بڵاوی کردەوە.

سەردەمی گەڕانەوەی مەولانا خالید بۆ کوردستان (١٨١١-١٨٢٠ز) و بەتایبەتیش بۆ (سلێمانی)ی پێتەختی میرنشینی بابان، هاوسەردەمی هەڵکشانی شەڕ و ململانێی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی میران و سەرانی (بابان)ە لەسەر دەسەڵات، کە شەڕەکانیان ببووە ئاژاوە و تێکدانی باری کۆمەڵایەتی و ئابووری و بارێکی گران بەسەر ئەستۆی جەماوەر و بێزاریی دانیشتووانی ناو میرنشینەکە.[٢] لە لایەك و لە لایەکیتریشەوە؛ سەرەتای داهێزرانی هەمەلایەنەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و خەریکبوونی بوو، بە شەڕی نەپساوی ڕووس و بڵاوبوونەوەی هەژاریی و برسێتیی و لە یاسالادانی کاربەدەستانی عوسمانی و بەرتیلخۆریی و

---

[١] (مارتین ڤان بروین سن-آغا، شیخ و دولت - ص ٣٢٠-٣٢١).

[٢] بەتایبەتیش بێزاریی «بازاڕیی»یەکانی ناو پێتەختی میرنشینەکە (سلێمانی) . بۆ زیاتر ئاگاداریی، بنواڕە: هەڵکەوت حەکیم -ابعاد ظهور الطريقة النقشبنديه فی کردستان فی اوائل القرن التاسع عشر- مجله دراسات کرديه - العدد (١) کانون‌الثانی ١٩٨٤ -ص٥٥-٦٧.

باج و سەرانە و زوڵم و بێدادیی لەرادەبەردەر... کە ئەمانە هەمووی، سۆنگەی ئەوە بوون خەڵك لە دەسەڵاتی کاربەدەستان تووڕە و بێزار بێت و لە ڕێگەی ئەو چەندان یاخیبوون و ڕاپەڕینانەی لەو ڕۆژانەدا، لە چەندین لاوە، دژی سیستەمی عوسمانی ڕوویانداوە، هەموویان تەقەللای ئەوە بوون بەدوای ئەڵتەرناتیڤێکدا بگەڕێن، تا ئۆژخنێك بە ڕۆحی ماندوویان ببەخشێت و لەو داروبارە شێواوە دەربازیان بکات.

بۆیە کاتێ کەش و هەوای ناوەوەی ئەم تەریقەتە، لە ڕێگەی زیکر و پەیڕەوکردنییەوە، جۆرە ئۆقرە و ئۆژخنێکی بە ڕۆحی پەژارە و شپرزەیان دەبەخشی؛ کە جیاواز بوو لەگەڵ کەش و هەوای داپڵۆسێنەری ئەو واقیعە تاڵەی تیایدا دەژیان و جگە لەمانەش چونکە لە ماوەی چوارسەد ساڵی ڕابووردودا، دیدی ئایینی، بەجۆرێك تێکەڵ دیدی سیاسی ببوو؛ هەڵوێستی سیاسی لە سەر دادەڕێژرا و لەمەشدا مەزهەبی سوننی، لایەنگری دەوڵەتی عوسمانی و مەزهەبی شیعەش، لایەنگریی دەوڵەتی قاجاری دەکرد و ئەم تەریقەتە تازەیەش لایەنگری و پشتیوانیی لە هیچکامێکیان نەدەکرد و لە هەمان کاتیشدا، هەر لە سەرەتای گەڕانەوەی مەولانا خالید و بڵاوکردنەوەی تەریقەتەکەدا، لە لایەن ئەوڕەحمان پاشای بابان و خودی سوڵتانی عوسمانی و تەریقەتێکی‌تری مێملّ و پێشتر چەسپاوی وەك تەریقەتی «قادری»یەوە، تەقەللای تا ڕادەی تیرۆر کردن و هەڕەشە و بەربەرەکانێی دەکرا...[1] بۆیە ئەمانە هەمووی بوونە هۆی ئەوەی ئەم تەریقەتە وەك هەڵوێستێکی دژ بەدەسەڵاتی زوڵم وەربگیرێ و بە خێرایی و دەستەبەدەستە و بە شەپۆل، خەڵك پێشوازییان لە وەرگرتن و پەسەندکردنیدا کرد و لە ماوەیەکی زۆر کورتدا، بە سنە و سلێمانی و ناوچە دوورەکانی وەك هەورامان و نەهری و بارزان و سەرتاسەری کوردستان و وڵاتانی‌تری ژێر دەسەڵاتی عوسمانی، وەك سووریا، فەلەستین، عێراق و قەڵەمڕەوی قاجاری و داغستان و...دا بڵاوببێتەوە؛ بەجۆرێك بەرلەوەی مەولانا خالید، بە یەکجاریی تەنگی پێهەڵبچنرێ و سلێمانی بەجێ‌بهێڵێ؛ ژمارەی موریدەکانی گەیشتوونەتە (١٢) هەزار[2] و هەندێکیش دەڵێن (٢٠)هەزار[3] مورید و (٣٤) خەلیفەی کورد و (٣٣) خەلیفەی سەربە نەتەوەکانی‌تری هەبووە...[4] کە ئەم ئامارە زۆر و جوگرافیا بەرینە؛ بۆ ئەو ماوە کورتەی مەولانا خالید، تیایدا بۆ کوردستان هاتەوە(١٨١١ز)، تا کوردستانی جێهێشت(١٨٢٠ز)، جێی سەرنج و بەڵگەی ئەوەن، کە خەڵك چەند لەو سیستەمەی ئەو ڕۆژگارە بێزارن و لە هەمان کاتیشدا توانای ئەم تەریقەتە دەردەخەن، بۆ

---

[1] هەڵکەوت حەکیم، ل ٥٥-٦٧

[2] کلودیوس جێمس ریچ- گەشتی ریچ بۆ کوردستان ، ل١٥٧

[3] عباس العزاوی – مولانا خالد النقشبندی – مجله المجمع العلمی الکردی – العدد الاول – بغداد-١٩٧٣، ل٦٩٦-٧٢٧

[4] مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس- یادی مەردان- بەرگی یەکەم – بەغداد ١٩٧٩، ل٨٣-٨٦ ...

قۆستنەوەی نارەزایی و بێزاریی ئەو خەڵکە و کۆکردنەوە و ڕێکخستنیان بە شێوازێکی تازەتر، لە شێوازی تەریقەتی قادری.

تەریقەتی نەقشبەندی سەرەڕای ئەوەش، کە هێشتا لێکۆڵینەوەی قووڵ و زانستییانەی دەربارە نەکراوە؛[1] بەڵام ئەگەر سیما گشتییەکانی لە چەند بڕگەیەکدا بەسەر بکەینەوە، ئاوا دەردەکەون:

١- بانگاشەی دژایەتی زوڵم و بێدادیی دەکرد.

٢- گەوهەری تەریقەتەکە، باسی خۆپاککردنەوە لە تاوان و گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی هەق و ڕاستیی و جوانیی دەکرد.

٣- کەمتر خۆی لە سەرانی دەوڵەت و کاربەدەستان نزیك دەکردەوە و لەم بوارەدا وتمان میرانی بابان و خودی سوڵتانی عوسمانی و داودپاشای والی بەغدا، دژایەتی و بەربەرەکانییان کردووە؛[2] کە وەك دەردەکەوێ، ئەم هەڵوێستەی سەرانی بابان و دەوڵەتی عوسمانی، ڕەنگدانەوەی هەڵوێستی تەریقەتی نەقشبەندییە، بەرامبەر بەوان و لەم بوارەدا بەڵگەی ئەوەش هەیە کە تەریقەتی نەقشبەندیش، هەمان هەڵوێستی بەرامبەر ڕژێم و سەرانی دەوڵەتی قاجارییش هەبێت. بۆیە بە پێویستی دەزانین چەند بڕگەیەك لە دوو نامەی مەولانا خالید، بۆ سەیید تەهای نەهری، بخەینە بەرچاوی خوێنەران:

نامەی یەکەم:

«...دڵسۆز و جگەرسۆزم سەیید تەها، خوا پشت و پەنات بێت و هەمیشە لە شەڕی هەوەس و ئارەزوو پارێزراو بیت، کە دەردێکی گەورەیە و زۆربوونی موریدانیش بۆ مرۆڤی ناتەواو، بەڵایەکی گەورەیە و خوای مەزن لەوەت لابدات. دڵدانیش بە وڵاتی عەجەم، بە ژەهرێکی کوشندە و ژارەمار دەزانرێ؛ جا ئیتر چوون بۆ وڵاتەکەیان و دیداری (شا)ی ئەوان، چۆن دەبێ و هەرگیز لێت قبووڵ ناکەم. بەڵام بەو هۆیەوە کە دراوسێین؛ ئەوا ئاکاری جوان نواندن و دوور و دۆست بوون، زیانێکی نییە. بە یاریدەی خوا ئەوەش سەرناگرێ. تەنانەت ئەگەر (شا)ش داوای دیتنتانی کرد، جا چ بگات بە کەسانی لەو پلە نزمترا[3] وەڵام ئەمەیە:

---

[1] ئەوەندەی ئێمە ئاگادارین ماموستا «هەڵکەوت حەکیم» دکتۆرانامەیەکی بە ناونیشانی: «هەوداکانی دەرکەوتنی تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستاندا، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا». پێشکەش دانشگای (سۆربۆن)ی فەرانسە کردووە و بەشی سێیەمی ئەم تێزە، لە ژمارە (١)ی گۆڤاری مەڵبەندی ڕۆشنبیری کورد- پاریسدا بڵاوبۆتەوە - کانوونی دووەمی ١٩٨٤، ل ٥٥-٦٧

[2] هەڵکەوت حەکیم، ل٦٦

[3] وەك لە دووتوێی نامەکەدا دەردەکەوێ (سەیید تەها) پێشتر لە نامەیەکیدا مەولانا خالید ئاگادار دەکاتەوە و تکای لێدەکات، تا ڕێی بدات، بە دەنگ بانگهێشتنی دەرباری قاجارەوە بچێت؛ کە ئەگەرچی ئەم نامەیە مێژووی لەسەر نییە، بەڵام مێژووی گەڕانەوەی مەولانا خالید بۆ کوردستان (١٨١١) و سەرهەڵگرتنی لە سلێمانی (١٨٢٠) و کۆچی دوایی لە شام (١٨٢٦)، هاوزەمانە لەگەڵ فەرمانڕەوایی فەتحعەلیشای قاجار

ئێمە دەروێشین و کارمان لە دنیا دابڕانە و دوعاکردنە بۆ پاشای ئیسلام و سەرخستنی دینی سەروەر و سالارمان (درودی خوا لە خۆی و یارانی)، هاونشینی و هاوڕێیەتی‌کردنی ئەوانە، بە چاك نازانم و ئەمەش لە تەریقەتی ئێمەدا نییە. لەبەرئەوە، ئەوە جێبەجێبکە، کە لە سەرت پێویست کراوە و لێی لامەدە (فالزم ما امرلك و لا تخالف). داهاتووشت بەختەوەر بێت...[1]

نامەی دووەم:

.... هەرگیز دیداری فەرمانڕەوایان بە چاك نازانم و ددانی پێدا نانێم، مەگەر ئەوەی بە دڵی پاك و نیازەوە بێن بۆ لاتان... بەڵام بۆیان بپاڕێنەوە، تا یەزدانی مەزن بیانخاتە سەر ڕێگەی ڕاست؛ جا چ شیعە بن، چ سوننی، چونکە خێر و چاکەی دەسەڵاتداران و کاربەدەستان، لە بەختەوەریی بندەستان و هەژاراندایە...»

خالد النقشبندی المجددی[2]

بەم پێیە، بە دڵنیاییەوە هەموو بەڵگەکان بەلای ئەوەدا دەچن، کە تەنگپێهەڵچنینی مەولاناخالید، لە لایەن میرانی بابان و سوڵتانی عوسمانی و دەستەی مێملێ (قادری) و زمانلێدان و ڕاپۆرت نووسینیان لای میرانی بابانی و سەرانی عوسمانی و نامەکانی مەولانا خالید بۆ میرانی بابانی و شێخ مارفی نۆدێیی و داودپاشا و ناچارکردنی مەولانا خالید، بەسەرهەڵگرتن و جێهێشتنی کوردستان،[3] بە ڕوونی دەری دەخەن، کە لەو ڕۆژگارەدا مەولانا

(١٧٧١-١٨٣٤) و عەباس میرزا (١٧٩٨-١٨٣٣)ی چوارەمین کوڕی فەتحعەلیشادا، کە ئەمی دواییان سەروکاری لەگەڵ کوردستاندا زۆرتر بووە...

[1] بنواڕە: پاشکۆی ژمارە ١٢

[2] بنواڕە: پاشکۆی ژمارە ١٢

(سەرنج): جگە لەم بەڵگانەش، خەلیفەیەکی‌تری مەولاناخالید، بەناوی (عەبدولوەهاب سوسێی)؛ پێوەندییەکی زۆرکەم لەگەڵ سوڵتانی عوسمانیدا پەیدا دەکات. بەو مانایەی ئەمڕۆ، گەر باسی بکەین، سوڵتانی عوسمانی دەیەوێ (شێخ عەبدولوەهاب سوسێی) بکڕێ و بەلای خۆیدا رایبکێشێت. کەچی مەولانا خالید یەکسەر لە تەریقەت دەری‌دەکات و یەکسەریش نامە بۆ هەموو خەلیفە و موریدەکانی دەنووسێ و دەڵێ: (عەبدولوەهاب)مان لە تەریقەت دەرکردووە و جارێکی‌تر بۆی نییە بگەڕێتەوە ناو تەریقەت (یادی مەردان - ل ٣٦١-٣٦٢).

[3] بۆ زیاتر ئاگادار بوون لە ژیانی مەولانا خالید، بنواڕە:

-الشیخ محەمەد الخال- الشیخ معروف النودهی البرزنجی- بغداد ١٩٦١-ص٦١.

-ابراهیم فصیح البغدادی -المجد التالد فی مناقب الشیخ خالد - استانبول-١٨٧٢.

-عباس العزاوی - مولانا خالد النقشبندی - مجله المجمع العلمی الکردی - العدد الاول- بغداد ١٩٧٣- ل ٦٩٦-٧٢٧.

خالید و تەریقەتی نەقشبەندی، تاقانە ئەڵتەرناتیڤێکی شۆڕشگێڕانە بوون. دژی ئەو داروبارە بۆگەنکردووەی ئەو سەردەمە؛ کە ئەم هیوا بەستنەوەیە بەم ڕێباز و تەریقەتەوە، تەنانەت دوای مەرگی مەولانا خالیدیش، شێلگیرانەتر و بەگوڕتر، بەردەوام دەبێ و خەلیفەکانی مەولانا خالید، وەك شێخ شامیل (١٧٩٧-١٨٧١ز)ی[١] ڕابەری ڕزگاریخوازی داغستان و شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری و شێخانی بارزان و شێخ سەعیدی پیران، نموونەی ڕابەرە شۆڕشگێڕ و ڕاپەڕیوەکان دەبن، دژی دەسەڵاتداران و زاڵمانی ڕۆژگار؛ کە لەمبارەیەوە زانای هاوچەرخی ئەمەریکایی (بەرنارد لویس) لەسەر ئەو باوەڕەیە، کە تەریقەتی نەقشبەندی، ڕێبازێکی هەمیشە سیاسی و هەمیشە دژ بە تورکیا بووە.[٢] هەروەها «ئیڤانۆڤ»ی کۆنسوڵی ڕووسیا لە ئەرزەڕۆم، هەر لەمبارەیەوە دەڵێ: «نە عوبەیدوڵڵا و نە باوك و باپیری، قەت حەزیان نەکردووە هەڵوێستێکی ناحەزیان هەبێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە، هەمیشە دژی عوسمانی بوون و هەمیشە لە ژێر پەردەی پاراستن و پارێزگارییەوە، بە دەنگ ئەو بنەماڵە سەردارانەی میسۆپۆتامیاوە چوون، کە دژی میری ڕاست دەبوونەوە و دەستی یارمەتییان بۆ درێژ دەکردن.[٣]

سەرەڕای ئەمانەش، لە تێکڕای هەڵوێست و هەڵسوکەوت و لە دووتوێی نامەکانی مەولانا خالیددا، کەشوهەوایەکی کوردییانە هەست پێدەکەین، کە پوختەی هەموو ئەمانەی مەولانا خالید، بەتایبەتی لە وەسیەتەکەیدا هەست پێدەکرێ، کە دوای ئەوەی گەیشتۆتە (شام)، یەکسەر (٦) خەلیفەی خۆی، بۆ (٦) ناوچەی خۆرهەڵات داناوە و هەر شەشیشیان کورد بوون!

ئەمە لە کاتێکدا (وەك وتمان)، کە مەولانا خالید (٣٤) خەلیفەی کورد و (٣٣) خەلیفەی سەربە نەتەوەکانیتری هەبوون و دەبووایە بە گوێرەی ئاییینی ئیسلامیش، ئەم جیاوازییە لە نێوان خەلیفەکانیدا دانەنێت![٤]

شێخ شامیل، کە لە ساڵانی ١٨٣٧ تا ١٨٥٩، واتە: نزیکەی (٢٢) ساڵ تەمەنی خۆی بۆ ئازادی و ڕزگاریی داغستان تەرخانکرد و لە پێناوی سەربەخۆیی داغستانیشدا، بە دیلی

-مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس- یادی مەردان- مەولانا خالیدی نەقشبەندی - لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد - بەغدا ١٩٧٩)

[١] ئەگەرچی ناوی شێخ شامیل لە لیستی ناوی خەلیفەکانی مەولانا خالید دا نییە، بەڵام ئەم هەواڵە پرۆفیسۆر دکتۆر عیزەددین مستەفا ڕەسووڵ پێی ڕاگەیاندووم، کە دیارە ناوبراو بەو هۆیەوە کە ساڵانێکی زۆری لەناو وڵاتی (شووروی) ئەوسادا بەسەر بردووە، ئەم زانیارییەی لەوێوە وەرگرتووە.

[٢] جەلیلی جەلیل- ڕاپەڕینی کوردەکان ١٨٨٠ز-ل ٢٣٧

[٣] جەلیل-٥١

[٤] یادی مەردان-ل٥١-٥٧

ئاوارەی شاری (مەدینە) کرا و هەر لەوێش کۆچی دوایی کرد،[1] لە ساڵانی (١٨٥٠) بەدواوە، زۆر بە گەرمیی تەقەللای دروستکردنی پردی پێوەندی بووە لەگەڵ سەیید تەهای نەهری (باوکی شێخ عوبەیدوڵلا) و سەرۆك هۆزەکانی کورد دا؛ کە ئەم تەقەللایەی شێخ شامیل، بۆتە جێی سڵ و ترس و گومانی گەورە لێپرسراوان و سەرانی لەشکری رووس؛ بۆیە لە ساڵی (١٨٥٠)دا (ن.ف. خانیکۆف)ی کۆنسوڵی رووس لە تەورێز، یەکەمین کەس بوو هەستی بە تەقەللای نزیکبوونەوەی شێخ شامیل و سەیید تەهای نەهری و کوردانی داغستان کرد و بە پەلە بۆ (چیرینکۆف)ی نووسی: کە شێخ شامیل لە ساڵی (١٨٤٦)ەوە خەریکی نزیکبوونەوەیە لە کوردانی سوننی داغستان و سەیید تەها، کە (١٠)هەزار موریدی هەیە و دۆستایەتییەکی هەمیشەی لەگەڵ شێخ شامیلدا هەیە... لە کاتێکدا (چیرینکۆف) خۆی ئاگاداری ئەوە بوو، کە (شامیل) نامە و دیاری بۆ سەیید تەها و دەرەبەگی کورد (کەریمخانی رەواندزی) ناردووە و (حەسەن) ناوێك، کە خۆیشی ناودەنا (حاجی مورتەزا)، بە فرمانی شامیل، سەری لە گوندە کوردنشینەکانی دەوری (شنۆ) و (ناوچیا)ی هەکاری دەدا.

ئەم ترس و گومانەی کاربەدەستانی رووس، بووە پەژارەیەك، دەیانویست بزانن ژمارەی ئەو موریدانە چەندن، بەتایبەتیش کە لە سەرەتای شەڕی (قرم-١٨٥٣)دا، جووڵانەوەکانی شامیل، ترسی ئەوەی لێدەکرا بگاتە ئەودیو قەفقاز و ئەمەش وای لەو کوردانە دەکرد، کە هەڵوێستی دژی رووسیایان هەبێت. لە کاتێکدا رووس بە هەموو توانایانەوە هەوڵیاندەدا کورد بکەن بە دۆستی خۆیان.[2]

---

[1] لغتنامه دهخدا -جلد٩- ص ١٤٠٤٠ - ١٤٠٤١... وەك دوایيتر بۆمان دەردەکەوێ، چارەنووسی شێخ عوبەیدوڵلاش وێنەیەکی دووبارەی هەمان چارەنووسی شێخ شامیل بووە.

[2] خالفین، ل ٩٦-٩٧

٤ - درەوشانەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلا لە ساڵی ١٨٦٥دا، بووە جێنشینی تەریقەتی نەقشبەندی؛ کە وەك: «بیرەوەرییەکانی وەفایی»[1] و نووسەرانی کورد و بیانی و بەڵگەنامەکانی ئینگلیسی و رووسی و قاجاری و عوسمانی پێمان دەڵێن؛ لە ماوەیەکی زۆر کورتدا و بە گوێرەی ئەو زەمینە لەبارەی کە کۆمەڵگەی کوردەواری لە بۆشاییەکی سیاسی گەورەی داڕووخان و لەناوبردنی میرنشینانی کورد و بەرئەنجامە تاڵەکانی جەنگە وێرانکار و نەپساوەکانی نێوان رووس و عوسمانی و بەتایبەتیش دوو جەنگی دوایی (١٨٥٣–١٨٧٨ز) و زوڵم و زۆری عوسمانی و قاجاری و... هەموویان بوونە هۆی ئەوەی رۆژلەدوایرۆژ، جەماوەرێکی بە لێشاو، لە شێخ عوبەیدوڵلا کۆ ببنەوە و ببێتە جێی هیوایان و وەك دەرەتان و پشتیوان و داڵدەیەك بۆی بنوارن و رووی تێبکەن. بۆیە ئەو ئاماری لێشاوە خەڵکەی، کە «وەفایی شاعیر»[1] و «ئابۆت»ی[2] سەر کونسوڵی ئینگلیس لە تەورێز و (لۆرد کرزن)ی[3] پەیامنێری ئەو رۆژگارەی رۆژنامەی «تایمز» لە ئێران؛ دەڵێن: رۆژانە (٥٠٠ تا ١٠٠٠) کەس، لە هەمەجۆرە چینەکانی میللەت لە ماڵەکەیدا میوانداریی کراوە، بەڵگەی ئەوەیە، ئەو خەڵکەی لە هەموو شوێنە جیاجیاکانی کوردستانەوە روویانتێکردووە؛ وەك ئەرمەنییەکی ئەو رۆژگارە دەڵێ: «تا دەردەدڵ و داماویی خۆیانی بۆ هەڵبرێژن».[4]

سەرەرای ئەمانەش، بەو هۆیەوە کە هەر لە سەردەمی سەیید تەهای باوکییەوە، بنکەیەکی جەماوەری زۆر بەربلاوی بە میرات بۆ مابۆوە و لە نامەکەی (خانیکۆف)یشدا، کە بۆ (چیرینکۆف)ی نووسی؛ زانیمان لە ساڵی (١٨٥٠ز)دا، سەیید تەها، خاوەنی (١٠) هەزار مورید بووە و بێگومانیش ئەم ئامارە تا سەردەمی شێخ عوبەیدوڵلا، دەبێ چەندان ئەوەندەیتر زیادی کردبێ و موریدی زیاتری لێ کۆ بووبێتەوە، چونکە جگە لە (وەفایی شاعیر)، چاودێرانیتری سیاسی لە دیپلۆماتەکانی رووس و عوسمانی و ئێرانی و ئینگلیسی، کە بە وردی سەرنجی هەڵسوکەوت و ژیانی شێخ عوبەیدوڵلا یان داوە؛ ئەوە دەسەلمێنن، کە بێ سێ و دوو کردن و بێ بەڵگەهێنانەوە «بە نفوزترین کەس لە خۆر هەڵاتی کوردستاندا، شێخ عوبەیدوڵلا یە و شەخسی خۆی و دەسەڵاتی لەناو کوردانی سنووردا، زۆر لەوەکانی سوڵتانی عوسمانی پیرۆزترە»[5]

---

[1] بیرەوەرییەکانی وەفایی – ل ٣٧

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٢٩

[3] لورد جورج کرزن – ایران و قضیه ایران – جلد ٢– ص ٧٠١

[4] جەلیلی جەلیل – راپەڕینی کوردەکان – ل ١٠٧

[5] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی–ل ٢٩

هەر ئەم قسەیە، لە لایەن «حەسەن عەلی خان - میرزا نیزامی گەڕووس»ەوە چەسپاوتر دەسەلمێ و دەڵێ: «ئەم شێخە، موریدێکی وای هەیە، بێ سێودوو فرمانەکانی جێبەجێ دەکەن و ئەم موریدانەش هەر لە بایەزیدەوە، تا مووسڵ و سلێمانی و کەرکووك و دیاربەکر دەگرنەوە.[1]

فەخری بەگی باڵوێزی ئەو سەردەمەی تورکیاش لە ئێران، هەمان ئەم قسەیە بە جۆرێکی‌تر دەسەلمێنێ و دەڵێ: شێخ عوبەیدوڵڵا دەسەلاتێکی زۆری هەیە، کە لە بایەزیدەوە، هەتا بەغداد دەگرێتەوە.[2]

هەر لەم بارەیەوە (لۆرد کرزن) دەڵێ: «ناوبانگی پیرۆزیی و شارەزایی شێخ عوبەیدوڵڵا ، هەموو لایەکی گرتبووەوە، بە جۆرێك کە وردەوردە، بە چاوی رابەرێکی نەتەوەیی کورد سەیری بکرێت».[3]

چونکە شێخ عوبەیدوڵڵا ، وەکو (شێخ)، هەتا لەو ناوچانەش کە لە ژێر فەرمانی سەرۆك هۆزەکاندا بوون، بە دەسەلات بوو.[4] بۆیە «هەندێك لە سەرۆك هۆزەکانی ئەو رۆژگارە، ئەویان بە - حەزرەتی شێخ - بانگ دەکرد».[5]

هەروەها کوردێکی رووناکبیر و ئاگاداری ئەو رۆژگارەش: (عەبدولعەزیز یامولکی)، لە باسی دەسەلاتی «شێخ»دا دەڵێ: «ناوبردنی شێخ و باسکردنی وەك پیاوێکی دادپەروەر و پارێزەری مافی گەل، لە دەستدرێژیکردن و زۆرداریی و رووتاندنەوەی دەوڵەتی عوسمانی؛ ناوی شێخیان بەرز کردبۆوە و ببوونە هۆی ئەوەی هەزاران کوردی رەشورووت، لە هەموو لایەکەوە رووی‌تێبکەن و پشتی بگرن. ناوی «باوك»ی لێنرابوو. ناوەکەی بووە رەمزی خۆشەویستی و رێزلێگرتن. هەر کە ناوی دەهات، خەڵکی بەرێزەوە لە جێی خۆیان راست دەبوونەوە. کوردەکانی هەکاری، ئەوانەی لە لایەن مووچەخۆرانی عوسمانییەوە دەرووتێنرانەوە، بەچاوی سەردارێکی دادپەروەر و پارێزەری میللەت و کاربەدەستێکی بێوێنە، سەیری شێخ عوبەیدوڵڵا یان دەکرد.[6]

---

[1] امیر نظام گروس - گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی - ل ٩٥

[2] ن.ا.خالفین-خەبات لە رێی کوردستاندا-ل ٢٠٠

[3] جورج کرزن - ایران و قضیه ایران - ج ٢ - ص ٧٠١

[4] رابرت اولسن - قیام شیخ سعید پیران - ترجمه ابراهیم یونسی - موسسه انشارات نگاه - چاپ ١٣٧٧- ص ٢٢

[5] هەمان سەرچاوە- ل٢٠

[6] جەلیلی جەلیل: راپەڕینی کوردەکان-ل١٠٧

ئەم هەڵسەنگاندنانە، لە لایەن ((ئابۆت))ی سەرکۆنسوڵی ئینگلیز لە تەوریز، زۆر باڵاتر هەڵدەکشێ و ناوبراو لەو راپۆرتەیدا، کە پێش ساڵی ١٨٨٠، بۆ ((ئیرل گرانڤیل))ی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە، بەمجۆرە پلەوپایە و کەسایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا باسدەکات:

((شێخ عوبەیدوڵڵا لە دوای سوڵتانی عوسمانی و شەریفی مەککە، خۆی بە سێیەم کەس دادەنێ و مەلیکی سیڤیل(Givil) و پەسەند و دان پیانراوی هەموو کوردانە.[1] بە شێوازێکی ((شا))یانە دەژی، رۆژانە: ٥٠٠ بۆ ١٠٠٠ میوانی هەمەجۆرەی چینەکان لە ماڵەکەیدا میوانداریی دەکردێن. ناوبانگ و کەسایەتی بە ئاشکرا جیاوازە لەوەی کە لە کاربەدەستانی ئێرانی و تورکەکاندا دەبینرێ. خۆی و شێخ عەبدولقادری کوڕی، بەرودوا، بە شەخسی هەموو ئەو کەسانە دەبینن، کە بۆ کاردێن.. ئیتر گرنگ نییە ئەوکارە هەرچۆنێك کەم و بێبایەخیش بێت. ژیانی ماڵەوەی زۆر ساکارترە، لە بەیانییەکی زووەوە، تا درەنگانێکی شەو، خۆی و میراتگرەکەی (مەبەستی لە شێخ عەبدولقادری کوڕێتی) بە بەرژەوەندی حکومەت و میللەتەکەیەوە خەریکن [مەبەستیان لە حکومەتەکەی؛ جۆری ئەو ئیدارەیەی شێخ هەڵیدەسوورێنێ]. میللەتەکەی شێخ، ریز و خۆشەویستی زۆریان بۆی هەیە، ئەوان دەڵێن حاکم و قازییەکی عادیلە، هەرگیز بەرتیل وەرناگرێ و رێگەش نادات فەرمانبەرەکانی وەریبگرن. هەرکەسێکیش لە یاسا لابدات، حوکمی مردنی دەدرێت. شێخ زیرەکەو بە پەرۆشیشە بتوانێ دەربارەی ئایدیا و ژیانی شارستانێتی بزانێ، شێخ هەوڵدەدات میللەتەکەی بکاتە هاووڵاتی و دز و جەردە و تاڵانی نەهێڵێت؛ بۆئەمەش زەوی کشتوکاڵ لە: گەوەڕ، باشقەلا، مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ دەکرێ....))[2]

((لە بەڕێوە بردنی کاروباریشدا، زۆر بە دەسەڵات و بەشکۆی دەنواند، کە لە راستیدا لە ناو کوردانـدا ببووە مەلیکێکی بچووك)) لە چەندین نامەشدا، کە بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا نووسراون، بەو نازناوانە ناو دەهێنرێن، کە تەنیا بۆ (شا) و (سوڵتان) بەکاردەبرێن.[3] لە کاتی لەشکرکێشی و ئابلۆقەدانەکەی شاری (ورمێ)شدا، وەك لەشکری رەسمیی دەوڵەتێك، شێخ عوبەیدوڵڵا تیپی مۆسیقای جەنگیی و تایبەتی لەگەڵ لەشکرەکەیدا هێنابوو، کە تێکڕای مۆسیقاژەنەکانی تیپەکەی لە مەسیحییەکانی ناوچەی هەکاری بوون.[4]

دیسان هەر ((ئابۆت)) لە نامەیەکیتریدا بۆ هەمان وەزیری دەرەوەی ئینگلیس، دوای ئەوەی خۆی راستەوخۆ، دیداری لەگەڵ شێخدا کرد؛ بەمجۆرە دێتەوە سەر ستایشی

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٧–١٨. هەروەها: جەلیلی جەلیل – ل ١٠٧

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٧–١٨

[3] بنوارە لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٣٩، ١٤٠، ١٤١

[4] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – لە ٧٢

«شێخ : ئاکاری جوانی شێخ عوبەیدوڵلا ، هوشیاریی و تێگەیشتوویی خواپێداوی، دڵپاکی و میهرەبانیی لە هەڵسوکەوتیا، دەروونپاکیی و ئازایی شێخ لە کاتی ئاخاوتن و دەمەتەقێدا؛ ئەوانە هەمووی راستیگەلێکن، کە من دەبێ وەك بەشێکی سەرنجراکێشی ژیانم چاویان لێبکەم.[1]

لە سەرەتای ساڵی ١٨٧١ بەدواوە، بەڵگەکانی قاجاری عوسمانی و رووسی و ئینگلیزی، زنجیرە هەواڵێکی زۆریان دەربارەی رۆڵ و پلە و پایە و دەرکەوتنی شێخ عوبەیدوڵلا ، بە شێوەیەکی ئاشکراو بەرچاو تێدایە.

بەڵام ئەم دەرکەوتن و دەسەڵاتەبەرینەی شێخ عوبەیدوڵلا ، بووە مایەی نیگەرانی و پەژارە و سڵ و مەترسیی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری. چونکە هەردوولایان پێیان وابوو، دەبێ کوردانی ناو قەڵەمڕەوەکانیان پابەند و ملکەچی داوودەسگا و فەرمانەکانی ئەوان بن و مەترسیی ئەوەیان دەکرد، دەسەڵاتێکیتر، کۆیان بکاتەوە و لە دژی ئەوان بەکاریان بهێنێ.. بۆیە هەر زوو کەوتنە بیانوو پێگرتن و تەنگپێهەڵچنین و گوشار خستە سەر خۆی و موریدانی و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی و ئازاردانی مورید و مەنسووب و گوندنشینەکانی سەر بە «شێخ».

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١٣) نامەی ئابۆت بۆ ئێرل گرانڤیل

٥ - هەڵوێستی شێخ عوبەیدوڵلا
لە جەنگی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ی نێوان رووس و عوسمانی

ئەگەرچی نیشانەکانی جەنگ لە دەمێکەوە دەبینران و لە دەمێکەوە هەردوو دەوڵەتی رووس و عوسمانی خۆیان بۆ ئامادە دەکرد، بەڵام رووسیا زووتر خۆی بۆ هەڵگیرساندنەوەی جەنگ ئامادە دەکرد. بۆیە باڵوێزی رووسیا لە ئەستەموول، لە ٢٤ی نیسانی ١٨٧٧دا، بریاری راگەیاندنی جەنگی بە بابیعالی راگەیاند و خۆی بە پەلە بۆ وڵاتەکەی گەڕایەوە.

مەبەستی سەرەکی رووسیا لەم جەنگەدا، هەڵپەی گەیشتنە زەریای سپی ناوەراست بوو. بۆئەمەش دەبووایە لە کێوەکانی «باڵکان» تێپەڕ بێ و بەپەلە لە ئەستەموول نزیک بکەویتەوە و بگاتە تەنگەکانی خۆرئاوای عوسمانی و لە هەمان کاتیشدا: کارس، ئەردەهان و ئەرزەرۆم داگیر بکات، تا لە رێگەی وشکانییەوە بگاتە ئەسکەندەروونە و لەوێشەوە ئازادانە دەست بە سەر زەریای سپی ناوەراستدا بگرێ؛ کە لەم هەلومەرجەدا وڵاتانی سلاڤی ناوچەی باڵکان، لە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆری عوسمانیدا نامێنن و دەکەونە ژێر دەسەڵاتی رووسیا و بەمەش سەنگەری رووسیا، لە بەرامبەر وڵاتانی ئەورووپادا بەهێز دەبێت.[1]

عوسمانییەکانیش بۆ پێشگیریی لەم جەنگە چاوەنوار کراوە، هێڵی بەرگریی خۆیان لەبەری خۆرئاواوە قایمکرد، کە بریتی بوو لە بەهێز کردنی لەشکرەکانیان لە «دانووب»، واتە: ناوچەکانی نێوان «ڤارنا» و «ڤیدین» و قایمکردنی «سیلیستره، روسچوك، نیکوپۆلیس، ڤیدین و کێوەکانی باڵکان». لەتەنگەی «داردانێل»یشدا هێزی زۆریان بەرامبەر پێشبینی گەیشتن و هێرشی پاپۆری جەنگیی رووسیا ئامادە کرد.

لە خۆرهەڵاتی ئیمپراتۆریشەوە، سەربازگەکانی: کارس و ئەرزەرۆمیان پتەوتر دامەزراندەوە و سەربازێکی زۆریان تێدا خڕ کردنەوە، کە لەم قۆڵەوە سەنگەرەکانی بەرگریکردنیان بریتی بوو لە ناوچەکانی نێوان زەریای رەش و زەریاچەی «وان». لەم قۆڵانەدا «٩٥/٥» هەزار سەربازیان ئامادەی ئەم بەرانە کردبوو.[2]

جگە لەمانەش، سوڵتان عەبدولحەمید بۆئەوەی پشتیوانی تێکڕای موسڵمانان بەلای خۆیدا رابکێشێت، بە فەرمانێکی شاهانە، بانگی «جیهاد»ی شەڕی پیرۆزی دژی رووسیا راگەیاند و خۆی ناونا: «غازی»، واتە: موجاهیدی رێگەی باوەڕ و ئایین و جەنگەکەیشی وەك جەنگی نێوان کافر و موسلمانان ناو نا و داوایشی لە زانایان و رابەرانی موسڵمانان کرد، تا جەنگەکە وەك جەنگی رێگەی خودا و بەرگریی لە ئایینی ئیسلام رابگەیێنن و

---

[1] استانفورد جی شاو، جلد ٢ ل ٣١٥

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣١٥

ئاڵای پێغەمبەر «د.خ»ی ئیسلامیشی لە کۆشکی «تۆپقاپی - بابیعالی» هێنایە دەرێ و بەمەش نەك هەر تەنیا هەستی خەڵکی ڕەشۆکیی بزواند، تا داکۆکی لە ئیمپراتۆری عوسمانی بکەن؛ بەڵکو پارە و سامانێکی زۆریشی بۆ یارمەتی جەنگەکە، لە خەڵك کۆ کردەوە. کە ئەم نەریتە پێشتریش لە زۆربەی جەنگەکانی ڕووسی - عوسمانیدا بە گشتی و بە تایبەتیش لە پەنجا ساڵی دواییدا پەیڕەو دەکرا.[1]

لە سەرەتای جەنگەکەدا کاربەدەستانی تورکیا داوایان لە گەورەترین سەرۆكهۆز و پیاوانی سیاسی کورد کرد، تا پشتی تورکیا بگرن[2] و سەرانی سپای تورك و کاربەدەستەکانیان لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی عوسمانیدا کەوتنە کۆکردنەوەی سەرۆكهۆزەکانی کورد و هاندانیان بۆ بەشداری لە جەنگدا. فەرمانڕەوای مووش ، هەموو هۆزەکانی ناوچەکەی کۆ کردەوە؛ بۆ ڕازیکردنی هۆزەکانیتریش؛ پیاو ماقووڵانی ناسراو لە هۆزەکانی خۆیان بۆ لایان نێردرا.[3]

کاربەدەستانی عوسمانی دەیانویست لەشکرێکی تایبەتی لە سوارە کوردەکانی «وان» پێك بهێنن بۆ پەلاماردانی لەشکری «پەریڤان» و ڕێی لێبگرن، ئەگەر ویستی بەرەو ئەرزەڕۆم بکشێ.[4]

فەرماندەی گشتی لەشکری تورك، لە سەر هێڵی قەفقاز - ئاسیای بچووك، ئەحمەد موختار پاشا داوای لە فایەق پاشای سەرلەشکری «وان» کرد، کە پێویستە لەشکرێکی «١٥» هەزارسوارەی لە پیاوەکانی عوبەیدوڵڵا ، سەربدلی هەمزە و موسولو محەمەد، بۆ بەرەنگاری لەشکری ڕووسیا ئامادە بکات.[5]

پلە و پایە و دەسەڵات و توانا و ناوبانگی شێخعوبەیدوڵڵا، وەك سەرۆك و رابەری یەکێك لە تەریقەتە موسڵمانە هەرە گەورەکان، لە ئاستێکدا بوو، نەیدەتوانی لەم جەنگە سەرتاسەری و بەربڵاوەدا، خۆی داشارێ، یان خۆی لێ نەبان بکات. بە تایبەتیش کە لە لایەکەوە سنووری خۆرهەڵاتی کوردستانی تورکیا، ڕاستەوخۆ هاوسنووری ڕووسیا بوو. واتە کوردستانی عوسمانی دەروازە ڕاستەوخۆکانی هاتنی لەشکری ڕووس بوو. لە لایەکیتریشەوە ناوچەکانی خودی شێخعوبەیدوڵڵاش دەبوونە مەیدان و شەقامەڕێی لەشکرکێشیی عوسمانی. کە لەم بارەدا، ئەگەر لە بەرامبەر بانگی جیهاددا دوورەپەرێز بووایە، خۆی و مووریدەکانی

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣١٦

[2] خالفین، ل ١٤١

[3] هەمان سەرچاوە ، ل ١٤٥

[4] هەمان سەرچاوە، ل١٤٣

[5] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٣ و ١٤٤

دەبوون بە ژێر دەست و پێی لەشکری جەنگی و باری‌گرانی سوخرە و باجە هەمە جۆرەکانی جەنگەوە. بۆیە لەم هەلومەرجەدا، لە دوو ڕێگە زیاتری لە بەردەمدا نەبووە: یان دەبوایە بەشداری جەنگەکە بکات؛ یان سەرپێچی بانگەوازی «جیهاد»ی سوڵتانی عوسمانی بکردایە و یاخیبوون و شۆڕشی ڕابگەیاندایە؛ کە بۆئەمەشیان وەك بەڵگە و نیشانەکان دەری دەخەن، هێشتا زەمینە و هەلومەرجەکان لەبار و ئامادە نەبوون. لەسەروو ئەمانەشەوە، شێخعوبەیدوڵلا مرۆڤێکی زیرەك و هوشیار بوو، دەیزانی ئەگەر بە پیر بانگەوازی جیهادەوە نەچێت، ئەوا سوڵتانی عوسمانی، ئەمە دەکاتە بەهانە و ئەو لەشکرەی بۆ جەنگی لەشکری ڕووسیایان ئامادە کردووە، بەشێکی دەکەنە سەر شێخ و لایەنگرانی و ناوچە هەژارەکەی و دەسەلات و توانای دادەبێژن؛ کە ئەمەیشی بەزیان دەزانی و نەیدەویست پردەکانی نێوان خۆی و سوڵتان و پیاوانی دەرباری عوسمانی، لەبەرامبەر بیانووی بچووکدا لە دەست بدات و لەم چەندان ساڵەشدا، هەر بە هۆی ئەمجۆرە پردانەوە توانیبووی ئەو دەسەلاتە فراوان و گەورەیە، بۆ خڕ کردنەوەی ئەو جەماوەرە زۆرەی دەوری خۆی دەستەبەر بکات.

لە بەرامبەریشیدا، سوڵتانی عوسمانی و سەرانی دەرباریش، حسابی گەورەیان بۆ دەسەلات و توانای شێخ دەکرد و ئەوانیش بۆ ڕاگرتنی لەنگەری ئاسایشی سنووری عوسمانی و قاجاری، بە سڵ و ترسەوە پردەکانی نێوان خۆیان و شێخیان بەپاراست و ڕێزی زۆریان لێدەگرت. بە ڕادەیەك وەك وەفایی لە «بیرەوە رییەکانی وەفایی»دا، باسی دەکات، جێی لێرامان و سەرنجدانە.[1]

بەڵام شێخعوبەیدوڵلا، کە خۆی خاوەنی ئامانجی سیاسی و خەونی گەورە بوو؛ دەیزانی بە دەنگەوە چوونی «جیهاد» و پشتیوانیکردن لە ڕژێمی زوڵم و قێزەونی عوسمانی، کارێکی دژوارە و پلە و پایەی ئایینی و سیاسی و کۆمەلایەتی لەق دەکات و لای دراوسێکان و بە تایبەتیش لە ناو کوردا جێی پرسیار دەبێت؛ کە لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستاندا، دژی کاربەدەستان ڕاست دەبوونەوە و بە دەنگ داواکاریی دەوڵەتەوە نەدەچوون و ئەوانەش کە هاوکاری دامودەسگاکانی دەوڵەتیان دەکرد، لای خەڵك «ناویان دەزڕا و دەسەلاتیان بە سەر کوردەکاندا نەدەما، بگرە گەلێك لەوانەی هاوکاری دەوڵەتیان دەکرد، وەك میللەت فرۆش سەیر دەکران و بە کوشتن سزا دەدران.[2] لە زۆر شوێنی‌تریش وەك ناوچەکانی دەرسیم[3] و کارس،[4] ملیان بۆ سەربازیی نەدا و بە پیر جیهادەوە نەچوون و حەزیان نەدەکرد ئەو جۆرە

---

[1] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٥٣ – ٥٤

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٤٤

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٤٦

[4] خالفین، ل ١٥٢

کردەوە جەنگییانە بکەن. لەبەرئەوە هەر لە سەرەتای شەڕەکەوە نارەزایی خۆیان و ملنەدانیان نیشانی سەرۆکە شێخەکانیان دەدا.[1]

لە لایەکی تریشەوە شێخ عوبەیدوڵلاش وەك هەموو ئەو ڕووناکبیرانەی ئەو ڕۆژگارە، ئاگاداری تواناى جەنگیی و لێشاوی لەشکر و تاقیکردنەوەی جەنگەکانی پێشوووتری ڕووسیا بوو، کە لەگەڵ دراوسێکانی و لەگەڵ تورکیادا کردبوونی و لە هەموویاندا بە سەرکەوتوویی لێی دەرچووە؛ بە تایبەتیش هەر لەو دە ساڵەی دواییدا، واتە: لە ساڵانی ١٨٦٨، ١٨٧٣، ١٨٧٦دا، خانەکانی بوخارا و خیوە و جوقندی خستە ژێر دەستی خۆی و لە خۆرئاوای زەریای قەزوینەوە گەیشتبووە سەر ئاوی ئاراس و لەبەری خۆرهەڵاتیشیەوە گەیشتبووە سەر ڕووباری ئەترەك... ئیتر بەشداربوونی هێزێکی بچووك و عەشایەری مەشق پێنەکراوی کورد، چی لە تەرازووی هێزەکان دەگۆڕێ!... بۆیە ڕووناکبیرێکی گەورە و ئاگاداری وەك حاجی قادری کۆیی «شاعیر»، کە بە پەرۆشەوە ئاگاداری ئەو ڕووداوانە بووە؛ بە پلار و تەشەرەوە، بەشداربوونی کورد بە ناوی جیهاد و غەزاوە، لەم جەنگانەی دوایی نێوان ڕووس و عوسمانیدا، لە قەسیدەیەکدا باس دەکات و لە تاکە بەیتێکی ئەو قەسیدەیەدا ڕاستەوخۆ دەیدرکێنێ، کە:

ناکرێ بەم های و هوویە، دەفعی ڕووس
هەر وەکوو شێخی بوخارا و ئەندەلووس[2]

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش دەبووایە شێخ عوبەیدوڵلا بە پیر ئەو بانگەوازی جیهادەوە بچێت. یان بە واتەیەکی تر: بەجێهێنانی ئەرکی جیهاد، لە کۆڵ خۆی و لایەنگرانی بکاتەوە. کە وەك بەڵگەکان پێمان دەڵێن، زۆر درەنگ و کەمتەرخەمانە، بە پیر بانگەوازەکەوە چووە. چونکە ئەم جەنگە؛ کە کورتترین جەنگەکانی نێوان عوسمانی و ڕووس بوو، هەر تەنیا «١١» مانگی خایاند و لە سەرەتادا لە مانگی حوزەیرانی ١٨٧٧دا دەستی پێکرد؛[3] کەچی شێخ عوبەیدوڵلا «٧» مانگ دوای دەستپێکردنی جەنگ، واتە: لە کانوونی دووەمی ١٨٧٧دا، چووە بۆ «وان» بۆ پێکهێنانی لەشکری کورد لەم ناوچەیەدا و ئەم کارەش زۆر دژوار جێبەجێ کرا.[4]

بەم پێیە، زۆر دوای دەستپێکردنی جەنگ لە مەڵبەندەکەی خۆی جووڵاوە. چونکە «چەند ڕۆژێك دوای دەستپێکردنی جەنگ، فایەق پاشا، لە ٢ی مایسی ١٨٧٧دا بۆ موختار

[1] جەلیلی جەلیل، ٥٣

[2] دیوانی حاجی قادری کۆیی، ل ٢٠٢

[3] استانفورد. جی. شاو، ل ٣١٥

[4] خالفین، ل ١٤٤

پاشای نووسی: ئەو لەشکرانەی کە عوبەیدوڵلا بەڵێنیداوە، هیچیان نەگەیشتوون».[1] بە درێژایی ماوەیەکی زۆریش فایەق پاشا، هەر داوای لە سەرۆك هۆزەکانی کورد دەکرد، کە «یەك کەس» بە ناوی لەشکری شێخەوە، نەهاتە سەربازگەکەی».[2]

ئەم کارە «کاربەدەستانی سوڵتانی زۆر شڵەژاند و بە تایبەتی داوایان لە فایەق پاشا کرد، تا دەری بخات ئاخۆ عوبەیدوڵلا لە ناردنی سەربازدا، بەڵێنەکانی بەجێدەهێنێ یا نا؟ فایەق پاشا وەڵامی دایەوە: دەربارەی یارمەتییەکانی شێخ، هێشتا هیچ دیار نییە و چەند لەشکرێکی دەوری ناوچەکە، لە کۆبوونەوە و ئامادە بووندان؛ کە ئەمەش هەر بە هۆی زۆر لێکردن و داواکاریی من و کاربەدەستان، بۆ لایان پێکهاتووە».[3]

ئەمە لە کاتێکدا کە سامی پاشای موشیری ئەرزەرۆم، ساڵێك بەر لە دەستپێکردنی جەنگ، چالاکانە کەوتبووە پێکهێنانی هێزی سوارەی کورد.[4]

ئەمانەش نیشانەی ئەوە بوون کە شێخعوبەیدوڵلا، توانا و دەسەڵاتی خۆی، لە ناو کورددا، بۆ پشتیوانیکردنی ئەم جەنگە، نەخستۆتە کار و کاتێکیش بڕیاریدا، بۆ بەرەکانی جەنگ بچێت، ژمارەیەکی کەمی «٣٠٠» کەسیی لەگەڵ خۆیدا برد[5] و لەویش لە ڕۆژانی شەڕدا، نزیکەی «٥» هەزار کەس لە سەرتاسەری کوردستانەوە هاتبوون و لە ژێر سەرکردایەتی ئەودا کۆ ببوونەوە.[6] کە ئەم ژمارە کەمەش زۆر نابەدڵ بەشداریی جەنگیان کردووە و «هیچ حەزیان نەکردووە لەبەرچاوی ڕەشی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، خۆیان بە کوشت بدەن. بۆیە زۆری پێنەچوو زۆربەیان هەڵاتن و چەکە ئینگلیزییەکانی چەشنی «مارتین» و جبەخانەکانیشیان لەگەڵ خۆیاندا برد. بەمجۆرە ئەم ژمارە کەمەش تا دەهات کەمتر و کەمتر دەبوونەوە.

لە ١٢ی تەمووزی ١٨٧٧دا، فایەق پاشا بە تەلگرام ئاگاداری موختار پاشای کرد، کە سەربازە کوردەکان لە ناو لەشکری تورکدا ناگەنە «٣» هەزار: ١٤٤٣ سەربازی شێخعوبەیدوڵلا، «٨٠٠» سەربازی جەلالەدین ئەفەندی، «٤٥٠» کەسی هەمزە ئەفەندی. ئەوانیتر هەموو بە خۆیان و چەکەکانیانەوە هەڵاتوون.[7] ئەوانەش کە لە شەڕگەکاندا

[1] خالفین، ل ١٤٤

[2] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٤

[3] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٤

[4] جەلیلی جەلیل، ل ٤٥

[5] هەمان سەرچاوە، ل ٥١

[6] سالح محەمەدئەمین، ل ١٥٤

[7] خالفین، ل ١٥٠

دەمانەوە، زۆر کەم گوێیان دەدایە بەجێهێنانی ئەو کارانەی پێیان دەسپێردرا و هەر هیچ بە گوێی ئەفسەرە تورکەکانیان نەدەکرد. هەر هەوڵیان دەدا تالانیی زیاتر بەرن، بێئەوەی گوێ بدەنە ئەوەی هی کێیە. هێرشیان دەکردە سەر گوندەکانی ژێر دەست تورک و وەك ماڵی دوژمن بێت، تالانیان دەکرد. هەموویشی لەبەرئەوە بوو، کە سەرکردە تورکەکان خۆراکیان بە کوردەکان نەدەدا و دەبووایە لە سەر حسابی خۆیان بیانخواردایە. بەم هۆیەشەوە زۆر جار ناکۆکی دەکەوتە نێوان سەرۆك‌هۆزە کوردەکان و سەرکردە جەنگییەکانی تورکەوە. بۆ وێنە: کە فایەق پاشای سەرلەشکری «وان» داوای لە شێخ‌عوبەیدوڵڵاکرد: کە کوردەکان واز لە تالانیی گوندەکان بهێنن و چییان فڕاندووە بیدەنەوە بە خاوەنەکانیان؛ شێخ‌عوبەیدوڵڵا، لە ١٢ی تەمووزی ١٨٧٧دا، بۆ فایەق پاشای نووسی: ئامادەم لەگەڵ ئەفسەرەکاندا داواکارییەکەتان بەجێ‌بهێنم؛ بەڵام وام بۆ دەرکەوتووە، ئەمە «٧ – ٨» ڕۆژە، هیچ خواردن بە سەربازە کوردەکان نەدراوە.[١]

تەنانەت هەندێك لە چاودێران پێیان وایە شێخ و هاوکارانی «بە هیوای تالانی لەم جەنگەدا بەشدارییان کرد».[٢] بەڵکو هەندێکی‌تر لەمە زیاتریش تێدەپەڕێنن و دەڵێن «کوردان لەباتی ئەوەی کەڵك و سەرکەوتن بە دەوڵەتی عوسمانی بگەیەنن، زیانیان بۆ دەوڵەتی عوسمانی لە قازانجیان زیاتر بوو»[٣]

هەڵبەت کاربەدەستانی عوسمانیش ئەمەیان دەزانی، بۆیە بە تەنگ ئەوەوە نەبوون خەمی خۆراك و پۆشاکیان بۆ بخۆن؛ تەنانەت «چەکیشیان نەدانێ».[٤]

قۆڵی بایەزید[٥] بۆ شێخ‌عوبەیدوڵڵاو هێزەکەی دیاری کرابوو. ئەم قۆڵەش «فایەق پاشا» سەرکردایەتی دەکرد. بەڵام بەرلەوەی شێخ و هێزەکەی بگەنە ئەوێ؛ بایەزید لە لایەن ڕووسیاوە داگیر کرابوو. چونکە لە یەکەمین هێرشەکاندا ڕووسیا لە دوو قۆڵەوە هێرشی کردە سەر درێژایی ڕۆخی دانووب؛ کە قۆڵێکیان ڕووەو قوولایی «دوبرجا» و قۆڵی دووەمیشیان لە وشکاییەکانی نێوان «روسچوك» و «نیکوپولیس»ەوە بوو. لەم قۆڵەیاندا خەڵکێکی زۆری «سیستۆڤا»ی بولگارییایی، هاوکاری لەشکری ڕووسیایان کرد و لە هەردوو قۆڵەوە، لە ماوەیەکی کەمدا، هەموو هێڵەکانی بەرگری عوسمانییان تێکشکاند و هەموو ئەو ناوچانەیان داگیر کرد و ڕژانە بولگارستانی باکوورەوە و خەڵکێکی زۆری موسڵمانانیشیان ڕەشەکوژ کرد.

[١] خالفین، ل ١٤٩

[٢] هەمان سەرچاوە، ل ١٤١

[٣] جۆرج کرزن، ل ٧٠٠

[٤] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی، ل ١٤٨

[٥] بایەزید شارێکی تورکیایە لە نزیك سنووری ڕووسیا و ٢٥٠ کیلۆمەتر لە خۆرهەڵاتی ئەرزەڕۆم و ٤٠ کیلۆمەتریش لە باشووری چیاکانی ئاراراتەوە دوور دەبێ.

لەبەری خۆرهەڵاتیشەوە؛ رووسیا بە هەمان شێوە هێرشی کردە سەر قایمکارییەکانی عوسمانی و بەرودوا: قەڵای ئەردەهان و بایەزید، خۆیان پێنەگیرا و داگیر کران. لە قوڵی بایەزیددا لەشکری رووس هەمان کاری رەشەکوژیی موسڵمانانیان دووبارە کردەوە، کە لە بولگارستان کردبوویان. لەم کارەشدا مەسیحییەکانی ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ (واتە کوردستان)، کە لە لایەن لەشکری رووسیاوە چەکدار کرا بوون و سەرکوتی بەرەنگاریی ناوخۆیی موسڵمانانیان پێسپێردرا بوو؛ هاوکارییەکی راستەوخۆی بێبەزەییانەی رووسیایان کرد.[1]

بەمجۆرە داروباری بەرەکانی بەرگری خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، لە ئاکامی جەنگ و ئابلۆقەدانی درێژخایەندا، تا دەهات لەبەریەك دەترازان و زیان و کوشتار و دیلی بە هەزاران دەدا.[2]

لە ٦ی تشرین دووەمی ١٨٧٧دا، کارس گیرا و بەدوایدا شکاندنی لەشکری تورك، لە ئەرزەرۆم و بایەزید و ناوچەکانیتردا، کارێکی دەروونیی کردە سەر کوردستان و زۆر لە سەرکردە کوردەکانی وەك شێخعوبەیدوڵڵا، لەشکری تورکیان بەجێهێشت.[3]

وەفایی شاعیر لەم بارەیەوە دەڵێ : بە هۆی ناپاکیی هەندێ سەرکردە و کاربەدەستی دەوڵەتی عوسمانی، لە ژێرەوە بۆ ماڵی دنیا، خیانەتیان کرد و لەگەڵ دەوڵەتی رووسدا دەستیان تێکەڵ کرد؛ ئەردەهان و بایەزید و چەند ناوچەیەکیتریان بە رووس سپارد و شکان و کشانەوە... لە ئاکامدا ئەو زاتەش (شێخعوبەیدوڵڵا) بە ناچاری لەشکر و جەماوەری ئێزندا و لە «وان»ەوە بۆ «نەهری» گەڕایەوە.[4]

---

[1] استانفۆرد. جی. شاو، ل ٣١٧

[2] هەر بۆ وێنە دەڵێین: رۆژی ١٤ ئۆکتۆبەری ١٨٧٧، (٦٥٠٠) سەربازی تورك لە «ئالاداخ» ناچار بوون خۆیان بەدەستەوە بدەن. لە (١٠)ی حوزەیرانی ١٨٧٧یشدا لە ناوچەکانی باڵکان (٤٢)هەزار سەرباز و عوسمانپاشای سەرکردەشیان خۆیان بە دەستەوە دا. لە (٩)ی حوزەیرانی ١٨٧٧دا هێزەکانی جادەی «شیپکا» لە شەڕێکی سەخت و خوێناویدا بەزین و(٣٢)هەزار سەربازیان لێکوژرا. جگە لە لەدەستدانی هەزاران پارچە چەك و تۆپ و جبەخانەی قورس لە هەموو بەرەکانی شەڕدا.(استانفۆرد. جی. شاو، جلد ٢ ل ٣٢٢)

[3] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٥٨

[4] هەمان سەرچاوە، ل ٥٨

٦- ڕووداوی تازە و گرنگ

لەم سەروبەندەدا، لەشکری عوسمانی و تێکڕای هێزە شپرزە و لەبەر یەك هەڵوەشاوەکانی خۆرهەڵاتی ئەنادۆڵ، کە بەرودوا دەبەزین و خۆیان بە دەستەوە دەدا، یان هەڵدەهاتن، لە «کارس» دەگیرسانەوە و کارس ببووە مەڵبەندی چالاکی و بەرەنگاری و دیواری بەرگریی لەبەردەم پێشڕەویکردنی زیاتری هێزەکانی ڕووسیادا؛ کە ئیتر پێشڕەویتر و سەرکەوتنی خێراتری هێزی ڕووسی ئاسان نەبوو. بۆیە ڕووسیا بۆئەوەی ئەم سەرکەوتنانەیشی لە دەست دەرنەچێت، پەلەی ئەوەی بوو لە ڕێگەی «ڕێکەوتننامە»وە مەرجەکانی خۆی، بەسەر عوسمانیدا بسەپێنێ، کە گرنگەکانیان ئەمانە بوون:

١- دەوڵەتێکی فیدرالی بۆ بولگارستان پێكبهێنرێ، کە سنووری تا ڕیزە کێوەکانی (باڵکان) بێت.

٢- سەربەستی تەواو بە «ڕۆمانی» بدرێ و بە شێوەیەکی ڕەسمیش دان بەو سەربەخۆییەدا بنرێت زیانەکانیشی بۆ ببژێردرێت.

٣- ئەو زیانانەی ڕووسیا لەم جەنگەدا لێی کەوتوون، دەبێ دەوڵەتی عوسمانی بۆی ببژێرێ.

بەڵام وڵاتانی نەیاری ڕووسیا و لەسەروویانەوە ئینگلیس و نەمسا «ئوتریش» نەیاندەویست مەرج و گوشاری ڕووسیا، لەسەر عوسمانی پەرە بسێنێ و لەوەش زیاتر پێشڕەویی بکات و لە گەرووەکانی عوسمانی نزیك ببێتەوە. بە تایبەتیش کە دەیانزانی مەبەستی ڕووسیا لە پێکهێنانی بولگارستانێکی بەرین و لە ژێر چاودێری ڕووسیاشدا، هەر بە تەنیا بۆ فراوانخوازیی دەسەڵاتی ڕووسیایە، بەسەر باشووری خۆرهەڵاتی ئەورووپادا. لەبەرئەمە نامەی ناڕەزاییان کردە سەر ئەلکساندری دووەمی ڕووس و ئاگاداریان کرد؛ کە ئەگەر هەر پەیماننامەیەك لە نێوان ڕووس و عوسمانیدا مۆر بکرێت، نابێ هەر بە تەنیا ڕووسیا خۆی بێت. بەڵکو دەبێ دەوڵەتانی ئەورووپاش بەشدار و ئامادەی ئەو ڕێکەوتننامەیە ببن.

بۆئەمەش ئینگلیس پاپۆڕی جەنگیی خۆی گەیاندە نزیك ئەوبەر ئەستەمووڵ. چونکە لەم کاتەدا لە ناوەوەی ئینگلستاندا، خەڵك هاتبوونە کوڵ و دەیانویست هەر بە ڕێگەی شەڕکردن لەگەڵ ڕووسیادا، دەسەڵاتی ڕووسیا لە سەر وڵاتانی هیند و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کەمتر بکرێتەوە.... بەڵام لە هەمان کاتیشدا، چ ڕووسیا و چ ئینگلیسیش لە چاکەیان نەبوو، شەڕ بەردەوام بێت. بۆیە ئینگلیس بە چاکی نەزانی سەرباز لە پاپۆڕی جەنگیی خۆی پیادە بکات؛ کە لە ڕۆخەکانی ئەوبەرەوەی ئەستەمووڵ لەنگەریان خستبوو. لە کاتێکدا هێزەکانی

رووسیا بیٚ پەروا هەر ملیان دەنا و رووەو «چەتاڵچە»ی نزیك و دەوروبەری ئەستەموول ببوونەوە و سوڵتانی عوسمانی و بابیعالییان خستبووە ژێر گوشارەوە.[1]

١/٦ پەیماننامەی سان ستیڤانۆ

لەم هەلومەرجەدا پەیماننامەی «سان ستیڤانۆ» لە ٣ی مارتی ١٨٧٨دا، بە بیٚ بەشداریکردنی دەوڵەتانی ئەوروپا، لە نێوان رووسیا و عوسمانیدا بەسترا و پێش پەیماننامەکەش؛ عوسمانییەکان هەرچی قەلاّ و بورج و بارێك، کە لە بولگارستان بە دەستیانەوە مابوون، دایاننە دەست رووس و رازیش بوون سەربەخۆیی فیدرالی بە (بۆسنی و هەرزەگۆیین) بدەن و لە ژێر چاودێریی ئەوروپاشدا گۆڕانکاریی لە ناوچەکانی ژێر دەسەلاّتیاندا بکەن. لە هەمان کاتیشدا رازی بوون بەوەی رووسیا دەسەلاّتی تەواوی بە سەر تەنگە و گەرووەکانی عوسمانیدا هەبیٚ و زیانەکانی جەنگیش بۆ رووسیا ببژێرن؛ سنووری بولگارستانیش بریتی دەبیٚ لە: «دانووب» تا «ئیجە»، کە هەرێمەکانی «مناستەر و سالونیك» و بەشێکیش لە رۆخەکانی زەریاچەی ئیجە دەگریتەوە. جگە لە بەندەرەکانی: «دلە و سالونیك»، کە دانیشتووەکانیان موسڵمان و جوولەکەن. بەمجۆرە بولگارستان سیٚ ئەوەندەی جارانی لیٚدیت و میرەکەیشی بە دەنگدانی ئازادانەی خەڵکی وڵاتەکە، هەڵدەبژێردریٚ و سوڵتانی عوسمانیش بە شێوەیەکی رەسمی دەیناسیٚ.... دیسان بە گوێرەی بڕیارێکیتری ئەم پەیماننامەیە، هێزەکانی رووسیا بۆ ماوەی دوو ساڵ لەم دەوڵەتە میرنشینەدا دەمێنێتەوە؛ لە کاتێکدا کە هێزەکانی عوسمانی دەبیٚ بەجێی بهێڵن.[2]

بەڵام ئەوەی بەلای ئێمەوە لەم پەیماننامەیەدا مەبەستە، ئەو بڕیارە بوو، کە سەبارەت بە ئەرمەن درا و بۆئەمەش بە گوێرەی ئەو بڕیارە، ئەرمەنەکانی ناوچەی ئەرمەنشینەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی، دەبوونە خاوەنی بەڕێوەبەرایەتییەکی شێوە خودموختاری.

ئەم کێشەیەی ئەرمەن، بیانوویەکی بە کەڵك بوو بە دەست رووسیاوە، کە تا سەردەمێکی زۆر لە چاکەی خۆی بەکاری هێنا.[3]

هەموو ئەم رازیبوونە بیٚمەرج و سنوورانەی عوسمانی، لە بەرامبەر رووسیادا، بەو نیازە بوو نەك دەوڵەتانی ئەوروپایی کۆسپ و تەگەرە بخەنە رێکەوتننامەکە و هەلومەرجی دەوڵەتی عوسمانی داهێزراوتر بکەن. بۆیە دەوڵەتی عوسمانی مەبەستی بوو بە پەلە هەموو مەرج و

---

[1] استانفورد. جی. شاو، ل ٣١٤-٣٢٤

[2] استانفورد جی شاو، ل ٢٢٤-٢٢٥

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٦

داواکانی رووسیا جێبەجێ بکات. کە لەم حاڵەدا دەوڵەتی عوسمانی دەبووە هاودەستی رووسیا.[1]

بەڵام ئاکامەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە بۆ ئینگلیس، نەمسا، ئیتالیا و ئەڵمانیا سەخت و دژوار بوو. چونکە هەریەکە لەم نەیارانەی رووسیا، ئیرەیی و مەترسییان لەم سەرکەوتن و دەسکەوتنانەی رووسیا، لا دروست بوو.... نەمسا داوای دەکرد بەرینایی وڵاتی بولگارستانی تازە، بچووکتر بکرێتەوە؛ تا بەو هۆیەوە دەسەڵات و سێبەری رووسیا، بە سەر ئەورووپای خۆرهەڵاتەوە، کەمتر بکرێتەوە و لە هەمان کاتیشدا رووسیا قایل بێت «نۆڤی پازار و بۆسنی و هەرزەگۆیین» بخرێنە سەر نەمسا.

رووسیا بەم داوایەی نەمسا قایل بوو. بۆیە ئیتر نەمساش ئەو هاوئاهەنگییەی کە پێشتر لەگەڵ ئینگلیس کردبووی، بۆ چاوگێڕانەوە و سەرلەنوێ دەستکاریی کردنەوەی سەرلەبەری بەندەکانی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ. ئەوەندە بە خەمییەوە نەما. ئینگلیسیش لەبەردەم ئەم هەڵوێستەی نەمسادا، ناچار بوو خۆی راستەوخۆ بە ناوبژیکردنی «بسمارک»ی سەرۆک وەزیرانی ئەڵمانیا لەگەڵ رووسیادا، تێکەڵ دانووساندن بێت و بەم پێیەش بولگارستان بچووک بکرێتەوە و ناوچەکانی تریشی، بە شێوەی هەرێمێکی سەربەخۆ بە ناوی رومیلیای خۆرهەڵات پێك بێت و بە پەلەش ریفۆرمێکی تێدا ئەنجام بدرێت. هەروەها بڕیار درا ئەو ناوچانەی ئەنادۆڵی خۆرهەڵات، کە رووسیا بە گوێرەی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ، لە عوسمانی زەوت کردووە، هەموویان بە عوسمانی بدرێنەوە. جگە لە کارس و باتۆم و بسارابیای باشوور، کە دەبنە بەشی رووسیا.[2]

بەم پێیە رووسیا خرایە ژێر گوشاری زۆرەوە و ناچار کرا؛ کە: یان دەبێ ئامادەی جەنگێکی تازە بێت لەگەڵ ئەم دەوڵەتانە، یان دەبێ ئامادە بێت سەرلەنوێ پەیماننامەیەکی‌تر، لەگەڵ عوسمانی و بە بەشداری ئینگلیس، نەمسا، ئیتالیا و ئەڵمانیا ساز بکاتەوە. کە سەرەرای ئەمانەش، هێشتا ئینگلیس نیگەرانی ئەوە بوو، کە رووسیا، دواییتر و لە قۆناغیتردا، لە توانایدا دەبێ رووەو زەریای سپی ناوەراست، یان کەنداوی فارس پێشرەویی بکات... یان ئەرمەنەکانی ئەنادۆڵ ببزوێنێ و بە بیانووی ئەوانەوە، خۆی لە کاروباری ئەنادۆڵی خۆرهەڵات هەڵقورتێنێ.

لەبەرئەوە بۆ پاراستنی سەرلەبەری خاکی عوسمانی، لە ئەنادۆڵی خۆرهەڵاتدا؛ نەمسا پێشنیاری کرد «قوبرس» بخرێتە ژێر دەسەڵاتی ئینگلیس، تا ئەگەر هەر کێشە و تەنگوچەڵەمەیەك لەم بارەیەوە روویدا، ئینگلیس بتوانێ بەرپەرچدانەوەیەکی لە بەرامبەر رووسیادا هەبێت و لە هەمان کاتیشدا، لە کاتی هێرشی رووسدا بۆ سەر ئەنادۆڵی

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٢٦

[2] استانفورد. جی. شاو، ل ٣٢٦-٣٢٧

خۆرهەڵات، ئینگلیس بە بێ دریغی کردن، هەموو جۆرە یارمەتییەکی عوسمانی بدات. کە ئەم بڕیارە، بۆ چاکەی ئینگلیس دەبێ و دەسەڵاتی رووسیا کەمتر دەکاتەوە. هەر چەندە سوڵتان عەبدولحەمید لە ئاست ئەم پێشنیارەدا هیچ جۆرە رەزامەندییەکی نیشان نەدا.[1]

٢/٦ پەیماننامەی بەرلین و بڕیاری ئۆتۆنۆمی بۆ گەلی ئەرمەن

لە ١٣ی تەمووز(پووشپەڕ)ی دووەمی ١٨٧٨دا، کارەکانی پەیماننامەی «بەرلین» دەستی پێکرد، کە پێشتریش بڕیار و پێشنیارەکانی ئامادە و گەڵاڵە کرا بوون... رووسیا؛ کە بە هۆی ئەم جەنگەوە، سامان و دارایی زۆری لە دەستدا بوو، بەڵام بەوپەڕی توانایەوە تەقەللای دەدا، ئەو بڕیارنامانەی کە پێشتر لە پەیماننامەی «سان ستیڤانۆ»دا بە دەستی هێنا بوون، لە دەستیان نەدات. هەرچەندە هەر زوو بڕیاری پێکهێنانی بولگارستانی گەورە هەڵوەشایەوە و بولگارستان کرایە سێ بەش.[2]

بۆسنی و هەرزەگۆیین بە نەمساوە لکێنران. ئەردەهان و باتۆم درانە رووسیا و رووسیا بەڵێنیدا، سوپەر و قایمکارییان تێدا دروست نەکات. دۆڵی ئەلاشگیرد و بایەزید، کە لە دەسکەوتەکانی پەیماننامەی سان ستیڤانۆ بوون، درانەوە بە عوسمانی. ئەو زیانانەی کە دەبوایە عوسمانی بە رووسیای بدات، لەم پەیماننامەیەشدا پابەندی بووەوە؛ ئەگەریش ئەم زیانەی پێ دەستەبەر نەکرا؛ ئەوا دەبێ لە جیاتی ئەوە، رووسیا داوای هەر خاکێکی عوسمانی کرد، بێ‌سێ و دوو بیدرێتێ.[3]

بەڵام دیسان ئەوەی لەم پەیماننامەیەشدا ئێمە مەبەستمانە و قسەی لە سەر کرایەوە، ئەو بڕیارە بوو، کە لە پەیماننامەی «سان ستیڤانۆ»دا، لە چاکەی «ئەرمەن» درا و لەم پەیماننامەیەشدا بە هەندێ دەستکاری و ئاڵوگۆڕی کەمەوە، سەر لە نوێ سەلمێنرایەوە.[4]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٣٠

[2] بۆ زیاتر ئاگاداری لە بڕیارەکانی ئەم بڕیارە، بنوارە هەمان سەرچاوە ل ٣٢٨و...

[3] هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٨

[4] هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٨

بەشی دووەم

کوردستان دوای بڕانەوەی جەنگی ۱۸۷۷- ۱۸۷۸

لەگەڵ ئەوەشدا کە شێخ‌عوبەیدوڵڵا بەو مەبەستە، بەو ژمارە کەم و هێزە کەمەوە لە دوا جەنگی رووسی و عوسمانیدا بەشداریی کرد، تا لە لایەکەوە خەڵکی کورد لەو جەنگە کوشندە و کاولکارەدا، کەمترین زیانی گیانیی و مالیی لی‌بکەویت و لە لایەکی‌تریشەوە، تا گوشار و پەڵپ و بیانووەکانی دەوڵەتی عوسمانی (تا رادەیەك) لە سەر جەماوەری کورد کەمتر بکاتەوە.

کەچی برانەوەی جەنگ و ئاکامەکانی، بوونە سەرەتای وەرچەرخانێکی تازە و سەرهەڵدانی پەیتاپەیتای تەنگوچەڵەمە و کێشەی هەمەجۆر و دژوار و زۆربەی گیروگرفتەکانیش بەرئەنجامی ریکەوتننامەکانی سان ستیڤانۆ و بەرلین و ملکەچکردنی سوڵتان بوو بۆ مەرجەکانی رووسیا و ئینگلیس و دەوڵەتانی ئەوروپا و پێکهێنانی قەوارەی سیاسی، بۆ نەتەوەکانی دوورگەی باڵکان بە گشتی و پێداگریی رووسیا و ئینگلیس بۆ پێکهێنانی ریفۆرمێك، بۆ کێشەی ئەرمەن بە تایبەتی و ئەو زیانە گیانیی و نیشتمانیی و داراییانە بوون، کە دەوڵەتی عوسمانی لەم جەنگەدا بە سەر خۆی و بە سەر دانیشتووانی قەڵەمرەوەکەی خۆیدا هێنابوونی، کە بریتی بوون لە:

١- دەیان هەزار کوژراو و سەدان هەزار برینـدار و پەرتەوازە بوونی سەدان هەزاری‌تریش.

٢- لە دەستدانی هەزاران پارچە چەکی گەورە و بچووك.

٣- لە دەستدانی چەندان ناوچەی گرنگ و شارانێکی زۆری عوسمانی، کە دەبوونە دوو لەسەر سێی هەموو خاکی عوسمانی و یەك‌لەسەر پێنجی هەموو دانیشتوانی عوسمانی، لە خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئیمپراتۆریی عوسمانی. واتە: «٥/٥» ملیۆن کەس، کە نیوەیان موسڵمان بوون و لە دوورگەکانی دانووب و هەرێمەکانی ئەنادۆڵ، واتە: کارس، ئەردەهان و بایەزیددا، بە رووسیا سپێردرابوون و نەیاندەویست لە ژێر دەسەڵاتی رووسیا بمێننەوە. بۆیە ئەمانەش دەبووایە لە ماوەی «٣» ساڵدا، هەموو ماڵ و موڵکەکانیان لەو ناوچە داگیرکراوانەی ژێردەستی رووسیادا بفرۆشن و بگەرێنەوە ناوچەکانی‌تری عوسمانی و بەمەش لێشاوێکی زۆری خەلکی بێ‌خانومان و ئاوارە و بە تایبەتیش موسڵمانەکانی بولگارستان روویان دەکردە شارە گەورەکانی وەك ئەستەموول و شارانی‌تر و ئەم لێشاوە خەڵکەش، جگە لەوەی لەگەڵ خۆیاندا، توورە بوون و رقێکی زۆریان بەرامبەر مەسیحییەکان، بۆ ئەو شارانە دەهێنایەوە، کە بوونە رێنوێنی لەشکری رووس و زیانی زۆر بۆ خەڵك و.... بەرامبەر سوڵتانیش؛ کە لە لایەکەوە تووشی شەرێکی تیشکاو و لە لایەکی‌تریشەوە کە ملکەچی مەرجەکانی رووس بووە... لە هەمان کاتیشدا تەنگوچەڵەمەی زۆری کۆمەڵایەتی و دارایییان بۆ کۆمەڵگەی داماوی عوسمانی زیاتر دەکرد.

سەرباری ئەمانەش، دەبوایە دەوڵەت ساڵانە بری «٤» بلیۆن رۆبڵ قەرزی زیانەکانی جەنگیی بە رووسیا بدات، کە ئەم برە پارە ساڵانەیە، لە هەر ساڵێکدا دەیکردە داهاتی گشتیی چوار ساڵی دەوڵەت[1] و دەوڵەتیش ئەمەی لە توانادا نەبوو. بۆیە دەبوو سەرلەنوێ گوشار و باج و سەرانەی تازەتر و زیاتر، بخرێتە ئەستۆی خەڵك و بەمەش گوزەران و ژیانی خەڵك ئەوەندەی‌تر، شێواوتر دەبوو.

بەڵام بەرلەوەش ئەو باجە زیادانە دەست پێبکەن، برسێتی و هەژاریی و نەخۆشیی، لە هەموو لایەکی وڵاتەکەوە پەرەی سەند و بارودۆخی کوردستانیش، لە چاو زۆربەی ناوچەکانی‌تری قەڵەمڕەوی عوسمانیدا، لەو پەڕی شپرزەیی و داهێزراندا بوو.

راپۆرتەکانی ئەو رۆژانە، سەبارەت بە برسێتی هەموو ناوچەکە و کوردستان بە تایبەتی، دەنووسن: خەڵك لە برساندا ناچار بوون گۆشتی کەر، یان گژوگیا و رەگی درەخت بخۆن[2]... «رۆژانە نزیکەی (٣٠) کەس لە برساندا دەمرن».[3]

کونسولی فەرانسە لە مووسڵ، لە ساڵی ١٨٧٩دا دەڵێ: «رۆژانە لە مووسڵ (٥) کەس دەمرن. ئەم قات و بریبە لە شاری کەرکووکیش سەختتر بوو؛ مەترانی کلدانی لە هەمان ساڵدا لە کەرکووکەوە بۆ پەتریارکی نووسیوە، دەڵێ: رۆژانە لە کەرکووك «٣٠» کەس دەمرن و نزیکەی «٤٠» گوندی دەوروبەرەکەیشی چۆڵیان کردووەو و سەری خۆیان هەڵگرتووە.[4]

ئەنجامی بەرز بوونەوەی نرخی نان، وەك ئەنجامی شەڕەکە و بێبارانیی بوو. ئەوە بوو هەژاریی لە رادەبەدەر و برسێتی؛ دەرد و نەخۆشیی بە دوای خۆیدا هێنا. بۆ نموونە: زەحیریی لە «نەهری» تەشەنەی کرد. کاربەدەستانی تورکیا لەوە تۆقان نەخۆشییەکە تەشەنە بکات. بۆیە خێرا لە ئەرزەڕۆمەوە «لافۆیان»ی پزیشکیان نارد بۆ ئەوێ. ئەویش بڵاوی کردەوە؛ کە زیاتر لە «١٠» هەزار کەس لە هەکاری، لەتاو برسێتی مردن.

وەفایی شاعیر، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا باسی ئەوە دەکات، کە چەند جارێك پەتای «رشانەوە – کولێرا» لە نەهری بڵاو بۆتەوە و خەڵکێکی زۆریشی کوشتووە و وەفایی و شێخ‌عوبەیدوڵلاش ئەم دەردەیان بە جۆرێك گرتووە، کەس بە هیوایان نەبووە.[5]

لە هەرێمی باشقەڵا، بەلای کەمەوە «١٠» هەزار کەس بە نەخۆشیی زەحیریی مردن. «٢ تا ٣» هەزاریش لە «بایەزید» و «ئەڵاشگرد» تێدا چوون. ژمارەیەکی وەهاش لە ناوچەکانی:

---

[1] استانفورد . جی. شاو، جلد ٢ ل ٣٢٦

[2] خالفین، ل ١٦٠

[3] هەمان سەرچاوە، ل ١٦٠

[4] علی الوردی، ل ٣٦–٣٧

[5] بیرەوەرییەکانی وە فایی، ل ٥٥

میدیات، بۆتان و جزیره لە ناو چــوون. باسـی سـەدان کەسیش نـەکرێت، کـە لـە ڕێگـە و بانەکاندا بە لادا هاتن.[1]

ڕووداودیوەکان نووسیویانە: هەموو ڕێگە و بانەکانی کێوی ئارارات، بە کـوردی ڕووت و برسی تەنرابوون، گەلێك لەوانە، لەتاو لاوازیی و بێهێزیی مردن.[2]

دەنگوباسی برسێتی و هەژاریی و نەخۆشیی کوردسـتان، ئـەوەندە بێئـەندازە و بـەربڵاو بووە؛ ڕۆژانە لـە ڕێگـەی ڕاپۆرتـی بـاڵوێز و کونسـوڵەکانی ئینگلیسـەوە، کـە بـۆ سـەرووتری خۆیانیان دەناردن، دەگەیشتنە ڕۆژنامەی «تایمز»ی لەندەنی و ڕۆژنامەی ناوبراویش بەردەوام بـڵاوی دەکردنـەوە و داوای پیتـاك و بـاربووی بـۆ لێقـەوماوانی کوردسـتان و ناوچەکـە، لـە خێرخوازان دەکرد؛ کە ئەم برسێتییە تا ساڵی «١٨٨١»یـش بـەوجۆرە هـەر بـەر دەوام بـووە. هـەمان ڕۆژنامـە دەڵـێ: «برسـێتی لـە کوردسـتان و ئـەرمینیا و ڕۆژئـاوای ئـێران، بــاربووی فریاگوزاریی، کە لە لایەن کۆنسۆڵەکانی حکومەتی خاوەن شکۆوە ڕێکخراوە و پێشنیار کراوە، بریتین لە :

قەدیس ئارچبیشۆپی کانتەربری – مارکیزی سالیسبوری K.G – ئـێرل گرانڤیـل K.G – ئێرل شەفتسبێری K.G – بەڕێز ڕ.نی. گلادستون – فەریق سیرهنری ڕاولنسـتون K.C.B – بەڕێز ئەلبیرت ساسۆن K.C.S.I. ئەمانیش ئەم بانگەوازەیان بڵاو کردوتەوە:

تکای یارمەتی زۆر پێویست دەکەین بـۆ ئـەو دانیشـتووانەی لـە کوردسـتان، ئـەرمینیا و خۆرئاوای ئێران تووشی ئێش و ئازار بوون و لـەو برسـێتییە ڕزگاریـان بـووە، کـە سـاڵی پـار نەخۆشیی خەڵکێکی زۆری لـەو وڵاتانـەدا کوشـت و ئێسـتا پێویسـتیان بـە یارمـەتی هەیـە، بۆئەوەی بتوانن تا درووێنەی بـەهاربژین. نرخـی گـەنم لـە هـەموو شـوێنێك زۆر بـەرزە. لـە کاتێکدا خەڵکەکە هەرچییان هەبووە، فرۆشتوویانە. تەنانەت دار و تەختـەی ماڵەکانیشـیان، بۆئەوەی خۆراکیان دەسـگیر بێـت. باسـکردنی ئێـش و ئـازاری دانیشـتووان زۆر دڵتەزێنـە و کونسـوڵەکانی ئینگلیسـیش بـە بـەردەوامیی نامـە دەنووسـن و داوا لـە خـەڵکی خـێرخوازی ئینگلیس دەکەن، کە هەرچی پێویستە بۆ مانەوەی براکانیان لەم وڵاتەدا بینێرن.

کاپتن کلایتون لە «وان»، دوای گەشـتەکەی بـە ناوچـەکاندا، دەنووسـێت: برسـێتی و ئێش و ئازار لەم زستانەدا زۆر خراپتر دەبێت لـەوەی کـە مـن چـاوەنوارم دەکـرد. بـە هـۆی سەرمای نائاسایی پاییزەوە، دانەوێڵە و گەنمەشامی هیچی نەما. من نازانم لە کوێ یارمــەتیم بۆ ئەم خەڵکە داماوە چنگ بکەوێت! گەر کۆمیتەکەی ئێوە، بۆم ڕەوانە نەکەن، من پێشبینی دەکەم (هەندێ ناوچە نەبێت) هەموو دانیشتووان ناوچەکە جێبهێڵن. کۆلۆنیل گرانتلــی لـە بتلیس بە بەخشندەییەوە، ئەو برە پارە کەمەی بۆی نێردرابوو، خۆراکی پێکڕیوە و داوێتییـە

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ٦٩

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٧١

سەدان کەس. کە ئەگەر ئەوە نەبووایە دەمردن. هەروەها نەخۆشخانەیەك و دەرمانخانەیەکی دروستکردووە بۆ چارەسەری نەخۆشەکان، لە دوای برسێتییەکە. لەمانە: ١٣٤٢ کەس لە مردن رزگار کراون. کۆلۆنێل نۆرتۆن زۆر بە پەرۆشەوە داوای پارە دەکات بۆ کرینی خۆراك و جل و بەرگ بۆ هەزاران لێقەوماو.[1]

«کەچی کۆشکی سوڵتان پارە و پوولێکی زۆری بۆ خۆشیی و رابواردنی خۆی خەرج دەکرد. موتەسەریفی هەرێمەکانی خۆرهەلات، بە بروسکە فرمانیان بۆ دەهات، بە گورجی برێ پارەی دەستنیشانکراو بۆ ئەستەموول بنێرن، بەو نیازەی بۆ ئەم، یان ئەو پێویستی کۆشك خەرج بکرێت... ساڵی ١٨٨٠، والییەکەی ئەرزەرۆم بروسکەیەکی بۆ هات، تیایدا داوای لێکرا: خێرا «١٥» هەزار لیرە، بۆ کۆشك ئامادە بکات.[2]

لە گەرمەی ئەم جەنگەی دواییدا، برسێتی تینی بۆ دانیشتووانی کوردستانی عوسمانی هێنا، تا روو بکەنە ئێران، بۆ شارەکانی: خۆی، سابلاخ، ورمێ، سنە و شوێنیتر، کە لەم ناوچانەدا خەڵکێکی زۆر بەدی دەکران، لەتاو برسێتی، لە تورکیاوە هەڵاتبوون.[3]

هەر لە گەرمەی ئەم جەنگەشدا، کە بەر لە هەموو شتێك شیرازەی یاسا و ئاسایشی بە ئەندازەیەك تێکدابوو. گیرودەی چەندان تەنگوچەڵەمەی هەمە جۆر کردبوو. بێزاریی و یاخیبوون و راپەرین، گەلێ ناوچەی کوردستانی بندەستی عوسمانی گرتەوە. بە تایبەتی ناوچەی دەرسیم، کە هەر لە سەرەتای جەنگەکەوە، ملیان بۆ هیچ فرمانێکی دەوڵەت نەدا و دوای ئەوانیش لە پاییزی ١٨٧٨دا، راپەرین و یاخیبوون ناوچەکانی: وان، مووش و بتلیسی گرتەوە و بەرەبەرە گەیشتە ناوچەکانی بۆتان و هەکاری و خەریك بوو شەقڵی بزووتنەوەیەکی رێکخراوی وەردەگرت، بە تایبەتی دوای ئەوەی هەردوو کورە ئەفسەرەکەی میربەدرخان‌بەگ، واتە: عوسمان‌بەگ و حسەین‌بەگ سەرکردایەتییان کرد. ئەم دوو برایە، تا ئەوکاتە لە دەستەی ئەرکانی سپای تورك، لە ئەستەموول ئەفسەر بوون.[4]

---

[1] پیتاك لە لایەن ئەم بەرێزانەوە وەردەگیرێت: فیسکاونتس سترانگفورد لە ئەدرەسی: ئەپەر برووك ستریت. جێمس براس ئەندامی پەرلەمان لە ئەدرەسی: V نۆرفۆلك سکوێر. بەرێز: إ. گرەی متیلاند، لە ئەدرەسی: ود فۆرد. ئەسکێس: بانکی هاوبەشی لەندەن، لە گرمیڤن رۆد پادینگتن.

برێ ئەو پارانەی کە تا بڵاو کردنەوەی دوا لیست گەیشتووە: دکتۆر جۆن میور «٢٥» پاوەند. کلیسای بارکلی فری «٢٠» پاوەند و «١٦» شلینگ .ف. «١٠» پاوەند. بەرێز ج.ر. کلارکسون «١» پاوەند و «١٠» شلینگ. ویلسون «١» پاوەند و «١٢» شلینگ و «٥» پێنس.(جەمال میرزا عەزیز، دەنگوباسەکانی کوردستان لە هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە ٢٠٦٣چوارشەممە ٢/٢/٢٠٠٠)

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٦٥

[3] جەلیلی جەلیل، ل ٧٢

[4] هەمان سەرچاوە، ل ٧٥

ئەم بزووتنەوەیە، کە لە هەموو لایەکی ولاتەوە، دەستە دەستە کوردی چەکدار روویان تێکرد، بۆتان ی کردە مەلبەندی بزووتنەوەکە و لە ماوەیەکی کورتدا شاری (جزیرە و جولەمێرگ و زاخۆ و ئامێدی و ماردین)یان گرت و بانگی جیابوونەوە و سەربەخۆییان لە دەولەتی عوسمانی راگەیاند. عوسمانبەگ نازناوی «میر»ی لە خۆی ناو لەوتاری رۆژانی هەینیدا لە مزگەوتەکان ناوی لەگەل ناوی سولتاندا دەهات.[1]

تەنینەوەی راپەرینەکە، کاربەدەستانی عوسمانی ترساند و کەوتنە تەقەللای سەرکوتکردنی. لە سیرت و دیاربەکر و ئەرزنجان و ئەرزەرۆمەوە هێزێکی سەربازیی «١٧» بەتالیۆنی نێردرایە سەر و بە دەم رێوە، سێ بەتالیۆنی ئەم هێزە رووی کردە شارۆچکەی «دیخ» و درندانە کەوتنە گیانی دانیشتووە بێدەسەلاتەکەی. بەلام هێزەکەی حەسەنبەگ فریا کەوت و پەلاماری ئەم سێ بە تالیۆنەیدا و ناچاری کرد خۆی بە دەستەوە بدات. ئەم سەرکەوتنە بووە مایەی هاندانی راپەریوەکان، تا تەقەللای سەرکەوتنیتر بدەن. بەلام کاربەدەستانی عوسمانی، خێرا هێزیان لە بایبورت و ئەرزنجانەوە هێنایە مووش، تا نەیەلن راپەریوەکانی دەرسیم و جزیرە، دەستیان بە یەکتری بگات[2]، گەمارۆی راپەریوەکانیاندا و لە چەند شەر و تێهەلچوونێکدا، لەبەر یەکیان هەلوەشاندن و سەرکردەکانیشیانی بە فرتوفێل گرت.

دوای ئەمانیش، لە رێبەندانی ١٨٧٩دا، لە باکووری زەریاچەی واندا، بزووتنەوەیەکیتر روویدا. لە ناو عەشیرەتی حەیدەرانلیدا لە سەرەتای ئابی ١٨٧٩شدا کوردانی گەراگلی، لە ئەنجامی بەرپەرچدانەوەی هێزەکانی عوسمانیدا، لە یەکەم بە یەکدا چووندا، کوشتارێکی زۆر لە کوردەکان کرا و «٤٠» کەسیان لێ بە دیل گیرا و... لە زۆر ناوچەیتری کوردستان، راپەرین و یاخیبوونی پچرپچر و لە یەك دابراو، دروستبوون.

ئەم هەموو رووداوە تازە و خێرایەی نێو دەولەتیی و ناوچەیی و هەلومەرجی کوردستان و سەرهەلدانی کێشەی ئەرمەن، بە تایبەتی شێخیان خستە بەردەم چاوگێرانەوە و هەلسەنگاندنێکی خێرای رووداوەکان و وەك «روبەرت ئۆلسن» دەلێ: «دانانی ستراتیژێکی ئالۆز و بە بەرنامە»[3] و بە خۆ کەوتن بۆ رووبەروو بوونەوەیان؛ کە لەم پێناوەدا بناغەی کارێکی چەند لایەنەی لە سەر ئەم بنچینانە دارشت:

١- یەکخستن و رێکخستنی ریزەکانی کورد

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٧٦

[3] رۆبرت ئۆلسن، ل ٢٥

٢- هەڵوێست لە کێشەی ئەرمەن
٣- کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتاندنی کێشەی کورد
٤- هەڵگیرساندنی شۆڕش

١|١: یەکخستن و ڕێکخستنی ڕیزەکانی کورد:

ئەو جۆرە ڕاپەڕین و خەباتە پچڕپچڕ و لە یەك دابڕاوانەی لە دێر زەمانەوە، لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستاندا سازدەبوون و کرابوونە پیشە، لە دێر زەمانیشەوە لە لایەن داگیرکارانی کوردستانەوە، نەخشە و بەرنامەی لە ناو بردنیان بۆ کرابووە نەریت و زۆر بە ئاسانی میر و سەرۆك هۆزەکانی‌تریان لێ‌هاندەدان و دەیانکردە سەر یەکتری و لە ناویان دەبردن. بەمەش لە یەك کاتدا ئەو ڕاپەڕینانەیان لە ناو دەبرد و لە هەمان کاتیشدا دوژمنایەتی نێوان ئەو میر و سەرۆك هۆز و شۆڕشگێڕانەیان قووڵتر دەکردەوە، کە دیپلۆماتەکانی ئەورووپاش ئاگاداری ئەم بەرنامە دوژمنانەیەی عوسمانی و ئێران بوون. بۆیە «میجەر ترۆتێر»ی سەر کۆنسوڵی ئینگلیس لە ئەرزەڕۆم، لە نامەیەکیدا دەنووسێ: «تا ئێستا سیاسەتی تورکیا، بە گژا کردنی خێڵێك، دژی یەکێکیتر بووە و ئەو شۆڕشانەی کوردستانیش کە لە دوو ساڵی دواییدا ڕوویانداوە، لە هەموو حاڵەتێکدا بە یارمەتی سەرۆك هۆزی‌تر، دامرکێنراونەتەوە»[1]

شێخ‌عوبەیدوڵڵا، کە لەم بوارەدا ئاگاداری تاقیکردنەوەی ڕاپەڕینەکانی کورد بوو، دەیزانی چارەنووسی ئەو بزووتنەوە بچووك و ناوچەیی و لەباو کەوتووانە، هەمان چارەنووسی ئەوانەی پێش خۆیان دەبێ. لەبەرئەوە پێی‌وابوو، دەبێ ڕێگەی‌تر بگیرێتە بەر. ڕێگەی تازە و هاوچەرخانە، کە بە گوێرەی بەرنامەی دیاریکراو، هەنگاو بنێن و کاری بۆ بکەن.

١/١: بانگەواز بۆ کۆکردنەوەی سەرانی کورد

بۆئەمەش، هەر لە سەرەتای دەست پێکردنی ئەو ڕاپەڕینانەی لە گەرمەی جەنگ و لەو چەند مانگەی دوای بڕانەوەی جەنگدا ڕوویاندا، «بانگەوازێکی بۆ ناردن»[2] و داوای لێکردن بۆئەوەی خەباتیان یەك بخەن، دەبێ لە یەکتر نزیك ببنەوە و یەکبگرن.

بە دوای ئەم بانگەوازەشدا «نامە و نوێنەری قسەزان و زمانپاراویشی ناردە لای سەرۆکە کوردەکان، لە هەر چوار قورنەی وڵات».[3]

---

[1] بنواڕە لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٢٨

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٩٢

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

ئەو نوێنەرانەی شێخ، گەیشتنە لای کوردەکانی ئەرمینیا و رووسیاش.[1]

شێخ لە نامەکانیدا ئەو راستییەی دەسنیشان دەکرد، کە تا چ رادەیەك میللەت لە دۆخێکی قورس و تاڵدا دەژی.[2]

لەگەڵ ئەم نامە و نوێنەرانەشدا، کەوتە ناردنی وتاری ئاگرین، بۆ خێڵە کوردەکانی ئێران[3] و پێوەندیگرتن و کۆبوونەوە لەگەڵ سەرۆكهۆزەکان و ناوداران و گەورە پیاوانی کوردستان و بیرورا گۆڕینەوە و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کوردستان و ناوچەکە و هاندانیان بۆیەکێتی و بۆ ئەوەی «هەموو کورد، بێگوێدانە جیاوازیی خێزان، بنەماڵە، خێڵ، ناوچە، لەهجەی زمان... لە سەر بنچینەی پێوەندی نەتەوەیی کۆ بکاتەوە»[4] و بە گیانی نەتەوەیی و نیشتمانیی هوشیاریان بکاتەوە.[5] لەم مەیدانەشدا وەك دەستپێشکەریی، بۆ پتەو کردنی ریزەکانیان: توانی خێڵەکانی مامش، مەنگوور و پیران ئاشت بکاتەوە.[6]

بەڵگەنامەکانی رووسیا، لەم بارەیەوە ئاگادارمان دەکەنەوە، کە چەند مانگێ دوای برانەوەی جەنگ و روونتر: لە مانگی کانوونی یەکەمی «١٨٧٨»وە، کەوتۆتە بانگهێشتن و کۆ کردنەوەی «خێڵە کوردەکان و موریدەکانی لە دەوری خۆی».[7] ئەم بانگهێشتنانەیشی «لە رێگەی یەکێك لە ئەفسەرە ئەساسییەکانییەوە، کە نامەکانی بۆ ئەو مەبەستە، دابەش و بڵاو دەکات، بانگهێشتن کردوون».[8] وەك دەریشدەکەوێ، بە هۆی بانگهێشتنی زۆربەی ناوداران و سەرۆك هۆزەکانی کورد و بە هۆی دووریی ناوچە جیاجیاکانی کوردستانیش لە یەکتری؛ ئەم زنجیرە کۆ بوونەوە ناو بە ناوانە، زۆری خایاندبێ و تا مانگەکانی تەمووز و ئابی «١٨٨٠» درێژەی کێشابێ. چونکە لە گەرمەی ئەو کۆبوونەوانەدا «کلایتۆن»ی جێگیری کۆنسوڵی ئینگلیس لە «وان»، لە تەمووزی «١٨٨٠»دا، گەشتێکی بۆ «نەهری» کرد و لەوێ چاوی بە نوێنەری ناوچە جیاجیاکانی کوردستان کەوت و گفتوگۆی لەگەڵ زۆریاندا کرد، لەوانە:

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٠٥. هەروەها لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١١

[2] جەلیلی جەلیل، ل ١٠٥

[3] بنوارە لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٤٨

[4] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ١٥٦

[5] جەلیلی جەلیل، ل ١١٧

[6] هەمان سەرچاوە، ل ١١٧

[7] خالفین ، ل ١٦٧

[8] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٨٣

سەرۆکە کوردەکانی سلێمانی، ئامێدی، هوورەمار، بۆتان، ساسۆن، سیرت، مووش، ویلایەتی وان و کوردەکانی کوردستانی ئێران»یش.[1]

٣/١: پێکهێنانی یەکەمین ڕێکخراوی سیاسی کوردیی

ئەنجامەکانی ئەم نامە ناردن و پێوەندی و کۆبوونەوە سازدان و بیروەڕا گۆڕینەوانە؛ پێکهێنانی کۆمەڵەیەکی کوردی لی‌کەوتەوە، کە دواتر لە ڕاپۆرتەکانی ئەرمەنی و باڵوێز و کونسوڵەکانی رووسیا و ئینگلیس[2] و چاپەمەنی تورکیدا[3] بە «یەکێتی کوردان The Kurdish Leagve» ناوی دەرکردووە.[4]

بۆ یەکەمجار و بەگوێرەی بروسکەیەکی پەتریارکی ئەرمەنەکان، کە رۆژی ٢٠ی حوزەیرانی ساڵی ١٨٨٠، بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلیس، ئێرل گرانڤیلی ناردووە و ئەویش دەقی هەمان بروسکەی بۆ «گوشن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیس، لە ئەستەموول ناردۆتەوە، باس لە پێکهاتن و جموجووڵ و چالاکی ئەم کۆمەڵەیە کراوە.[5]

واتە: ئەم کۆمەڵەیە، لەو مانگەدا (حوزەیرانی ١٨٨٠)، کە ئەو ڕاپۆرتەی تێدا نووسراوە، لە گەرمەی کار و چالاکی نواندندا بووە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، کە شێخعوبەیدوڵڵا، هەر دوای برانەوەی جەنگ و ئاکامەکانی ڕێکەوتننامەی سان ستیڤانۆ و بەرلین، بە یارمەتی هاوکارەکانی، ئەم کۆمەڵەیەیان پێکهێناوە.

بەم پێیە ئەم کۆمەڵەیە، یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی کوردییە، لە مێژووی «کۆمەڵە و ڕێکخراو و حیزبی کوردی‌دا»، کە بەداخەوە، کورد خۆی هیچ ئاگاداریی و بەڵگەنامەیەکی لە سەر ئەم کۆمەڵەیە نییە. بەڵام لە دوتوێی ئەو چەندین بەڵگەنامە ئاماژە پێکراوانەدا، تێدەگەین، کە:

١- شێخعوبەیدوڵڵای نەهری، خۆی سەرۆکی ناوەندەکەیەتی.

٢- بەحری بەگی کوڕی بەدرخانی گەورە، کارگێڕەکەیەتی.[6] ئامانجەکانیشی برتیین لە:

---

[1] خاڵفین، ل ١١٣

[2] جەلیلی جەلیل، ل ١٠٥ هەروەها خاڵفین ل ١٧٨ – ١٧٩ هەروەها دوکتۆر سەیید عەزیز شەمزینی، ل ٨٢ هەروها رۆبرت ئۆڵسن، ل ١٦، ٢٤

[3] فەیسەڵ دەبباغ، رۆژنامەی برایەتی، ژمارە ٢٩٤٦، رۆژی چوارشەممە ١٩٩٩/١٠/١٣

[4] بنوارە لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١١، ٢٨، ١٣١

[5] هەمان سەرچاوە

[6] هەمان سەرچاوە

١- رزگار کردنی کوردستان لە دەست زوڵم و زۆری قاجاری و عوسمانی.
٢- پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردستانی یەکگرتووی ئازاد، لە هەردوو بەشی قاجاری و عوسمانیدا.
٣- دانانی شێخ‌عوبەیدوڵڵای نەهری بە حوکمداری کوردستان.
٤- دۆستایەتی کردنی گەلی ئەرمەن و مەسیحییەکانی کوردستان.[1]

زانیاریی‌تر دەربارەی ئەم کۆمەڵەیە (لەو بەڵگەنامانەدا) بریتیین لە:
١- کۆمەڵە، لکی لە هەموو شارەکانی کوردستاندا هەیە.
٢- ژمارەی «٤» هەزار تفەنگی مارتینی هەیە، کە «٢٠٠»دانەیان ئێرانییە و ئەوانیتریان تورکین.
٣- زۆربەی سەرۆک خێڵەکانی هەموو کوردستان بەوانەی رووسیا و ئەرمینیا شەوە، ئەندامی ئەم کۆمەڵەیەن.

١/٣: ناوەرۆک و بایەخی کۆمەڵەی (یەکێتی کوردان)

ئەگەرچی ئەم کۆمەڵەیە لە روخساردا پێویستییەکی شارستانییانە بووە؛ بەڵام پێکهاتەیەکی خێڵەکییانەی هەبوو.چونکە جگە لەوەی لە سەرانی ئەو خێڵانە دروست بووە، کە هێشتا خۆیان گوندنشین، یان ئەگەر گوندنشینیش نەبووبن، بەڵام بیروباوەڕیان شارستانییانە نەبووە. هۆیەکەیشی ئەوە بووە، کە کۆمەڵگەی کوردستان خۆی، هێشتا کۆمەڵگەیەکی خێڵەکیی بووە و ئەو بنەما بابەتییانەی کە بۆ پێکهێنانی رێکخراوێکی میللی پێویستی دەکرد، وەک: فەرهەنگ، ئابووری، تەکنولۆژی، سیاسی؛ هێشتا لای کۆمەڵگەی کورد نەخەملێبوون. بەڵکو ئەو زوڵم و چەوساندنەوە زۆر مێژینەیەی لە ئەستۆی کورد و ئەو بۆشاییە گەورەیەی دوای لەناوبردنی میرنشینەکانی کورد بە گشتی و هەلومەرجی گۆڕانکارییە خێراکانی دوای بڕانەوەی جەنگیش بەتایبەتی؛ وەک پێویستییەکی کتوپڕ، پێکهێنانی ئەم کۆمەڵەیەی زووتر لەوادەی خۆی هێنایە کایەوە. هەر بۆیەش تەمەنی ئەم کۆمەڵەیە، ئەوەندەی تەمەنی سازبوون و لە ناو چوونی شۆڕشی «١٨٨٠» بڕی کردووە و لەوە بە دوا، ئیتر شتێك دەربارەی چالاکی ئەم کۆمەڵەیە، لە هیچ بەڵگەنامەیەکدا بەر چاو ناکەوێتەوە.

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش، پێکهێنانی ئەم کۆمەڵەیە لەو کاتەدا، جگە لەوەی «وەك وتمان»، یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی کوردییە، لە هەمان کاتیشدا لە رۆژگارێکدا، کە «گەلی کورد لە رووی کۆمەڵایەتییەوە، دابەش ببوو بە سەر چەندین تیرە و هۆز و خێڵی گەورە و

---

[1] ئەم هەڵوێستەی ئەم کۆمەڵەیە، لە بەڵگەنامەکانی ئەرمەن و ئینگلیسدا، بە تەفرەدانی ئەرمەن ومەسیحی ناونراوە. (لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١١، ٢٨)

بچووکدا[1] و لەم کۆمەڵە پچڕپچڕانەشدا، کە «دڵسۆزیی بۆ بنەماڵە، دڵسۆزیی بۆ خێڵ، دڵسۆزیی بۆ ناوچە، دڵسۆزیی بۆ دین، دڵسۆزیی بۆ مەزهەب، دەکەوتە سەروو هەموو دڵسۆزییەکی‌تری وەك: دڵسۆزیی بۆ نەتەوە، یان بۆ دەوڵەت[2]»، کارێکی یەکجار گرنگە و بە تایبەتیش کە بۆ یەکەمجار لە مێژووی کورددا، ئەو ژمارە زۆرەی سەرۆك هۆز و جوگرافیا بەرینەی کوردستان، خۆی لە خۆیدا کۆ بکاتەوە و پەروەردە و فێریان بکات بۆئەوەی «دڵسۆزیی بۆ نەتەوە و نیشتمانەکەیان، بخەنە سەروو هەموو دڵسۆزییەکی‌ترەوە.»[3] ئەوە ئیتر ئەم کۆمەڵەیە، ڕووداوێکی زۆر تازە و هاوچەرخانەیە و ڕوخساری بزووتنەوەی ئازادیخوازانەی کورد، بە شێوەیەکی نوێتر دەگۆڕێ و دەسەڵات و توانای بزووتنەوەکەش، بە گەورەتر و فراوانتر دەخاتە بەردەم دۆست و دوژمنانی کورد.

بۆیە ئەو لێکۆڵەرەوانەش کە شوێنپێی گەشەکردن و پێگەیشتنی بزووتنەوەی میللی کوردیان هەڵگرتووە، پێیان وایە دەرکەوتنی شێخعوبەیدوڵڵا لەم قۆناغەدا (کە ڕەنگرێژی ئەم بەرنامەیەیە)، دەرکەوتنی ئەو سەرکردانەیە، کە توانای پێشبینی کردنیان، لە مەودای تاقیکردنەوەی خۆیان دوورترە.[4]

لەبەرئەوە ئەم دەستپێشکارییەی شێخعوبەیدوڵڵا، لە پێکهێنانی ئەم کۆمەڵەیەدا، نەك هەر بۆ کۆمەڵگەی کوردستان، شتێکی تازە بووە؛ کە لە خەباتی نەپساوی ئەو چەندین سەدەیدا، لە دژی زوڵم و بێدادیی داگیرکەران و بۆ سەندنەوەی مافە زەوتکراوەکانی، پێویستییەکی زۆر گرنگ بووە، بەڵکو لە ناوچەکەدا و بە تایبەتیش بەلای گەلێکی وەك ئەرمەنیشەوە، کە چارەنووس و مێژووی چەوساندنەوەی ئەوانیش، بە دەست هەمان دوژمنانی هاوبەشیانەوە، ئەگەر لە کورد زۆرتر نەبووبێت، کەمتر نەبووە و دەبووایە لەم بوارەدا ئەوان «ئەرمەن»، کە لە زۆر ڕووەوە (لەبەر زۆر هۆ) زۆر لە کورد پێشکەوتووتر بوون؛ زووتر ئەمجۆرە کۆمەڵە و ڕێکخراوانە پێکبهێنن. کەچی ڕێکخراوی لەمجۆرەی گەلی ئەرمەن، ماوەی «٧» ساڵ دەکەوێتە دوای مێژووی پێکهێنانی ئەم کۆمەڵە کوردییەوە؛ کە ڕێکخراوی «هەنجاك»ی ئەرمەنییە و ساڵی ١٨٨٧ پێکهاتووە. لە کاتێکدا کێشەی ئەرمەن، لەو «٥٠» ساڵەی دواییدا، چەند جارێك زەمینەی ئەوەیان بۆ خۆشکرا و چەند جارێکیش بۆیان هەڵکەوت ببنە باس و خواسی نێو دەوڵەتیی. وەك ئەمجارەی دوای برانەوەی ئەم جەنگە گەورەیەی تورکیا و ڕووسیا، کە سەرنجی هەموو ناوچەکە و زۆربەی زلهێزەکانی

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین، ل ١٥٧

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[4] سیامەند. ز. عثمان، ل ٢٢

دنیای بـۆ لای خـۆی راکێشا و کێشـەی ئەرمـەن، بـووە یـەکێك لـە بابەتـەکانی مشـتومڕ و بڕیارەکانی بڕانەوەی ئەم جەنگە و بـە ئاشـکرا دیـاریکردن و پێکهێنـانی قەوارەیـەکی شـێوە ئۆتۆنۆمی، کە ڕێگە بە ئەرمەن بدات، خۆیان کاروباری بـەڕێوە بردنـی ناوچـەکانی خۆیـان بگرنە ئەستۆ... ئەم بڕیارەی هـەردوو کۆنگـرەی سـان سـتیڤانۆ و بـەرلین، بـەر لـە هـەموو لایەك؛ سەرنجی ڕووناکبیرانی کورد و «یەکێتی کوردان»ی بەلای خۆیدا راکێشا. چونکە بەر لە هەموو لایەك، ڕاسـتەوخۆ لەگـەڵ چارەنووسـی کێشـەی کـورد و نیشـتمانی کوردسـتاندا، ڕووبەڕوو دەبووەوە و بووە سەرەکیترین ڕووداوی سیاسی، کە گەلـی کورد و کێشـەی کـوردی خستە بەردەم تاقیکردنەوەی زۆر سەخت و دژوار.

٢- کێشەی ئەرمەن

١/٢: پێشینە و ناسنامەی ئەرمەن:

ئەرمەن لە نەتەوە هەرە دێرینەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستە. سنووریان لە باکوورەوە بە گورجستان و لە خۆرهەڵاتەوە بە زەریای خەزەر و لە باشوورەوە بە دۆڵی سەرووی رووباری دیجلە و لە خۆرئاواشەوە بە رۆژئاوای دۆڵی فورات، یان قەرەسوو دەورە دراوە. بەشی زۆری هەرێمەکەیان کەوتۆتە تورکیاوە و بریتییە لە ناوچەکانی دەوروبەری زەریای وان و دۆڵی سەرووی چرووك و ئاراس. دۆڵە بەرینەکانی ئەریوان و رۆخی زەریاچەکانیان بە پیت و پڕ دانەوێڵە و درەختی بەردار و رەزی زۆریان تێدایە. لە هەندێ جێگەشدا پەمووی لێ دێتە بەرهەم. مەڕ و ماڵاتیشیان زۆرە. بەڵام بەو هۆیەوە کە کانی مەعدەنیان کەمە، پیشەسازییان زۆر پێشکەوتوو نەبووە. ئاوریشم و لیمۆدۆزییان زۆرە و لە دروستکردنی پارچە چەکی نایابیشدا بە سەلیقەن.

ئەرمەنەکان، هیندوئەروپایین و زمانەکەشیان لە بنەماڵەی هیند و ئەوروپاییە و بە قسەی هەندێکیش ئاریایی ئێرانین. لە سەرەتادا لە رێگەی «بۆسفۆر»ی تراکیەوە، لە ئەوروپاوە بە ئاسیای بچووکدا تێپەڕیون و ماوەیەك هەر لە ئاسیای بچووکدا ماونەتەوە. دوایی لە ساڵانی (٢٢٠٠)ی پێش زایینیدا لەگەڵ «هیتی» تێکەڵ بوون و هەندێ شوێنەواری «هیتی»شیان تێدا ماوەتەوە. لە سەرەتای سەدەی شەشەمدا لە «کاپادۆکی»یەوە رووەو ناوچەکانی ئارارات، یان وەك لە نووسینەکانی ئاسووریدا باسکراوە؛ بەرەو ئۆرارتۆ چوون و دەوڵەتی «وان»، یان «ئارارات»یان لەناوبردووە. ئەرمەنەکان بە خۆیان دەڵێن هایك، کە دەبێتە کۆی هایت و بە وڵاتەکەشیان دەڵێن هایسدان، بە واتە جێگە و مەڵبەندی هایگەکان. واژەی «ئەرمەن»یش لە واژەی «ئەرەم»ی عیبرییەوە وەرگیراوە.

بە گوێرەی نووسراوی مێخی، ئەرمەنستان لە سەردەمی ماددا بە ئۆرارتوو ناوبراوە. ئەم هەرێمەش هەمیشە لەبەر هێرشی شاکانی نەینەوادا بووە. ئەوکاتەی بابلی و مادەکان یەکیان گرت و نەینەوایان داگیرکرد (٦٠٦ پ.ز) هووخشتەر - کیاکزارسین زۆر بە ئاسانی ئەرمەنستانی داگیر کرد. بەمەش وڵاتی ئەرمەن بووە بەشێك لە وڵاتی ماد.

دوای لە ناوچوونی دەوڵەتی ماد، لە سەردەمی هەخامەنشیدا، ئەرمەنستان بووە بەشێك لە هەخامەنشی. داریووشی یەکەم لە نووسینەکانی سەر کێوی بێستوون و تەختی جەمشید و نەخشی رۆستەمدا، ئەرمینیای بە ئەرمینا ناوبردووە و هەرێمێکی ئیمپراتۆریەتەکەی بووە. بەڵام لە سەرەتای دەسەڵاتی داریووشدا ئەرمەنستان لە هەرێمە راپەڕیوەکان بووە، کە دوای شەڕ و کوشتارێکی زۆر، بۆتە بەشێك لە هەخامەنشی. لەوە بەدواوە ئەرمەن شۆڕشی تریان

دژی هەخامەنشی نەکردووە. باج و سەرانەیان داوە و لە کاتی پێویستیشدا سەربازیان بۆ پشتیوانیی هەخامەنشی ئامادەکردووە....

بەمجۆرە لەوە چووە لە دەوڵەتی هەخامەنشی نارازی نەبووبن، بۆیە لە کاتی لاوازبوونی هەخامەنشیدا، بەتایبەتیش لە سەردەمی ئەردەشێری دووهەمدا، کە هەرێمەکانی خۆرئاوای ئێران و قوبرس و میسر داوای سەربەخۆییان کردووە، ئەرمەنستان ئارام و بێدەنگ بووە. جگەلەمەش لەباری نەژاد و رەوشت و نەریتەوە جیاوازییەکی بنەڕەتییان لەگەڵ ئێرانیگەلدا نەبووە و جیا نەکراونەتەوە.

ئەرمەنستان تا رۆژگاری هێرشی ئەسکەندەر بۆ سەر خۆرهەلات، هەر بەوجۆرە ماوەتەوە؛ کە ئەسکەندەریش هات،" نەچووە ئەرمەنستان. بەلام دواتر جێگرەکانی ئەسکەندەر ئەرمەنستانیان بە بەشێك لە ئیمپراتۆریەتی ئەسکەندەر داناوە. دوای سەردەمانێکی تریش، کە دەوڵەتی ئەسکەندەر بە شێوەیەکی رەسمی دابەش بووە، ئەرمەنستان بەر بەشی سلووکس (نیکاتوری یەکەم) کەوتووە و ئەوان بەڕێوەیان بردووە. ئەم داروبارە هەروا مابووەوە تا «تیوخۆس»ی سێیەم لەگەڵ رۆمەکاندا لە «ماگنزیا» تێشکا. ئەرمەنەکان ئەمەیان بە هەل زانی و سەربەخۆیی خۆیان راگەیاند و دوو رابەری ئەرمەنی «ئارماکسیاس و «زاریادرس» ئەرمەنستانیان لە نێوان خۆیاندا بەشکرد و بەڕێوەیان برد.

لە سەردەمی ئەشکانیشدا ئەرمەنستان هەر بەوجۆرە دەمێنێتەوە، تا میهردادی یەکەمی ئەشکانی هەرێمەکانی خۆرئاوای ئێران، واتە: ماد، خووزستان و بابلی لەدەست سلووکی دەرهێنا. لەم سەردەمەدا ئەرمەنستان لە دژی سلووکی راپەڕی و جیابووەوە.

لە سەردەمی ساسانیشدا، ساڵی ٣٨٧ ، ئەرمەنستان لە نێوان ساسانی و دەوڵەتی بیزەنتیدا دابەشکرا.

تا پێش ئەوەش ببنە مەسیحی؛ وەك هەموو گەلانی ناوچەکە پێڕەوی ئایینە بەرودواکانی خۆرهەلات بوون. بەلام لە سەدەی چوارەمدا ئایینی مەسیحی بەناو ئەرمەندا بلاو دەبێتەوە و دەبنە سەر بە کلیسای کاتۆلیك و بارەگای ئەسقوفی مەزنیان لە «ئەچمیادزە»ی ئەرمەنستانی رووسە. ئەرمەنستانی رووسیاش کەوتۆتە نێوان «چرووك» و «کروارس»ەوە و بریتییە لە هەرێمەکانی ئەریوان و ئەلیزابوتپول.

لە سەرەتای سەدەی هەشتەوە ئەرمینیا بووە بەشێك لە دەوڵەتی عەرەبی – ئیسلامی. لە ناوەڕاستی سەدەی یازدەدا دیسانەوە کەوتەوە دەست بیزانسەکان و پاشان سەلجووقییەکان، کە بۆی بوونە مایەی گەلێك مەینەتیی. لە ناوەڕاستی سەدەی سیازدەدا تەتەر و مەغووڵەکانیش گەلێك سەرگەردانی و کاولکارییان بەسەردا هێنا. لە نێوان سەدەی شازدە و هەژدەدا ئەرمینیا بووە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی ناکۆکی و شەڕی داگیرکارانەی نێوان عوسمانی و سەفەوی و ئەمەش ئەوەندەی‌تر بووە مایەی دواکەوتنی ئەرمەن.

شاعەباسی یەکەمی سەفەوی، کە دەیانهەزار کوردی لە مەڵبەندی باوباپیرانی خۆیان هەڵکەند و ئاوارەی ناوچە دوورەکانی ئێرانی کردن، هەر بەوجۆرەش دەیان هەزار ئەرمەنی لە خاکی دێرینی خۆیان ئاوارە و دەربەدەر کرد. ساڵی ١٦٣٩ کە ڕێکەوتننامەی زەهاو لە نێوان ئێران و عوسمانیدا ئیمزا کرا و بۆ یەکەمجار کوردستان لە نێوان عوسمانی و ئێراندا دابەشکرا، ئەرمینیاش بە یەکجاریی دابەشکرا: ئەرمینیای خۆرهەڵات خرایە سەر دەوڵەتی سەفەوی و خۆرئاوایشی بەر عوسمانی کەوت. لە جەنگی ساڵانی ١٨٢٦-١٨٢٨ی نێوان رووسیا و ئێراندا، کە ئێران تیایدا ژێرکەوت، بە گوێرەی ڕێکەوتننامەی تورکمانچای (١٨٢٨)، ئەرمینیای خۆرهەڵات بووە بەشێك لە رووسیا. لەم دوا جەنگەی نێوان رووسیا و عوسمانی (١٨٧٨)یشدا لە ڕێکەوتننامەی تەمووزی هەمانساڵدا بەشێکیتریش لە خاکی ئەرمەن کەوتە بەر هێرشی لەشکری رووس.

بەم پێیە، چارەنووس و مێژووی هەردوو گەلی دێرینە و دراوسێی کورد و ئەرمەن، لە زۆر رووەوە لە یەك دەکەن، بە تایبەتی دوای ئەوەی ئەرمینیا وەك کوردستان بووە بەشێك لە ئێران و تورکیا. ئیتر پێوەندیی نێوان ئەم دوو گەلە، بە گوێرەی هەلومەرجی رووداوەکان، بە لایەنی چاك، یان خراپەوە پەرەیان سەندووە، یان هێور بوونەتەوە.

٢/٢: ئەو هۆیانەی کورد و ئەرمەن لە یەك نزیك دەکاتەوە:

داگیرکاران و چەوسێنەرانی مێژوویی هەردوو گەلی ئەرمەن و کورد لە سەدان ساڵ لەمەوبەر و بەتایبەتیش لە سەردەمی عوسمانی و سەفەوییەوە، هەریەك دوژمنی هاوبەشیان بووە و هەر داماویی و دابەشکردن و ڕاگوێزانێك بە سەر کوردیان هێنابێ، بە سەر ئەرمەنیشیان هێناوە.

لەم مەیدانەدا، جگە لەوەی هەردووکیان چەوسانەوەی نەتەوایەتییان لەسەر بووە، هاوکاتیش وەك چۆن لە سەردەمی سەفەوی و قاجاریدا، کوردانی سوننی مەزهەبیان چەوساندووەتەوە، بە هەمان شێوە گەلی ئەرمەن، کە ئایینیان مەسیحییە، چەوسانەوەی ئایینی لە هەردوولای عوسمانی و ئێران لەسەر بووە. چونکە ئەگەرچی ئایینی مەسیحی لە ژێر سێبەری دەوڵەتی ئیسلامیدا بە شێوەیەکی رەسمی ناسراوە، بەڵام هەرگیز مەسیحییەك ئەو مافانەی نەبووە کە موسڵمانێك هەیبووە و زۆر جاریش ئەو جیاوازییەیان لێکراوەتە بیانووی چەوساندنەوە و ئازاردان و سووکایەتی پێکردن و تاڵان و کوشتن و باج و سەرانەی زیاتر، لە چاو هاووڵاتیانیتردا. هەرچەندە لە باج و سەرانەدا کوردیش باج و سەرانەی بە هەمان دوژمنی هاوبەش و بە خەزێنەی هەمان دوژمنی هاوبەش داوە و ئەم گوشارەش هەمیشە لە زیادبووندا بووە.

٣/٢: ئەو هۆیانەی لە یەکتری دوور دەخستنەوە:

١/٣/٢: جیاوازیی ئایین و زمان:

ئەگەرچی جیاوازیی ئایین و زمان، لە سەرومری پێکەوە ژیانی کورد و ئەرمەندا، هۆی ناکۆکی و دوژمنایەتی نەبووە و سەدان ساڵی ئارام و ئاسایش و بێ‌تەنگ و چەڵەمە، پێکەوە ژیاون و ئایین و زمان و نەریتی ئەرمەن، لەناو جەرگەی کوردستانا پارێزراوە. بەلاّم زۆرجاریش مەلا و شێخانی کورد لە لایەك و لە لایەکی‌تریشەوە لە سەرەتای سەدەی نۆزدە بە دواوە، کە میسیۆنێرانی ئەوروپایی و ئەمەریکایی، بەناوی پەرەپێدان و داکۆکی لە ئایینی مەسێحی، هاتوونەتە ناوچەکە و تیایدا ماونەتەوە، درز و دەلاقەی جیاوازیی ئایینیان لە نێوان ئایینی مەسێحی و گەلانی مەسیحی و گەلانی موسڵمانی دراوسێی ئەرمەن و مەسیحییەکاندا زەقتر و گەورەتر کرد و ئەم جیاوازییەیان کردە بنەمای ناکۆکی و تا ئەم قۆناغە مێژووییەی ئێمە لێی دەدوێین و تا دەستێوەردانی ئەمانە شتێکی وا لە ناواندا نەبووە، کێشە و ئاژاوەیەکی‌وا، لە نێوان کورد و ئەرمەندا رووی‌نەداوە، شایانی باس بووبێت.

٢/٣/٢: جیاوازیی فەرهەنگیی و ئابووری

بەو هۆیەوە کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، چەند جارێك گەلی ئەرمەن بۆیان هەڵکەوتووە ببنە خاوەنی دەوڵەت و سەربەخۆیی و بە سۆنگەی ئەوشەوە کە بەشێکی نیشتمانەکەیان لە رووسیادا بووە و رووسیاش لە چاو هەردوو وڵاتی ئێران و عوسمانیدا، وڵاتێکی پێشکەوتووی ئەوروپایی بووە؛ بۆیە هەر زوو بوونە خاوەنی فەرهەنگ و ئەدەبی بەرز و ئەلفبای سەربەخۆی خۆیان و خاوەنی ئۆپێرا و شانۆ و چاپەمەنی و رۆژنامە و لەم بوارەدا ئەرمەن لە ساڵی ١٧٩٤ بەدواوە، واتە ١٠٤ ساڵ بەرلە کورد بوونەتە خاوەنی رۆژنامە و بەڵکو دەیەمین میللەتی خاوەن رۆژنامەن و لەم بوارەدا پێش ئەمریکا و تورکیاش کەوتوون. لەو مێژووەش بەدواوە، ژمارەی رۆژنامەیان هەر لە زیادبووندا بووە، کە لە ساڵی ١٨٤٠ تا ساڵی ١٨٦٦، چواردە رۆژنامەیان لە ئەستەمووڵ و ئەزمیر و شارانی‌تری تورکیادا بووە.[١]

جگەلەمەش، ئەرمەن لە چاو کوردستاندا زووتر تێکەڵی بازاڕی سەرمایەداریی و بازرگانیی جیهانی بوون، کاری بازرگانیش ئاڵوگۆڕی فەرهەنگیی لەگەڵ خۆیدا دروست‌دەکرد و زووتر کاری پیشەسازیی و بەتایبەتیش پیشەسازیی دەستیی لە ناویاندا

---

[١] هراند پاسدرماجیان ،تاریخ ارمنستان، ل٣٣١.

گەشەی کرد و زۆربەی بازرگان و وەستا دەسترەنگینەکانی کوردستان بە گشتی و بەتایبەتیش کوردستانی بندەستی عوسمانی، وەك: زێڕگەریی و خانووسازیی و پزیشك و سەڕڕافی و... ئەرمەن بوون.

سەرەڕای ئەمەش، لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا ژمارەیەکی زۆری یۆنانی، لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عوسمانیدا کار و پلەی گەورەیان بەدەستەوە بووە. بەڵام دوای شۆڕشی خەڵکی یۆنان(١٨٢٨-١٨٣٠)، ئەم یۆنانییانەش دەستیان لە کار کێشایەوە و لە جێی ئەوان ئەرمەنییان دانا. ئەرمەنەکانیش چونکە لە زمانی بیانی و کاروباری دارایی و ڕێکخستن و بەڕێوەبردندا شارەزا بوون، هەر زوو لە وەزارەتخانەکانی دارایی، ناوخۆ، دەرەوە، خوێندن و پەروەردەکردن، دادگا، پۆست و تەلگراف و جێگەی گرنگدا، جێی خۆیان کردەوە و سەرمایەدار و بازرگانەکانیشیان منداڵەکانی خۆیانیان بۆ خوێندنی باڵا دەنارده ئەورووپا بە گشتی و فەرانسەش بەتایبەتی، ئەمانەش لەگەڵ گەڕانەوەیاندا فەرهەنگ و ژیارێکی زۆر جیاوازیان بۆ کۆمەڵگەی خۆیان و کۆمەڵگای عوسمانی دەهێنایەوە...[1] کە ئەمانە هەمووی لە ژینگەی ئەرمەندا، بوونە هۆی سەرهەڵدانی ئاڵوگۆڕی گەورە و گەشەکردنی ژیار و شارستانێتی ئەرمەن.

لە حوزەیرانی ساڵی ١٨٤٩دا، فەرمانڕەوایی یەریڤان دامەزرا و باری ژیانی ئەرمەن ئەوەندەیتر چاکتر بوو. بەم هۆیەوە ئەرمەنەکانی بندەستی عوسمانی، ئارەزووی نزیکبوونەوەی زیاتریان بەرەو ئەرمینیای رووسیا لا پەیدا بوو. ساڵی ١٨٥٠ نزیکەی (٩٠)هەزار ئەرمەنی سنووریان بڕی و چوونە ئەرمینیای بەشی رووسیە. کارگێران و سەرانی ئەرمەن، پێش ئەمەش و دوای ئەمەش هەمیشە بە نامە و بە هەموو ڕێگەیەك داوایان لە «چار»ەکانی رووسیا کردووە، تا دەستی یارمەتی هەمەجۆرەیان بۆ درێژ بکەن. هەر بۆیە لەو شەڕانەشدا کە لە نێوان «رووسیا - ئێران» و «رووسیا - عوسمانی» و بەتایبەتیش لە دوا دوو جەنگی ساڵانی (١٨٥٣-١٨٥٦) و (١٨٧٧-١٨٧٨)دا، روویاندا، ئەرمەنەکان بە نهێنی و بە ئاشکرا لایەنگری لەشکری رووسیایان دەکرد و زۆریشیان دایانە پاڵ لەشکری رووس. بەپێچەوانەوە کورد لەو دوو جەنگەی دواییدا پشتیوانیی لە لەشکری عوسمانی کرد.

٣/٣/٢: ژیاندنەوە و دەوڵەتاندنی کێشەی ئەرمەن:

تا پێش ئەو پەنجا ساڵەی دواییش، کە ئەو دوو جەنگەی نێوانی دەوڵەتی عوسمانی و رووسیای تێدا روودا، ئەرمەنەکان چ یاخیبوون و شۆڕشێکیان دژی دەوڵەتی عوسمانی نەکردووە؛ مەگەر ئەوەی کە بەشی زۆری ئەرمەن، گریگۆری بوون و لە ژێر چاودێری پەتریارکی ئەستەموولدا، سەربەخۆیی مەزهەبی و فەرهەنگی خۆیان پاراستووە و جارجارە،

[1] استانفورد. جی. شاو، تاریخ امپراتوری عثمانی و... ل ٣٤٧-٣٤٨.

که گەلەییان لە شێوەی بەڕێوەچوونی ئایینی بووبێت، مەزهەبەکەیان بە کاتۆلیك، یان بە پرۆتستان گۆڕیوە.[1] کە ئەم مەزهەب گۆڕینە لەناو موسڵمان و ناموسڵمانیشدا روودەدات. بەڵام هاتن و جێگیربوونی مسیۆنێرانی ئەمەریکایی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست،ڕۆڵی گەورەیان لە زیندووکردنەوە و هوشیارکردنەوەی گیانی میللی مەسیحییەکانی ناوچەکەدا گێڕاوە. چونکە ئەم مسیۆنێرانە لەگەڵ هاتنیاندا بۆ ناوچەکە، کەوتوونەتە دامەزراندنی مەڵبەندی فەرهەنگی و لەو مەڵبەندانەشدا دەستیان کردووە بە بڵاوکردنەوەی کلتووری ئەرمەنی. بەڵام لەباتی ئەوەی ئەو کتێبە پیرۆزانەی خۆیان بە زمانی کلاسیك بڵاو بکەنەوە، بە زمانی ناوچەیی چاپ و بڵاویان دەکردنەوە و بەو زمانە ناوچەییەش، جۆرە ئەدەبێکی تازە لە ناویاندا دروستبوو، کە سەرلەبەریان تێی دەگەیشتن و لەناو ئەو ئەدەبیاتە ناوچەییەشدا جگە لە بیروباوەڕی ئایینی، بیروباوەڕی تازەی نووسەرانی ئازادیخوازیش بڵاو دەبووەوە، کە گیانی تازەی میللیگەراییان تیادا بڵاودەبووەوە.

بڵاوبوونەوەی ئەم شەپۆلە ئەدەب و فەرهەنگە تازەیەش، نەوەیەکی نوێی لە خوێندەوارانی ئەرمەن پێگەیاند، کە لە دەیەی ١٨٦٠دا هەندێ لەم رووناکبیرانەی ئەرمەن، تێکەڵ بزووتنەوەی تورکەلاوەکان بوون.[2]

ڕاپەڕینی نەتەوەکانی باڵکان (١٨٧٥ – کە ئەوانیش هەر مەسیحی بوون)، کە ئەورووپا بە گشتی و رووسیا بەتایبەتی پشتیوانی لە رزگارکردنیان کرد، زەنگێکیتری هوشیارکەرەوەی ئەرمەن بوو. بۆیە بە هەمان هیوای پەیداکردنی پشتیوانی رووسیا و ئەورووپا، لە دوا جەنگی ١٨٧٧–١٨٧٨ی نێوان عوسمانی و رووسدا، بە نهێنی و بە ئاشکرا پشتیوانییان لە لەشکری رووس، دژی عوسمانی کرد و لە هەندێ ناوچەشدا شانبەشانی لەشکری رووسیا چەکیان هەڵگرت. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی لە گەرمەی ئەم جەنگە و دوای برانەوەی، هێزەکانی عوسمانی زنجیرەیەك تۆڵەسەندنەوە لە ناوچەکانی بایەزید و دیادین و ئەڵاشگێردا دەست بە رەشەکوژی ئەرمەن بکەن، کە هەر بە تەنیا لە شارێکی وەك بایەزیددا ٢٤٠٠ ئەرمەنی بکوژن.[3] هاوکاتیش ئەرمەننشینەکانی کارس، باسن و وان، زیانی زۆریان بەرکەوت.

لەمبارە تەنگانەیەدا کارگێڕانی ئەرمەنەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی، ناچاربوون داوا لە سەرفەرماندەی هێزەکانی رووسیا بکەن، تا لە رێکەوتننامەی ئاشتی داهاتووی نێوان خۆیان و عوسمانیدا، پاراستنی ئەرمەن دەستەبەر بکرێ. سەرفەرماندەش دوای وەرگرتنی رەزامەندی تزار (ئەلکساندەری دووەم)، بە خۆشییەوە قایل بوو بەوەی لەو رێکەوتننامەیەدا

---

[1] استانفورد. جی. شاو، تاریخ امپراتوری عثمانی و... ل ٣٤٥

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٤٨

[3] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، ل ٣٧٨

داخوازییەکانی ئەرمەن باس‌بکات، کـە ریفۆرمێکـی لـە دەسگاکانی بەڕێوەبەرایـەتی ناوچـە ئەرمەن‌نشینەکانی عوسـمانی و پێکهێنانی نیمچە خودموختارییەکی ئەو ناوچانەی کە خۆیان دەیانوت زۆربەیان ئەرمەنین وەك: ئەرزەڕۆم، وان و مووش دەست‌پێبکرێ.

کۆنگرەی سان‌ستیڤانۆ لە ۳ی مارتی ۱۸۷۸دا، لە نێوان رووسیای سەرکەوتوو و تورکیـای ژێرکەوتوودا بەسترا و گرینگترین مەرجـەکانی رووسـیا، کـە لـەم رێکەوتننامەیـەدا بـە سـەر عوسـمانیدا سەپێنرا (وەك پێشتر وتمان)، پێکهێنانی دەوڵەتێکی قەوارەگەورە و سەربەخۆ بـوو بۆ بولگارستان لە خۆرئاوای ئیمپراتۆری عوسـمانی و لـە خۆرهەڵاتیشا ناوچـەکانی: بـاتۆم، ئەردەهان، کارس، بایەزید و ئەلاشگیردی پێبرا. بەڵام رووسیا پابەند بوو شاری ئـەرزەڕۆم، کە هێزەکانی داگیریان کردبوو، چۆڵـی بکـات و بیداتـەوە دەست عوسـمانی. هاوکـات بـە پێداگری «ئەرسێن»ی پەتریارکی نوێنەری ئەرمەنەکانیش، کە لە کاتی بەسـتنی کۆنگرەکـەدا خۆی چووە سان‌ستیڤانۆ و هیوا و پێشنیاری لـە رووسـیا ئـەوە بـوو، یارمـەتی و هاوکارییـان بکـات، بـۆ پێکهێنـانی دەوڵـەتێکی سـەربەخۆ. بـەڵام رووسـیا (کـە دواتـر باسـی‌دەکەین)، بەجۆرێکی‌تر بیری لە کێشەی ئەرمەن دەکردەوە و بە چاکی زانی بۆ دڵنەوایی ئەرمـەن و لـە بەرانبـەر ئـەو هاوکارییـەی بـە نهێنـی و بـە ئاشـکرا لەتـەك رووسـیادا، دژی عوسـمانی کردبوویان و بۆ تۆڵەسەندنەوەش لە کورد، بەرانبەر بەو هاوکارییەی لەگەڵ تورك دژی رووس کردیـان، بڕیارێکیـان لـە دووتوێـی بـەندی ۱٦ی پەیماننامەکـەدا لـە چاکـەی ئەرمەنـەکان نووسی، کە بەمجۆرە دارێژرا:

«لەبەرئـەوەی ئـەو ناوچـە ئەرمەن‌نشینانەی، کـە هێزەکانی رووس داگیریـان کردووە و دەبێ بدرێنەوە بە دەوڵەتی عوسـمانی و لەمەشدا گریمانی ئـەوە دەکرێـت دوژمنایەتییەك لەو ناوچانەدا دروست‌بێت و زیانێك بە پێوەندی چاکـەوەبووی نێوان ئـەو دوو دەوڵەتــە بگەیــەنێ، بۆیــە بابیعالــی پابــەند دەبێــت، بــە پەلــە بەڕێوەبەرایەتییـەکی ئۆتۆنۆمـی تایبـەت بـە داخوازییـە پێویسـتەکانی ناوچـە ئەرمەن‌نشینەکان پێك‌بهێنێ و ئاسایش و پاراستنی گیان وماڵیشـیان لـە چەرکـەس و کورد دەستەبەر بکات.»[1]

لە سەرەتادا نوێنەری دەوڵەتی عوسـمانی بـە خۆشییەوە پێشوازیی لـە داخوازییـەکانی ئەرمەن کرد. چونکە هێشتا تەمی تێشکانەکانی خۆی، لـە بەرامبـەر رووسـیا و مەرجـەکانی رووسیادا، لـی‌نەڕەویبوونەوە و لەوەش دەترسا رووسیا بۆ هەمیشە لـەو ناوچـە داگیرکراوانـەدا (ئەرمەن‌نشینەکانی تورکیادا) بمێنێتەوە.

بەڵام کە لەوە دڵنیا بوو رووسیا ئەو ناوچانە چۆڵ دەکا و دواییش کە لە داخوازییـەکانی ئەرمەن وردبووەوە و تێگەیشت چارەنووسی ئەو ناوچانـە دەکەونـەوە چنگ خـۆی و لـە ژێر

---

[1] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، چاپ دوم، ۱۳۷۸ش، ل ۳۷۹

چاودێریی خۆیشیدا ئەو ریفۆرمانــە سازدەکرێن، ئەوسا بـە پشـتیوانیی ئینگلیـس داوای لـە نوێنەری رووسـیا کـرد، تـا ئـاڵوگۆڕێك لـە دەقەکـەدا بکـرێ و لـە جیـاتی واژەکـانی «بەڕێوەبەرایەتییەکی ئۆتۆنۆمی»، بکرێنە: «چاکەکاری و ریفۆرم».

رووسیاش بەمە رازی بوو. کەچی ئـەم ئـاڵوگۆڕە ئینگلیسـی قـایل نـەکرد و هێشـتا لـەوە دەترسا رووسیا ئەم بەندە بکاتە سۆنگەی چۆڵنـەکردنی ناوچـە ئەرمەننشـینەکان و بەمـەش رووسیا، دەسەڵات لەو ناوچانەدا زیاد بکات. لە کاتێکدا ئەم بەندە بۆ ئەوە دارێژرا، تا پێش ئەوەی لەشکری رووس ئەو ناوچانە چۆڵ بکات، ئەو ریفۆرمە خێرایە، لەو ناوچانەدا بکرێـن و هەر لەبەر ئەمەش بوو نوێنەرانی ئەرمەن لە دیار رێکەوتننامەکە ئامادە بوون.

بەڵام ئینگلیس پێی داگرت، کە دەبێ ئەو ئـاڵوگۆڕە لـەو بـەندەدا بـەجۆرێك بێـت، تـا رووسیا دەستبەجێ و پێش ئەو ریفۆرمە، ئەو ناوچانە چۆڵ بکات.[1]

ئەمـەش وایکـرد ئـەم بـەندە جێبـەجێ نـەکرێت. چونکـە سـەرۆکوەزیرانی ئینگلیـس (دیسرائیلـی) دەیخواسـت بـە هـەر نرخێکـی بـووە، تەقـەللا بـدات دژایـەتی سـەرلەبەری رێکەوتننامەکە بکات. بەتایبەتیش ئەوەندەی پێوەندی بە پێکهێنانی دەوڵـەتی بولگارسـتانەوە هەبوو، کە لە ئاکامیشدا خواستی ئینگلیس سەریگرت و رووسیای ناچارکرد چاوپۆشیی لـەو رێکەوتننامەیە بکات و لە رێکەوتننامەیەکیتردا لە بەرلین بریارنامەیتر بنووسرێت.[2]

لە نێوان ئیمـزای رێکەوتننامـەی سانسـتیڤانۆ و بەرلینیشـدا، سیاسـەتی ئینگلیـس، کـە دیسرائیلـی هەڵیدەسووراند، بەجۆرێك کاری دەکرد، کە هەمیشە و تەنیا و تەنیا بەرژەوەندی ئینگلیسـی لەبـەرچاو دەگـرت و دەیویسـت بـە هـەر نرخێـك بـووە، نەیـەڵێت ئیمــپراتۆری عوســمانی لاواز بێـت، بەتایبــەتیش زۆر دژایــەتی بــەندەکانی پێکهێنــانی بولگارســتانی سەربەخۆی دەکرد. ئەم سیاسەتەش رووسیای ناچارکرد کـە هـەر بـە ناوچـەکانی: بـاتووم، ئەردەهان و کارس رازیبێ و چاوپۆشی لـە ئەلاشـگیرد و بایـەزید بکـات، کـە بەشـی زۆری ئەرمەنەکانی ئەو ناوچانە زیانمەند بوون. هاوکاتیش دیسرائیلـی لە چـواری تـەمووزی سـاڵی ١٨٧٨دا، بە نهێنی لە دوورگەی قوبرس، لەگەڵ عوسـمانییەکاندا پەیمانێکیان بەست، تێیدا ئینگلیس پابەند بوو، تا پێش جێبەجێکردنی ئەو ریفۆرمەی تایبەتە بە ئەرمەنەکان، رووسـیا ناچـار بکـات ناوچـە ئەرمەننشـینەکانی عوسـمانی چۆڵبکـات. لـە بەرامبـەردا سـوڵتانی عوسـمانیش پابـەند بـوو بـەوەی بـەڵێن بـدات: «ریفۆرمێـك سـەبارەت بـە چـاککردنی بـەڕێوەبردنی کاروبـار و پاراسـتنی مەسـیحی و کەمەنەتـەوەکانیتری سـەر بـە دەوڵـەتی عوسـمانی، کە لە هەمان ئەو ناوچانەدا دەژین، بگرێتە ئەستۆ».[3]

---

[1] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، چاپ دوم، ١٣٧٨ش، ل ٣٨٠

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٠

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٠

لە یاداشتی ئەم چاکەیەشدا، کە ئینگلیس بۆ دەوڵەتی عوسمانی دەکات، دوورگەی قوبرسی بەدریتێ.[1]

ئەرمەنەکانیش لای خۆیانەوە دەستەیەکیان پێکهێنابوو تا لە کۆنگرەکەدا داکۆکی لە مافی خۆیان بکەن.[2] ئەم دەستەیە لە ئەستەموولەوە بەرەو بەرلین، بە شارەکانی: رۆما، پاریس و لەندەندا تێپەڕین و لە لەندەن لە لایەن ئینگلیزەکانی دۆستی مەسیحییەکانی خۆرهەلاتی ناوەڕاست پێشوازییان لێکرا. لە بەرلینیش لە لایەن بسمارك و دیسرائیلییەوە بە توندی ریی بەشدارکردنی کۆنگرەیان لێگیرا. بەڵام بە پێچەوانەوە لە لایەن سەرۆکی نوێنەرایەتی فەرانسە و دوو ئەندامیتری نوێنەری ئینگلیسەوە، (وادینگتن و لورد سالیسبوری) بە گەرمی پێشوازییان لێکرا.[3]

داخوازییەکانی ئەرمەن، بریتی بوون لە: ریفۆرمێکی پێویست و گشتی، بۆ چارەسەری دەسبەجێ و خێرای بارودۆخی زۆر دژوار و شێواوی ناوچەی ئەرمەننشینەکان و بەتایبەتیش لە ئەرزەرۆم، مووش، وان و پێکهێنانی بەڕێوەبەرایەتییەکی پۆلیسی هاوبەش، لە تورك و ئەرمەن و دانانی فەرمانڕەوای مەسیحی بۆ ناوچەکانی خۆیان.

ئەم داخوازییانەی ئەرمەنەکان داوایاندەکرد، ئەگەر بۆیان جێبەجێ بکرایە، ئەوا دەبووە شێوەیەکی خودموختاری، وەك ئەوەی کە لە ساڵی ١٨٦١دا بە خەڵکی لبنان دراوە.[4]

پەیماننامەی بەرلین، دوای مانگێك دانووساندن و راگۆڕینەوە ئیمزاکرا و گرنگترین ئاڵوگۆڕێکیش کە سەبارەت بە کێشەی ئەرمەن بەسەر رێکەوتننامەی سانستیڤانۆدا هێنرا، بریتی بوو لە: «رووسیا لە هەنگاوی یەکەمدا، بە ناوچەکانی باتوم، ئەردەهان و کارس رازی دەبێ و دەسبەرداری ئەلاشگیرد و بایەزید دەبێ.»

لە لایەکیتریشەوە بەندی ١٦ی بریارنامەی سانستیڤانۆی تایبەت بە ئەرمەن، دەبێتە بەندی ٦١ و بەمجۆرە دادەڕێژرێتەوە:

> «بابیعالی پابەندی ریفۆرمێکی بە پەلەی پێویستییەکانی ناوخۆی ناوچە ئەرمەننشینەکان دەبێ، کە ئاسایشیان لە چەرکەس و کورد دەستەبەر بکات. بۆئەمەش بابیعالی پابەندی ئەوە دەبێ: ناوبەناو ئاکامەکانی چۆنیەتی بەڕێوەچوونی ئەم ریفۆرمە، بەو دەوڵەتانە رابگەیەنێت، کە چاودێری جێبەجێکردنە کە دەکەن.»[5]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨١

[2] دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن بۆ کۆنگرەی بەرلین، بریتی بوون لە: خریمیان هایریك، قەشە نەربەی، میناس راز و پاپازیان.

[3] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، ل ٣٨١

[4] هراند پاسدرماجیان، تاریخ ارمنستان، ل ٣٨٣

[5] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٣

تایبەتمەندیتی ئەم بەندە، بە بەراورد لەگەڵ بەندی ١٦ی پەیماننامەی سان‌ستیڤانۆدا، لەوەدا بوو کە ریفۆرمە لەبەرچاوگیراوەکان بە پێویست نەزانران و هێشتیانەوە بۆ دوای کشانەوەی هێزەکانی رووس و لە لایەکی‌تریشەوە ئەوەی کە لەم بەندەدا دەبوایە بۆ ئەرمەن بهێنرێتە دی، بە تەنیا نەکەوتە ئەستۆی بابیعالی؛ بەڵکو کەوتە ئەستۆی نێودەوڵەتیی و ژێر چاودێری هەموو دەوڵەتانی زلهێز، کە بەمەش وەك «دۆك ئارجیل» وتوویەتی: هەرکارێك بخرێتە ئەستۆی گشت، کەس خۆی بە خاوەنی نازانێ.[1]

ئەرمەنەکان خۆیان پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت و مەبەستیان بوو ئەم خودموختاری و ریفۆرمکارییە، بەتایبەتی لە ناوچەکانی: ئەرزەرۆم، مووش و واندا ئەنجامبدرێت. چونکە جەختیان لەسەر ئەوە دەکرد، کە گوزەرانی ئەرمەن لەو ناوچانەدا، لەوپەڕی دواکەوتوویی و ژێردەستەی خەڵکانی لە خۆیان دواکەوتووتر بوون.[2]

بەڵام بەندەکانی‌تری پەیماننامەی سان‌ستیڤانۆ و بەرلین، لە روویەکی‌ترەوە بوونە یارمەتیدەر و پشتیوانێك بۆ دەوڵەتی عوسمانی. چونکە دیسرائیلی (سەرۆك وەزیرانی ئینگلیس) شوێنی تورکیای وەك قەڵا و بنکەیەك، بۆ سەرەرێی بەرەو هیندستان دەزانی و هەر لەبەرئەمەش‌بوو ئینگلیس گوێی خۆی لەوە خەواند، کە ملیۆنان مەسیحی‌تر، لە نیمچە دوورگەی باڵکاندا، وەك کۆیلە لە ژێر ستەمی عوسمانیدا مابوونەوە.[3]

رووسیاش ئەوەندە دەربەستی چارەنووس و بەرژەوەندی ئەرمەن نەبوو، بۆیە زۆر پێداگریی و گوشاری نەدەخستە سەر تورکیا و لەمەشدا پێشینەی تاقیکردنەوەیەکی لەوجۆرەی لەگەڵ گورجستان و وڵاتانی باڵکاندا هەبوو؛ کە نهێنی ئەو تاقیکردنەوەیە، دواتر سیاسەتمەدارێکی ئەوکاتەی رووسیا، زۆر بێپەردە و دزێوانە، لای (ئەی. ج. دیلن)ی سیاسەتمەداری ئیرلەندی درکاندوویەتی و وتوویەتی: «ئێمە دوو جۆر ئاکارمان لەگەڵ گەلانی مەسیحی خۆرهەڵاتی ناوەراستدا هەیە، کە هەردووکیمان لە تاقیکردنەوەکانماندا لەگەڵ بولگارستان بەدەستهێناوە. یەکێکیان ئەوەبوو کە لە سەدەی هەژدەدا گورجستان کەوتە بەر هێرشی ئێران؛ (وەك هاوڕێ و هاوپەیمان) داوای یارمەتی و پشتیوانییان لە ئێمە کرد، تا بە دەنگیانەوە بچین. ئێمەش پێمان وتن: لە شوێنی‌ترەوە سەرقاڵین و ناتوانین یارمەتیتان بدەین... بەڵام کە ئێران وڵاتەکەیانی تاڵان و کاولکرد و دوو لەسەرسێی دانیشتووانیانی رەشەکوژ کرد، ئەمجارەیان گورجییەکان (وەك ستەمدیدە و بێدەسەڵات) هانایان بۆ هێنایین؛ ئەمجارەیان ئێمەش لەسەریان هاتینە دەنگ و بەشداری جەنگ بووین؛ بەڵام نیشتمانەکەیانمان بە نیشتمانی خۆمانەوە لکاند!

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٤

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٤ (مەبەستیشیان لە: خەڵکانی لە خۆیان دواکەوتووتر، گەلی کورد بوو!)

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٥

سەبارەت بە بولگارستانیش، بە پێچەوانەوە کەوتەوە و خۆمان تووشی هەلەیەك کرد. چونکە پێش ئەوەی بیەڵێن دوو لەسەرسینی دانیشتووانیان رەشەکوژ بکەن، (بێ هیچ مەرج و پەیمانێك) بە هاواریانەوە چووین و لە چنگ ستەمی تورکمان رزگار کردن. کەچی ئێستا وا کەوتووەتەوە: ئەو برا بچووکانەی بولگارستان دوژمنایەتیمان دەکەن! لەبەرئەوە بریارمان داوە ئیتر هەمان هەڵە، لەگەڵ ئەرمەن و دانیشتووانی مەکدۆنیاشدا دووبارە نەکەینەوە.[1]

ئەم سیاسەتە، دوای کوشتنی ئەلسکاندری دووەم و هاتنە سەرکاری گرووپەکەی «پوبیبە دونستسف»یش لە ناوخۆی رووسیادا هەر بەوجۆرە هەڵدەسوورا و سیاسەتی بە زۆر بە رووسی‌کردنی هەموو گەلانی «نا – رووس»یان بەرانبەر ئەو گەلانە گرتبووەبەر، کە وەك میللەتانی فینلەند، بالتیك، پۆڵۆن و ئەرمەن پێشکەوتوو بوون.[2]

ئەم هەڵوێست و کەللەرەقییەی رووسیا بەرامبەر ئەرمەن، بەوەی کێشا وردەوردە ترسی ئەوەی لا دروست‌کردن، نەکەن بەراستی ریفورمی بریاردراو، لە شارانی ئەرمەن‌نشینی عوسمانیدا ئەنجامبدەن، کە هەنگاو بەرەو خودموختاری دەگرێتەبەر و دوایی دەبێتە زەمینەخۆشکردن بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئەرمەن و ئەم دەوڵەتەش دەبێتە چاولێکەریی و هاندەرێك بۆ ئەرمەنەکانی ناو رووسیا و دواییش دەبێتە دیوار و بەربەستێك لە بەردەم چوونە پێشەوەی رووسیادا بەرەو ئاسیای بچووك.[3]

لەم هەلومەرجەدا، ئینگلیس بە پێچەوانەی رووسیاوە دەجووڵایەوە. چونکە لە کاتێکدا دەیویست وڵاتانی باڵکانیش پێش‌بکەون و گەلانی مەسیحی خۆرهەڵاتی ناوەراستیش ئازاد بن، کەچی هاوکاتیش دەیویست دەسەڵاتی رووسیایان بەسەرەوە نەمێنێ.

بەڵام دواتر، ئینگلیسیش بەو ئەنجامە گەیشت کە ئازادبوونی ئەو گەلانە، دەبێتە هۆی بەشێنەیی هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆری عوسمانی. ئەوسا ئینگلیسیش بەو ئاکامە گەیشت کە دەبێ لە جێی ئیمپراتۆری عوسمانی، دەوڵەتی تازەتر، لە گەلانی وەك: عەرەب، ئەرمەن و کورد دروست بکات.[4]

ئەم ئاڵوگۆرە لە سیاسەتی ئینگلیسدا بەرامبەر تورکیا، هەر زوو لە لایەن خودی سیاسەتمەدارانی ئینگلیسەوە هەستی پێکراوە و باسی لێوەکراوە. بەتایبەتی لە لایەن «لۆرد برایس»ی نووسەری گەورە و سیاسەتمەداری ئینگلیزی، زۆر بە ئاشکرا درکاندوویەتی، کە: «کارەکە لەوەدا نەماوە، بە هەر نرخێك بووبێت، دەبێ‌ئیمپراتۆری تورکیا زیندوو بکەینەوە،

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٦

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

[4] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

بەڵکو دەبێ تێبکۆشین و سەرنجبدەین، تا بزانین بە کامە ڕێگا و بە چ هۆیەك دەتوانین ئەلتەرناتیڤێك بۆ تورکیا دروستبکەین.»[1]

لەمەش ڕوونتر، سالیسبووری وەزیری دەرەوەی کابینەی دیسرائیلی و سیاسەتمەداری ئینگلیزی، کە خۆی لە کۆنگرەی بەرلیندا نوێنەری ئینگلیس بووە؛ کەچی هەر خۆی زوو بەو ئاکامە گەیشتووە، تا بڵێت: «ئەو لایەنگیریی و پشتیوانییەی ئێمە، لە یەکپارچەیی خاکی ئیمپراتۆری تورکیا لە کۆنگرەی بەرلیندا نواندمان، وەك ئەوە وابوو: گرەو لە سەر ئەسپێکی چەمووش بکەین».[2]

بەڵام دیسرائیلی، سیاسەتی هەڵەی خۆی بەرامبەر تورکیا درێژە پێدا و بۆئەمەش، بەڕێوەبەرایەتی کونسوڵگەکانی خۆی، لە ئاسیای بچووك و لە ئەرمەنستاندا فراوانتر کرد و «٨» کۆنسوڵی سەر بە لەشکری خۆی، بە سەرۆکایەتی «مێجەر ترۆتێر»ی سەرکۆنسوڵی ئەرزەرۆم و «مێجەر چارلز ویلسن»ی سەرکۆنسوڵی «سیواس»ی بۆ ئەو ناوچانە نارد، کە ئەرکی ئەو کۆنسوڵانە ئەوە بوو: هەواڵ و داروباری ئەو ناوچە و شارانە، بە ئینگلیس ڕابگەیەنن، تا دەوڵەتی ئینگلیس بتوانێ لەبەر ڕۆشنایی ڕاپۆرتەکانیاندا ئاگاداری بارودۆخەکە بێت.[3]

لە لایەکی تریشەوە فەرمان درا بە «سیر هنری لایارد»ی باڵوێزی گەورەی ئینگلیس، لە ئەستەموول، تا بە گوێرەی بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی، پێوەندی بەردەوامی لەگەڵ سوڵتاندا هەبێت و گوشار بخاتە سەر سوڵتان، بۆئەوەی ئەو ڕیفۆرمانەی لە بەندی ٦١ی کۆنگرەی بەرلیندا، سەبارەت بە ناوچە ئەرمەننیشنەکان، بەڵێنیان دراوە، دەست بە جێبەجێکردنیان بکرێت.

لەم پێناوەشدا سالیسبوری پرۆژەی ڕیفۆرمێکی گەلاڵە کرد، کە کاروبارەکانی بەڕێوەبەرایەتی پۆلیس و دارایی و یاسا، لە ناوچە ئەرمەنشینەکاندا، بە چاودێری وڵاتانی ئەورووپا دیاریدەکرد.

سالیسبوری بۆئەوەش ڕەزامەندیی سوڵتان بە لای جێبەجێکردنی پرۆژەکەدا ڕابکێشێت، بە بیریشیدا هات، قەرزێکی «٦» ملیۆن لیرەییش بە پرۆژەکە پێشنیار بکات.[4]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٨

[2] هەمان سەرچاوە، ل ٣٨٧

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٣٩٠

[4] ا هەمان سەرچاوە، ل ٣٩٠

لەم سەروبەندەشدا هەموو ئەو راپۆرتانەی لە لایەن کونسوڵگەکانی ئەو ناوچانەوە بە ئینگلیس دەگەیشتن، باسی ئەومیان دەکرد، کە ئەرمەنەکان لە ژێر زوڵم و ستەم و رووتاندنەوەدان.[1]

سالیسبوری هەر لە تەقەللادا بوو، بەڵام چونکە سوڵتان عەبدولحەمید لەوە دڵنیا بوو، کە هێشتا دیسرائیلی دەستی دەڕوات و پشتیوانیی لێدەکات، بۆیە گوێی خۆی لە سالیسبوری خەواندبوو.

لە مانگی مایسی ۱۸۸۰دا، گلادستۆن لە جێی دیسرائیلی بووە سەرۆکوەزیران. بەڵام ئەم بە پێچەوانەی سەرۆکوەزیرانی پێشووەوە، دۆستی ئەرمەن بوو. «گوشن»ی لە جێی «هنری لایارد» کردە گەورە باڵوێزی ئینگلیس لە ئەستەموول و «لورد ئێرلگرانڤیل»یشی بۆ ئەوە کردە وەزیری کاروباری دەرەوە، تا بە شێوەیەکی رەسمیی، سوڵتان لە جێبەجێکردنی بەندەکانی پەیماننامەی بەرلین ئاگادار بکاتەوە و بۆئەوەش بە تەواوی مل بە سوڵتان بدەن؛ کەشتییەکی جەنگییان بۆ هەرەشە نارده ئەزمیر، تا ئەگەر سوڵتان سەرپێچی کرد، دەست بە سەر گومرگی ئەو بەندەرەدا بگرن.

باڵوێزی گەورەی ئینگلیسیش لە ئەستەموول (گۆشن)، یەکسەر دوای دەستبەکاربوونی، بە فەرمانی دەوڵەتەکەی لەگەڵ گەورە بەرپرسانی عوسمانیدا کەوتە دانووساندن و گفتوگۆ بۆ راپەڕاندنی بەندی ٦١ی بەرلین. بەڵام کە هەستی کرد گوێی لێناگیرێ و بەقسەی ناکەن؛ یادداشتێکی نارەزاییدا بە دەوڵەتی عوسمانی و بەدوایدا نوێنەرانی وڵاتانی زلهێزی ئەورووپاش، لە یانزەی حوزەیرانی ۱۸۸۰دا، یادداشتێکی لەو بابەتەیان دایە عوسمانی و تیایدا بە ئاشکرا رایانگەیاندبوو کە دەوڵەتەکانیان ناتوانن لەوە زیاتر چاو لە جێبەجێنەکردنی ئەو ریفۆرمانە بپۆشن.

بابیعالیش لە «٥»ی تەمووزی ۱۸۸۰دا، وەڵامی دانەوە و تیایدا ئەوەی نیشاندابوو کە لەو بارەیەوە نیازی بە دەنگەوەچوونیانی نییە. ئەمجارە زلهێزەکان بە هەرەوەز، لە ٧ی تەمووزدا یادداشتێکی توندیان لە وەڵامی نامەی ١١ی حوزەیراندا بۆ دەوڵەتی عوسمانی ناردەوە و داوای جێبەجێکردنی دەسبەجێی بەندی «٦١»یان لێکردەوە.

بەڵام دەوڵەتی عوسمانی دیسانەوە لە کوڵ خۆی دەکردەوە و ئاماژەی بەوە دەکرد کە سوڵتان توانای راپەڕاندنی ئەو ریفۆرمەی نییە. بۆیە وەزیری دەرەوی ئینگلیس، لە ١٢ی کانوونی ۱۸۸۱دا، داوای لە باڵوێزەکانی ئینگلیس، لە: پاریس، بەرلین، ڤییەنا، سنپترزبۆرگ و رۆما کرد، تا ئەو وڵاتانەی تیایدان، گوشار بخەنە سەر دەوڵەتی عوسمانی و ناچاری بکەن بەڵێنەکانی خۆی، بۆ ئەو ریفۆرمانەی دەربارەی ئەرمەن، جێبەجێ بکات.[2]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ۳۹۰

[2] ارمنستان، ل ۳۹۱-۳۹۲

٤/٢ هەڵوێستی کورد لە کێشەی ئەرمەن:

ئەو رووداوە سیاسی و نێودەوڵەتییە خێرایانەی لە ماوەی نێوان دوو کۆنگرەی نێو دەوڵەتیدا، بۆ ئەرمەن هەڵکەوت؛ کە ماوەی نێوان هەردوو کۆنگرەکەش، هەر تەنیا (٤) مانگ (٣ی مارتی ١٨٧٨–١٣ی تەمووزی١٨٧٨) بوو؛ زەمینەیەکی وای بۆ رەخساندن، کە بۆ یەکەمجار لە مێژووی سیاسی ئەرمەندا، کێشەکەیانی لە ئاستێکی نێودەوڵەتیدا، گەیاندە بریار لە سەردان و هەموو دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەو رۆژگارەش، ئاگادار و پشتیوانی ئەو بریارە بن.

ئەم ئاکامە، چەند بۆ گەلی ئەرمەن دەستکەوتێکی سیاسی و سەرکەوتنێکی نەتەوەیی گەورە و چەند بۆیان هەبوو لەو پێناوەدا تەقەللای هێنانەدی مافە رەواکانی خۆیان بدەن، بەڵام هاوکات بۆ کورد، جێی سەرسوورمان و داچڵەکین بوو. چونکە لە کاتێکدا کورد خۆی بۆ کارێکی‌تری چارەنووس‌ساز کۆدەکردوەوە و تەقەللا و کۆششی یەکدەخست، بۆ رزگار بوون لە زوڵم و ستەمی سەدان ساڵەی داگیرکارانی، کەچی لە لایەکەوە:

١- هەردوو بەندی (١٦) و (٦١)ی بریارنامەی هەردوو کۆنگرەی (سان‌ستیڤانۆ) و (بەرلین)، جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە ریفۆرمێکی نزیك بە ئۆتۆنۆمی، بۆ ناوچە ئەرمەن‌نشینەکان پیادە بکەن! کە وەك خودی ئەرمەنەکان لەو کاتەدا دەیانسەلماند و پێیان لە سەر دادەگرت؛ مەبەستیان لەو ناوچە ئەرمەن‌نشینانەش، ناوچەکانی: وان، ئەرزەرۆم، مووش و دیاربەکر بوو، کە وەك خۆیان دەیانوت: لەو شوێنانەدا ئەرمەن زۆرینەی دانیشتووانیان پێکدێنا.[1]

لەمەشدا، نەك هەر مەبەستیان لەوەبوو کە ئەو ناوچانە زۆرینەیان ئەرمەنن؛ بەڵکو رووناکبیران و سیاسەتمەدارانی ئەرمەن، کە «باسی ئەرمینیای گەورە، یا ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی ئەرمینیایان دەکرد، مەبەستیان هەموو ئەو ناوچانە بوو، کە رۆژێ لە رۆژانی زوو، زۆرینەی دانیشتووانیان ئەرمەن بوون، یان لە ژێر دەستی ئەو دەوڵەتانەدا بوون، کە کاتی خۆی ئەرمەنەکان دایانمەزراندبوون. هەر بۆ وێنە: شاری دیاربەکر و دەوروبەری (بەلای ئەوانەوە) ناوجەرگەی ئەرمینیایە. ئەمجۆرە بیرەش لە چاپەمەنی و ئەدەب و خەباتی رۆژانەی ئەرمەندا، زۆر زەق و بە جۆرێکی سەرنجراکێش رەنگی دابووەوە.»[2]

٢- لە لایەکی‌ترەوە، لە دەقی هەردوو بەندی (١٦) و (٦١)ی هەردوو رێکەوتننامەکەدا، بە ئاشکرا و بێ‌پێچ و پەنا، جەختیش لەسەر ئەوە دەکەن، بۆ ئەنجامدانی ئەم رێفۆرمە بۆ ئەرمەنەکان، دەبێ پاراستنی سەر و ماڵی ئەرمەن، لە «کورد» و «چەرکەس» دەستەبەر بکرێ! بە واتەیەکی‌تر: دەبێ لەو ناوچانەدا، دەستی کورد کورت بکرێتەوە و

---

[1] هراند پاسدرماجیان، ل ٣٨٢

[2] دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا، ل ١٢٤ – ١٢٥

دەسەڵاتی ئەوەی لێبسێنرێ، لە بەرامبەر پێکهێنانی ئۆتۆنۆمیدا بۆ ئەرمەنەکان، هیچ کاردانەوەیەك ئەنوێنێ. یان روونتر بڵێن: لە کاتی داگیرکردنێکیتری نیشتمانەکەیدا، لە ئاست داگیرکارانیدا، نەبزوێ! ئەمەش لەبەرچاونەگرتن و پێشێلکردنی نارەوای راستی و نیشتمان و مافە رەواکانی کوردی دەگرتەوە.چونکە چەمکی ئەوە دەگەیەنێ، کە دەبێ ئەو چەند ساڵەی رابردوو، دەسەڵاتی داگیرکارانەی کورد (نەك دەسەڵاتی عوسمانی) بەسەر ئەرمەندا زاڵ بووبێ و کورد نەیهێشتبێ قەوارەیەکی سیاسی بۆ ئەرمەن پێکبێت![1]

کەچی لە کاتێکدا ئەرمەنەکان بەوجۆرە بیریان دەکردەوە، لە هەمانکاتیشدا ئەوەیان لە یاد نەدەما، کە گەلی کوردی دراوسێ و هاوچارەنووس و هاوخەمی سەدان و هەزاران ساڵەی خۆیان، لە دوای رووخانی دەوڵەتی (ماد)ەوە، بەو هۆیەوە، کە نەیتوانیوە ببێتەوە بە خاوەنی دەوڵەتی خۆی؛ بۆیە نەك هەر نەیتوانیوە خاکی گەلانی دراوسێی داگیربکات، بەڵکو خاك و نیشتمانی خۆیشی پێنەپارێزراوە و بە درێژایی سەدان ساڵی رابوردوو، لە لایەن دەوڵەتە سەردەستەکانیەوە، هەمیشە تەنگی پێهەڵچنراوە و هەمیشە جوگرافیای خاك و نیشتمانەکەی زەوتکراوە و بچووك و بچووکتر کراوەتەوە.

ئەو بانگاشانەش، کە ئەرمەن بۆ ئەو ناوچانەیان دەکرد، بانگاشەیەکی نارەوا و بێبنەما بوون. چونکە لەمەدا پشتبەستن بە ئاماری دانیشتووانی ئەو ناوچانە (لەو رۆژگارەدا)، باشترین بەڵگەن بۆ دەرخستنی راستی و رێژەی ئەرمەن لەو ناوچانەدا:

ئاماری گشتی ئەرمەن لە (٦) ویلایەت - لە ساڵی ١٨٨٢دا

ویلایەت	گریگۆری	کاتۆلیك	پرۆتستان	کۆی گشتی	کۆی گشتی هەموو ویلایەت	ئەرمەن (لە سەدا)
ئەرزەڕۆم	١٠١/١٣٨	٦/٧٣٠	١/٩٧٠	١٠٩/٨٣٨	٦٥٩/١٥٥	٦١٦
مووش	١٠١/٣٥٨	٦/٩٤٨	١/٤٩٨	١٠٧/٨٠٤	٢٧٦/٩٩٨	٣٨/٩
وان	٦٠/٤٤٨	–	–	٦٠/٤٤٨	٢٦٩/٨٦٠	٢٢/٣
دیاربەکر	٤٦/٨٣٣	٩/٩٥٥	٣/٩٨١	٦٠/٧٦٩	٢٨٩/٥٩١	٢٠/٩٨
جزیرە	٧٣/١٧٨	١/٩١٥	٤/٩٧١	٨٠/٠٦٤	٤٨١/٣٤٦	١٦/٦
سیواس	١١٦/٢٥٧	٣/٢٢٣	١/٩٩٤	١٢١/٤٧٣	٩٢٦/٥٦٤	١٣/١

---

[1] هەڵبەتە لێرەدا دەبێ بۆ حەقیقەت و بۆ مێژوو، ئەوە بڵێین کە لە زۆر ناوچە و بەتایبەتیش لە گوندەکاندا، ئاغا و دەرەبەگی دەسترۆیشتووی کوردی پشت ئەستوور و سەر بە دەوڵەتی عوسمانی، زوڵمی لە رادەبەدەر و زۆر نارەوایان لە ئەرمەن کردووە. لەم بوارەشدا دکتور کەمال مەزهەر، لە کتێبە بەنرخەکەیدا: (کوردستان لە ساڵەکانی شەری یەکەمی جیهاندا – لاپەرەکانی ٩٥ بەدواوە)، نموونە و کارەساتی زۆر نامرۆڤانە و دڵتەزێنانەی لەو بارەیەوە لە پێش کوشتارەکانی ئەرمەنی ساڵانی ١٨٩٤–١٨٩٦و... پێش یەکەمین جەنگی جیهانیش) بە بەڵگەوە گێراوەتەوە؛ کە ئەمانە بۆ ناوزڕاندنی کورد و دروستکردنی گیانی رق و تۆڵە، لە ناو ئەرمەندا بەرامبەر کورد، رۆڵی زۆر دژواریان هەبووە.

کە ئەم ئامارە، هی ساڵی (١٨٨٢)[1] واتە: هی سەردەمی دوای تێشکانی شۆڕشی (١٨٨٠)ی کوردە و کورد دەسەڵاتی ئەوەی نییە لەو ناوچانەدا تەنگ بە ئەرمەن هەڵبچنێ، یان گوشار و ترسی بخاتە بەردەم و نەوێرێ رەگەزی خۆی ناونووس بکات. بەڵکو بە پێچەوانەوە، ئاماری رۆژگارێکە کە سەرەرای بێدەسەڵاتیی کورد لەو ناوچانەدا، هێشتا دەوڵەتە زلهێزەکان بە گەرمیی پشتیوانییان لە کێشەی ئەرمەن دەکرد و ئەرمەنیش لەو ناوچانەدا، لە سێبەری ئۆقرە و ئاسایش و دوور لە گەف و هەرەشەی عوسمانیش دەژیان.

بەڵام سەرباری ئەمانەش، ئەرمەن هەلێکی سیاسی و مێژوویی نێودەوڵەتییان قۆستبووەوە و لە رێگەی کاری سیاسی و پەیوەندی لەگەڵ بەرپرسان و سیاسەتمەدارانی دەوڵەتانی زلهێزەوە، توانیبوویان دەنگی خۆیان بگەیەننە دوو کۆنگرەی نێو دەوڵەتی و قایلیان بکەن، کە ئەوان لەو ناوچانەدا زۆرینەی ستەملێکراون و بەمەش پشتیوانیی ئەو دەوڵەتانە، بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن.

بە پێچەوانەشەوە، ساوایی و لاوازیی کاری سیاسی کورد لەو کاتەدا، لە چاو ئەرمەندا «زۆر دەنگی نەدابووەوە و هێشتا قەوارەی تەواوی خۆی، وەك هی ئەرمەنەکان وەرنەگرتبوو. بۆیە زۆر کاریگەر نەبوو»[2]

٥/٢: حاجی قادری کۆیی، بزوێنەری جەماوەر بۆ شۆڕشی ١٨٨٠

هەر بەو ئەندازەیەش کە دەنگی کورد لەو کۆنگرە نێودەوڵەتییانەدا نەدەبیسترا، بە هەمان ئەندازە، کورد هەستی دەکرد بڕیارێکی تازە، بۆ زیادکردنی زوڵمێکی تازە، لەسەری زیاد دەکرێ. بۆیە ئەو بڕیارەی لە دووتوێی بەندی (١٦) و (٦١)ی کۆنگرەی سانستیڤانۆ و بەرلیندا، کرانە بڕیار؛ بوونە مەترسییەکی گەورە و رەوا، لای جەماوەری کورد و بوونە مایەی هەڵچوون و خرۆشان و هەڵلایەکی سەرتاسەریی جەماوەر بە گشتی و خوێندەواران و رووناکبیرانی کورد بەتایبەتی؛ کە حاجی قادری کۆیی، نموونەیەکی بەرجەستەی ئەو رووناکبیرە پێشەنگ و خرۆشاوانەیە و بەو هۆیەوە کە لەو کاتەدا خۆی لە ئەستەموول و بە پەرۆشیشەوە لە ناو جەرگەی رووداوەکاندا بووە؛ دوو قەسیدەی بە کوڵ و بە سۆز و خرۆشاوی بۆ ئەم بڕیارنامانە و بۆ ئەم رووداوانە نووسیوە.

قەسیدەی یەکەم:

خاکی جزیر و بۆتان، یەعنی وڵاتی کوردان

سەد حەیف و سەد مخابن، دەیکەن بە ئەرمەنستان[3]

---

[1] استانفورد. جی. شاو، ل ٣٤٦

[2] دوکتۆر کەمال مەزهەر، کوردستان لە ساڵەکانی... ل ١٢٥

[3] دیوانی حاجی قادر کۆیی ل ٨٥–٩٠

قەسیدەی دووەم:

وادیارە رەسم و قانوونێکی دەوران دادەنێ
کوردی ئێمە، گەردشی گەرمێن و کوێستان دادەنێ[1]

ئەم دوو قەسیدەیەی حاجیقادر، کە بە شیعرە زۆر بەرزەکانی دادەنرێن، لێواولێون لە باس و خواسی گرنگ و سیاسی رۆژانی دوای بڕیارەکانی هەردوو کۆنگرەی (سان‌ستیڤانۆ) و (بەرلین)، کە حاجیقادر بە هەموو توانایەوە، بۆ بزواندن و هوشیارکردنەوەی جەماوەری کورد بۆ پێشبینی و مەترسیی لە ئاکامەکانی دوو بڕیاری ناوبراو، هەرچی لایەنی وورووژاندنی هەستی نەتەوەیی و نیشتمانیی و شانازیی بە سەروەرییەکانی پێشینیانەوە و تەنانەت بە گیانی داکۆکی لە ئایینی ئیسلامیشەوە لەدەستیهاتووە، تەقەللا دەدات بتوانێت گەورەیی مەترسییەکە پیشان‌بدات و هەڵوێست لای خەڵکی کورد بەرامبەر بە بەندەکانی (١٦) و (٦١) دروست‌بکات.

کەشوهەوا و وێنەی شیعریی و گیانی حەماسی هەردوو قەسیدەکە، ئەوەندە لە یەك نزیکن، وا هەست دەکرێ وورووژان و هەڵچوونەکە، ئەوەندە کاریگەر بێت،هەردوو قەسیدەکە لە چەند رۆژێکدا و بە هەمان کەف و کوڵی کوردانەوە نووسرابن.

بۆئەوەش لە رێگەی ئەم دوو قەسیدەیەوە بتوانین کەمێك لە کەشوهەوای ئەو رۆژگارە وورووژاوە نزیك‌ببینەوە، با سەیری (هەندێ) بەیتی هەردوو قەسیدەکە بکەین.

قەسیدەی یەکەم:

وا رێگەتان دەبەستری، عێلاتی جاف و بڵباس
گەر مردوون لە گەرمێن، مەمنووعە بچنە کوێستان
کامی کچ و هەتیوی شیرین بێ، رایدەکێشن
هاوار دەبەنە بەر کێ؟ پەشمە دەخیل و ئامان
مەسجید دەبێتە دێرە، ناقووسیان موئەزین
مەتران دەبێتە قازی، موفتی دەبێتە رەهبان

---

[1] هەمان سەرچاوە ل ١٧٨-١٨٣

هیچ غیرەتێك نەماوە، سەد جار قەسەم بە قورئان
پەیدا بێ ئەرمەنستان، نامێنێ یەك لە كوردان
سەرتان لە قوڕ هەڵێنن، ئەحواڵمان ببینن
چۆنین لە دەستی زوڵمی بێدینی دوور لە ئیمان
وەڵاهی ئوممە بیلا، تەڵلاهی ئەم بەڵایە
هەر هێندەی پێدەزانن، ئیقلیمی كردە تۆفان
ئەم قسەیەی كە كردم، ناگاتە چەند ساڵی‌تر
ئەم حاڵەتە دەبینن، یەكیەك بە چاوی خۆتان
حاڵ ئێستێكە وەهایە، مەگەر خودا بە سووكیی
تێكیانبدا وەئیلا دوورە لە عەقڵی ئینسان
هەرچی وەكو بەیانم بۆ كردوون بە تەحقیق
پەیدا دەبن سەگانە، كام قوڕ بكەین بە سەرمان!
كوا والیی سنەندوج، بەگزادەیی ڕەواندز؟
كوا حاكمانی بابان، میری جزیر و بۆتان؟
كوا ئەو دەمەی كە كوردان ئازاد و سەربەخۆ بوون
سوڵتانی موڵك و میللەت، ساحیبی جەیش و عیرفان
جۆشێك بدەن وەكو هەنگ، تەگبیر بكەن بە بێدەنگ
ئەسبابی شەڕ پەیدا كەن، تۆپ و تفەنگ و هاوان
هەم حەققیانە ئەرمەن، غیرەتكەشی یەكترن
وەك ئێمە نین لەگەڵ یەك، دەعوا بكەن بە شیران
بۆ فەننی حەرب و سەنعەت، بۆ زەبت و ڕەبتی میللەت
دەینێرنە ئەوروپا، گەورە و بچووكی خۆیان
حاجی كەسێكە بێكەس، بۆ ئێوە قوڕ دەپێوێ
گوێی لێدەگرن زەریفە، ناگرن بەلا لە خۆتان

قەسیدەی دووەم:

بۆ كەیە ناموس و عار و بۆچییە ئیمان و دین؟
خاچ و ئینجیلی لە جێی تەفسیر و قورئان دادەنێ
هەر كە تاجی نایە سەر، تەختی لە كوردستان دەبێ
خەرج و پیتاكی لە سەر گۆران و سۆران دادەنێ
مەدرەسە، دەیكاتە جێی قیسیس و ڕەهبان و كەشیش
بانگە ناقووسی، لە تەكیەش پیری مەتران دادەنێ

هەر لە پاش چەند ساڵیتر، تەسخیری بەغدایش دەکا
شارەزووری قشڵەیە، دەبێ لە بابان دادەنێ

خانەتان وێران دەکا، قەسر و قوسووری لێدەکا
بۆ ئەمەی نەچنە عەجەم، ئێلچی لە تاران دادەنێ

تا وەها بێئیتیفاق و سەرکەشیی بێ شێوەتان
تاجی کیبر و نیخوەت و غیرەت لە سەرتان دادەنێ

لە بەیتێکی قەسیدەی یەکەمدا، حاجیقادر، چارەسەری کێشەی کورد، بە ڕێگەی خۆنزیککردنەوە لە دەوڵەتێکی زلهێزدا دەبینێ، کە وەك ئەرمەن چۆن خۆیان لە رووسیا و ئینگلیس نزیکخستەوە؛ کوردیش خۆی بە تەنیا و بێپشتیوانیی دەوڵەتێکی گەورە، هیچی پێناکرێت. بۆیە دەڵێ ئەگەر بە (فیل - ئۆین)یش بێت، خۆتان لە دەوڵەتێك نزیکبخەنەوە:

گەر هیچ نەبێ بە «ئۆین» تابیع بە دەوڵەتێ بن
بێگانە چاکن دوشمن، نەك دوشمنی لە خۆتان

بەڵام ئەم دەوڵەتە (رۆم - تورکیای عوسمانی) نەبێت، لەبەرئەوەی لە هەردوو قەسیدەکە و بەیتیتری قەسیدەیتریشیدا دەستەودامێنی کوردان دەبێت، کە پشت بە رۆم نەبەستن. چونکە جگەلەوەی کورد ئەو چەندانجارە بە دەنگ بانگەوازی (غەزا) و (جیهاد)ی تورکەوە چوون و پشتیوانییان لێکردوون، کەچی ئاکام هیچیان دەسگیر نەبووە. دیسان حاجیقادر دەزانێ ئیتر دەوڵەتی تورکیا سەنگ و قورساییەکی نێودەوڵەتیی نەماوە و زۆر لاواز و بێدەسەڵات بووە و هیچی لەدەستنایەت و نابێ پشتیان پێببەسترێ.

١- (رۆمی) وەکو بەنی موون، کەس پشتیان پێنەبەستێ
کەوتوونە داوی خۆیان، سەرگەشتە ماون و حەیران

٢- بەیتی (حاجی) چونکە ئەفسانەی (تورکبازیی) نییە
زۆر وەرینە، با وجوودی دوڕ و مەرجان دادەنێ

٣- چـــى پيـــاو بـــى، تێدەگـــا (ڕۆمـــى) چييـــه

باســـــى ڕمبــــازى و ســــوارى بـــــۆ نييـــــه.[1]

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ٢٠٦ (کەش و هەوای ئەم قەسیدەیەش لەگەڵ دوو قەسیدەی پێشوودا، زۆر بە یەکتر نزیکن).

سەرنج: بەو هۆیەوە کە وەك دیارە قەسیدەی دووەم لە چاپەکانی پێشووی دیوانی حاجیقادردا نەبووە، بۆیە تا ئێستا هـەر قسـە لەسـەر قەسـیدەی یەکـەم کـراوە و لـەم بـوارەدا ئـەم قەسـیدەیە سـەرنجی ژمارەیـەك لـە نووسەرانی کوردی ڕاکێشاوە. بەتایبەتی مامۆستایان: (مەسعوود محەمەد، جەلال تاڵـەبانی، دکتـۆر ئیحسـان فوئاد، دکتۆر عیزەدین میستەفا ڕەسووڵ، محەمـەدی مەلاکـەریم و دکتـۆر کـەمال مەزهـەر– کوردسـتان لـە ساڵەکانی ... ل ١٢٦) کە هەریەکەیان لایەکی سیاسییانەی قەسیدەکەی بینیوە، بەڵام دکتۆر کەمال مەزهـەر کە لایەنی مێژوویی ئـەم قەسـیدەیەی دیـوە و پێیوایـە مێـژووی نووسـینی قەسـیدەکە، دەکەوێتـە سـاڵانێکی دواتری ساڵی (١٨٨١) و لەمەشدا لە دەمێکەوە لای من جێی تێبینی و وەڵام بوو. بۆیە ئەم دەرفەتـە بـە هـەڵ دەزانم تا چەند سەرنجێك عەرز بکەم کە یەکێکیان تایبەتە بەم لایانە و ئـەوانیتریش لـە جێـی خۆیـدا بـاس دەکەم.

سەرنجی یەکەم:

دکتۆر کەمال مەزهەر لە ڕوانگەی دوو بەیتی ئەم قەسیدەیەوە، پێیوایە مێژووی نووسینی ئەم شێعرە دەکەوێتە دوای ساڵی (١٨٨١). دوو بەیتەکەش ئەمانەن:

هەر دوێنێ ئەهلی (سوودان) هەستانە پێ وەکو شێر ئێستێکە موستەقیلن، مەحسوودی کوللی ئەدیان

جۆشێك بدەن وەکو هەنگ، تەدبیر بکەن بە بێدەنگ ئەسبابی شەڕ پەیداکەن، تۆپ و تفەنگ و (هاوان)

سەبارەت بە بەیتی یەکەم کە باسی ڕاپەڕینی (سوودان) دەکات، دکتۆر کەمال بۆ مێژووی دەستپێکردن و بە ئاکامگەیشتنی ڕاپەڕینی خەڵکی (سوودان)ی بە ساڵی ١٨٨١ تا ساڵی ١٨٨٣ نووسیوە. کە لەمەدا دەڵێم:

١– وەك هەموو دەزانین زۆر ڕووداوی مێژوویـی هـەن، ڕەنگـە لـە کـاتی خۆیـاندا هەواڵـەکانیان بگەنـە جێـی دووریش و مشتومڕ و باس و خواسێکی خێراش دروستبکەن، بەڵام دواتـر لـە سـەرجەمی مێـژووی گشـتیدا، دەبن بە ژێر ڕووداویترەوە و شوێنەوارێکیان لێبەجینامێنی، یان ئەگەریش بەجیبمێنی، زۆر بە ئاستەم و لـە پەنا و پاساری ڕۆژنامە و گۆڤارێکدا یادیان مابێت. حاجیقادریش بەو هۆیەوە کە لەو ساڵانە لـە تورکیـای پڕ لە ڕۆژنامەدا بووە، دەشێ سەرەتاکانی ئەو ڕاپەڕینەی (سوودان)ی لە ڕاپەڕینەکاندا بەرچاوکەوتبێ و سەیریش ئەوەیە، هەر لە بەیتێکیتری ئەم شێعرەی حاجیقادردا، کە لێی دەدووێن، خـۆی باسـی ئـەوە دەکـات کـە (ڕۆژنامە) بایەخی زۆری پەیداکردووە:

سەد قائیمە و قەسیدە، کەس نایکڕێ بە پووڵ ڕۆژنامە و جەریدە، کەوتوونە قیمەت و شان.

٢- هەر ئەم باسی راپەڕینەی (سوودان)، نموونەیەکی زیندووی تاقیکرنەوەیەکی ئەم ماوەیەی خۆمە، کە لەگەڵ نووسینی ئەم کتێبەدا خەریکبووم. نموونەکەش لەوێدا لێم هاتە پێش کە لە وتارە بەناوبانگەکەی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە کاتی بەستنی کۆنگرەی (یەکێتی کوردان) لە تەمووزی ١٨٨٠، لە نەهری و سۆنگەی ئەوەی بۆچی کوردوستانی ئێرانی بۆ مەیدانی شۆڕش هەڵدەبژێری؛ دەڵێ: چونکە دەرفەتی ئەوە دەقۆزمەوە کە لەشکری ئێران، بە شەڕی تورکمانە راپەڕینەکانەوە خەریکن...) بۆئەمەش سەرچاوەیەکی زۆری مێژوویی لەوبارەیەوە خوێندەوە، تا زانیاریەکم لە سەر راپەڕینی (١٨٨٠)ی تورکمانەکان چنگ بکەوێت، هیچم لەو کتێبە مێژووییانەدا گیر نەکەوت. کەچی لە وەرگێڕانی نامەکانی ناسرەدینشا-ی تایبەت بەم کتێبە، لە نامەیەکی ناسرەدینشادا کەوتم بە سەر سووکە ئاماژەیەك بۆ راپەڕینی تورکمانەکان و خۆشبەختانەش دواتر، کە بەڵگەنامەکانی ئینگلیسم لە سەر راپەڕینی شێخ عوبەیدوڵلا، دەستکەوت؛ لەوێشدا سووکە ئاماژەیەکی زۆر کزم لەو بارەیەوە بەرچاوکەوت، کە دیاربوو راپەڕینی تورکمانەکان، هەرچەند رۆژێکی خایاندووە.

٣- وەك لە سەرتاپای قەسیدەی ناوبراوی حاجیقادر ورددەبینەوە؛ تێدەگەین کە قەسیدەکە، مەترسییەکی گەورە دەخاتە بەر هەست و چاوی جەماوەری کورد؛ کە ئەرمەنەکان خەریکن دەبنە خاوەن هەموو شتێکی کوردستان، هەر لە دەستبەسەراگرتنی خاك وەرۆڤ و ئایینی ئیسلام و دەسەلاتی یاساوە، تا بەڕێوەبردنی هەموو خەڵکی کوردستانیش.

ئەم رووداوەش دیارە هەر باسی ئەو رووداوە دەکات کە ئێمە لێی دەدووین و ئەم رووداوەش هەر بەرئەنجامی رێکەوتننامەی (سانستیفانۆ) و (بەرلین)ە، کە لە (٣ی مارت و ١٣ی تەمووزی ١٨٧٨)دا، ئەو دەوڵەتانە بڕیاریان داوە ریفۆرمێك لە ناوچە ئەرمەننشینەکاندا پیادە بکەن. ئەم بڕیارەش بۆ یەکەمجار و لە مێژووی سیاسی ئەرمەندا، لەو ساڵەدا (١٨٧٨)، لە چاکەی ئەرمەن درا و بەدوایدا وروژان و خروشانی کورد (کە حاجیقادر لەم قەسیدانەدا باسیان دەکات)، لە شۆڕشی ساڵی (١٨٨٠)ی کورد، بە رابەریی شێخعوبەیدوڵلادەست پێدەکات (کە ئاکامەکانی ئەم شۆڕشە وەك دواتر باسیان دەکەین، هەتا کۆتایی ساڵی ١٨٨١ دەخایەنی). بەمپێیە مێژووی نووسینی ئەم قەسیدەیە دەکەوێتە نێوان ساڵانی (١٨٧٨ تا ساڵی ١٨٨٠) نەك دوای راپەڕینی ساڵی (١٨٨٣)ی خەڵکی (سوودان). چونکە ئیتر تا پەیمانی (سیڤەر)، هەرگیز ناوی سەربەخۆیی ئەرمەنستان لە پەیمانە نێو دەوڵەتییەکاندا نەهاتۆتە ئاراوە و دیارە حاجیقادریش فریای ئەم رووداوەی دواییان نەکەوتووە و ساڵی ١٨٩٧ کۆچی دوایی کردووە.

٤- دەربارەی ناوهێنانی (هاوان)یش لە بەیتێکیتری ئەم قەسیدەیەدا، وەك ئەوەی هەر دکتۆر کەمال خۆی باسیدەکات، ئەمجۆرە چەکەش هەر لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە پەیدا بووە و خودی دەوڵەتی عوسمانیش لە ناوەڕاستی سەدەی یازدەدا، لە شەڕەکانیاندا بەکاری هێناوە. ئیتر بۆچی بە دوای ئەوەدا بگەڕێین ئەگەر لەم شێعرەدا ناوی هێنرابی، دەبی لەو کاتەدا ناوی ئەو چەکە هاتبی، کە دوا قۆناغی پێشکەوتنی ئەم چەکە، پێویستی دەکات! چونکە ئەم لایانەیان، لایەنی مێژووی تەکنیکی چەکەکەیە و چ سەروکارێکی لەگەڵ شێعردا نییە. بە واتەیەکیتر: کاتی حاجیقادر داوای خۆکردنەوە و خۆچەکدار کردنی کورد دەکات، بۆ سەنندنی مافی خۆی، باسی پەیداکردنی ئەم چەکەیش دەکات، کە چەند سەدەیەك پێش ئەم شێعرە هەبووە

٦/٢ هەڵوێستی ئاشتیخوازانەی شێخ عوبەیدوڵلا بەرانبەر بە ئەرمەن

وەفایی شاعیر، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا، ئاکارێکی شەرفرۆشانەی رابەرێکی ئەرمەنی و هەڵوێستێکی ئاشتییانەی شێخ عوبەیدوڵلا دەگێڕێتەوە؛ بە چاکی دەزانم وەك هەڵوێستێکی ئاشتیخوازانەی شێخ عوبەیدوڵلا ، بۆ ئێرەی بگوێزمەوە: ساڵێکیان پێشەوای ئەرمەنییەکانی دەڤەری (وان)، کە پێی‌دەوترێ مارشەمعون – لەتەك دەست و پێوەندەکانیدا هەموو چەکدار بوون و ئامادەی شەڕی شێخ عوبەیدوڵلا بوون. هەتا دەڤەری وانیش هاتە پێشەوە. لەوێوە هەواڵیان بۆ ئەو زاتە نارد، کە خۆی ئامادە بکات و دەبێ تا سەرلەبەرێ شەمزینان تەفر و توونا نەکەین، خەو و خۆراکم لێ حەرام بێ.

پاش چەند رۆژێك بەم لەشکرەوە لە (وان)ەوە تا ناوچەی (گەڤەر)، کە دوو قۆناغەرێ لە نەهری‌یەوە دوورە؛ نزیکبوونەوە. لەملاشەوە جەماوەری کورد هەموو رۆژێك و هەموو سەعاتێك دەستەدەستە دەهاتن و دەچوون. شێخ عوبەیدوڵلاش دەیفەرموو: پێویست بە کۆکردنەوەی خەڵك ناکات و بڕۆن لە ماڵی خۆتان ئاسوودە دانیشن. رۆژێکیان (مەلا ئەحمەدی کاتوونەیی) خواست و بە نوێنەرایەتی خۆی، بۆلای مارشەمعوونی نارد و مەلائەحمەد لەگەڵ دوسێ کەسدا چوونە ناوچەی (گەڤەر) و بە مارشەمعون رادەگەیەنن، کە لە لایەن ئەو زاتەوە هاتوون. ئەویش دەڵێ من دەستەهەڵناگرم و سوێندی وامخواردووە و نەزری وامکردووە، لە ڕێگەی حەزرەتی مەسیحدا، یان سەری خۆم دادەنێم، یان دەبێ خاکی شەمزینان بە توورەکە بپێژم. مەلائەحمەدیش بە پەلە پیاوێکی گورج و سووکەڵەی بە نامەوە ناردەوە خزمەت شێخ و پێی راگەیاند، کە ئەم تۆفانە بەجۆرێکی‌وا نەورووژاوە و ئەم ملهوڕە بە چەشنێك ئاگر ناپرژێنێ، تا چارەسەر بکرێت. بۆیە یان دەبێ ئامادەی شەڕبین،

و بەکاربراوە. هەر لێرەدا ئەوەش بە بیر دکتۆر کەمال مەزهەر دێنمەوە، کە مامۆستا مەسعوود محەمەدیش پێی‌وایە ئەم شێعرەی حاجی‌قادر، لە وەلامی ڕێکەوتننامەی بەرلینی ساڵی ١٨٧٨دا نووسراوە (کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا– دکتۆر کەمال، ل ١٢٧)

سەرنجی دووەم:

دکتۆر کەمال هەر لە پەراوێزی ئەم سەرنجانەدا، باسی ئەوە دەکات، کە لە بەندەکانی (١٦) و (٦١)ی ئەم دوو بڕیارنامەیەدا، ناوی (ئۆتۆنۆمی – خودموختاری) بۆ ئەرمەنەکان نەهێنراوە. بەڵام من دەقی هەردوو بڕیاری (١٦) و (٦١)ی ئەم دوو ڕێکەوتننامەیەی (سانستیڤانۆ) و (بەرلین)م لە سەرچاوەکانی ئەرمەن خۆیانەوە گواستوتەوە بۆ ئەم کتێبە و دیارە ئەوانیش راستەوخۆ لە ئەرشیفی ئەو دوو کۆنگرەیەوە هێناویانن، کە هەر لە بنەڕەتدا ئەو دوو بەندە، بە شێوەی (ئۆتۆنۆمی) ناوی ئەو ریفۆرمەیان هێناوە و (بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠)ش، کە هەمان ساڵ لە ئینگلیس بە زمانی ئینگلیزی و دواتریش ساڵی ١٩٩٩ بە کوردی چاپکراون، هەر بە زاراوەی (ئۆتۆنۆمی) ناوی دێنن. لەگەڵ داوای لێبووردنمدا بۆ زانای گەورە دکتۆر کەمال مەزهەر

یان دەبێ شەمزینان بەجێبهێڵین. شێخیش دەستبەجێ وەڵامی بۆ نووسییەوە: ئەمشەوی داهاتووش بچۆرەوە بۆ لای مارشەمعون. هەر ئەو شەوە مارشەمعون مەلائەحمەد دەخوازێ و ئەمجارەیان بیرورا و ئاخاوتنی لەگەڵدا دەکا و دەڵێ : لەو کارەی کردوومە، زۆر پەشیمان بوومەتەوە و ئێستاش خۆم بە دۆست و ئاشنای شێخ دەزانم و ئایینی هەردووکیشمان دەستبەرداربوونی ئارەزووە، نەك بیرکردنەوە لە خەیاڵاتی چەپەڵ و نەفسی پڕ و پووچ و شەیتانی. بۆچی بە فرو فێڵ و هەوای کۆمەڵێك نەزان، ببینە هۆی خوێنڕشتنی کۆمەڵێکی زۆر لە هەردوولا و ببینە مایەی هەڵگیرساندنی شەڕ و ئاژاوە و رق و کینە؟[1]

بە گوێرەی راپۆرتی (تروتێر)ی سەرکونسوڵی ئینگلیس لە ئەرزەڕۆم، کە بۆ (گوشن)ی بالوێزی گشتی ئینگلیس لە ئەستەموولی ناردووە؛ ئەوە دەسەلمێنێ کە لە گەرمەی جەنگی ١٨٧٧–١٨٧٨ و لەو کاتەدا کە هێزەکانی عوسمانی، لە تۆڵەی ئەوەی کە ئەرمەنەکان رێنوێن و لایەنگری هێزەکانی رووس بوون بۆ سەر خاکی تورکیا؛ کەوتنە رەشەکوژکردنیان (وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد و وتمان ٢٤٠٠ کەسیان لێکوشتن). لەم کاتەدا کە شێخ عوبەیدوڵڵا بە هێزەکەیەوە لەو ناوچەیەدا بوو «نفووزی خۆی بەکارهێنا، بۆ مەسیحییەکان و ژمارەیەکی زۆریانی لە تیاچوون رزگارکرد»[2]

ئەم هەڵوێستە لای شێخ عوبەیدوڵڵا لە دەمێکەوە ببووە باوەڕێکی نەگۆڕ و بەرنامەی کار و سیاسەتی. چونکە تاقیکردنەوەی رەشەکوژیی مەسیحییەکانی قەڵەمڕەوی میرنشینی بۆتان (١٨٤٣–١٨٤٦) و دەستتێوەردانی ئینگلیس و فەرانسە لە دژی کورد لای بابیعالی، بۆ شێخ ببووە پەندێك، کە رێگە لە هاندان و دەستتێوەردانی دوژمنانی کورد و ئەرمەن بگرێت. بۆیە پێیوابوو ئەرمەنەکانیش هەمان هەڵوێستیان بەرامبەر کێشەی کورد دەبێ. هەر لەبەر ئەمەشە، کە بۆ یەکەمجار بڕیاری جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەنەکان بیستووە؛ شەمزاوە و هەڵچووە و وتوویەتی «ئەمە چییە من دەیبیستم، گوایە ئەرمەنەکان دەیانەوێت وڵاتێکی سەربەخۆیان لە (وان)دا هەبێت؟ من هەرگیز رێگە نادەم. تەنانەت ئەگەر پێویست بکات ژنانیش چەکدار دەکەم...»[3]

---

[1] بیرەوەرییەکانی وە فایی – ل ١٢٧–١٢٩. داخەکەم وەفایی مێژووی ئەم رووداوەی یاد نەکردووە. کە من پێموایە، هەر دەبێ لە نێوان ساڵانی ١٨٧٨–١٨٨٠ بێت. چونکە پێش ئەو مێژووە، ئەرمەن پرکێشی ئەوەیان نەکردووە لەگەڵ رابەرێکی خاوەنهەزاران کەسی وەك (شێخ عوبەیدوڵڵا)دا لەشکر کۆبکەنەوە.

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٢٩

[3] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٣ (هەرچەندە ئەو سەرچاوەیەی ئەم هەواڵەی لە زمانی شێخەوە بۆ (تروتێر)ی سەرکونسوڵی ئینگلیس لە ئەرزەڕۆم گەیاندووە؛ کاربەدەستێکی دەوڵەتی عوسمانییە و گومانی ئەوەی لێدەکرێت بۆ بزواندنی رقی ئینگلیس، بەرامبەر بە کورد، ئەمەی کربێت کە لەو کاتەدا ئینگلیس (وەك دواتر باسی دەکەین) پشتیوانییەکی گەرمی لە پیادەکردنی ریفۆرمی ناوبراو دەکرد.

هەڵبەتە چاودێران و سیاسەتمەدارانی رووسیا و وڵاتانی ئەوروپا و بەتایبەتیش ئینگلیس، چاوەڕێی ئەوەیان دەکرد کاردانەوەی لەوجۆرە، لە کوردان بوەشێتەوە. چونکە هەز خۆیان دەیانزانی چ گوڵمەز و بەزمێکیان لە ناوچەکەدا ناوەتەوە. بۆیە هەر خۆیان لە راپۆرتەکانیاندا ئەوە دەسەلمێنن، کە ناوچە کوردنشینەکان لە هەڵچوون و هەژاندان. بۆ وێنە هەر مێجەر ترۆتێر، لە نامەیەکیدا بۆ (گوشن) لەمبارەیەوە دەڵێ : «من خۆم ئاگاداری ئەوەم بە هۆی ئەوەوە، کە مەسەلەی ئەرمەنەکان زۆر باسدەکرێت، هەڵچوونێکی زۆر لە ناو کوردەکاندا هەیە. هاوینی پار (١٨٧٩) لە (وان)، چەند کاربەدەستێکی بەرز، دەربارەی مەسەلەکە قسەیان بۆ کردم. سەرۆکە کوردەکانیش خۆیان لە گفتوگۆکانیاندا دەربارەی مەسەلەکە، لەگەڵ مندا ئاماژەیان بۆ کردووە. گریمانێکی زۆر هەیە، کە ئەگەر مافێکی نائاسایی بە ئەرمەنەکان بدرێت و کوردەکانی لێ دەربکرێن؛ لەوانەیە کوردەکان دژی مەسیحییەکان و حکومەتیش یەکبگرن و لەوانەشە ئەو یەکبوونە بە قەتڵوعامی مەسیحییەکان لە شوێنە دوورەکاندا تەواوبێت. کە مەسیحییەکان ناتوانن هیچ بەرهەڵستییەك بکەن. تەنانەت حکومەتیش (دەوڵەتی عوسمانی) ئەگەر بیەوێ رێ لەو کوشتارە بگرێ، هێزی نابێت.[1]

هەروەها (ئابۆت)ی سەرکونسوڵی ئینگلیس لە تەوریز، لە نامەیەکیدا لە ١٥ی تەمووزی ١٨٨٠ بۆ (میستەر تۆمسن)ی باڵوێزی ئینگلتەرا لە تاران نووسیویەتی، دەڵێ : «من لەو باوەڕەدام کە شێخ بڵێسەی تەعەسوب بە زیندوویی لە ناوموسڵمانەکاندا دەهێڵێتەوە و گەر کردەوەکانی رانەگیرێت، ئەوا جارێکیتریش دەبێتە کارەساتێك بۆ دانیشتووە مەسیحییەکانی نزیکی. هەروەك ئەوەی لەو جەنگەی دواییدا روویدا (مەبەستی کوشتارەکەی بایەزیدە)[2] دیسان (کلایتون)ی جێگری سەرکونسوڵی ئینگلیس لە (وان)، لە نامەی (٥ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠)دا بۆ مەیجەر ترۆتێر، دەنووسێ: «...هەروەك لە نامەی ١١ی تەمووزی ١٨٨٠شدا باسم کردبوو، بیستوومە کە شێخ کۆنفرانسی تازەی لەگەڵ سەرۆككوردەکاندا کردووە، بەڵام سەبارەت بە ئامانجەکەیان، من ناتوانم بڵێم ئەگەر دژی دەسەڵاتی تورك بێت، یان بە هۆی واتەواتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنییە، کە موسڵمانەکانی ئەم ناوچانەی ئەوەندە هەژاندووە».[3]

٧/٢ : شێخ عوبەیدوڵڵا دۆستی هەمیشەی ئەرمەن

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش وەك دیپلۆماتەکانی بیانی چاوەڕێیان دەکرد، کە لە کاردانەوەی ئەم بڕیارەی لە مەڕ ئەرمەنەکاندا، کورد هێرش بکاتە سەر ئەرمەن و قەلاچۆی ئەرمەن

[1] هەمان سەرچاوە – ل ٢٨

[2] هەمان سەرچاوە – ل ١٧

[3] هەمان سەرچاوە – ل ٤٠

بکەن؛ خۆشبەختانە وا دەرنەچوو. چونکە وەك نیشـانە و بەڵگـەکانی دواتـر دەری‌دەخـەن، شێخ عوبەیدوڵلاٚ زۆر هوشیارانە هەڵوێستی بەرامبەر ئەرمەنەکان نواندووە و لـە جـاران زیـاتر هەوڵـی نزیك‌خستنەوە و دۆستایەتی‌کردنی ئەرمەنەکانی داوە.

لەم‌بارەیەوە هەر لە سەرەتای خۆئامادەکردنیدا بۆ پێکهێنانی (یەکێتی کـوردان)، کەوتـە (پێوەندی بەستن لەگەڵ ئەرخیماندریت ئوگانیس و نوێنەرانی کلیسای ئەرمەندا).[1] (بۆئـەوەی لە دۆخی وڵات بدوێن و ڕێ و شوێنی بەکەڵك بدۆزنەوە)[2]

لەگەڵ ئەمانەشدا سیاسـەتی دووربینانـە و هوشیارانەی شێخ عوبـەیدوڵلاٚ توانـی وا لـە ئەرمەنەکان بکات، ئەگەر بە گشتیش نەبنە پاڵپشتی جووڵانەوەکەیشی، ئەوا نەبنـە کۆسـپ لەبەردەم بەرنامەکانیدا و هەندێکیشـیان ڕاسـتەوخۆ وەك پێشـمەرگە تێکـەڵ شۆرشـی ۱۸۸۰ بوون، کە (سیمۆن‌ئاغا)ی ئەرمـەنی، نموونەیـەکی بەرجەسـتەی ئەرمەنەکانـە و چـاودێرانی بیانی، پێیان‌وایە: ناوبراو وەزیری کاروباری دەرەوەی شێخ عوبەیدوڵلاٚیە.

سەرەڕای ئەمانەش، لە ڕۆژانی گرتنی کۆنگرەی سەرانی کـورد (یـەکێتی کـوردان)دا لـە نەهری (مانگەکانی تەمووز و ئاب)، کاتێ چەند سەرۆك خێڵێـك (ئەوانـەی عوسـمانییەکان کڕیبوویانن)، هەر لە سەرەتای کۆنگرەوە، ئەوەیان خستە بەردەم (یەکێتی کوردان)، کە بـەر لە هەموو شتێك و بۆ پاککردنەوەی (بەرەی ناوەوە)، لـە پێشـدا دەسـت‌بکرێت بـە کوشـتاری ئەرمەنەکانی کوردستان. بەڵام شێخ عوبەیدوڵلاٚ نەك هەر ئەمەی پەسەند نەکرد، بـەڵکو لـە وەڵامدا وتی: ئەگەر ئەستەموڵ هەتا ئەو ساتەش بە سەرزارەکیی پشـتی کـوردی گرتبێـت، ئـەوە بـەو مەبەسـتە بـووە، لـە ئەرمـەنی و مەسـیحی و ئاسـوورییەکانی ئـەنادۆڵ ڕاسـتیان بکاتەوە. خۆ ئەگەر هاتوو ئەرمەنەکان لە ئەنجامی ئەو هەڵوێستەدا تێداچوون، ئەوسـا کـورد لای کاربەدەسـتانی عوسـمانی نرخیـان نـامێنێ و بـە فلسـێك نایـانکڕن. جگەلەمـەش ئـەو ڕاستییەی خستە بەرچاویان: کە ئەگەر هاتوو ڕاپەڕینەکەی کورد ئاراستەی ئەرمـەن بکـرێ؛ ئەوسا دەوڵەتانی ئەوروپا، لە کورد ڕاست‌دەبنەوە.[3]

دوای گرتنی کۆنگرەکەش، کە شێخ عوبەیدوڵلاٚ هێزەکانی بۆ گرتنـی (ورمـێ) جووڵانـد، (لە کاتی ئابڵۆقەدانی ورمێ‌دا، شێخ بە هەموو جۆرێك هەوڵـی‌دەدا پارێزگاری ژیـان و مـاڵ و موڵکی مەسیحییەکانی ورمێ بکات. هەر بە فرمانی شـێخ سـەدان ئـاڵای شین دروسـتکران، بۆئەوەی لە سەر ماڵی مەسیحییەکان دابنرێن و لە ماڵـی‌تر جیا بکرێنەوە).[4]

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ۱۰۸

[2] هەمان سەرچاوە – ل ۱۰۹

[3] جەلیلی جەلیل – ل ۱۱۲

[4] هەمان سەرچاوە – ل ۱۳۱

(له ۱۸۸۰/۱۰/۲۳دا، کاتێك شێخ بڕیاریدا پەلاماری ورمێ بدات، (ئابۆت)ی لە پەلاماردانەکە ئاگادار کرد، بۆئەوەی مەسیحییەکانی ورمێ فریابکەون شارەکە جێبهێڵن. داوای لە ئابۆت کرد لەگەڵ سیمۆنئاغای ئەرمەنیدا شارەکە جێبهێڵێ و شار بەجێهێشتنیش بۆ دانیشتووەکان ڕێك بخات.[1])

دواتریش لە کاتی هەڵاتنی شێخ لە ئەستەمووڵەوە بۆ شەمزینان، بە هەندێ لە ناوچەکانی ئەرمەننشینەکاندا تێپەڕی. پیاوە گەورەکانی بینین، لە سەر داخوازی و بانگکردنی ئەرخیماندرێت ئۆگانیس کاجوونی، لایدایە کلیسای قەدیس فارڤۆلۆمیای ئەرمەنی، لە هەرێمی وان. شێخ لەو کلیسایەدا وتارێکی خوێندەوە و وتی: سوپاس بۆ ئەو پێشوازییە دۆستایەتییەتان. لای ئێمە لە کۆنەوە ئەرمەنەکان وەك مرۆڤی چاکەخواز و پاك و بە نامووس ناسراون. ئاشکرایە لە ڕۆژانی دێرینەوە، باو و باپیرانمان، برایانە و دۆستانە بە یەکەوە ژیاون. ئامانجی ئێمەش ئەوەیە ئەم ڕاستییە لەیاد نەکەین، ئەرمەنەکان لەوە دڵنیا دەکەم، کە لەلایەن میللەتەکەمەوە زیانیان لێنادرێت.

پاش ئەمە، شێخ بە هەموو ئەو کوردانەی ڕاگەیاند، کە لەگەڵیدا بوون: ئەرمەنەکان بە دۆست و برای خۆیان دابنێن و هەرگیز دڵیان نەشکێنن. خۆ ئەگەر هاتوو بەقسەیاننەکرد؛ ئەوە هەموو کردەوەیەکی نارەوایان دژی ئەرمەنەکان، بە زۆرداری و کردەوەیەکی ناهەموار دادەنێ، وەك ئەوەی لە خۆی وەشابێتەوە.[2]

لە نامەیەکیشدا کە شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ شێخ خەلیفەی ئەلاشگێردی ناردووە، بەشێکی نامەکەی بۆ باسی نێوان کورد و ئەرمەن تەرخانکردووە. شێخ لەو نامەیەدا دەڵێ: ئەرمەنەکان بەردی بناغەی ڕاپەڕینەکەی کورد بوون. هەر بە هێز و توانا و پشتگیریی ئەوانیش بوو، بەتەمای دروستکردنی حکومەتێکی کورد بوو... «هەرچۆنێك بێ، من بڕوام بە ئەرمەن زیاترە وەك لە ئێران و تورك. بۆ ئێمە باشتر وایە نەك لەگەڵ ئێران و تورکدا، بەڵکو لەگەڵ ئەرمەندا یەكبگرین. چونکە ئێران حەز لە چارەمان ناکات و تورکیش هەمیشە چاویان لەوەیە بمانکەنە داردەستی سیاسەتی خۆیان»[3]

۸/۲: هەڵوێستی ئەرمەن لە کێشەی کورد

بڕیاردانی ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەن، بەرهەمی ڕێکەوتننامەیەکی نێو دەوڵەتیی بوو، کە زلهێزەکان و بەتایبەتیش ڕووسیا و ئینگلیس داکۆکییان لێکردبوو. لێرەوە ڕابەران و سیاسەتمەدارانی ئەرمەن، دەیانزانی کاری سیاسی و دیپلۆماسی کورد، نەگەیشتۆتە ئاستێك،

---

[1] هەمان سەرچاوە –ل ۱۳۱

[2] هەمان سەرچاوە – ل ۱۵۲

[3] هەمان سەرچاوە – ل ۱٤٥–۱٤٦

دەستی بگاتە ئەو کۆنگرە نێو دەوڵەتیانە. بۆیە پێیــان وابـوو چارەنووسـی ئـەوان، بـەندە بـە پێوەندی و دۆستایەتیکردنی بەردەوامی ئەو زلهێزانەوە. کـە ئـەوان دەتوانـن گوشـار بخەنـە سەر دەوڵەتی عوسـمانی و سەر کوردیش کە لە کاتی جێبەجێکردنی ریفورمیّ ناوبراودا، بۆ بەرەو ئۆتۆنۆمی ئەرمەنەکان، کورد نەبێتە بەربەسـتێك لەبـەردەمیاندا و لـە هـەمان کاتیشـدا بەردەوام (بە نهێنی)، چالاکی و بزووتنی سیاسـی کوردیـان بـە رێگـەی راپۆرت دەگـەیاندە پەتریارکی خۆیان و ئەویش راستەوخۆ دەیگەیاندە وەزیری دەرەوەی ئینگلیس (گرانڤیـلّ)، تـا رقی ئینگلیس لە کورد ئەستوور بکەن.[1]

هەر لەم روانگەیەوە بوو، کاتیّ سەرانی «یـەکێتی کـوردان» و لـە سەروویشـیانەوە شـێخ عوبەیدوڵلاّ ، تەقەللا و داوای پێوەندی و یەکتردیتن و هاوکاریان لە سەرانی ئەرمەن دەکرد، وەلاّمێکـی وایـان دەدانـەوە، هیـوای رێکـەوتنی لـیّنەدەکرا. لەمبارەیـەوە (مارشـەمعوون) کەمتەرخەمییەکەی خۆی بەوە روون دەکردەوە کە گوایە سەرۆکی ئایینی کوردان، نـاتوانیّ و بۆی ناکریّ جێگەی دەوڵەتانی ئەوروپایان بۆ بگرێتەوە.[2]

(کامسـاراکان)ی یـاریدەدەری کۆنسۆلـی رووسـیا، لـە (وان)، کـە خـۆی بـە بنەچـە ئەرمەنییە،[3] لە یەکێك لە نامەکانیدا کـە لـە ٢٩ی نیسـانی، ١٨٨٠دا نووسـراوە؛ لـەم رووەوە دەڵێت «وادیارە مارشەمعوون هەست بەوە دەکات ئەگەر بێت و لابداتە لای کوردەکان، بـەوە دەوڵەتانی مەسیحی (ئەوروپایی) لـە خـۆی دەکـات. هـەر لەبەرئەمـە نایـەویّ لەگـەلّ شـێخ عوبەیدوڵلاّ یەكبگرێت».[4]

لە کۆتایی مایسی ١٨٨٠دا، کە کامسـاراکان لەگـەلّ مارشـەمعووندا یـەکیان بینـی، بـە ئاشکرا ئەو راستییەی بۆ درکاند و وتی: «شێخ هەولـیدا بە لای خۆیدا رایبکێشـێت، بـەلاّم رازی نەبوو بەشداریی بزوتنەوەکەی شێخ بکات. چونکە رایوابوو، ئەمرۆ بێت یان سـبەی، دەوڵەتانی ئەوروپا باری سەرشانی مەسیحییەکانی دەوڵەتی عوسـمانی سووك دەکەن».[5]

ئەمەی کامساراکان لە زوانی مارشەمعوونەوە دەیگێڕێتەوە، راستییەك بوو خۆیان، واتـە: باڵوێزان و سەرکۆنسۆلّ و مسیونێر و سیاسەتمەدارانی رووسیا و ئینگلیس، کە مەڵبـەندیان لـە زۆر جێگەی ناوچەکە و بەتایبەتیش لە: وان، ئەرزەرۆم، تەورێز و ورمـیّ... هـەبوو؛ پێیـان

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١١ – هـاوپێچی (٦)ی نامـەی ژمـارە (٦) هـەروەها ل ١١٦ – هـاوپێچی (٢)ی نامەی ژمارە (٨)

[2] جەلیلی جەلیل – ل ١٠٩

[3] هراند پاسدر ماجیان، تاریخی ئەرمەنستان – ل ٥٣٩

[4] جەلیلی جەلیل – ل ١١٠

[5] هەمان سەرچاوە – ل ١١٠

سپێردرابوو ئامۆژگاری سەرانی ئەرمەن بکەن و زۆریان بۆ بهێنن تا بەشداری بزووتنەوەی کورد نەبن و یارمەتی و هاوکاری نەکەن و خۆیانی لێدووربخەنەوە.[1] چونکە پێیان وابوو کێشەی (ئەرمەن)یان بەسە بۆئەوەی لە ڕێگەی ئەوانەوە دەستبخەنە کاروباری دەوڵەتی عوسمانییەوە. بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا، سەرانی ئەرمەنەکان، دوژمنایەتی بزووتنەوەی کوردیان نەکرد و نەبوونە کۆسپ و تەگەرە لە ڕێگەیدا و ڕێگەی دۆستایەتییان هەڵبژارد.[2]

٩/٢ : هەڵوێستی دەوڵەتی عوسمانی لە کێشەی ئەرمەن

کێشەی ئەرمەن، کێشەیەکی ڕەوای گەلێکی دابەشکراوی ژێردەستە بوو، کە بە دوای ڕێگەچارەی ئازادیدا دەگەڕان و بۆئەمەش، لەو ڕوانگەیەوە کە ڕووسیا لە چەند جەنگێکدا، لەگەڵ عوسمانیدا توانیبووی گوشار و مەرجی بەردەوام بەسەر عوسمانیدا بسەپێنێ و بە چاولێکەرییش لە ئازادبوونی گەلانی باڵکان، کە ڕووسیا پشتیوانیی لە ڕزگارکردنیان کرد؛ مەیل و ئارەزووی ئەرمەن بە لای ڕووسیادا زۆرتر بوو. هەر بەم هیوایەشەوە لە هەردوو جەنگی دوایی نێوان ڕووسیا و تورکیادا بە نهێنی و بەئاشکرا، پشتیوانییان لە لەشکری ڕووسیا کرد و لە پاداشتی ئەمەشدا، ئەوە بوو ڕووسیا لە هەردوو کۆنگرەی (سان‌ستیڤانۆ) و (بەرلین)دا، مەرجی لە سەر تورکیا دانا، کە بەڵێن بدات ڕیفورمێ بەرەو ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەن جێبەجێ بکات.

بەڵام ئەم بڕیارەش بەو هۆیەوە کە دەوڵەتانی زلهێز، ئاگادار و شارەزای جوگرافیای ئەو بەشانە نەبوون، کە زۆرینەیان ئەرمەن‌نشینە، بۆیە لە باتی ئەوەی بە ڕوونیی دەستنیشانی ئەو ناوچانە بکەن، کە زۆرینەیان ئەرمەنە، هاتن لە بەندی (٦١) پەیماننامەی بەرلیندا، شێوەیەکی تەماوییان‌داڕشت، کە بریتی بوو لە: ڕیفۆرم لە هەموو ناوچە ئەرمەن‌نشینەکانی عوسمانیدا و بەمەش چونکە ئەرمەن نەك هەر لە بانووی ئەرمەنستاندا، بەڵکو وەك ئەرمەنەکان خۆیان دەیانوت: لە ئەرمەنستانی بچووك، واتە: لە ناوچەکانی (سیواس، مەلاتیە، خەربووت، دیاربەکر و کیلیکیە) و تەنانەت لە ئاسیای بچووکیشدا: (تەکت، ئامازیا، یوزگت و ئانگورا)شدا هەن. لەبەرئەوە ئەو ڕستە تەماوییە، وای دەهێنایە بەرچاوی کاربەدەستانی عوسمانی، کە ئەم بڕیارە هەموو ئەو ناوچانەی ئاسیای بچووکیشی دەگرتەوە و لەدەستدانی ئەو جوگرافیا بەرینەش بۆ ئەوان (عوسمانی)، زیانێکی گەورە دەبوو، بۆیە ئەم پەیماننامەیە، بووە بیانوویەك بەدەست تورك و لایەنگرەکانیانەوە، تا ڕێگریی لە

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ٩٠، ٩٢، ١٠٩

[2] بەڵام دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشی ١٨٨٠ و لەو کاتەدا کە شێخ عوبەیدوڵڵا لە ئەستەمووڵ دەستبەسەر بوو، «ئەسکەندەر غوریانس»ی ئەرمەنی، کتێبێکی نەیارانەی لەسەر شۆڕشەکە نووسی(بنواڕە پاشکۆی ژمارە ٧)

ئەنجامدانی بکەن. بیانووەکەیشیان ئەوەبوو، کە ئەگەر ڕێگەی ئەنجامدانی ئەو ریفۆرمە بدەن، ئەوا دەسەڵات و فەرمانڕەوایی عوسمانی، لە زۆرینەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی (زۆرینەی بەشی ئاسیا)دا، لەدەست دەدەن.[1] کە نموونەی ئەمجۆرە ریفۆرمانە، پێشتر لە باڵکاندا ئەنجامدراون و ئاکامیش بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی بەردەوامی دەسەڵاتی عوسمانی لە ناوچەکانی باڵکاندا .[2]

نزیکایەتی و ئارەزووی ئەرمەنیش بەلای رووسیادا و ڕێنوێنیکردنیان لە لەشکری رووسیا، بۆ داگیرکردنی ئەرمینیای عوسمانی، رقی موسڵمانەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی بە گشتی و بەتایبەتیش رقی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەرمەن هەستاند، کە بوونە مایەی داماویی زیاتری ناوچەکە و دەوڵەتی عوسمانی.

کەچی دەوڵەتی عوسمانی لەباتی ئەوەی بیر لە بەپیرەوەچوونی نارەزایی و داخوازیی و چارەسەریی کێشەکەیان بکاتەوە و بە لای خۆیدا رایانبکێشێت؛ رقی زیاتر لێیان هەستا و ئەوانی بە سۆنگەی دەستتێوەردانی دەوڵەتانی ئەوروپایی، لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتەکەی دەزانی و لە هەلێك دەگەڕا تۆڵەیان لێبکاتەوە. بەڵام لەم هەلومەرجەدا، کە ئەوروپا داکۆکی لێدەکردن، نەیدەوێرا راستەوخۆ، خۆی تۆڵەیان لێبکاتەوە. هاوکاتیش بە سڵ و پەژارەوە چاودێریی جموجووڵی کوردی دەکرد و لەوە دەترسا راپەڕینێك لە ناو کورددا رووبدات و ئاگاداری ئەوەش بوو، کە (یەکێتی کوردان) پێکهاتووە و لەبەرامبەریشیدا هیچی بۆ نەدەکرا. لەبەرئەوە لەم کاتەدا بە بیریدا هات، وەك چۆن لە دوا جەنگیدا لەگەڵ رووسیادا، بەناوی سیاسەتی پانئیسلامیزمەوە (کە سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بە درۆ و بە راست) گرتبوویە بەر و توانیبووی کوردان بکێشێتە تەك خۆی و لە دژی لەشکری رووسیا، غەزا و جیهادیان پێبکات؛ هەر بەوجۆرەش بە هەلی زانی لە بەرامبەر بریاری جێبەجێکردنی ریفورمێ لە مەڕ ئەرمەنەکاندا، کە راستەوخۆ لەگەڵ بەرژەوەندی کێشەی کورددا ئاوقەی یەکتر دەبوون؛ ئێستاش زەمینە لەبارە، تا کارێکی وا بکات (یەکێتی کوردان)، وەك «لەشکرێکی بێ‌مەسرەف»[3] لە دژی ئەرمەن بەکاربهێنێ و کورد دەست بە کوشتاری ئەرمەن بکات، بەمەش رق و تووڕەبوونی ئەوروپا، لە کورد بورووژێنێ و تییان بگەیەنێت، کە (یەکێتی کوردان)، بۆ دوژمنایەتی ئەرمەن دروستبووە و لەم ڕێگایەشەوە بتوانێ پشتیوانیی دەوڵەتانی ئەوروپا، بۆ لێدانی بزووتنەوەی کورد دەستەبەر بکات. کە بەم کارە، لە یەك کاتدا دوو نیشان بە تیرێك دەپێکێ. واتە: لە سەرێکەوە کێشەی ئەرمەن لە کۆڵ خۆی دەکاتەوە، (کە مایەی دەستتێوەردانی وڵاتانی بیانین). لە سەرێکیتریشەوە

---

[1] هراند پاسدر ماجیان، تاریخی ئەرمەنستان – ل ٣٨٤

[2] روبرت اولسن – ل ٢٥

[3] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١) بەڵگەنامەی ٥٧٤، یادداشتی رۆژی ١٨٨٠/١١/٣٠

کێشەی کورد لەبار دەبات، کە ئەگەر ریفورمێ بەرەو ئۆتۆنۆمی بۆ ئەرمەنەکان جێبەجێ بکرێ؛ ئەوا لە هەنگاوی دواتردا، بە هەمانشێوە دەبێ چارەسەری کێشەی کوردیش بکات. کە ئەمجۆرە چارەسەرەش دەسەڵاتی فەرمەنرەوایی دەوڵەتی عوسمانی، لە ئەرمەنستان و کوردستانی بندەستیدا، بە یەکجاری لەناو دەبات.

لەم پێناوەدا تورکیا هەوڵی زۆری لەگەڵ سەرانی کورد و بەرپرسانی (یەکێتی کوردان)دا دا و تا رادەیەکیش توانی هەندێکی سادە و خۆفرۆش بە لای ئەم سیاسەتەی خۆیدا رابکێشێ و هانیانبدات؛ تا لە ناو ریزەکانی (یەکیتی کوردان) و جەماوەری کوردستاندا، گیانی دوژمنایەتی و شەڕکردنی ئەرمەن بلاو بکاتەوە. بەلام (یەکیتی کوردان) بە گشتی و خودی شێخ عوبەیدوڵلا بەتایبەتی، خۆیان لەم پلانەی تورکیا پاراستووە.[1]

---

[1] کەمال مەزهەر – کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا – ل ١٣٢

٣ - کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتانێنی کێشەی کورد

کە لە بەڵگەنامەکانی ساڵانی دەیەی (١٨٧٠ – ١٨٨٠)ی هەردوو وەزارەتی دەرەوەی قاجاری و عوسمانی و تەنانەت بەڵگەنامەکانی ساڵانی دواتری رووسیا و ئینگلیسیش ورد دەبینەوە؛ بۆمان دەردەکەوێ، کە زۆرترین ژمارەی ئەو بەڵگەنامانە، تایبەتن بە کێشەکانی سنووری نێوان قاجار و عوسمانی؛ کە کێشەکانی ئەو سنوورانەش، مەبەست لە کێشەی هەردوو بەشی کوردستانی بندەستی ئەو دوو دەوڵەتەن و لەهەموو بەڵگەنامەکانیشدا تێکرای ئەو کێشانە، بەرەورووی شێخ عوبەیدوڵڵا بوونەتەوە؛ یان خودی شێخ عوبەیدوڵڵا راستەو خۆ، خۆی لەو کێشانە گەیاندووە.

بەمجۆرە لەو (١٠) ساڵەدا، شێخ عوبەیدوڵڵا وەك تاقانە رابەرێکی دوای لەناوبردنی میرەکانی کورد، لە رووبەرێکی جوگرافیایی یەکجار بەریندا، بە تەنیا و بۆ بەرەو بەپیرەوەچوونی دەیان گیرو گرفت و رووداوی گرنگ و داد و گازندەی ئەو لێشاوە خەڵکەی، ئەویان بەدەرەتان و پشتیوانی خۆیان زانیوە؛ خۆی لەناوجەرگەی کاری سیاسیدا دیوەتەوە و وەك «ئەسکەندەر غۆریانس» دەڵێ : «ئەم کۆمەڵە رووداوە، شێخیان کردە سیاسییەکی دووربین؛ کە خەیاڵ لە داهاتووی دوورتر بکاتەوە»[1]

ئەم تاقیکردنەویەش وای لە شێخ کردووە؛ وەك «خالفین » دەڵێ : «ئەم پێشەوا کوردە، لە سیاسەتی دەوڵەتاندا شارەزا بووە»[2]

بەتایبەتیش دوای تاقیکردنەوەی لە جەنگی رووسی – عوسمانیدا ، کە «ئەگەر تا ئەو کاتە وەك رێبەرێکی ئایینی لە ناو کورددا سەیر کرابێت ؛ بەلاّم دوای بەشداربوونی لەو جەنگەدا، بووە رابەرێکی سیاسیش»[3]

بۆیە بەشداربوونی لەو جەنگەدا، قاڵتری کرد و هوشیاری سیاسی قووڵتر کرد. نفووزی ئەوروپا و پێوندییەکانی نێوان دەوڵەتان تێگەیشت.

بەلاّم دیسانیش ئەرکی ئەم قۆناغەی زۆر لە ساڵانی پێشووتری دژوارتر بوو. چونکە هەر خۆی رابەرایەتی «یەکێتی کوردان» و بزووتنەوەکەشی دەکرد و بیروبۆچوونەکانی ئەویش دەبوونە رێباز و دیاریکردنی دید و هەڵویست لە رووداوەکان و لە دەوڵەتان و پێوەندیگرتن لەگەڵ دنیای دەرەوەدا.

لەبەرئەوەش لەم هەلومەرجەدا رێکەوتننامەی «بەرلین» زۆر شتی براندبووەوە و جڵەوی کاریش بەتەنیا بە دەست تورکیاوە نەمابوو؛ بەڵکو بەدەست دەوڵەتانی زلهێز و بەتایبەتیش

---

[1] ئەسکەندەر غۆریانس، ل ٢٦

[2] خالفین، ل ٢٠٥

[3] کریس کۆچیرا، ل٢٦

بە دەست ئینگلیس و رووسیاوە بوو. کە ئەوانیش لە پێناوی جێگیربوونی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری خۆیاندا، لە ململانێ و زۆرانێکی سەختدا بوون و ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان کردبووە مەیدانی ئەو ململانێ و زۆرانە.

لەمەش سەختتر بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا و «یەکێتی کوردان»، ئەوە بوو کە رووسیا و ئینگلیس، گەلی کوردیان لەم ململانێ و زۆرانەدا، لە پەراوێزی رووداوەکاندا دانابوو. بەڵام شێخ عوبەیدوڵڵا بایەخ و رۆڵی ئەم دەوڵەتانەی لە بڕیاردانی چارەنووسی گەلاندا دەزانی و دەیزانی دەسەڵاتی هەرەوەز و گەلەکۆمەکی دەوڵەتانی زلهێز دەتوانن دەوڵەتان برووخێنن و دەوڵەتانی تازەش دروست بکەن؛ دەستی میللەتان بگرن و دەستی میللەتانیش ببڕن!

بۆیە ئەگەر تەقەللا خێرا و هەمەلایەنەکانی ئەم قۆناغەی کاری سیاسی و دیپلۆماسی شێخ عوبەیدوڵڵا بەسەر بکەینەوە، بەمجۆرە کۆدەبنەوە:

١/٣ : هەڵسەنگاندنی هێزی کورد و دوژمنەکانی:

لەناوبردنی میرنشینەکانی کورد، ئەگەر لە رووی سەربازییەوە بەدوای هۆی تێشکانیاندا بچین، زۆر زوو تێدەگەین، کە لە ئاکامی نابەرامبەریی هێزی چەکداری ئەو میرنشینانە و هێزەکانی قاجاری و عوسمانیدا لەناوچوون و شێخ عوبەیدوڵڵاش ئەوەی ئەم تاقیکردنەوە و ئەم رۆژگارە بووە. لە تافی لاوێتی ئەودا، بەهێزترین میرنشینەکانی سۆران(١٨٣٧)، بابان(١٨٤٢)، بۆتان(١٨٤٨)، بە لێشاوی لەشکری داگیرکەر لەناو بران. کە ئەم تاقیکردنەوەیەش بەشی ئەوەی کردووە، شێخ عوبەیدوڵڵا بیکاتە پەندێکی بەرجەستە و تێبگات: هێزی سەربازیی کورد، لە چاو هێزی سەربازیی رێکخراو و مەشقپێکراو و پڕچەکی دوژمنەکانیدا، هێزێکی نابەرامبەر و بێتوانایە، بەتایبەتیش کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، سەدان ئەفسەر و پسپۆری سپایی ئەوروپایی، لەناو ریزی هێزە چەکدارەکانی هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسمانیدا، بە تازەترین شێوەی ئەوروپایی، مەشقیان بەو لەشکرانە دەکرد.

ئەم راستییە چەند سەختیش بووبێت؛ بەڵام لە هەمان کاتیشدا بەرئەنجامەکەی ئەوەی سەلماندووە؛ کە چەندایەتی و چۆنایەتی هێزی سەربازیی، رۆڵی گرنگ و سەرەکیی، لە بەلاکردنەوەی ئامانجی سیاسی و کاری دیپلۆماسیدا هەیە و بزافی ئازادیخوازانەی کوردیش، کە لە مێژووی خۆیدا و پێش هەموو شتێك، پشتی بە هێزی چەکدار بەستووە و ئەم هێزەش کە هەمیشە لە ئاکامی هەلومەرجێکی کاتیی رووداوەکانی کوردستان و لە ژێر فەرماندەیی سەرۆك خێڵەکاندا(نەك لە ژێر سەرکردایەتییەکی یەکگرتوودا)، بەخواست و ئارەزووی خۆیان کۆبوونەتەوە. لە هەمان کاتیشدا، هەروەك لە یەکەمین سەرکەوتندا، بەرامبەر هەندێ دەسکەوتی بچووك و بێبەها، بە ئارەزووی خۆیان و بێپرس بڵاوەیان

دەکرد، دیسان لە یەکەمین تێشکان و ژێرکەوتنیشدا، هەر بە ئارەزووی خۆیان بلاوەیان لێکردۆتەوە.

لەبەرئەوەش بە تێپەڕبوونی رۆژگار و پێشکەوتنی جۆری چەك و جۆری زانست و تاکتیکی جەنگیی و دیسیپلینی هێزی سەربازیی دوژمن، هێزی چەکداری کورد، هەر بەرەو دواوە چووە. بۆیە بەگوێرەی تاوتوێکردنی بەلگەنامەکانی سالانی (١٨٧٠ / ١٨٨٠)ی عوسمانی و قاجاری، بۆمان دەردەکەوێ کە شێخ عوبەیدوللا لەو چەند ساڵەدا، ئەگەر لە نێوان پەنابردن بۆ کاری سەربازیی، یان سیاسی، سەرپشك بووبێت، ئەوا هەمیشە و بێ سێ‌ودوو، کاری سیاسی، لەچاو کاری سەربازیدا بەلاوە پەسەندتر بووە و کاری سیاسی بە کارێکی تازە و پێویست، بۆ چارەسەر و زیاترناساندنی کێشەی کورد، بە ناوچەکە و بە جیهان زانیوە و لەم رووەوە ، هەر زوو سیاسەتمەدارانی ئەوروپا ناسیویانە و بەوە پێناسەیان کردووە، کە ئاکار و هەلسوکەوتی، وەك مەلیکێکی مەدەنی(«CIVIL») دەچێ![1] ئەمەش رەگەزێکی ئەو وەرچەرخانە تازەیەیە، کە شێخ عوبەیدوللا بە سەر بزاڤی ئازادیخوزانەی کوردیدا هێنای و دەیخواست پەیام و بانگەوازی سەنگەر و ئەشکەوت و چیا و دۆلی دوورە شاری کورد بهێنێتە ناو شار و ناو جەماوەر و سەر شەقامی شارەکان و لەم پێناوەشدا؛ بەر لە کۆکردنەوەی هێزی چەکدار و سەنگەر گرتن؛ «یەکێتی کوردان»ی پێکهێنا، تا لە رێگەی لق و بەشەکانی و رێکخستنی جەماوەری ناوشارەکانەوە، کێشەی کورد بگاتە ناو بازاڕ و خوێندەواران و مزگەوت و کلیسا و کۆڕ و کۆبوونەوەی سالۆنەکان و دیپلۆماسانی جیهان.

٢/٣: جوانترکردنی وێنەی کورد:

دوژمنانی کورد لە دەمێکەوە بۆئەوەی وای نیشان بدەن، کە کورد گەلێکی ناشایانە و مافی ژیان و ئازادی و تێکەلبوونی کاروانی مرۆڤایەتی نییە و دژی خواست و ئازادی و ئاسایشی دەر و دراوسێکانێتی. بۆیە وێنەی کوردیان وەك (وێنەی گەلێکی دواکەوتوو، نەخوێندەوار، درندە، شەڕانی ، فەناتیك، جەردە و رێگر، تالانکەر، کە لێوەشاوەیی بەڕێوەبردنی ولاتەکی خۆی نییە»[2]، خستبووە مێشکی هاوولاتییانی خۆیان و دراوسێ و میسیۆنێر و گەڕیدە و بالوێز و سیاسەتمەدارانی ئەوروپاوە.

شێخ عوبەیدوللاش ئەمەی دەزانی و لەو نامانەدا ، کە بۆ (ئیقبالدەولە)ی فەرمانڕەوای ورمێ و (کۆچران)ی پزیشکی دەستەی میسیۆنێری ئەمەریکی لە ورمێ و لێپرسراوانی بیانی و گفتوگۆکانی لە گەلێ بالیوز و کۆنسوڵ و میسیونێرانی بیانیدا، ئەوەی بۆ روون دەکردنەوە، کە

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٧

[2] سالح محەمەدئەمین، ل ١٧٨

«ئەم هەموو سیفەتە خراپانە، لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانەوە، بە خۆڕایی بۆ کورد دروستکراون و بە زۆر پێوەی دەلکێنن».[1]

لەبەرئەوە شێخ عوبەیدوڵڵا تەقەللای ئەوەی دەدا، ئەو دیمەنە بە زۆر و بە ناڕەوا ناشیرینکراوەی کورد بسڕێتەوە و وێنەیەکی ڕاستەقینەی مرۆڤانە و جوانتری مرۆڤی کورد، نیشانی دۆست و دوژمنی بداتەوە و تێیان بگەیەنێت، کە ئازادی و ڕزگاربوونی کورد، لە ژێردەستەیی و زوڵمی قاجاری و عوسمانی، ئەگەر کەڵکیشی بۆ ئەوان و بۆ پێشخستن و گەشەکردنی هەمەلایەنەی ناوچەکە نەبێت، ئەوا زیانی نابێت بۆیان: «خۆ ئەگەر هاتو کردەوەیەکی ناڕەوا ڕوویدا، ئەوە بەڵێن بێ ئەو کردەوانە، زیانی بۆ هیچ میللەتێکیتر نەبێت».[2]

بۆ بەدیهاتنی ئەم ئامانجەش، شێخ عوبەیدوڵڵا یەکەمین ڕابەرێکە، لە ڕێگەی کاری دیپلۆماسییانەوە، لە ڕێگەی (دیالۆگ)ەوە، پردی گفتوگۆی لەگەڵ دۆست و دوژمندا دامەزراندووە و نامەی لەگەڵدا گۆڕیونەتەوە و نوێنەری خۆی بۆ لای سەرانی قاجار و بابیعالی و عەرەب و تورك و مەسیحی و ئەرمەنی و نوێنەرانی دەوڵەتانی ئەرووپا ناردووە و هەموویان لەوە دڵنیا دەکات، کە زیانی نابێ بۆیان و لە ئاکامیشدا دەبێتە دۆستیان. بۆئەمەش بەتایبەتی داوای لە دەوڵەتانی ئەورووپایی دەکرد، تا پشتیوانیی مەعنەوی لە کێشەی کورد و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بکەن، کە کورد شیاوی ئەوەیە و لە بارییەتی کاروباری وڵاتەکەی خۆی بەڕێوەببات. شێخ داوای دەکرد: با لەم مەیدانەدا «تاقی بکرێتەوە و ئەگەر نەیتوانی کوردستان پێكبهێنێ و لەوێ حکومەتێکی بەهێزی دروست نەکرد، ئەوە لەبەردەم دادگای نوێنەرانی ئەورووپادا، دادگایی بکرێت و ئاکامەکانیشی دەگرێتە ئەستۆ».[3]

لەدوای تێشکان و پاشەکشێی شێخ بۆ هەکاری، «حکومەتی عوسمانی بەپێویستی زانی زەبروزەنگ نیشانی کوردەکان بدات؛ بە هەڕەشەوە داوای لە شێخ عوبەیدوڵڵا کرد، لەگەڵ نێردراوی سوڵتاندا کۆببێتەوە و گفتوگۆی لەگەڵدا بکات. شێخ عوبەیدوڵڵاش داوای کرد لیژنەیەك پێك بێت؛ بۆئەوەی لە دۆخەکە بکۆڵێتەوە. پێشنیاریشی کرد نوێنەرانی دەوڵەتانی ئەورووپا، بەشداریی لیژنەکە بکەن. عوبەیدوڵڵا هەوڵیدا، نەك هەر لە ڕێی چەك بەکارهێنان و شەڕەوە، سەربەخۆیی کورد دەست بخات؛ چاوی لە یارمەتی و پشتگیریی لیژنە جیهانییەکەشەوە بوو».[4]

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ١٧١-١٧٦

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل٨٦ هەروەها جەلیلی جەلیل، ل ١٧٦

[3] جەلیلی جەلیل، ل ١٣٠

[4] جەلیلی جەلیل، ل ١٥٠

٣/٣: جێگاكردنەوە بۆ كێشەی كورد:

لە وردبوونەوەیدا لەو ململانێ و زۆرانەی رووسیا و ئینگلیس، بەدوای درز و دەلاقـەكانی ئەو زۆرانەیاندا دەگەڕا، تا بتوانێ لەوێوە داخوازیـی كوردیـان پێبگەیـەنێت؛ یـان سـەرنج و ئاوڕێك لە كورد بدەنەوە و لە دەرفـەتی پشتیوانیی ئەوروپاشـدا، لـە سـەرهەڵدانی شەپۆلـی رزگاریی گەلانی ژێردەستە بە گشتی و بەتایبەتیش نەتەوەكانی باڵكان و پێكهێنانی دەوڵـەتی نەتەوەیی بۆیان و هێنانەپێشەوەی كێشەی ئەرمەن، لە رێكەوتننامەی بـەرلیندا، بـە هەڵـی دەزانی بە هەمان پێوانە، بە ئاشكرا و ڕاستەوخۆ، باسی مـافی ئـازادیی كـورد و پێكهێنـانی دەوڵەتی سـەربەخۆی كوردسـتانیان لەگـەڵدا بكـات. كـە ئـەم رێگـا چارەیـە، بـە چاكـترین رێگـەچارەی یـەكجاریی كێشـەی كـوردی دەبینـی و لـێرەوە ئـەوەی تێدەگـەیاندن، كـە خواستەكانی گەلـی كورد، لەگـەڵ رەوتـی بەرەوپێشـەوەچوونی دنیادایـە و دەمانـەوێ «ئـەو مافانەمان هەبێت، كە میللەتانی‌تر هەیانە».[1] یان: «ئێمە میللەتێكی دابەشكراوین، دەمانەوێ بەڕێوەبردنی كاروباری خۆمان، بە دەست خۆمانەوە بێت».[2]

بۆیە لـەم بارەیـەوە رۆژنامـەی «ئەتگۆلۆسـك»ی ئـەو رۆژانـە، راپـەڕینی گەلـی كـورد و گەلانی باڵكان بەیەكەوە دەبەستێتەوە و دەنووسێت: «بۆ یەكەمجار ئەو راپەڕینـە (راپـەڕینی كورد) لەگەڵ رووداوەكانی دەوروپشتیدا پێكەوە دەبەستێت و لەو رووداوانە جیـای ناكاتـەوە؛ بەڵكو بەپێچەوانەوە، ئەوە دوویـات دەكاتـەوە، كـە «گیـانی ئـەو رۆژانـە» ، واتـە: گیـانی سـەردەمی نـوێ، كـاری تێكردبـوو و بـیر و هەسـتی نەتـەوەیی گەیشـتە ئـەو سـووچە دوورە پشتگوێخراوەی ئاسیاش»[3] و شێخ عوبەیدوڵڵای رابەری ئـەو راپەڕینـە، بـەو رابـەرە خـاوەن بیری نەتەوەییە دادەنێ؛ كە هەوڵیدا: هەموو كوردەكانی ئێران و عوسـمانی، یـەك بخـات و بە سەرۆكایەتی خۆی، حكومەتێكی نەتەوەیی دروست بكات» .[4]

لـەو بۆشـاییە بەرینەشـدا، كـە لـە نـاوبردنی میرنشـینەكانی كـورد، لـەدوای خۆیـان هێنابوویانە ئاراوە، رێگەچارەیەكی لەم رێگەیە باشتر نەدەبینرا، چونكە وەك «مارتین برویـین سن» دەڵێ: «بەدرێژایی ماوەی ٣٠ سـاڵێك دوای لەبەریەكهەڵوەشـاندنەوەی میرنشـینەكانی كورد(١٨٤٨–١٨٨٠)، كوردەكان چ لـە نـاو قەڵـەمڕەوی حكومـەتی عوسـمانی، یـان لـەناو خۆیاندا، كەمتر لێكنزیكبوونەوە و كـەمتر توانییـان رووەو حكومـەتێكی تایبـەت بـەخۆیان،

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٧٦

[2] لە تاریكییەوە بۆ رووناكی – ل ٨٦. هەروەها جەلیلی جەلیل، ل ١٧٦

[3] جەلیلی جەلیل، ل ١٦١

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

بچنە پێش، بە رای ئەو، لەبەریەك هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکانی کورد، جگە لە حکومەتێکی راستەوخۆ، مانایەکی نەبوو».[1]

٤/٣ هەڵوێست لە ئینگلستان

ئەگەرچی لەم کاتەدا ئینگلیس دەیویست ولاتانی باڵکان پێش بکەون و گەلانی مەسیحی خۆرهەلاتیش (ئەرمەن و ئاسووری) ئازاد بن؛ بەلام هاوکاتیش دەیخواست دەسەلاتی رووسیایان بەسەرەوە نەمێنێ. چونکە کێشەی چەوساندنەوەی مەسیحییەکان، لە دەمێکەوە لە لایەن رووسیا و ئینگلیس و ولاتانی ئەوروپاوە کرابووە بیانوویەك بۆ دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی ئیمپراتووری عوسمانی و قاجاری. ئینگلیسیش دەیویست ئەم بیانووە هەر بە دەست خۆیەوە بێت، نەك رووسیا، بۆیە لەکاتی گرتنی کۆنگرەی (سان‌ستیڤانۆ)دا بە یارمەتی: نەمسا، ئیتالیا و ئالمانیا، گەلەکۆمەکییان لە رووسیا کرد؛ تا مەرج و دەسەلاتی رووسیا لەسەر دەوڵەتی عوسمانی کەم بکەنەوە و تەقەللا بدەن داکۆکیکردنیشی لە کێشەی ئەرمەن، لە دەست دەربهێنن. بۆئەمەش، مەرجیان لەسەر رووسیا دانا، کە چارەسەری کێشەی ئەرمەن، لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا، دوای دەرچوونی هێزەکانی لە ناوچە داگیرکراوەکانی عوسمانیدا جێبەجێ دەکرێت. جێبەجێکردنەکەش ئینگلیس گرتییە ئەستۆی خۆی و بۆئەمەش (وەك پێشتر وتمان)، بە پەلە و یەکسەر کەوتە فراوان کردنی ژمارە و تۆڕی کۆنسوڵگەکانی خۆی لە قەڵەمڕەوی تورکیا و بەتایبەتیش لە ئەرمەنستانی تورکیادا و گوشار خستنەسەر سوڵتان عەبدولحەمید، بۆ جێبەجێکردنی ریفۆرمەکانی لەمەڕ ئەرمەن.

دوای ئەمەش ئینگلیس بۆئەوەی بە یەکجاریی رێگەی دەستێوەردانی رووسیا لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا ببڕێت، دەبوایە ئەو تورکیایەی وەك قەلا و بنکە و بەردەبازێك، بۆ سەرەڕێی بەرەو هیندستان چاوی تێبڕیبوو؛ تەقەللا بدات کێشەی ناوخۆی نەهێڵی و ئاسایشی تورکیا و پاراستنی یەکپارچەیی تورکیا بپارێزێت.

ئەم هەڵوێستەی ئینگلیس، بۆ ئارام و دامرکاو راگرتنی تورکیا، هەر زوو لەگەڵ کورد دا پیادەیان کرد و لە کاتی جەنگی قرم (١٨٥٣-١٨٥٦)ی نێوان رووسیا و تورکیادا، کە «یەزدان شێر» راپەڕینی دەستپێکرد، «ئینگلیس داوای لە دیپلۆماتانی خۆی، لە خۆرهەلاتی تورکیادا کرد، بە هەر جۆرێك بێت، راپەڕینی کوردەکان لەناوبەرن».[2]

لەم پێناوەشدا «راسام»ی نوێنەری کۆنسوڵی ئینگلیز لە مووسڵ، لەگەڵ یەزدان شێر و سەرانی‌تری راپەڕینەکەدا کەوتە گفتوگۆ. راسام بە ناوی ناوبژیکردن لە نێوان کورد و کاربەدەستانی ئەستەمووڵدا، دیاری و خەلاتی زۆری بە یەزدان‌شێر پێشکەش کرد و بە ناوی

---

[1] روبرت اولسن، ل ٢٤

[2] خالڤین-خەبات لە رێی کوردستاندا- ل ١٠٩

گفتوگۆوە رایانکێشایە کۆبوونەوە و لەیەکێك لە کۆبوونەوەکانیاندا بە دیل گیرا و بۆ ئەستەمووڵ نێردرا و لەوێ زیندانی کرا.[1]

دیسان لە کاتی خۆئامادەکردنی تورکیاشدا، بۆ جەنگی داهاتووی (١٨٧٧-١٨٧٨) لەگەڵ رووسیادا، «کۆنسوڵی بەریتانیا لە ئەرزەرۆم، لە سەر داخوازی ئیلیوت، کۆنسوڵی بەریتانیا لە ئەستەمووڵ، گەشتێکی بە هەموو کوردستاندا کرد؛ بەو نیازەی زانیاریی دەربارەی ئەو سەرۆکە کوردە بە دەسەڵاتانە کۆبکاتەوە، کە بۆ دەوڵەتی عوسمانی، مایەی مەترسیی بوون».[2]

لە ئەنجامی زانیارییەکانی ئەم گەشتەدا، ئینگلیس «زۆری لە کاربەدەستانی عوسمانی دەکرد: هەموو سەرۆکە کوردە بەدەسەڵاتەکان، لەسەر سنووری نێوان تورکیا و رووسیا، رابگوێزێ و دووریان بخاتەوە».[3]

هەر لەمبارەیەوە «ئۆبەر میللەر»ی کۆنسوڵی رووسیا لە ئەرزەرۆم دەنووسێت: «لەم کێشەیەی ئێستای کوردەکاندا، نەك عوسمانی، ئینگلیزەکانیش دەوری سەرەکییان هەیە... کۆنسوڵی ئینگلیز لە ئەرزەرۆم، فەرمانی پێدراوە راپەڕینی کورد، بەجۆرێك لەناو بەرێت، راستبوونەوەی بۆ نەبێت».[4]

بۆ دەستەبەرکردنی ئەمانەش تورکیای بەوە قایل کرد، کە دەبێ هەنگاو بۆ دەستپێداهێنانەوەی ئیمپراتۆریەتێکی سەرلەنوێ بووژاوەی عوسمانی هەڵبگرێ و هانی تورکیای دەدا؛ تا ریفۆرم و دەسکاریی لە دەسگای بەڕێوەبەرایەتی ناوخۆییدا بکات.

بەم راوێژ و بەرنامەی دەستێوەردانەش، دەیویست قەوارەی سیاسی تورکیا، لە ژێر نفوزی خۆیدا، بە سەربەخۆیی و ئارام و ئاسایشەوە، لە بەرامبەر دەوڵەتانیتردا رابگرێ.

بۆئەوەش پردەکانی سەرەڕێی بەرەو هیندستان قایمتر بکات؛ دەبووایە ئێرانیش لە نێوان هیندستان و تورکیادا، وەك لەمپەرێك و بە شێوەی تورکیای رابگرێ و لە داگیرکردن و پشێویی و دەستێوەردانی ولاتانیشی بپارێزێ؛ کە لەم پێناوەدا ئینگلیس لە دەرکەوتنی یەکەمین نیشانە و سەرەتاکانی شۆڕشی (١٨٨٠)ی کورددا، زۆر بە پەرۆش و بە هەڵپەوە تەقەللای پێکهێنانی پەیمانێکی دۆستانە و درێژخایەنی نێوان ئێران و تورکیای دەدا و کاری زۆری بۆ دەکرد.[5]

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١١١

[2] جەلیلی جەلیل، ل ٤٨

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[5] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٨ (نامەی ژمارە ٩)، ل ٢٤ (نامەی ژمارە ١٥)، ل ٣٠ (نامەی ژمارە ٢٣،٢٤)، ل ٣٥ (نامەی ژمارە ٣٣)و....

وەك دەستپێشكەریش بۆ ڕێگەگرتن لە هاتوچۆی كوردانی ئێران و عوسمانی «كە لەم كاتەدا هاتوچۆی گەرم و گوڕیان سەبارەت بە چارەنووسی كورد، یەك دەخست و نوێنەرانی شێخ عوبەیدوڵلاش پەیتا پەیتا دەچوونە ئێران و كوردانی ئێرانیان بۆ خۆئامادەكردن هان دەدا»،[1] دیپلۆماتەكانی ئینگلیس «هاتنە كایەوە و بۆئەوەی سنووری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران كونبڕ بكرێت و ڕێ لە كوردەكان بگیرێ، ئەمدیوئەودیو نەكەن و سنوور دابخرێت، باڵوێزی بەریتانیا لە تاران و ئەستەموول، لەگەڵ (شا) و (سوڵتان)دا، كەوتنە گفتوگۆ، بەو نیازەی توانای هەردوولایان بۆ لێدانی بزووتنەوەی كوردەكانی سەر سنوور یەكبخرێت. «تۆمسن»ی گەورەباڵوێزی بەریتانیا لە تاران، بێ‌وچان لەوێوە لەندەنی لە هەموو ئەو هەوڵ و تەقەللایانە ئاگادار دەكرد».[2]

دواتریش «ئەمە بووە هۆیەك و یارمەتییەكی تەواو، تا ڕاپەڕینەكەی كورد لەناوبچێت».[3]

هەر لەم بوارەشدا گوشاری زۆریان دەخستە سەر توركیا، تا لە كێشەی شۆڕشەكەی شێخ عوبەیدوڵلا دا، هەڵوێستی توندتر بەرامبەر شێخ بنوێنێ و بیگرێ و زیندانیی بكات و... دووری بخاتەوە.[4]

لەم داروبارەدا، هەروەك كورد دەوڵەتی نەبوو؛ سنووریشی لەگەڵ سنووری ئینگلیسدا نەبوو. بەڵام شێخ عوبەیدوڵلا دەیزانی ئینگلیس لەو كاتەدا نفووزی زۆری لە ناوچەكەدا هەیە و خاوەنی گەورەترین هێزی زەریایی دنیایە و تەقەللای ئەوەی دەدا، ئەگەر نەشتوانێ پشتیوانیی ئینگلیس بەدەست بهێنێ؛ بەڵام دەبێ كارێكی وابكات ئینگلیس نەورووژێنێ.

ئینگلیسیش دەیزانی كورد دەتوانێ ئاسایش و ئارامیی توركیا تێكبدات، یان زیان بە بەرژەوەندی و بەرنامەكانی ئینگلیس بگەیەنێ. بۆیە هەر كە هەواڵی بە خۆكەوتنی شێخ عوبەیدوڵلا و سەرانی «یەكێتی كوردان» گەیشتە لای باڵوێز و كۆنسوڵ و میسیۆنێر و گەڕیدە و جاسووسەكانی ئینگلیزی و چاودێرانی سیاسی، خێرا كەوتە هەڵپەی كۆكردنەوەی زانیاریی لە سەر خۆئامادەكردنی شێخ عوبەیدوڵلا و «یەكێتی كوردان» و لەم پێناوەشدا ساڵی ١٨٧٧ز «ڕامسان» بۆ كۆكردنەوەی زانیاریی، چووە ناوچەكانی «باشقەڵا» و «هەكاری».[5]

«ساڵی ١٨٧٩، گروڤدیر و فووزێر بۆ ناوچەكانی باكووری خۆرهەڵاتی عوسمانی نێردران؛ تا لەو دەنگوباسانە بزانن كە دەربارەی خۆئامادەكردن و سازكردنی ڕاپەڕینێك

---

[1] خالڤین – ل ١٦٨

[2] جەلیلی جەلیل، ل ١١٠–١١١

[3] هەمان سەرچاوە، ل ١١٠

[4] لە تاریكییەوە بۆ ڕووناكی – ل٣٨، نامەی ژمارە ٣٨ و ٣٩

[5] (خالڤین – ل ١٧٥)

دەبیستریّن. ئەم دووانە، لەم سەردانەیاندا چوونە ناوچەکانی: ساسۆن، ئەماسیە، سیّواس، ئەرزنجان، مووش، بتلیس، وان، مەلازگرد و ئەرزەرۆم»[1]

٧٤/٣ دیداری شیّخ عوبەیدوڵلاّ و نویّنەری ئینگلستان

دیسان لە تەمووزی ساڵی ١٨٨٠دا، واتە: لە گەرمەی زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورد لە نەهری، «کلایتۆن»ی جیّگری کۆنسوڵی ئینگلیس لە وان، بەو نیازەی زانیاریی دەربارەی خۆئامادەکردنەکەی شیّخ عوبەیدوڵلاّ و «یەکیّتی کوردان» و باروودۆخی ناوچەکە کۆبکاتەوە؛ گەشتیّکی دوور و دریّژی کرد و تیایدا چووە شەمزینان بۆ لای شیّخ و لەویّ ریّزیّکی زۆری لیّگیرا و پیّشوازییەکی گەرمی خۆی و یاوەرەکەی کرا، «بە دریّژایی ریّگاکە، سەدەها کوردی پڕ چەك، بە ریز بۆ کلایتۆن وەستابوون. سەیید محەمەد سدیقی تەرجومان و عەبدولقادری کوڕی شیّخ، چوون بە پیر کلایتۆنەوە و پیّشوازییان لیّکرد».[2] دواییش لەگەڵ شیّخدا، دانیشتن و کۆبوونەوەی کرد.

دانیشتنی یەکەمی کلایتۆن و شیّخ عوبەیدوڵلاّ کورت بوو. قسەوباسەکانیان سرووشتیّکی رەسمییان هەبوو. بە دریّژایی دانیشتنەکە، شیّخ بە کوردی دەدوا.

لە دووەم دانیشتندا، کلایتۆن هەڵویّست و پیّوەندی ئینگلیسی بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی بۆ شیّخ باسکرد[3] و روونی کردەوە، کە ئینگلیس دژی هەمووجۆرە پشیّویی و بیّیاساییەك دەوەستیّتەوە؛ کە دەبیّتە مایەی هەڕەشەو مەترسیی، بۆ یەکیّتی ئیمپراتۆری عوسمانی.[4]

شیّخ عوبەیدوڵلاّش بە وردیی «گویّی لە وتارە دریّژەکەی کلایتۆن گرتبوو. دوایی هاتە وەڵامدانەوە و هەموو ئەو دەنگوباسانەی بەدرۆخستەوە، کە دەربارەی لە یاسالادان لە هەکاریدا بلاّوکراونەتەوە و کلایتۆنی لەوە دڵنیا کرد، کە وڵاتەکە (ناوچەکە) لە رووی ئاسایشەوە، هیچ کەموکوورییەکی نییە».[5]

بەواتەی «بەگداساریان»ی بازرگانی ئەرمەن، کە لەو رۆژانەدا لەویّ بووە و دوایی لە ملاولا گیّراویّتییەوە؛ ئەو بازرگانە سەری لە مەنتیق و قسەی بە پیّزی شیّخ سووڕماوە.[6]

---

[1] جەلیلی جەلیل، ل ٨٧

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[4] هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ١١٢

[5] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[6] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

«کلایتۆن لە شەمزینان، گەلێك لە سەرانی کوردی بینی و گفتوگۆی لەگەڵیاندا کرد. لەوانە: سەرۆکە کوردەکانی سلێمانی، ئامێدی، هوورەمار، بۆتان، ساسون، سیرت(سیعرت)، مووش، ویلایەتی وان و کوردەکانی ئێران».[1] لەم سەردانەی کلایتۆندا، شێخ عوبەیدوڵڵا نامەیەکی بۆ کاربەدەستانی ئینگلیس پێدا نارد؛ شێخ لەو نامەیەدا رایگەیاندبوو:

«دانیشتووانی هەموو کوردستان دەیانەوێ یەك بن و نایانەوێ بە دابەشکراویی بمێننەوە»[2]

بەڵام کلایتۆن لەم سەردانەیدا دیپلۆماسانی سەرووی خۆی لە مەترسیی پێکهێنانی «کوردستانی سەربەخۆ» ئاگادار کردەوە. ئەوانیش هەڵوێستی نەیارانەیان بەرامبەر ئەم بەرنامەیە و «یەکێتی کوردان» نواند و پێیان وابوو ئەم بزووتنەوەیەی کە شێخ عوبەیدوڵڵا رابەرایەتی دەکات «نیازی لێك جیاکردنەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانییە»[3]، ئەمەش ئەگەر پەرە بسێنێ؛ «ئەوا عەرەبەکانیش بۆ داواکردنی ئەو مافانە دەورووژێنێ».[4] جگەلەمەش، پرۆپاگەندەیەکی زۆریشیان لەناو ئەرمەنەکاندا بڵاوکردەوە، کە گوایە «یەکێتی کوردان» لە دژی خواستەکانی ئەرمەن و بەندی (٦١)ێ رێکەوتننامەی بەرلین پێکهاتووە؛ کە ئەم هەڵوێستەی ئینگلیس، تا دوای تێشکانی شۆڕشی (١٨٨٠)یش، بەرامبەر کورد هەر بەردەوام بووە و هەر دنەی تورکیایان داوە و سەرکۆنەیان کردووە، کە دەبێ چاو لە جموجووڵی کورد غافڵ نەکەن و نەیەڵن ببنە رێگر لە بەردەم جێبەجێکردنی بەندی (٦١)ی بەرلیندا، بۆیە دوای ساڵێکیش بەسەر تێشکانی ئەو شۆڕشەدا، کەچی «ئابۆت» لە تەورێز، لە نامەیەکیدا کە لە ١١ی ئابی ١٨٨١دا، بۆ وەزیری دەرەوە (ئێرل گرانڤیل)ی نووسیوە و لە هەڵسەنگاندنی بەرنامەکەی شێخدا، بۆ پێکهێنانی کوردستانێکی سەربەخۆ، لە هەردوو بەشی عوسمانی و قاجاریدا، گلەیی لە کەمترخەمیی تورکیا دەکا و دەڵێ: «لەشکری تورکیا دەبێ لەو راستییە ئاگادار بێ، کە غافڵ بوون لەو بزووتنەوەیەی (بزووتنەوەی کورد)، کە بوونی ئەرمەنەکان دەخاتە مەترسییەوە؛ کارێکی زۆر ناعاقڵانەیە»[5]

«مەیجەر تروتێر»ی سەرکۆنسوڵی ئینگلیسیش لە ئەرزەڕۆم، نامەیەکی بۆ «گۆشن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیس لە ئەستەمووڵ نارد.

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١١٣

[2] خالفین، ل ١٧٦

[3] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٣

[4] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٣

[5] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١٣

ئـەویش لای خۆیــەوە بـۆ (ئـیرل گرانڤیـل)ی وەزیـری دەرەوەی ئینگلیسـی نـارد و ئـــەم هەواڵانەی بەخۆکەوتنی کوردان و دروسـتبوونی (یـەکێتی کـوردان)، بـە جۆرێـك ئینگلیسـی پەژارە و نیگەران کرد «نوێنەرانی پەرلەمانی ئینگلیس، خێرا ئەو کێشـەیەیان خسـتە بـەردەم پەرلەمانی ئینگلیس و داوای لێکۆڵینەوەیان کرد».[1]

٢/٤/٣: دوو نامەی شێخ عوبەدوللا بۆ دوکتۆر کۆچران

لە کۆتایی مانگی ٩ و سەرەتای مانگی ١٠ی(١٨٨٠)دا، بەرلەوەی لەشکرکێشیی کورد بۆ سەر ئێران دەستپێبکات، شێخ عوبەیدوڵلاّ لـە نێـوان (١٠) رۆژدا، دوو نامـەی لـە رێگـەی (کۆچران)ی پزیشکی میسیۆنێری دەستەی ئەمەریکی، بۆ ئابۆت لـە تـەوریز و کلایتـۆن، لـە (وان) نـارد و تکـای لێکـردن راسـتییەکانی کێشـەی کوردسـتان، بـە حکومـەتی ئینگلیـس بگەیەنن و روونی بکەنەوە «بۆئەوەی ئەگەر کێشەی کوردسـتان گەیشـتە ئـەو ئاسـتەی بـاس بکرێت، لە توانادا هەبێت».[2]

نامەی یەکەم: لە شێخ عوبەیدوڵلاّ وە بۆ دکتۆر کۆچران

بێگومان تۆ بیستووتە، کە چۆن لە ساڵانی پێشوودا ((شـوجاعولدەولە)) بـووە هـۆی سـەربڕینی (٥٠) کـەس لـە لایـەنگرەکانم، بـە بێهیچ خـەتا و تـاوانێك و زیـاتر لـە (١٠٠/٠٠٠) تمەنیشی زیان لێدام.

عوسمانییەکان و حکومەتی ئێران، هیچکامیان نیازیان پاك نییە. هـەرگیز خۆیـان لە قەرەی مافەکانمان نادەن. سەرەڕای ئەمەش بە جۆرێکی وا لە ((فـەرەجوڵڵای خـانی کوڕی حاجی غەفووریان داوە؛ – یەکێك بووە لە سەرۆك خێڵەکانی شنۆ – کە یەکسەر مردووە.)) دیسان ساڵی پاریش ((موعینولدەولە))، عەبدوڵلاّخان و ئیبراهیمخانی خەڵکی شنۆی برد و (٢٠/٠٠٠)تمەنی لێسەندن. بەو شێوەیە بـە تـەواوی ماڵـەکانیانی کـاولکرد. هـەروەها (١٠) ژنیشی بـە دیلـی بـردووە. ئەمسـاڵیش حـاکمی ناوچـەی موکـری، عەبدوڵلاّبەگی برد و کەوتە سزادانیشی. ئەگەرچی بێتاوانیش بوو، بەلاّم (١٥٠٠)تمەنی جەریمە کرد. دیسان هەندێ ژنی خێڵی تونکوی بە زۆر لـە مێردەکانیـان زەوتکـرد. لـەو ماوە کورتەی دواییشدا حاکمی سابلاّخ، بە ناوی نیشاندانی باوەڕ و متمانەوە، هەمزاغای مەنگووڕ، کـە سـەرۆك خێڵـی چـەندین ئێلـی ئـەو ناوچەیەیـە، بانگێشـتن کردبـوو بـۆ سابلاّخ. بەلاّم لە راستیدا بە مەبەستی گرتن و زیندانیکردنی بووە. هەمزاغا توانیبووی لە

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ٩٦

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٨٤ – ٨٥ . هەورەها جەلیلی جەلیل ل ١٢٢

ژوورەکە دەرباز ببێت و بە دەرپێوە دووکەس بکوژێ و بە گێرمە و کێشەیەکی زۆرەوە خۆی رزگار بکات.

ناتوانرێ ئەنجامی ئەمجۆرە رووداوە پڕ لە زەبر و زەنگ و چەوساندنەوانە باس‌بکرێت.

بەهۆی ئەمجۆرە کردەوانەوە بووە، کە کوردستان ناچار بووە و ناچاریشە بە پێویستی یەکبوون و (لەوەش زیاتر) ناتوانێ خراپەکاریی و مالوێرانیی هەلبگرێ. لەبەرئەوە ئێمە زۆر تکاتان لێدەکەین، کە ئەو مەسەلەیەی دواوە؛ بۆ کۆنسوڵی بەریتانی لە تەوریز روون بکەنەوە،[1] بۆئەوەی خوایاریێ، دوای وردبوونەوە لەسەر مەسەلەی کوردستان، بکەوێتە بەر باس و لێکۆلینەوەوە. بۆئەوەش ((مەلا سمایل))م ناردووە بۆ روونکردنەوەی ئەو مەسەلەیەی ئاماژەی بۆکراوە.

(٢٥ ئەیلوولی ١٨٨٠)

نامەی دووەم:لە شێخ عوبەیدوڵلا وە بۆ دکتۆر کۆچران

مەلا سمایلم ناردووە، تا ئەوەی بە نهێنی، وەك بە دەمیی رامسپاردووە، دۆخی ئێرەتان بۆ روونبکاتەوە و بەتایبەتیش تکاتان لێدەکەم راستییەکانی مەسەلەی کوردستان و چوونی کوڕەکەم[2] بۆ سابلاخ، بە حکومەتی ئینلگستان رابگەیەنن و روون بکەنەوە.

گەلی کورد، کە زیاتر لە (٥٠٠) هەزار بنەماڵە پێکهاتووە؛ میللەتێکی تایبەتییە، مەزهەبەکەیان، لە مەزهەبی ئەوانیتر جیاوازە و نەریت و رەوشت و خووی تایبەتییان هەیە. لەناو هەموو میللەتاندا بە نەتەوەیەکی زیانبەخش و کەللەرەق و درِ ناو دەبرێن. بەوجۆرە باسی کوردستان کراوە. گەر یەکێك (لەناویاندا) کردەوەیەکی نارەوا و ناشیرینی لێ بوەشێتەوە؛ ناوی هەزارەها پیاوچاك و بێوەیی پێوە لەکەدار دەکرێ.

با لاتان ئاشکرا بێت ئەم هەموو سیفەتە خراپانە، لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانییەوە بە خۆرایی بۆ کورد دروستکراون و هەڵبەستراون. چونکە کوردستان لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتەدایە و هەردوو حکومەتەکەش ئەوەندەیان لەباردا نییە، چاك و خراپ لە یەك جیا بکەنەوە. بەمجۆرە، کەسە خراپەکان دەمێننەوە و

---

[1] مەبەست لە میستەر (ئابۆت)ە

[2] مەبەست لە شێخ عوبدولقادرە، کە لەو کاتەدا لەگەڵ هەمزاغای مەنگووردا، سەرکردایەتی ئەو لەشکرەیان دەکرد، کە سابلاخ و میاندواویان ئازاد کردبوو و بەرەو بناو دەکشان.

خەڵکە چاکەکانیش لەکەدار دەبن و تێدا دەچن. بێگومان لەناو شتە درپۆنگەکانی‌تردا، ناوی خێڵی «عەلی‌ئاغای شکاک»ت بیستووە؛ کە بە کردەوەی خراپ و نارەوا ناویان دەرکردووە؛ چۆن ئازاری هاووڵاتی بێگانەیان دەدا، بە هەمان شێوەش دەستدرێژییان دەکرد سەر موسڵمانان و خەڵکانی‌تریش. هەروو دەوڵەتەکە ئاگایان لە کردەوە خراپەکانیان بووە. جا لەبەر گوێ‌پێنەدان و هەوڵدانی ئێران، بۆ قایمکردنی دەسەڵاتی، ئەم خەڵك و خوایە هەمیشە دوور دەبن لە شارستانییەت و بە دواکەوتوویی و دڕندەیی دەمێننەوە. کردەوە خراپەکانی خێڵی (هەرکی)، کە رەعیەتی تورکیان، دیار و ئاشکرایە. حکومەتی عوسمانی دیسان وەك ئێران، یان خۆی لە پێشخستنی ئەم میللەتە گێل دەکات؛ یان بە چاوێکی نزمەوە سەیری دەکات. هەمیشە کوردستان بە خراپی ناوبراوە و بە سووکی سەیر کراوە. جیاوازیی ناکرێت لە نێوان خەڵکانی بێوەی و شەڕانیدا.

سەرۆك و بەڕێوەبەرەکانی کوردستان، جیا لە رەعیەتەکانی عوسمانی، یا ئێران و هەر هەموو دانیشتووانی کوردستان، خۆیان یەکخستووە و گەیشتوونەتە ئەو بڕیارە، کە چیتر لە توانایاندا نەماوە، لە ژێر سێبەری ئەو دوو دەوڵەتەدا بژین و پێویستە شتێك بکەن؛ دەوڵەتانی ئەورووپا والێبکات لە مەسەلەکە ورد ببنەوە و لە دۆخەکەمان تێبگەن و بپرسنەوە.

ئێمەش میللەتێکی دابەشکراوین. ئێمە دەمانەوێت بەڕێوەبردنی کاروباری خۆمان، بەدەست خۆمانەوە بێت، بۆئەوەی لە سزادانی تاوانکارانی خۆماندا، بەهێز و سەربەخۆ بین و ئەو مافانەمان هەبێت، کە میللەتانی‌تر هەیانە و سەبارەت بە خەتابارەکانیش، ئێمە ئامادەین ئەوە بگرینە ئەستۆی خۆمان (بەڵێن دەدەین)، کە ئازار و زیان لە هیچ میللەتێك نەکەوێت. ئەمەیە ئامانجی ئێمە و هۆی چوونی کوڕەکەم بۆسابلاخ، بۆئەوەی لە دۆخی کوردستان وردببنەوە و بپرسنەوە و هیچ خراپەیەك روونەدات. دەنا سەرتاسەری کوردستان مەسەلەکان دەخەنە دەستی خۆیانەوە. چونکە میللەت لە توانایدا نەماوە، خراپە و چەوساندنەوەی بێ‌وچانی ئەو دوو دەوڵەتە هەڵبگری.[1]

لە جێی خۆیدایەتی بڵێین «ویلسون.ن.هاول» بەم نامەیەی دواییان دەڵێ : «یەکەمین بەڵگەنامەی نەتەوەیی کورد».[2]

---

[1] لە تاریکی‌یەوە بۆ رووناکی – ل ٨٤–٨٥. هەندێ برگەی ئەم دوو نامەیە، لە چەند سەرچاوەیەکی‌تریشدا هەیە. بەڵام هەر لەو سەرچاوەیەدا بە تەواوی هەن، کە ئێمە لێمان وەرگرتووە.

[2] سیامند ز. عثمان: ملاحظات تاریخیة حول نشأة الحركة القومية الكردية - مجلة: دراسات كردية - مركز الابحاث في المعهد الكردي - باريس - العدد (١) كانون الثاني ١٩٨٤- ل ٢٢

٣/٤/٣: سەردانی نوێنەری ئینگلیس بۆلای شێخ عوبەیدوڵڵا

لە کاتی لەشکرکێشییەکی شۆڕشگێڕانی کوردیشدا، بۆ سەر ئـێران و ئابڵۆقـەدانی شـاری ورمێ، ئابۆت لە تەورێز: لە ناوەڕاستی تشرینی یەکـەم (ئۆکتۆبـەر)ی ١٨٨٠دا، لـە ڕێگـەی تەورێزەوە بە پەلە و بـە ڕێگـەی: «سـەلماس، خـۆی، ورمـێ»دا خـۆی گـەیاندە ناوچـەکانی لەشکرکێشیی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە تەرگەوەڕ و شنۆ و شاری ورمێ و لـە کـاتێکدا هێزەکـانی کورد، لەبەر شوورەکانی شاری ورمێدا، خەریکی هـێرش و هەڵمـەت بـوون؛ ئـابۆت چـەند جارێك سەردانی شێخ عوبـەیدوڵڵای کـرد و بـۆ ئارامکردنـەوە و دامرکاندنـەوەی هێرشـەکەی لەشکری کوردیش، کەوتە ناوبژیکردن لە نێوان شـێخ عوبـەیدوڵڵا و «ئیقبالدەولـە»ی حـاکمی ورمێ و لەم پێناوەشدا تەقەللای زۆریدا. بەڵام نەك هـەر «ئیقبالدەولـە»ی پـێ ڕازی نـەکرا، بەڵکو سووکایەتی زۆریشی بە ئابۆت کرد. شێخ عوبەیدوڵڵا بۆئەوەی بۆ ئینگلیـس بسـەلمێنێ، کە هەڵوێستی بە پێچەوانەی ئیقبالدەولەوەیە و دژی خوێنڕشتن و شەڕ و ئاژاوەیـە و بـە پـیر داخوازیی و ڕاوێژەکانی (ئـابۆت)ی نوێنـەری ئینگلیسـەوە چـووە؛ «داوای لـە ئـابۆت کـرد: بەڵگەیەکی بداتێ، تا لە دوا ڕۆژدا، بە بەڵگە دەربکەوێت، کە کردەوەکەی شێخ عوبـەیدوڵڵا ، تا چ ڕادەیەك مرۆڤدۆستانە بووە. بەڵام ئابۆت خواستەکەی شێخی بەجێ نەهێنا».[1]

هەتا ئەو کاتەی «ئابۆت»یش لە ورمێ مایەوە؛ شێخ عوبەیدوڵڵا چـەند جـارێك «سـەیید محەمـەد سـەعید»ی نوێنـەری خـۆی، بـە نامـە و ڕاسپاردەوە و بـۆ زیـاتر ڕوونکردنـــەوەی هەڵوێستی کورد، لە ئینگلیس و ئەوروپا و کێشـەی ئەرمەن بە گشتی، نارده لای ئابۆت.[2]

ئابۆت بە ئاشکرا، لە خۆدی شێخ و لە نوێنەرەکانی دەگـەیاند، کـە «دووبەرەکییەکـەی نێوان کورد و هێزەکانی ئێران، بە لایەوە گرنگ نییە و گوێیەکی ئەوتۆی ناداتێ».[3]

لەوەش زیاتر، ئابۆت کە ئاگای لەوە بوو میسیۆنێرانی ئەمـەریکاییش زۆر لـە شـێخ ڕازی بوون[4] و لە هەمانکاتیشدا (٣٠٠) ئاسووری بە سەرۆکایەتی ماریوسفی مەترانی نەستووری، لە (ناوچیا)وە، وەك پێشـمەرگە لەگەڵ هێزەکانی شێخدا هاتبوون،[5] زۆر شپرزە بـوو. نـەیدەزانی چـۆن لـە شـێخیان دوور بخاتـەوە. لەبەرئـــەوە، بۆئـــەوەی «ئاســووریيەکانی دەوروبـــەری

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٦٨. هەروەها: جەلیلی جەلیل–ل ١٣٢

[2] هەمان سەرچاوە – ل ٦٨ و ١٣١. هەروەها جەلیلی جەلیل، ل ١٣١

[3] جەلیلی جەلیل – ل ١٣٠

[4] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٨٤

[5] هەمان سەرچاوە – ل ٧٢

زەریاچەی وان، لە دواڕۆژدا نەدەنە تەك کوردەکان»؛[1] «خێرا خۆی گەیاندە کلیسا و لەوێ لە خەڵکەکەی گەیاند، کە بەریتانیا هەمیشە چاوی لە چاکە و چارەنووسی دانیشتووە مەسیحییەکانە. لەبەرئەوە دەبێ لە بزووتنەوەکەی کورد دووروپەرێز بوەستن.[2]

ئابۆت لە گەرمەی گیروداری شەڕ و تێهەڵچوونی کورد و هێزەکانی دەوڵەتی ئێراندا، کاتێ بۆی دەرکەوت ڕووداوەکان لە چاکەی شێخ ناگەڕێن؛ ئەوسا بڕیاریدا بەرەو تەوریز بگەڕێتەوە. لە گەڕانەوەشیدا، لەبەر نائەمینی ڕێگەی ورمێ – سەلماس – خۆی (کە پیایدا هاتبوو) و بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە بوون؛ بە ڕێگەی: شنۆ – سندووس – سابڵاخ – میاندواودا گەڕایەوە، کە لەو کاتەدا ئازادکرابوون و بەدەست شۆڕشگێرانی کوردەوە بوون. بۆئەمەش شێخ عوبەیدوڵڵا ، نامەی بۆ شێخ عەبدولقادری کوری پێدا نارد، کە تا بەرەو بارەگاکەی بەرێی بکەن و تا سابڵاخیش پێشمەرگەی خستە تەك. لە سابڵاخیش شێخ عەبدولقادری کوری شێخ و هەمزاغا و زۆریتر، لە سەرانی شۆڕشگێری کوردی بینی و دیداری لەگەڵدا کردن...[3]

لە سابڵاخیشەوە، شێخ عەبدولقادر (٣٠٠) پێشمەرگەی بە سەرۆکایەتی هەمزاغای مەنگووڕ و عەبدوڵڵاخانی زەرزا و چەندان سەرخێڵی ناوداریتردا، تا ناوچەی (بناو) لەگەڵدا نارد.[4]

بەڵام هەر کە گەیشتە ناو هێزەکانی ئێران، دەنگوباسی ژمارە و جێگەکانی شۆڕشگێڕانی کوردی، لە سەرانی لەشکری ئێرانی گەیاند.[5]

ئەم هەڵوێستەی ئابۆت، بۆ بەدەنگەوە نەچوونی ئەوجۆرە داوایانەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، نموونەیەکی زیندووی هەڵوێستی هەموو دیپلۆماتەکانیتری ئینگلیس بوو، لە ناوچەکەدا «کە لە نامە و ڕاپۆرتەکانی خۆیاندا، بۆ سەرووتری خۆیان، بۆ چوونی خۆیان، بەجۆرێکی نادۆستانە دەردەبڕی:

١- خواستە نەتەوەییەکانی کورد پشتگیری نەکرێ.
٢- داوا لە کورد بکرێ: گوێڕایەڵی حکومەتە مەرکەزییەکان بێ.
٣- گەلە مەسیحییەکان لە بەشداریکردنی جووڵانەوەکە دوور بخرێنەوە.

---

[1] جەلیلی جەلیل ، ل ١٣١

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٦٦

[4] هەمان سەرچاوە،

[5] هەمان سەرچاوە – ل ٧١

٤- ناوبانگی جووڵانەوەکە بشێوێنرێ، تاوانی هاندانی رووسیە و ئاگاداری و پشتیوانی سوڵتانی تورکی بە پاڵ بدرێ. بۆئەوەی گوایە ئێران لاواز بکرێ و رووس ئەو هەڵە بقۆزێتەوە».[1]

۳- هەڵوێست لە رووسیا

رووسیا هەروەك لە درێژەی زنجیرە (۱۰) جەنگەکەیدا، لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی تەقەللای فراوانخوازیی خۆی هێنابووە دی و چەندان رێکەوتننامەی پڕ مەرج و گوشاری بەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانیدا سەپاندبوو؛ کە دواترینیان رێکەوتننامەی بەرلین (۱۸۷۸) و بەدەستهێنانی ناوچەکانی: کارس (قارس)، ئەردەهان و باتۆم بوون؛ هەر بەوجۆرەش لە ماوەی (۲۰۰) ساڵ و لە زنجیرەی (٤) جەنگی گەورەی نێوان ساڵانی: (۱۷۲۲، ۱۷۹٦، ۱۸۰۳ -۱۸۱۳، ۱۸۲٦ -۱۸۲۸)دا، توانیبووی چەندان هەرێمی گرنگی قەڵەمڕەوی ئێران داگیر بکات و بیانخاتە سەر قەڵەمڕەوی خۆی، وەك: داغستان، گورجستان، ئازەربایجان و ئەرمەنستانی خۆرهەڵات.

بەم پێیەش رووسیا لە دواچارەکی سەدەی نۆزدەدا، سام و دەسەڵاتێکی بەرفراوانی وای لە ناوچەکەدا پەیدا کردبوو؛ نەك هەر گەورەترین هێزی ناوچەکە بوو، بەڵکو خاوەنی گەورەترین هێزی زەمینی هەموو دنیاش بوو.

لەو زنجیرە جەنگانەیدا، کە لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێراندا کردبووی، کوردستان ببووە مەیدانی لەشکرکێشی و لە هەموو جەنگێکیشدا ناوچەیەکی کوردستان و هەندێ خێڵی رەوەندی کورد، دەکەوتنە ژێر دەسەڵات و ناو قەڵەمڕەوی رووسیاوە.

ئەم نزیکایەتییەی کوردستان لە دەوڵەتی رووسیاوە، ببووە سۆنگەی ئەوەی هەردوو لەشکری عوسمانی و ئێران، هێزی زۆری کوردیشیان تێدابێ؛ کە رووسیا ئاواتی ئەوە بوو، لەو شەڕانەدا کورد بەلای خۆیدا رابکێشێ و هێزیان لێ‌پێك‌بهێنێ، یان ئەگەر ئەمەیشی پێ‌نەکرابێ؛ هەوڵیداوە کورد لەو شەڕانەدا بێلایەن بێت. بۆئەمەش، پێوەندیی زۆری لەگەڵ سەرۆك‌هۆز و ناودارانی کورددا کردووە و توانیویێتی چەند تیپێکی پیادە و سوارە، لە کورد دروست بکات و لە دژی ئێران و عوسمانی بیانخاتە تەك هێزەکانی خۆی؛ وەك ئەوەی لە جەنگی ساڵی ۱۸۲۸دا کردی و توانیبووی (٤) تیپ لە موسڵمانان پێك‌بهێنێ و یەکێکیش لەمانە، کورد بووە.

هەروەها لە جەنگی (۱۸۵۳-۱۸۵٦)دا، دوو تیپیان لە کوردەکانی کارس و یەریڤان پێکهێنابوو. لە جەنگی ساڵی (۱۸۷۸)یشدا تیپێکیان لە کورد پێکهێنابوو، کە (۱۳۰۰) کەس بوون.[2]

---

[1] ساڵح محەمەدئەمین، ل ۱۸۵

بەڵام بە پێچەوانەشەوە، لە دوا جەنگەکانی نێوان رووسیا – تورکیا، رووسیا – ئێران؛ بەشێکیش لە هێزی کورد، بەناوی غەزا و جیهادەوە، شانبەشانی لەشکری عوسمانی و ئێران، لە دژی هێزەکانی رووس جەنگاون. وەك لە دوایین جەنگدا (١٨٧٨) روویدا و شێخ عوبەیدوڵڵا و چەند دەسەڵاتدارێکیتری کورد، پشتیوانییان لە دەوڵەتی عوسمانی کرد.

رووسیاش ئەمەی پێ ناخۆش بوو. بۆیە لە هەردوو کۆنگرەی «سان ستیڤانۆ» و «بەرلین»دا، تۆڵەی لە کورد کردەوە و پشتیوانیی لە کێشەی ئەرمەن کرد.

بەڵام ئەو سام و دەسەڵاتەی کە رووسیا، لە دوا چارەکی سەدەی نۆزدەدا لە ناوچەکەدا پەیدای کردبوو؛ ببووە مایەی ئیرەیی و پەژارە بۆ ئینگلیس و دەوڵەتانیتری ئەوروپا. بەتایبەتیش بۆ ئینگلیس؛ کە دەسەڵاتی رووسیای لە ناوچەکەدا، بە بەربەستێك دەزانی لە بەردەم بەرنامەکانی خۆیدا، بۆ چاوبرینە هیندستان و بۆئەمەش بە هەموو شێوەیەك تەقەللای ئەوەی دەدا دەسەڵات و نفووزی رووسیا لە ناوچەکەدا گەمارۆ بدات؛ وەك لە کۆنگرەی بەرلیندا، بە هاوکاری: نەمسا، ئیتالیا، ئاڵمانیا، گەلە کۆمەکییان لە رووسیا کرد و هەندێ گوشار و مەرجیان، لەسەر دەوڵەتی عوسمانی پێکەم کردەوە و هەندێ ناوچەی تازە داگیرکراویشیان بۆ تورکیا گەڕاندەوە. لە هەمانکاتیشدا بۆئەوەی بیانوو بەدەست رووسیاوە کەمتر بکەنەوە؛ تا کەمتر دەستبخاتە ناو کاروباری قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە؛ ئەوە بوو کاری جێبەجێکردنی بەندی (٦١)ی رێکەوتننامەی بەرلین؛ (کە تایبەت بوو بە کێشەی ئەرمەنەوە)؛ ئینگلیس ئەوەشی خستە ئەستۆی خۆی.

شێخ عوبەیدوڵڵاش ئەم فێڵ و تەڵەکە و گەلە کۆمەکییە نێو دەوڵەتییەی دەدی، کە زلهێزەکانی ئەوروپا، بەرێنوێنی ئینگلیس، دژی رووسیا دەیکەن و ئەوەشی دەزانی، کە سەرکەوتنەکانی رووسیا، بە هۆی لەشکرکێشیی زۆر و جەنگینی راستەوخۆ و ئازایەتی و توانای سەربازیی لەشکرەکەوەیەتی؛ نەك فرت و فێڵ و کاری سیاسییانەوە. بۆیە پێی وابوو رووسیا وێنەی ئازایەتی و (شێرایەتی) و ئینگلیسیش وێنەی فێڵ و تەڵەکەیە، کە کاری (رێوی)یە، لەبەرئەوە لەم هەلومەرجەدا، بە چاکی دەزانی لایەنگریی رووسیا، واتە (لایەنگریی شێر بێت، نەك هی رێوی)، چونکە:

١– لە بەشی باکووری ئێران و خۆرهەڵاتی تورکیاوە، راستەوخۆ هاوسنووری کوردستان بوو.

٢– هێزێکی گەورە و بڕیاردەر بوو لە ناوچەکەدا و هەر بەرنامەیەکی هەبووبێت، بە رێگەی جەنگ بە دەستی هێناوە.

---

[٢] (مینورسکی – الاکراد – ترجمە: د. معروف خزنەدار – بغداد ١٩٦٩ – ص ٨٢ ، ٨٣)

٣- راپەڕینەکانی گەلانی باڵکان و پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی بۆیان؛ بە پشتیوانیی رووسیاوە هاتبووە دی.

٤- داکۆکیکردن لە کێشەی ئەرمەن بۆ رزگارکردنیان لە ژێردەستەیی و زوڵمی عوسمانی و هێنانە گۆڕی بەندی (٦١)ی پەیماننامەی بەرلین، هاندەرێك بوو بۆ شێخ عوبەیدوڵلاّ ؛ تا بە هەمان ئاوات و چاولێکەریی، چاو ببڕێتە رووسیا.

٥- بەو هۆیەوە کە ئینگلیس جێبەجێکردنی بەندی (٦١)ی پەیماننامەی گرتبووە ئەستۆی خۆی؛ بۆیە رووسیا بە ئەندازەی دیپلۆماتەکانی ئینگلیس، پروپاگندەیان لەناو ئەرمەنەکانی عوسمانیدا، دژی کورد و «یەکێتی کوردان» نەدەکرد.

٦- نفووزی رووسیا لە ناوچەکە و لە ناو کوردیشدا، لە چاو ئینگلیسدا، زۆرتر بوو.

١/٥/٣: ناردنی یوسفئاغا- بۆ دووەمین جار - بۆ لای کۆنسوڵی رووسیا

لەم پێناوەشدا شێخ عوبەیدوڵلاّ لە سەرەتای هەنگاو هەڵگرتنیدا بۆ پەیداکردنی پشتیوانیی مەعنەویی لە کێشەی کورد؛ رووەو رووسیا بزوا و بە هەموو جۆرێك تەقەللای دەدا پێوەندی لەگەڵ دیپلۆمات و باڵوێز و کۆنسوڵگەکانی رووسیادا دروستبکات و یەکسەریش دوای کردنەوەی کۆنسوڵگەی رووسیا لە «وان»، لە ئەیلوولی ١٨٧٩دا، بە هەلی زانی «نوێنەرەکانی بە هەموو برو بیانوویەك خۆیان دەکرد بە کۆنسوڵگەی رووسدا لە ئەرزەرۆم»...[1] لەمبارەیەوە (کامساراکان)ی سەرکۆنسوڵی رووسیا لە وان، دەنووسێ: «هەر ئەوەندەی یاریدەدەرێتی کۆنسوڵخانەکەمانم لە وان گرتە دەست، خێرا عوبەیدوڵلاّ دووجار «یوسف ئاغا»ی باوەڕپێکراوی خۆی بە پێشنیارەوە نارده لام».[2]

شێخ عوبەیدوڵلاّ لەم تەقەللایانەیدا، لەوە نائومێد و ماندوو نەدەبوو، کە ئەو باڵوێز و کۆنسوڵانە، دەستیان بە رووی نوێنەرەکانییەوە دەنا و وەڵامێکی روون و بنبڕیان نەدەدانەوە. بۆیە پەیتا پەیتا و بۆ زیاتر بیرخستنەوە و ناچارکردنیان بۆ وەڵامدانەوە و هەڵوێست نیشاندان، دەیناردنەوە هەمان باڵوێزخانە و گوشاری ئاشتییانەیان دەخستنە سەریان... ئەمکارەیشی (زۆرتر) هەر لەگەڵ دیپلۆماتانی رووسیادا کردووە و ئەوەندەی سەری کردۆتە سەر باڵوێز و کۆنسوڵخانەکانی رووسیا؛ بەو ئەندازەیە لەگەڵ ئینگلیسدا نەیکردووە.

لەم پشت بەستنەیشیدا بە رووسیا؛ بەوە روونی دەکردەوە، کە «رووسیا دراوسێی کوردە؛ لەبەرئەوە هەمیشە زیاتر لە بەریتانیا رێزی لێگیراوە»[3]

---

[1] خالفین، ل ١٦٩

[2] جەلیلی جەلیل-ل ٨٤

[3] هەمان سەرچاوە – ل ٨٥

٢/٥/٣: ناردنی سەیید محەمەد سەعید - بۆ سێیەمین جار - بۆ لای کۆنسوڵی رووسیا

لە تشرینی یەکەم (ئۆکتۆبەر)ی ١٨٧٩دا، بۆ سێیەمین تەقەڵلا، نوێنەرێکیتری شێخ عوبەیدوڵلا ، واتە: خەلیفە محەمەد سەعیدی ناردەوە بۆ لای کامساراکان. لەم جارەیاندا هەموو ئامانجە سیاسییەکانی و هەموو ئەو هۆیانەی وایان لێدەکرد، راپەڕێت؛ بە ئاشکرا بە سەیید محەمەد سەعیددا راسپاردبوو، تا بە کامساراکان رابگەیەنێ، کە: «شێخ گەیشتۆتە ئەو بروایەی ئیمپراتۆریەتەکە (ئیمپراتۆریی عوسمانی) لە توانایدا نەماوە، ئەمن و ئاسایشی میللەتانی ژێردەستی بپارێزێت و ئەمەش لە ئەنجامدا دەگاتە ئەوەی ببێتە هۆی هەرەشەیەك بۆ ماڵ و موڵکی خەڵکی وڵاتەکە. لەبەرئەوە (شێخ) راستبوونەوە لە پێناوی چاکە و کەڵکی ئەو میللەتە، بە کارێك و ئەرکێکی سەرشانی دادەنێت. میللەتیش (شێخ) بە پارێزەری راستەقینەی خۆی دەزانێ... شادەماری هەموو خراپەیەك لە تەماعکاریی دەسگاکانەوە دەستپێدەکات، لە نوێنەرانی پلەی هەرەخوارەوە، واتە: لە زەبتییەکانەوە دەستپێدەکات و لە پلەکانی سەرەوەی دەسگاکاندا دوایی دێت؛ ئەوانەی دوا دڵۆپی خوێنی میللەت دەمژن. ئەو میللەتەی داخ و زۆرداریی چەشتنی، گەیشتۆتە سەر لووتی و تینی تێدا نەماوە. نەك هەر مەسیحییەکان، بەڵکو کوردەکانیش خوێنیان دەمژرێت. هەر لەبەر کردەوەی خراپ و ناڕەوای دەسگاکانی بەڕێوەبەرایەتییە، کە کوردەکان ناچار دەبن رووبکەنە جەردەیی و راو و رووت... شێخ لەو خەباتەیدا دژی دەوڵەتی عوسمانی بەرپای کردووە، پشتی بە پاراستن و لێپرسینەوەی رووسیا ئەستوورە و هەمیشە حسابی بۆ دەکات... ئەگەر هاتو رووسیا لەگەڵ تورکیا، یان لەگەڵ بەریتانیادا بکەوێتە شەڕەوە؛ ئەوە کورد دەتوانێ رۆڵی لە چارەنووسی شەڕەکەدا هەبێ، چونکە هەموو رێگاوبانە شاخاوییە گرنگەکانی: وان، دیاربەکر، بەدەست کوردەوەیە»[١]

دیپلۆماتەکانی رووسیا، سەرەڕای ئەوەی زۆر بە پەرۆش و سەرنجەوە، لە هەردوو بەشی بندەستی عوسمانی و قاجاریدا، لە رێگەی باڵوێز و کۆنسوڵ و چاودێر و جاسووسەکانیانەوە، شوێنپێی تەقەڵلا و پێوەندییەکانی شێخ عوبەیدوڵلا و رووداوەکانیان هەڵدەگرت و سەرەڕای ئەوەش کە «ئیڤانۆڤ»ی کۆنسوڵی رووسیا لە ئەرزەڕۆم، دەربارەی هەلومەرجی هەڵچووی کوردستان، بۆ سەرووتری خۆی دەنووسێ: «بڕوام وایە کوردستان بیر لە راستبوونەوە دەکاتەوە و بگرە خۆی بۆ ئامادە دەکات».[٢]

یان «کریبلی»ی کۆنسوڵی رووسیا لە ئێران، لە ساڵی ١٨٧٨دا، کە ئاگاداری ئەوە بوو، شێخ عوبەیدوڵلا خەریکی خۆئامادەکردنە، بۆ راپەڕین و شۆڕش دژی عوسمانی و هەر خۆیشی بۆ سەرووتری دەنووسێ: «شێخ نیازی وایە هەرایەك دژی دەوڵەتی عوسمانی

---

[١] جەلیلی جەلیل – ل ٨٤–٨٥

[٢] هەمان سەرچاوە، ل ٥٥

هەڵبگیرسێنێ؛ بەتـەمای ئەوەیـە لـە کوردسـتانی عوسـمانی، حکومـەتێکی سـەربەخۆ، بـە سەرۆکایەتی خۆی پێکبهێنێ»[1] بەلاّم دیسانیش رووسـیا لـە هیـچ قۆنـاغێکی خۆئامـادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ شۆڕش، هیچجۆرە هەڵوێستێکی دۆستانە و بـیرورا گۆڕینەوەیـەکی لەگـەڵ شێخ نەنواند! کە لەمبارەیەوە «رۆبەرت ئۆڵسن» دەڵێ: «چونکـە رووسـیا نەیدەویسـت ئـەو ناوچانەی بە پێی پەیماننامـەی بـەرلین، لـە خۆرهـەڵاتی تورکیـا، بەدەسـتیهێنابوون؛ کـە هەندێکییان بە تەواوی کورد بوون، لەدەست خـۆی بـدات. هـەروەها نەیدەویسـت وڵاتێکـی کورد، بەتایبەتیش کاریگەر بە ڕێبازی نەقشبەندی، لە دراوسێی سنووری قـەفقازدا هـەبێ. چونکە لە دەیەی (١٨٣٠)دا، خۆی لەگەڵ بزووتنەوەی «شێخ شامیل»دا تووشی کێشە بـوو، زۆریش بە زەحـمـەت سـەرکوتیکردبوو.[2]

٣/٥/٣: ناردنی نوێنەری کورد - بۆ چوارەم و پێنجەم جار - بۆ لای نوێنەری رووسیا

بەلاّم شێخ لە رووسیا بێهیوا نەبوو، چونکە: دوای ئەوەش کـە گەلەکۆمـەکیی ئـێران – رووسیا – بەریتانیاشیان لێکرد و دواییتر بابیعالـی داوای لێکرد: دەبێ بۆ ئەستەموول بچـێ؛ شێخ عوبەیدوڵلاّ پێش ئەوەی لـە کوردسـتانەوە بکەوێتـە ڕێ؛ هەمدیسـان تەقـەللای لەگـەڵ رووسـیادا دەسـتپێکردەوە و بۆئەمـەش لـە سـەرەتای بـەهاری (١٨٨١)دا، خەلیفـە سـەیید محەمەد سەعیدی ناردە لای کامساراکان، کە «بڕوای شێخ بە رووسیا و هیـوای یارمـەتیدانی پێ ڕابگەیەنێت»[3]

دوای هەڵاتنیشی لە ژیانی دەستبەسـەریی لـە ئەسـتەموول و گەڕانـەوەی بـۆ هـەکاری و دەستپێکردنەوەی تەقەللای نوێ بۆ هەڵگیرساندنەوەی شۆڕش؛ جارێکیتریش «عەلـی قاسـم ئۆغلـی»ی نوێنەری خۆی بـۆ لای کامسـاراکان لـە وان نـاردەوە و لـە زمـانی شـێخەوە پێـی ڕاگەیاند، کە کوردەکان لەمـە زیـاتر نـاتوانن فـەرمانڕەوایی رەقـی تـورك قبـووڵ بکـەن و لـە خەباتدا دژی ئەستەموول، داوای پشتگیریی لە رووسیا دەکـەن. لـە بەرئـەوە ئەگـەر رووسـیا قایل ببێ، وا شۆڕشێکی سەرتاسەریی کوردی بەرپادەکات.[4]

شێخ عوبەیدوڵلاّ لـەم پێداگرتـن و هیـوا نەبڕینـەیدا لەگـەڵ دیپلوماتـانی رووسـیا، تـەنیا پشـتگیریی مەعنـەویی رووسـیای مەبەسـت بـوو، ئـەگینا وەك خـاڵفین دەڵـێ «داوای هیـچ

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٦٧

[2] روبرت اولسن – قيام شيخ سعيد پيران ، ل ٢٧

[3] خالفین ، ل ١٦٩. هەروەها: جەلیلی جەلیل – ل ١٤٤–١٤٥

[4] خالفین، ل ٢٠٦

یارمەتییەکی ماددی نەدەکرد»[1] و بە هیوای ئەوە بوو دوای رزگارکردنی کوردستان، ئەوسا هەتا هەتایە دەچێتە ژێر دەسەڵاتی رووسیاوە، کە کوردەکان زۆریان پێخۆشە.[2]

سەیر ئەوەیە، شێخ عوبەیدوڵڵا دوای سەرنەکەوتنیشی لە دووەمین تەقەللای هەڵگیرساندنەوەی شۆڕشدا و دوای ئەوەی لە لایەن هێزەکانی عوسمانییەوە بە گیراویی بەرەو مووسڵ و مەککە دەبرا، هێشتا هیوای بە هەڵگیرساندنەوەی شۆڕشێکیتر هەبوو. بۆئەمەش هێشتا دەیویست بۆ ئەم قۆناغەشیان، هیوا لە رووسیا نەبڕێ و داوای پشتیوانیی لێبکاتەوە... بەم هیوایەوە و بە گیراویی و بە دەمڕێوە بۆ (مەککە)، پێشنیاری بۆ چیلینگاروڤ ی بازرگانی رووسی، لە هەکاری کرد، تا «بە دزییەوە بچێت بۆ ئەودیو قەفقاس» و پێوەندی بە نوێنەرانی رووسیاوە بکات و ئاگاداریان بکات، کە «شێخ لەگەڵ ئەستەمووڵدا تێکچووە»[3]

٤/٥/٣: هەڵوێستی رووسیا لە کێشەی کورد

«بەلام هەڵسەنگاندنی دیپلۆماتە بچووکەکانی رووس لە ناوچەکەدا، ئەگەرچی لە دیاریکردنی هەڵوێستی دەوڵەتەکەیاندا، رەنگە هۆیەکی بڕیاردەر نەبێ، بەلام بێگومان دەتوانێ کاری ئیجابی، یان سەلبی بکاتە سەر، بەم پێیە هەڵوێستی نادۆستانەی دیپلۆماتەکانی رووس لە ناوچەکەدا، دەوری هەبووە، لە هاندانی دەسگاکانی سەرووتردا، بۆ بڕیاردانی خێرا لە دژی»[4]

لەم رووەوە، ئەو «کامساراکان»ەی کە کۆنسوڵی رووسیا بووە لە (وان) و شێخ عوبەیدوڵڵا چەندان جار بە دڵی پڕ لە خۆزگە و هیواوە، نوێنەری خۆی بۆ لای ناردووە و داوای پشتیوانیی مەعنەویی لێکردووە؛ کەچی کامساراکان، کە خۆی بە بنەچە (ئەرمەنی) بووە؛ دوور نییە ئەم دیپلۆماتە رووسە، هەمیشە راپۆرتی نادۆستانەی بە پێچەوانەی راستیی و بە پێچەوانەی خواستی کورد و شێخ عوبەیدوڵڵاوە بە سەرووتری خۆی گەیاندبێت، بۆئەوەی:

«(١- پشتی داواکانی کورد نەگیرێ و خواستەکانیان رەت بکرێتەوە.

٢- پشتی حکومەتە مەرکەزییەکان بگیرێ.

٣- لە باتی کورد، پشت بە مەسیحییەکان ببەسترێ، کە پێشکەوتووتر و زیرەکترن و زووتر شت فێر دەبن و دەوڵەمەندترن.[5]

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

[3] هەمان سەرچاوە-ل٢٠٨

[4] سالح محەمەدئەمین، ل ١٨٢

[5] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

٤- پیشاندانی جوولانەوەکە، کە دەستی ئینگلیزی تێدایە و لەوانەیە ئینگلیز بۆ دەسکەوتی خۆی بیقۆزێتەوە. ئەمەش بۆ شێواندنی، لای دەسگاکانی سەرووی خۆیان.[1]

٦/٣: هەڵوێست لە ئێران

مێژووی پێوەندیی نێوان ئێران و شێخ عوبەیدوڵلا دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی دوورتری پێوەندیی نێوان سەیید تەهای باوکی شێخ عوبەیدوڵلا لەگەل فەتحعەلیشای قاجار (١٧٧١-١٨٣٤) و عەبباس‌میرزا (١٧٩٨-١٨٣٤) بە گشتی و بەتایبەتیش بۆ رۆژگاری شاهێتی محەمەدشای قاجار (١٨٣٤-١٨٤٧)، کە رێز و دۆستایەتییان لە لایەکەوە دەگەرێتەوە بۆ پلەوپایە و ناوبانگی سەییدتەها و لە لایەکیتریشەوە بۆ ئەو هۆیەی کە یەکێك لە ژنەکانی محەمەدشا (خەدیجە خانم)، کچی یەحیاخانی چەهریق بووە؛ کە یەکێك بووە لە میرە کوردەکانی هەکاری و بنەماڵەکەیان خۆیان بە وەجاخزادەی خەلیفەکانی عەبباسی داناوە و لە هەمان‌کاتیشدا لە تەریقەتدا نەقشبەندی و موریدی سەیید تەها بوون.

محەمەدشا، چەند گوندێکی سەرسنووری ئێران - عوسمانی (لە ناوچەی مەرگەوەر)، بە دیاری لە سەر سەیید تەها (وەقف) کردووە و بەو بۆنەیەوە دانیشتووانی ئەو چەند گوندەش باجیان بە دەوڵەتی قاجار نەداوە.

محەمەدشا، لە سەرەتای دانانی جێنشینی خۆیدا، (ناسرەدین)ی کورە گەورەی کردبووە جێگری خۆی، کە لە ژنی یەکەمی بووە بەناوی (مەلەك جیهان خانم - نازناوی مەهدعولەییا - یشی هەبووە). هاوکات کورێکیتریشی زۆر خۆشویستووە، کە لە ژنە کوردەکەی بووە و لە خۆشەویستیدا بەناوی باوکییەوە ناوی ناوە: (عەبباس میرزا)، کە (٨) ساڵ لە (ناسرەدین)ی باوك برای بچووکتر بووە.

بەڵام ماوەیەك پێش‌مەرگی، دڵی لە (مەلەك جیهان‌خانم) رەنجاوە و ویستوویەتی (ناسرەدین) لە (وەلیعەهد - جێنشین)ی بخات و لە جێی ئەو، عەبباس میرزای کوری دووەمی بکاتە جێگری خۆی و بۆئەمەش نازناوی (نائب‌السلطنه)ی پێداوە، بەم هۆیەوە (مەلەك جیهان‌خانم) و (ناسرەدین) رقیان لە خەدیجە خانم و عەبباسی کوری هەڵگرتووە.

کە محەمەدشا مرد، ناسرەدین کرا بە (شا) و هەر لە سەرەتای دەست‌بەکاربوونیشییەوە، گومان و مەترسیی ئەوەی لە عەبباس‌میرزا دەکرد، کە تەخت و تاجەکەی لێ‌داگیر بکات. بۆیە هەر زوو دەستی‌کرد بە پەلپ و بیانوو گرتن بە عەبباس و خەدیجەخانم و هەرچی خشڵ و داراییەکیان هەبوو، لێی داگیرکردن و هەمیشەش خەریکی لەناوبردن و بێ‌سەر و شوێن کردنیان بوو.

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە

ئەم ترس و گومانەی ئەوەندە بەسەریدا زاڵ بوو، هەتا ئەو رۆژەش کە لە لایەن میرزا رەزای کرمانی‌یەوە کوژرا (١٨٩٦)، هەر لە دڵی دەرنەچوو.

ساڵی ١٨٥١ (بابی یەکان) تەقەللای کوشتنی (ناسرەدین شا)یان دا و برینداریان کرد. ناسرەدین ویستی بەسەر عەبباسدا بیهێنێ و بیکاتە بیانووی کوشتنی، یان گرتنی. مەلەك جیهان خانمی دایکیشی ویستی کوێری بکات؛ بەڵام باڵوێزانی ئینگلیس و رووسیا بە جووتە کەوتنە تەقەللای رزگارکردنی و ناسرەدین‌شایان رازی کرد. بۆ زیاتر دڵنیاکردنیشی، بە چاکیان زانی بۆ شوێنە دوورەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی دوربخرێتەوە.

عەبباس میرزا لە سەرەتای ساڵی ١٨٥٢دا چووە بەغدا و نزیکەی ٢٦ ساڵی تێدا مایەوە. ماوەیەکیش چووە ئەستەموول. ساڵی ١٨٧٧، ناسرەدین‌شا رێگەی دا عەبباس میرزا بگەرێتەوە ئێران و لە ١٨٧٨دا، واتە: لە گەرمەی جەنگی رووسیا – عوسمانی‌دا گەیشتەوە تاران. بۆئەوەش خولیای تاج و تەختی شاهێتی لەسەردا نەهێڵێ، نازناوی (نائب‌السلطنه)ی لێ‌سەندەوە و نازناوی (ملك‌ئارا)ی پێبەخشی، ماوەیەکیش کردییە فەرمانرەوای (زنجان). بەڵام زۆری لێ‌نەمایەوە و لە ترسی گیانی، بەرەو قەفقاس هەڵات. دوای چەند مانگێك ناسرەدین‌شا بەخشی و لە سەرەتای ١٨٧٩دا بۆ ئێران گەرایەوە.

ئەم رق و قینەی ناسرەدین‌شا و دایکی، لە عەبباس میرزای نیوەکورد و دایکە کوردەکەیشی؛ هەر زوو پریشکی بەر شێخ عوبەیدوڵڵاش کەوت و کەوتنە تەقەللای کەمکردنەوەی دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە سەر سنوورەکانی ئێران – عوسمانی و لە ناو کوردەکانی قەڵەمڕەوی قاجاری‌دا، کە لەم ساڵانەدا شێخ عوبەیدوڵڵا ، تا دەهات رەگوریشەی لەناو کوردەکانی ئێراندا قووڵتر و بەربڵاوتر دەبوو. جگەلەمەش (وەك لە بەشەکانی پێشوودا وتمان)، کەوتبووە کرینی زەوی‌وزرای کشتوکاڵ و گوندی زۆر لەو ناوچانەی سەرسنووردا و ژمارەی گوندەکانی گەیاندبووە (٢٠٠) گوند.[1]

لەم ماوەیەدا (١٨٧٠) ناسرەدین‌شا کەوتە پەلپ و بیانووگرتن بە مورید و گوندنشینەکانی سەر بە شێخ و هەر بە فرمانی دەرباری قاجاریش بوو، کە لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٨٧٢دا «حاجی یوسف‌خان – شوجاعەدوولە»ی سەرداری «ورمێ» و «خۆی» ، بە ناوی کۆکردنەوەی باجەوە گوشاری بۆ سەر گوندنیشنەکانی ناوچەی «مەرگەوەر»ی سەر بە «شێخ» برد و لەشکرێکی گەورەی ناردە سەر مەرگەوەڕ و سەربازەکانی زۆر بێ‌بەزەییانە کەوتنە سووتاندنی گوند و سامانی کوردان و تاڵانکردنیان.

---

[1] جەلیلی جەلیل ، ل ٨٠

که شێخ بەمەی زانی، سوارەکانی نارد و شەڕ و تێهەڵچوونێکی قورس، لەگەڵ لەشکری دەوڵەتەدا روویدا.[1] لە ئەنجامدا (٤٨) کەس لە گوندی (گردوان) کوژران و بایی (٥٠) هەزار تمەن، سامانی ناوچەکە بە تاڵان برا.[2]

١/٦/٣: ناردنی نوێنەری کورد بۆ تاران

بەڵام بۆئەوەی کارەساتەکە گەورەتر نەبێت، شێخ عوبەیدوڵڵا بە پەلە «سەیید حەسەنی سابلاخی» بە نوێنەرایەتی خۆی بۆ لای بەرپرسانی قاجاری نارد[3] و هاوکاتیش داوای لە سوڵتانی تورك کرد، تا داوا لە ئێران بکات لیژنەیەك بۆ لێکۆڵینەوەی کارەساتەکە پێك بێت و لەگەڵیشیدا ئەو بەڵگانەیشی پێدا ناردبوون، کە دەیسەلمێنن ئەو گوندانە، کاتی خۆی لە لایەن محەمەدشای قاجارەوە، لەبارەی باجەوە بەخشراون. بەڵام کاربەدەستانی ئێران گوێیان بە مافەکانی شێخ نەدا. شێخیش هەڕەشەی لە سوڵتان کرد، کە ئەگەر بۆ ئەم کارە بە دەنگییەوە نەچێ، ئەوا ڕاپەڕینێکی سەرتاسەریی کوردان بەرپا دەکات.

سەرکۆنسوڵی رووس لە ئازەربایجانی خواروو، لەم رووەوە دەڵێ: «ئەم هەڕەشەیەی عوبەیدوڵڵا کارێکی گەورەی کردە سەر تورك، چونکە دەیانزانی ئەگەر عوبەیدوڵڵا ڕاپەڕێت، ئیتر جڵەوی ناگیرێتەوە.»[4]

ئەم کارەی شوجاعولدەولە، کێشەیەکی سیاسی گەورە و پشێویی بۆ هەردوو سنووری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران دروستکرد. بۆیە والی ئەرزەرۆم داوای لە کۆنسوڵی تورك لە تاران کرد، تا هەموو تەقەللایەك بدات، بۆ رازیکردنی عوبەیدوڵڵا لە لایەن ئێرانییەکانەوە. خالفین دەڵێ: پشتگرتنی ئەم داوایەی عوبەیدوڵڵا، لە لایەن تورکەوە، دوو هۆی هەبوو؛ هۆی یەکەمیان: ئەستەموڵ نەیدەتوانی هێز و دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵڵا لە بەرچاو نەگرێ؛ چونکە (شێخ) لای دانیشتووانی ناوچەکانی دەوروپشتی، پایەیەکی پیرۆزی هەبوو. هەروەها لای پیاوماقووڵانی ئەستەموولیش جێگای بەنرخ بوو؛ بە ڕادەیەك وەك «نوڤیکۆڤ»ی کونسوڵی رووسیا، لە تورکیا دەڵێ: کە عوبەیدوڵڵا لە ڕێی حەجەوە چوو بۆ ئەستەموول، زۆر لە وەزیرەکان هاتن بە پیرییەوە و کڕنۆشیان بۆ برد و دەستیان ماچ کرد.[5]

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٩

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان بەڵگە

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان بەڵگە

[4] خالفین، ل١٢١

[5] خالفین، ل١٢٢

٢/٦/٣: پێکهێنانی کۆمیسیۆنی نێودەوڵەتی

لەبەر ئەم هۆیانە، کۆمسیۆنێکی نێـو دەوڵـەتییان بـۆ پێکهێنـاوە، کـە بریتـی بـووە: لـە نوێنـەرانی هـەردوو دەوڵـەتی ئـێران و عوسـمانی و نوێنـەری شـێخ عوبـەیدوڵلا ؛ کـــە وەك (وەفایی)ی شاعیر لە بیرەوەرییەکانیدا باسی دەکات: «وەفایی» خۆی لەو کۆمیسیۆنەدا بۆتـە نوێنەر و دەمراستی شێخ و لە هەمان کاتیشدا بۆتە سـکرتێری کۆمیسـیۆنە سـێقۆڵییەکە و بـۆ ماوەی (١٤–١٥) مانگ خەریکی چارەسەری ئەو کێشەیە بوون؛ کـە لـەم (١٤–١٥) مانگـەدا (٨) کۆبوونەوەی هاوبەشیان پێکهێناوە.[1]

پێکهێنانی ئەم کۆمسیۆنە سێ قۆڵییە، سەرەرای ئەوەی بەڵگەی دەسەڵات و پلە و پایە و گوشاری شێخ عوبەیدوڵلایە، لە سەر هەردوو دەوڵەتی قاجاری و عوسـمانی؛ کـە نـەك هـەر بتوانێت ناچاریان بکات لەسەر داوای خۆی؛ کۆمیسیۆنی سێقۆڵیی بۆ پێـك بهێنـن، بـەڵکو نوێنەرێکی خودی (شێخ)یش ببێتە لێپرسراوی کۆمیسیۆنەکە.

لەم کۆمیسیۆنـەدا، کە (ئاقا میرسادق) نوێنەری دەوڵەتی ئێران بوو؛ نـاوبراو لـە ئاکـامی توێژینەوەکانیدا بۆ ئێرانی نووسی، کە: شێخ عوبەیدوڵلا بەڵگەی یاسایی لە لایـەن محەمـەد شای قاجارەوە بە دەستەوەیە؛ بێ هیچ چەند و چوونێك دەیسەلمێنن کە ئـەو گوندانـە، هـی خودی شێخ عوبەیدوڵلان و شوجاعدەولەش ئەم هێرش و پەلامارەی هەر بۆ بەرژەوەندی خۆی کردۆتە سەر ئەو ناوچانە و ئەو شەر و کوشتارەی کردووە و ئەو بە پەلـە دەوڵەمـەند بوونـەی (شوجاعولدەولە)ش جێی پرسیارە!! لە بەرامبـەر ئەمانـەدا، بـالیۆزی دەوڵـەتی عوسـمانی، داوای بژاردنی زیانەکانی شێخ عوبەیدوڵلای کردووە. کەچی لەباتی وەلام؛ باڵوێزی ئێران بە پێچەوانەوە، داوای باجی (٣) ساڵ کەڵەکەبووی پێشتری لە شێخ عوبەیدوڵلا دەکرد.[2]

لەبەرئەوە روو وەرگێرانی ئێران لە داواکانی شێخ عوبەیدوڵلا و دەوڵەتی عوسـمانی، بووە هـۆی نـارەزایی عەشـایەری کـوردی قەڵـەمرەوی عوسـمانی و هـێرش بردنـە سـەر ئـێران و زیانگەیاندن بە (شنۆ) و گوندەکانی دەوروبەری.

ئەم هێرش و پەلامارە، کە نزیکـەی (٧) هـەزار سـوارە و پیـادەی کـوردی تێـدا بەشـدار بوون؛ بووە مایەی راگیرانی کاری کۆمیسیۆنە هاوبەشـەکە. بەتایبـەتیش کـە جـەنگی سـاڵی ١٨٧٧–١٨٧٨ی رووس و عوسـمانی بەسەرداهات؛ بێدەنگییان لێکرد.

ئـەم کۆمیسـیۆنە نێـو دەوڵەتییـە، جگـە لـەوەی لـە «بیرەوەرییـەکانی وەفـایی»دا باسـی لێوەکراوە؛[3] لە زۆر لەو بەڵگەنامە و کتێبە مێژووییانەشدا، باسی لێوە هـاتووە، کـە سـەبارەت

---

[1] محەمەدرضا نصیری ، اسناد و مکاتبات ایران (قاجاریە) جلد ٣، ل: سیویك (مقدمە).

[2] پاشکۆی ژمارە یەك، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٦٥

[3] بیرەوەرییەکانی وەفایی – ل ٢١

به «شێخ» یان نووسیوه.[1] بەتایبەتیش بەرگی سێیەمی (گزیده اسناد سیاسی ایـران و عثمـانی) که (١٥) بەڵگەنامەی سەبارەت بەم بابەتانە تێدایە و زۆربەیان ئەو نامانەن، کـە لـە نێـوان وەزیرانـی دەرەوە و بـاڵوێزانی ئـێران و عوسـمانیدا گۆڕدراونەتـەوە.[2] لـەم بەڵگەنامانـەدا دەردەکەوێ کە دوای تەنگ پێهەڵچنین و هێرشی «شوجاعولدەولە»، بۆ سەر گوندنشـینەکانی سەر بە شێخ عوبەیدوڵڵا ، جارێکیتریش (ئیقبالدەولە)ی فەرمانڕەوای (ورمێ)، پێش ئـەوەی بیەلـێ شوێن زامەکانی کارەساتەکەی شوجاعولدەولە، لـە جەسـتەی دانیشتووانی ناوچـەی (مەرگـەوەڕ)دا سـاڕێژ بکـرێ، هێرشـێکی دڕندانـەی بردۆتـە سـەر هـەمان ناوچـە و زیـان و کوشتارێکی بێبەزەییانەی لە لایەنگرانی (شێخ) کردووە.

لە دووتویی ئەم بەڵگەنامانەی لە نێوان بەرپرسانی ئەم دوو دەوڵەتەدا گۆڕدراونەتەوە، بە ئاشکرا دەردەکەوێ، کـە بـۆ مـاوەی نزیکـەی (١٠) سـاڵی نێـوان سـاڵانی (١٨٧٠–١٨٨٠)، زۆربـەی ململانـێ و کێشـەکانی نێـوان سـنوورەکانیان، هـەر ئاکـامی فراوانبوونـی زیـاتر و بەردەوامی دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵڵایە و هەردوو دەوڵەتەکەش دەیانەوێ سـنوورێك بـۆ ئـەو فراوانبوونـە و دەسـەڵاتەی شـێخ دابنێـن؛ بەتایبـەتیش زۆربـەی ئـەم تـەنگ پێهـەڵچنین و شەڕپێفرۆشتنانە، لەلایەن دەوڵەتی قاجارییەوە سەرچاوە دەگرێت. چونکە دەوڵـەتی قاجـاری دەیزانی سەرەتا و نیشانەکانی گرژبوونەوە و دروستبوونەوەی جەنگێکی تازە، لە نێوان رووس و عوسـمانی؛ واتـە: جـەنگی (١٨٧٧–١٨٧٨) دەرکـەوتوون. بۆیـە دەیویسـت لـە رێگـەی دروستکردنی کێشە و گوشاری سنوورەوە لەگـەڵ تورکیـادا، کۆنـەقین و داخـوازی و پـەلپ و بیانووەکانی خۆی بە تورکیا جێبـەجێ بکـات. لـە بەرامبەریشـدا دەوڵـەتی عوسـمانی، کـە راپەڕینە پەیتاپەیتاکانی گەلانی باڵکان و تێکچوونی پێوەندی نێوان تورکیا و رووسیا و ئێران، گوشـاریان بـۆ هێنـابوو، نـەیدەوێرا پـێ بـە پێـی ئـێران، وەك جـاران، دڕندانـە قـەلاچۆی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی رزگاریخوازانەی کورد بکات.[3]

لە نێوان ئەم بەڵگەنامانەوە دەردەکەوێ کە هێزەکانی «شـێخ» هیچکـاتێ دەستپێشـخەری هێرش و پەلامار نەبوون، بەڵام لە هەمان کاتیشدا کاردانـەوەی ئـەم هـێرش و پەلاماردانـەیان داوەتەوە. بۆیە لە خوێندنەوەی ئەم «١٥» بەڵگەنامەیەدا دەزانین، کـە هـێرش و شـاڵاوەکانی ئەم ماوەی چەندان ساڵە، بە لای زۆرەوە لای هێزەکانی قاجارەوە بوون....

---

[1] محمـد رضا نصيری – اسناد و مكاتبات تاريخی ايران (قاجاريه) جلد٣– چاپ اول ١٣٧١ش– انتشارات كيهان – ل (سیويك مقدمه)

[2] بنواڕە پاشكۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەكانی (ژمارە: ٥٤٥، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٦٨، ١/٥٦٩، ٢/٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢).

[3] خالفين–ل١٤٠

٧/٣: قۆستنەوەی ناکۆکی

بەلاّم بەدەم ئەم گیروداره‌شەوە، شێخ عوبەیدوڵلاّ بە وردی ئاگاداری ناتەبایی و ناکۆکییەکانی ناو بنەماڵەی ناسرەدین‌شا و دەرباری قاجار بووە. بۆیە بەهیوای قۆستنەوەی ئەم ناتەبایی و ناکۆکییەی ناو ریزی دوژمنەکانی و کەڵکوەرگرتن لە ناتەبایی ناو بنەماڵەکەیان، لەسەر کێشەی حوکمڕانیی؛ لە کاتی لەشکرکێشییەکەیدا بۆ سەر ئێران، هەموو بەرنامەکانی (لای خۆیەوە) بەجۆرێك هاوئاهەنگ دارشتبوو، تا کە ورمێ و موکریان و ئازەربایجانی ئازاد کرد؛ ئەو کاتە بتوانێ لەرێگەی عەبباس‌میرزاوە، دەستی بگاتە دەرباری قاجار(تاران) و لە ئێراندا دەسەلاّت بگرێتە دەست. چونکە:

١- لە کاتی ئابلۆقەدانی ورمێ‌دا، لە نامەیەکدا کە بۆ «میرزا حسین آقا مجتهد»ی گەورەی ئاخوندە شیعەکانی ورمێ نووسیوێتی، باس لەوە دەکات، کە تەنیا (٢) رۆژ لە ورمێ دەبێ و لەوێوە دەچێ بۆ «تەورێز».[1]

٢- ئەوکاتەی شێخ بەهیوای گرتنی شاری تەورێز بوو، شاری تەورێز دووەمین شاری گەورەی دوای (تاران)ی پایتەخت و جێگەی جێنشینی (شا)ش بووە، واتە (وەلیعەهد) لە تەورێز دادەنیشت. بۆیە شێخ لای خۆیەوە بە دڵنیاییەوە ئەوەی براندبووەوە، کە گرتنی تەورێز بۆ هێزە زۆرەکەی، زۆر ئاسانە. چونکە وەك دواتر باسی‌دەکەین و شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور سەرکردایەتی ئەو هێز و هێرشەیان دەکرد، کە دەبوو تەورێز بگرێ و ئەم هێزەش تا (بناو) و (مەلیك‌کەندی - مەڵکەندی) و دەوروبەری (مەراغە)ش چووە.[2] بەلاّم گەلەکۆمەکێی هێزەکانی ئێران، لەسەر هێزەکانی کورد و بێ‌شیرازەیی هێزەکانی کوردیش خۆیان؛ ئەم ئاواتەی شێخیان نەهێنایەدی.

٣- ئەگەرچی لەو نامەیەی شێخ‌دا بۆ عەبباس‌میرزا (وەك دواتر باسی‌دەکەین)، بە ئاشکرا و راستەوخۆ داوای لە عەبباس‌میرزا نەکردووە، لە چ جێگەیەکدا پێوەندی بە شێخەوە بکات، بەلاّم دواتر عەبباس‌میرزا لە ژیننامەی خوێدا، کە باسی ناوەرۆکی ئەم نامەیەی شێخ و چۆنێتی پێوەندی گرتنییەوە بە شێخ، باسی ئەوە دەکات کە شێخ بە دەمیی، بە هەڵگرانی نامەکەی راسپاردووە، تا عەبباس‌میرزا بهێنن بۆ بارەگاکەی شێخ لە تەورێز.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ٦

[2] شێخ عەبدولقادریش لە بەرەکانی شەڕ و هێرشی گرتنی «بناو»ەوە، لە نامەیەکیدا بۆ باوکی، داوای لێدەکا بە پەلە بەرەو بناو بچێت، تا لەوێوە بەرنامەی گرتنی تەورێز جێبەجێ بکەن.

١/٧/٣: نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ عەبباس‌میرزا

بۆئەمەش لە پێش ئابڵۆقەدانی ورمێدا، بە دوو کەسی باوەڕپێکراوی خۆیدا، نامەیەکی نهێنی بۆ عەبباس‌میرزا نارد و تیایدا داوای لێکردبوو، بە پەلە بداتە پاڵ شۆڕشەکەی کورد و لەبەرامبەر ئەمەشدا بەڵێنی پێدابوو، بیکاتە (شا)ی ئێران.

عەبباس میرزا لە دوو و سێ جێگە زیاتردا باسی گەیشتنی ئەم نامە گرنگەی شێخ عوبەیدوڵلای بە نووسین و بە گێرانەوەش یاد کردووە:

١- جارێکیان لە ژیننامەی خۆیدا، کە خۆی (شرح حال)ی خۆی نووسیوەتەوە. لەوێدا بەوردی باسی چۆنیەتی گەیشتنی نامەکە و ئەو داچڵەکینەی خۆی دەکات، کە نامەکە بە سەر باری دەروونیدا هێناوە و ئەو هەموو تاوتوێکردن و سێ‌ودووەی سەبارەت بە بڕیار و هەڵوێست وەرگرتنی خۆی، بەسەری‌هاتووە، کە لە سەرەتای باسکردنەکەدا دێتە سەر هۆیەکانی هەڵگیرسانی شۆڕشەکەی کورد (کە بە فیتنەی ئەکرادی ئازەربایجان ناوی دەبات) و دەیباتەوە بۆ زوڵم و زۆر و دستدرێژیی کاربەدەستانی دەوڵەت و چاوچنۆکیی (موزەفەرەدین میرزای وەلیعەهد - کە لەو کاتەدا لە تەوریز دانیشتووە) بۆ زیاترکۆکردنەوە و لەسەریەك کەڵەکەکردنی پارە و بەرتیل و رابواردنی نارەوا و ئازاردانی کوردەکانی ئازەربایجان و... ئەوسا هەواڵی تازەی شۆڕشەکەی کورد و خۆئامادکردنی دەوڵەت بۆ دامرکاندنەوەی.

عەبباس میرزا دەڵێ :

... تەلگرافچی لە تەوریزەوە هەواڵی هەندێ لەم رووداوانەی بۆ تاران ناردبوو. لە تاران هێزێکیان بە سەرکردایەتی شازادە حەمزە میرزا، ناوبراو بە حشمت‌الدولە ی کوری خوالێخۆشبوو عەبباس‌میرزا نائب‌السلطنە پێکهێنا و ناردیان. میرزا حسین‌خانی موشیردەولەش، کە پێشتر بۆ قەزوینیان ناردبوو، بەگورجی بە پێشکاری ئازەربایجان بۆ تەوریز بچێ و میرزائەحمەد بە شەرمەزاریی بێتەوە تاران و حاجی‌تەیمووریاشاخانی ماکۆیی، بە فەوجی ماکۆ و کۆکراوەکانی خۆیەوە روو بکاتە ورمێ.

حەمزەمیرزا هێشتا نەگەیشتبووە جێ، لە رێگەدا نەخۆشکەوت و مرد. ئەم هێزە لە تارانەوە جوولا و ئەو لەشکرانەش، کە لە تەوریز و ماکۆوە رۆشتبوون، هەرچی گوندێك هاتبووە سەرڕێیان لە دەوروبەری ورمێ، مەراغە؛ هەموویان تالانکرد و دەربەستی نامووس و ئابرووی کەس نەبوون و زۆر خراپتر لە لەشکری کورد، ئەو ناوچانەیان وێران و کاولکرد.

لەم سەروبەندەدا، رۆژێکیان بە تەنیا لە کونجی ماڵەکەی خۆم دانیشتبووم، سەیرم کرد دووکەس هاتنە ماڵەکە و هەواڵی منیان لە نۆکەرەکان پرسی. هاتنەلام. پاکەتێکیان دەرهێنا و دایانمێ. نواریم، نامەی شێخ عوبەیدوڵلایە و بۆ منی نووسیوە و داوای لێکردووم بچم بۆ جەنگ.

ئەوانەی نامەکەیان هێنابوو، یەکێکیان ناوی عەبدولڕەحیم و پیر بوو. ئەویتریان ناوی حسین‌قولی و هەردووکیشیان برا بوون. عەبدولڕەحیم پێمی وت: «پێویست ناکات دابمێنیت، ئەگەر لەگەڵمان بێیت، بە دڵنیاییەوە دەبیتە (شا)».[1]

ئەمەش نامەکەی شێخ عوبەیدوڵلا یە:

لە شێخ عوبەیدوڵلاوە بۆ عەبباس میرزا (موڵکئارا)

«ئەو چاکە و هەستە پاکەی، کە خاوەن‌شکۆ، (شا)ی خوالێخۆشبوو، لە سۆنگەی بەرژەوەندی گشتیی و خێر و پیاوەتییەوە، نیشانی باوکمی دەدا و خۆشەویستی و دڵسۆزیی باوکی خوالێخۆشبووشم بۆ خاوەن‌شکۆ، کە شەو و ڕۆژ باوکم بە بەردەوامیی و دڵسۆزانە، دوعای بۆ حکومەتەکەی دەکرد، پێویستە هەموو کەسێك لە هەموو شوێنێك بیزانێت. دیسان پایەبڵندی شاهەنشاشتان باش ئاگادارە لەو دۆستایەتییەی لە نێوان شای خوالێخۆشبوو و باوکمدا هەبوو. ئێستا هەروەك پەندێك دەڵێ: «کوڕ دەچێتەوە سەر باوکی – گیا لە سەر بنجی خۆی دەڕوێتەوە»، هەروەك پەندێکی‌تریش هەیە، کە دەڵێ: «خۆشەویستی بەرامبەر، میراتییە». ئێستا من بەش‌بەحاڵی خۆم و وەك پابەندییەکی ئەخلاقی، هەرگیز کەمتەرخەمیم لەو ئەرکە نەکردووە، کە پێم‌سپێردراوە و بەو پێیەش پێویستە پایەبڵندی شاهانەتان بە هەمان هەستی خوالێخۆشبوو خاوەن‌شکۆوە کاربکەن و ئەوەش بە ڕۆحێکی شاهانەوە ئەنجام بدەن، هەروەك باوکت دەیکرد. چونکە بە هەمان شێوەی ساڵانی ڕابردوو، من شاد دەبووم بە سۆز وچاکەی شای خوالێخۆشبوو. لەبەرئەوەی ئێستا دڵم بە لوتف و سۆزی پایەبڵندی شاهانەتان خۆش‌دەبێت. بزانە ئەو وتەیە چەند جوانە: «کاتێ گوڵ سیس دەبێ و گوڵی باخچە دەوەرێ؛ مرۆڤ دەتوانێ لە کوێ بۆ جوانیی گوڵەکە بگەڕێت! تەنیا لە گوڵاوەکە نەبێت؟».

لە کۆتاییدا عەبدولڕەحیم، کە شوێنی متمانەی ئێمەیە، پەیامەکانمانتان بە دەمیی پێدەگەیەنێت».[2]

---

[1] شرح حال عباس‌میرزا ملك‌آرا _ به کوشش عبدالحسین نوایی – انتشارات بابك – چاپ مهارت – تهران ١٣٦١ شمسی – ل ١٥٦ – ١٥٧

[2] نامەکە لەم (شرح حال)ەدا جێگەکەی بە چۆڵیی هێڵرا بووەوە. ئەم دەقەم لە (لە تاریکیی‌یەوە بۆ ڕووناکی) گواستوتەوە بۆ ئێرە و هەر لە لاپەڕەکانی (٨٠ و ٨٨)ی ئەم سەرچاوەیەشدا ئاماژە بەوە کراوە، کە ئەم نامەیە، لە ١٨٨٠/١٠/٢٩دا گەیشتوتە دەست عەبباس میرزا لە تاران. بەڵام دیارە زۆر زووتر نووسراوە؛ کە بەلای زۆرەوە لە ڕۆژانی یەکەمی پێش هێرشی هێزەکانی کورد بۆ سەر ورمێ نووسرابێت، ئەم هێزەیان لە چاو هێزەکەی، کە هێرشی کردە سەر قوڵی سابلاخ، دەرمنگتر جووڵا و ئەم هێزەش خۆدی شێخ عوبەیدوڵلا

٢/٧/٣: بە دەستەوەدانی پەیامنێری کورد

کە ئەم نامەیەم خوێندەوە، شڵەژام. لە لایەکەوە ترسام لەوەی نەوەکو نۆکەرەکانم پێبزانن و بچن بە هەرجۆرێ بووبێت، هەواڵەکە بەکاربەدەستانی دەوڵەت و شا بگەیەنن. چونکە لە ئێران ئەوە بۆتە باو، جاسووسی لە هەموو شوێنێ داناوە و هەرکەسێك ناسراوبێت، یەکێك یان دووکەس لە نۆکەرەکانی خودی ئەو کەسە، بێئەوەی خۆی پێبزانێ، بە دزییەوە پارەی دەدەنێ، بۆئەوەی سۆراخی هەڵسوکەوتی ئەو کەسە بکەن بە راپۆرت.

لە نۆکەرەکانی خۆم، سێ کەس زیاتری لێنەبوو، ئەوانیتر هەموویان تارانی بوون.

لە لایەکیترەوە رارایی کەوتە دڵمەوە، کە دەبێ چبکەم! ئایا بۆ چارەکردنی ئەو هەموو خراپەیەی کە ناسرەدینشا، بەرامبەر منی کردووە، دەبێ بڕۆم و ببمە مایەی بە هێزبوونی شێخ عوبەیدوڵلاّ و بە نامەنووسین، بێ خوێن رشتن تەورێز بگرم و پەلاماری تاران بدرێ، لە بەر ئەوەش هەرچی خەڵکە لە جۆری هەڵسوکەوتی ناسرەدین شا رەنجاون، دەتوانرێ تارانیش بگیرێ؟ یاخود بە سۆنگەی خۆشەویستی نیشتمان و هەم ئایینان و خواردنی نان و نمەك، نابێ خیانەت بکرێ و نابێ ببێتە هۆی رشتنی خوێنی شیعەیان! ئەی لە حاڵەتی رۆیشتندا؛ دەبێ چۆنچۆنی بڕۆم، کە لەو (٢٠) قۆناغە رێیەدا نەگیرێم. لە حاڵەتی مانەوەشدا، دەبێ چ تەگبیری بکەم؟ کە ئەم دوو کەسە بە دوای مندا هاتوون، کەس نەیانناسێ و بێهوودە و بە هیچ و پووچ، لە تاران تووشی بەڵا نەبم!

بە کورتی بە جۆرێ وەسوەسە دایگرتم، کە مەرگم بە ئاوات دەخواست. مەسەلەکەش بۆ ئەوە نەبوو بشێ راوێژ بە کەس بکەم.

بەو دوو کەسەم وت: ئێوە بە پەلە بە نۆکەرەکانی من بڵێن: ئێمەش بۆ ئەوە هاتووین ببینە نۆکەر. بازەوان و راوکەرین. کەمێکیش لە نۆکەرەکان بپارێنەوە، تا ئەوان بۆتان تێبکەون. ئەوسا لە ماڵ دەربچن.

ئەوان رۆیشتن و منیش کەوتمە بیرکردنەوە، تا شەو داهات. ئەو شەوە خەوم لێنەکەوت. بەرەبەیان هەستام، دەستنوێژم گرت، روو بە قیبلە دانیشتم، زۆر گریام، زۆر پاڕامەوە و ناڵاندم. لە (قاضی الحاجات)م خواست: چی خێرە ئەوە بکەم! وا بە دڵمدا هات، کە خیانەت بە وەلی‌نیعمەتی، زاهیری خۆم نەکەم و نەبمە مایەی ئاژاوە و فەساد. ئەگەر خراپەیان لەگەڵدا کردووم، ئەوا من بە خوایان بسپێرم و خۆم بچمە حزووری شا و نامەکەی شێخ عوبەیدوڵلاّی بدەمێ و ئەو دوو کەسەش بە دەستەوە بدەم. (النجاه فی الصدق).

سەرکردایەتی دەکرد. رێگەی نێوان (تاران–ورمێ)ش، کە ئەوسا بە پێ، یان بە ئەسپ بووە، (٢٠) قۆناغە رێیە (واتە: ٩٤٦ کیلۆمەتر)ە. بەم پێیە، گەیاندنی ئەم نامەیە نزیکەی (١٥–٢٠) رۆژی پێچووە.)

دوای ئەوەی ئەم بڕیارەمدا، ئیستیخارەی (ذات‌الرقاع)یشم کرد: باش بکە و خراپ مەکە ، دەرچوو.

دوای هەتاوکەوتن لە حەرەم دەرچووم و وەك هەموو رۆژانی‌تر دانیشتم. پرسیاری ئەو دوو کەسەم کرد: لە کوێن؟ نۆکەرەکان وتیان: ئەوانە وتوویانە لە ڕێوە گەیشتووین و ماندووین. ئەسپەکانیشمان لە کاروانسەرایە. دەچین بۆ کاروانسەرا. لەوێ دەخەوین و سبەی بەیانی دێینەوە.

کە ئەمەم بیست، شڵەژام. نەوەکو ئەو دوو کەسە نەیەنەوە. یان بگیرێن و منیش تووشی بەلایەك ببم. دوو سەعات بەمجۆرە مامەوە. لە گیانەڵا ناخۆشتر بوو. تا سەیرم کرد هاتنەوە ناو ماڵەکە. سوپاسی خوام کرد. فەڕاشباشیم ڕاسپارد. تا ئەو دوو کەسە، لە قاوەخانەکە خەریك بکەن و نەیەڵن بۆ هیچ جێیەك بچن. خۆمیش سوار بووم و چووم بۆ حوزووری شا... لە باخی عەمارەت، لە تەنیشت نارنجستانەوە دانیشتبوو. عەرزم کرد، کە عەرزێکم هەیە. فەرموویان: چییە؟ عەرزم کرد: با ئەو مەسەلەیە عەرزی شا بێ، کە من کەسێکی خیانەتکار نیم. ئەگەر بۆ ئەستەموول ڕۆیشتم، خوا دەیزانێ لە برسا بوو. ئەگەر چووم بۆ رووسیا؛ لە ترسا بوو. لە (شا) ترسان نە عەیبە و نە تاوانە. بەڵام خیانەت لە من ناوەشێتەوە... ئێوارەی دوێنێ، دوو سواری کورد، لە لایەن شێخ عوبەیدوڵلاّ وە هاتن و نامەیەکیان بۆ هێناوم. داوای لە من کردووە بۆ جەنگ.

فەرمووی: نامەکە لە کوێیە؟ دەستبەجێ دامە دەستی. خوێندییەوە. پرسی: ئەو دوو کەسە لە کوێن؟ وتم: هەردووکیان لە ماڵەکەی منن. فەرمووی: بنێرە بیانهێنن. وتم: ئەمر بفەرموون چەند نۆکەرێکی دیوان بچن، بیانگرن. چونکە خەنجەریان پێیە، نەوەکو کەسێك بریندار بکەن و هەڵبێن.

چەند کەسێك نێردران. دوای ئەوەی هێنایانن، عەرزم کرد: من ئەوانەم بە دەستەوەدا. ئێستەش نەوەکو لە ترسی گیانی خۆیان و بۆ خۆ دەربازکردن، تاوانێکم بۆ هەڵبەستن. فەرمووی: دڵنیابە.

ئەو دوو کەسەیان هێنا و بە (محەمەد رەحیمخان – علاالدولە)[1]یان سپاردن، تا لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا بکات و لە هەلومەرجی لەشکری شێخ ئاگاداربێ. دوای لێکۆڵینەوە؛ حوکمی زیندانیکردنی ئەبەدییان فەرموون.

بەرامبەر بەم خزمەتە، ئەموستیلەیەکی ئەڵماسی بە من لوتف فەرموو، کە (٢٠٠) تمەنی دەهێنا و حکومەتی (قەزوین)یشی مەرحەمەت کرد، بێئەوەی هیچ پێشکەشیی لە من وەربگرێ و یەك تۆپی سەرداریی تورمەی خراپی بە خەڵات دامێ...[2]

---

[1] مەبەست لە محەمەد رەحیمخانی ئەمیر نیزامە.

[2] شرح حال عباس میرزا ملك‌ارا – بە کوشش د.عبدالحسین نوائی.ج – تهران – بابك ٢٥٣– ل ١٥٦–١٥٨

٢- رۆژێك دوای گەیشتنی نامەکەی شێخ، دەستبەجێ عەبباس میرزا رۆژی (٣٠ تشرینی یەکەمی ١٨٨٠)، لە ڕێگەی (تۆمسن)ی گەورە باڵوێزی ئینگلیسەوە لە تاران، چۆنێتی گەیشتنی نامەکەی شێخی بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلیس (ئێرل گرانڤیل) بەمجۆرە باسکردووە:[1]

لە عەبباس میرزاوە بۆ وەزیری کاروباری دەرەوە

٣٠ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠

دوێنێ: هەینی ٢٩ی تشرینی یەکەم، دوو کورد، کە برابوون و جاران خزمەتی منیان دەکرد. یەکێکیان ناوی عەبدولرەحیم و ئەویتریان حسین قولی، هاتنە ناو ماڵەکەمەوە. وتیان: کاتێ مووچەی دەوڵەتیان هەبووە و لە ڕێگەی (ئازیزخان سەردار)ەوە پێیان دراوە. بەڵام ئێستا ئەو مووچەیە بڕدراوە و داوایان لێکردم بکەومە نێوانەوە و هەوڵیان بۆ بدەم.

بەو بیانووەشەوە، کە یەکێکیان دەیویست فرمانێکم نیشان‌بدەن، یەکێکیان نامەیەکی دەرهێنا. دای بە من و لە هەمان کاتیشدا پێمی‌وت کە لە شێخ عوبەیدوڵڵاوەیە.

نامەکەم خوێندەوە و هەروەکو دەڵێت: عەبدولرەحیم زانیاریتریشم بە دەمی پێدەگەیەنێ، بانگمکردە ژوورێکی تایبەتییەوە، وتی: ئەو لەلای شێخەوە نێردراوە و پەیامەکەش ئەوەبوو، کە: هێزێکی گەورە ئامادەیە و پێویستە چەند زوو دەتوانم، خێرا بکەم و بدەمە پاڵ کامپەکەی شێخ و ئەویش بۆ ئەوە نێردراوە، تا بۆ بارەگاکەی شێخم بەرێت.

لەبەرئەوەی خاوەن شکۆ (شا)، ڕۆحم بە قوربانی بێت، نازی بە من داوە و پێی گەیاندووم و منیش هەرگیز ناتوانم هیچ جۆرە خیانەتکارییەك بکەم؛ ئەو دوو کوردەم گرت و بەدەستمەوەدان.[2]

٣- هەمان رۆژ (٣٠ تشرینی یەکەمی ١٨٨٠)، عەبباس میرزا، هەر لەگەڵ هەواڵی چۆنێتی گەیشتنی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا دا، کە بە هۆی «تۆمسن»ەوە بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی نووسیبوو، دەقی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵاشی بۆ تۆمسن ناردبوو. ئەویش لای خۆیەوە بۆ وەزیری دەرەوەی ناردبوو.[3]

ئەو دەقەی پێشتر نووسیمانەوە، لەم جێگایەوە گواستبوومانەوە.

---

[1] لەگەڵ گێڕانەوەکەی پێشوودا کەمێك جیاوازە.

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل ٨٨ - ٨٩، هاوپێچی (٦)ی نامەی ژمارە (٦١). (ئەم نامەیەی عەبباس میرزا کراوەتە هاوپێچی نامەی ژمارە (٦)ی ئەو چەند هاوپێچەیتر، کە لەگەڵ نامەی ژمارە (٦١)ی ناو دۆکومێنتەکانی کتێبی ناوبراودا، لە لایەن میستەر (تۆمسن-ی باڵوێزی ئینگلیسەوە لە تاران، بۆ ئێرل گرانڤیل - نێردراون).

[3] سەرچاوەی پێشوو - (دەقی ئەم نامەیە کراوەتە هاوپێچی ژمارە (٤)ی ئەو چەند هاوپێچەیتر، کە لەگەڵ نامەی ژمارە (٦١)دا لە لایەن میستەر تۆمسن-ەوە بۆ ئێرل گرانڤیل نێردراون)

بلاوکردنەوەی هەواڵی ئەم نامەیەی شێخ عوبەیدوڵلاّ و چۆنێتی گەیشتنی لە لایەن عەبباس میرزاوە، دوو نیشانەی هەیە:

١- عەبباس میرزا ئەوەندە لە ناسرەدین‌شای باوک‌برای دەترسیٚ، دڵی بەوە ئاوی نەخواردۆتەوە، کە خۆی دەقی نامەکەی شێخی نیشانی خودی ناسرەدین شا داوە و دەیەوێ کەسانی‌تری وەك وەزیری دەرەوەی ئینگلیس و گەورە باڵوێزی ئینگلیس (تۆمسن)یش ئاگادار بکاتەوە، تا هەواڵەکە لە زمانی عەبباس میرزاوە زیاتر بلاّو ببێتەوە و ناسرەدین‌شا، ئەم هەواڵە، لە زمانی عەبباس میرزاوە، لە چەند جێگەیەکی‌تریشەوە ببیستێتەوە.

٢- گەورەیی و ناوبانگی شێخ عوبەیدوڵلاّ و شۆڕشەکەی؛ کە عەبباس میرزا خۆی پێوە هەڵدەکێشیٚ.[١]

٨/٣: نامەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ وەلیعەهد

ئەم نامەیەی سەرەوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ ، بۆ عەبباس‌میرزا، بۆ پایتەخت بوو لە تاران؛ بەلاّم وەك بەڵگەنامەکان دەریدەخەن، پێشتریش نامەیەکی‌تری بۆ تەوریز، بۆ نشینگەی (وەلیعەهد - موزەفەرەدین میرزا)ی کوڕی ناسرەدین‌شا نووسیوە و لەم نامەیەدا بە شێوازێکی‌تر و بە زمانێکی‌تر، لەگەڵ (موزەفەرەدین میرزا)دا دواوە.

ئەم نامەیەی شێخ عوبەیدوڵلاّ ، تا ئێستا لە هیچ سەرچاوەیەکی‌تردا ئاماژەی پیٚ‌نەکرابوو. بەلاّم موزەفەرەدین‌میرزا خۆی درکاندوویەتی و ناوبراو لە نامەیەکیدا، کە ساڵی ١٨٨٠، بۆ ناسرەدین‌شای باوکی نووسیوە، ئاوا دەڵیٚ : «شێخ عوبەیدوڵلاّ بە هێز و توانای خۆیدا راپەڕموووە و (رەزابەگ)ی نۆکەری پێشووی (عەزیزخانی سەردار)ی بە نهێنی لەگەڵ تفەنگێکی مارتینی بە دیاری بۆ ناردووم... لە نامەکەیدا ویست و ئامانجەکانی خۆی روونکردۆتەوە؛ کە دەیەویٚ لەگەڵ تورکیادا شەڕبکات و لە خۆرهەلاّتی سنووری تورکیاوە، تا ئەستەمووڵ بگریٚ و خۆی ببێتە فەرمانڕەوا و شاری (مووسڵ)یش بکاتە پایتەخت. لەم جموجووڵەشدا هیچ زیانێکی بۆ ئێران و هیچ داوایەکیشی لە ئێران نابیٚ، لەوە زیاتر کە تەنیا و تەنیا، ئێران کۆسپ و تەگەرە نەخاتە سەر ڕیٚی گەیشتن بەم ئامانجە... ئەوسا ساڵ بە ساڵیش باج و خەراجی خۆی بە حکومەتی ئێران دەدات.[٢]

[١] دیسان هەر میستەر تۆمسن لە چەند جێگەیەکی‌تری نامەکانیدا بۆ سەرووتری خۆی باسدەکاتەوە (بنوارە: پاشکۆی ژمارە (١٤))

[٢] حکومت سایەها - اسناد محرمانە و سیاسی میرزا حسین‌خان (سپهسالار). بە کوشش محمدرضا عباسی - انتشارات سازمان ملی ایران -١٣٧٢ شمسی - ل ٢٨١

ئـەم نامـە و تەقەللایـەی شـێخ عوبـەیدوڵڵا، کـە لــە ڕێگـەی موزەفـەرەدین مـیرزای وەلیعەهدەوە لەگەڵ ئێراندا کردوویــەتی؛ وەزیـری دەرەوەی ئـەو ڕۆژگـارەی ئـێرانیش (مـیرزا سـەعیدخان)، لـەو نامەیــەیدا دەیســەلمێنێ، کــە لــە ٢٢/١٢/١٨٨٠دا لــە تارانــەوە بــۆ «موحسین‌خانی موشیردەولە»ی گەورەباڵوێزی ئێرانی لە ئەستەموول نووسیوە.

وەك لەو نامەیەدا دەردەکەوێ دەوڵەتی ئێران زۆر سارد و کەمتەرخـــەم و بێبایەخانــە بـۆ ئـەم نامەیــەی شـێخیان نواڕیـوە و دوای تێپـەڕبوونی نزیکـــەی ســاڵێکیش درکاندوویانـــە و نوێنەرەکەیشان بە بێ وەڵامدانەوە ناردووەتەوە.[1]

٩/٣: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئیقبالدەولە

دیسان هەر پێش لەشکرکێشی بـۆ سـەر ورمـێ؛ شـێخ عوبـەیدوڵڵا لـە (١٥ی ئەیلوولــی ١٨٨٠)دا، نامەیەکی‌تری بۆ یەکێك لە کاربەدەستە گەورەکانی قاجار دەنووسێ؛ کـە ئـەویش (ئیقبالدەولە)ی حاکمی ورمێیە و لە دەربار نزیکە و دەیەوێ لـە لایەکـەوە، لـە هێرش‌کردنـە سەر ورمێدا، بە بێ خوێن‌ڕشتنی خەڵك، شارەکە بە دەسـتەوە بـدات و لـە لایەکی‌تریشـەوە بزانـێ دەم ودووی دەربـاری قاجـار، لـەبارەی کێشـەی کـوردەوە چییـە! ئەمـەش پوختــەی نامەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا یە:

لە شێخ عوبەیدوڵڵا وە بۆ ئیقبالدەولە

«دوای ڕێز و سڵاو پێگەیاندن، دەڵێت حاجی مەلاسـمایلی ناردووە بۆئەوەی بــە دەمیی پێوەندی بــە حاکمــەوە بکـات. ئـەو بێئاگـا نییــە لــە پابەندییــەکانی پێشـوو و هەمیشە وای بۆ چووە، کە شتێکی ڕاست بێت، ئەوەی بــە بـیریدا دەهـات بەکــەڵك بێت بۆ حکومەتی ئێران، بە ڕاشکاوی باسـی بکـات و حکومـەتیش سـەربەسـت بـوو لەوەی بەو شێوەیەی پێی‌خۆش بوو، بۆ چوونەکانی پەسەند بکات، یا نەیکات.

بێگومان حکومەت ئاگادارە لەوەی کە (٥٠٠) هەزار بنەماڵە لە کوردستاندا هــەن (بە ڕەعیەتی تورك و ئێرانییشەوە).

لەبەرئەوەی تا ئێستا هیچ لێکۆڵینەوە و وردبوونەوەیەکی بنەوەشیی لەسەر بۆخـی کوردسـتان نــەکراوە، هەمیشــە خەڵکەکـەی بــە پیسـترین شـێوە لــە قەڵــەم دراون... لەوانەیە کەسانی خراپ لە ناویاندا هەبێت، بەڵام بۆچی خەڵکە بێ‌تاوانەکە لەگـەڵ تاوانکارەکاندا لەیەك ڕیزدا دابنرێن؟

هۆی ئەوەی کە بۆچــی گلــەیی و گــازندە لــە کوردەکـان دەکرێـت، ئەومیــە کــە حکومەتی عوسـمانی و ئێران، هیچیان نە دەسەڵاتیان هەیە و نە دەخوازن بــە باشـی و ڕێکوپێکی حوکمیان بکەن.

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ٢٨١. هەروەها بنوارە پاشکۆی ژمارە ٢ بەڵگەنامەی ژمارە ١٠٨.

کورد لە هەموو ئەمانەوە لەکەدار کراون و ئەوانیش بەشبەحاڵی خۆیان هیچ پێوەندی و ڕێزێکیان بۆ فەرمانڕەواکانیان نییە.

بە هۆی ئەم بارودۆخەوە، کوردەکانی ئێران و تورکیا بڕیاریان داوە، یەکبگرن و دەوڵەتێك پێكبهێنن و لە ناو خۆیاندا یاسا بپارێزن و (بە نووسین)یش بەڵێنی ئەوە بدەن، کە هیچ هەڵلا و بێیاساییەك لە وڵاتەکەیاندا روونەدات.

مەحاڵە بتوانرێ ئەم جووڵانەوەیەی ئێستا، بە زەبری هێز دابمرکێنرێتەوە. خۆ ئەگەر حکومەت پەنای بۆ (هێز) برد، ئەوا دەیدۆڕێنن و زیانێکی گەورەتریش لە هەردوولا دەکەوێت.

لەبەرئەوە شتێکی باش دەبێت، ئەگەر حکومەت ڕێ و شوێنی هێمنانە بگرێت. گەر واش نەبێت، هیچ وەڵامێك بۆ ئاکامەکانی نییە.

شێخ دەگاتە ئەو ئاکامەی کە بڵێت، ئەوە دووبارە دەکاتەوە، کە تەنیا هەستی دڵپاکی و دۆستایەتی مەبەستە و حاکمیش بۆی هەیە چی بە باش دەزانێت، بیکات....

١٥ی ئەیلوولی ١٨٨٠».[1]

بەڵام یەکخستن و کۆکردنەوەی خەڵك و ڕاپەڕاندنیان لە دژی دەسەڵاتی ناسرەدینشا و هێرش و پەلاماری بەشێکی زۆری چەکدار و ڕاپەڕیوی گەلی کورد، بۆ سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەت و ئازادکردنی ناوچەیەکی بەرین و پەلاماردانی ناوچەکانی دەوروبەری شاری تەورێز؛ (کە دوای تاران دووەمین شاری گرنگی ئێرانە) و هاندانی عەبباسمیرزای برای ناسرەدینشا، بۆ یاخیبوون و هەڵگەڕانەوە و بەشداریی لە شۆڕشی کوردستاندا، کە ئامانجی شۆڕشەکە، دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان بوو؛ بەڕێبەرایەتی شێخێکی تەریقەتی سوننی مەزهەبی کورد!... بە گشتی مەترسییەکی یەکجار گەورەیان بۆ سەر دەسەڵات و تەختی سەڵتەنەتی ناسرەدینشا دروستکردبوو، کە ناسرەدینشا خۆی لەو کاتەدا، لە تەنگوچەڵەمەیەکی هەمەلایەنە و قووڵدا بوو... بۆیە ناسرەدینشا لەم هەلومەرجە بەجۆرێك تووڕە ببو، تا بە پەلە گەورەترین هێز، لە سەر هێزەکانی کورد کۆبکاتەوە و پێش ئەوەی بیەڵێت بۆ ناوچەکانی: سنە، کرماشان و هەورامان بتەنێتەوە؛ دایمرکێنێتەوە.

ئەم تووڕەبوونەی ناسرەدینشا، ئەوەندە زەق و ئاشکرا بووە، کە لە سەرەتای سەرهەڵدان و پلانی دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەدا، یەکەمین فرماننامە، خۆی و بە خەتی خۆی، بۆ سەرکردەی سپای ئێران (میرزا حسینخان)، بەمجۆرە نووسیوە:

«سەرەڕای سەرقاڵیی و ماندووبوونی زۆریشم، ناچار بووم بە خەتی خۆم، فرمانێکی کورتتان بۆ بنووسم... بۆیە بە گەیشتنی ئەم فرمانە، بە وتەی خەڵکی ڕەشۆکیی: ئەگەر

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٨٧ – ٨٨، هەروەها جەلیلی جەلیل ل ١٧١–١٧٢

ئاویشت بــە دەستەوەیە؛ مــەیخۆرەوە و بگــەرە ئازەربایجــان و... بــە پەلــە پشــێویی ئــەوێ چاربکرێ و... بەتایبەتی کوردانی موکری، زۆر بە سەختی تــەمێ بکرێــن و ســەرلەبەریان و سەرۆکەکانیان بە زنجیر کراوی بنێریتە تاران... بە خێرایی فریا بکــەوە، بــەڵکو ســەرکوتیان بکەیتەوە...».[1]

سەرەڕای ئەمانەش، زۆربەی ئەو نامانــەی بــۆ دامرکاندنــەوەی شۆڕشــەکەی کــورد، لــە نێوان وەزیرانی دەرەوەی ئێران و عوسمانی و باڵوێزەکانیان و ســەرانی لەشکر و بەرپرسـاندا گۆڕدراونەتەوە و گەیشتوونەتە دەرباری شــا، دیســان هــەر ناسرەدین شــا، قســەی ســووك و درشــت و نابــەجێی وەك: پدرســوختە، ملعــون، حــەرامزادە...ی لــە دووتوێــی ســەرنج و فرمانەکانی خۆیدا، بە خەتی خۆی، لەسەر دامێنی زۆربەی ئەو نامانەدا بە شێخ عوبەیدوڵڵا وتووە!!

٣/١٠: هەڵوێست لە دەوڵەتی عوسمانی

بە دەنگەوە چوونی شێخ عوبەیدوڵڵا، بۆ بانگەوازی جیهاد و غەزای جەنگە دوڕاوەکەی دەوڵەتی عوسمانی، لە دژی رووسیا، ئاکامێکی بێهوودەی بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا هێشتەوە و بە دەستی خاڵی گەڕایەوە نــاو کوردســتانێکی هــەژار و بێ‌دەرەتــان و نەتەوەیــەکی ژێردەســتەی پشتگوێ خراوی نــاو رێکەوتننامــەکانی سان‌ستیڤانۆ و بــەرلین و کردەوەکــانی کاربەدەســتانی عوســمانیش (وەك خاڵفین دەڵێ) پلە و پایەی شێخ عوبــەیدوڵڵایان خســتبووە مەترسییەوە و دەبووایە کارێکی وای بکردایە، تا لایەنگرەکانی برواى پێ تازەبکەنەوە.[2]

لەبەرئەمــە، یەکســەر دوای برانــەوەی شۆڕشــەکە و بڵاوبوونــەوەی زانیــاریی لــەبارەی رێکەوتننامەکانی سان‌ستیڤانۆ و بەرلینەوە، کە نەك هەر هیچیان بۆ کورد تێدا نەبوو، بــەڵکو (وەك پێشتر وتمان) کوردیشیان تێدا بەدناو کرابوو.

شــێخ عوبــەیدوڵڵا نوێنــەری تایبــەتی خــۆی، بــە هەڕەشــەوە بــۆ ئەســتەموول نــارد و ئاگاداریکردن، کە دەبێ باری کورد چاکتر بکرێ.[3]

حکومەتی عوســمانیش زۆر زوو ئاگــاداری جــموجوڵ و خۆ ئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بوو. بەڵام تازە لە جەنگێکی سەخت و مەرج و گوشاری قورسی رووسیا و وڵاتــانی ئــەوروپا، هاتبووە دەرێ و رووبەڕووی تەنگو چەڵەمەی زۆرتر ببووەوە و ئێرانیش کێشەی کۆنی ســنوور و داواکاری تازەی لە ناوچەکانی (قوتوور) و (زەهاو) زیندوو کردبــووەوە و نەیدەپەرژایــە ســەر

---

[1] بنواڕە پاشکۆی ژمارە (٣). هەروەها: ابراهیم صفائی – نامەهای تاریخی ایــران – چــاپ بــابك – ١٣٥٥ ش – ص ٩-١٢.

[2] خاڵفین – ل ١٦٧.

[3] هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەرە

زەوتکردنی هەموو ناوچەکانی قەڵەمڕەوەکەی خۆی. لەگەڵ ئەمانەشدا نەیتوانی چاو لە تەقەللای بەردەوام و زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کورد لە نەهری بنوقێنێ و ئەوەندەی لە داهاتووی ئەو جموجوڵەی کورد دەترسا، ئەوەندە لە داهاتووی کێشەی ئەرمەن نەدەترسا. بۆیە هەر زوو بە پیر هەرەشەکەی شێخەوە، (موفتی)ی شاری (وان)ی بە نوێنەرایەتی (سوڵتان) ناردە لای شێخ عوبەیدوڵڵا، بە ئومێدی ئەوەی گفتوگۆی لەگەڵدا بکات. هەرچەندە گفتوگۆکە هەفتەیەکی خایاند، بەڵام ئاکامێکی ئەوتۆی نەدا، بە دڵی کاربەدەستانی عوسمانی بێت. شێخ عوبەیدوڵڵا مەبەستی خۆی بۆ «موفتی» خستە روو؛ بەتایبەتی نارەزایی خۆی دەربارەی دەسگاکان و خراپ بەکارهێنانی بەڕێوەبەرایەتی ئەو دەسگایانە دەربڕی[1] و ئاگاداریشی کرد، کە جامەکە پڕ بووە و خەریکە لێی دەڕژێ.[2] روونیشی کردەوە، کە کارە ناڕەواکانی کاربەدەستان، ژیانی کوردستانی کردووە بە دۆزەخ.[3] موفتی بەڵێنی دایە، کە هەوڵبدات داخوازییەکانی بەجێ بهێنێ.[4]

جەنەراڵ زێلیونی لەو راپۆرتەیدا، کە لە (١٥)ی شوباتی ١٨٨٠دا، بۆ فەرماندەی گشتی ئەرکانی قەفقازی نارد، دەربارەی هەڵوێستی شێخ لەو گفتوگۆیەدا، دەنووسێت: «شێخ نیازی وایە سوود لەو بێهێزیی و بێدەسەڵاتییەی ئەمڕۆی عوسمانی ببینێ. لەو رایەدایە عوسمانی بەرەو رووخاندنێکی تەواو دەڕوات. لەبەرئەوە دەیەوێ لە عوسمانی جیا ببێتەوە و سەربەستییەکێ راستەقینە دەستبخات».[5]

دوای هاتنی (موفتی – وان)، ئینجا موشیر «سەمیح پاشا»ی فەرماندەی گشتیی لەشکری خۆرهەڵاتی تورکیا، بۆ گفتوگۆ کردن لەگەڵ شێخدا، هاتە وان.[6] بەڵام لە ئەنجامی گفتوگۆ زۆرەکانیاندا، هیچ بڕیارێکی باش بۆ کورد نەدرا و وەك (کامساراکان)ی سەرکۆنسوڵی رووس لە وان دەڵێ: «سەمیح پاشا هەموو هەوڵێکی هەر بۆ چاکەی مووچەخۆرە تاوانبارەکان بوو».[7]

حکومەتی عوسمانی دەیزانی ئەو هەڵچوون و وورووژانەی لە کوردستاندا لە ئارادایە، هەروا بە ئاسانی دانامرکێتەوە. بۆیە بە هەر هەوڵ و تەقەللایەك بوو، دەیویست رێگەکانی دامرکاندنەوە بگرێتە بەر و لەم رووەوە، جگە لە رێگەی گفتوگۆ، لەگەڵ خودی شێخ

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ٨٢

[2] خالفین – ل ١٦١

[3] هەمان سەرچاوە – ل ١٦٨

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] جەلیلی جەلیل – ل ٨٢.

[6] خالفین – ل ١٦٨

[7] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

عوبەیدوڵڵادا، ڕێگەی قایمکردنی ناوچە کوردنیشینەکانیشی بە هێزی لەشکر و سەرباز گرتەبەر.

لە پایزی ساڵی ١٨٧٩دا، موشیر سامی پاشا، لە جێگەی دەروێش پاشا دانراو کرا بە فەرماندەی لەشکری چوارەمی ئەنادۆڵ و دەسەڵاتێکی زۆریشی پێدرا. سامی پاشا بە هێزەکەیەوە گەیشتە وان. بە ناوی فریاکەوتن و یاریدەدانەوە، بە هێزێکی پیادە، لەگەڵ دوو بەتارییەدا لە ئەرزەڕۆمەوە بەرەو وان کەوتنە ڕێ. جگە لەمەش سامی پاشا، چەند بەتالیۆنێکی بەدەوری هەکاری‌دا کۆکردەوە، ئەم بەتارییانەی لە شارە دراوسێکانی وەك: دیاربەکر، ئەرزنجان و مووسڵ کۆکردەوە. نیازیش لەمە ئەوە بوو پێوەندی (هەکاری) لەگەڵ کوردە دراوسێکاندا بپچڕێت.[1]

یەك دوو ئاسووری، کلایتۆنی جێگری کۆنسوڵی ئینگلیسیان لە وان ئاگادار کرد، کە: «لەبەرئەوەی هەموو ڕێگەوبانەکان بە سپا تەنراون، کوردەکان بۆیان‌ناکرێت فریای ڕاپەڕینەکەی شێخ بکەون»[2]

سامی پاشا هەر کە گەیشتە وان، خێرا داوای لە شێخ عوبەیدوڵڵا کرد، لەگەڵ «بەحری‌بەگ»ی کوڕی بەدرخان‌بەگی گەورەدا، بکەوێتە گفتوگۆ، کە یاوەری سوڵتان عەبدولحەمید بوو.[3]

بەحری‌بەگ ڕاسپێردرابوو بە هەمووجۆرێك (جا لە ڕێی پارەوپوول و دەمچەور کردنەوە، یان لە ڕێی بەڵێن و گفت بەخشینەوە) بێت، وا لە شێخ بکات، واز لە نیازی ڕاستبوونەوە بهێنێ.[4]

بەڵام ڕاپۆرتی ئەرمەنەکان، سەبارەت بە ئەم سەردانەی بەحری‌بەگ، بۆ لای شێخ، پێچەوانەی ئەم زانیارییانەی چاودێرانی ڕووسیایە و لەو ڕاپۆرتەی پەتریارکی ئەرمەنی‌دا، کە بۆ ئێرل گرانڤێلی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە، دوو هەڵوێستی جیاوازی «بەحری بەگ»ی تێدا بەدی دەکرێ. چونکە ڕاپۆرتەکە لە لایەکەوە دەڵێ «کاتێ بەحری‌بەگ، وەك هەڵگری میدالیای دەوڵەت، کە حکومەتی عوسمانی پێی بەخشیبوو، هات بۆ ئاغباغ (هەکاری)، ئەم وتەیەی‌دا: من بانگهێشتنی شێخ دەکەم بچێت بۆ ئەستەمووڵ، گەر بەرهەڵستی بکات، ئەوا منیش لای خۆمەوە، بە هێزەکانی ئیمپراتۆرییەوە، هەڵدەکوتمە سەری».[5] لە هەمانکاتیشدا دەڵێ: «لەگەڵ ئەم قسانەشدا، بەحری‌بەگ هەر ئەوەندەی

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ٨٨

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] هە.ان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] پاشکۆی ژمارە (١٤)،

گەیشتە لای شێخ، نەك هەر تەنها سەرۆك كوردەكانی ئەرمینیای بانگكردە لای شێخ، بەڵكو ئەوانەی ئێرانیشی بانگكرد»...[1] بەحریبەگ بانگهێشتنی خێڵەكانی: میلان، ئەلكان و دوودەری ئێرانیشی كردووە، كە بێن و بچنە ژێر ركێفی شێخەوە...[2] بە هۆی بەهانەی جیاوازەوە دەخوازێت بچێت بۆ وان، بۆئەوەی كوردەكانی ئەو ویلایەتە هانبدات بچنە ناو بزووتنەوە گشتییەكەوە...[3] بەحریبەگ دەچێت بۆ لای سەرۆكخێڵە كوردەكان و هەندێ جار بەڵێنیان دەداتێ و هەندێجاریتریش تكایان لێدەكات و هەندێجاریش هەڕەشە بەكار دێنێت بۆ یەكخستنی هەموویان لە دەوری یەك سەرۆك، كە ئەویش شێخ عوبەیدوڵلایە.[4]

بە كورتی لەم راپۆرتەی بە تریارك‌دا دەتوانین ئەم زانیارییانە هەڵگۆزین:

١- بەحریبەگ لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ لای شێخ عوبەیدوڵلا و سەرۆك خێلانی كورد نێردراوە.

٢- وادیارە بەحریبەگ، بە دەمیی لەناو خەڵكدا بەجۆرێك قسە دەكات و بە كردەوەش شتێكیتر دەكات.

٣- بەلام ئەوەی زۆرتر لەنگەری لە سەر دەگیرێت، ئەوەیە كە دەوڵەتی عوسمانی دەزانێ ئەو هەڵچوونە رەوایەی لە ناو كوردستاندایە، لە رێگەی بەكارهێنانی لەشكركێشی و زەبر و زەنگەوە دانامركێ و خودی دەوڵەتی عوسمانیش دەرەتانی ئەوەی بۆ نەبوو. بۆیە بۆئەوەی ئەو هەڵچوونە، لە بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی بەكاربهێنێ؛ دەیەوێ راستەوخۆ شوێن دەستی خۆی، لەو هەڵچوون و پێكهێنانەی «یەكێتی كوردان»دا هەبێ و بەمەش لە روخسار و ناوەرۆكی «یەكێتی كوردان» ئاگادار بێ و لە هەمان كاتیشدا، كەم و زۆرێك جڵەوكەی لەدەست خۆیدا بێ و لەم رێگەیەشەوە بزووتنەوەكە ناشیرین بكات.

٤- ئەرمەنەكان بە خۆئامادەكردنی «یەكێتی كوردان» بترسێنێ و بوروژێنێ؛ كە كوردان لە دژی بەندی (٦١)ی رێكەوتننامەی بەرلین راستدەبنەوە و ئەمەش گریمانی ئەوەی لێدەكرێت شەڕ و تێهەڵچوونی گەورە و خوێناوی لە نێوان كورد و ئەرمەندا رووبدات و لەم رێگەیەشەوە (وەك پێشتر وتمان)، رق و توورەبوونی وڵاتانی ئەوروپا، لە دژی كورد بقۆزێتەوە ئەوسا بە ئارەزووی خۆی، تۆڵە لە كورد بكاتەوە و لە ئاكامیشدا دوو نیشان پێكەوە بپێكێ و لەدەست ئەرمەن و لەدەست كوردیش رزگاری دەبێ.

---

[1] هەمان سەرچاوە.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] هەمان سەرچاوە.

[4] هەمان سەرچاوە.

«بۆ ئەم مەبەستەش سامی‌پاشا و بەکربەگی یاوەری سوڵتان، لەگەڵ ئەم و ئەو سەرۆکی کورد دا، گفتوگۆیان کرد. هەوڵیاندا ئەو راپەرینەی لە تەقینەوەدا بوو، ئاراستەی ئەرمەنەکانی بکەن و بیکەن بەگژیاندا»[1]

ه- لەبری لە دەستدانی ئەو ناوچە زۆر و زیانە زۆرانەی بە گشتی لە ناوچەکانی باڵکان و بەتایبەتیش لە خۆرهەڵاتی تورکیا، لە جەنگە دۆڕاوەکەیدا، لێی کەوتووە؛ بتوانێ لە خۆرئاوای ئێراندا قەرەبووی بکاتەوە، کە لەم کاتەدا ئێرانیش دوای برانەوەی جەنگەکە و بە گوێرەی بەندی (٦٠)ی ڕێکەوتننامەی بەرلین، کە رووسیا داکۆکی دۆستانەی لە ئێران کردبوو، قوت ببوەوە و داوای ناوچەکانی: (قوتوور و زەهاو)ی دەکردەوە، کە «دەمێك‌بوو کێشەیان لە نێواندا لەسەریان هەبوو».[2] جگەلەوەی کۆنەقینی رۆژانی جەنگەکەیشی لە ئێران هەبوو. چونکە (بە درێژایی شەری ١٨٧٧-١٨٧٨، ئێران هەوڵی‌دەدا، لەگەڵ رووسیادا یەك بگرێت)[3] و دژی دەوڵەتی عوسمانی بچێتە جەنگەوە.

لەم پێناوەدا کاربەدەستانی عوسمانی، لە قۆناغی یەکەمی تەقەللاکانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ یەکخستنی سەرانی کورد لە «یەکێتی کوردان»دا، پرۆپاگندە و چاووراوێکی زۆریان لەناو خەڵکدا بڵاوکردەوە، کە لە پشت خۆئامادەکردن و کۆبوونەوەکانی «یەکێتی کوردان»ەوەن و بۆئەوەش ئەم شتانە بە کردەوە، لەبەرچاوی خەڵك بسەلمێنن، پەیتاپەیتا، نوێنەری دەوڵەتی عوسمانی، سەردانی ناوچەکە و بارەگای شێخ عوبەیدوڵڵایان لە نەهری کرد و گەلێ بەڵێنی گەورەشیان بە خودی شێخ عوبەیدوڵڵا دەدا. بەڵام وەك کلایتۆن دەڵێ؛ «من لەو باوەڕەدانیم، شێخ گوێیان لێ‌بگرێت.»[4] لە راستیشدا مەبەستیان بووە وەك ئامرازێکی گوشار خستنە سەر ئێران و کێشەی ئەرمەن، بەکاری بهێنن.

بەڵام تەقەللا دیپلۆماسییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا، بە هەموو نیشانەکانیانەوە، ئەوەیان دەگەیاند، کە شێخ هیچ هیوایەکی بە دەوڵەتی عوسمانی نەمابێ و بە دوای ڕێگەچارەی تازەدا دەگەرا، تا لە دەرەوەی دەسەڵات و سێبەر و حەزی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەرنامەکانی خۆی دابرێژێ و ئەوپەری توانای خۆی خستەکار، بۆئەوەی زەبری ئەو پرۆپاگندانەی دەوڵەتی عوسمانی، کار لەسەرانی کورد و رۆڵەکانی نەکات و ناوبانگی کوردیش، لای گەلانی دراوسێ و وڵاتانی ئەورووپا بپارێزێ.

---

[1] جەلیلی جەلیل - ل ١١٤

[2] خالفین - ل١٥٢

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە.

[4] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٥٣- هاوپێچی (١)ی نامەی ژمارە (٥٤)

١١/٣: هەڵوێست لە گەلی عەرەب و گەورەپیاوانی:

شێخ عوبەیدوڵڵا جگە لەو تەقەللایانەی لەم بوارەدا لەگەڵ (دەوڵەتاندا) دەیدا، لە هەمان کاتیشدا هەوڵی دەدا پێوەندی و دۆستایەتی لەگەڵ ژێردەستە و نەیارانی دەوڵەتی عوسمانیدا پتەو بکات؛ کە ئیمپراتۆری عوسمانی گەلانێکی زۆری خستبووە ژێر باری زوڵموزۆری خۆی و دەیچەوساندنەوە و دیارترینیان گەلی عەرەب بوو.

گەلی عەرەبیش لەدوای بلاوبوونەوەی ئایینی ئیسلامەوە، لە ناو کورددا خۆشەویست وبەرێز بووە، «ژمارەیەکی زۆر لە خێزانی سەیید و شێخ و مەلا و پیر و گەورەپیاوەکانی کورد، بە راست بێت یان هەڵبەست، رێچەڵەکی خۆیان دەبردەوە سەر عەشیرەت و بنەماڵە و گەورەپیاوە مێژووییەکانی عەرەب».[1]

جگە لە پێوەندی هاوئایینی و هاومەزهەبیی، لای خۆراوا و باشووری نیشتمانەکەیەوە، هاوسێی عەرەب بوو. پێوەندی فەرهەنگیی و بازرگانیی بەهێزیش لەنێوان هەردووميللەتا هەبوو. بگرە لە هەندێ شوێن تێکەڵاویی و پێوەندی خزمایەتیش لەنێوان عەشیرەتەکانیاندا هەبوو.

نەتەوەی عەرەب کە خۆی بە خاوەن و میراتگری ئایینی ئیسلام دەزانی، بە لایەوە دژوار و گران بوو ئیمپراتۆری عوسمانی بۆ ماوەی نزیکەی ٤٠٠ ساڵ زیاتر، نەک هەر ئەم میراتەی لە عەرەب زەوت کردبوو، بەڵکو خۆی بە میراتگری ئایینی ئیسلام و مەڵبەندە پیرۆزەکانی وەك: مەککە و مەدینە دەزانی و کاربەدەستیان لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ دیاری دەکرا. بۆیە بۆ خۆرزگارکردن لەم زوڵموزۆرە نارەوایە، هەوڵی زۆریان داوە و بەڵگەنامەکانی بەردەستمان ئەوە دەسەلێنن، کە لە سەروبەندی خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلادا بۆ شۆرشی ١٨٨٠، کێشەی سەخت لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و «خدیوی میسر» و «شەریفی مەککە»دا بوون.[2]

شێخ عوبەیدوڵلاش کە خۆی و بنەچەکەی خۆیان بە موسڵمانێکی راست و پاك دەزانی، پێویستی بەوە بووە رەوایی بزووتنەوەکەی و لە رێسا دەرچوونی کاربەدەستانی عوسمانی لە ئایینی ئیسلام، بۆ پیاوانی ئایینی عەرەب بسەلمێنێ و «هەوڵبدات پشتیوانیی مەعنەوی - سیاسی گەلی عەرەب و گەورەپیاوەکانیان بەدەستبهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە پێوەندی لەگەڵ چەندین شوێن کردووە. نامە و نێردراوی ناردۆتە لایان.»[3]، لەوانە:

---

[1] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٦٥ – ١٦٦

[2] بنواره پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەکانی: ٥٨٤، ٥٩٣، ٥٩٦، ٦٠٠، ٦٠٢. هەروەها: جەلیلی جەلیل، لاپەڕەکانی ٨٦، ١٦٧، ١٦٨

[3] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٦٦

١- شەریفی مەککە: کە زێوانی گۆڕی پێغەمبەر و شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام بووە و هەموو ساڵ دەیانهەزارکەس لە سەرانسەری وڵاتانی ئیسلامییەوە بۆ بەجێهێنانی ئەرکی حەج، ڕوویانتێکردووە. کاریگەرترین و گرنگترین ناوەندی کۆبوونەوەی ساڵانەی موسڵمانانی دنیا بووە. لەمەش دیارە مەبەستی بەدەستهێنانی پشتیوانی مەعنەوی - سیاسی کاربەدەستی پیرۆزترین ناوەندی ئیسلامی جێگەی ڕێزلێنانی هەموو موسڵمانانی دنیا بووە.

٢ - خدێوی میسر: ئەگەرچی لەو سەردەمەدا لاواز ببوو، کەوتبووە ژێر نفووزی دەوڵەتانی ئەوروپییەوە، بەڵام میسر گرنگێیەکی گەورەی فەرهەنگی هەبوو، جگەلەوانە گرنگترین زانستگەی دینی - ئیسلامی (جامعەالازهر) لە قاهیرەدا بوو.

٣- هەندێ لە گەورەپیاوانی عەرەب لە ویلایەتەکانی مووسڵ و بەغداد، کە هاوسنووری نفووزی سیاسی و دینی خۆی بوون. هەندێ سەرچاوە وا رادەگەیەنن لە دوا راپەرینەکەی شێخدا نزیکەی (٥) هەزار عەرەبی ویلایەتەکانی بەغداد و مووسڵ لە ناوچەکانی هەکاری، بۆ هاوکاری و یارمەتیدانی شێخ عوبەیدوڵڵا کۆبوونەتەوە.[1]

---

[1] ساڵح محەمەدئەمین، ل ١٦٦

٤ - شۆڕش

١/٤: قۆناغی یەکەم : بیروڕای جیاواز

شێخ عوبەیدوڵلاّ بە دەم کار و چالاکی سیاسییانەوە، بەردەوامیش زنجیرە کۆبوونەوەکانی سەرانی کوردی لە نـەهری ڕێبەرایـەتی دەکـرد؛ کـە لـە سـەرەتای بـەهاری سـاڵی ١٨٨٠وە دەستی پێکردبوو.

ئاکـامی ئـەم کۆبوونەوانـە (وەك پێشتر وتمـان)، لـە سـەرەتادا ئاشـتبوونەوەی خێڵـە ناکۆکەکانی کورد و دواتـر «یـەکێتی کـوردان»ی لـێ پێکهـات و دواتریـش بـۆ دیـاریکردنی چارەنووسی کورد، تا مانگەکانی تەمووز و سەرەتای ئابی ١٨٨٠ بەردەوام بووە.

لە سەرەتای مانگی ئاب[١]دا لە گوندی نەهری گەورەترین و دواترینی ئەم کۆبوونەوانە، لە شـێوەی کۆنگرەیـەکی نیشـتمانی و نەتـەوەییدا ساز دراوە، کـە نوێنـەری هـەموو ناوچـە جیاجیاکانی کوردستانی تێدا بانگهێشتن کراوە و لە گەرمەی ئەم کۆبوونەوانەدا (وتمان)، کە (کلایتۆن)ی جێگری کۆنسوڵـی ئینگلیـس لـە وان، سـەردانی کردبـوو؛ چـاوی بـە سـەرۆکە کوردەکانی: سلێمانی، ئامێدی، هوورەمار، بۆتان، ساسۆن، سیرت، مـووش، ویلایەتـەکانی وان و کوردەکانی کوردستانی ئێران کەوتبوو.[٢]

هـەموو بەڵگـە و سـەرچاوە مێژووییـەکانی دۆسـت و دوژمنـی کـورد، سـەبارەت بـە بەرنامەکانی ئەم کۆنگرەیـە، لەسـەر ئـەوە یـەکن، کـە ئـەم کۆبوونـەوە فراوانـەی نـەهری و بەشداربوونی (٥) شێخ و (٢١) خەلیفە و (٤٢) مـیرزادە،[٣] بـە مەبەسـتی داڕشـتن و دانـانی پرۆگـرام و بەرنامەیـەك بـووە، بـۆ ئـازادکردنی هـەردوو کوردسـتانی بندەسـتی قاجـاری و عوسمانی و پێکهێنانی کوردستانێکی ئازاد و سەربەخۆ.[٤]

---

[١] هەندێ وردە جیاوازیی سەبارەت بە مێژووی ئەم زنجـیرە کۆبوونەوانـە، لـە نێـوان (خـاڵفین) و (جـەلیلـی جـەلیل)دا هەیـە، کـە وەك بەڵگەنامـەکانی (لـە تاریکییـەوە بـۆ ڕووناکی) و ڕووداوەکـان دەریدەخـەن، ئـەو مێژووانەی (خاڵفین) بۆ ئەم مەبەستە دیـاریکردوون، ڕاسـتترن (بنـوارە: خـاڵفین: ل ١٧٩–٢٨٠. هـەروەها: جەلیلـی جەلیل. ل ١١٤–١١٦)

[٢] جەلیلـی جەلیل – ل ١١٣.

[٣] محمدرضا نصیری – اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه) جلد ٣ – ل (سی‌وچهار مقدمه) چـاپ اول ١٣٧١–سازمان انتشارات کیهان.

[٤] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

شێخ عوبەیدوڵلا لەم کۆنگرەیەدا ..دووبارەی کردووە، کە پێویستە کوردستانێکی یەکگرتوو دابمەزرێنرێ و چالاکانە دژی تورکیا و ئێران بجووڵێن، چونکە وەك شێخ دەیوت: ئەم دوو دەوڵەتە، لە زەروو دەکەن و ڕێی پێشکەوتنمان دەگرن.[1]

بەڵام لە سەرەتای کۆنگرەکەدا، سەبارەت بە چۆنێتی دەستپێك و هەڵبژاردنی جوگرافیا و مەڵبەندی شۆڕش، مشتومڕ و بیروڕای جیاجیا، لە لایەن بەشدارانەوە ئاڵوگۆڕ کراوە.

لە سەرەتادا بڕیاردرا لە یەك کاتدا شۆڕش دژی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری هەڵایسێنرێ و بەمجۆرەش دەستپێکرێ:

١- شێخ محەمەد سدیقی کوڕە گەورەی شێخ، سەرکردایەتی خێڵەکانی: مامش و مەنگوور بکات و ڕەواندز بگرن و لەوێشەوە پەلاماری بەغداد بدەن.

٢- شێخ عەبدولقادری کوڕی دووەمی شێخ، مووسڵ و ئامێدی بگرێت.

٣- شێخ عوبەیدوڵلاش خۆی، وان بگرێت.[2]

لەمەشدا فەرهان پاشای سەرۆك هۆزەکانی عەرەب و ویلایەتی بەغداد بەڵێندەدا، کە لە کاتی هێرشکردنە سەر مووسڵدا، یارمەتی شێخ بدات.[3]

شێخ عوبەیدوڵلا پێش ئەوەی خۆی بڕیاری یەکجاری لەسەر بڕیارەکان بدات، بە دووربینییەکی هوشیارانەوە سەرنجی بیروڕاگۆڕینەوەکانی بەشدارانی کۆنگرەیدا و هەستیکرد جیاوازیی بیروڕای سەرۆکە کوردەکان لەمسەرییەوە دەهات و لەوسەریەوە دەردەچوو.[4]، چەند سەرۆك عەشیرەتێك، ئەوانەی دەوڵەتی عوسمانی کڕیبوونی، هەر لە سەرەتای کۆنگرەکەوە، بە ناوی پاککردنەوەی ڕیزەکانی ناوخۆی کوردستانەوە، پێشنیاریان کرد: لە سەرەتادا قەلاچۆی مەسیحی و بەتایبەتیش ئەرمەنەکانی کوردستان بکرێت، کە بە هۆی بەندی (٦١)ی ڕێکەوتننامەی بەرلینەوە، بوونەتە کۆسپێك لە ڕێی کێشەی کورددا.

ئەم پێشنیارە زۆر بە گەرمی لە لایەن ئەوانەوە پشتیوانیی لێدەکرا، کە (شێخ فەهیم) ڕێبەرایەتی و سەرپەرشتی دەکردن. ئەم شێخ فەهیمە، خەلیفەیەکی بە تەمەنی شێخ تەهای باوکی شێخ عوبەیدوڵلا بوو، کە لە سەردەمی ژیانی شێخ تەهادا، پلە و پایە و ڕێز و ناوبانگێکی زۆری لای شێخ تەها و لە ناوچەکەدا هەبوو.[5] ئەویش ئەم ڕێز و نەوازشەی لای

---

[1] خالفین. ل ١٨٠

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] جەلیل ل ١١٤

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] ژیننامەی سەیید تەهای نەهری، کە «سەیید مەنسوور گەیلانی گردیك» بە تورکی نووسیویەتی و لە تورکییەوە کراوەتە فارسی و ئێمەش کردوومانەتە کوردی، هێشتا لای خۆم دەستخەتە.

موریدەکانی خۆیەوە قۆستبۆوە و توانیبووی بڕوای کۆمەڵێك بەلای ئەم بۆچوونەی خۆیدا رابکێشێ. ئەمەش هەلێکی باش بوو، دەست دەوڵەتی عوسمانی کەوتبوو. بۆیە لەم سەروبەندەدا، دەوڵەتی عوسمانی بەشێکی بەشداربووانی کۆبوونەوەی نوێنەرانی خێڵەکانی بە هۆی شێخ فەهیمەوە فریو دابوو. دەوڵەت بە پارە شێخ فەهیمی هاندابوو، تا گوشار بخاتە سەر بەشدارانی کۆنگرە، بۆئەوەی دەست بە کوشتنی ئەرمەنەکانی کوردستان بکەن و کورد بەربداتە گیانی ئەرمەن و بەمجۆرە شەڕی لاوەکیی هەڵگیرسێنێ و جووڵانەوەکە، لە شاریی ئاسایی خۆی لابدات.[1]

بەلام ،شێخ عوبەیدوڵلا بە توندی دژی ئەم هەڵوێستە وەستا و بۆ هەموویانی روونکردەوە، کە هەڵوێستێکی وەها، مەترسیی تا رادەی تیداچوونی بۆ کورد هەیە لە دوارۆژدا،[2] ئەم پێشنیارەی خستە ناو ئەو بەرنامەیەی دەوڵەتی عوسمانییەوە، کە لە ئاکامدا دەبێتە دۆزەخێك بۆ کورد و دوایی ،کورد لای کاربەدەستانی عوسمانی نرخیان نامێنێ و بە فلسێك نایانکرن،، ،جگە لەمەش عوبەیدوڵلا ئەو راستییەی خستە بەرچاویان، کە ئەگەر هاتو راپەرینەکە، ئاراستەی ئەرمەنەکان بکرێت، ئەوسا دەوڵەتانی ئەوروپا، لە کورد راست دەبنەوە،.[3]

٤/٢: ئاڵوگۆڕی بەرنامە:

شێخ عوبەیدوڵلا لە کاتی کۆنگرەدا ،کە بۆیدەرکەوت لە نێوان چەند سەرۆکێکی کورددا، دوورایی هەیە و چەند سەرۆکێکیتریش حەز بەوە ناکەن لە دەوڵەتی عوسمانی راستببنەوە،،[4] هەڵوێستی دوژمنانەی دەوڵەتی عوسمانی بۆ روونکردنەوە، کە ،سوڵتانەکانی عوسمانی، بە زۆری زۆردارەکی ناوی خەلیفەیان بۆ خۆیان زەوتکردووە و لە ژێر پەردەی خەلافەتدا، دەسەلاتی ئایینیان بەسەر کوردەکاندا سەپاندووە[5] و بە درێژایی ئەو خۆسەپاندنەش، هەر بە ناوی ئایینەوە زوڵم و زۆری زۆرتریان لە کورد کردووە. بۆیە هەمیشە

---

[1] دکتۆر عەزیز شەمزینی – جووڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان، ل ٨٣. (بێگومان لێرەدا دەبێ ئەوە بوترێ، کە دکتۆر شەمزینی بەو هۆیەوە، کە خۆی نەوەی شێخ عوبەیدوڵلا یە، جگەلەوەی ئەم هەواڵەی لە ئەرشیفی رووسیا وەرگرتووە، لە هەمانکاتیشدا، سنگا و سنگ لە پیرانی بنەماڵەکەی خۆیانەوە پێگەیشتووە).

[2] جەلیلی جەلیل – ل ١١٤

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

ئەوەی دووپات دەکردووەوە، کە بەسە، ئیتر لە تواناادا نەماوە لە ژێردەستەیی عوسمانییە لە ئایین لادەرەکاندا بمێنینەوە؛ پێویستە خۆمان رزگار بکەین».[1]

ئەم هەڵوێستە جیاوازەی ناو کۆنگرەکە، کارێکی وای کرد شێخ عوبەیدوڵلا قوولتر سەیری کێشەکان بکات و پێش ئەوەی مەترسیی بۆ کورد دروستبکەن، بڕیاری لابەلاکردنەوەیان بدرێت. لە سەرێکیتریشەوە، کە هەستی کرد بڕیارەکانی کۆنگرە «زۆر کەم و کورتیی هەبوو»،[2] بەتایبەتی ئەوەندەی پێوەندی بەو بڕیارەوە هەبوو، کە «بە یەكجار پەلاماری دوو وڵاتیان بدایە».[3]

«شێخ هەستی بەم کەم و کورتییە کرد، بۆیە بڕیاریدا دووبارە سەیرێکی بڕیارەکانیان بکەنەوە»[4] و سنوورێك بۆ ئەو مەترسییانە دابنێت. «بۆئەوەی مەسەلەکە لە بیری هەڵخەڵەتاوەکان بەرێتەوە»،[5] بڕیاریدا «نەخشەی راپەرینەکە بگۆڕێت» و لە پێشەوە شۆڕش و راپەڕین لە کوردستانی بندەستی قاجارییەوە دەست پێبکرێت.

شێخ عوبەیدوڵلا بۆ روونکردنەوەی ئەم بڕیار و هەڵوێستەی؛ وتارێکی مێژوویی لە کۆنگرەکەدا خوێندەوە، کە ئەمە چەند بڕگەیەکی وتارەکەیەتی:

«٥٥٠ ساڵ لەمەوبەر، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دامەزرا. عوسمانییەکان بە رێگەی نامەشروع دەسەڵاتیان گرتە دەست. پاش (٤٠٠–٥٠٠) ساڵ حوکمڕانیی، وازیان لە دینی ئیسلام هێنا و رێگەی کفریان گرت. لەوساوە ئیتر کەوتە داهێزران، تا دێت لە رووخان و هەڵوەشان نزیك دەکەوێتەوە. هەڵوەشانەکەیشی ئەوەندە بەخێرایی دەڕوات، گومانی تێدا نییە بەم نزیکانە دەرووخێ و دوایی دێت.

کوڕە خۆشەویستەکانم:

دەبێ گوێڕایەڵی راسپێرییەکانی باو و باپیرانی خۆمان بین. بەسە ئیتر نابێ باری زوڵم و دیلایەتی تورکی کافر هەڵبگرین. پێویستە خۆمان رزگار بکەین. نە تەنیا ئێمەی کورد لە تورکیای عوسمانی، بەڵکو دەبێ براکوردەکانی ئێرانیشمان، لەم دوو حکومەتەی رێی پێشکەوتنیان لێبڕیوین؛ رزگار بکەین.

باو و باپیرانمان داوامان لێدەکەن لە پێناوی دین و ئازادی نیشتمانەکەماندا، لە خوێنی خۆمان ببورین.

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] خالفین، ل ١٨٠.

[4] جەلیلی جەلیل، ل ١١٥

[5] دکتور عەزیز شەمزینی، ل ٨٣

زانایان وتوویانه: قۆستنەوەی هەلی لەبار، زانایی و ژیرییە. ئێران ئێستە لەگەڵ تورکمان بە شەڕەوە خەریکن، هەموو هێزەکانی خۆیان ناردۆتە سەر ئەوان، ئەمەش بەمەعنای ئەوەی ئێستە هەلومەرج بۆ جووڵانەوەکەی ئێمە دژی حکومەتی ئێران لەبارە. ئەگەرچی ئێمە لە فارس ناترسین، چونکە ئەگەر بە شەڕیشەوە خەریك نەبن، چەندین هێزی گەورەی جەنگیی کۆبکەنەوە، لە (١٠٠) هەزار سەرباز زیاتریان پێ کۆناکرێتەوە؛ کە ئەویش نیوەی زیاتری لەو برا کوردانەی خۆمانن، کە حکومەتی ئێران دەیانچەوسێنێتەوە و هەمان هەستی ئێمەیان هەیە.

لەبەرئەوەی بەشێکی دەوڵەمەند و بەپیتی کوردستان، لە ژێر دەستی ئێراندایە، دەبێ ئەو بزووتنەوەیەی خەریکین، لە پێشدا بەرامبەر دوژمنە لاوازەکە دەست پێبکات. بەمەش براکانمان و نیشتمانە دەوڵەمەندەکەیان رزگار دەکەین. ئەمەش سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندمان بۆ دابین دەکات. یارمەتیمان دەدا؛ بۆ بەگژدا چوونی دوژمنی دووەممان، کە بەهێزترە؛ ئەویش تورکی عوسمانییە....»[1]

«وتارەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا و خواستەکانی، بۆ دامەزراندنی کوردستانێکی سەربەخۆ؛ لە لایەن بەشدارانی کۆنگرەکەوە پەسەند کرا»[2]

٣/٤: گواستنەوەی جوگرافیا:

ئەگەرچی لە دوتوێی وتارەکەی شێخدا، ئاماژەی بۆ هۆی هەڵبژاردنی جوگرافیای کوردستانی ئێران تێدایە؛ بەڵام دیسان پێویستی بە لەنگەر گرتنیتریش هەیە. بۆئەمەش ئاوڕێکی خێرا، لە کوردستانی ئێران دەدەینەوە و دەڵێین: لە شەڕی «قەڵای دمدم – ١٦٠٩ز) بەدواوە، تا سەردەمی شۆڕشەکەی (١٨٨٠)؛ کە دەکاتە نزیکەی (٢٨٠) ساڵ، گەلێ یاخیبوون و شۆڕش و راپەڕین، لە نێوان کوردی ئێران و دەوڵەتی ئێراندا روویانداوە. پێبەپێی ئەمەش، هەر لەو (٢٨٠) ساڵەدا، (بەڵام بە شێوەیەکی هەڵکشاوتر) لە کوردستانی بندەستی عوسمانیدا، دەیان راپەڕین و یاخیبوون و شەڕ و تێهەڵچوونی سەخت و خوێناوی، لە لایەن میرنشینەکانی کورد بە گشتی و بەتایبەتیش لە میرنشینەکانی: بۆتان، سۆران و بابانەوە، دژی دەوڵەتی عوسمانی روویانداوە؛ کە هێزەکانی عوسمانی، لە رێگەی لەشکرکێشیی گەورە و درێژخایەنەوە؛ ئەو یاخیبوون و راپەڕینانەیان پێدامرکێنراونەتەوە. ئاکامیش ئەوە بوو، لە دوا چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، کە تێکرای میرنشینەکانی کوردیان لە قەڵەمڕەوی عوسمانی، بە لەشکرکێشی و شەڕ و تێهەڵچوونی سەخت و خوێناوی لەناوبرد؛ بەڵام میرنشینەکانی کوردیان لە قەڵەمڕەوی قاجاریدا، بە چەند

---

[1] دکتور عەزیز شەمزینی، ل ٨٥. هەروەها سالح محەمەد ئەمین – ل ١٥٩

[2] جەلیلی جەلیل – ل ١١٥

فرماننامەیەك، لە ڕێگەی دانان و ئاڵوگۆڕی چەند کاربەدەستێکی تازەوە لەناوبرد! وەك ئەوەی لە ساڵی (١٨٤٢) بەدواوە، لەگەڵ میرنشینی ئەردەڵاندا کردیان، کە گەورەترینی ئەو میرنشین و دەسەڵاتگەلە کوردییانەی کوردستانی ئێران بوون.

دیسانەوەش دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشی ساڵی (١٨٨٠)؛ کە زنجیرە شۆڕشەکانی کوردستانی تورکیا و عێراق لە سەرەتای سەدەی بیستەم و هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریی عوسمانیدا، بە ڕابەریی چەندان سەرکردەی وەك: شێخ مەحموودی حەفید و شێخ سەعیدی پیران و ئیحسان نوری پاشا و سەیید ڕەزای دەرسیمی و... هتد. دەست پێدەکەنەوە و خەبات و تێکۆشانی سەختییان دەگاتە دەیان هەزار قوربانی و ڕاگوێزانی سەدان گوندی کوردستانی تورکیا و پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستانی باشوور، بە سەرۆکایەتی شێخ مەحموود ١٩١٩-١٩٢٣و بەدەستهێنانی پەیمانی (سیڤەر- ١٩٢٠و... بەڵام کوردستانی ئێران بێدەنگ دەبێ!

گەڕان بەدوای ڕەگوریشەی هۆیەکانی ئەم (هەندە) جیاوازیی و هەلومەرجەی کوردستانی ئێراندا، لە چاو بەشەکانیتری کوردستاندا، ئەو ئاکامانەمان گیردەخەن، کە (ڕادەی خەباتی سیاسی کوردستانی ئێران، بە بەراورد لە چاو خەباتی سیاسی کوردستانی تورکیا و عێراقدا، بەو ئەندازەیە، توند و تیژ و هەڵکشاو نەبووە).[1]

لەمەشدا ڕەنگە زۆر پێوەندی و نزیکایەتیی مێژوویی و جوگرافیایی و فەرهەنگیی و کۆمەڵایەتی کورد، لەگەڵ تێکڕای گەلانی ئێراندا، ئەوەندە کۆیانبکاتەوە؛ کە بەم شتانە هەمووی، هەستی ئێرانییبوونی لا دروستکردوون و ئەمەش وای کردبێت جیاوازیی ئاشکرایان لەگەڵ کوردانی تورکیا و عێراقدا لا دروست بووبێت؛ کە ئەگەرچی ئەم لایەنە، ئەوەندەش جیاوازیی لە نێوان ئەو بەشانەی کوردستاندا زەق نەکردۆتەوە، تا کوردانی ئێران، هەستی خۆ بە کورد زانینیان کەم بێت؛ بەڵکو ڕەگوریشەکانی پێوەندییان، لەگەڵ دێرینە و جوگرافیا و فەرهەنگیی ئێراندا، ئەوەندە قووڵە، کەمتر هەست بە نامۆیی دەکەن، وەك ئەو نامۆییە زۆرەی کوردانی تورکیا و عێراق، لەگەڵ ناوەندی دەوڵەتەکانیاندا هەیانە؛ بەتایبەتیش کوردانی جوگرافیای ئەردەڵان، کە لە دەمێکەوە لەگەڵ دەوڵەتە بەرودواکانی ئێراندا سەر و پێوەندییان بووە؛[2] لە زۆربەی ئەو کێشانەدا، کە پێوەندییان بە چارەنووسی کوردەوە بووە، خۆیان تەریك گرتووە و ئەو ململانێ دێرینەش، کە جارجارە لە نێوان کوردانی سوننی مەزهەب و شیعەی عەجەمدا، لە ناوچەکانی باکووری خۆرئاوای ئێراندا

---

[1] دکتر حمید احمدی-قومیت و قومیتگرایی در ایران از افسانه تا واقعیت-تهران- نشر نی- چاپ اول ١٣٧٨ش- ل٧٨.

[2] لە زۆر سەردەمی مێژوویشدا، هەندێك سەران و میران و بنەماڵەی ئەردەڵان و بەتایبەتیش لە سەردەمی ئەمانوڵلاخانی گەورەدا، بوونە شیعە.

روویانداوە؛ کوردانی ئەردەڵان (کە سوننی مەزهەبیشن) خۆیان نەبان کردووە! تەنانەت ئەم بەشەی کوردستان (ئەردەڵان)، لە رووداوی گەورە و گرنگی وەك کۆماری مەهاباد (١٩٤٥-١٩٤٦)یش، کە چارەنووسی هەموو کوردانی بڕیارداوە، کەچی چ نزیك، چ دوور، بەشدارییەکی نەبووە.[1]

بە واتەیەکیتر: لە دوای شەڕی چاڵدێران (١٥١٤)ەوە، کە زنجیرە دابەشکردنێکی سیاسیشی بە دوای خۆی و بەسەر کوردستاندا هێنا؛ تا زەمان تێدەپەڕێ، کوردانی بندەستی عوسمانی، زیاتر هەستی جیاوازیی و نامۆییان لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندیی تورکیا و دواتریش؛ دوای دروستبوونی حکومەتی عێراق (١٩٢٠)، ئەم هەستە لای کوردانی عێراقیش زەقتر بووەوە؛ کە لە ناخدا هەستیان‌دەکرد بە رێگە یاساییەکی ناچاری، بە دەوڵەتێکی تازەی وەك عێراقەوە دەبەسترێنەوە.

کەواتە ئەو رەگوڕیشە و هۆیانەی کوردانی (ئێران)ی بە ئێرانەوە دەبەستەوە، لەو رەگوڕیشە و هۆیانە بەهێزتر بوون، کە کوردانی تورکیا و دواتریش کوردانی عێراقی، بە دەوڵەتەکانی تورکیا و عێراقەوە دەبەستەوە. بۆیە ئاماری راپەڕین و شۆڕشی چەکدارانەی قەڵەمڕەوی کوردانی ئێران، لە چاو بەشەکانیتری کوردستاندا، کەمتر بووە.

هەر لەبەر ئەم هۆیەشە، کە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا ، بە لای خەڵکی ئێرانەوە، چەند مایەی نامۆیی و داچڵەکین بووە و نووسەرانی دەربار و شیعە مەزهەبی ئێرانی، کتێب و راپۆرت و نووسینی هەمەجۆرەی نەیارانەیان لەسەر نووسیوە؛ بە هەمان شێوە نووسەرانی کوردی ئێرانیش (بە شیعە و سوننییەوە)، بە پێودانی نووسەرانی دەرباری قاجاری، شۆڕشەکەیان بە (فیتنە) و رابەرەکەیشیان بە: (مەلعوون) و (حەرامزادە) و... داناوە. وەك نموونەکانی: علی‌اکبر وقایع‌نگار[2] و میرزا شکرالله سنندجی[3]، کە هەردوو سەرچاوەکە سەبارەت بە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەوە دەگێڕنەوە؛ گوایە کابرایەکی ئەردەڵانی بە ناوی «شرف‌الملك»، لای ناسرەدین‌شا خۆی گیێف کردۆتەوە و بەڵێنی داوە؛ کە ئەگەر «شا» بخوازێت، بە بێئەوەی یەك دینار زیان بە دەوڵەت بگات، بەتەنیا فەوجێکی خەڵکی کوردستانەوە (مەبەستی دانیشتووانی ئەردەڵانە)، بە هەڵمەتێك شێخ عوبەیدوڵڵاو لەشکرەکەی و ناو و ناوبانگی تەفر و توونا دەکات و لە سەر لاپەڕەکانی رۆژگاردا

---

[1] هەڵبەتە سەرانی کۆمارەکەش لە ئاکامدا، کە لەشکری ئێران هاتە سەری؛ شەڕی دەوڵەتی ناوەندییان هەڵنەبژارد.

[2] حدیقە ناصریە – لاپەڕەکانی (٢٤٤- ٢٤٦)

[3] تحفە ناصریە – لاپەڕەکانی(٣٦٤ – ٣٦٨)

ئەم دوو سەرچاوەیە، لە بەشی «ناسنامەی نووسین و کتێب و سەرچاوە دەربارەی شۆڕشی ١٨٨٠»دا، ئاماژەمان پێکردن.

نایانهێڵێت! تەنانەت یـەکێکی وەك: ئایـەتوڵڵا محەمـەد مـەردووخ، کـە مێـژووی (کـورد و کوردستان)ی نووسیوە!! کەچی ئەویش شۆڕشەکەی بە (فیتنە) ناوبردووە.[1]

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش، شێخ عوبەیدوڵڵا ، کوردستانی ئێران و لە ئێرانیشدا ناوچـەی (ورمێ)ی هەڵبژارد!

---

[1] شیخ محمد مردوخ کردستانی – تاریخ کرد و کردستان (توابع) چاپ اول ١٣٥١– انتشارات غریقی– سنندج– جلد دوم– ل (٢٠٧–٢١٠).

(سەرنج): ئێستاش بە هەمان نەفەسی دوژمنانەی قاجاری و ساواکی جاران، هەندێك هـەن، هـەمان دیدیـان بەرامبەر ئەم راپەڕینە شکۆدار و رابەرە مەزنەکەی (شێخ عوبەیدوڵڵا) هەیە.

٤/٤ بۆچی کوردستانی ئێران و لەوێش ورمێی هەڵبژارد؟

١/٤/٤: پێشینەی ورمێ:

سیاسەتی شاعەباسی یەکەم (١٥٨٧-١٦٢٩ز)ی سەفەوی، لە کوردستاندا «لەسەر ٣ پایەی سەرەکی دامەزرابوو:

١- گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیموگرافی سەرووی خۆرهەڵاتی کوردستان و راگوێزانی ئێڵە گەورەکانی کورد، بۆ ناوچە دوورەکانی خۆرهەڵاتی ئێران، بەتایبەتی بۆ خۆراسان و هێنان و جێگیرکردنی ئێڵەکانی ئازەر بۆ کوردستان.

٢- هەوڵدانی گۆڕینی زۆرەملێی مەزهەبیی خەڵکی کوردستان، لە سوننییەوە بۆ شیعە.

٣- سەرکوتکردنی بێبەزەیی و توند و تیژیی هەموو سەرکێشییەکی کورد.

لە بەرامبەریشدا، گەلی کورد کەوتبووە بەرهەڵستییەکی سەخت و سەرپێچیکردنی فەرمانەکانی.[1]

لە سەرەتای سەدەی حەڤدەدا، کە (ئەمیرخانی برادۆست - خانی لەپزێڕین)ی مەزنی ئێڵە کوردەکانی: تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ، سۆما، برادۆست و موکریان و حاکمی ورمێ، دەسەڵات و توانای پەیدا کرد و لەشکری پێکەوەنا و قەڵای (دمدم)ی نزیك ورمێی ئاوەدان و قایمکردەوە و هێزەکانی زۆرتر و زیاتر پڕچەك کرد؛ شاعەباس ئیرەیی بە دەسەڵاتی ئەم میرە کوردە هات و لێی کەوتە گومانەوە؛ کە لەو خۆسازدانە، ئامانجی سەربەخۆیی بێت. لەبەرئەوە کەوتە بەهانە و بیانوو پێگرتنی و لە ساڵی ١٦٠٩دا هێزێکی گەورەی ناردە سەری... پاش شەڕێکی سەخت و ئابڵوقەدانێکی درێژ، شاعەباس قەڵاکەی گرت و هەزاران کەسی لێکوشتن.

شاعەباس لە دوای داگیرکردنی قەڵای دمدم و نەهێشتنی دەسەڵاتی ئەمیرەکانی کورد لە ورمێ و سپاردنی دەسەڵات لە ناوچەکەدا بەکاربەدەستانی عەجەم (١٦١٠ز)، راستەوخۆ هێرشێکی گەورەی کردە سەر موکریان و لەوێش کوشتارێکی زۆری لە کورد کرد و ژن و منداڵی بە دیل بردن.[2]

ئەم هێرشەی شاعەباس، کە (٦٠) هەزار سوار بوون، ٤ ڕۆژ و ٤ شەو، خەریکی قەتڵ و عام بوون.[3]

---

[1] ساڵح محەمەد ئەمین - ل ٢٩

[2] اسکندر بیگ ترکمان - تاریخ عالم آرای عباسی- ج٢- تهران- امیرکبیر- ١٣٥٠ش- ل ٨٠٧-٨١٠.

[3] نصرالله فلسفی - زندگانی شاعباس اول - ج ٣- ج ٤- تهران- علمی- ل ١١٠٢.

٢/٤/٤: هێنانی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێ:

ڕاگوێزانی بە کۆمەڵی دەیان هەزار خێزانی ئێڵە کوردەکانی دەوری ورمێ، بۆ خۆراسان و دواییتر تێشکانی تراژیدی ئێڵی برادۆست و موکری و گیرانی قەڵای دمدم و کوشتنی مەزنەکانی کورد و کوشتنی زۆرایەتی لایەنگیرەکانی (ئەمیرخان) و کوشتاری بە کۆمەڵی خەڵکی موکریان، بوون بە سەرەتای گۆڕانێکی بنەڕەتیی لە پێکهاتنی دیموگرافی دانیشتووانی ناوچەکەدا و لە تەرازووی هێزەکانی ئەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما. دەسەڵاتی حوکمڕانیشی لەدەستدەرچوو؛ کە جاران بە دەست گەورە خۆجێییەکانی کوردەوە بوو.

ئێڵی (ئەفشار)، یەکێك بوو لەو (٧) ئێڵە قزڵباشە، کە بەشداریی سەرەکی لە شەڕەکانی شائیسماعیل (١٤٨٧-١٥٢٤) و دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠١ز)ی شیعەدا کردبوو.[1] ژمارەیەکی زۆر لە کاربەدەستانی دەوڵەت، لە سەرانسەری قەڵەمڕەوی سەفەویدا، لەناو ئەواندا هەڵدەبژێردران و دەسەلاتێکی زۆریان لە دەرباری شاکانی عەجەمدا هەبوو. ئەم خێڵەی ئەفشار چەندین پشتبوو وا پەروردە کرابوون، کە پابەندی هیچ جۆرە ئیعتبارێکی بنەماڵەیی، عەشیرەتیی، دینی، نەتەوەیی، زمان و شوێن نەبن و بۆ جێگیرکردنی دەسەلاتی خۆیان و بردنەوەی جەنگ و بەدەستهێنانی سەرکەوتن، گوێیان نەدەدایە ترسی دینی و دنیایی.[2] هەر بۆیە ئەم ئێڵە بە هاوکاری ئێڵە ئازەرییەکانی قزڵباش؛ کە بە درێژایی سنووری خۆرهەلاتی کوردستان نیشتەجێ کرابوون و ئەرکی سەرکوت و دەستەمۆکردن و سەرپێدانەواندنی کوردیان پێسپێردرابوو، کە نەریتی ژیان و جۆری جیهانبینی و خوورەوشتی کۆمەلایەتیی و پەروەردەی دینییان لەگەڵ ئەوان جیاواز بوو، بۆیە ئەمە بوو بە یەکەمین هۆی دروستکردنی ناکۆکییەکی قووڵی گشت لایەنە، لە نێوان دوو میللەتدا، کە ڕووداوەکانی ناوچەکە، بە زۆر کردبوونی بە دراوسێی یەکتری.[3]

ئەگەرچی مەڵبەندی ورمێ بە کردەوە کەوتبووە دەست عەجەم، بەلام ئیتر ئارام و ئاسایشی تێدا نەما. لە لایەك هێرشی یەك لە سەریەکی سپای عەجەم بۆ تەمێکردن و سەرپێدانەواندنی ئێڵەکانی کورد و هێنانە ژێر باری فەرمانبەری و لە لایەکیتریشەوە بەرهەڵستی توند و تیژی بەردەوامی ئێڵەکانی کورد، بۆ پاراستنی «کەسایەتی سەربەخۆیی» خۆیان.

---

[1] دکتر مجیر شیبانی – عالم آرای صفوی – تشکیل شاهنشاهی صفویه – تهران – دانشگاه تهران– ١٣٤٦ش. ل ٧٩

[2] سالح محەمەدئەمین – ل ٣٦

[3] هەمان سەرچاوە – هەمان لاپەڕە

سەرباری ئەمانەش، ناوچەکە خۆی یەکێك بوو لە شارێچکەکانی لەشکرکێشیی عوسمانی و عەجەم بۆ سەر یەکتری.[1] بۆیە درێژەکێشانی ئەم حاڵەتە؛ ناکۆکی کورد – عەجەمی بردە قۆناغێکی ئاڵۆزی واوە، کە رەنگی سیاسی، نەتەوەیی، دینی بە خۆیەوە گرت و لە پێوەندییەکانی دوا رۆژی هەردوو گەل و لە ژیانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، فەرهەنگیی ناوچەکەدا تاوی دایەوە. ناکۆکییەکان بە خۆشیی بەلادا نەدەکەوتن، ئاسایش بە تەنیا بە زۆری چەك رادەگیرا. عەجەم هەرچەن هەلێکی بۆ هەڵبکەوتایە، ئەوپەڕی زەبر و زەنگی بەکار دەهێنا بۆ سەرکوتکردنی کورد و بەتاڵانبردنی سامان و دارایی و بەدیلگرتنی ژن و منداڵ و لەشکرکێشی دەکردە سەر گوند و ئاوایی و هەواری رەوەندەکانی.

ئێڵەکانی کوردیش هەرچەن بە خۆیاندا رابپەرموونایە، هەڵیاندەکوتایە سەر عەجەم؛ لێیان دەکوشتن و تاڵانیان دەکردن و بە هەر رێیەکی بۆیان بگونجایە، ئازاریان پێدەگەیاندن، تەنانەت هەندێجار، ئۆردووی عوسمانییان دەهێنایە سەریان.[2]

بەم پێیە و بە گوێرەی ئەوەی کە لە ماوەی ئەو چەندسەد ساڵەدا، بەڕێوەبردنی ناوچەی ورمێ، هەر لە دەست عەجەمدا بووە و سەرەڕای ئەو ناکۆکییە ریشەدارانە؛ یەکێکیش لە رێگەکانی بێزارکردن و قورسکردنی باری شانی دانیشتووانی کورد، کە ئەو فەرمانڕەوا عەجەمانە بە ئەنقەست گرتبوویانە بەر؛ ئەو باج و سەرانە زۆر و هەمەجۆرە بووە، کە بە چەندان بڕوبیانوو، لە کوردیان دەسەند. ئەم لایەنە، رۆژ دوای رۆژ بەدەست فەرمانڕەوا چاوچنۆکەکانەوە لە زیادبووندا بووە، کە شان بە شانی ئەم باج و سەرانە زیادکردنانە، بێزاریی و تووڕەبوونی کوردیشی زیاتر کردووە و ناکۆکییەکانی قووڵتر و زەقتر کردۆتەوە.

هەر لە ناوچەی ورمێدا، جگە لە کورد، لە دێرزەمانەوە وەك زۆر ناوچەیتری کوردستان، مەسیحییەکی زۆریش (ئەرمەنی و ئاسووری) دەژین.

ئەرمەنەکانی کوردستان (وەك پێشتر وتمان)، هەر شاعەباس دەیان هەزار «ئەرمەن»یشی لە خاکی خۆیان دەربەدەر کرد و دواتر ساڵی ١٦٣٩ لە رێکەوتننامەی (زەهاو)دا؛ کە لەگەڵ عوسمانییەکاندا ئیمزاکرا و بۆ یەکەمجار کوردستان لە نێوان عوسمانی و ئێراندا دابەشکرا، ئەرمینیاش بە یەکجاری دابەشکرا. ئەرمینیای خۆرهەڵات خرایە سەر دەوڵەتی سەفەوی و خۆرئاوایشی بەر عوسمانی کەوت. بەم پێیە داگیرکاران و چەوسێنەرانی مێژوویی هەردوو گەلی ئەرمەن و کورد، هەر داماویی و دابەشکردن و راگوێزانێك، بە سەر کوردیان هێنابێ؛ بەسەر ئەرمەنیشیان هێناوە.

شانبەشانی کورد و ئەرمەن، لە دەمێکەوە ئاسووریش لە ناوچەی ورمێدا هەن.

---

[1] هەمان سەرچاوە – هەمان لاپەڕە

[2] هەمان سەرچاوە – ل ٣٩.

ئاسوورییەکان، کە لە سەدەکانی پێشوودا بە (نەستووری) ناوبراون؛ خۆیان بە پاشماوەی ئیمپراتۆری ناسراوی ئاشووری دادەنێن. لە دوای رووخانی ئیمپراتۆری ئاشووری و کاولبوونی پایتەختەکەیان، ئاوارە و دەربەدەر بوون و خۆیان لە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستاندا حەشارداوە. ئەمانەش کە وەك ئەرمەنی، سەر بە ئایینی مەسیحین، جگە لەوەی وەك کورد، چەوساندنەوەی نەتەوایەتییان لەسەر بووە؛ هاوکات جیاوازیی مەزهەبیشیان لێکراوەتە بیانووی چەوساندنەوە و ئازاردان و سووکایەتی پێکردن و تالان و کوشتن و باج و سەرانەی زیاتر، لە چاو هاوولاتییانیتردا. لەمبارەیەوە ئابۆت لە راپۆرتێکدا، کە ساڵی ١٨٨٠ نووسیویێتی: باسی ئەوە دەکات لە شوێنێکی وەك ورمێ‌دا، کە خاوەن موڵکەکان ئەفشار و شیعە مەزهەبن، باجی خانوو؛ کە لەسەر موسڵمان (٥) قران بووە؛ لەسەر مەسیحی (٨) قران بووە؛ واتە (٣) قران زیاتر.[1]

زۆرجاریش بە بیانووی ئەوەی لە لایەن وڵاتانی ئەوروپاوە، داکۆکییان لێکراوە، رقی کاربەدەستانیان لە سەر ئەستوورتر بووە. لە بەرئەمانە؛ ناوچەی ورمێ، ناوچەیەکی پڕ دژایەتی و ناکۆکی و گرژیی کێشەکان و هۆیەکانی تەقینەوەی بەردەوامی لە خۆیدا کۆکردۆتەوە.

٣/٤/٤: کێشەی ئەرمەن:

کێشەی ئەرمەن، کە لەم کاتەدا دەوڵەتانی ئەوروپا و لە سەروویانەوە ئینگلیستان، خۆیان لێکردبووە خاوەنی و بڕیاریان دابوو چاودێریی ئەو ریفۆرمانە بکەن، کە لە بەندی (٦١)ی رێکەوتننامەی بەرلیندا بڕیاری لەسەر درابوو. بۆئەمەش «هاتنی کۆنسوڵە تازەکانی ئینگلیس بۆ کوردستان، کە دەبووایە بە پێی پەیماننامەی: «رێکەوتننامەی بەرگری هاوبەش»ی ٤ی حوزەیرانی ١٨٧٨، چاودێریی ریفۆرمەکان بکەن، ئەو ترسەی زۆرتر کرد، کە کوردەکان لە بەرامبەردا هەیانبوو. ترسەکەش بێ‌بناغە نەبوو؛ چونکە هاوچەرخان و خودی کونسوڵەکانیش، لەو بارەرەدا بوون کە ئەم کارە، سەرەتای خولی ژێرچاودێریی (ئینتیداب)ی ئاسیای بچووك دەبێ»[2]

بەواتەیەکیتر: دەوڵەتانی ئەوروپا، کە بە چاوی نارازی سەیری کوردیان دەکرد؛ راستەوخۆ کوردستانیان دەخستە ژێر چاودێریی خۆیان و داکۆکییان لە ئەرمەن و جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمی ئەرمەنەکان دەکرد. کە وەك پێشتر وتمان: ئەمەش یەکسەر لەگەڵ کێشەی کورددا ئاوقای یەکتر دەبوون. بۆیە ئەگەر شێخ عوبەیدوڵڵا لە کوردستانی تورکیاوە

---

[1] لە تاریکیینەوە بۆ رووناکی – ل ٥٩

[2] روبرت اولسن – قیام شیخ سعید پیران – ل ٢٥

دەستی بە شۆڕش بکردایە؛ ئەوا لە یەک کاتدا دەوڵەتی تورکیا و دەوڵەتانی ئەوروپاش لێی ڕاست دەبوونەوە.

لەبەرئەمە، بۆئەوەی ڕێگە لە گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپا، لەسەر کێشەی کورد کەم بکاتەوە، لە کوردستانی تورکیاوە دەستی پێنەکرد، بەڵکو ئێرانی هەڵبژارد. لەمەشدا (لە دەستپێکردندا لەگەڵ ئێراندا وای بۆچووبێت، کە گریمانی هەراسان کردن و تووڕە کردنی دەوڵەتانی ئەوروپا، لەسەر کێشەی کورد، کەمتر بێت)،[1] تا «ئەگەر لەمەدا سەرکەوتوو بوایە، ئەوا دوای جێگیر بوونی دەسەلاتی بەسەر دیوی ئێراندا، لایدەکردەوە بۆ بەدەستهێنانی هەمان شت سەبارەت بە کوردەکانی تورکیا، لە حکومەتی عوسمانی»[2]

هەڵبەتە ئەم کارەی شێخ، جگە لەو هیوایەی کە ڕێگە لەوە بگرێت ئەوروپا گوشار نەخاتە سەر شۆڕشی کورد؛ لە هەمانکاتیشدا ڕێگەی لەو نەخشە دۆزەخییەی تورکیاش گرت، کە دەیویست بە هۆی تووڕە بوون و هەڵچوونی کوردەوە، لە دژی ئەرمەن؛ زەمینە بۆ ئەوە خۆش بکات ئەو دوو نەتەوەیە بکەونە شەڕ و کوشتارێکی بێسنووری یەکتری و دەست بخەنە خوێنی یەکترەوە.

لەمەشدا وەك ڕووداوەکان دەریانخست، شێخ عوبەیدوڵڵا لە بنەڕەتەوە بڕوای بە دۆستایەتی کورد و ئەرمەن هەبوو، نەك شەڕ و کوشتاریان.

هەرچەندە جێی داخە، دوای شۆڕشەکەی ساڵی ١٨٨٠، کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی، زۆر دڕندانە لە ساڵانی ١٨٩٤، ١٨٩٦، ١٩٠٥، ١٩١٥، ١٩١٨،[3] زنجیرە کوشتارێکی دڵتەزێن و بێبەزەییانەی ئەرمەنیان بە جۆرێك کردووە، کە تەنانەت گێڕانەوەیشی مایەی شەرمە و لەمەشدا کەم و زۆرێك کوردیشیان لەگەڵ خۆیاندا تێوەگلاندووە و دەستیان بە خوێنی ناڕەوای ئەرمەن سوور کردووە.

بەڵام ئەوە بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا بە سەروەریی و شانازیی دەژمێردرێ، کە لە گەرمە و لووتکەی ساتەکانی هەڵچوون ورووژاندنی کێشەی ئەرمەندا، لە بەهاری ساڵی ١٨٧٨ بە دواوە، تا ساڵی ١٨٨١ (کە شێخ عوبەیدوڵڵا تاقانە بڕیاردەرێکی ئەم خولادان و خۆ دوورخستنەوەیە بووە لە شەڕی ئەرمەن)، ڕێی لەوە گرتووە، کە گەلی ئەرمەنی دۆست و هاوسێی سەدان و هەزاران ساڵەی کورد، بە دەستی ئازادیخوازانی کورد زیانیان پێبگات.

---

[1] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٢٩

[3] هراند پاسدر ماجیان، تاریخ ارمنستان – لاپەڕەکانی: ٤٠٨، ٤١٩، ٤٦٠، ٤٨٠. هەروەها: دکتور کەمال مەزهەر، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا – ل ٨٩–١٥٦.

٤/٤/٤ بنکەیەکی جەماوەریی گەورە و بەربلاو:

بنەماڵەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە سەردەمی شێخ تەهای باوکییەوە ڕێز و خۆشەویستی و ناوبانگێکی زۆریان لەناو ئێران و کوردانی ئێران بە گشتی و بە تایبەتیش لە ناوچەکانی موکریان و مەرگەوەڕدا هەبوو. ئەو ژمارە زۆرە مورید و لایەنگرانەی لە سەردەمی باوکیدا هەبوون، لە سەردەمی شێخ عوبەیدوڵڵا دا زۆر زیاتر بوون. لەبەرئەوە «شێخ عوبەیدوڵڵا خۆیشی لەناو کوردەکانی ئێراندا ناو و شۆرەتێکی گەورەی هەبوو».[1]

ئەو ژمارە گوندە زۆرەی هەیبوون و لە (٢٠٠) گوند زیاتر دەبوون، زۆربەیان لە ناوچەکانی دەوروبەری ورمێ، شنۆ و موکریان بوون؛ کە دانیشتووانی ئەم ناوچانە سەرلەبەریان خۆیان بە مورید و لایەنگری شێخ عوبەیدوڵڵا دەزانی؛ بۆیە زۆربەی ئەو گیروگرفتانەی کە شێخ عوبەیدوڵڵا لە سالانی (١٨٧٠-١٨٨٠)، لەگەڵ ئێراندا بۆی دروست ببوو؛ لە ئەنجامی داکۆکیکردنی شێخدا بوو، لە پاراستنی سەروماڵی ئەم لایەنگرانەیدا. ئەوانیش سەروماڵی خۆیان لە پێناویدا بەخت دەکرد. شێخ عوبەیدوڵڵا لەگەڵ زۆربەی ئەمانەدا، چ خۆی و چ کوڕەکانی، سەروپێوەندی خزمایەتی و ژن و ژنخوازیی بەربلاویان هەبوو. بە واتەیەکی‌تر:

«گەلێك لە عەشیرەتە کوردەکان، بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، خۆیان بە پیاو و ژێر دەستەی ئەو؛ نەك حکومەتی ئێران دادەنا».[2]

هاوکات لە گەرمەی زنجیرە کۆبوونەوەکانی «یەکێتی کوردان» لە نەهری «بە درێژایی مانگی ئاب، ڕووداوی وەها لە کوردستانی ئێران سەریان دەرهێنا، بوونە هۆ و هاندەری نوێ، بۆ هەڵچوونی کوردەکان».[3]

بەڕێوەبردنی ناوچەی سابلاخ، بە شازادەیەکی هەرزە و بەرتیلخۆر و چاوبرسیی سپێردرابوو، ناوی (لوتف‌عەلی‌خان) بوو. ئەم شازادەیە هەر ڕۆژەی دەینارد بە شوێن ناودارێکی ناوچەکەدا و بە بیانووی جۆرواوجۆرەوە، سەرباری سووکایەتی پێکردن و دارکاریی و ئازاردان و زیندانیکردنیان، داوای باج و سەرانەی زۆر و سزادانی نارەوا و جەریمەکردن و ئابڕووبردن و کوشتن و ڕاونان؛ زۆربەی دانیشتووانی ناوچەکەی بێزار و هەراسانکردبوو.

یەکێك لەو سەرۆك عەشیرەتانەی لەو مانگەدا (١٥ی ڕەمەزانی ١٢٩٧ کۆچی - ١٨٨٠/٨/٢٢ز)، کە شازادە ناردبووی بە دوایدا و دەیویست دوای سەرانە لێ‌سەندنی؛ بە

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ١١٧

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] هەمان سەرچاوە – ل ١٢٠

زنجیر کراوی بۆ تەورێزی بنێری؛ هەمزاغای مەنگوڕ بوو، کە گەورەترین سەرۆك عەشیرەتی مەنگوور و پیاوێکی ئازا و جوامێر و چابووك بوو، کە ناسیاویی پێشینەی لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵڵادا هەبوو. ساڵانێکی دوور و درێژ لە بەغدا و ئەستەموول زیندانیی کێشابوو. پیاوێکی زیرەك و سەردەرچوو بوو.

ئەم سەرۆك خێڵە کوردە، هەر کە زانی دەیانەوێ زنجیری بکەن؛ دەست دەداتە خەنجەر و دووکەس لەوانە دەکوژێت کە دەیانەوێت بیگرن و دەتوانێت خۆی دەرباز بکات. هەمزاغا هەر ئەو شەوە خێڵە گەورەکەی کۆدەکاتەوە و ئابڵوقەی سابڵاخ دەدات و شازادەی حاکمیش بە پەلە داوای یارمەتی لە سەرووتری خۆی دەکات و سەرلەبەری ناوچەکە بە گشتی و بە تایبەتی شاری سابڵاخ دەشێوێ و دەخرۆشێ و خەڵك چاوەنواڕی ڕووداوی گرنگ و تازە و پڕمەترسیی و ڕزگارکەرێك دەبن، کە لەدەست ئەوجۆرە کاربەدەستە بێبەزەیی و ناسازە ڕزگاریانبکات.

هەمزاغاش هەر ئەو شەوەی تیایدا هەڵدێ، سەرجەمی خزم و خوێش و خێڵەکەی خۆی کۆدەکاتەوە و بە تەپڵ و کەڕەنای جەنگەوە، ئابلوقەی شاری سابڵاخ دەدات.

شازادەی نەشارەزاش بە پەلە هەواڵی یاخیبوونی هەمزاغا بە کاربەدەستانی تەورێز دەگەیەنێ. ئەوانیش لەوێوە محەمەد حسینخانی بەختیاری، بە (٣٠) سوارەوە و ڕەحیمخانی سەرکردەی چەلبیانی بە (١٠٠) سوار و محەمەد سادقخانی موقەدەم ئاجودانباشی بەرەو سابڵاخ دەنێرن و بەمجۆرە سەرەتای یەکەمین ڕاپەڕین لە سابڵاخدا ڕادەگەیەنرێ و ئەمانەش بەدەم هاتنیانەوە، لە تەورێزەوە بەرەو سابڵاخ تووشی هەرکەس دەبن، دەیکوژن و بە هەر گوندێکیشدا تێدەپەڕن، تالانیدەکەن و دەیسووتێنن.[1]

بەڵام هەر لەو ماوەیەدا هەمزاغا خۆی دەگەیەنێتە مەرگەوەڕ و پێوەندی لەگەڵ شێخ عەبدولقادر و شێخ عوبەیدوڵڵا دا دەکات و بەرنامەی هاتنیان بۆ سابڵاخ و ڕاپەڕین دادەڕێژن.

هاوکاتیش بەر لە هاتنی هێزی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بەرەو سابڵاخ، زووتر محەمەدئاغای مامش، برازاکەی خۆی (سولەیمان ئاغا)ی بۆ نەهری دەنێرێ، تا هەرکاتێ هێز بجووڵێ، هەواڵەکەی بۆ محەمەد ئاغا بنێرێ. ئەویش خێرا هەواڵی نارد، کە شێخ عوبەیدوڵڵا نامەی بۆ هەموو سەرانی کورد ناردووە و خەریکی لەشکر کۆکردنەوەیە.

لەولاشەوە هەواڵی هەڵتنی هەمزاغا و ورووژانی سابڵاخ، دەگاتە شێخ عوبەیدوڵڵا و ئەویش خێرا «شێخ کەمال»ی نوێنەری خۆی دەگەیەنێتە لای هەمزاغا و کاروباری هاوکاریکردنی لەگەڵدا باسدەکات.[2]

---

[1] اسکندر غوریانس – پاشکۆی ژمارە ٧

[2] بەڵگەنامەیەکی یەکجار زۆر، دەربارەی هەمزاغا و یاخیبوونەکەی و سەرکردایەتیکردنی هێزەکانی شۆڕشگێڕانی کورد، لە قۆڵی سابڵاخ و میاندواو و بناودا و دوواییتر کەوتنە دا و و بە نامەردانە کوشتنی لەلایەن «میرزا نیزامی گەڕووس»ەوە؛ لە ئەرشیف و سەرچاوە مێژووییەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران

«هەمزاغا دوای کۆبوونەوەکەی شـەمزینان، چالاکانـە کەوتـە خۆئامـادەکردن؛ بـۆ ئـەو راپەڕینەی ئەمرۆ، یان سبەی دەتەقێتەوە»[1]

«هەمزاغا گەلێك لە سەرۆك خێڵەکانیتری رام کردبوو، لابدەنە لای راپەڕینەکە».[2]

جگە لەمانەش، ئەو نەخشەیەی لە کۆبوونەوەکەی شەمزیناندا بۆ پێکهێنانی راپەڕینەکە دانرا، لە لایەن گەلێك لە دانیشتووە کوردەکـانی ئێرانـەوە، پەسـەندکرا و پێشـوازیی لێکـرا. کۆنسۆلـی رووسـیا لـە (وان)، ئـەو هەواڵـەی گـەیاند، گوایـە کوردەکـان کـە لـە لایـەن کاربەدەستانی ئێرانەوە زۆریان لێدەکرێت و دەرووتێنرێنەوە، سـەریان بـەرز کردۆتـەوە و قـین دایگرتوون. بۆیە کوردەکانی ئێران بەوپەڕی شادییەوە پێشوازیی شێخ دەکەن و بە رزگارکەری دادەنێن»[3] و «هەر لە سەرەتاوە، کە شێخ هێشتا خەریکی خۆئامـادەکردن بـوو بـۆ پێکهێنـانی راپـەڕینێك دژی دەوڵـەتی عوسـمانی، دەنگوباسـی ئـەو خۆئامادەکردنـە، دەنگدانەوەیـەکی خۆشی بەناو هەموو کوردەکاندا دایـەوە و بەوپـەڕی دڵخۆشـییەوە پێشـوازیی لێکـرا. ئـەوەبوو شارەکانی کوردستانی ئێران؛ وەك: خۆی، سابڵاخ، ورمێ و شنۆ بوونە بنکە بۆ ئامادەکردنی چەك و جبەخانە بۆ راپەڕیوەکان.[4]

ئەمانە، کە بەشێکیان سەرباز و چەکداری دەوڵەتیشیان تێدابوو، شێخ دڵنیابوو لەوەی لە کاتی هەڵگیرساندنی شۆڕشدا، ریـزی لەشـکری قاجـاری جێدێڵـن و دەدەنـە پاڵـی؛ کـە لـە ئاکامیشدا لە زۆر جێگەدا هەر وایانکرد.

لە سەرەتای شۆڕشەکە و لە کاتی پێشڕەویکردنی ئـەو هـێزەدا، کـە شـێخ عـەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور سەرکردایەتییان دەکرد و بـەرەو موکریـان دەچـوون، خـەڵکی سـابڵاخ و دەوروبەری، بە دەهۆڵ و سوورناوە، بە پیر شۆڕشگێڕانەوە چوون.[5]

لە رۆژانی ئابڵوقەدانی ورمێشدا، ئەو هێزەی لەگەڵ (ئیقبالدەولە)ی حاکمی ورمێدا، لـە دەرەوەی شـارەوە بـەرەو ورمـێ، بـۆ بـەهاناوەچوونی ورمـێ دەگەڕانـەوە؛ بەشـێك لـە سەربازەکانی (ئیقبالدەولە)، کە کورد و لایەنگری شێخ بوون، پەلەی ئەوەیان بوو، هەتا زووە

و (مرکز اسناد ملی– ایران) و عوسمانی و ئینگلیسدا هەن و لە دەمێکەوە هەموویانم چنگخستوون و کردوومنە کوردی و بوونەتە کتێبێکی سەربەخۆ. لە دەرفەتێکی نزیکدا بە چاپی دەگەیمنم.)

[1] جەلیلی جەلیل – ل ١٢٠

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[3] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[4] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

[5] اسکندر غوریانس – پاشکۆی ژمارە ٧

له هێزەکەی (ئیقبالدەولە) هەڵبێن و خۆیان بگەیەننە لەشکرەکەی شێخ و هەواڵی هێزەکەی ئیقبالدەولە، بە شێخ بگەیەنن؛ تا شۆڕشگێڕەکان دەست لە هێزی دوژمن بوەشێنن.[1]

٥/٤/٤: خەریکبوونی ئێران بە شەڕی ناوخۆوە:

بە پێی زانیاریی شێخ عوبەیدوڵڵا، هێزەکانی ئێران بە شەڕی خێڵەکانی تورکمانەوە خەریك بوون؛ کە ئەم زانیارییەی شێخ، سەبارەت بە ڕاپەڕینی تورکمانەکانی خۆرهەڵاتی ئێران، لەو نامەیەشدا دەردەکەوێ، کە میستەر (تۆمسن)ی باڵوێزی ئینگلیس لە تاران، لە ڕۆژی ١١ی تشرینی یەکەم (ئۆکتۆبەری ١٨٨٠)دا، بۆ (ئێرل گرانڤێل)ی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە و لە زمانی ناسرەدینشای قاجارەوە گلەیی لە تورکیا دەکات و دەڵێ: «چاوەنواری نەکردووە، کە ڕەعیەتەکانی سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) لە خۆرئاوادا (مەبەستی کوردستانە)، ڕەفتاریان وەك تورکمانەکان بێت لە خۆرهەڵاتدا»[2]

بەم پێیە، ئێران لەباری سەربازییەوە، لە تورکیا لاوازترە. ئەم لایەنە، کلایتۆنی سەرکۆنسوڵی ئینگلتەراش لە وان، لە نامەیەکدا دەیسەلمێنێ، کە ڕۆژی ٢٧ تشرینی یەکەم (ئۆکتۆبەری ١٨٨٠) بۆ (تروتێر)ی سەرکۆنسوڵی ئینگلیس، لە ئەرزەڕۆم ناردوویەتی.[3]

٦/٤/٤: ئێران لە تورکیا دەوڵەمەندترە:

دەوڵەتی عوسمانی لە دوو جەنگە دۆڕاوەکەیدا لەگەڵ ڕووسیادا: (١٨٥٣-١٨٥٦) و (١٨٧٧-١٨٧٨)، باری ئابووری و گوزەرانی بەجارێ داهێزرابوو. ڕۆژی دەیانکەس لە ناوچە هەژارەکاندا لە برساندا دەمردن. بۆیە ناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی تورکیا دەرەقەتی حەواندنەوە و تێرکردنی هێزی پێشمەرگە و باربەرەکانی نەدەهات. بەڵام کوردستانی ئێران، خاکێکی دەوڵەمەند و بە پیتی هەبوو، دەرەتانی ئەوەی تێدابوو ببێتە بنکەیەکی لەبار، بۆ خۆسازدان و ئازادکردنی کوردستانی عوسمانی.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ٦ (علیخان گونە خان افشار - ل ٥٣٧ - ٥٣٨)

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل ٢١

[3] هەمان سەرچاوە ل ١٣٣ - ١٣٤

٥ - قۆناغی دووەم: بزواندنی هێز و لەشکرکێشیی:

١/٥: قۆڵی خۆرهەڵاتی ورمێ:

بەو پێیەی شـێخ عوبـەیدوڵلا ، ناوچـەی ورمـێ و ناوچـەکانی باشـووری خۆرهـەڵات و خۆرئاوای زەریاچەی ورمـێ‌ی بـۆ مـەیدانی لەشکرکێشیی و پـەلاماردانی دەسـەڵاتی ئێرانی هەڵبژارد، هێزەکانیشی کرد بە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەمیان: بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادری کوڕی خۆی و هەمزاغای مـەنگوور بوو، کە لە (١٨٨٠/٩/٢٠ن) بەدواوە، لە تەرگەوەڕ و مەرگەوەڕەوە بەرەو شنۆ کەوتنە ڕێ.

ئەم هێزە دەبووایە بە پەلە، هەڵـی هەڵچوون و بـارودۆخی ورووژاوی ناوچـەی موکریـان بە گشتی و شاری ساباڵخ بەتایبەتی بقۆزێتەوە، کـە دوای راسـان و هـەڵاتنی هـەمزاغا، لـە دەست شازادەی زاڵم، سەعات بە سەعات زیاتر دەشێوا و هەواڵی پێوەندیکردنی هەمزاغاش، بە شێخ عوبەیدوڵلاوە، خەڵکی ناوچەکانی موکریان و سـندووس و شـنۆ و لاجـانی خـستبووە چاوەنوارییـەکی بێ‌ئۆقـرە و بەڕێوەبـەری سـاباڵخ (شـازادە لوتـف عەلـی خـانی کـوڕی موئەیدالدەولە)ی لە مەترسی و پەژارەیەکی بەردەوام و بێ‌ئەندازەدا راگرتبوو.

بۆیە هەواڵی بەڕێکەوتنی ئەم هێزە بەرەو شنۆ، دەماودەم بە ناوچەکانی شنۆ و ساباڵخدا بلاوەدەبێتەوە و خەڵکی ناوچەکە، بە پەرۆش و کاربەدەستانی دەوڵەتیش، بە ترس و لـەرزەوە چاوەنواری نزیکبوونەوەی دەکەن.

ئەم هێزە، کە دەگاتە شنۆ، بۆ حەسانەوە و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجەکان، مـاوەی (٣) رۆژ لە شنۆدا دەمێنێتەوە و لـەو ماوەیـەدا لەسـەر داوا و بانگیهێشتنی هـەمزاغا، کاکـەڵلای برای، بە خۆی و خێڵەکەیەوە، کە نزیکەی (٦٠٠) کەسن و مامـەندئاغای سـەرۆکی خێڵـی پیران، بە (٣٠٠) سوارە و سوارئاغای برازای هەمزاغا؛ کە سـەرۆکی خێڵـی زوودیـیە، بـە (٣٠٠) تفەنگچی و بە هەمووشیان (١/٢٠٠) تفەنگچی و سوارەن، پێوەندی بە لەشکری شێخ عەبدولقادرەوە دەکەن. هاوکاتیش داوا لە محەمەد ئاغای مـامش دەکـەن، تـا بداتـە پاڵیـان، بەڵام بە دەنگیانەوە ناچێ.

ئەم لەشکرە کە لە شنۆوە بەرەو پیران و لاجان و ساباڵخ بەڕێ‌دەکەون، وەك ئەسکەندەر غوریانس دەڵێ: نزیکەی (١٠/٤٠٠) کەس بوون.

لە کاتی هاتنی ئـەم هێزانـەدا بـەرەو سـاباڵخ، خـەڵك بـە سـەدان و بـە هـەزاران، بـە پیریانەوە دەهـاتن و تێکـەڵ لەشـکرەکە دەبـوون. بـەڵام هـەر کـە لـە شـنۆوە بـەرەو ساباڵخ دەجووڵـێ، محەمەد ئاغای مامش و بیـوك خـانی سـەرۆکی قەرەپـەپاغ، هـەواڵی جـووڵان و بەڕێکەوتنی ئەم هێزە، بە شازادەی فەرمانڕەوای ساباڵخ دەگەیەنن. ئەویش داوا لە ئاغاکانی ساباڵخ دەکات، تا یارمەتی بدەن و بگەنـە شـنۆ و بـەر بـەو لەشکرە بگـرن؛ بـەڵام کـەس

نەچووە. تەنیا سەلیم خانی چاردۆڵی و محەمەد سادق خان و ڕەحیم خانی چەلبیانی ئامادەبوون و لەگەڵ محەمەد ئاغای مامش و بیوك‌خانی قەرەپەپاغدا بەرەو سندووس چوون. کەچی لەوێ کە لێشاوی هێزەکە و داروبارەکە هەڵدەسەنگێنن، هەندێ لە سەرانی قەرەپەپاغ، بۆ پاراستنی سەر و ماڵیان بە پیر هێزەکەوە دەچن. ئیتر شازادەش کە دەزانێ قەرەپەپاغەکانی سندووس بە پیر شێخزادەوە چوون و خەڵکی ساباڵخ و خێڵەکانی موکریش لەگەڵ شێخ عەبدولقادردا هاودڵن، لە هەلاّتن زیاتر، ڕێگەی‌تر شك نابات و ناچار ڕۆژی دووشەممە (١٨٨٠/٩/٢٧ز) لەگەڵ هەندێ لە ئاغاکانی شار و محەمەد سادق‌خانی ئاجودانباشی و محەمەد حسین‌خانی بەختیاری و ڕەحیم‌خانی چەلبیانی (کە ئەمانە پێشتر بۆ یارمەتیدانی شازادە هاتبوون!)، ساباڵخ جێدێڵن و بەرەو میاندواو و بناو هەڵدێن.

ئەم هێزە کە لە سندووسەوە بەرەو ساباڵخ دەهات، هەر خەڵکی زیاتر تێدەئاڵا. هێشتا لە ساباڵخ لە نزیك نەببوونەوە، کە خەڵکی ساباڵخ، بە دەهۆڵ و سوورنا و بە ئاڵاوە، بە پیریانەوە چوون و هەموو مەڵبەندی سندووس و موکریان، بە بێ‌بەرەنگاریی هێزی ئێران ئازادبوون.

٢/١/٥: ئازادکردنی موکریان و دەوروبەری

ئەم هێزە، دوای نیوەڕۆی ڕۆژی چوارشەممە، ڕێکەوتی (١٨٨٠/٩/٢٩ز) گەیشتە ناو ساباڵخ و ڕۆژی دواتریش، پێنجشەممە (١٨٨٠/٩/٣٠ز) خان باباخانی کوری مەجیدخانیان کردۆتە فەرمانداری ساباڵخ. ئەم هێزە، وەك عەلی ئەکبەر سەرهەنگ دەڵێ پێکهاتەکەی بریتی بوو لەم خێڵانە:

هەموو هۆزی مەنگوور، عەبدوڵڵاخان و ئیبراهیم‌خانی زەرزا، عەلی ئاغا لەگەڵ هۆزی هەرکی، محەمەد ئاغا لەگەڵ خێڵی ڕەوەند، شێخ جیهانگیر لەگەڵ خێڵی بناری، مامەند ئاغای پیران، قەرەنی ئاغا لەگەڵ خێڵی زوودی، قاسم‌ئاغای کوری عەلی‌خان لەگەڵ سوارەی شکاك، دەروێش ئاغای نەعمان ئاغای هەرکی، عەبداڵبەگ لەگەڵ هۆزی دەشتی، قۆیتاس ئاغا لەگەڵ خەڵکی سۆمای برادۆست، محەمەد ئاغای مستکانی، کوێخا ملهم لەگەڵ خەڵکی مەرگەوەڕ، عوسمان ئاغای گەورك، محەمەدئاغا لەگەڵ خێڵی مامش هاتنە ساباڵخ. بەڵام شێخ عەبدولقادر لە ئاقاری شار و کەنار چۆمی شار بارەگای دانا و ڕەشماڵێکی سەربازییانەی بۆ خۆی هەڵدا و (٥-٦) ڕۆژ لە ساباڵخدا مایەوە.

٣/١/٥: گرتنی میاندواو و دەوروبەری

بەشە سەرەکییەکەی ئەم هێزە، (٣) ڕۆژ لە ساباڵخدا مایەوە و لەو (٣) ڕۆژەدا ژمارەیان گەیشتە (١٢) هەزار کەس. بەڵام لەو (٣) ڕۆژەدا نامەیان لە گوندە کوردنشینەکانی نێوان مەراغە و میاندواوەوە بۆ هاتبوو، کە ئەگەر زوو نەگەنە فریایان، ئەوا عەجەمەکانی ئەو

ناوچانە، دەستدرێژیی زۆریان دەکەنە سەر. جگەلەمەش، هەر بەرەبەیانی ڕۆژی هەینی (١/١٠/١٨٨٠ز) بەشێکی ئەم هێزە، بەرەو «مەرحەمەت‌ئاوا» و بەشێکی‌تریشیان کە بریتی دەبن لە (٢٠٠) سوارەی بلْباس، بە فەرماندەیی (میربەگ)ی[1] خاڵۆی شێخ عەبدولقادر، بەرەو گرتنی میاندواو دەکەونە ڕێ.

ئەو کەسانەی چ خەڵکی شار و چ ئاغایانی موکری، لەم هێرشەدا بەشدار بوون، بریتی بوون لە: میرزا عەبدوولوەهابی قازی، میرزا قادری قازی، میرزا قاسمی قازی، شێخ جەسیمی ئیمامجومعە، شێخولئیسلام، بایز ئاغای نەقیب، ماموستا ڕەسووڵ ئاغا، ئیسماعیل‌ئاغا، عەزیزئاغا، ڕەحمان‌ئاغا، محەمەدئاغا، برایم ئاغا، گوڵاوی ئاغا، ڕەییس ئاغا، براکانی ئیبراهیم ئاغا، ڕەزا قولی میرزای کوڕی مەلەکولقاسمی میرزا، عەبدوڵڵائاغای کوڕی مەحموودئاغا، خەلیل ئاغا، کوڕەکانی محەمەد کەریم‌بەگ، فەتحوڵڵاخان کوڕی موزەفەرولدەولە، کوڕەکانی‌تری مەجیدخان، ئەمین ئاغا کوڕی قادر ئاغا، سەلیم‌بەگ و کوڕەکانی، فەیزوڵڵابەگ، عەزیزی فەتاح، حەسەن ئاغا، کوڕە بەناوبانگەکانی ئاغا و خەلیفە و شێخەکانی‌تری ئەهلی سوننەت.

تا بەرەو ناوچەکانی میاندواویش دەچوون، گوندە کوردنشینەکانی ئەو ناوچانە دەچوونە ناو لەشکرەکەوە و بە پێی ئاگاداریی عەلی ئەکبەر سەرهەنگ، ئەم هێزە، کە گەیشتنە گوندی «حاجی حەسەن»ی یەك قۆناغە ڕێی میاندواو، ژمارەیان گەیشتبووە (٥٠) هەزار کەس. وەك بەڵگە و نیشانەکان دەریدەخەن، ئەم هێزە ڕووەو قووڵایی ناوچەکانی ئازەربایجان کشاوە و بەرنامەی ئازادکردن و گرتنی هەموو ئازەربایجان و مەڵبەندی ئازەربایجان (تەورێز) بووە، کە لەو کاتەدا نشینگەی «وەلیعەهد» بووە.

بەڵام هاوکات، گوند و شارۆچکە و شارە عەجەم‌نشینەکانی مەراغە و میاندواو و بناو، بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم لەشکرەی کورد دەکەونە خۆیان و هەر دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی هاتنی شێخ عەبدولقادر بۆ سابلاغ، عەلی‌خانی حاکمی مەراغە، لەگەڵ محەمەد سادق‌خانی سەرکردەی سوارەی بەرەی پێشەوە و محەمەد حسین‌خانی بەختیاری و محەمەد سادق‌خانی ئاجودانباشی و حاجی ڕەزا قولی‌خانی ئیسفەهانی و ڕەحیم‌خانی سەرکردەی سوارەی چەلبیانی، بە گالیسکەیەك لە مەراغەوە بەڕێکەوتن. لەناو ڕێ لەگەڵ سەلیم‌خانی چاردوڵی یەکدەگرنەوە و پێکەوە بەرەو میاندواو دەچن و تۆپ لە دەرەوەی شار دادەمەزرێنن و سەنگەر و مەتەرێزی قایمیش ئامادە دەکەن و خەڵکی‌تریش کۆدەکەنەوە و بۆ بەرگریی هانیان‌دەدەن.

ئەو هێزەی «میربەگ» سەرکردایەتی دەکات، وەك یەکەمین بەرایی لەشکری کورد، دوای‌نیوەڕۆی ڕۆژی (٢/١٠/١٨٨٠ز) هێرش دەکاتە سەر میاندواو. لە سەرەتای هێرشیاندا بۆ

---

[1] لە هەندێ سەرچاوەدا بە «نوری بەگ» ناوی‌براوە، بەڵام دوای سۆراخکردنی ناوەکەی، دەرکەوت کە «میربەگ»ە.

سەر میاندواو، دەکەونە ناو بۆسە و بەر دەستڕێژی عەلی‌خانی حاکمی مەراغە و هاوڕێکـانی و بە گوللەی سەلیم‌خانی چاردۆڵی دەکوژرێ. سوارەی بڵباس بە کوشتنی «میربەگ» دەبەزین و هەڵدێن. بەڵام شێخ عەبدولقادر کە هـەواڵی کوژرانـی خـاڵۆی و تێشـکانی سـوارەی بڵبـاس دەبیستێ؛ بڕیاری هێرشی تازەی سەر میاندواو دەدات. ئەم هێرشــە تازەیـە بەسـەرکردایەتی جەلیل ئاغا دەبێت، کە بە (١٠٠) سوارە و (٣٠٠) پیادەوە هێرشی دەستپێکرد.

بەدوای ئەم هێرشەدا، هێزەکانی کورد هەموویان لە سابلاخەوە بـەرەو میـاندواو کەوتنـە رێ. عەلـی‌خانی حـاکمی مەراغـە و شـەڕکەرانی میـاندواو، خۆیـان لەبـەر ئـەم هێرشــەدا پێناگیرێ و هەڵدێن و لە دوای خۆیشـیانەوە، تـۆپ و تەقەمـەنی زۆر جێدەهێڵـن و بـە دوای ئەوانیشدا خەڵکی شاری میـاندواو، هەرکـەس توانـای هـەڵاتنی هـەبوو، هـەڵات و ئـەوانیتر کەوتنە دەست هێزەکانی هێرشکاران. ئەم هێرشە ماوەی (٣) ڕۆژ دەخایـەنێ و کوشـتاری زۆر لە خەڵکی میاندواو دەکرێ و دیـل و تـاڵانیی زۆریشـیان لـێ‌دەگیرێ. بـە گوێـرەی زانیـاری ئەسکەندەر غوریـانس (٨٠٠) موسـڵمان و (٢٠) ئەرمـەنی و (٥٠) جوولەکــە لــە میـاندواو کوژراون.[1]

لە گەرمەی شەڕ و کوشتاری میاندواودا، هەندێ کەسی وەك «ڕەزا قولـی کـوڕی مەلـەك قاسـم مـیرزا» لەگـەڵ چـەندان کەســی‌تردا، جلوبـەرگی کوردییـان لەبـەرکردووە و بـۆ بـەدناوکردنی کـورد، دەکەونـە دزی و تـاڵانیی گوندەکـانی ناوچـەی مەراغــە، میـاندواو و مەلکەندی.

لە کاتی شەڕ و تێهەڵچوونی هێزەکانی کورد و خەڵکی میاندواودا، جەلال‌خانی ئەفشـار بە دزییەوە هەواڵی ئەوە بە محەمەد ئاغای مامش دەگەیەنێ، کە لەشـکری «خـۆی» لەگـەڵ شەجیع عەلـی‌خان گەیشتوونەتە ورمێ و ئیقباڵدەولەش دەیەوێ لـە سندووسـەوە هـێرش بـۆ سەر سابلاخ بهێنێ. محەمەد ئاغاش هەواڵەکە بە ناو هێزەکانی کورددا بڵاو دەکاتـەوە. بۆیـە شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بە پەلە بەرەو سابلاخ دەگەڕێنەوە، تا تەدارەکی بەرگری سـابلاخ ئامادە بکەن. لەگەڵ خۆیشیاندا تۆپێك، کە لە میاندواو گرتبوویـان، بـەرەو سـابلاخ دەبـەن. بەڵام لە ڕێگە دەیشکێنن. لە سابلاخەوە محەمەدئاغای مـامش بـەرەو سـندووس دەنـێرن، تـا سۆراخی هەواڵەکەیان بۆ بکـات. ئـەویش چونکـە بـە دوودڵـی و ناچـاریی کەوتۆتـە شـوێن لەشکری شێخ و بەهیوا بووە ئەگەر لەشکری دەوڵـەت لـە ورمـێوە بگـات، پێوەندییـان پێـوە بکات، بەم هیوایـەوە چـەند ڕۆژێـك لـەوناوە، خـۆی خـەریك‌دەکات، بـەڵام کـە هەواڵەکـە شوێنەوارێکی نابێت، هەروا بۆ ناو لەشکری شێخ دەگەڕێتەوە. بـەڵام ئـەم هەواڵـەی هـاتنی هێزی ئیقباڵدەولە، دەبێتە سۆنگەی ئەوەی لەشکری کورد درەنگتر هێرش بکەنە سـەر بنـاو و

---

[1] کە هەواڵی کوشت و بڕ و تاڵانی ناوچەکانی میاندواو بە شێخ عوبەیدوڵڵا گەیشتووە، نامەیەکی سەرکۆنەی بۆ شێخ عەبدولقادری کوڕی نووسیوە.

بەمەش، تا ئەو کاتە فەوجێك سەرباز لە تەورێزەوە بە هانای بنـاوەوە دێـت و دەبێتـە هـۆی نەگرتنی بناو.

لە ١٨٨٠/١٠/١٥دا، لەشکری کورد لە میاندواوە بـەرەو «مەڵکـەندی» جـوولاً و ژمـارەی سـوارە (٨-٩) هـەزار و پیـادەش نزیکـەی (١٠) هـەزار کـەس بـوون. لـەم هێرشـــەدا شـێخ عەبدولقادر فرمانیدابوو، هەموو خەڵکی سابلاّخ بەشداریی بکەن.

٤/١/٥: فرماننامەی شێخ عەبدولقادر بۆ فەرمانداریی سەقز و بانە

لەم رۆژانەدا، کە هێزەکانی کورد بەرەو میاندواو دەچوون، شێخ عەبدولقادر ئەم نامەیەی بۆ فەرمانداری شاری سەقز و بانە، بەم ناوەرۆکەوە نارد:

«تا ئێستا نیوەی ئازەربایجانمان گرتووە و لە ژێـر دەسـەڵاتماندایە. کاربەدەسـتی زۆریشـمان بۆ کوردستان دیاری کردووە و هەواڵیشـمان نـاردووە، کـە لـەم هەفتەیـەدا کاربەدەستمان دەچێتە ئەوێ. تۆش کە حاکمی سەقز و بانـەیت؛ بـە گەیشتنی ئـەم فرماننامەیە، بە خـۆت و دەسـت و پێوەنـد و قشـوونتەوە، ئەگـەر خـۆت بگەیەنیتـە لەشکری ئێمە، ئەوا خۆشەویستن و گەورە دەبـن. بـەڵام ئەگـەر بیخەنـە پشـتگوێ و خۆتان گێل بکەن، ئەوا هەفتەیەکیتر، بە سزای خۆتان دەگەن».[1]

لەم ماوەیەدا هۆزی پیران هێرش دەکەنە سەر قەڵای لاجان و دەیگرن و (١٥٠) سەرباز و تۆپچی و عەرادەیەك تۆپ دەگرن و سەربازەکان بۆ لای شێخ عەبدولقادر دەبەن؛ بەڵام شـێخ عەبدولقادر هەموویان ئازاد دەکات.

٥/١/٥: تەقەللای تەورێز

دوای ئەوەی لە تەورێز هـەواڵی هـەڵاتنی شـازادە لوتفعەلـی دەبیسـتن، بڕیـار دەدەن حاجی «سەدردەولە» بکەنە فەرمانداری سابلاّخ و لەگەڵ کۆمەڵێك سوارەی تەهماسبقولیخان یۆزباشی رەوانەی دەکەن. کە خـەڵکی مەراغە و بناویش هـــەواڵی شـەڕ و کوشـتاری میـاندواو دەبیستن، نامە بـۆ «موزەفـەرەدین مـیرزا»ی وەلیعـەهد دەنـێرن و داوای یارمـەتی لێدەکـەن. ئەویش بڕیار دەدات: ئاغاخانی سەرتیپی ئەفشار و لوتفعەلـی خانی سەرهەنگ، بە (٤٠٠) سەرباز لـە فـەوجی چـوارەم و فـەوجێکی ئەمیریـە، بـە چـوار گالێسـکە تۆپـەوە، لـە رۆژی (١٨٨٠/١٠/١ز) بخەنە رێ، بۆ رۆژی دوایـی (١٨٨٠/١٠/٢ز)، محەمـەد خـانی سـەرهەنگ موهەندیس، کـە ئـەویش فـەرمانی پێکرابوو، بێت؛ لـە نزیـك بارەگـای «خانـەقا» لەگـەڵ ئاغاخانی سەرتیپ و حاجی سەدردەولە، یەکدەگرنەوە و پێکەوە دەچنە بناو و لە دەوروبەری شارەکە سەنگەر و مەتەرێز دروستدەکەن و لە هەر دۆڵێکدا تۆپ و سەرباز دادەمەزرێنن.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە: ٦٠٤.

کە هەواڵی ئەم ناوچانەش گەیشتنە تاران، بڕیار درا: مستەفا قولیخان (ئیعتیمادسەڵتەنە)ی سەرۆکی لەشکری ئازەربایجان، وەك سەرکردایەتی گشت لەشکر بەڕێبکەوێ. ناوبراو لەگەڵ فەوجی بەهادۆرانی، بە یاوەری سەیید محەمەدخان و فەوجی دووەمی تایبەت، سەرهەنگ عەلیخانی کوڕی حاجی حسام‌الدوله و (٣) دەسگا تۆپ و تەقەمەنی، گەیشتنە بناو. شەو لەوێ مانەوە و بەیانی، محەمەدخانی سەرهەنگ، لە دەرەوەی شار شوێنی هۆردوو دادەمەزرێنێ. ئیعتیمادسەڵتەنەش بارەگاکەی خۆی لە ناوەڕاستی بارەگاکانیتردا دامەزراند، کە ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی ڕێگای هاتنی لەشکری کورد و مەیدانی شەڕ بوو.

سەرکردایەتی لەشکرەکانی بناو، بریتی بوون لە: ئیعتیمادسەڵتەنە، حاجی سەدردەولە، ئاغاخانی سەرتیپ لەگەڵ (٤٠٠) سەربازی فەوجی چوارەمی تەوریز، حاجی عەلیخانی سەرهەنگ، لەگەڵ فەوجی دووەم، بەتایبەتی سەیید محەمەد خانی یاریدەدەری فەوجی بەهادۆران، لوتفعەلیخانی سەرهەنگ لەگەڵ دەستەی ئەمیرییە، بیوكخانی سەرهەنگی مەراغە، محەمەد خانی سەرهەنگ (موهەندیس)، لەشکری سوارەش بریتیبوون لە: محەمەد حسینخانی بەختیاری بە (٤٠) کەسەوە، ئیبراهیم ئاغای قەراجەداغی بە (٢٠) کەسەوە؛ بۆ قۆڵی ورمێ.

٦/١/٥: تەقەڵلای تاران

کە لە تارانیشەوە هەواڵی بەڕێکەوتنی شێخ عوبەیدوڵڵایان بیستبوو، فرمانیان دەرکردبوو: کامەران میرزای نائب‌السلطنە، لەشکرێکی گەورە بەرەو ئازەربایجان بنێرێ، تا بوون و مانی خراپەکاران بە فەنادا بدات! هەروەها بڕیاردرا «حەمزە میرزا – حشمت‌الدولەی مامی ناسرەدینشا» بکرێتە سەرداری لەشکر و دوو فەوجی ئازەربایجانیش، کە بە محەمەد قولیخانی حسام‌الدولە سپێردرابوو، لە تارانەوە بەرەو بناو بەڕێبکەوێ. بەڵام حشمت‌الدولە بۆ دابینکردنی کەلوپەلی پێویست، (٣) ڕۆژ بە تۆپخانە و هێزەکەیەوە، مانەوە. ئەم هێزە لە ڕۆژی (١٨٨٠/١٠/١٥ز)، لە مەیدانی ئەسپسوارییەوە قۆناغیان بردە گوندی (کەن)ی نزیك تاران. ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/١٦ ئەم هێزە لە گوندی ناوبراوەوە کەوتنە ڕێ.

بەڵام ئەو هێزەی بۆ قۆڵی ئازەربایجان (ورمێ) دیاریکرابوو، پێش ئەم هێزە کەوتبووە ڕێ و لە گوندی (کەرەج) قۆناغیان گرتبوو. ئەم دوو هێزە لە کەرەج یەکیانگرتەوە و دوای چوار ڕۆژ ڕێ لە (١٨٨٠/١٠/٢٠ز)دا گەیشتنە قەزوین و ڕۆژێکیان بۆ کۆکردنەوەی سەربازی قەزوین و حەسانەوەی لەشکری پیادە تەرخانکرد. ڕۆژی (١٨٨٠/١٠/٢٢ز) فرمانی بەڕێکردنی لەشکر دەرچوو. ئەم هێزە بەردەوام بەڕێوە بوو، تا لە ڕۆژی (١٨٨٠/١٠/٣٠ز)دا، گەیشتنە شارۆچکەی «بیجار» و لەوێ باروبنەیان خست. ئەوسا بەرەو «هەمەدان» کەوتنە ڕێ، کە بە

(٨) رۆژ گەیشتنێ. بەڵام حشمت‌الدوله، کە گەیشتە «بیجار»، سێ رۆژی تێدا مایەوە و هەر لەوێ نەخۆشکەوت و دواتر رۆژی ١٨٨٠/١١/٧ز، لە ناوچەی ئەفشار، گوندی «گۆك ئاغاج»ی[1] لای «ساییندقەڵا» دەمرێ.

ئیعتیمادسەڵتەنەش کە گەیشتە بناو، دوای تەواوبوونی کاروباری سەنگەر و مەتەرێز ئامادەکردن، خزمەتکارێکی لە لابوو، ناوی «عەبدوڵڵابەگ» بوو. ئیعتیمادسەڵتەنە چەند نامەیەکی بە دەستی عەبدوڵڵابەگدا بۆ سەرۆکەکانی موکری و قەرەپەپاغ نووسی، کە فریوی شێخ مەخۆن و لە سزادانی (شا) بترسن و بگەڕێنەوە سەر رێگەی دەوڵەتخوازیی و شا لێتان خۆشدەبێ.

ئیسماعیل‌ئاغای سەرۆکێکی قەرەپەپاغ و چەند خزم و کەسێکی و دوای ئەویش «گوڵاوی ئاغا» خۆیان بەدەست لەشکری بناوەوە دەدەن... بە قسەی گوڵاوی ئاغا، کە دوای خۆبەدەستەوەدانی، بۆ سەرانی لەشکری دەوڵەتی لە بناو کردووە؛ دەڵێ: لەشکری کورد لە ژمارە نایەن و بە گوێرەی قسەی عەلی‌ئەکبەر سەرهەنگیش، لەشکری کورد وەك «ئەستێرە دەروشاوە بوون». ئاڵای سوور و زەرد و شین و بنەوشیان هەڵگرتبوو.

گوڵاوی ئاغا لە بناو خۆی بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە دەدات و ئامار و توانا و نهێنییەکانی لەشکری کورد، لە سەرانی لەشکری دەوڵەتی ئێران دەگەیەنێ و خۆبەدەستەوەدانیشی دەبێتە مایەی دڵساردیی و چاولێکەریی ئاغاکانی‌تر.

٧/١/٥: تەقەڵلای گرتنی بناو

وتمان لە ١٨٨٠/١٠/١٥دا، هێزەکانی کورد رووەو مەڵکەندی جووڵا و دوای شەڕ و تێهەڵچوونی سەخت، مەڵکەندی گیرا و دوای ئەویش بەرەو «بناو» هێرش کرا. بەڵام پێش‌ئەوەی هێرش‌بکەنە سەر بناو، نوێنەریان ناردە لای بەرپرسانی بناو، تا پێش شەڕ و خوێن رشتن، بناو بەدەستەوە بدەن. کەچی گوێ لە راسپاردەکانی نوێنەری کورد نەگیرا و هێرش و شەڕ دەستی‌پێکرد. ماوەی (٣) رۆژ هێزی کورد و هێزی دەوڵەت لە بناو، بێ‌پسانەوە جەنگاون. لەم شەڕانەدا (بەقسەی عەلی ئەکبەر سەرهەنگ)، خاك و خۆڵی بناو بە خوێنی کورد، بووە قوڕاو.

لەو دەشتە پڕ قینەدا دەتووت زەوی دەمی داپچڕیوە، ئەوەندە کورد کوژرابوون، دەتووت زەوی هەمووی تەپۆڵکەی مردووە! بە کورتی تا (٣) رۆژ، هەوری بەڵا، ئاسمانی تەنیوە و بارانی گوللە وەك تەرزە باریوە. بەجۆرێك دنیا سەری سوورماوە. لە یەکەم هەڵمەتدا هێزەکانی کورد، رووەو شار بوونەوە و ئەو ماڵانەیان وێران و کاولکرد و خەڵکەکانیان کوشتن،

---

[1] لە کوردەواریدا پێی‌دەڵێن: گوێ ئاغاج

که له ئاقار و دەرەوەی شار بوون. بەقسەی ئەسکەندەر غۆریانس، نزیکەی (٣٠٠) کورد کوژراون.

٨/٧/٥: نامەی هەمزاغا بۆ شێخ عوبەیدوڵلا

لە دوای دووەمین ڕۆژی شەڕ و هێرش، هەمزاغای مەنگوور، کە خۆی لە بناو لەگەڵ هێرشکاراندا بووە؛ نامەیەکی بۆ شێخ عوبەیدوڵلا ، بەمجۆرە نووسیوە:

«ماوەی دوو ڕۆژە ئێمە لە شاری بناو شەڕ دەکەین و بە تەواوی گەمارۆی شوێنەکەمان داوە. بۆئەوەی هیچ کەسێك نەتوانێ لە قەڵاکە دەرچێ. ئومێدەوارم خوای گەورە سەرکەوتنمان مسۆگەر بکات و لەشکری دوژمنیش وەك تۆوی خەشخاش بلاوە پێبکات.

بە گەیشتنی ئەم نامەیە، لە پایەبەرزتان دەخوازم بە پەلە (١٠٠٠) کەس و ئەوەندەی دەتوانرێت تفەنگی مارتینی و تەقەمەنیم بۆ بنێریت. من دڵنیام لەوەی لە دوعاکانتدا لەبیرم ناکەیت»[1]

لەم سەروبەندەدا بە فرمانی ئیعتیمادسەڵتەنە، چەند گوللە تۆپێك لە دەرەوەی شارەوە گیرایە سەنگەری هێزەکانی کورد. میرزا عەلی قازیش لەگەڵ خەڵکی شاردا هێرشیان کردە سەر سەنگەرەکانی لەشکری کورد و لە شار دەریان‌کردن. دوای کوشتاری (٣) ڕۆژ و شەوی بەردەوامی کوردان، چونکە هەواڵی گەیشتنی لەشکری «ئەراك»یشیان بیست و بەرگریی و خۆڕاگریی ئیعتیمادسەڵتەنە و خەڵکەکەیشیان بینی، لەشکری کورد ناچار بەرەو مەڵکەندی و میاندواو کشانەوە.

بە پێی قسەی ئەسکەندەر غوریاس، ئەگەر کەمتەرخەمیی و خۆ دوورە پەرێز گرتنی دێبوکرییەکان نەبووایە، بناو دەگیرا. چونکە ژمارەی هێزی کورد (١٥) هەزار کەس و ژمارەی لەشکری دەوڵەت (٣) فەوج بوون.

٩/٧/٥: دوو نامەی شێخ عەبدولقادر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا

لە دوای کشانەوەی لەشکرەکەی کورد لە بناو، شێخ عەبدولقادر دوو ڕۆژ لە مەڵکەندی دەمێنێتەوە و پاشان دەچێتە «چلیك» و لەوێش کە زۆربەی لەشکرەکەی بە برسیی دەبینێ، هەندێکیان مۆڵەت دەدات. هەر لە چلیك مۆڵەتی سوارەکانی قەرەپەپاغیش دەدات. چونکە دڵی لێیان پاك نابێ و پێیان دەڵێ بچن بۆ لای شێخی گەورە لە ورمێ. لە هەمان‌کاتیشدا ئەم نامەیە بۆ باوکی دەنووسێ:

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ١٣٩

«شەرەفی وەرگرتنی نامەکەی خاوەن شکۆتانم هەیە، کە دابووتانە دەست مەلاحەسەن و گەلێك خۆشحاڵ بووم بە بیستنی ئەوەی کە: ورمێ گەمارۆ دراوە؛ دوو تۆپ گیراوە؛ لەشکری موسڵمانەکان سەرکەوتوون و خەڵکەکەی ورمێش زۆر لە نارەحەتییەکانیان کەم بۆتەوە...

تکامان وایە خوا سەرکەوتنی خێرا و تەواومان پێبەخشێ. (٢٠٠٠) سوارە بۆ لای خاوەنشکۆتان دەنێرم، کە رۆژ و شەو لە خزمەتتدا بن. سەرکردەکانیشیان پەیمانی دڵسۆزییان داوەمەتێ. هێزەکەی من لێرە بچووکە. بە تەنیا لایەنگرەکانی خان بەها خان، هەمزاغا و چەند خێڵێکی مەنگووڕی لێیە، دوژمن لە بەردەمماندایە. گوڵ عەلیخان چۆتە سەریان. دەمووچاوی رەش هەڵگەڕاوە! دوای گرتنی ورمێ، تکایە (١٠٠٠) کەس و تەقەمەنی پێویستم بۆ بنێرە. خۆشت بە خێرایی وەرە».[1]

لە دوای تێشکانیشیان لە قوڵی بناو، دیسان ئەم نامەیەی بۆ باوکی نووسیوە:

«سەبارەت بە تێشکانەکەم لە بناو، هۆی ئەوەی کە سەرکەوتوو نەبووم ئەوە بوو: کە هەندێ لە خەڵکەکە لەگەڵ دوژمندا رێککەوتن. شەڕەکە دوو شەو و رۆژ بەردەوام بوو. بڕیار درا بکشێینەوە بۆ میاندواو، تا سزای خێڵی (چاردۆڵی) بدەین. ئێمرۆ دەگەینە چاردۆڵی.

لەوەدەچێ ئەوانەی لەگەڵمدان، بیانەوێ بڵاوەی لێبکەن و منیش بۆ چەند رۆژێکە هەوڵدەدەم کارەکان رێكبخەمەوە. ئەگەر نەترسن. بێگومان هەموو بڵاوەی لێدەکەن. پێویستە جەهال خانی قەرەپەپاغ و ئیسماعیل ئاغای حاجیخۆش زیندانیی بکەین، تا بۆ خەڵکیتر، ببنە پەند. پێویستە لەبارەی منەوە، نامە بۆ هەندێ لەوانە بنووسیت.

ئەو خێڵانەی لەگەڵ مندان، کۆنترۆڵکردنیان گرانە».[2]

١٠/٧/٥: دوو نامەی تر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا

هەر لە کاتی ئازادکردنی ناوچەکانی موکریان و بەشێکی زۆری ئازەربایجاندا، لە لایەن لەشکری کوردەوە، دوو نامەیتر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا، لە ئەرشیفی ئینگلیسدا پارێزراون، یەکێکیان لە ئەلیکساندەر رەینارت، رەعیەتی فەرەنسییەوەیە کە ئاوایە:

«چەند ساڵێك لەمەوبەر، خاوەنشکۆتان لوتفتان فەرموو، کە من بە یەکێك لە لایەنگرەکانتان دابنێن و ئەو بەڵگەیەش کە دەرتانکردبوو، لە بەردەستدایە. من ئێستا خاوەنی گوندێکم، بەشێکی دانیشتووانەکەی موسڵمان و بەشەکەیتریش مەسیحین.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٣٩ – ١٤٠

[2] هەمان سەرچاوە، ل ١٤٠

یەك شیعەیان لە ناودا نییە. تکا بفەرموون خاوەنشکۆتان نامەیەکی ئیمزاکراو بۆ ئەو خەڵکە بنووسن؛ بۆئەوەی لەشکرە سەرکەوتووەکەتان ئازار و زیانیان پێنەگەیەنن و هەموویشیان دەبنە رەعیەتی دڵسۆزی ئێوە».[1]

نامەی دووەم ئیمزای نووسەرەکەی پێوە نییە؛ کە ئەمەیە:

«ئەو فرمانانەی کە خاوەنشکۆتان بە لوتفەوە فەرموووبووتان، بە تەواوی و رێك و پێکیی و بە شێنەیی جێبەجێکران. بە هیمەتی شێخی خاوەنشکۆی پیرۆز، یەكکەس چییە لە ناو گوندەکاندا نەماون. خەڵکەکە لە ترسی سەربازە هێرشهێنەکان هەموو لەترسدا هەڵاتوون. مەحاڵە هەستی بەرزی دادوەری خاوەنشکۆتان، رێگە بەو جۆرە کارانە، لەو جۆرە شوێنانەدا بدات. کێڵگەکانی مەرەزە، بێخاوەنن. دووکانەکانی شارەکە تالانکراون. من ترسی ئەوەم هەیە، کە لەوانەیە لەشکرە سەرکەوتووەکەی خاوەنشکۆتان، بەم کردارەی بۆ پێویستی ئازووقە، لەکەدار بێت. لە خوا داواکارم خاوەنشکۆت سەرکەوتوو بێت. تکا لە خاوەنشکۆت دەکەم (٢٠) یان (٣٠) کەسم بۆ بنێریت، تا ماڵ و موڵکەکەم بپارێزن. لێرە زۆر سوارە هەن، لە خزمەتی خاوەنشکۆتدا، بەڵام گوێڕایەڵیی من ناکەن».[2]

دوای چەند رۆژێك شەڕ و تێهەڵچوون لە ناوچەکانی دەوروبەری چلیك و مەڵکەندی و بناو، لەشکری کورد سست و خاو دەبێتەوە و هەندێ لە سەرۆك خێڵەکانیش خەریکی خۆ خەریككردن و خۆپاراستن دەبن لە هێرش و پەلامار. ئەم شەڕ و بەیەکدادانەی هەردوو لەشکری کورد و هێزەکانی دەوڵەتی ئێران، تا رۆژی (٣/١١/١٨٨٠ز)ی خایاندووە، کە هێزەکانی کورد هەر لە سەرەتای ئەم هێرش و پەلاماردانانەدا؛ ئەوەندەی خەریکی کۆکردنەوە و گواستنەوەی تالانی و شەڕەخۆریی بوون، ئەوەندە بەتەنگ بەرگری و

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٤١

[2] هەمان سەرچاوە ، ل ١٤٠. سەرنج: ئەم دوو نامەیە و دوو نامەی پێشووتریش، کە وەك دیارن هەموویان دەستهێزەکانی دەوڵەتی ئێران کەوتوون و ئێستا لە ئەرشیفی ئینگلیسدان، کاتێ خۆی ناسرەدینشا، بە «تۆمسن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیسی سپاردوون، تا لە رێگەی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئینگلیسەوە نیشانی هەموو نوێنەرانی دەوڵەتانی بدەن و بزانن شێخ عوبەیدوڵڵا بەهیوای پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستانە. چونکە ئەو نازناوانەی لەم (٤) نامەیەدا بەکارهێنراون، ئەوانەن کە بەتایبەتی ئاراستەی «شا» و «سولتان» دەکرێن. میستەر تۆمسن – یش لە سەر داخوازیی ناسرەدینشا، ئەم سەرنجەی بۆ ئێرل گرانڤیل نووسیوە: «خاوەن شکۆ دەخوازێت کە جەنابتان سەرنجی شێواز و ئەو ناونیشانە بدەن کە ئاراستەی شێخی پێکراون و هەر ئەوانەن کە بە ئاسایی لە ئێراندا بەکاردەهێنرێن، کاتێ نامە بۆ (شا) خۆی دەنووسن. خاوەنشکۆ ئەمە وەك بەڵگەیەك دەهێنێتەوە کە ئامانجەکانی شێخ چەند (گەورە) بوون، وەك ئیدعای ئەو لەقەبانە دەکات بۆ خۆی لەسەر خاکی ئێراندا، کە تەنها هی فەرمانڕەوایی وڵاتەکەیە»... (لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل١٣٨ -١٣٩)

خۆڕێکخستنەوە نەبوون، بۆیە بەشێکی ئەم هێزانە، لەبەر سـەرقاڵییان بـە هێنـان و بـردن و گواستنەوەی دەسکەوت و تالآنییەوە، بەرەکانی شـەڕیان جێهێشـتووە و ئەمـەش بۆتـە هـۆی ئەوەی، ئەو شوێنانەی دەیانگرت، زۆر زوو لێیان بسەندرێتەوە، تا ئەوەی کە ئیتر رۆژ دوای رۆژ دژەهـێرش،پاشەکشـێی پێدەکـردن و وردەوردە ناوچـەکانی مەڵکـەندی و میـاندواو لەدەستبدەن و بەرەو موکریان و سابلاخ پاشەکشێ بکەن.

١١/٧/٥: سەردانی کۆنسوڵی ئینگلیس لە ناوچەکانی ڕاپەڕین

لە ١٨٨٠/١١/٢دا، ئابۆت کـە لـە سـەردانی ورمـێ بۆ جێگەکـەی خـۆی لـە تـەورێز دەگەڕایەوە، گەیشتە سابلاخ و نامەی شێخ عوبـەیدوڵلای بـۆ شـێخ عـەبدولقادر پێبوو، تـا هاریکاری و پارێزگاری گەڕانەوەی بکەن. لەم کاتەدا شێخ عەبدولقادر لە سـابلاخ بـوو. شـێخ عەبدولقادریش هەمزاغا و عەزیزی فەتاح و مینائاغا و قادرئاغای بـە (٣٠٠) سـوارەوە لەگـەڵ دەنێرێ، تا لە قەڵەمڕەوی موکریانەوە دەیگەیەننە (گـردە رەش)ی نزیـك میاندواو و دوو رۆژ لەو ناوچەیە دەمێنێتەوە و دوایی بۆ جێگەکەی خۆی لە تەورێز دەگەڕێتـەوە. بـەڵام لـە بنـاو زۆربـەی سـەرانی فـەرماندەکانی لەشـکری دەوڵـەت دەبینـێ و بـۆ بـەرگری و هـێرش بـۆ سەرلەشکری کورد، هانیاندەدات و دەربارەی هێز و توانای لەشـکری کوردیـش، ئاگاداریـان دەکاتەوە. کەچی سەیر ئەوەیـە دوو هەفتـە دوای ئـەوەی ئـابۆت گەیشـتبووە ورمـێ، مـیرزا حسەینخان (سوپاسالار) تەلگرافی بۆ ناسرەدینشـا کـردووە و تێیدا ئاگـاداری دەکـات کـە: مانـەوەی ئـابۆت لـە ورمـێ بـە چـاك نـازانێ و مەترسـی ئـەوەی لێدەکـات پشـتیوانیی لـە بزووتنەوەی کورد بکات؛ «...مانەوەی کۆنسوڵـی ئینگلیس لەم کاتەدا بە چاك نازانرێ. بۆیە بـەندەی خانـەزاتان بـە شـێوەیەکی جـوان نامـەم بـۆ نووسـیوە و بانگهێشـتنیم بـۆ تـەورێز کردووەتەوە. بەجیاش تەلگرافم بـۆ خـاکی بـەرێی موبارەکتـان کـردووە، تـا وەزیـری دەرەوە هەمان تەلگراف نیشانی گەورەباڵوێزی ئینگلستان بدات و لە ورمێ بانگی بکەنەوە.»[١]

هەر لەم سەروبەندەدا «حەسەن عەلـیخانی گەڕووسی - وەزیری فەوائید» لـە ناوچـەی گەڕووسـەوە، لەگـەڵ فـەوجی گـەڕووس و سـوارە و (قادرئاغـادا بـە ١٠٠ سـوارەوە) لـە کوێستانەکانی مەراغە و ساینقەڵاوە خـۆی گـەیاندبووە لەشـکری وەزیـر و گەیشـتنە بنـاو و لەوێوە دوای (١٤) رۆژ بـەرەو «قەرەقشـلاغ» کەوتنـە رێ. لـەم کاتـەدا شـێخ عـەبدولقادر لـە سابلاخ بوو، کە هەواڵی بە رێکەوتنی ئیعتیمادسەڵتەنەی بەرەو (چلیك) بیسـت و بـە هـاتنی لەشکری «ئەراك»یشی زانی.

لە رۆژی (١٨٨٠/١١/٥ز)دا، ئەم لەشکرەی ئێران، کە بریتی بوو لە (٦) هـەزار پیـادە و (٥٠٠) سوارە بەرەو «چلیك» بەڕێ دەکەوێ و دەکەونە شوێن لەشکری کورد. لـە چلیـك دوو

---

[١] بنواڕە پاشکۆی ژمارە ١٤

خزمی‌تری گولاّوی ئاغا: «ئیسماعیل ئاغا و بایەزید ئاغا» دەدەنە پاڵ لەشکرەکەی ئیعتیمادسەڵتەنە و هانی‌دەدەن، کە بە پەلە بکەوێتە شوێن هێزەکانی عەبدولقادر.

۱۲/۷/۵: کوشتنی بەکۆمەڵی کورد

لەم رۆژانەدا نزیکەی (٥٠٠) کەس لە هۆزی «شاهسەوەن»، بە سەرۆکایەتی فەرەزی‌خان نەجەف قولی یورتچی، لە تەورێزەوە دەکەونە رێ و بێئەوەی بچنە چلیك و لای لەشکرەکەی ئیعتیمادسەڵتەنە خۆیان ناونووس بکەن، یەکسەر و بە رێگەیەکی‌تردا دەچنە قەڵەمرەوی موکریان و لە خۆیانەوە گوندەکانی «رەفوان» و «قزقەلاّ» و «قزلّجە» تالاّن دەکەن و ئاگریان تێبەردەدەن و ژمارەیەکی زۆری ژن و پیاوی خەڵکی ئەو ناوچانەش دەکوژن و دوای تالاّنەکە و بەسەری بڕدراوی کوردانەوە دەچنە لەشکری ئیعتیمادسەڵتەنە، کە لە سەرەتادا گلەیی لە سەرکردەکانیان و کارەکانیان دەکات و رێگەیان نادات بچنە لەشکرەکەیەوە، تا تالاّنییەکان نەبەنەوە. بەلاّم سوارەکانی شاهسەوەن دەڵێن کە فرمانی کوشتوبڕ و تالاّنکردن و سووتانیان لە تەورێزەوە وەرگرتووە و ئەگەریش ئەو کارانەی ئەمانی پێناخۆشە، با لەشکرەکە بەجێ‌بهێڵێ! ئەوسا ئیعتیمادسەڵتەنە ناچار دەبێ گوێڕایەڵیان بێت. دووبارەش ئەمسوارانە داوای مۆڵەت لە ئیعتیمادسەڵتەنە دەکەنەوە، تا شوێن شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بکەون؛ بەلاّم رێگەیان پێنادرێت.

لەم کاتەدا شێخ عەبدولقادر بە (٤٠٠-٥٠٠) کەسێکەوە لە سابلاّخدا دەمێنێتەوە و لە تۆڵەی خیانەتی ئاغاکانی دێبوکریدا، چەند گوندێکیان دەسووتێنێ. هاوکاتیش تێدەگات کە ئاغا و بەگزادەکان نایانەوێ بێنە ناو سابلاّخ و هەندێکیشیان چوونەتە پاڵ لەشکری دژومن. ئەوسا دەگەڕێتەوە ناو سابلاّخ و لەگەڵ هەمزاغادا زەمینەی جێهێشتنی شار سازدەکەن. پێشەکیش ئامۆژگاری خەڵکی شار دەکات، کە شار جێ‌بهێڵن. چونکە لە هەموو ئەو ناوچە و گوندانەی لێیان‌کشابوونەوە و کەوتبوونەوە دەست هێزی ئێران، زۆر توند و بێ‌بەزەییانە، تۆڵەی سەختیان لە دانیشتووانەکانیان کردبووەوە و هەموو گوندەکانیشیان تالاّنکرد و سووتاند. تەنانەت کە گەیشتنە سابلاّخ، ئەویشیان تالاّن و کاولکرد و لە ترساندا کەسی تێدا نەما.

۱۳/۷/۵: کشانەوەی هێزەکانی کورد لە موکریان

رۆژی (١٠/١١/١٨٨٠)، دوو سەعات دوای خۆرئاوابوون، شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور، لە سابلاّخ چوونە دەرێ و هەر ئەو شەوەش بە دوایاندا، نزیکەی (٥٠٠) خێزانی سابلاّخی بە خۆیان و ماڵ و منداڵەوە لە سابلاّخ دەرچوون و روویان لە سەردەشت و بانە و شوێنە سەختەکانی‌تر کرد. تەقەی تفەنگ و دەمانچە و هاوار و ناڵەی ژنان و منداڵان و هات و هاواری سەیروسەمەرە، لە سابلاّخ و دەوروبەری هەڵدەستا و تا بەرەبەیانی ئەو شەوە، هەر

بەردەوام بوو. کە ڕۆژ بووەوە؛ لە ئاماری (١٤٠٠) بنەماڵە، تەنیا (٣٠٠) خێزان لە سابڵاخدا مابوونەوە. کۆشك و تەلاری ماڵان لە گۆڕستان دەچوون.

ڕۆژی (١١/١١/١٨٨٠ن)، خانباباخان، کە ڕۆژی ١٨٨٠/٩/٣٠ ز، لە لایەن لەشکری کوردەوە دوای ئازادکردنی سابڵاخ کرایە فەرمانڕەوا و نزیکەی ٤٠ ڕۆژ فەرمانداری یەکەمین شاری ئازادکراوی کوردستان بوو! لە گوندی مەلاڵەری نزیك بۆکان، خۆی بە دەست هێزەکانی ئێرانەوە دەدات، بەڵام هەر هەمان ڕۆژ و لە هەمان جێ، سەربازانی دەوڵەت بە بێ پرسیار، خۆی و ١٥ کەس، کە لەگەڵیدا دەبن، دەکوژن.

هەر هەمان ڕۆژ پاشماوەی خەڵکی شار و پیاوانی ئایینی و سادات و قازیگەل، بە کۆمەڵ چوون بۆ لای هۆردووی دەوڵەت، کە لە «قەرە قشلاغ»ی سێ قۆناغە ڕێی سابڵاخ بارەگایان کردبوو، تاملکەچی خۆیان بەرامبەر دەوڵەت نیشا، بدەن.

ڕۆژی (١٢/١١/١٨٨٠ن)حاجی سەردەولە لە لایەن هۆردووی قەرەقشلاغ و فەوجی گەڕووس و سوارەی سەرکەوتووەوە بە حاکم (فەرمانڕەوا)ی سابڵاخ دانرا.[1]

قەرەپەپاغەکانیش کە زانییان شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، ڕووەو شنۆ کشاونەتەوە؛ لە ترسی ئەوەی نەوەکو شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، بەدەم ڕێگەوە گوندەکانی ئەوان (کە دەکەونە سەرەڕێی نێوان سابڵاخ و نەغەدەوە)، وێران بکەن و بسووتێنن؛ بە پەلە خۆیان گەیاندە ئیعتیمادسەڵتەنە و داوایان لێکرد ڕێگەیان بدات بکەونە شوێن لەشکری کورد. ئیعتیمادسەڵتەنەش (٧٠٠) سوارەی چەلبیانی و شاهسەوەنی لەگەڵدا ناردن و فرمانی پێکردن، کە دەبێ بگەنە شنۆ و لەگەڵ شێخدا بجەنگن. ئەوانیش چوون و دوای شەڕێکی خێرا، نزیکەی (٢٠٠) کەس لە قەرەپەپاغ کوژران و بریندار کران. شێخ قادر لە کێوی ژووروی شارەوە بەرەو مەرگەوەر هەڵکشا. ئەوانیش لە شارەکەدا دەستیان کرد بە کوشتن و تالانکردنی خەڵك و بۆ قەرەقشلاغ گەڕانەوە، تا کاتی هاتنی سوپاسالار.

---

[1] بەڵام حاجی سەردەولە هەر تەنیا (١) مانگ فەرمانڕەوای سابڵاخ بوو. چونکە لە لایەکەوە بە گوێرەی دڵی کاربەدەستان نەجووڵایەوە و درۆ و دەلەسەی بۆ نەدەکردن و لە لایەکیتریشەوە زوڵم و زۆر و کوشتوبڕ و تالانی لەشکر و کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێرانی پەسەند نەدەکرد و هەر یەکەم ڕۆژی دانانی بە فەرمانڕەوای سابڵاخ، وتبووی: دوێنێ کە هەندێ فەرماندە و سەرکردەی لەشکری دەوڵەت، چەند جارێك ئاگری ئەو گوندانەیان نیشانی من دەدا، کە سووتاندبوویانن و بەرەو ئاسمان هەڵدەچوون، پێیان وت: ئەوە چراخانی جەژن و ئاهەنگی دانانی تۆیە بە فەرمانڕەوای سابڵاخ! بەڵام لەجیاتی ئەوانیش، من شەرمەزارم... منیان کردوتە فەرمانڕەوای شارێکی تالانکراوی چۆڵ و هۆڵ، کە گیانلەبەری تێدا نییە و فەرمانڕەوای دیواری چۆڵم! بنوارە پاشکۆی ژمارە ٧ – ئەسکەندەر غوریانس.

بۆیە دوای مانگێك، سوپاسالار بە چاکی زانی (حەسەن عەلی خانی گەڕووسی – وەزیری فەوائید)ی بکاتە فەرمانڕەوای سابڵاخ.

هێشتا هێرش و پەلامار و شەڕی سەخت و خوێناوی نێوان هێزەکانی کورد و دەوڵەتی ئێران، لە ناوچەکانی میاندواو و بناو لەوپەڕی توند و تیژیدا بوون، کە شێخ عوبەیدوڵڵا ، بەرەیەکی تازەی هێرش و لەشکرکێشی بۆ سەر شاری ورمێ و دەوروبەری بەسەرکردایەتی خۆی دەستپێکرد.

ئەم بەرەیە نزیکەی (٢٠) ڕۆژ دوای لەشکرکێشی قۆڵی یەکەم بوو، کە شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا بۆ ئازادکردنی موکریان و ئازەربایجان سەرکردایەتییان دەکرد.

بەرایی ئەم لەشکرکێشییە، ڕۆژی (١٤/١٠/١٨٨٠ز) بە سەرکردایەتی خەلیفە سەیید محەمەد سەعید و شێخ محەمەدئەمین و شێخ محەمەدسدیقی کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا دەستی پێکرد، کە بە (٦) هەزار کەسەوە لە مەرگەوەڕەوە گەیشتنە نزیك ورمێ و لە قەلای ئیسماعیل ئاغا (سێ قۆناغەڕێی ورمێ) هۆردوویان خست. بەڵام هێزەکەی شێخ محەمەد سدیق بارەگاکەی بردە ٢٤ کیلۆمەتری شاری ورمێ و لە «نێرغی» هۆردووی خست و ئەرکەکەی گرتن و ئازادکردنی «خۆی» و «سەلماس» بوو.

بە گوێرەی زانیاریی «ئابۆت» لە تەورێز، ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە و خێڵی کورد، لەو ناوچەیەدا (مەرگەوەڕ) کۆبوونەتەوە. ئەمانە لە هەموو بەشەکانی کوردستانەوە بە دەوری بەیداخەکەی شێخ عوبەیدوڵڵادا کۆمەڵەیان کردووە. چونکە شێخ لە ڕێگەی یەکێك لە ئەفسەرە ئەساسییەکانییەوە، کە نامەکانی بۆ ئەو مەبەستە دابەش و بڵاو دەکات؛ بانگهێشتن کردووە.[1]

١/٢/٥: گەیشتنی شێخ عوبەیدوڵڵا و هێزەکەی بۆ نزیك ورمێ

نیوەڕۆی ڕۆژی (٢٠/١٠/١٨٨٠ز) شێخ عوبەیدوڵڵاش خۆی لە مەرگەوەڕەوە گەیشتە نزیك ورمێ و سەرەتا لە «باراندوز» بارگەوبنەی ڕاگیرکرد و چاوەڕێی گەیشتن و یەکگرتنەوەی هێزەکان بوو. دوای چەند سەعاتێك، کە هێزەکانیتریشی دەگەن، بەرەو ئاوایی (سیر- قۆناغەڕێیەك لە ورمێوە دوورە)، دەوکەونە ڕێ.

بە گوێرەی زانیاریی «عەلی‌خانی گۆنەخان ئەفشار» ئەم هێزانەی لەگەڵ شێخدا بوون، ژمارەیان (١٢) هەزارکەس بووە. بە گوێرەی زانیاریی «عەلی ئەکبەر سەرهەنگ»یش، ناوی هەندێ لەو فەرماندە و سەرۆك هۆزانەی لەگەڵ ئەم هێزەدا بوون، ئەمانە بوون:

تەمیرئاغای شکاك، ڕەشیدبەگی نوچە، عەبداڵ بەگی نوچە، ئیبراهیم‌خان، قادربەگ، ئەمین‌بەگ، سەعیدبەگ، سەمەدخان، وەهاب‌خان، عەزیزبەگی دەشتی، عەبدولسەمەد بەگی

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٨٣

بناری، سەعیدئاغای هەرکی، خزم و کەس و کاری شێخ، شێخ عەبدولکەریمی مامی شێخ، شێخ ئەبولقاسم، شێخ بەهادین، شێخ نوورەدین، حاجی عەلادینی ئامۆزای شێخ، ماریوسفی مەترانی نەستووری بە خۆی و (٣٠٠) نەستووری، کە لە ناوچیاوە لەگەڵ شێخدا هاتبوون.

شێخ عوبەیدوڵلا لەم هاتنەیدا، بە شکۆ و دەبدەبەکی شاهانەوە کەوتبووە رێ و هەر لە نەهرییەوە لەگەڵ خۆیدا تیپی مۆسیقای مارشی سەربازیی هێنابوو، کە ئەوانیش هەر لە نەستوورییەکانی ناوچیا بوون.

مەبەستی شێخ لەم لەشکرکێشییەی قۆڵی دووەم، چەند شتێك بوو:

١- ئازادکردنی ورمێ و دەوروبەری.

٢- بۆئەوەی گوشار و گەلەکۆمەکیی هێزەکانی دەوڵەت، لەسەر هێزەکانی قۆڵی یەکەمی لەشکرکێشییەکەی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، کەمتر بکاتەوە و بەشێك لەو هێزانەی دەوڵەت ناچاربکات بەرەو ورمێ بێن.

٣- بۆئەوەی رێ لە تالانیی و شەڕەخۆریی و کوشتوبڕ و زوڵموزۆری هێزەکەی خۆی بگرێ و کارەساتی تالانی و کوشتوبڕی ناوچەکانیمیاندواو و ناوچەکانی مەراغە و بناو دووبارە نەکرێتەوە، کە خۆی دواتر ئەم لایەنەی بەتایبەتی لە نامەیەکیدا باسکردووە.[1]

هێزەکانی شێخ بۆئەوەی نیشانەی هاتن و بلاوبوونەوەی خۆیان نیشانی خەڵکی ورمێ بدەن و خۆیان بە لەشکرێکی گەورە نیشانبدەن، لە سەر لووتکەی کێو و هەموو بەرزاییەکانی دەوروبەری ورمێ، ئاگری زۆریان کردەوە.

لە کاتی هاتنی هێزەکانی کورددا بۆ دەوروبەری ورمێ، ئیقبالدەولەی فەرماندار و حاکمی ورمێ لە دەرەوەی ورمێ، لە گوندی (بەدەلبوو)[2]ی نزیك ورمێ بوو. وەك بەڵگە و نیشانەکان دەیسەلمێنن. چوونە دەرەوەی هێزەکەی ئیقبالدەولە، بۆ دەرەوەی ورمێ، بەو مەبەستە بووە؛ تا لە پێشەوەی هێزەکانی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، لە سندووسەوە بچێتە سابلاخ و لەوێوە هێرش بکاتە سەریان.

بەلام هاوکات لەوە چووە شێخ عوبەیدوڵلا هەواڵی چوونە دەرەوەی ئیقبالدەولەی زانیبێ و هەلی چۆڵکردنی ورمێی قۆستبێتەوە.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەلگەنامەی ژمارە: ٥٩٩- رۆژی ١٨٨٢/٩/١٩ز. (جگەلەمەش، بەواتەی رۆژنامەی «ستاندارت»ی ئینگلیسی، لە کاتی ئابلۆقەدانی ورمێدا و لەسەر ئەوەی هەندێ لە پێشمەرگەکانی شێخ دەستدرێژی و تالانییان کردبوو، (٣) کەسیانی ئیعدام کرد (جەلیلی جەلیل -١٣١).

[2] (بەدربوو)یشی پێدەڵێن.

٢/٢/٥ : دوو نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ زانایانی ورمێ

شێخ عوبەیدوڵڵا هەر ئەو ڕۆژەی گەیشتە نزیك ورمێ (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)، دوو نامـەی بـۆ میرجەمالەدین ئاغای شێخولئیسلامی ورمێ و مـیرزا حسـین موجتـەهیدی ئـەو کاتـە نـارد و ناوەڕۆکی نامەکانیش بەمجۆرە بوون:

«من بۆ دادخوازیی جەماوەر و لابـردن و نەهێشـتنی زوڵـم و زۆری سـەر خـەڵك هـاتووم. دوو ڕۆژ لـە ورمـێ میوانـی ئێـوە دەبـم. لـە ئێـوەش جگـە لـە دابینکردنـی پێداویستی سەرباز و لەشکر، هیچیترم ناوێ و لە مزگەوتی جامیعەی ورمێ، لەگـەڵ ئەو خەڵکـە موسڵمانە نوێژ دەکـەم و هـەموو خاوەنکـارێکیش لەسـەر کـاری خۆیـان دەمێنن و خۆم بۆ تەورێز دەچم. ئەگەر ئیقباڵدەولە گوێڕایەڵ بێت، پایەیەکی گەورەی دەدەمێ و ئەگـەریش بەقسـەی نـەکردم، ڕێگـەی مـەدەن بێتـەوە نـاو شـار. چونکـە دەرکردن و لابردنی بۆ مـن ئاسـانە. بـە پێچەوانـەی ئەمەشـەوە بجووڵێتـەوە، دەبـێ چاوەنواڕ بن ئەوەتان بەسەربێت، کە بەسەر دانیشتووانی میاندواو هات. من بۆ خـۆم بۆیە لەگەڵ لەشکرەکە هـاتووم، تـا یـەکێکی نـاو لەشـکر، زیـانێك بـە خـەڵکی شـار نەگەیەنێت. چونکە ورمێ بە ماڵــی خـۆم دەزانـم. خوایـاربێ ئـەوەندەی پێمبکـرێ، لەگەڵ خەڵك چاکە دەکەم».

٣/٢/٥: فێڵکردن لە شێخ عوبەیدوڵڵا ؟ یان تکای مۆڵەت؟

دوای وەرگرتنی نامەکان، ماقووڵان و ناسراوانی شار کۆبوونەوە و لـە نـاوەڕۆکی نامـەکان ئاگادارکران. دوایی بیروڕای زۆریان هاتە سەرئەوەی بەو هۆیەوە کـە هێزەکـانی ئەفشـار، لـە ناو شاردا نەبوون، بەرگریکردن لە شار زۆر ئەسـتەمە. لەبەرئـەوە دەبـێ کـارێکی وا بکـرێ شێخ عوبەیدوڵڵا پەلاماری کتوپڕ نەکاتە سەر شار و رابگیرێ.

بۆئەمەش پیاماقووڵان و زانایانی ورمێ نامەیەکیان بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا نووسی و بە میرزا غەفوور و ئاغا میر جەعفەری پێشنوێژ و حاجی میرزا جـەباری ڕەوزەخوێـن و حسـین بـەگی خەلەجدا بۆیان نارد، کـە بۆیـان نووسـیبوو: ئێـوە لەگـەڵ دەوڵـەتدا شـەڕتانە، یـان لەگـەڵ هاووڵاتی؟ خۆ ئەگەر لەگەڵ دەوڵەت شەڕتانە، ئەوا دەوڵەت لە ناو شاردا نییە؛ ڕاوەستن تا ئیقباڵدەولـە بـۆ نـاو شـار دەگەڕێتـەوە. چونکـە ئێمـەی هـاووڵاتی توانــای شــەڕ و بڕسـتی بەربەرەکانیمان نییە. هەموومان سەری تەسلیمان شۆڕکردووە و بـەدەمییش پێیـان ڕاگـەیاند، کە (٣) ڕۆژ مۆڵەتیان بداتێ و ئەوانیش لەم (٣) ڕۆژەدا، دانیشتووانی شار ئاگـادار بکەنـەوە، تا شار بۆهاتن و پێشوازیی شێخ و هێزەکەی ئامادە بکرێت.

شیخیش کە ئاگاداری ئەم فرت و فێڵە نەبوو؛ وتبووی: تەنیا (٢) رۆژتان مۆڵەت دەدەمێ، بە مەرجێ نەیەڵن ئیقباڵدەولە بێتەوە ناو شار. نێردراوەکانیش وتبوویان ئەگەر ئیقبالدەولە مل بۆ مەرجەکانی شێخ نەدات، نایەڵین بێتەوە ناو شار.

هاوکاتیش زانایانی شار، خێرا نامەیەکیان بۆ ئیقباڵدەولە نووسی و بە (میرجەعفەری خالخالی و حاجی مەلا جەعفەری تاجر)دا بۆیان نارد و رووداوەکەیان بۆ گێرایەوە. ئەویش شێخ عەلیخانی سەرتیپی بە سپای دەیەمی (خۆی)یەوە بەرەو شار بەرێکرد و خۆیشی لە شەوی (٢٢/١٠/١٨٨٠ز) دا، چووە ناوشار، هەتا ئەو هێزەی ناردبوویان و دەبوایە بگاتێ، شار بپارێزێ. خەڵکی شار خەریکی قایمکردنی قەلاّ و دەروازەکان بوون.

خەڵکی شار، کە لە چەند هەفتەی رابووردوودا، هەواڵ و رووداوەکانی میاندواو و مەراغە و بناویان بیستبوو، هەموویان تۆقیبوون و دەترسان چارەنووسیان وەك ئەو ناوچانە بێت، بۆیە کە هێزەکەی شێخ عەلی خانی سەرتیپ گەیشتێ، ورەی خەڵك بەرزبووەوە و گەورە و بچووك خۆیان بۆ بەرگری ئامادەکرد.

لەم سەروبەندەدا هێزەکانی هەردوو سەرکردەی کورد: شێخ محەمەد ئەمین و خەلیفە محەمەد سەعید، بە هێزەکانیانەوە گەیشتنەوە لای هێزەکەی شێخ و ئاماری هەموویان گەیشتە (٣٠) هەزار کەس. هێزەکەی ئیقباڵدەولەش، هەر (٣) فەوجی پەرتوبلاّو بوون و لەم کاتەدا لە دەرەوەی شار بوون.

شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆئەوەی گوشار بخاتە سەر خەڵکی شار و ناچاریان بکات خۆیان بە دەستەوە بدەن؛ ئاوی چۆمی شار (ئاجو)ی گرت و بەری کاریزەکانیشی بەست، تا ئاو بۆ دانیشتووان نەچێ و بەمجۆرە دوو رۆژ مۆڵەتەکەش تەواوبوو. بەڵام خەڵك خۆیان بەدەستەوە نەدا و ئەوسا شێخ بۆی دەرکەوت فێڵیان لێکردووە و هەلێکی زۆر چاکی لەدەستچووە.

کە هەواڵی بەرێکەوتنی ئیقباڵدەولەش بەرەو ورمێ، بە شێخ گەیشت، فرمانی بە شێخ سدیقدا، تا بە (٢)هەزار کەسەوە لە گوندی (گجین) بۆسەی بۆ دابنێ. هاوکات (رەزابەگ) ناوێکی ناردە ناوشار، تا دانیشتووان رازیبکات، بە بێشەر خۆیان بەدەستەوە بدەن. بەڵام خەڵکی شار زۆر بە توندی دژی داواکەی شێخ راوەستان و وەڵامی رەقیان بۆ شێخ ناردەوە، تا ئەو رادەیەی لە کاتی گەرانەوەی رەزابەگدا، کەوتنە شوێنی و دوو سواری هاورێیشیان بریندارکرد.

٤/٢/٥: گەرانەوەی ئیقباڵدەولە بۆ ورمێ

لە (٢٢/١٠/١٨٨٠ز) دا ئیقباڵدەولە بە سەرباز و تۆپخانەوە لە گوندی (بەدەلبوو)وە بەرەوشار کەوتنە رێ. بەڵام بەو هۆیەوە کە هەواڵیان دابوویە: شێخ سدیق لە ئاوایی گجین (کە دەکەوێتە سەرەرێی بەرەوشار)، بۆسەی بۆ ناوەتەوە؛ بە پێچەوانەی جارانەوە، بە

ڕێگەی (باڵو)دا[1] گەڕایەوە. لێرەدا (٣٠) سەربازی کورد، کە لەگەڵ هێزەکەی ئیقباڵدەولەدا بوون و سەر بە شێخ بوون و ویستوویانە خۆیان لە هێزەکە بدزنەوە و بە پەلە هەواڵی هاتن و ڕێگە گۆڕینی هێزەکە بە شێخ بگەیەنن، بەدەم ڕێوە داوای مۆڵەتیان لە ئیقباڵدەولە کردووە. ئەویش بێئەوەی خۆی شلوێ بکات، مۆڵەتی داون. بەڵام هەتا ئەم (٣٠) سەربازە گەیشتنە لای شێخ و هەواڵەکەیان گەیاندێ؛ ئیقباڵدەولە ماوەیەکی زۆری ڕێگەکەی بڕیبوو. بۆیە کە شێخ سدیق کەوتە شوێن ئەم هێزە، ئیقباڵدەولە دەمێکبوو گەیشتبووە ناو شار.

٥/٢/٥: سەردانی کۆنسوڵی ئینگلیس لە ناوچەکانی ڕاپەڕین

ئیقباڵدەولە هەر کە گەیشتە ناو شار، دەستیکرد بە قایمکردنی شوێنە ئەستەمەکانی شار و فەرماندەکانی خۆی و سەران و ڕێبەرانی شاری نارده ناو سەنگەر و مزگەوتی «یۆردشا»ی کردە بارەگای سەرکردایەتی خۆی و ڕۆژی (١٨٨٠/١٠/٢٣ز) لە ماڵی حاجی سادق ئاغای کلاّودوور کۆبوونەوەی بە پیاوماقووڵانی شار پێکهێنا و دەربارەی بەرگری شار، بیروڕایان گۆڕییەوە. هەر هەمان ڕۆژ، (٣) سەعات دوای خۆرئاوا بوون، ئابۆت، کە لەو ڕۆژانەدا لە سەر داوای گەورە باڵوێزی ئینگلتەرا (تومسن) لە ١٨٨٠/١٠/٢دا، خۆی گەیاندۆتە ناو جەرگەی ڕووداوەکان، دەچێتە ناو کۆبوونەوەکانی خەڵکی شاری ورمێ و پێشنیاری ناوبژی و خۆبەدەستەوەدانی شار بە ئیقباڵدەولە دەگەیەنێ؛ بەڵام ئیقباڵدەولە گوێی لێناگرێ و دانیشتووان لە ناو خۆیاندا فێڵ لە کۆنسوڵ دەکەن و بە ئیقباڵدەولە دەڵێن: ئێمە هیچ جۆرە شەڕێکمان لەگەڵ شێخ نییە و ئەگەر دەتانەوێ شەڕ بکەن، شەڕەکە بەرنە دەرەوەی شار و ئێمە خۆمان دەتوانین دوو ڕۆژیتریش مۆڵەت لە شێخ وەربگرین و بۆئەمەش جەنابی کۆنسوڵ ئاگادار بێ، کە دانیشتووانی ورمێ، هیچ جۆرە دوژمنایەتییەکیان لەگەڵ شێخدا نییە.

کۆنسوڵ کە ئەم قسانە دەبیستێ، زۆری پێخۆشدەبێ و دەڵێ لە شێخ دەپاڕێمەوە، دوو ڕۆژیتریش مۆڵەت بە خەڵکی ورمێ بدات، بەو مەرجەی ئیقباڵدەولە بە ڕاشکاوی بنووسێ: دوای ئەم دوو ڕۆژە، یان خۆی بە دەستەوە دەدات، یان لە شار دەچێتە دەرەوە.

ئیقباڵدەولەش چونکە ئەم مۆڵەتە، بۆ قایمکردنی شار بە پێویست دەزانێ، نامەیەکی مۆرکراوی دایە کۆنسوڵ.

کاتی کۆنسوڵ بە نیازی چوونە لای شێخ ڕێدەگرێتە بەر، لە ماوەیەکی کورتی نزیک شاردا، تووشی شێخ و لەشکرەکەی دەبێ و بڕیاری هێرشی بۆ سەر شار داوە. کە کۆنسوڵ ئەم بڕیارەی شێخ تێدەگات، نامەکەی خەڵکی شاری ورمێی ناداتێ و ڕووەو شار و بە مەبەستی گەڕاندنەوەی نامەکە دەگەڕێتەوە بۆ ناوشار، بەڵام خەڵکی شار، دووبارە نوێنەری خۆیان بۆ لای شێخ دەنێرنەوە و داوای (٢) ڕۆژ مۆڵەتی تری لێدەکەنەوە. شێخ عوبەیدوڵڵا

---

[1] باڵاّو – یشی پێدەڵێن

بروایان پیناکات. بەڵام دیسانیش چەند سەعاتێکیتری ئەو ڕۆژە، مۆڵەتیان دەداتێ و لە هەمانکاتیشدا دکتۆر (کۆچران) بۆ ورمێ دەنێرنەوە، تا لەبارەی شار بەدەستەوەدانەوە وتوویژ لەگەڵ خەڵك و ئیقباڵدەولە بکاتەوە. دکتۆر کۆچرانیش دیسانەوە ناسراوانی ورمێ کۆدەکاتەوە و ڕاویژیان پێدەکات. بەڵام ئیقباڵدەولە بە توندی وەڵامی دەداتەوە و بڕیاری بەرگریی دەدات و فرمان دەدات شەیپووری جەنگ لێبدەن.

٦/٢/٥: تەقەللای شێخ عوبەیدوڵلا بۆ پاراستنی مەسیحی و خوێننەڕشتن

شێخ عوبەیدوڵلا هاوکات لەگەڵ نامەکانی میرجەمالەدین و میرزا حسیندا، هەمان ڕۆژ (١٨٨٠/١٠/٢٠ز)، نامەی بۆ دکتۆر کۆچرانیش ناردووە و سەبارەت بە میسۆنێر و کۆمەڵە ئەوروپی و مەسیحییەکان ڕاویژی پێدەکات، کە (ئابۆت) لە بیرەوەری ڕۆژانەی خۆیدا، ئەو ڕاویژانەی شێخ عوبەیدوڵلا بەمجۆرە دەگێڕێتەوە:

دوای نیوەڕۆی (١٨٨٠/١٠/٢٠ز) دکتۆر کۆچرانم بینی، نامەیەکی لە شێخ عوبەیدوڵلاوە پێگەیشتبوو؛ دەڵێت ئەوشەوە لە چیای «سیر» دەبێت. میسیۆنێرەکانیش دڵنیادەکات، کە ئەو ڕێز لە کۆمەڵە ئەوروپی و مەسیحییەکان دەگرێت و ئامۆژگارییان دەکات، کە چەندێك دەتوانن، هەموو خەڵك و کەسەکانیان پێکەوە لە شوێنێکی ئەمیندا کۆبکەنەوە. هەر زوو بیناکانی کۆلیجەکە پڕ بوو لە ژمارەیەکی زۆر لە نەستووری؛ پیاوان، ژنان لەگەڵ منداڵاندا، کە پەنایان بۆ ئەوێ بردبوو.

ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/٢١، شێخ دوو نێردراوی لە ورمێوە نارد. داوا لە خەڵکەکە دەکات تەسلیمبن و تا نیوەڕۆ مۆڵەتی داونەتێ، کە بیری لێبکەنەوە. دکتۆر کۆچران و مستەر لابارین ڕۆیشتن بۆ مار سورعینس بۆ دیداری شێخ.

سەرلەبەیانێ ڕۆژێ ١٨٨٠/١٠/٢٢ز، بە سواریی لەگەڵ دکتۆر کۆچراندا چووینە ناو شارەوە و دیدارێکمان لەگەڵ ئیقباڵدەولەدا کرد. حاکم وتێ لەگەڵ ستافەکەیدا بڕیاریانداوە بەرەنگاریێ بکەن. بەڵام هاووڵاتیان چییان پێخۆشە، باوابکەن. ئامۆژگاریێ ئیقباڵدەولەم کرد، کە لە دەرەوەێ شوورەکانی ورمێ شەڕ بکات، بۆئەوەی شارەکە لە تاڵان و کوشتن و بڕین دوور بێت.

مەلا گەورەکان ناردیانە لای شێخ و بەناوی خۆیان و شارەکەیانەوە، مل دانەواندنیان پیشاندا. ئیقباڵدەولە وەك خزمەتێك داوای لێکردم هەوڵی دیدارێك لەگەڵ شێخدا بدەم بۆئەوەی وای لێبکەم جەنگەکەی ڕابگرێت و لە هەمانکاتیشدا پەیوەندی بە پایتەخت و تەورێزەوە دەکات. ئەگەر شێخ واز لە نیازی پەلاماردانی ورمێ بهێنێت، وا ئیقباڵدەولە ڕازی دەبێت شەڕ ڕابگرێت. بەڵام ئەگەر شێخ سوور بێت لە سەر شەڕ، ئیقباڵدەولە پێشنیار دەکات؛ تا بۆ ئەو مەبەستە، بچنە دەرەوەی شار.

لە گەڕانەوەمدا بۆ کۆلێجەکە، بیستم شێخ لەگەڵ سپاکەیدا بەرێوەیە بۆ شارەکە. لەبەرئەوە سەرنجێکم بۆ ئیقبالدەولە نووسی، بۆئەوەی لەمە ئاگادار بێت. پاشان لەگەڵ دکتۆر کۆچران و مستەر شێردا رووەو بارەگاکەی شێخ رۆیشتین. دەستبەجێ بە شێخ و سپاکەی گەیشتین، رووەو ورمێ دەکشان. شێخ زۆر خۆشمەعشەر بوو. داوای بەتەنگەوەهاتنی مەسیحی و هەموو خەڵکە شەڕ نەکەرەکانم لای شێخ کرد. ئەویش بەڵێنیدا، کە هەرچی لە توانایدا بێت، بیکات بۆ پاراستنی ژیان وماڵیان. ئینجا پەیامەکەی ئیقبالدەولەم دایە. شێخ وتی؛ ئێستا ئیتر کاتی ئەوە بەسەرچووە، کە بکەوینەوە وتوویژەوە و زۆریش گازندەی لە حکومەتی ئێران کرد. پێم راگەیاند، کە من پێویستە بچمە هەر باسێکەوە سەبارەت بەو شەڕەی لە نێوان ئەو و ئێراندا سەریهەڵداوە و ئەوەی کە حکومەتی خاوەن شکۆ، ئاشتی و ئارامیی لە نێوان سنوورەکانی تورکیا – ئێراندا دەخوازێت و لە دڵەوە خێروخۆشی دانیشتووانی ئەو ناوچانەم دەوێ، بە بێگوێدانە رەگەز ، یان باوەڕ. دوای ئەوە مۆڵەتم وەرگرت و رۆیشتم.[1]

٧/٢/٥: هەڵایسانی جەنگ

شەڕی شەوی ٢٤/١٠/١٨٨٠ز

کە دکتۆر کۆچران بۆ لای شێخ گەڕایەوە و ئەوەی لە شار دیبووی، بۆ شێخی گێڕایەوە، شێخ زانی فێڵی لێکراوە و هەلێکی زۆر چاکی لەدەستچووە و ئەو شارەی دەیتوانی زۆر بە ئاسانی داگیری بکات، ئێستا ئامادەی شەڕ و بەرگرییە، بۆیە سەرکردەکانی سپاکەی کۆکردەوە و دەستپێکردنی شەڕی راگەیاند و سپاکەی رووەو ورمێ شۆڕ کردەوە و ئابلۆقەی شاریاندا.

لە بەرامبەریشدا ئیقبالدەولە و سەرانی هۆزەکانی ئەفشار لە دەروازەی (یۆردشا) لە تەنیشت تۆپەساز و ئامادەکانیاندا چاوەنواڕی ئەوەبوون هێزەکانی شێخ بێن و بگەنە مەودای گوللەیان و ئەوسا هێرشیان بردە سەر شوورەکانی شار. بەڵام کەس تەقەی لێنەکردن، تا نزیکبوونەوە و دایاننە بەرتۆپ و دەستڕێژی گوللە. لەم شەڕانەدا تەنانەت ژنانی ئەفشاریش بە کۆشی پڕ لە بەردەوە چووبوونە سەر دیوار و قەڵاکان و هێرشکارانیان بەردەباران دەکرد.

هێزەکانی شێخ کە زانییان ناتوانن زیاتر بێنە پێشەوە، تەقەللای ئەوەیاندا لە دەروازەی (عەسکەرخان)ەوە هێرش بکەن.

هێزەکانی کورد زۆر لە دەروازەی عەسکەرخان نزیکبوونەوە. ئیقبالدەولە بۆ زیاتر لە دڵنیابوونی بەرگریی دەروازەی عەسکەرخان، خۆی لە پاڵ دەروازەدا بەرگریی دەکرد و هەمیشە ئەوەیان کردبووە پیشە، تا هێزەکانی کورد تەواو نزیک نەبوونایەتەوە، تەقەیان

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٦٧ – ٦٨

لی‌نه‌ده‌کردن. ئه‌م‌کاره‌ش هێرشکارانی کوردی شپرزه کردبوو. به‌ڵام شێخ عوبه‌یدوڵلا به‌هیوای ئه‌وه بوو که‌له‌به‌رێك بدۆزێته‌وه و پیایدا بچێته ناوشار. تا بیست هه‌نگاوی ده‌روازه‌که‌ش نزیك‌بووه‌وه، به‌ڵام له پڕ گرمه‌ی گولله تۆپ و ڕێژنه و قرمه‌ژنی گولله، پاشه‌کشه‌ی پێکرد. شێخ سدیقی کوڕی شێخ عوبه‌یدوڵلاش هه‌نگاوی بوێرانه‌ی بۆ پێشه‌وه هه‌ڵهێنا و له‌گه‌ڵ هاوڕێکانیدا خۆی گه‌یانده به‌ر ده‌روازه‌که. به‌ڵام محه‌مه‌د ڕه‌زاخانی سه‌رتیپی تۆپخانه، به‌ر گولله تۆپی دان و چه‌ند که‌سێك له ده‌سته‌که‌ی شێخ سدیق کوژران و پاشه‌کشه‌یان کرد

. شێخ عوبه‌یدوڵلا ، که داروباره‌که‌ی به‌مجۆره بینی، فرمانی پاشه‌کشه‌ی‌دا و خۆی چووه ته‌نیشت قه‌ڵای ئینگلیسه‌کان و سه‌ربازه‌کانیشی له باخه‌کانی ده‌وروبه‌ری شار دامه‌زراند. شێخ سدیقیش هێزه‌که‌ی برده گوندی (دیزه‌جی له‌یلی ئاوا)، که ده‌ینوارییه ده‌روازه‌ی عه‌سکه‌رخان؛ تا شه‌و له‌وێ بمێنێته‌وه. به‌ڵام له نیوه‌شه‌ودا چرای ئه‌و ژووره‌ی تێیدا دانیشتبوو، له لایه‌ن تۆپچییه‌کانی ده‌روازه‌وه به‌دی‌کرا و درایه به‌ر گولله تۆپ، ماڵه‌که‌یان کاولکرد و چه‌ند کوردێك کوژران. به‌ڵام شێخ سدیق به ساغی ده‌رچوو. بۆ سبه‌ینی، که خۆر هه ڵدێ و ته‌رمی کوژراوه کورده‌کان ده‌بینرێ؛ وره‌ی شه‌ڕکه‌رانی ورمێ به‌رز ده‌بێته‌وه.

به‌ڵام به‌ر له ده‌ستپێکردنی شه‌ڕ، شێخ عوبه‌یدوڵلا له ١٨٨٠/١٠/٢٣دا، داوای له ئابۆت کرد، تا له‌گه‌ڵ «سیمۆن ئاغای ئه‌رمه‌نی، نوێنه‌ره‌که‌ی شێخدا» هه‌وڵی پاراستن و ڕزگارکردنی سه‌روماڵی مه‌سیحی و میسیونێر و شه‌ڕنه‌که‌ره‌کانی ورمێ بده‌ن و بۆ جیاکردنه‌وه‌ی ماڵه‌کانیان، ئاڵای ئینگلیس له سه‌ربانی ماڵه‌کانیان هه‌ڵبکه‌ن، یان له شار بچنه ده‌رێ.

ئابۆت له‌مباره‌یه‌وه ده‌ڵێ : له سه‌عات (٨)ی سه‌رله‌به‌یانیدا شێخ په‌یامێکی بۆم نارد، تیایدا خۆی بۆ په‌لاماردانی شاره‌که ده‌رخست، که له دوای نیوه‌ڕۆدا ده‌ستپێده‌کات. شێخ وتی حه‌ز ده‌که‌م هه‌موو خه‌ڵکانی شه‌ڕ نه‌که‌ر، جا هاووڵاتی بن، یان بێگانه، ده‌رفه‌تێکیان هه‌بێ و پێشه‌کی شاره‌که به‌جێ‌بهێڵن. مه‌به‌ستیشی ڕێگه گرتن‌بوو له ڕشتنی خوێنی ناپێویست. بۆ ئه‌وه داوای لێمکرد، تا له‌گه‌ڵ «سیمۆن ئاغای»ی لای خۆیدا، بچمه ناو شاره‌که و کاری جێهێشتنی خه‌ڵکه شه‌ڕنه‌که‌ره‌که، له شاره‌که له‌گه‌ڵ ئیقباڵده‌وله‌دا ڕێك‌بخه‌م.

ئه‌م پێشنیاره‌م قبووڵکرد و سه‌عات (٩)ی سه‌رله‌به‌یانی، له‌گه‌ڵ دکتۆر کۆچران و سیمۆن‌ئاغا و دوو پاسه‌وانه ئێرانییه‌که‌دا، ڕووه‌و ده‌روازه‌ی سه‌ره‌کی شاره‌که که‌وتینه ڕێ، بۆ ئه‌و کاره‌ی که ئێمه بیرمان لێده‌کرده‌وه، کارێکی به‌زه‌ییانه بێت. به‌گه‌یشتنمان بۆ ماوه‌ی (٢٠٠) یارده‌یه‌ك بۆ ده‌روازه‌که، پاسه‌وانێکم نارد بۆ گه‌یاندنی مه‌به‌ستی میسیۆنه‌که‌مان. به‌ڵام هه‌ر ئه‌و ساته، ئێرانییه‌کانمان بینی؛ که‌وتنه ته‌قه‌کردن لێی. له ڕاستیدا له چه‌ند چرکه‌یه‌کی که‌مدا، هه‌موو درواینه به‌ر گولله و له ناو ده‌ستڕێژی گولله و ده‌ستڕێژی فیشه‌کی

تفەنگدا بووین، کە بە خەستی لە هەموو لایەکمانەوە بەردەبووەوە. ئینجا خۆم و هاوەڵەکانم خێرا پاشەکشەمان بۆ کۆلیجەکە کرد و بە زیندوومانەوەشم، دەگەڕێتەوە بۆ خێرا دەرچوونی ئەسپەکەم.[1]

عەلی دەهقان ئەمکارەی پاراستنی سەروماڵی مەسیحییەکانی ڕۆژانی ئابڵوقەدانی ورمێ، بەجۆرێکی‌تر دەگێڕێتەوە، کە زۆر جیاوازیی لەگەڵ «ئابۆت»دا هەیە:

«لە کاتی ئابڵوقەدانی ورمێدا، خەلیفە کلودێك(ی پێشەوای ئایینی کاتۆلیکەکان)، خواجە داوودی کۆنسوڵی عوسمانی لەگەڵ قەشە سولومون، ناردە لای شێخ عوبەیدوڵڵا. داوای لە شێخ کرد فرمان بە لەشکرەکەی بدات ئازاری مەسیحییەکان نەدەن. شێخ پێشوازی لێکردن و دوای ئەوەی گوێی لە قەشە سولومون گرت. لە خواجە داوودی پرسی: تۆ کێی؟ ئەویش لە وەڵامدا وتی نوێنەری شابەندەری عوسمانییە. شێخ وتی: من بڕیارم داوە ئێران و توران فەتحبکەم و ئەم دوو وڵاتە لەدەست دەسەڵاتدارانی زاڵم دەربهێنم و زوڵم لەسەر خەڵك لابەرم، ئەوانەی لێرەدا دەیانبینیت، سەرۆکی ئێلاتی قەڵەمڕەوی عوسمانین و لە دەست زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتوونەتە لای من. دوای تەواوبوونی کاری ئێران، نۆرەی دەوڵەتی عوسمانی دێت»[2]

جیاوازییە زەقەکەش لەوەدایە، ئەوەی ئابۆت دەیگێڕێتەوە، ئەوە دەسەلمێنێ کە پێشنیارەکە هەر لە بنەڕەتدا شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ (ئابوت)ی نوێنەری ئینگلیس و هاوئایینە مەسیحییەکانی ورمێی کردووە. کەچی ئەوەی عەلی دەهقان دەیڵێت، لە لایەکەوە خودی مەسیحییەکان داوای پاراستنی سەر و ماڵیان لە شێخ دەکەن. لە لایەکی‌تریشەوە شێخ زۆری ڕێز لە داواکەیان نەگرتووە! کە ئەمە نیشانەی گێڕانەوەی نابابەتییانەی ڕووداوەکانە، لە لایەن نووسەرانی عەجەم و ئەفشارەوە؛ بۆیە جگە لە عەلی دەهقان، دیسان هەر هەمان ڕووداو، عەلی ئەفشار بە پێچەوانەی «ئابۆت»ەوە دەیگێڕێتەوە و دەڵێ:

بەڵام کە «ئابۆت» ئەم ڕاسپاردەیەی شێخی بە «میسیۆ ئەمانۆئێل»ی خەلیفەی کاتۆلیکەکان گەیاندبوو، لە وەڵامدا پێی وتبوو:

لە باتی ئەوەی دڵسۆزیی بۆ ئەرمەنەکان بکەیت، یان داوا لە دانیشتووانی ورمێ دەکەیت بۆ خۆبەدەستەوەدان؛ چاکتر وایە داوا لە شێخ بکەیت دەست لە خەیاڵی گرتنی ورمێ هەڵبگرێ.[3]

دوای ئەمەش خەلیفەی کاتۆلیکەکان فرمانیدا چەکدارە کاتۆلیکەکان لە گوندەکانەوە هاتنە ناوشار و شانبەشانی پارێزەرانی خەڵکی ورمێ، دەستیانکرد بە شەڕ و یارمەتی

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٦٨

[2] علی دهقان – رضائیه یا سرزمین زردشت – تهران – ابن‌سینا – ١٣٤٨ش – ل ٤١

[3] بنواڕە علی افشار – ل ٥٥٠، هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

دڵسۆزانەی خەلیفە و کاتۆلیکەکان، لە ماوەی شەڕدا، بـووە هـۆی ئـەوەی دوای تـەواوبوونی کێشەکە، ناسرەدین‌شا، موستیلەیەکی گرانبەهای ئەڵماسی، بە خەلاّت‌دا بە خەلیفە.

سەبارەت بەو کارەش کە داروەستەکەی ئیقبالّدەولە؛ ئابۆت و دکتۆر کۆچران و سـیمۆن ئاغای ئەرمەنی‌یان داوەتە بەر دەستڕێژی گوللە، عەلـی ئەفشار شانازیی بەوەوە دەکات، کـە توانیویانە ئەم سووکایەتییە، بەم ناوبژیکارانەوە بکەن.[1]

بەڵام شێخ عوبەیدوڵڵا ویستی جیاوازیی هەڵوێستی ئاشـتیخوازانەی خـۆی و هەڵوێسـتی شەڕخوازانەی ئیقبالّدەولە، لەم بارودۆخەدا لە ئـابۆت بگەیـەنێ و بـۆی روون بکاتـەوە، کـە چەند بە تەنگ ئەوەوەیـە ئامانجـەکانی بـە ڕێگـەی ئاشـتی بێتـە دی. بـەڵام ئـابۆت خـۆی لەمبارەیەوە دەڵێ:

«پاش نیوەڕۆی هەمان ڕۆژ، سیمۆن‌ئاغا نامەیەکی لە شێخەوە بۆ هێنام، تیایدا دوای بـە کورتی باسکردنی ئەو ڕووداوانەی سـەرەوە، داوام لێدەکـات: نامەیـەکی ئاراسـتە بکـەم، تـا بتوانێ لە داهاتوودا بیخاتە بەردەست دەوڵەتان، بۆ سـەلماندنی پەرۆشـیی خـۆی، بۆئـەوەی رەوشی ئەو شالاّوەی ئێستا بگەیەنێتە بیر و بۆچوونی مرۆڤایەتییەوە.[2]

لێرەدا دەبێ ئەوە بە یاد بێنینەوە، کە ئابۆت ئەم داوایەی شێخی نەهێنایە دی. چونکە ئابۆت خۆی دەڵێ : من رەفزم کرد کە بەڵگەیەکی لەو جۆرە بدەم بە شێخ. بـەڵام نامەیـەکی کورت و بە وریاییەوەم ئاراستە کرد و دوای ئەوەی گەیشتنی ئـەو نامەیـەم پێ‌ڕاگـەیاند، کـە بۆمی نووسیبوو؛ خۆم لەوە نەبان کرد کە بڵێم: دەبێت لەوە دڵنیـابێت، کـە بـە دڵسـۆزییەوە راپۆرتی هەموو وردەکارییەکانی ئەم جەنگەی ئێستا، بۆ حکومەتی خاوەن‌شکۆ دەنێرم.[3]

شێخ عوبەیدوڵڵا بەرنامەیەکی‌تری بۆ گرتنـی ورمـێ بـەکارهێنا. بەرنامەکـەش ئـەوەبوو: نزیکـەی (١٠٠) کەسـی خـۆی بگـۆڕێ و بـە جلوبـەرگی شـارییانەوە، بیاننێرێتـە مـاڵانی سوننییەکانی ورمێ و لە نیوەشەودا دەست بە تەقە و دەستڕێژ بکەن و سەرنجی دانیشتووانی قەلاّ و بورج و بارەکان، بە ناوەوەی شارەوە خەریك‌بکەن و لەم هەلـەدا، هێزەکـانی دەرەوەی شار هەڵکوتنە سەر قولیپ و دەروازەکانی شار. بەڵام هەر زوو لـە شـارەوە ئـەم بەرنامەیـەیان پێزانی و کەوتنە پرسینەوە لەو کەسانەی لە دەرەوەی شارەوە هاتبوونە ناو شار. بەمـەش ئـەم کۆمەڵە دیاریکراوەی شێخ ناسران و خرانە زیندانەوە و سوننیەکانی ناوشاریشیان خسـتە ژێـر چاودێریی.

شێخ کە بۆی دەرکەوت ئەم نەخشەیەی ئاشکرا بووە، فرمانی‌دا، هـەموو سـەرکردەکانی کۆکردەوە و سوێندی‌دان، کە هەر لەو رۆژەدا هەموو هێز و توانایان بۆ گرتنی شار بخەنە کـار

---

[1] هەمان سە رچاوە ل ٥٥٣ ، هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ٦٨

[3] هەمان سەرچاوە ، هەمان لاپەرە

و بەمجۆرە رۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٣، شەڕێکی‌تر دەستی‌پێکردەوە، بەڵام لەشکری شێخ لەو ڕۆژەدا کەوتە پەلامار و پێشڕەویی کردن. تەقەی گوللە و تۆپ دەستی‌پێکرد و هەتا لە دیوار و قولیپەکان نزیکتر دەبوونەوە، گوللەبارانیش توندتر و خەستتر دەبوو. هەردوولا شەڕی زۆر سەختیان کرد و هێزەکانی کورد بە خەنجەری رووتەوە هەڵیانکوتایە سەر سەنگەرەکان، چونکە هێرشەکەشیان بێ‌ترس و دلێرانە و لە ناکاو بوو،[1] لە سەرەتادا توانیان چەند سەنگەرێك داگیربکەن و ڕێی چوونە ناوشار بکەنەوە. بەڵام بەرگریکاران هێرشیان کردەوە سەر سەنگەرە لەدەست‌چووەکانیان و هێزەکانی کورد پاشەکشێیان کرد. لەم شەڕ و تێهەڵچوونەدا هەردوولا ئەوەندە لە یەکتر نزیك‌ببوونەوە، دەرەتانی تفەنگ تەقاندنیان نەمابوو، بۆیە هەردوولا بە خەنجەر و قۆناغە تفەنگ بەربوونە یەکتری.

زیانی کوژراوی هێزی کورد لەم شەڕەدا (٢/٥٠٠) کەس بوون.

٨/٢/٥: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئیقبالدەولە

ڕۆژی دوایی ١٨٨٠/١٠/٢٤ز،[2] شێخ عوبەیدوڵڵا نامەیەکی بەمجۆرەی بۆ ئیقبالدەولە نووسی؛

«سەرداری سەردارانی گەورە، ئەی دۆست، ئەی میهرەبان! یەکەم ئەوەی کە لەو دۆستە میهرەبانە روون و ئاشکرایە، بنەماڵەی ئێوە لە دەمێکەوە لەگەڵ بنەماڵەی سەیید تەهای خوالێخۆشبوودا دۆست‌بوون و منیش جەنابتم زۆر خۆش‌دەوێ و ورمێ بە ماڵی خۆم دەزانم و پێم‌خۆش‌نییە هیچ کاتێ خوێنی موسڵمانان بڕژێ. چەندان جار فەرماندەکانی سپا و عەشیرەکان ویستوویانە دەستە و خەنجەر و شمشێر هەڵکوتنە سەرشار، بەڵام من نەمهێشتووە و نەمویستووە موسڵمانان بکوژرێن و تاڵان‌بکرێن. ئەگەر خۆڕاگریی تۆ، بۆئەومیە هێزی یارمەتیت بگاتێ، ڕێی یارمەتیت لێگیراوە و لە هیچ لایەکەوە یارمەتیت پێناگات. ئەگەر دوو سێ ڕۆژێکیش لە قەڵادا خۆ رابگرن، نان و گوللە و بارووتتان تەواو دەبێ و ئەوسا بە ناچاری و لێبڕاوی، خۆبەدەستەوە دەدەن و سەر شۆڕ دەکەنەوە.

ئەگەر ئەمڕۆ خوێن بڕژێ، دوو ڕۆژی‌تر پەشیمان دەبیتەوە و چاك وایە کاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. ئەم قسانەم بە دڵ و بە گیان لێ‌وەربگرە و هیوادارم بگەیتە پلەوپایەی بەرز و تەواو».[3]

---

[1] ئەمانە قسەی خودی عەلی ئەفشارن، کە خۆی لە سەنگەری دژی ئەمانەدا شەڕی کردووە ل ٥٥٢ هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

[2] لە بەسەرکردنەوەی ئەو مێژووانەی ناو ئەو چەند سەرچاوەیەی ڕووداوەکانی ئەم شەڕانەیان گێڕاوەتەوە، هەتا ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٨ پشتم بە بیرەوەریی ڕۆژانەی ئابووت بە ستووە کە بەراستترم زانیوە.

٩/٢/٥: وەڵامی ئیقباڵدەولە بۆ شێخ عوبەیدوڵلا

ئیقباڵدەولە لە وەڵامی نامەی شێخدا نووسی:

«ئەی قیبلەگا! نامەی بەڕێزتان کە بە حسینعەلیدا ناردبووت، گەیشتە دەستم و تێیگەیشتم. لە بابەت سەلماندن و خۆبەدەستەوەدانی منەوە، شتێکت نووسیبوو، خۆبەدەستەوەدانی چی؟ هەموو خەڵکی وڵات و سەرکردەکان دەزانن کە لە هەموو شوێنێك لەشکری خاوەنشکۆ، هاتۆتە کوڵ و جۆش و خرۆش و ئەمرۆ و سبەینێ ورمێ دەبێتە ئۆردووگایەکی گەورە، بەڵام جەنابت بیرت لە شان و شکۆ و ئاکامی کاری خۆت نەکردۆتەوە و بەهیوای هاوڕێ بێوەفاکانت ئەم خەیاڵە خاوانە کەوتۆتە سەرت و بوویتە هۆی کوژرانی موسڵمانان.

هاوڕێکانت چاك دەناسم، سێ‌چوار رۆژێك لە خزمەت جەنابتدا دەبن و کاتێ هەوا ساردی کرد و ئەو لەشکرەی ناردوویانە بگاتێ، هەرکامێکیان دەسکەوتێکیان لە ماڵی خەڵك دەبێ و دەگەڕێنەوە ماڵی خۆیان. جەنابیشت لە لایەن هەردوو دەوڵەتەوە بە تاوانبار دەناسرێیت.

چاکتر وایە ئەم خەیاڵاتە لە سەرت دەربکەیت و هەتا کاریش لە کار نەترازاوە، پاساوی رابووردووت بدەیتەوە.

ئێستاش ئەم قسە بێ‌غەل و غەشانەی من وەربگرە و ئیرە بەجێ‌بهێڵە. جگەلەمەش ئەگەر جەنابت بەهیوای داگیرکردنی ئەم وڵاتەیت، ئەوا هەمزەمیرزای نەوابی بەڕێز، کە بە لەشکری (ئەراك) و ئازەربایجانەوە ناردوویانە، گەیشتۆتە (میانە) و تەیموورپاشاخانیش بە سپای ((خۆی و ماکۆ و سەلماس))ەوە لە ((چیمەن درشکی سەلماس)) ئۆردووی خستووە. ئەگەر جەنابت دەتوانیت هەردوو لەشکرەکە ببەزێنیت، ئەوا بزانە کە ورمێ لە هەموو وڵاتەکان چاکتر لە خزمەت جەنابتدا دەبێ و ئەگەریش وا نەبێت، خۆ خاوەنشکۆ، منی نەکردۆتە وەکیلی خۆی، تا قەڵا بدەمە دەست جەنابت. ئەگەر داواش لە سەربازەکان و دانیشتووانی ورمێ بکەم، سەر بۆ جەنابت شۆڕ بکەن، لێم قبووڵ ناکەن و نایسەلمێنن. ئەگەریش شەڕی جەنابت لەگەڵ دانیشتووانی ورمێیە؛ هەتا یەك کەس لەو شارەدا بمێنێ و تا دوایین هەناسە، لەگەڵت بەشەڕ دێن. ئیتر خۆت دەزانیت و بە دوعا»

---

[3] عەلی ئەفشار ل ٥٥٦، هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

شەڕی ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٧

که شێخ وەڵامەکەی ئیقبالّدەوله بێهیوای کرد و هەڕەشەی ئەوەیشی بیست، کـه هـێزی یارمەتیدەر دەگاتێ؛ ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٧ز، جارێکیتر هێرشی کـردەوە. ئـەمجارە خـۆی لـه پێش هێزەکانییەوە هەڵیکوتایه سەر شـار و گەمارۆیدایـەوە و شـەڕ و تێهـەڵچوون و تێکـڕژان دەستیپێکردەوە. هەردوولا بە خەنجەری ڕووتەوە هێرشیان دەبردە سەر یەکتری.

«شەڕ و تێهەڵچوونی ئەو ڕۆژە بە جۆرێك بوو، له سەرووی عەقڵ و چاوەنواڕییەوە بـوو. هەردوولاش لەوپەڕی ئازایەتیدا شەڕیاندەکرد. تا له ئەنجامدا خۆڕاگریی دانیشـتووان، بـووە هۆی تێشکانی هێرشکاران و تەنانەت شێخ، خۆیشی هەتا باخی سیاوەش، پاشەکشەی کرد»[١]

یەکێك لەو هۆیانەی بووە مایەی سەرنەکەوتنی هێزەکـانی کـورد، کـەمبوونی بـارووت و قورقوشـم بوو. بۆ دابینکردنی ئەمەش، شێخ عوبەیدوڵڵاّ جوولەکەیەکی شارەزای ڕاسپارد، تا بۆ پەیداکردنی کەرەسە و پێویستی شەڕ، له شێوەی نەناسێکدا بچێتــە نـاو شـاری ورمـێوە. بەڵام پێش ئەوەی جوولەکەکە ئەمکارە جێبەجێ بکات، له شار دەیناســن و کارەکـە ئاشـکرا دەبێت.

ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٨ز، ئەو تێشکانەی هێزەکانی کورد، دەبێتە هـەلێك بـۆ دەسـتەیەکی هێزی بەرگری شـاری ورمـێ، لـه شـارەوە هـێرش دەکەنـە سـەر گونـدی (چـوار بـەخش) و پاشـماوەی هێزەکانی کورد لەو گوندە دەردەپەڕێنن. لەم گیرودارەدا خێڵەکانی بلّباس و شـنۆ، که له ڕێگەی سندووسەوە بۆ یارمەتی هێزەکانی شێخ دەهاتن، سەرهەنگ ئاغاخانی ئەفشــار، بە (١٠٠٠) سەربازی سوارە و (٢٠٠) سەربازی پیادەوە، له گوندی (شــەیتان ئـاوا)ی نێـوان ورمێ و سندووسدا، هێرشی کردە سەریان و نەیهێشت ئەو هێزانە بگەنە هێزەکانی شێخ.

هەر ئەمڕۆ ئابۆت که داروباری ڕووداوەکـان و هەلومـەرجی شـەڕەکان هەڵدەسـەنگێنێ و چارەنووسی شـەڕەکان لـه چاکـەی ئیقبالّدەولـه دەبینـێ، بــە چــاکی دەزانـێ ناوچەکـە بەجێبهێڵـێ و ئەمجارە بە ڕێگەی: ورمێ، شنۆ، سندووس و سـابلاٚخدا، بـەرەو میـاندواو و تەورێز بگەڕێتەوە، که ئەو ناوچانــە، تـا ئـەو ڕۆژانـە و دوو هەفتـە دواتریـش تـا میـاندواو، بەدەست هێزەکانی کوردەوە بوون و ئازاد کرابوون.

له گەڕانەوەی ئابۆتدا، شێخ عوبەیدوڵڵاّ نامـە و پێشــمەرگەی پارێزەری داوەتـێ، تـا لای شێخ عەبدولقادری کوڕی، که ئەویش (پێشتر وتمان) نزیکـەی (٣٠٠) پێشــمەرگەی بـۆ پاراستنی داوەتێ و تا ناوچەکانی نزیك دەسـەڵاتی هێزەکـانی ئێران بـە ڕێـزەوە ڕەوانـەیان کردووە.

---

[١] بنواڕە پاشکۆی ژمارە ٦

ئابۆت لە بیرەوەری رۆژانەی خۆیدا، سەبارەت بە شەرەکانی ئەم هەفتەیە و بارودۆخی سابلاخ و ناوچەکە دەڵێ:

«هێرشەکە لە ١٨٨٠/١٠/٢٢زدا، دەستیپێکرد، دوژمن (مەبەستی لە کوردە) لە هەموو لایەکەوە گەمارۆی شارەکەی دابوو. بەڵام تا ٢٨ی مانگیش هیچ شتێکی ئەوتۆیان نەکرد بۆ سەر شوورەکان. کوردەکان تەنیا یەکجار تا ناو دەروازەکەی (چواربەخش - چوار باش) هاتن. بەڵام بە زیانەوە پاشەکشەیان پێکرا. لە هەمانکاتیشدا دانیشتووانەکە ویستیان تەسلیمبن، بەڵام ئیقبالدەولە بڕیاریدا بەرگری لە شارەکە بکات.

هەلێکم بەدەستهێنا بۆ بە هاناچوونی دانیشتووانە مەسیحی و خەڵکە شەرنەکەرەکانەوە لای شێخ؛ کە بەڵێنیدا رێز لە ژیان وماڵیان بگرێت. بەڵام چەندین گوندی دەشتی ورمێ تالانکرا، کە لەوە دەچوو شێخ دەستی نەبێ سەرکوتیان بکات.

کاتێ ورمێ ـ م جێهێشت، شێخ بە (٦) هەزار کەسەوە بارگەی لە خوار چیای «سێر» لێدابوو. نامەیەکی بۆ کورەکەی دامێ، کە زۆر بە رێز و لوتفەوە پێشوازیی لێکردم.

لەشکری کوردەکان لە سابلاخ لە (١/٥٠٠) کەس زیاتر نەبوون. چونکە زۆربەی خێڵەکان بەو تالانییەی لە دەشتی میاندواو دەستیان کەوتبوو رۆیشتبوونەوە بۆ ماڵەکانیان.

ناوچەکەی نێوان رووباری «تەتەهوو» و «جەغەتوو»، کە من پێیدا تێپەڕبووم، بە تەواوی لە لایەن کوردەکانەوە کاولکراوە و لە سەروو (٢) هەزار گوند سووتێنراوە و (١٠) هەزار کەسیش بێلانەن.

لێکمداوەتەوە، ئەوەندەی (٢) هەزار ئێرانییەك لە میاندواو کۆمەڵکوژ کرابوون و لەناو قوربانییەکاندا ژن و منداڵیان تێدابوو. هەروەها لاشەی (٣٠) ئەرمەنی و (٥٠) جوولەکە لەوێ بینرابوون. لە لایەکیتریشەوە (٩٠) ئەرمەنی، کە توانیبوویان دەرباز ببن، لە گوندی تاجرباشییەکانی رووس، نزیك سابلاخ سەرپەرشتی دەکران. لە (٣٣٠) کەس لە دانیشتووانی جوولەکە، تا ئێستا تەنیا (١٣) کەسیان بە زیندوویی بینراون و ژمارەیەکی زۆری ژن و منداڵی جوولەکە، لای کوردە کان بەدیلگیرابوون.

لەبەرئەوەی بە تەواوی لە ژێر رەحمەتی شێخعەبدولقادر دابووم، ناچاربووم رازیبم بە هەر رێکخستنێك کە بۆ گەیاندنەوەم دەیکرد بۆ ناو خەتی ئێرانییەکان. پێمی راگەیاند کە (٣٠٠) سوارەی کورد، بە پاسەوانیی لەگەڵمدێن بۆ مەسافەیەکی نزیك بە کامپی ئێرانییەکان و بەوجۆرە منیش لەگەڵ ئەو هێزە گەورەیەدا سابلاخم جێهێشت.

هەمزاغای سەر خێڵی مەنگوور، عەبدوڵلاخانی زەرزا، ئیبراهیمخانی برای و زۆر سەرخێڵی ناوداریتر، لەگەڵ هێزەکەدا بوون.

بە گەیشتنمان بۆ «چلیك» سەرخێڵەکان لە پڕ شێوە مۆڵەتێکیان لە من وەرگرت و سوارە کوردەکانم لەبەرچاو ونبوون. بەڵام بە هۆی ئەو دووکەڵەچرەی، کە دواتر لە هەموو لایەکی دەشتەکەوە دەرکەوت، ئاشکرابوو، کە خەریکی ئاگرتێبەردانی گوندەکانی ئەو نزیکانە بوون.

بە سواری ولاخەوە بە ناو زۆر لەو گوندانەدا تێپەڕیم، کە هەندێکیان وێرانکرابوون. هەموو ئەو دانیشتووانەی مابوون، کۆمکردنەوە و ئەو مەترسییەم بیرهێنانەوە، کە لێیان نزیك دەبووەوە. بەم شێوەیە توانیم ژیانی نزیکەی (٣٠) ئێرانی بێدەسەلات ڕزگار بکەم و لەگەڵ خۆمدا بیانهێنم بۆ بناو.[1]

شەڕی ڕۆژی ٣٠/١٠/١٨٨٠ز

دیسانەوە هێرش بۆ سەر ورمێ دەستی پێکردەوە. لەم ڕۆژەدا شەڕێکی وا قەوما، کەس شتیٚ وای بە خەیاڵدا نەهاتبوو. دەستەیەك لە پارێزەرانی ورمێ، بە سەرکردایەتی حاجی ڕەحیمخان، هەڵمەتیان بردە دەرێ و بەرەنگاری هێرشکاران بوونەوە. بەڵام کاتێ چاویان بە زەریای سپای شێخ کەوت، دوای سەعاتێك خۆڕاگریی، بۆ ناو قەڵا گەڕانەوە.

پاشەکشەی ئەم دەستەیە، بووە هۆی بەرزبوونەوەی ورەی هێزی کورد و هێرشەکەیان توند و خەست کرد، بەجۆرێك کە تا (باخی دڵگوشا) بەرەو شار نزیكبوونەوە.

بەڵام ئیقباڵدەولە بۆئەوەی کۆبوونەوەی ئەم هێرشکارانە بلاوە پێبکات، فرمانیدا باخی دڵگوشایان تۆپباران کرد، کە ئەمکارە، زیانێکی نەدا و تەنیا چەند کونێکی کردە دیواری باخی دڵگوشاوە، کە هێزەکانی کورد هەر لەو کونانەوە، قەلایان بەر گوللەدا و دوو تۆپچی و چەند کەسێك و محەمەد ئەمین بەگی (نایبی تۆپخانە)یان کوشت و هەر لەم شەڕەدا تۆپێکی دەرەوەی قەلاکە، کە تۆپچییەکانی کوژرابوون و بێ خاوەن مابوو، بۆئەوەی نەکەوێتە دەست هێزی کورد، بە فرمانی ئیقباڵدەوله و شێخعەلی خانی سەرتیپ، دەستەیەك هەڵمەتیان برد بیهێننەوە. بەڵام هەموویان کەوتنە بەر دەستڕێژی هێرشی کورد و کوژران. دوایی بە گوللەباران کردنی سپای کورد، هەلی ئەوە ڕەخسا، تۆپەکە ببرێتەوە ناو قەلاّ.

شەڕی ڕۆژی ٣١/١٠/١٨٨٠ز

درێژەکێشانی شەڕ، بێجگەلەوەی ورەی خۆڕاگریی دانیشتووانی دادەهێزراند، وردەوردەش خۆراك و پێویستی ژیانی ڕۆژانەی ناوشاری ورمیش کەمتر دەبوونەوە. ئەو چاوەنوارییەش، کە دەبووایە هێزی یارمەتی بە خەڵکی ورمێ بگات؛ ئەمیش درێژەی کێشا و خەڵکی شار دەترسان. بۆیە ئیقباڵدەوله و فەرماندەکانی بەرگریی، بۆئەوەی ترس و لەرزی دانیشتووان کەمبکەنەوە و ورەیان بەرز بکەنەوە؛ بەشێك سەربازیان بە نهێنی، بە جل و بەرگی گۆڕدراوەوە ناردە دەروازەی «باڵو»، کە ڕووەو ڕێگەی تەورێزە، ئەوانیش بە تەپڵ و دەهۆڵ و مۆسیقای مارش و بە هاتوهووتێکی زۆرەوە، هاتنەوە ناوشار و لە گەڕەکە جیاجیاکانی شار دامەزران.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٧١ و ٧٢

ئەمکارە، سەرەڕای ئەوەی خەڵکی شاری بە هاتنی یارمەتی هیوادار کرد؛ لە هەمانکاتیشدا هێزەکانی کوردیشی تووشی ترس و پەژارە کرد.

۱۰/۲/۵: تەقەلالایتری شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆئەوەی بەر لە گەیشتنی هێزی یارمەتیدەر، کۆتایی بە گرتنی شار بهێنێ، هێرش و پەلاماری توندتر و خەستتری کردە سەر هەموو دەروازەکانی شار. لەم شەڕەدا عەلیسوڵتان کوری ئاغاخەلەج کوژرا کە فەرماندەیەکی ئازا و دلێری ناو شاری ورمێ بوو. ئەمەش بووە هۆی بەرزبوونەوەی ورەی هێزی کورد و هێرشەکەیان توندتر کرد و کوردان بە دەست و شمشێری رووتەوە لە باخی دڵگوشاوە هێرشیان بردە سەر قەلاّی دیوانبەگی. بەلاّم پارێزەرانی قەلاّکە، تۆپەکانیان داگرتەوە و کەوتنە تۆپبارانی هێرشکاران، بە جۆرێك کە ژمارەیەکی زۆر لە هێزی کورد کوژران و بۆ دواوە کشانەوە.

شەڕی رۆژی ۱۸۸۰/۱۱/۱

شەڕ دەستی پێکردەوە، بەشێك لە هێزەکانی کورد بە دەنگی دەهۆڵ و ئالاّوە، لە باخی دڵگوشاوە هێرشیان بردە سەر شار و شەڕێکی سەخت هەڵگیرسا. هێزەکانی شێخ هەر دەچوونە پێشترەوە، بەجۆرێك کە ئالاّکەی شێخیان لە نزیکی خەندەقی دەوری شوورەی شار هەڵکرد. بەلاّم دیسان پاشەکشە بە هێرشی کوردان کرایەوە.

شەڕی رۆژی هەینی ۱۸۸۰/۱۱/۲

لەم رۆژەدا شێخ عوبەیدوڵلاّ چووە گوندی «سەنگەر» و نوێژی جومعەی تێداکرد. هێزی بەرگری شار بۆئەوەی هێزەکانی کورد لە باخی دڵگوشا هەڵبکەنن، بڕیاریان دا دیواری باخەکە برووخێنن. بەو هۆیەشەوە کە پێشتر نەیانتوانیبوو ئەم دیوارە بە گوللە تۆپ برووخێنن، ئیقباڵدەولە میعمارەکانی شاری کۆکردەوە و فرمانی دا رەهەند و رەهۆڵ بۆ بن دیوارەکان لێدەن و بارووتیان تێبکەن و بیانتەقێننەوە. بەلاّم بەرلەوەی ئەم پلانە ئەنجام بدرێ، هەواڵەکە بە هێزەکانی شێخ گەیشت و پێش وەخت باخی دڵگوشایان بەجێهێشت و دیسان لە کێوی «سیر» ئۆردوویان لێدا.

شەڕ و تێهەڵچوونەکانی ئەو چەند رۆژەی دوایی، هیچی بە لایەکدا نەخست و هێزی یارمەتیدەری دەوڵەتیش لە شار نزیك ببوونەوە.

۱۱/۲/۵: نامەیتری شێخ عوبەیدوڵلا

شێخ عوبەیدوڵلاّ چەند نامەیەکیتری بۆ ئیقباڵدەولە ناردەوە و لە هەموویاندا داوای شار بە دەستەوەدانی لێدەکرد. ئیقباڵدەولەش بۆ کات بەسەربردن، بە نەرمونیانی وەلاّمی نامەکانی دەدایەوە.

شێخ لە نامەیەکیدا داوای لە ئیقبالّدەولە دەکرد:
١- پێداویستی و خواردەمەنی هێزەکەی بۆ دابین بکات.
٢- ئیقبالّدەولە لە شار بچێتە دەرەوە، تا شەڕێکی یەکجاریی و لێبڕاوانە بکەن و چارەنووسی شاری ورمێ بە لایەکدا بخرێ.

ئیقبالّدەولەش لە وەلاّمدا بۆی نووسی:

«دابینکردنی بژێوی هێزەکانی خۆت، لەسەر خۆتە و بۆیشم نییە لە قەلاّ بێمە دەرێ. چەند رۆژێکیش سەبر بکە، تا هەمزە میرزا و تەیموور پاشاخان بگەنێ، ئەوسا وەلاّمی خۆت لە دەرەوەی شار وەردەگریتەوە»

شێخ دیسان رازی نەبوو. داوای کرد چەند کەسێك لە زانایان بچنە لای، بۆ دانووساندن. دەڵێن ئەم داخوازییەی لە خەلیفەی ئەرمەنەکانیش کردبوو.

ئیقبالّدەولە بۆئەمەش، سەرەڕای قسە و باس گۆڕینەوە لەگەڵ پارێزەرانی شار و خەلیفەی ئەرمەنییەکان، ئەم داوایەیشی گێڕایەوە.

لەم سەروبەندەدا هەواڵی ئەوەش بڵاو بووەوە، کە فەرماندەیەکی عوسمانی، بۆ سەرکوتکردنی شێخ عوبەیدوڵلا نزیك بۆتەوە.

شەڕی رۆژی ١٨٨٠/١١/٣ز

شێخ عوبەیدوڵلا کۆبوونەوەیتری بە فەرماندەکانی کرد و بڕیاریان دا دواتر (هەینی) دیسان هێرش بۆ سەر ورمێ، تازە بکەنەوە. هەموو هێزەکان بە خەنجەر و شمشێرەوە بەشداری شەڕ بکەن.

بە پێی بڕیاری رۆژی هەینی، دوای نوێژی بەیانی، لەشکری کورد هێرشی بۆ سەر شاری ورمێ دەست پێکردەوە. بەلاّم دیسان بە خەستی تۆپباران و گوللەباران کرانەوە و کۆمەڵێکی زۆریان لێ‌کوژرا. شێخ عوبەیدوڵلا لەم هێرشەشدا خۆی بەشداریی کردبوو. ئەویش لەگەڵ هێرشکاراندا پاشەکشەی کرد.

١٢/٢/٥: گەیشتنی هێزەکەی تەیموورپاشاخان

شەڕی رۆژی ١٨٨٠/١١/٤ز

رۆژی ١١/٤/ ١٨٨٠تەیموور پاشاخان لەگەڵ (١٠) هەزار سەربازی «خۆی و ماکۆ و سەلّماس»، لە «چەمەن درشکی»ی سەلّماسەوە بەرەو ورمێ کەوتە رێ و لە هەمان رۆژدا گەیشتە گوندی قوشچی (هەشت قۆناغەڕێی ورمێ)[1] و لەوێ ئۆردووی خست و دوای حەسانەوەی، بەرەو ورمێ کەوتە رێ.

---

[1] ئێستا هەر چوار کیلۆمیتر لە شاری ورمێوە دوورە.

کاتێ هەواڵی بەرێکەوتنی تەیموورپاشاخان بە شێخ عوبەیدوڵڵا گەیشت، بۆئەوەی رێ لە هاتنی بگرێ و سپاکەی تێك بشکێنێ، بە هەموو هێزەکەیەوە چووە قەڵای «ئیسماعیل ئاغا»، کە لەسەر رێی تەیموور پاشاخاندا بوو. لەم کاتەدا تەیموور پاشاخان لە «چیمن عەلی بەگلوو» ئۆردووی دامەزراندبوو. باربەرەکانی سپاکەیشی لە دەوروبەری دەلەوەران.

لەشکرەکەی شێخ لەبەرئەوەی شوێن و جێی شەرەکەیان پێ لەبار نەبوو، چەند کەسێکیان کردە بەرپرسی راونان و بڵاوەپێکردنی چوارپێ و باربەرەکانی تەیموور پاشاخان و وای تێبگەیەنن، کە چەند چەتە و شرەخۆرێك دەیانەوێ ماڵاتەکە بفرێنن و بەمجۆرە بەدوای خۆیاندا بیکێشنە شوێنی حەشار و بۆسەی هێزە سەرەکییەکە و بە یەکجاریی تەفروتونای بکەن.

دوای بزواندنی باربەرەکان، تەیموور پاشاخان تا ماوەیەك شوێنیان کەوت، بەڵام کە زانی چەند هەزار سەربازێکی سپاکەی شێخ، لە حەشار و بۆسەدان، وازی لەوکارە هێنا و هێزەکەی بۆ شەر سازکرد و هێرشی بردە سەر قەڵای (قیزلار)، کە هێزەکانی کوردی لێ دامەزرابوون و دوای چەند سەعاتێك شەر، ژمارەیەکی زۆر لە هێزەکانی کورد کوژران و بەشێکیان بەدیل گیران.

دوای ئەم شەرە، تەیموور پاشاخان لە دەرەوەی شاری ورمێ ئۆردووی دامەزراند و بۆئەوەش هەواڵی سەرکەوتنەکانی خۆی بە دارالسلطنەی تەوریز بگەیەنێت، فرمانی دا سەری دیلەکانیان بری و بە دیاری ناردنی بۆ تەورێز.

لە ماوەی ئەم دوو رۆژەدا، هەندێ دەستە و هێزی شرەخۆر و تاڵانکاری هێزەکانی شێخ، هێرشیان دەکردە سەر گوندەکانی دەوروبەری ورمێ و تاڵانیان دەکردن. کاتێ ئەو گوندنشینانە هاواریان دەبردە بەر تەیموور پاشاخان، کە تۆڵەیان بسێنێ؛ گوێی نەدەدانێ، چونکە تەیموور پاشاخان هەر خۆیشی دەستی بە تاڵان و بڕۆی ئەو گوندانەی سەر سنوور کرد. لەبەرئەوەی ناوبراو لەگەڵ ئیقباڵدەولەدا ناکۆکییان هەبوو، ئەم گوندانەش هی ئیقباڵدەولە بوون.

رۆژی ١٨٨٠/١١/٨ز، سێ سەعات پێش خۆرئاوا بوون، هێزەکانی کورد لە سەر کێوی «جهوودلەر» دامەزران و دەستیان بە گوولەبارانی هێزەکانی تەیموور پاشاخان کرد. هێزەکانی تەیموور پاشاخانیش لە بەرامبەردا دەستیان کردەوە و شەرێکی سەخت لە نێوان هەردوو هێزدا دروست بوو. شێوازی تەیموورخان لەم شەرەدا ئەوە بوو، کە هێرشی توند و خێرای دەکردە سەر سەنگەری هێزەکانی کورد و ئەوپەری تەقەللای دەدا لە ماوەیەکی کورتدا، ئەو سەنگەرانەیان پێ چۆڵ بکات و پاشەکشەیان پێبکات. لەم شەرەدا نزیکەی (٥) هەزار تفەنگ و چەکی هەمەجۆرەی لێگرتن. بە گوێرەی قسەی عەلی ئەفشار لەم پاشەکشەیەدا شێخیش لەگەڵ هێزەکەدا بووە و لە ئەسپەکەی داکەوتووە و باسکی بە سەختی بریندار بووە.

١٣/٢/٥: پاشەکشەی هێزەکانی کورد لە ورمێ

بەڵام دوای کشانەوەی هێزەکانی کورد، شێخ عوبەیدوڵڵا دیسان کۆی کردنەوە و ڕێکی خستنەوە و جارێکی تر نەخشەیان بۆ شەڕێکی تر کێشا. بە پێی ئەم نەخشەیە، هێزەکانی کورد هەڵیانکوتایە سەر کێوی «جهوودلەر»، کە بەسەر هێزەکانی تەیموور پاشاخان دا دەینواری،شەڕێکی سەختیان دەست پێکرد. ئەم شەڕە چەند سەعاتێك درێژەی کێشا. بەڵام هێزەکانی کورد زۆریان بۆ هات و پاشەکشەیان کرد؛ کە ئەمە ئیتر دوا پاشەکشەی هێزەکانی کورد بوو.

فەرماندەکانی لەشکری قاجاری، پێیان وایە تەیموور پاشاخان، کەمتەرخەمیی لە ڕاوانانی هێزەکانی کورددا کردووە و ئەگەر بیویستایە، دەیتوانی زیانی زۆرتر لە هێزەکانی کورد بدات؛ یان شێخ بەدیل بگرێت.[١]

دوای پاشەکشەی هێزەکانی کورد، هێزەکانی تەیموور پاشاخان کەوتنە تالان و بڕۆی گوندەکان و کارەساتێکی وایان کرد، وەك عەلی ئەفشار دەڵێ: «قەڵەم توانای نووسین و لێکدانەوەی ئەو شتانەی نییە. لەباتی ئەوەی لەوکارەی خۆی ناوبانگ و شانازیی و سەربڵندیی بەدەست بهێنێ، تەنیا شەرم و ڕووڕەشیی بۆ مایەوە».[٢]

---

[١] بەڵام بەگوێرەی نامەیەکی شێخ عوبەیدوڵڵا و ڕۆژنامەکانی ئەو ڕۆژانەی ئەستەموول، ئەم شەڕانە پێچەوانەی گێڕانەوەی نووسەرانی عەجەم و ئەفشارە و شێخ لەو نامەیەیدا وا دەگەیەنێ کە ئەگەر مەبەستی زیانپێگەیاندن و شکاندن و کوشتوبڕی هێزەکەی تەیمووڕپاشاخانی ببوایە، دەیتوانی زۆر چاك تەفروتونای بکات.

(بنواڕە پاشکۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٩. هەروەها: بەڵگەنامەی ژمارە ٥٧٤، بروسکەی ڕۆژی ١٨٨٠/١٢/١٥)

[٢] عەلی ئەفشار، ل ٥٦٩، هەروەها پاشکۆی ژمارە ٦

بەشی سێیەم

١- تێشكان و تەقەللای هەستانەوە

١/١: قۆناغی سێیەم: كشانەوە و ئاكام

٢/١: قۆڵی موكریان:

لەشكركێشی هێزی چەكداری كورد، لە دوای نیوەی مانگی (٩ی ١٨٨٠ن)دا، بە دوو لەشكری بەرودوا دەستی پێكرد و قۆڵی سابلاخ زووتر، لە مەرگەوەڕەوە بەرەو شنۆ و سندووس و سابلاخ هاتن و لە (١٨٨٠/٩/٢٩ن)دا گەیشتنە سابلاخ و تێكڕای شنۆ، سندووس، لاجان، سەقز، بانە و ئەو ناوچانەیان بە بێ بەرگریكردن[1] ئازاد كرد و ڕۆژی دواتر: (١٨٨٠/٩/٣٠ن)، بە مەبەستی پێكهێنانی حكومەتی كوردستان، «خان باباخان»یان كردە فەرمانڕەوای سابلاخ و هاوكاتیش فرماننامەیان بۆ فەرماندارانی شارەكانی‌تری كوردستان نارد و داوای هاوكاری و پێوەندیگرتنیان لێكردن و بەردەوامیش پەیتاپەیتا سەرۆك خێڵ و ئەفسەری ناو لەشكری ئێران بە هەموو تفاقێكەوە و[2] لێشاوی جەماوەری تووڕە و داخ لە دڵ، پێوەندییان بە لەشكری ڕزگاركەرەوە دەكرد و بە پێی هەندێ سەرچاوە، ژمارەی ئەم هێزە لە نێوان (٣٠ تا ٥٠)هەزار كەسدا بووە؛ كە باڵاترین ژمارەكەی، لە ڕۆژانی گرتنی میاندواودا لەوپەری هەڵكشاندا بووە. وەك نیشانەكان دەریدەخەن، ئامانجی پێشڕەوییكردنی ئەم لەشكرە لە سابلاخەوە بەرەو میاندواو، مەڵكەندی، دەوروبەری بورجی فەلەكیی مەراغە و بناو؛ ئازادكردن و گرتنی شاری تەوریز بووە؛ كە نشینگەی وەلیعەهد بووە.

ئەم هێزە، لە دوو هەفتەی یەكەمدا، پێشڕەویی و سەركەوتنی زۆری بەدەستهێنا. بەڵام دوای ئازادكردنی شاری میاندواو و دەوروبەری و بەشێك لە ناوچەكانی نزیك بناو و بە كۆمەڵكوشتنی دانیشتووانی ئەو ناوچانە و تاڵان و سووتاندنی گوند و مەزرایان؛ ئیتر دیسپلینی سەربازییانەی لەدەستدا و بەوهۆیەوە كە خێڵە بەشدارەكانی ناو لەشكرەكە، كەوتنە چنینەوەی دەسكەوت و گوێزانەوەی ئەو دەسكەوت و تاڵانییانە، نەتوانرا لە لایەن سەرۆك خێڵەكانیانەوە كونترۆڵ بكرێن. بەمەش:

١- لە لایەكەوە بە هۆی گواستنەوەی ئەو تاڵانی و دەسكەوتانەوە بۆ ناوچەكانی خۆیان، بەرەكانی شەڕ و هێرشیان چۆڵكرد و ژمارە و توانای لەشكری كورد، كەم و كەمتر بووەوە.

---

[1] لە تاریكییەوە بۆ ڕووناكی – ل ٤٤

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە

٢- له لایەکی‌تریشەوە، دانیشتووانی ئەو ناوچە عەجەم‌نشینانە، لە ترسی پاراستنی گیان و ماڵ و ناوچەکانیان، کەوتنە بەرگرییەکی بە هەرەوەز و شەڕی ژیان و مردنیان دژی هێزەکانی کورد دەستپێکرد.

٣- بەرگریکردنی دانیشتووانی ئەو ناوچانەش، بووە سۆنگەی درەنگ پێشڕەویکردن و ئەنجامیش راگرتنی شەپۆلی هێرش و کشانی هێزەکانی کورد، بۆ گرتن و ئازادکردنی ئەو ناوچانە و بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی خۆی، لە کاتی پێویستدا و بە هاناوە هاتنی هێزی سەربازیی دەوڵەت و بەرەو دواوە گێرانەوەی هێرشی هێزەکانی کورد و بەشێنەیی پاشەکشە پێکردنی و لەدەستدەرهێنانەوەی ئەو ناوچانەی ئازادی کردبوون و دواتریش راونانی هێزەکانی کورد بە یەکجاریی و دوای نزیکەی مانگ و نیوێك هێرش و شەڕ و کوشتاری خوێناوی، لە (١٨٨٠/١١/١٠ن)دا، لەشکرکێشی کورد بۆ ناوچەکانی موکریان و ئازەربایجان، دوایی دێت و بێئەوەی بەرنامەی ئەم هێزە، بۆ گرتن و ئازادکردنی (تەورێز) سەربگرێ؛ ناچاردەکرێ بۆ پاشەکشەی یەکجاریی و دەرپەڕاندنی لە سنووری ئێرانەوە بۆ مەرگەوەڕ و ناو قەڵەمڕەوی تورکیا.

٣/١: قۆڵی ورمێ:

لە گەرمەی هێرش و پەلامار و شەڕ و تێهەڵچوونەکانی قۆڵی سابلاخ - ئازەربایجاندا، شێخ عوبەیدوڵڵا بە پێویستی زانی بەرەیەکی‌تری رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هێزەکانی دەوڵەتی ئێراندا دروستبکات، بۆئەوەی:

١- بەرەنگاریی و دژە هێرش و پەلاماری هێزەکانی ئێران، بۆ سەر هێزەکانی کورد، لە قۆڵی ئازەربایجان کەمتر بکاتەوە و هەندێك لەو هێزانەی لەو قۆڵەوە بە هەرەوەز پەلاماری هێزەکانی کورد دەدەن، سەرنجیان بۆ قۆڵی ورمێ بچێ و هەندێك لەو هێزانەی بۆ بنێرن. بەمەش رێگە لەبەردەم لەشکرکێشی هێزەکانی کورد، رووەو قوولایی ئازەربایجان و گرتنی شاری تەورێز ئاسانتر و خێراتر بکات.

٢- گرتنی شاری ورمێ دەستەبەر بکات، کە شارێکی گرنگ و ستراتیژی و بنکەیەکی فراوان و بەهێزی بەرەکانی پشتەوەی ئازادکردنی ئازەربایجان دەبێت.

٣- لە هەمان‌کاتیشدا ببێتە پێگەیەکی دڵنیا، بۆ گریمانی تێشکانی هێزەکانی کورد و کشانەوەی ئەو هێزانە، بەرەو دواوە و بەرەو ناوچەکانی پێشوویان لە مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ.

لەبەرئەمانە، شێخ عوبەیدوڵڵا لە (١٨٨٠/١٠/١٤ن)دا، لە پێش خۆیەوە هێزێکی بە سەرکردایەتی خەلیفە سەیید محەمەد سەعید و خەلیفە محەمەد ئەمین نارد، تا ئەو هێزەی ئێران سەرقاڵ بکات، کە بە فەرماندەیی ئیقباڵدەولەی حاکمی ورمێ، پارێزگاری ورمێ دەکەن و هەلی گرتن و ئازادکردنی ورمێ لە بەردەم هێزی دووەمدا ئاسان بکەن، کە دواتر و لە دوو قۆڵەوە خودی شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ محەمەد سدیقی کوڕی، لە

(٢٠/١٠/١٨٨٠ز)دا، سەرکردایەتیان کرد و بە هەر (٣) هێزەکە دەبوونــە (١٢) هەزارکــەس، ئابلۆقەی ورمێ بدەن و بیگرن.

بەمجۆرە، هێرش و پەلامار لە (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)دا، دەستیپێکرد و بۆ ماوەی (٢٢) ڕۆژ، واتە: تا (١٢/١١/١٨٨٠ز) شەڕ و کوشتاری زۆر، لە هەردوولا بەتایبەتیش لە هێزەکانی کورد زۆر کرا و ئاکامیش شاری ورمێ نەگیرا.

بەواتا: سەرومری لەشکرکێشی و هێرش و پەلاماری هێزەکانی کورد، بۆ سەر ناوچەکانی ئازەربایجانی خۆرهەڵات (تەورێز) و ئازەربایجــانی خۆرئــاوا (ورمــێ)؛ بــە هــەمووی مــاوەی مانگونیوێکی خایاند و دوای شەڕ و کوشتاری زۆر لە هەردوولا، هەردوو هێزەکەی کورد، لــە قۆڵــی سابلاغ و ورمێ، ناچار بە پاشەکشە دەکرێن و ئــەم دوو هــێزە بــەرودوا، بــە ناوچــەی مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕ و برادۆســتدا دەگەڕێنــەوە ناوچــەی هــەکاری و شــەمزینان و دواییــتر گیرسانەوەیان لە (نەهری)؛ کە ئەگەر هۆیەکانی نەگرتنی هەردوو شاری تەورێز و ورمێ، لــە چەند خاڵێکدا کۆبکەینەوە، دەبێتە ئەم هۆیانە:

١- لە هەردوو قۆڵــی سابلاغ و ورمێ، هێزەکانی کورد بە گوێــرەی بەرنامــە و ڕێنوێنــی شــێخ عوبــەیدوڵلا ، بــۆ خۆپاراســتن لــە شــەڕ و خوێنڕشــتن و بــە ئاشــتی جێبــەجێکردنی داخوازییــەکانی کــورد؛ دەستپێشــکەریی ئاشــتییانەیان کــرد و داوایــان لــە بەرپرســان و دانیشتووانی هەردوو شاری (بناو) و (ورمێ) کرد، شارەکانیان بدەنە دەست. کە بەم کــارەش دانیشتووان و بەرپرسانی ئەو شارانە، کەوتنە خۆئامادەکردن و قایمکردنی سەنگەر و مەتەرێز و بەرگری و بەتایبەتی شاری ورمێ، سەرەڕای خۆقایمکردن و بەرگریی، فێڵێکی گەورەیان لە شێخ عوبەیدوڵلا کرد و ماوەی چەند ڕۆژێك ماتڵیانکرد؛ تا هێزی ســەربازیی و یارمــەتیدەری دەوڵەتیان بە هاناوە بێت.

٢- ئــەو تــالاَن و بــە کۆمەڵکوژییــەی هێزەکــانی کــورد (بــەگوێرەی بەڵگەنامــەکانی بەردەست کە زۆرتر عەجەم و ئەفشار نووسیویانە) لە سەرەتای هێرشیاندا، لە قۆڵــی سابلاغ و میاندواو، بەرامبەر گوندنشین و مەزرا و گوندەکانی عەجەمیان کرد، بــووە مایــەی تــرس و تۆقاندنی دانیشتووانی ورمێ، تا فەرمانڕەوایان و بەرپرسانی ئەو شار و ناوچانە، پڕۆپاگندەی ترسناك و تۆقێنەری پێوە بکــەن و خــەڵکی بــۆ شــەڕی ژیــان و مــردن هــان بــدەن و بــەرگری سەخت و دڵسۆزانە بکەن و شاری بناو و ورمێ بەدەستەوە نەدەن.

٣- نــارێکوپێکیی و بێشــێرازەیی هــێزە مەشــقنەدیتە و نەشــارەزاکانی کــورد، لــە زانستەکانی سەربازیی و تاکتیکەکانی جەنگیدا، کە نەیتوانی هیچ شێوە شەڕێکی پارتیزانی و درێژخایەن لەگەڵ لەشکری ئێراندا بکات. بۆیە هەروەك لە ماوەیەکی کورتدا ئەو چەند شار و ناوچانەی لە قۆڵــی موکریان و ئازەربایجان، ئازادی کردبوون و بەدەستخۆیەوە بوون؛ بە هەمان شێوە، لە ماوەیەکی کورتیشدا لێیسەندرایەوە و بەجێیهێشتن.

٤- هەندێ لەو سەرۆك خێڵ و ئیلاّنەی لە سەرەتای راپەڕینەکەدا بەشداربوون؛ بە نهێنی، یان بە ئاشکرا، بە هۆی دەسکەوت و تالاّنییەوە، یان لە ترساندا، یان لەبەر دەوڵەتخوازیی؛ ورەیان بەردا و ریزی راپەڕینیان جێهێشت و هەندێکیتریشیان هەر لە سەرەتا و لە بنەوە، پێوەندی توندوتۆڵیان لەگەڵ سەرانی لەشکری ئێراندا بووە و پیلانیان دژی گێراوە و لە گەرمەی راپەڕینەکەشدا، کەسانی وەك: محەمەدئاغای مامش و قادرئاغا و گولاّوی ئاغای دیبوکری؛ چوونە پاڵ لەشکری ئێران و پشتی خەڵکانیتریان سارد کردەوە و بوونە چاولێکەریی بۆ زۆربەی خێڵەکانی موکریان، کە لە کاتی دەرکەوتنی بەراییەکانی هێزی دەوڵەتی ئێراندا، هەڵبقۆزنەوە و خۆیان بەدەست لەشکری ئێرانەوە بدەن.

لەبەرئەمانە، ئەوکاتەی لەشکری کورد لە قۆڵی ورمێوە و بەسەرکردایەتی خودی شێخ عوبەیدوڵلاّ لە (٢٠/١٠/١٨٨٠ز)دا کە دەیویست قورسایی هێزی ئێران، لەبەرەکانی قۆڵی موکریان و دەوربەری میاندواو و بناو، لەسەر هێزەکانی کورد کەمتر بکاتەوە و بەرەیەکی تازەتر لە بەرامبەر هێزەکانی دەوڵەتی ئێراندا دروستبکات؛ هەلومەرج کەوتبووە درەنگ و شەرکەرانی هێزەکەی کورد لە قۆڵی موکریان، بەرەو بلاّوەپێکردن و چۆڵکردنی بەرەکانی جەنگ دەچوون. تەنانەت ئەو بەرە تازەیەش کە شێخ عوبەیدوڵلاّ لە قۆڵی ورمێ دایمەزراند (بە پێچەوانەی ناوچەی موکریانەوە) بە پیرەوەچوونی جەماوەر و گوندنشینەکانی ئەو ناوچانەی کەمتر بە خۆیەوە بینی. بۆیە هەستدەکەین لەم بەرە تازەیەی ورمێدا، خودی شێخ عوبەیدوڵلاّ پەلەی ئەوەیەتی چارەنووسی ئەم بەرەیە زووتر بە لایەکدا بخات و هەموو هەوڵیشی ئەوەیە هاوولاّتیان و شەرنەکەرانی شاری ورمێ (بە مەسیحییەکانیشەوە)، پریشکی جەنگەکە نەیانگرێتەوە... ئەگینا وەك شێخ عوبەیدوڵلاّ دواتر لە نامەیەکدا باسی دەکات؛ هەموو هەوڵی بۆئەوەیە، بە بێخوێنڕشتنی هاوولاّتیان، دەست بە سەر ورمێدا بگرێت.[1]

لە کاتێدا سەرلەبەری عەجەمەکانی ناوشاری ورمێ و دەوروبەری، بە دڵ و بە گیان و پێش بە هاناوە چوونی هێزەکانی دەوڵەتیش، شەڕی هێزەکانی کوردیان کرد و بە هەموو شێوەیەك دەیانویست جەنگەکە بکەنە جەنگێکی مەزهەبیی نێوان شیعە و سوننی و شەقڵێکی فاناتیزمی پێبدەن... ئاکامیش هەر بەم ڕێگەیە توانییان هەموو ناوچە عەجەمنشینەکانی ئازەربایجان و ورمێیان لێبورووژێنن و هەتا هێزی یارمەتیدەری دەوڵەتیان بە هاناوە دێت، هێزەکانی کورد بە شەڕی خۆیان و لابەلاوە خەریكبکەن و بیسێنن.

٥- نەتەنینەوەی راپەڕینی کورد بۆ ناوچەکانی سنە و کرماشان و هەورامان، کە بەشێکی فراوان و گرنگی کوردستان بوون.

بەمجۆرە، بەرنامەی ئازادکردنی کوردستانی بندەستی قاجاری، بە تێشکان دوایی هات و لەشکری کورد بە بێئەوەی بتوانێ شارێکی گەورە و ستراتیژی ئازاد بکات، هێزەکانی

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٩

هەردووقۆڵەکەی لەشکری کورد، بە بێبەرنامە و شیرازە و بە ناڕێکوپێکیی بڵاوەیان لێکرد و سەرەتا شێخ عەبدولقادر لە ناوەراستی مانگی تشرینی دووەم بە دواوە، پاشـــماوەی هێزەکـەی لە بنارەکـانی مەرگـەوەڕ و داڵانپـەڕ راگـرت و هـەمزاغای مـەنگوورێش (سوپاسـالاری قۆڵــی موکریان و ئازەربایجان)، هاوکات بە لایەکیتردا لە قـەندیل چـوو بـەودیودا و ئـەویش وەك تێکرای سـەرۆكخێڵەکانیتری ئێران، بەهیوای ئەوەبوو لێبووردنی گشتی بۆ دەربچێ و خـۆی بەدەست هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە بدات!

دوابەدوای ئەمانیش هێزەکەی قۆڵـی ورمێ، بە سـەرکردایەتی شـێخ عوبـەیدوڵلا و شـێخ سدیقی کوڕی، لە دوای نیوەی دووەمی مانگی تشرینی دووەمدا، بەرەو مەرگەوەڕ و دواتر بـە برادۆستدا، بەرەو هەکاری و نەهری گەڕانەوە.

٤/١: بەرپەرچ و کاردانەوەی سەربازییانەی دەوڵەتی ئێران:

وەك لە دوتوێی زانیارییەکانی ناو بەڵگەنامەکاندا دەردەکەوێ، سەرجەمی ئاماری هێزەکانی دەوڵەتی ئێران، کە لە سەرکوتکردن و دامرکاندنەوە و دەرپەڕاندنی ئەم ڕاپەڕینەدا بەشدارییان کردووە؛ بە هێزی گەورەی میلیشیا و خێڵە ئازەری و کوردەکانیشەوە، دەگەیشتە (٢٠ تا ٣٠) هەزار کەس و ئەم هێزەشی بە دژوارییی و لە چەندین جێگەی جیاجیا و لە یەکتر دوورەوە کۆکردەوە.[1] لە کاتێکدا ئێران دەوڵەتێکی دێرینە و دامەزراو بوو؛ کە لە دەمێکەوە خاوەنی لەشکر و قشوونی مەشق پێکراوی چەندان جەنگی رووسی – ئێرانی؛ تورکی – ئێرانی دیبوو. بەتایبەتیش لە دوا جەنگی رووسی – ئێرانیدا، کە عەبباس میرزای کوری فەتحعەلیشا، سەرکردایەتی دەکرد، بۆی دەرکەوت جەنگکردن لەگەڵ دەوڵەتێکی ئەوروپایی وەك رووسیادا «بە بیفێربوونی زانستی جەنگ و چەك و مەشقی نوێی ئەوروپایی، کارێکی دژوارە. ناپلیۆن دەستەیەك ئەفسەری فەرانسەیی بۆ رێکخستنەوە و مەشقپێکردنی قشوونی ئێران بۆ ناردن. ئینگلیسیش بۆئەوەی نفووزی فەرانسە بۆ ناوچەکە نەتەنێتەوە و تەشەنە نەکات، کارێکی وایکرد لەباتی ئەفسەرانی فەرانسەیی، ئەفسەرانی ئینگلیسی بچنە ناو قشوونی ئێرانەوە. بە پێی سارد و گەرمیی پێوەندییەکانی دەرباری قاجار، لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپایی؛ ئەفسەرانی ئینگلیسی، فەرەنسی، مەجارستانی، رووسی، ئوتریشی هاتبوون بۆ ئێران، بۆ رێکخستنەوەی قشوونی ئێران لە سەر شێوەی سپاگەلی ئەوروپایی»[2]

لە دوا چارەکی سەدەی (١٩)دا، هێزە چەکدارەکانی ئێران (٣) جۆر بوون:

١- سوارەی میلیشیا، کە پێکهاتبوو لە هێزی تیرە و خێڵی شوێنە جیاوازەکانی ئێران، بە سەرکردایەتی سەرۆکەکانی خۆیان کۆدەکرانەوە.

٢- قشوونی ئێران لە سوارە، پیادە، تۆپخانە، کە بە لاساییکردنەوەی سپاکانی ئەوروپا رێکخرابوون، مەشق پێکراو و چەکدار کرابوون.

٣- هێزێکیتری شێوە نیزامیی تفەنگدار، کە بۆ پاراستنی سەر و سامانی کاربەدەستان لە خەڵکی ناوشارەکان پێکهاتبوو.

قشوونی ئێران دەبوو لە نزیکەی (١٠٠) هەنگ پێكبێت. هەر هەنگێکیش دەبوو (٨٠٠ تا ١٠٠٠) کەس بێت. بەڵام لە راستیدا وەکو کرزن دەڵێ لە (٦٠٠ تا ٧٠٠) کەس پێکدەهاتن.

---

[1] وردەکارییەکانی سەرجەمی ئامار و پێکهاتەی قشوونی بەشداربووی دەوڵەتی ئێران لە ڕاپەڕینەکەدا، لە بەڵگەنامە و پاشکۆکانی ئەم کتێبەدان.

[2] کرزن – ل ٧٤٦

ئەو شوێنانەی ئەم هەنگانەیان لێدادەمەزرێنرا، بریتی بوون لە: ٢٦ هەنگ لە ئازەربایجان، ١٢ هەنگ لە خۆراسان، ٧ هەنگ لە مازەندەران، ١٠ هەنگ لە گیلان، ٥ هەنگ لە ئەسفەهان، ٥ هەنگ لە خەمسە، ٤ هەنگ لە دەماوەند، ٣ هەنگ لە قەزوین، ٤ هەنگ لە کرماشان، ٦ هەنگ لە کەزاز و زاهان، ٤ هەنگ لە هەمەدان، ٢ هەنگ لە لۆرستان، لە هەرکام لەم شوێنانەش هەنگێك: گەرووس، گوڵپایەگان، مەلایەر، نەهاوەند، کوردستان.

ناوەندی سەربازگەکانی قشوون لەمشوێنانە دامەزرابوون: تەورێز، تاران، میاندواو، ئەردەبیل، سابلاغ، مەشهەد، سەرەخس، ئوستراباد، نەسرەتئاباد، قاین، ئەنزەلی، ئەسفەهان، موحەممەرە، کەلات، بووشەهر، بەندەرعەبباس، شیراز، سنووری بەلووچستان، سنووری کوردستان، سنووری رووسیا.[1]

دەسگاگەلی ئێرانی، لە ساڵنامەی رەسمی خۆیاندا، تێکڕای هێزی چەکداری ئێرانیان بە (٢٠٠) هەزار کەس داناوە. لەوانە (١٥٠) هەزار نیزامی و (٥٠) هەزار میلیشیا. بەڵام کرزن ئەم ژمارە گەورەیە، بە خۆ هەڵکێشانێکی ناڕاستی دەسگاکانی ئێران دادەنێ؛ چونکە خۆی هێزەکانی ئێران (ئەوەی کە بە کردەوە لە ریزی قشووندا بوون)، بە (٣٠) هەزار کەس دەقەبڵێنێ.[2]

لە چەکی قورسیشدا تۆپخانەی ئێران، خاوەنی ١٦٤ تۆپی باش و بێکەڵکی جۆراوجۆر بووە. بۆ پێگەیاندنی ئەفسەریش لە سەر شێوازی فەرەنسی «کولێژی سەڵتەنەتی» هەموو ساڵێ چەندین ئەفسەری پەروەردە دەکرد.[3]

لە راستیشدا تێکڕای ئەو هێزانەی بۆ بەرگری و دامرکاندنەوەی راپەرینەکەی کورد، لە چەندان جێگەی دوور و جیاجیاوە بۆیان کۆکرایەوە، هەر نزیکەی (٢٠ تا ٣٠) هەزار کەس دەبوون. لەم ژمارەیەش نزیکەی (٢٠) هەزار کەسیان لە کۆتایی مانگی (١١- تشرینی دووەمی ١٨٨٠ز)دا لە ناوچەی بناو و میاندواو بۆ پێشگریی لە پێشڕەویی لەشکری کورد، بەرەو تەورێز کۆکردبووەوە.[4]

بەڵام لە سەرەتای هێرشی هێزەکانی کورددا بۆ سەر میاندواو و گرتنی میاندواو و هەڵاتنی هێزی بەرگریی و عەلیخانی حاکمی مەراغە و یارانی، موزەفەرەدین میرزای وەلیعەهد، لە تەورێزەوە بڕیاردەدات «مستەفا قولیخانی ئیعتیمادسەڵتەنە»ی سەرۆکی

---

[1] کرزن - ل ٧٦٢. هەروەها: ساڵح محەمەدئەمین - ل ١٦٨-١٦٩

[2] هەمان سەرچاوە - ل ٧٤٩-٨٤٨و ٨٦٣

[3] هەمان سەرچاوە ، هەمان لاپەرە

[4] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٧٢

لەشکری ئازەربایجان، بکرێتە سەرۆکی گشتی لەشکر و لەگەڵ هێزێکی (٣) هەزار سـەرباز و (٣) عەرادە تۆپ و جبەخانەدا بەرەو بناو بەرێبکەوێ، کە پێشتریش هێزی‌تری لـێبوو.

دواتریش کە هەمان هەواڵ بە پایتەخت و دەرباری قاجار و خودی ناسرەدین‌شا دەگات، بڕیار دەدەن ((حشـمت‌الدولەی هـەمزەمیرزا))ی مـامی ناسرەدین‌شـا بکرێتـە سوپاسـالار و بـە هێزێکەوە لە تارانەوە بە ڕێگەی بیجاڕدا بگاتە ناوچەی ڕاپەڕینەکە. ئەم هێزە بریتی بـوو لـە (٤)هـەزار سـەرباز، لەگـەڵ (٥) ئەفسـەری نەمسایی و (١٢٠٠) سـەربازی ئـێرانی، کـە ئەفسەرانی نەمسایی ڕایانهێنابوون،[1] ناوبراو پێشتر ئەرکی دامرکاندنـەوەی یـاخیبوونی خێڵـە تورکمانەکانی پێ‌سپێردرابوو. بەڵام هەمزەمیرزا، کە بە هێزێکەوە بـەرەو کوردسـتان دەچـوو، بەرلەوەی فریای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە بکەوێت، ڕۆژی ١٨٨٠/١١/٧ز، بە دەمڕێـوە لـە نزیك ((سایین‌قەڵا)) نەخۆش دەکەوێ و دەمرێ و ((میرزا حسین‌خان))ی موشیردەولە، لە جێـی دەکەنە سوپاسالار، کە ناوبراو لەوکاتەدا دەستی لە کار کێشرابووەوە و کرابـووە فـەرمانڕەوای ((قەزوین)). هێزێکی‌تریش لـە هەمـەدان و گەڕووسـەوە بـە فـەرماندەیی ((حەسەن‌عەلـی‌خانی گەڕووس– وەزیری فەوائید))، بریتی بوو لە (٢) فـەوج و (٧٠٠) میلیشـیا، فرمـانی پێدەکـرێ بگاتە مەراغە و پێوەندی بە هێزەکەی ئیعتیمادسەڵتەنەوە بکات.[2]

بەڵام هەر هەڵبژاردنی گەورە پیاوێکی بە ئەزموونی وەك ((میرزا حسین خـان))ی ئـەوروپا دیتە و باڵوێزی پێشووتری ئێران لە بابیعالـی و وەزیری کاروباری دەرەوەی ماوەیەکی ئێران و سەردەمێکیش سەرۆك وەزیرانی ئێران و بەشـداریکردنی ئـەو هـەموو سـەرکردە و ژمارە زۆرە سپاییەی ئێران، بۆ ئامانجی سەرکوت و دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی کـورد؛ دەری‌دەخـات کـە ناسرەدین‌شا، تا چ ئەندازەیەك ئەم ڕاپەڕینـەی بـەلاوە گـەورە و ترسناك و مایـەی پـەژارە و پەرەسەندن و درێژەکێشانی بووە.

بۆیە بە هەمان ئەندازەی گەورەیی و مەترسیی ئەم ڕاپەڕینە، فەرماننامەی بە پەلەی بـۆ سەرکوت و دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە، بە خەتی خۆی، بۆ ((مـیرزا حسـین‌خان)) بـەوجۆرە نووسیوە، کە ((بە گەیشتنی ئەم فرمانە، بە وتـەی خـەڵکی ڕەشـۆکیی: ئەگـەر ئاویشـت بـە دەستەوەیە، مەیخۆرەوە و بگەرە ئازەربایجان و بە یاریدەی خوا، بـە پەلـە، پشـێویی ئـەوێ چارە بکرێ و... هەر کە گەیشتیتە ئەوێ، چارەیەکی گورج و بنبڕیان بۆ ببینەوە...))[3]

میرزا حسەین‌خانی سوپاسالاریش بە شوێن ئەو هێزانەدا گەیشتە ناوچەی سـابڵاخ، کـە لە تاران و تەورێز و ئەراك و هەمەدان و گەڕووسەوە، پێشتر گەیشتبوونە بناو و میاندواو.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٧٩ ، نامەی ژمارە ٦١

[2] هەمان سەرچاوە، هەمان نامە

[3] ابراهیم صفائی – ل ٩–١٢.

ئەم هێزانەش دوای ڕاگرتن و پاشەکشەپێکردنی هێزەکانی کورد و شوێنکەوتنیان بەرەو سابلاخ و دواتریش (پاش ئەوەی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوڕ، لە ١٨٨٠/١١/١٠دا، سابلاخیان جێهێشت)؛ ئەم هێزانەی دەوڵەتی ئێران بە دەم هاتنیانەوە بەرەو سابلاخ، کەوتنە کوشتنی بە کۆمەڵ و سزادانی خەڵکی ناوچەکە و تالان و ئاگرتێبەردانی گوند و مەزرا و زەوتکردنی مەڕ و ماڵات و سامانی خەڵکی و خەڵکەکەش هەرکەس بۆیکرا، خۆی لە دەستیان ڕزگار بکات؛ بە ژن و منداڵ و ماڵاتەوە، بە هەزاران و دەیانهەزار، خۆیان لە ناوچە کوێستانی و شوێنە قایمەکاندا حەشاردا.

هاوکات تەیموور پاشاخانیش لە قۆڵی ورمێ بە هێزێکی (١٠)هەزار سەرباز و (٦) عەرادە تۆپ و هێزێکی زیادەش، کە بریتی بوو لە فەوجێکی پیادە و (٣٠٠) سوارە و تۆپێکی (٩) ڕەتڵی،[1] بەرەو ورمێ هات و هەمان کارەساتی بە کۆمەڵ کوشتن و بڕین و تالان و سزادانی گوندنشینە کوردەکانی ناوچەی ورمێی دەستپێکردبوو؛ بەجۆرێك کە هەموو نووسەرانی ئەفشار و عەجەم و بەڵگەکانی قاجاری (کە لە پاشکۆی ئەم کتێبەدان)، ئەوە دەسەلمێنن کە هێزەکانی ئێران، لە هەردوو قۆڵی موکریان و لاجان و شنۆ و ورمێ و مەرگەوەڕ، کارێکیان کردووە، لە مێژووی ئەو ناوچانەدا نموونە و پێشینەیان نەبووە.

بەڵام دوای گەیشتنی میرزا حسینخانی سوپاسالار بۆ ناوچەکە (هەرچەند درەنگیش گەیشت)، ئەو شاڵاوی کوشتن و بڕین و تالان و تۆقاندن و سزادانە بە کۆمەڵە ڕاگیرا و دڵنەوایی خەڵکیش کرا.

ئەم هێزانەی موکریان، ڕۆژی دووشەممە: ١٨٨٠/١١/٢٢ز، هەموویان بە ئامادەبوونی میرزاحسینخانی سوپاسالار لە گوندی قەرەقشلاغی نزیك سابلاخ یەکدەگرنەوە و ڕۆژی سێشەممە: ١٨٨٠/١١/٢٣، لە کۆبوونەوەیەکی سەربازییانەدا لە قەرەقشلاغ، بڕیاردرا لەو هێزە گەورەیە؛ دوو هێزی گەورە پێكبێت و بە دوو قۆڵدا بچن بۆ شوێنکەوتنی هێزەکانی شێخ عەبدولقادر لە قۆڵی مەرگەوەڕ و هێزەکانی هەمزاغای مەنگوڕ لە ناوچەی لاجان؛ کە هێزێکیان بە سەرکردایەتی حیسامولمولك بۆ قۆڵی مەرگەوەڕ و ئەویتریان بە سەرکردایەتی حەسەنعەلیخانی گەڕووس، بۆ ناوچەی لاجان پێکهات، ئەوەیشی کە لە لەشکرەکە دەمێنێتەوە، بگوێزرێتەوە بۆ سندووس (نێوان سابلاخ و شنۆ).

هێزەکەی حەسەنعەلیخانی گەڕووس بریتی بوون لە: (٤) فەوج، بە فەرماندەیی عەزیزخانی سەرتیپ، عەلیڕەزاخانی سەرهەنگی تۆپخانە بە (٤) تۆپ و سوارەی قەرەپەپاغ بەسەرکردایەتی حەسەنعەلیخان و (٢٠٠) کەس و دوێرن و ئێرانلوو و سوارەی بەختیاری و سوارەی یورتچی و فەوجی قەهرەمانیە و حەوتەمی شوقاقی، فەوجێکی ژەنرال حەسەنعەلیخان.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٨٩، هاوپێچی (٧)ی نامەی ژمارە ٦١

هێزەکەی حیسامولولکیش بریتیبوو لە: (٥) فەوج، (٨) عەرادە تۆپی نەمسایی لەگەڵ کاپتن (واگنر) و مسیۆ (بارون)ی نەمسایی و (١٥٠٠) سوارە.

ئەم هێزە، ڕۆژی (١٨٨٠/١١/٢٤ز) بەرەو سندووس و شنۆ بەرێکەوت و ڕۆژی (١٨٨٠/١١/٢٨ز) گەیشتە شنۆ و (٢) ڕۆژ لەوێ مایەوە دوایی بەرەو مەرگەوەڕ چوو.

دوابەدوای ئەمانیش تەیمووریاشاخان و هێزەکەی، لە قۆڵی ورمێوە خۆیان گەیاندە مەحاڵی مەرگەوەڕ و ئەم دوو هێزە ماوەی (١٠) ڕۆژ لە مەرگەوەڕ مانەوە. بەڵام لەبەرئەوەی ناوچەکە لە ترساندا چۆڵکرابوو، بەفرێکی زۆریشی لێباریبوو، بە کەڵکی ئەوە نەدەهات تێیدا بمێننەوە؛ بۆیە گەڕانەوە. لە گەڕانەوەشدا بەو هێزە گەیشتن، کە خودی سوپاسالار سەرکردایەتی دەکرد و یەکسەر لە سابلاخەوە هاتبوون.

دوای چەند ڕۆژێك فرمان بە حیسامولمولك کرا بچێت بۆ «خۆی»، بەڵام بە دەمڕێوە دەبن، کە فرمانیان پێدەگات بگەڕێنەوە بۆ ورمێ و زستان لەوێ دەمێننەوە. لە زستاندا شێخ سدیقی کوڕی شێخ عوبەیدوڵلا ، چەندجارێك هەواڵی نارد و داوای بەخشین و لێبووردنی کرد؛ بەڵام داواکەیان پەسەند نەکرد.

لە هەفتەی یەکەمی مانگی حوزەیران (ژوئین)ی ١٨٨١دا ئیعتیمادسەڵتەنە و هێزەکەیشی گەیشتنە ورمێ. دوای هاتنیان حیسامولمولك لەگەڵ فەوجەکانی سێقۆڵیی عاشقلو و (١٠٠) سوار و دەستەیەك مۆسیقاژەن و (٦) عەرادەتۆپ، بە سەرهەنگیی عەلیڕەزاخانی گەڕووسی، بەرەو لاجان چوون.

(١٠) ڕۆژ دوای بەڕێکەوتنی ئۆردووی لاجان، ئیعتیمادسەڵتەنەش لەگەڵ نصرالملك و فەوجەکانی قەزوین و فەوجێکی ئەفشار و سوارەی ڕەحیمخان و فەڕوخخانی چەلبیانلوو، بە (٦) عەرادە تۆپەوە بەرەو مەرگەوەڕ چوون.

ئەم دوو هێزەی لاجان و مەرگەوەڕ، تا کۆتایی مانگی حوزەیران لەو ناوچانەدا مانەوە. بەڵام دوای ئەوە بە هۆی ئەوەی کە:

١- لە سەرەتای مانگی حوزەیرانی ١٨٨٠دا، شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەموول دەبرێ و بەدەست بەسەریی دەیهێڵنەوە.

٢- لە ڕۆژی (١٨٨١/٧/٣٠ز)دا، هەمزاغای مەنگوور و هاوڕێکانی لە سابلاخ، بەهیوای لێبووردنی گشتی، دەکەونە فێڵ و تەڵەکەی پەیمانی حەسەنعەلیخان (میرزا نیزامی گەڕووس)ەوە و دەکوژرێن.

ئیتر مانەوەی ئەم هێزانە، بە پێویست نازانرێ و بەرەو شوێنەکانی پێشووی خۆیان دەگەڕێنەوە.

بەم پێیە، هاتنی ئەم هێزانە بۆ ئەم ناوچانەی سەرسنوور و مانەوەیان تێیدا بۆ ماوەی نزیکەی (٩) مانگ، هەر لە بنەڕەتدا بۆ ڕاماڵین و کێوماڵی هێزەکانی کورد بوو، کە لە ناوچە ڕاپەڕیوەکانەوە، بەرەو لاجان، مەرگەوەڕ، تەرگەوەڕ، برادۆست و هەکاری کشابوونەوە و

دواییش بۆ ڕێگریی بوو لە گریمانی سەرهەڵدانەوەی ڕاپەڕینی کورد، کە مەترسیی لەشکرکێشیی دووبارەی شێخ عوبەیدوڵڵایان دەکرد. چونکە بە درێژایی ئەو چەند مانگەی هێزەکانی لەشکری کورد، کشابوونەوە نەهری؛ تەقەللای هەمەلایەنەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، بۆ ژیاندنەوەی ڕاپەڕینێکی نوێ، بێ‌پسانەوە بووە... بەڵام دوای گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەموول، ئیتر مەترسییی سەرهەڵدانەوەی ڕاپەڕینی کورد خاو بووەوە و پێویستی مانەوەی ئەو هێزانەش لەو ناوچانەدا کەم بووەوە؛ چونکە ئەرکێکی زۆر گرانی دەخستە سەر دارایی دەوڵەتی ئێران.

٥/١: بەرپەرچ و کاردانەوەی دیپلۆماسی دەوڵەتی ئێران

ناسرەدینشا و دەربـاری قاجـاری، پێبـەپێی کـاری لەشکرکێشـیی بـۆ سـەرکوت و لەناوبردنی راپەڕینەکە، هاوکـات بـە پەلـە و بـە هەڵپـە، کەوتنـە تەقـەللای هەمەلایەنـە و بەربڵاو بۆ گەمارۆدانی سیاسی و دیپلۆماسی و جەنگیی راپەڕینەکە.

بۆئەمـەش بـە گـەرمیی لەگـەڵ بـاڵوێز و کۆنسـوڵەکانی ئینگلیـس و رووسـیادا بـیرورا گۆڕینەوەی بەردەوامیان بە یەکتر دیتن و نامە و تەلگراف و راسپاردە دەستپێکرد.

لەم زنجیرە کار و چالاکییە دیپلۆماسییانەیەی ئێراندا، خودی ناسرەدینشا، لە سەرووی کارەکانـەوە جەمسـەری هـەموو فرمـان و بەرنامـە و پێشـنیار و نامـەکانی لەدەست خۆیـدا راگرتبوو. زۆربەی ئەو نامانەش کە لەم بوارەدا لە نێوان ئێران و وڵاتانی رووسیا، ئینگلیـس و عوسـمانیدا گۆڕدراونەتەوە؛ خودی ناسرەدینشا، چاوی پێیانکەوتووە و سـەرنجی خـۆی لـە دامێنی نامە و فرماننامەکاندا نووسیوە و لە هەموویاندا بە ئاشکرا ئەوە رەنگدەداتەوە، کە ئـەم راپەڕینـەی کـورد، چـەند مەترسیی و هەڕەشـەی سـەخت و پـەژارە و دڵەراوکـەی بـۆ دروستکردوون و خودی ناسرەدینشا چەند بە پەرۆشەوە مەبەستێتی، بە هەرجۆر و بـە هـەر نرخێك بێت، راپەڕینەکە لەناوبەرێت. بۆئەمەش ئامـادە دەبـێ هـەموو کێشـە و تـەنگژەکانی خـۆی لەگـەڵ رووس[1] و ئینگلیـس و بەتایبـەتیش عوسـمانیدا، بـەلاوە بنـێ و سـازش بـۆ لەناوبردنی ئەم راپەڕینە بکات.

ناسرەدینشـا لـە گەرمـەی راپەڕینەکـەدا، داوای لـە کاربەدەسـتانی عوسـمانی دەکـرد هێزەکانی خۆیـان بهێننـە سـەر سنوور و رێگـەی هـاتوچۆی هێزەکـانی شـێخ عوبەیدوڵڵا و یارمەتی کوردانی عوسـمانی و ئێران لە راپەڕینەکە پـاوان بکـەن؛ کـە بـۆ ئـەنجامدانی ئـەم داخوازییانـەی ناسرەدینشـا، میرزاسـەعیدخانی وەزیـری دەرەوەی ئـێران و موحسـینخانی باڵوێزی ئێرانیش لە دەرباری عوسـمانی، بە گوێرەی فرمان و راوێـژی ناسرەدینشـا، لەگـەڵ بابیعالـی و باڵوێز و نوێنەری ئـەو وڵاتانـەی لـە تـاران و لای بابیعالـی بـاڵوێز و نوێنـەریان هەبوو، بەتایبەتیش باڵوێزانی ئینگلیس و رووس، هەڵسوکەوتیان دەکرد.

هەر لە سەرەتای راپەڕینەکەدا؛ روونتر لە ١١/١٠/١٨٨٠دا، کە نزیکـەی (١٠) رۆژ بـوو هێزەکانی کورد مياندواويان گرتبوو و بۆ گرتنی بناویش هێرشیان دەکرد، مـیرزا سـەعیدخان،

[1] ناسرەدینشا خۆی بروسکەیەکی بۆ (چار)ی رووسیا کـرد و داوای لێکـرد نـاوبژیی ئـێران و تورکیـا بکـات: «تکاتان لێدەکەم، بۆ پاراستن و سەلامەتی سنوورەکانی ئازەربایجان، چی بـە راسـت و بـە پێویسـت دەزانـن بیکەن.»

وەزیری دەرەوەی ئێران یادداشتێکی تێر و تەسەلی دەربارەی ڕاپەڕینەکەی کورد، پێشکەش نوێنەرانی دەوڵەتە زلهێزەکان کرد.[1]

بە گوێرەی ئەو بەڵگەنامە زۆرەی لەمبارەیەوە لە بەردەستدان، بە درێژایی ماوەی (٢٨٠) ساڵی پێوەندی نێوان ئێران وعوسمانی، هێشتا هیچ کێشەیەکی سیاسی و سەربازیی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە دراوسێیە، ئەوەندەی ئەم ڕاپەڕینەی کورد، کێشە و گرژیی لە نێوانیاندا بۆ دروست نەکردوون. ئاماری گشتیی ئەو نامە و ناڕەزاییینامە و گلەیی و گازندە نامانەی، کە ئێران لای خۆیەوە پەیتاپەیتا سەبارەت بە ئەم بزووتنەوەیەی کورد، بۆ دەوڵەتی عوسمانی ناردووە، لە نامەی هەموو کێشەکانی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە پترە.[2]

لە زۆربەی ئەم نامانەدا ئۆباڵی پەرەسەندن و هاندان و زەمینەخۆشکردن و خودی ڕاپەڕینەکەش دەخرێتە ئەستۆی دەوڵەتی عوسمانی و کەمتەرخەمیی کاربەدەستانی عوسمانی.[3] چونکە ئێران پێی وابووە دوای ئەوەی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی، لە ئەورووپادا کەم بۆتەوە و خاکی زۆری لەدەستچووە و زیانی زۆری لێکەوتووە دەیەوێ؛ لە سەر حسابی ئێران بەدەستیانبهێنێتەوە. بۆ قەرەبوو کردنەوەی ئەمەش تورکیا دەیەوێ موسڵمانانی سوننی مەزهەبی ناوچەکە یەکبخات و بیانخاتە ژێر دەستی خۆی؛ کە کوردانی سوننی مەزهەبی بندەستی قاجاریش دەچنە ناو بازنەی ئەم بەرنامەیەی عوسمانییەوە.

سەرەڕای ئەمانەش، دەوڵەتی عوسمانی ئەوەی لە یاد نەکردووە؛ کە لە گەرمەی دوا جەنگی خۆیدا، لەگەڵ رووسیا (١٨٧٧-١٨٧٨ز)، ئێران بە پەرۆشەوە داوای لە رووسیا دەکرد شانبەشانی رووسیا، لە دژی عوسمانی بەشداریی جەنگەکە بکات.

دەوڵەتی عوسمانیش لە روانگەی کێشەی دێرینە و بەسەریەکدا کەڵەکەبووی نێوان خۆی و ئێرانەوە، هەڵسوکەوت لەگەڵ ئێران و لەگەڵ ڕاپەڕینەکە دەکات و ئەویش گلەیی و گازندەی تایبەتی خۆی هەیە؛ کە لە دووتوێی چەندان نامە و ناڕەزاییینامەیەکی ناو چەپکە نامە رەسمییەکانیدا روونیان دەکاتەوە.[4]

ئەم نامە و یادداشتنامە رەسمییانەی نێوان ئێران و عوسمانی دەردەخەن، کە ئەم دوو دەوڵەتە بە هۆی ململانێی دێرینەوە، بڕوایان بە یەکتر نەماوە و کێشە و تەنگوچەڵەمەی

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٧٥، نامەی ژمارە (٦٠-هاوپێچی ١).

[2] سەرلەبەری ئەو نامانە کراونەتە کوردی و لە بەشی پاشکۆی ئەم کتێبەدان.

[3] یادداشتنامە گرنگەکانی ئێران بۆ دەرباری عوسمانی، بنوارە: پاشکۆی ژمارە (١) بەڵگەنامەکانی ١٠٨،١٠٩،٥٩١،٦٠٢. هەروەها لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ١٠٦، نامەی ژمارە (٧٤) و هاوپێچەکانی: ١،٣،٥،٧،٨، لاپەڕەکانی ١٠٦، ١١٢، ١١٥، ١١٨، ١٢٠

[4] ئەو نامانەی تورکیاش هەموویان کراونەتە کوردی و لە بەشی پاشکۆی ئەم کتێبەدان.

قوولیان لە نێواندایە و بەزم و گێچەڵ بە یەکتر دەگێڕن و هەریەکەیان بیانووی کێشـەیەکی‌تر و کۆنەقینێکی‌تر، دەخاتە ئەستۆی ئەویتر و یەکتر تاوانبار دەکەن.

بەڵام سەرەڕای ئەمانەش، تەقەللای بێ‌پشووی دیپلۆماسییانەی ئێران و سەرکردنە سـەر باڵوێزەکانی رووسیا و ئینگلیس و عوسـمانی کارێکی کرد، کە بەتایبەتی هەڵوێسـتی دەوڵـەتی ئینگلیـس (لـە چـاو ئـەوانیتردا) زۆرتـر بـە لای خۆیـدا رابکێشـێ و ئینگلیـس، شان‌بەشـانی تەقەللای دیپلۆماسی ئـێران، بـە پـەرۆش و پەلـەپرووزێ، هەوڵـی نـاوبژیی نێـوان ئـێران و عوسـمانی بـدات و بەرنامـەی کـاری هاوبـەش و هاوئاهـەنگیی نێـوان ئـێران - رووسـیا - عوسـمانی - ئینگلیس، یەکبخات و تەقەللای خـێرای سەرکوتکردنی راپەڕینەکـە بـدەن... بۆئەمەش هەریەکەیان لای خۆیەوە و بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی، کەوتە جـموجووڵ:

٦/١: هەڵوێستی ئینگلستان :

ئینگلیس پێی‌وابوو ریشە داکوتانی گرژیی نێوان ئێران و عوسـمانی، کارێك دەکات ئێران مەیلـی بـەرەو لای رووسـیاوە بچێـت. چونکـــە ئـێران بـــە تـــەنیا نـــاتوانێ بـــەرژەوەندی هاونیشـتمانانی رووس لـە ئـێران بپـارێزێ و رووسـیاش ئەمـــە بکاتـــە ســـۆنگە و بیـــانووی خۆتێهەڵقورتاندن لە کاروباری ناوخۆی ئێران و بۆ داکۆکی لە هاونیشتمانانی رووس، رووسـیا بێتە ناو ئێرانەوە و دۆستایەتی ئێران و رووسیا پتەو بێت و بەم رێگایەش شوێن پێـی رووسـیا لە ئێران و ناوچەکەدا قایم و فراوان دەبێ. لەمەشدا راپەڕینی کوردی بە مایە و سۆنگەی ئەو گرژییە دەزانی و دەیویست هەتا زووە، راپەڕینەکەی کورد لەناو ببرێت.

لەبەرئـەوە ئینگلیـس چونکـە لەم‌بارەیـەوە بـە پەرۆشـتر لـە رووسـیا تێهـەڵچووبوو؛ لـە دەمێکەوە لە ناوچەکەدا زانیاریی لـە سـەر خۆئامـادەکردنی شـێخ عوبـەیدوڵڵا کۆدەکـردەوە و خۆی لە سەرومڕی رووداوەکان هەڵدەقورتاند و پێشبینی ترسناك و خراپی دژی راپەڕینەکە بە گوێی ئـێران و عوسـمانی دەگـەیاند... تەنانـەت مێجـەر تروتـێری کۆنسۆلـی ئینگلیـس لـە ئەرزەڕۆم، لە نامەیەکیدا بۆ باڵوێزی خۆیـان لـە ئەسـتەموول (گوشـن)، گلـەیی لـە سـەرانی عوسـمانی دەکات، کە نازانن بزووتنەوەکە هەڵسەنگێنن و رێوشـوێنی لـەناوبردنی دابنێـن و ددان بەوەشـدا دەنـێ؛ ئـەو راپـۆرت و دەنگوباسـە گرنگانـەی دەربـارەی نهێنییـەکانی راپەڕینەکە، پێی گەیشتوون، هەمووی داوەتـە کاربەدەسـتانی تـورك. نـاوبراو هـەر خۆیشـی ماوەیـەکی درێـژ لـە ئـەرزەڕۆم مایـەوە، تـا لـە چۆنێتـی دانـانی رێ و شـوێنی لـەناوبردنی راپەڕینەکەدا بەشداربێ.

«ئابۆت»ی سەرکۆنسۆلی ئینگلیسیش لە تەورێز، زۆر بە وردی خـۆی لـە رووداوەکـان و راپەڕینەکـە هـەڵدەقورتاند و هـەواڵ و نهێنـی راپەڕینەکـەی بـە سـەرانی لەشـکری ئـێران

دەگەیاند.[1] هاوکاتیش کلایتۆن، سەرکۆنسوڵی ئینگلیس لە ..وان،، هەواڵەکانی ڕاپەڕینەکەی بە سەرانی عوسمانی دەگەیاند.

بە دەم ئەمانەشەوە ئامۆژگاری شێخ عوبەیدوڵڵا یان دەکرد دەست لە ڕاپەڕین هەڵگری و ئامۆژگاری ئەرمەن و مەسیحی و ئاسوورییەکانیان دەکرد، خۆیان لە ڕاپەڕینەکە دوورەپەرێز بگرن... ڕێ و شوێن و چۆنێتی لەشکردناردنیان بۆ ئێران و تورکیا، بۆ ناوچەکانی ڕاپەڕینەکە و بۆ سەر سنوورەکانی ئێران – عوسمانی – رووسیا دادەنا و لە نامەکانیاندا لەشکری کوردیان بە لەشکری (دوژمن) ناودەبرد.

میستەر تۆمسن، گەورە باڵوێزی ئینگلیس لە تاران، کە لە ڕێگەی هەواڵنێرەکانیانەوە لە کوردستانەوە، جموجووڵی خۆئامادەکردنی کوردیان دەبیست بۆ ڕاپەڕین، هەر زوو پێشنیاری کۆبوونەوەی سێ قۆڵیی ئینگلیس – ئێران – عوسمانییان دەکرد، تا پەیماننامەیەکی دۆستانە بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەی کورد مۆر بکەن.

لە کاتی ڕاپەڕینەکەشدا هەر تۆمسن، ڕۆژانە وەزیری دەرەوەی ئێرانی دەدی و بەردەوامیش لەگەڵ ناسرەدین‌شا پێوەندییان هەبوو، ڕاوێژ و پێشنیاری لە چاکەی ئێران لەگەڵدا دەگۆڕینەوە. لە کاتی لەشکرکێشیی ئێرانیشدا بۆ ناوچەکانی ڕاپەڕینەکە، لە قۆڵی موکریان و ورمێ، بە ئاشکرا لە نامەی (١٨٨٠/١٠/٣١)دا، کە بۆ ،،ئێرل گرانڤیل،،ی وەزیری دەرەوەی ئینگلیسی ناردووە، (کە هەندێ لەو هێزانەی ئێران بەهیوا بوون بۆ قۆڵی مەراغەیان بنێرن). تۆمسن پێشنیاری بۆ ئێران کردووە. چاکتر وایە هێزی ناوبراو ڕاستەوخۆ، لە تەورێزەوە بۆ ورمێ بنێرن... بۆ لەدەست‌نەدانی کاتیش، هەر تۆمسن پێشنیاری کردووە؛ فرمان بە ،،ئیعتیمادسەڵتەنە،، بکرێت لە مەراغەوە پێشڕەویی بەرەو ورمێ بکات. چونکە ناردنی هێزی زیادە و خێرا، بۆ ورمێ پێویستتر بوو. ئەم پێشنیارەی تۆمسن، ڕاستەوخۆ دراوە بە ناسرەدین‌شا و ئەویش پەسەندی‌کردووە و بۆ ئەنجامدانیشی؛ فرمانەکەی بە بروسکە بۆ سوپاسالار (میرزا حسین‌خان) ناردووە.[2]

---

[1] وەك پێشتریش وتمان: لە گەرمەی ڕاپەڕینەکە و ئابلۆقەدانی ورمێدا لە لایەن هێزەکانی کوردەوە، ئابۆت لە ١٨٨٠/١٠/٢دا خۆی گەیاندە ورمێ و چەندان جار شێخ عوبەیدوڵڵا و ئیقبال‌دەولەی بینی و لە نزیکەوە لە نهێنی بەرنامەکانی شێخ و ئاماری هێزەکانی کورد و جێگاکانیانی زانی و بە ئیقبال‌دەولەی گەیاندن و پێشنیار و ڕێنوێنی پێشکەش ئیقبال‌دەولە کرد و هەر ئەویش ئیقباڵ‌دەولەی هان دا تا داوای ناردنی هێزی زیاتر، لە تەورێز واتە وەلیعەهد، بۆ بەرگری و قایمترکردنی ورمێ بکات. ئابۆت لەم سەردانەدا نزیکەی مانگێك لەو ناوچانەدا مایەوە. (لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ١٢٦و هاوپێچی ژمارە (٥)ی نامەی ژمارە ٧٧)

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٧٩، نامەی ژمارە ٦١

سەرنج: لەوە دەچێ ئەم پێشنیارەی تۆمسن لە سەر ڕاسپاردەی ئابۆت بوو‌بێت، چونکە دوای سەردان و گەڕانەوەی ئابۆت لە ناوچەکانی ڕاپەڕین، وای پێ چاك بووە گرنگیی بە ناوچەی ورمێ بدرێ.

هەر لە ڕێگەی تۆمسنیشەوە ناسرەدین‌شا، بەردەوام تکا و داوا و گوشاری دەگەیاندە سەر دەوڵەتی عوسمانی، تا دژی کورد بکەوێتە شەڕەوە و هێز بۆ سەر سنوور بنێرێ و داوای کاری هاوبەش و بیرورا یەکخستنی لێدەکرد.[1]

دوای تێشکانی ڕاپەڕینەکەش، کە شێخ عوبەیدوڵڵا لە نەهرییەوە خەریکی خۆئامادەکردن بوو بۆ ڕاپەڕینێکی نوێ، «گرانڤێل» لە کانوونی دووەمی ١٨٨١دا لەو نامەیەدا کە بۆ «ئێرل دەڤەرین»ی نارد، ڕاستەوخۆ و بێ‌پێچوپەنا دەربارەی تەقەللای ئینگلیس و رووسیا، بەرامبەر کێشەی کورد دەنووسێت: «جاران ناوبژیکردنی دووقۆڵی ئینگلیس و رووسیا بۆی هەبوو، بگرە سەرکەوتووانە پێی‌دەکرا بە یەکداچوونی تورکیا و ئێران خاو بکاتەوە. ئێستاش هەمان تەقەللا لە توانادا هەیە ئاشتی و ئۆقرە لەو دوو دەوڵەتە شێواوەدا بچەسپێنێ.»[2]

دیسان «گۆشن» بە ئاشکرا داوای لە کاربەدەستانی عوسمانی کرد: شێخ عوبەیدوڵڵا سزا بدەن، یان تەسلیمی ئێرانی بکەن.[3]

١/٧: هەڵوێستی رووسیا:

رووسیا دوای سەرکەوتنی لە دوا جەنگیدا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و بەدەستهێنانی دەسکەوتی زۆر و سەپاندنی مەرجەکانی بەسەر عوسمانیدا، نەیدەویست بە ئەندازەی ئینگلیس، خۆی لەو گیروگرفتانە هەڵقورتێنێ، کە ڕاستەوخۆ پێوەندییان بە خۆیەوە نییە. بەڵام بەو پێیەی کە لە چاو ئینگلیسدا، لە کوردستانەوە نزیک‌بوو، سنووری بە ڕووداوەکانی کوردستانەوە تێکەڵ بوو؛ بۆیە رووسیاش وەك ئینگلیس و ئێران و تورکیا، هەر لە سەرەتای خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵڵاوە، لە ڕێگەی باڵوێز و کۆنسوڵەکانییەوە، ئاگاداری ڕاپەڕینەکە بوو. بە کەمتەرخەمییەوە شوێنپێی هەواڵەکانی هەڵدەگرت و هەر لەم ڕوانگەی کەمتەرخەمییەشەوە «نۆڤیکۆف»ی باڵوێزی رووسیا لە ئەستەموول، داوای لە فەرمانبەران و کۆنسوڵگەکانی خۆیان و تەنانەت مەسیحییەکانیش کرد، هیچ جۆرە پێوەندییەك لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵڵا و نوێنەرەکانی شێخدا نەکەن، نەوەك کاربەدەستانی ئێران و عوسمانی وابزانن پشتیوانیی لە ڕاپەڕینەکە دەکەن. هاوکاتیش بۆ دڵنەوایی‌کردنی ئێران و عوسمانی و ناوزڕاندنی ئینگلیس، لە ڕێگەی باڵوێز و کۆنسوڵ و فەرمانبەرانی خۆیەوە، بڵاوی‌کردەوە کە ڕاپەڕینی کوردەکان بە هاندانی ئینگلیسە.

---

[1] زۆربەی بەڵگەنامەکانی لە تاریکییەوە بۆ رووناکی سەرەڕای ئەوەی دەنگوباسی زۆر گرنگیان تێدایە، لە هەمان کاتیشدا سەروەرپان بریتین لە هەڵوێستی ئینگلیس بەرامبەر ڕاپەڕینی کورد

[2] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی – ل ١٣٥، نامەی ژمارە ٨١

[3] هەمان سەرچاوە، ل ٩٠، نامەی ژمارە ٦٢

ئەم هەڵوێستی خۆ نەبانکردنەی رووسیا لە رووداوەکـانی راپەڕینەکـە، تـا ئـەو سـنوورە بوو، کە ئینگلیس بە ئازادی و بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆی، ببووە ناوبژیکاری نێوان ئـێران و عوسـمانی و ئەمکارەش شوێنی رووسیای لەم نێوانەدا لەقدەکرد. بۆیە بۆ راگرتنی تەرازووی هێز و قورسایی خـۆی لەناوچەکـەدا و دوایـیش لـە ژێـر داوای گـەرم و بـەردەوامی ئـێران و ئینگلیسدا، رووسیاش خۆی لە راپەڕینەکە گەیاند و لە (١٨/١١/١٨٨٠ز)دا، ئەلەکسـەندەری دووەم رازیبـوو لەسـەرئەوەی وەزارەتـی دەرەوەی رووسـیا؛ بـە زینۆفێـف رابگەیـەنێت، تـا ناسرەدینشا ئاگادار بکاتەوە بەوەی کە رووسیا ئامادەیـە یارمـەتی سـەربازیی ئـێران بـدات و فرمانیشی بە لەشکری قافقاس کرد، لەسەر سـنووری ئازەربایجـانی خـواروو هۆردووبخـات و لەکاتی پێویستدا یارمەتی ئێران بدات.

لـە ٢٠/١١/١٨٨٠دا، هێزەکـانی رووسـیا گەیشـتنە نەخچـەوان و هـێزێکی (٥٠٠) سەربازیش گەیشتوونەتە (جولفا).[1] دوای چەند رۆژێك ئەم هـێزە، بوونـە (١٠٠٠) سـەرباز و چاوەنواریش دەکرا ببێتە (٦) هەزار سەرباز...[2] جگەلەمەش لەوەبەدواوە بـەردەوام پشتگیریی داواکانی ئێرانی کردووە..[3] تا لە رێگەی باڵوێزەکەی خۆیەوە لە ئەستەموول، بە هاوئاهەنگیی لەگەڵ ئێران و ئینگلیسدا گوشار بخەنە سەر تورکیا، بۆئەوەی هێز بنێرێتە سەر سنوور.

٨/١: هەڵوێستی عوسـمانی:

سوڵتانی عوسـمانی و پیـاوانی بابیعالـی پێیـانخۆشبوو ئـێران بگلێتـە تەنگوچەڵەمـەی سەخت و قووڵەوە و توانای دەربازبوونیشی نەبێت. چونکە لە کاتێکدا دەوڵـەتی عوسـمانی، دوای جەنگە دۆڕاوەکەی لەگەڵ رووسـیا (١٨٧٧-١٨٧٨ز)دا، ببـوو بـە ژێـر زیـان و مەرجـە گرانەکانی پەیماننامەی بەرلین و داوا سەختەکانی رووسیا و وڵاتانی ئەوروپاوە؛ کەچی ئێران بە هەلـی زانیبوو، کێشە دێرینەکانی خۆی و عوسـمانی ژیاندبووەوە و داوای هەندێ ناوچە و خاکی سەر سنووری دەکردەوە، وەك: قوتوور و زەهـاو و... لـە هەمانکاتیشـدا لـە سـەرەتای راپەڕینەکەدا، بە کەمتەرخەمیی و ساردییەوە سەیریاندەکرد گوێیان لە داخوازی و گلـەیی و گازندەی ئێران نەدەگرت و لەو بـاوەڕەدا نـەبوون، کـە هێزەکـانی ئـێران بتوانـن خۆیـان لـە

[1] بۆ زیاتر ئاگاداربوون بنوارە: لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٤٩ - نامەی ژمـارە: ٤٧ لاپـەڕە ٧٩، نامـەی ژمارە ٦٧ لاپەڕەی ١٠١ ، نامەی ژمارە ٧٠ و هاوپێچی ژمارە ١، نامەی ژمارە ٧١)

[2] بنوارە: هەمان سەرچاوە، ل ١٢٥، هاوپێچی ژمارە (٤)ی نامەی ژمارە (٧٦).

[3] بنوارە هەمان سەرچاوە، ل ١٣١، نامەی ژمارە: ٧٩، ل ١٣٥ نامەی ٨١، ل١٤٧ نامەی ژمارە ٨٨

بەرامبەر راپەڕینی کورددا پێبگیرێ[1] و وەڵامی نامەکانیشیان بە زمانێك دەدایەوە، کە زۆرتر زمانی یەکتر تاوانبار کردن و بیانوو بە یەکترگرتن بوو.[2]

بەڵام پێشبینیکردنی ئەم راپەڕینەی کورد و مەترسییەکانی داهاتووی بۆ سەر هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی؛ زەمینەی ئەوەی لا خۆشکردن، هەرچی کێشەی سەرەکی و لابەلایان هەیە، بیخەنە ئەولاوە و بەپیر ئەوەوە بچن ئەم راپەڕینەی کورد تەشەنە نەکات و زیاتر نەتەنێتەوە. لەبەرئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا لە وتەکانی و لە نامەکانیدا بۆ باڵوێز و کۆنسوڵەکانی رووسیا و ئینگلیس و بۆ دکتۆر کۆچێران و تەنانەت بۆ ئیقبالدەولەش، هیچی تێدا نەهێشتبووەوە و بە ئاشکرا باسیئەوەی دەکرد: دوای ئازادکردنی کوردستانی ئێران، نۆرەی ئازادکردنی کوردستانی بندەستی عوسمانییە.

ئینگلیسیش زۆر بە پەلە و بە هەڵەداوان، مەترسییەکانی ئەم بەرنامەیەی شێخ عوبەیدوڵڵایان بە (شا)ی ئێران و (سوڵتان)ی عوسمانی دەگەیاند؛ تا ناچاریان بکەن زووتر لە یەکتر نزیكببنەوە و چارەیەکی خێرا بۆ راپەڕینەکە بدۆزنەوە.

ئەوەی ئێران و ئینگلیس و رووسیا لە بابیعالییان دەویست، چەند کارێکی خێرا و بەپەلە بوو:

١- ناردنی سەرباز بۆ سەر درێژایی نەواری سنووری نێوان ئێران و عوسمانی؛ تا لە کاتی کشانەوەی هێزەکانی کورددا بۆ خاکی عوسمانی و لە هەمانکاتیشدا لە کاتی ناردن و هاتنی یارمەتی لە کوردستانی عوسمانییەوە بۆ لای هێزەکانی کورد لە ئێران، ڕێگەیان لێبگێرێت.[3]

تورکیاش ئەم کارەی ئەنجامدا و ئەم هێزانەی لەم ناوچانەدا بەمجۆرە دامەزراند:

گەوەر: (٢) بەتالیۆن، (٤) تۆپی شاخ. باشقەلا (١) بەتالیۆن، (٢) تۆپی شاخ. جولەمێرگ (١) بەتالیۆن، (٢) تۆپی شاخ. وان (٤) بەتالیۆن، (٤) تۆپی شاخ. هەروەها (٢) بەتالیۆن لە دیاربەکرەوە بەرەو ئەو ناوچانە هاتوون و (٢)یتریش لە ئەرزنجانەوە. دیسان هەر لە ئەرزنجانەوە. (٤) بەتالیۆنیتریش فرمانیان پێکرابوو بەرەو سنوور بچن...[4] کە ئاماری ئەم هێزانە، بە هەمووی (١٠) هەزار سەرباز بوون.[5]

---

[1] بنوارە هەمان سەرچاوە، ل ٤٤، نامەی ژمارە (٤٥)

[2] بنوارە: هەمان سەرچاوە، ل ١١٠، ١١٣، ١١٧ هاوپێچی (٦،٤،٢)ی نامەی ژمارە ٧٤

[3] بۆ نموونە: تەیموورپاشاخان (١٦٠) بار حوشتری تفەنگ و فیشەکی لە ناوچەی برادۆست گرتبوو، کە لە (وان)ەوە دەبرا بۆ (ناوچیا) (لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ١٠١، هاوپێچی ٢ی نامەی ژمارە ٧٠)

[4] بنوارە: لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - ل ٥٤، هاوپێچی (٢)ی نامەی ژمارە (٥٤)

[5] بنوارە: هەمان سەرچاوە، ل ٤٤، نامەی ژمارە (٤٥): (ئەم هێزانەش تا گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەموول، هەر لەو سەرسنوورانە مانەوە.)

٢- به دەستەوەدان، یان گرتن، یان دوورخستەوەی شـێخ عوبـەیدوڵلا ... کـە دیسـان تورکیا هەموو ئەم تەقەللایانەیشی لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵلا دا کرد و دوایی بەوە شکایەوە، کە بە ناوی بانگهێشتنەوە بۆ ئەستەموول، لە مانگی حوزەیرانی ساڵی (١٨٨٠ز)دا، گرتیان و لـە نزیك سنووری ئێران دووریان خستەوە و بەمەش تا رادەیەك و بـۆ ماوەیـەك، ئـاو بـە ئـاگردا کرا.

٩/١: تەقەللای تری ئێران بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکە:

جگە لە تەقەللای سەربازیی و دپیلۆماسیی، دەرباری قاجاری بەرنامەیەکی بەربلاوی بۆ دابینکردنەوە و ڕێکخستنەوەی ناوچەکانی ڕاپەڕینەکە تەرخانکرد. چونکە تیشکانی ڕاپەڕینەکە، شوێنەوارێکی ترسناکی لە دوای خۆی جێهێشت و ئەو شەپۆلی بە کۆمەڵکوشتن و سزادان و ترس و تۆقاندنەی بەرامبەر دانیشتووانی ناوچەکانی ڕاپەڕینەکە لە: موکریان، فەیزوڵلابەگی، سندووس، لاجان، شنۆ و مەرگەوەڕ دەکران؛ تا نزیکی (٣-٤) مانگ درێژەی کێشا و سەرلەبەری ئەم ناوچانە، لە دوو ڕِلایەنەوە ئازار و سزای زۆریان پێگەیەندرا:

١- هێزی سەرباز و میلیشیای شەڕەخۆر و تالانکار، کە بە هەڵیاندەزانی و بەناوی سزادانەوە ئەو ناوچانەیان تاڵاندەکرد.

٢- شار و گوندە عەجەمنشینەکانی دراوسێی شار و گوندە کوردنشینەکان؛ کە لە کاتی ڕاپەڕاینەکەدا زیانی گیان و ماڵییان لێکەوتبوو، ئەمانیش بە رقێکی زۆر و بەناوی تۆڵە و سزای ڕاپەڕینەکەوە و لە تۆڵەی کوژراوەکانی خۆیاندا، گوند و مەزرای کوردیان دەسووتاند و دانیشتووانەکانیان بە کۆمەڵ و بە بێ‌لێپرسینەوە دەکوشت.[1]

دانیشتووانی ئەو ناوچانەش بە ناچاری و لە ترسی گیانیان، دەستیان لە ماڵ و مەزرایان هەڵدەگرت و خۆیان لە شوێنە سەخت و سەرسنوورەکاندا دەشاردەوە.

بە گوێرەی سەرچاوەی جێی باوەڕ و یادداشتنامەی بابیعالی، لە (٢٩/١١/١٨٨٠ز)دا بۆ باڵوێزی ئێرانی،[2] نزیکەی (٧٠) هەزار کەس و بە گوێرەی بەڵگەنامەیتریش کە کوردانی ئاوارە باسیدەکەن (١٠٠)هەزار بنەماڵەی کورد ئاوارە بوون؛[3] کە لەمانە بە تەنیا (١١٠٠) بنەماڵەیان خەڵکی سابلاخ[4] و پێنج هەزار بنەماڵەیان خەڵکی ورمێ، لە ماڵ و جێگەی خۆیانەوە، کۆچیان بۆ تورکیا کردووە و (٢) هەزار کەسیان چوون بۆ هەکاری.[5] ژمارەی (٢) هەزار گوند سووتێنران.[6] تا نزیکەی (٤) مانگ، دوکان و بازاڕ و قوتابخانە و جومعە و

---

[1] میرزا نیزامی گەڕووس- ل ٨٤، ١٦٥، ٢١٨.

[2] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل١١٧ هاوپێچی (٦) نامەی ژمارە (٧٤)

[3] پاشکۆی ژمارە ١١. هەروەها پاشکۆی ژمارە (٨)، هەروەها: ئۆسکارمان (توحفەی موزەفەرییە) ل ٥٣١

[4] پاشکۆی ژمارە (٨) . هەروەها میرزا نیزام - ل ١٥٧.

[5] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل ١١٧، هاوپێچی (٦) نامەی ژمارە (٧٤)

[6] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی - ل ٧٠، هاوپێچی (٢) نامەی ژمارە (٥٦). (بۆ نموونەیتر دەڵێن: چەندینهەزار سەرباز و میلیشیا هێرشیان کردۆتە سەر گوندی (باڵو) لە ناوچەی ورمێ و تالانیان کردبوو.

جەماعەت لە تێکرای ئەو ناوچانە و بەتایبەتیش لە سابلاخ، داخرابوون...[1] ئەم داروبارە هەر درێژە دەکێشێ و بەو هۆیەوە کە هێشتا دەوڵەت، دەسەڵاتی لەو ناوچانەدا دانەمەزراندوتەوە، بە کەس کۆنترۆڵ ناکرێن.

ئەگەرچی دەوڵەت لە ١٨٨٠/١١/١٢دا، حاجی سەردردەوله وەك فەرمانداری سابلاخ دادەنێ؛ بەڵام ناوبراو ناتوانێ چاوپۆشیی لەو هەموو کوشتن و برین و زوڵمە زۆرە بکات و هەر تەنیا مانگێك دان بە خۆیدا دەگرێ. سەرانی دەوڵەتیش کە دەزانن هەڵسوکەوتی بەگوێرەی خواستی دەوڵەت نییە؛ لایدەبەن و لە جێی ئەو، لە (١٠/١٢/١٨٨٠ز)دا، حەسەنعەلیخانی گەڕووس(وەزیری فەوائید)، دەکەنە فەرمانڕەوای سابلاخ و دەسەڵاتێکی بێسنووری دەدەنێ. ناوبراو خۆی کوردی ناوچەی گەڕووس بووە و پیاوێکی دنیادیدە و خوێندەوار و زیرەك و لە باوەڕپێکراوە زۆر نزیکەکانی دەرباری قاجار و خودی ناسرەدینشا بووە. ئەوکاتەی ئەم ئەرکەیان پێسپاردووە، هێشتا پلەی (وەزیر فەوائید) بووە و بۆئەوەش دەسەڵاتی زۆرتر بکەن، ناوچەکانی: خۆی، سەلماس، ورمێ، سایینقەڵای ئەفشاریشیان لەگەڵ سابلاخدا کردوتە یەك و خستوویانەتە ژێر دەسەڵاتییەوە. ئەمیش سەرەڕای ئەوەی پیاوێکی زۆر دەوڵەتخواز بووە، بەڵام کۆنترۆڵی هێرش و شاڵاوی خەڵکی میاندواو و دەوروبەری بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان پێنەکراوە. بۆیە بەردەوام و راستەوخۆ، بۆ چارەی ئەم داروبارە، نامەی بۆ خودی ناسرەدینشا و میرزاحسین (سوپاسالار) و وەلیعەهد ناردووە.

بەڵام بەوهۆیەوە کە پێشتر ئاشنایەتی لەگەڵ سەرتاپای ناوچەکە و ناسراوەکانی ناوچەکەدا هەبووە و هەر خۆیشی موڵکێکی زۆری لە سابلاخدا هەبووە؛ بۆیە زۆر بە دڵسۆزیی و پەرۆش و پشوویەکی درێژەوە هەوڵی سەقامگیرکردنەوە و هێورکردنەوەی بارودۆخەکەی داوە.

لە سەرەتای دەستبەکاربوونییەوە، بە پشتیوانی ئەو سەرۆكخێڵانەی لە دەمێکەوە سەر بە دەوڵەت بوون، هەوڵی هەڵتەکاندن و لەبەر یەك هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی ریزەکانی سەرۆك خێڵ و خێڵە کوردەکانی داوە. بۆ ئەنجامدانی ئەمەش، جگەلەوەی هەر زوو محەمەدئاغای مامشی کردە بەڕێوەبەری لاجان؛ تۆڕێکی سیخوریی و هەواڵنێریی لە محەمەدئاغای مامش و قادرئاغای ئیندەرقاش - دیبۆکری و گوڵاوی ئاغای دیبۆکری و میرزاقاسمی قازی و نموونەکانی وەك ئەوان دروستکردووە.

ماڵەکانیشیان ئاگر تێبەردابوو. (٥٠) نێرینەشیان تێدا کوشتبوو. هەندێکیشیان لە ناو قەڵاکەی ئیسماعیلئاغادا کوشتبوو، کە هێزێکی ئێرانی چووبوون بۆ گەڕان بەدوای شێخدا. زۆر لە کابرایەکی حاجی کرابوو، کە کەللەسەری کوڕە کوژراوەکانی بکات بە دامێنی جلەکانییەوە و بە ناو ئۆردووەکەدا بیانگێڕێ و پیشانی خەڵکیان بدات... (هەمان سەرچاوە، ل ٩٤، هاوپێچی «١» نامەی ژمارە (٦٦)».

[1] میرزا نیزامی گەڕووسی: ل ١٥٧.

لە چەندان نامەیدا بۆ ناسرەدینشا و سەرانی قاجار؛ بە شانازییەوە خۆی بەوەوە هەڵدەکێشێ، کە توانیوێتی(«فیتنە» و «دووبەرەکی» و «ئاژاوە». لە نێوان سەرۆکعەشیرەتە هاوڕێ و دۆستەکانی یەکتریدا دروست بکات و هەموویان بترسێنێ و بە سەر یەکترەوە بیانکات بە جاسووس و باوەڕی دەوڵەتخوازییان لا دروستبکات.

هەر زوو کەوتە تۆقاندنی لایەنگرانی ڕاپەڕینەکەی کورد و خودی شێخ عوبەیدوڵڵا و هەوڵی دوورخستنەوەیان لە شێخ، بەوەی کۆبوونەوەی فراوان و خێرایان پێبکات و نامەی پەشیمانیی و ملکەچییان بۆ ناسرەدینشا پێبنووسێ. دەستیکرد بە هێنانەوەی ئەو لێشاوە خەڵکەی لە ترساندا ناوچەکانی خۆیان چۆڵکردبوو. پیاوانی ئایینی و سەرۆکخێڵەکانی موکریان و لاجان و شنۆ و هەندێك لە ئاغاکانی زەرزا و سەردەشتی هێور کردەوە و بۆ ناوچەکانی خۆیانی هێنانەوە. نامەی «ڕوورەشیی» ئەوەی پێنووسین؛ کە پەشیمانن لەوەی پشتیوانییان لە ڕاپەڕینەکە کردووە و هەر بە ناوی «ڕوورەشیی»یشەوە نامەیەکی بە خەڵکی سابڵاخ نووسی؛ کە:

١- بەڵێن بدەن بە هەر نرخێك بێت، بە زیندوویی، یان مردوویی هەمزاغای مەنگوور بە دەست دەوڵەتەوە بدەن.

٢- باجێکی (٤٠)هەزار تمەنی، وەك «ڕوورەشیی - ڕوورەشییانە» بە دەوڵەت بدەن.

لە ڕێگەی ئەو سەرۆکخێڵانەی کردبوونی بە تۆڕی سیخوڕیی، زانیاری لەسەر پێوەندییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و لایەنگرانی، چنگ دەکەوت و بۆ دەرباری قاجاری دەناردن.

پێوەندییەکانی ئەم ماوەیەی شێخ عوبەیدوڵڵاش لەگەڵ لایەنگرانی، ئەو بانگەواز و ڕاگەیاندن و نامانەبوون، کە بێهەدادان بۆی دەناردن و داوای لێدەکردن دڵسارد نەبنەوە، چونکە تەقەللای ڕاپەڕینی تازە بەڕێوەیە.

ئەم کارانەی حەسەنعەلیخانی گەڕووس، تا هەردوو دیوی سنووری ئێران - عوسمانی تەنیبوو. بەگوێرەی قسەی خۆی، بنکەکانی هەواڵنێریی لە: ڕەواندز، هەولێر و سلێمانی هەبوون، تا جموجووڵ و چالاکییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای بۆ بنێرن و ئەویش بۆ سەرووتری خۆی بنێرێ.

ئەم بەرنامەیەی حەسەنعەلیخان، کاری لەسەر هەستی ناوچە ڕاپەڕیوەکان کرد و لە ماوەی (٨-٩) مانگدا، پردێکی زۆری لە نێوان شێخ عوبەیدوڵڵا و لایەنگرەکانیدا پساند. ئەو لایەنگرە زۆرانەی کە هەمیشە حەسەنعەلیخان لە نامەکانیدا بە ئاشکرا ددانی پێدا دەنێ؛ کە سەرلەبەری ناوچە کوردنشینەکان، چ ئاشکرا، چ نهێنی، لە ژێر سێبەری خۆشەویستیی شێخ عوبەیدوڵڵادان. بۆ لە یەکتر ڕەشکردن و دوژمنایەتیناندنەوەی نێوان ئەو لایەنگرانە؛ دەڵێین: جارێك هێزێکی سەربازیی و میلیشیای پێکهێنابوو بۆ گرتن و کوشتنی هەمزاغا، بەرەو سەردەشتی بنێرێ؛ کە هەمزاغا بە درێژایی ئەو (٨-٩) مانگەی دوای تێشکانی ڕاپەڕینەکە، لە ناوچەی سەرسنووری ئێران - عوسمانی دەژیا. بۆیەمەش داوای لە

«عوسمان‌ئاغای گەورك» کرد، تا سەرکردایەتی ئەم هێزە بکات. عوسمان‌ئاغاش ناچارکرا، بەو هێزەوە بچێتە سەر هەمزاغا... ئەگەرچی لەم هێرشەدا عوسمان‌ئاغا هیچی پێ نەکرا، بەڵام هەر مەبەست ئەوەبوو، نێوانی ئەو دوو کەسە تێك‌بدات، کە پێشتر هەردووکیان دۆست و هەردووکیشیان لە راپەڕینەکەدا هاوبەش و هاوسەنگەر بوون.[1]

یەکێك لەو بەرنامە سەرەکییانەی هەرلەسەرەتای کاری حەسەن‌عەلی‌خانەوە، بە هاوکاری سەرۆك‌خێڵەکانی ناو تۆڕی سیخورییەکەی، رەنگی بۆ دەرشت، لەناوبردنی هەمزاغای مەنگوور بوو. بۆئەمەش بە یارمەتی میرزاقاسمی قازی و قادرئاغای دیبۆکری، کەوتە ناکۆکی نانەوە لە نێوان هەمزاغا و (کاکەڵلا)ی برایدا و دەسەڵاتی سەرۆکایەتی خێڵی مەنگووڕی بە (کاکەڵلا) سپارد، تا هەمزاغا ئیرەیی بە براکەی ببات، چونکە هەمزاغا ئەو کارەی بە شانی خۆی رەوا دەدی و لە سەرلەبەری ناوچەکەدا پیاوێکی ناسراو و جوامێر و جەربەزە و سەرکەش بوو. ماوەی نزیکەی (١٢) ساڵ، لە بەغداد، کەرکووك و ئەستەمووڵدا زیندانیی و دەربەدەری چەشتبوو. سەرانی قاجار و عوسمانی دەیانناسی و حسابی گەورەیان بۆ دەکرد. زمانی کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی بە باشی دەزانی. پیاوێکی دنیادیدە بوو، بۆیە دوای تێشکانی راپەڕینەکە و دوای‌ئەوەش لە ژیانی ئاوارەیی ماندوو ببوو. بەتایبەتیش دوای گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەمووڵ،دەیویست بە چاولێکەریی لەو سەرۆك‌خێلانەی لە راپەڕینەکەدا بەشداربوون و دەوڵەت لێیان خۆش‌ببوو؛ ئەمیش بەهیوای سەندنەوەی سەرۆکایەتی خێڵی مەنگوور و بە دنەدانی میرزا قاسمی قازی و قادرئاغا، راسپێریی ناردە لای حەسەن‌عەلی‌خان و داوای لێبووردنی لێکرد و ئەویش داوای یەکتر دیتنی لێکرد.

لە دواییدا، پاش گۆڕینەوەی چەندان نامە، لەگەڵ حەسەن‌عەلی‌خان و سوێند و بەڵێنی میرزاقاسمی قازی و قادرئاغادا، داوایان لێکرد بۆ یەکتردیتن، بێتە سەردانی حەسەن‌عەلی‌خان لە سابلاخ و بەمڕێگەیە توانی هەمزاغا بخاتە داوەوە و بیکوژێت؛ کە کوشتنی هەمزاغا، لەوکاتەدا، لای هەردوو بەشی کوردستانی قاجاری و عوسمانی، وەك رەمزی ئازایەتی و نموونەی راپەڕین بوو لە دژی زوڵم و زۆر، بۆ شێخ عوبەیدوڵلاش وەك قەڵایەکی پتەو بوو؛ کە هەرەس بهێنێ.

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی ل ١٠٣، هاوپێچی (٣) نامەی ژمارە (٧٠)

٢- قۆناغی چوارەم:

تەقەللای هەستانەوە و ژیاندنەوەی راپەڕین.

دوای کشانەوەی هێزەکانی راپەڕین، لە هەردوو قۆڵی سابلاخ و ورمێ، بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادر و شێخ عوبەیدوڵلا و شێخ محەمەد سدیق و فەرماندەکانیتری هێزەکان، کە بەرودوا لە (١٠ و ١٢/١١/١٨٨٠ز)دا، سابلاخ و ورمێیان جێهێشت، سەرەڕای ئەوەی کە هێزەکانی عوسمانی سنووریان بە (١٨) بەتالیۆن سەرباز و (٣٦) عەرادە تۆپەوە تەنیبوو؛ بەڵام گەیشتنەوە شوێنەکانی جارانی خۆیان لە نەهری و زۆربەی ئەو سەرۆکخێڵە کوردانەی ئێرانیش، کە لە راپەڕینەکەدا بەشدارییان کردبوو، چوونەوە پاڵ دەوڵەتی ئێران و بە تەنیا هەمزاغای مەنگوڕ بە ئاشکرا، لەگەڵ بەشێك لە خێڵەکەیدا لە ناوچەی سەردەشت و نێوان سنوورەکانی ئێران – عوسمانیدا مایەوە و جارجارەش شەڕی پارتیزانانەی دژی هێزەکانی دەوڵەتی ئێران دەکرد.

هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانیش کە لەو ناوچانەدا حەسەنعەلیخانی گەڕووس سەرکردایەتی دەکردن، بە هەموو توانایانەوە تەقەللای گرتن و کوشتنیان دەدا.

شێخ عوبەیدوڵلا دوای گیرسانەوەی لە نەهری و چاوگێڕانەوە و بەسەرکردنەوەی هێزەکانی و هەڵسەنگانی بارودۆخەکان، دوای نزیکەی دوو مانگێك کەوتەوە خۆئامادەکردن بۆ راپەڕینێکی نوێ، کە دیسان ئەمجارەش هەر لە کوردستانی ئێرانەوە دەستپێبکاتەوە... بۆئەمەش سەرەڕای نالەباریی هەلومەرج و چەندان کەموکووڕیی، بەڵام دیسان بەرنامەیەکی خێرای دەستپێکرد. هەرچەندە خۆئامادەکردنیش بۆ راپەڕینی نوێ، لە چاو هەلومەرجی راپەڕینی پێشوودا سەختتر بوو، چونکە:

١- هێزەکانی تورکیا بە شێوەیەکی بڵاو، نیمچە ئابلۆقەیەکی ناوچەکەیان دابوو؛ پردەکانی پێوەندی نێوان شێخ و شارەکانی تورکیایان لە بەردەم شێخدا سەختتر کردبوو.

٢- لەبەری خۆرهەڵاتیشەوە سنوورەکانی ئێران خرابوونەوە ژێر دەسەڵات و چاودێریی هێزێکی زۆری ئێرانی کە دەتوانین بڵێین زۆربەی هێزەکانی ئێران، لە مەرگەوەڕەوە تەنیبوویان و بە درێژایی سنووری ئێران – عوسمانی هێزی سەرباز و میلیشیای لێدانرابوو. بەمەش رێگەکانی پێوەندی و هاتوچۆ سەخت ببوون.

٣- لەبەری باکووری خۆرهەڵاتیشەوە هێزەکانی رووسیا لە ناوچەی ماکۆ و جولفا ئامادەبوون.

٤- جەماوەری کوردی ئێرانیان، چاوترسێن و تۆقاندبوو. هێشتا تەمی ترس و لەرزی بە کۆمەڵ کوشتن و تاڵانی و سزادانیان بە تەواوی لەبەرچاو نەڕەوییبووەوە، سڵ و گومان و دردۆنگیی، شیرازەی یەکێتی ریزەکانیانی لەبەریەك هەڵوەشاندبوو. نەخۆشیی زۆر، لە هەموو

لایەك و بەتایبەتیش لە ناوچـــەی ورمـێ داکـەوتبوو، بـەجۆرێك کـە یەكلەسەرسـێی هـەموو دانیشتووەکانی کوشتبوو.

٥- بـاری ئـابووری کوردسـتان، بـە هـۆی سـووتاندن و تـــالاّنکردن و جێهێشـــتنەوە، داهێزرابوو.

بـەلاّم بـە گوێـرەی بۆچوونـەکانی شـێخ عوبـەیدوڵلاّ ، پێیوابـوو دەتوانرێـت راپـەڕین و داواکانی مافی کورد زیندوو بکرێنەوە.

جگە لەم هۆیانـــە، دەبـێ ئـەوەش بڵێـین، کـە لـەم سـەروبەندەدا ئیـتر دەنـگ و رەنگـی «یەکێتی کوردان» لە باس و خواس و بەڵگەنامەکاندا نەما. بۆیـە زۆربـەی تەقـەڵلا و ئـەرکی گران، کەوتە ئەستۆی شێخ عوبەیدوڵلاّ و هەندێ لە خەلیفە و هاوڕێ چالاکەکانی.

بەر لە هەمووشتێك، ئەو لێشاوی نزیکەی (١٠٠) هەزار ئاوارەیەی روویانکردبووە خاکی عوسـمانی، کارەساتێکی دڵتەزێن بوو. دەبووایە شێخ عوبەیدوڵلاّ بە پیر کێشەکەیانەوە بچێت و لە هەمانکاتیشدا، نارەزایی دەربڕینێکی مرۆڤانەی پێبورووژێنێ.

وەك دەریشدەکـەوێ، شـێخ عوبـەیدوڵلاّ خـۆی هـەموویانی بەســـەرکردۆتەوە و پۆلێـك ناسـراوی لـە نـاودا هـەڵبژاردوون و رێنوێنـی کـردوون، تـا بـە نـاوی هـەموو ئـاوارە و زوڵـم لێکراوەکانەوە، یادداشتێکی نارەزایی بە دەوڵەتی رووسـیا بـدەن و پووختەیـەکی کارەسـات و کێشـەکەیان بخەنـە بـەردەم بـیروڕای رووسـیا و لـەو کلاّورۆژنەیـەوە، کێشـــە و کارەسـاتی تراژیدیـایی بـە کۆمـەڵ کوشـتن و سـزادان و راونـان و ترسـاندن و لـــە جێگـــەی باووباپـــیر هەڵکەندنیان، بۆ رووسیا باسبکەن و تکای لێبکەن ئەم بانگەوازەیان بـە دەوڵـەتانی گـەورەی دنیا بگەیەنێ و نوێنەری خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە، لە داروبار و گوزەرانی خەڵکی کورد، بنێرنـە کوردستان و چارەیەکی بنبڕ بۆ ئاشتی و ئارامیی ژیانی خەڵك بدۆزنەوە. کە ئەمکارەی شێخ عوبەیدوڵلاّ دیسان دەکەوێتە ناو خانەی کاری دیپلۆماسی و دەوڵەتاندنی کێشەی کوردەوە.

١/٢: سکالاّنامەی خەڵکی ئاوارەی کوردستان

سکالاّنامەی خەڵکی ئاوارە و زوڵملێکراوی کوردستان

بۆ بەر پێی خاوەن بیر و راستیی کۆنسوڵـی دەوڵەتی مەزنی رووسیا

داوای خەڵکی ئـاوارەی خـاکی دەوڵـەتی ئـێران، بـۆ دەوڵـەتی بـالاّی رووسـیا، ئەوەیە: ئێمەی خەڵکی کوردستانی ئێران، کە ژمارەمان (١٠٠) هـەزار بنەماڵەیـە، بـە هـۆی زوڵـم و دەسـتدرێژیی و بێیاسـایی و بێـدادی هەمـەجۆرەی دەوڵـەتی ئـێران، نەمانتوانیوە ژیان لەگەڵ ئەو دەوڵەتەدا بەسەر بەرین، بۆیە لە رووی ناچارییەوە؛ کـە بە هیچجۆرێـك لـە تواناماندا نـەمابوو ددان بـە خۆمـاندا بگریـن، بەشێك لـە خـەڵکی،

کوردستان بۆ ڕاگرتن و لەناوبردنی ئەو دەستدرێژییانە، بە هانای ئێمـەوە، هاتنـە نـاو ئێرانەوە و ئەمەش بووە هۆی ئـەوەی لەولاشـەوە، لـە لایـەن دەوڵـەتی عوسـمانییەوە هەڕەشە و تۆقاندن ڕووبەڕوومان بێتەوە و لە لایەکی‌تریشـەوە دەوڵـەتی ئـێران دوژمنـی خوێنخۆرمان بووە و ئەگەرچیش دەمانتوانی خۆمان لە دەست زوڵمی دەوڵـەتی ئـێران ڕزگار بکەین؛ بەڵام لە ترسی دەوڵەتی عوسـمانی، دەستبەرداری شەڕی ئێران بوویـن و ناچار (١٠٠) هـەزار بنەماڵـە، ئاوارەییمـان هـەڵبژاردووە و دوای ئـەم ئاوارەییـەش، دەوڵەتی ئێران، کە لە ناو خاکی کوردستانی ئێراندایە؛ لەشکرکێشـیی کردوّتـە سـەر خەڵك و کوشتوبڕی ژن و پیاو و منداڵان و بەدیلگرتن و بەتاڵانکردنی هەرچی کەتۆتە بەردەستیان، هیچ درێغیان نەکردووە. لـە کـاتێدا ئـەو خەڵکـە هـەژار و داماوەی لـە کوردسـتاندا ماونەتـەوە، هیچ‌جـۆرە تـاوان و ناتەواوییـەکیان لـێ‌نەوەشاوەتەوە و هـەر خەریکی کار و کاسبی خۆیان بوون و خراپە و شەڕێکی دەوڵەتی ئێرانـان نـەکردووە؛ کەچی کەوتوونەتە گیانی موسڵمان و مەسیحی و پیاوانی ئایینی ئێمـە و هـەموویانیان لەناوبردوون. بۆیە ئێستا داوای بەزەیی و سۆز لە دەوڵەتی هێزای ڕووسیا دەکەین، تـا دەستی زوڵم و دەستدرێژیی، بە هەر شێوەیەك بێت، لەسەر ئێمەی مەزڵووم هەڵبگرێ و لەناوبـەرێت. ئێمـەش هـەموو پێکـەوە: چ ئـاوارە و چ ئـەوانیترمان لەسـەرئەوە هاودەنگین، کە بەزەییتان پیاماندا بێتەوە و دەنگمان بە دەوڵـەتانی گـەورە بگەیـەنن و بـە گشـتی بـەزەییان بەرامبـەرمان بـبزوێ و هـەر دەوڵەتێکیشـیان لای خۆیانـەوە، مەرحەمەت بفەرموون کاربەدەستێکی تایبەت و خاوەن ویژدانی مرۆڤدۆستانە بنێرێتـە لامان و بە وردی لە داروباری کوردستان و زوڵـم و ستەمی خەڵکەکـەی وردبێتـەوە و بنچینەی کارێکمان بۆ دابرێژن؛ کە هەر میللەتێك بەوپەڕی ئاسوودەیی بتوانێت لـە نیشتمانی دێرینە و خوویگرتووی خۆیـدا، بـە ئـارام و ئاسایش بـژی و دوای‌ئەوەش دەوڵـەتانی گـەورە، لـە ژیـان و گوزەرانـی کوردسـتان ورد دەبێتـەوە، ئەوسـا بۆیـان دەردەکـەوێت، کـە ئـاخۆ خـەڵکی کوردسـتان کێـوی و درنـدەن، یـان ئەوانـەی کوردستانیان داگیرکردووە و بـە درۆ و نـاڕەوا، لـەناو دەوڵـەتانی دنیـادا، ئاوبـانگی: خراپ و دواکەوتوویی و ناشارستانیی دەدەنە پاڵ کورد!؟

ئێمە دوای ئەوەی بۆمان دەرکـەوتووە، کـە ئـەرك و پـەیامی دەوڵـەتی ڕووسیای دادپـەروەر، هەمیشـە بـۆ ئـەوە بـووە؛ بـەزەیی بـە حاڵـی هـەژاران و زوڵملێکراوانـدا هاتۆتەوە، بۆیە تکای بەزەییتان لێدەخوازین، کە لە هەر لایـەنێکی ئـەم سکاڵانامەیە بکۆڵنەوە و زوڵم و دەستدرێژیی زاڵمان لەسەر لابەرن.[1]

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ١١

٢/٢: گەلەکۆمەکێی دەوڵەتان لە دژی کورد

لە کاتێکدا شێخ عوبەیدوڵڵا هاوار و هانای دەیانهەزار لێقەوماوی کوردی بۆ رووسیا دەبرد، کاربەدەستانی رووسیا لەباتی بە دەنگەوە هاتنی بانگەوازی مرۆڤدۆستانە، کەچی بە پەرۆشەوە لەگەڵ تورکیا و ئێران و ئینگلیسدا، هاوکاری و هاوئاهەنگییان دەکرد بۆ سڕینەوەی شوێنەوارەکانی راپەڕینەکە و گەڕاندنەوەی ئەو ئاوارانە وتەقەڵلای گەمارۆدان و گرتن و دوورخستنەوەی شێخ و کوڕەکانی و دادگاییکردنی سەرانیتری راپەڕینەکە؛ کە رەنگە شێخ لەمکاتەدا هەستی بەوە کردبێت ئینگلیس لە رووسیا پەرۆشتر بە دەنگ هاواری ئێرانەوە چووە، بۆیە لە نێوان هەڵوێستی رووسیا و ئینگلیسدا، بەناچاریی پەنای بۆ رووسیا بردووە.

بەڵام هێشتا گلەیی و گازندەی نێوان ئێران و تورکیا لە یەکتری هەر بەردەوام بوو. ئێران لە هەموو هەوڵەکانیدا بۆ رازیکردنی تورکیا، پەنای بۆ ئینگلیس دەبرد و خودی ناسرەدینشا و وەزیری دەرەوەی ئێران (میرزا سەعیدخان) بەردەوام «تۆمسن»ی گەورە باڵوێزی ئینگلیسیان دەدی و لە رووداوەکان ئاگادارییان دەکرد.

تۆمسن لە نامەیەکیدا بۆ ئێرل گرانڤیل، کە لە (١٨٨١/١/٣١ز)دا، لە تارانەوە بۆی نووسیوە، دەڵێ:

«گەورەم. دوێنێ وەزیری کاروباری دەرەوە، دوو بروسکەی بۆ خوێندمەوە، کە هەر ئەوسا لە کاربەدەستانی سنوور لە «خۆی»وە گەیشتبوونە دەست حکومەتی ئێران، دەیگەیەنن کە جارێکیتریش شێخ عوبەیدوڵڵا چالاکانە خەریکی خۆئامادەکردن و سازدان بووە بۆ دەستپێکردنەوەی کاری دوژمنکارانە لەگەڵ ئەم وڵاتە و حکومەتی تورکیاش هیچ هەنگاوێکی نەناوە، بۆ رێگەگرتن، لە کۆکردنەوە و سازدانی لەشکر و کڕینی چەك بۆ ئەو مەبەستە.

میرزا سەعیدخان دەیوت: شا دەخوازێ تا داوا بکەم ئەم هەواڵە بگەیەنمە جەنابتان و بڵێم ئەگەر بابیعالی رازینەکرێت رێ و شوێنی کاریگەر بگرێت بۆ وەستاندنی شێخ و کوڕەکانی، ئەوا گریمانێکی زۆر هەیە کە لە بەهاردا هێرشێکی نوێ لە تورکیاوە بۆ ناو ئێران رووبدات.

ئێران تا ئێستا نەیتوانیوە رەزامەندیی بۆ داواکارییە مامناوەنجییەکانی بە دەست بهێنێ سەبارەت بە گواستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا لە سەرسنوور و بۆ تەسلیمکردنەوەی ئەو سەرۆکە کوردە ئێرانییانەی کە لە راپەڕینەکەی دواییدا بەشدارییانکردبوو، لەبەرئەوە «شا» روونیکردەوە کە بەردەوامبوون لەسەر جەختکردن بۆ ئەم داواکارییانە لە حاڵیحازردا، کات بە فیڕۆدانە. تەنیا دووپاتکردنەوەی ئەو بەڵێنە نادیارانەی لێدەبێتەوە، کە تورکیا تا ئێستا داوێتی و هیچ ئەنجامێکی عەمەلیی لێپەیدا نابێت و شێخ عوبەیدوڵڵاش لەمکاتەدا خۆئامادەکردن و سازدانی تەواوکردووە و شەڕ و دوژمنکارییەکانی دەستپێکردۆتەوە.

بیروبۆچوونی شا ئەوە بوو، کە مادام هێشتا وەخت ماوە، کاری ژیرانەتر لەوەدایە هەوڵی بەدەستهێنانی ئەو زەمانەتە بدرێت، کە بابیعالی هەندێ رێوشوێنی کاریگەر بگرێت بۆ رێگەگرتن لە شێخ عوبەیدوڵلاّ ، تا جارێکیتر بە هێزێکی چەکدراوەوە نەچێتەوە ناو خاکی ئێران. لەم روانگەیەشەوە بە بروسکە ئامۆژگاری بۆ باڵوێزی ئێران لە تورکیا نێردرا، تا واز لە دواکارییەکان بهێنێ و ئێستاش حکومەتی تورکیا هانبدات بۆئەوەی بە نووسین بەڵێنێکی رەسمیی بدات و ئەوە بخاتە ئەستۆی، کە رێگە بە هیچ هێزێکی چەکدار نەدرێت لە هیچ بەشێکی خاکی تورکیا بچێتە ناو ئێرانەوە.

وەزیری کاروباری دەرەوە وتیشی: شا زۆر بە جدی داوایکردووە کە حکومەتی خاوەنشکۆ، لە رێگەی کۆنسوڵە خۆشمەعشەرەکەیانەوە لە ئەستەموول، پشتگیری لەو داوایە بکات کە ئامۆژگاری حاجیموحسینخان (گەورە باڵوێزی ئێران) کرابوو، بۆ بەدەستهێنانی ئەم بەڵێنە ئاراستەی بابیعالی بکات.»[1]

رۆژێك دوای ئەم نامەیە، واتە (١٨٨١/٢/١ز) ناسرەدینشا دیداری لەگەڵ تۆمسن کردووە و زانیاریی زۆرتری سەبارەت بە خۆئامادەکردنی شێخ عوبەیدوڵلاّی پێگەیاندووە. تا ئەویش لە رێگەی خۆیەوە ئینگلیس ئاگادار بکات و گوشار بخەنە سەر تورکیا، بۆ پووچەڵکردنەوەی بەرنامەکەی شێخ... تۆمسن رۆژی ١٨٨١/٢/٢ز، ئەو زانیارییانەی ناسرەدینشای لەم نامەیەدا بۆ ئێرلگرانڤێل ناردووە:

«شەرەفی ئەوەم هەیە بۆ زانیاری جەنابتان ئەوە رابگەیەنم، کە لە دیدارێکی تایبەتیدا، کە دوێنێ کردم، گفتوگۆیەکی دوورودرێژم لەگەڵ (شا)دا کرد... شا دەیوت لە بروسکەکانی میرزا رەزاخاندا،[2] کە گەیشتوونەتە حکومەتی ئێران، وادەرکەوتووە کە شێخ عوبەیدوڵلاّ لەشکری کۆکردۆتەوە و بە ئەفسەری کەمدەرەجەی کارکەنارەوە[3] (کە هەتا ئەم دواییانەش خزمەتی حکومەتی تورکیایان کردووە) راهێنراون. چەك و تەقەمەنی لەو فەرمانبەرە ناونجییە تورکانە کڕیوە، کە گوایە بە شێوەیەکی نهێنی لە جبەخانەکانی حکومەتەوە دەستیان کەوتووە.

ئەم خۆسازدان وخۆئامادەکردنانەش بە ئاشکرا و بە ددانناان بە نیازی پەلاماردانێکی نوێ بۆ خاکی ئێران ئەنجامدراون. حکومەتی تورکیاش بە تەواوی بە کردارەکانی شێخ عوبەیدوڵلاّی زانیوە؛ کەچی سەرباری ئەوەش هیچ هەنگاوێکی نەناوە بۆ رێگەگرتن لێیان،

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی ل ١٣٦ ، نامەی ژمارە (٨٢)

[2] میرازا رەزاخانی یاوەری شا و میستەر فۆن لیتنیوری و میرزا هاشمخانی سەریەرشتی ئەرمەنەکان، لە لایەن ئێرانەوە نێردراون بۆ تورکیا، تا داوا لە سوڵتان و دەوڵەتانی ئەورویا بکەن، قەناعەت بە سوڵتان بکەن دەبێ شێخ عوبەیدوڵلاّ بگیرێت و لە هەمووجۆرە جموجوڵێکبخرێت.

[3] جەلیلی جەلیل – ل ١٤٧ (لەم سەرچاوەیەدا دە لێ ئەو ئەفسەرانە (٦) بوون.)

یان وەستاندنیان. ئێران بێهوودە هەوڵی‌داوە پەیمانێکی لە بابیعالـــی‌یەوە دەستکەوێت، کـە بتوانیت بە هۆیەوە دڵنیا بێت لەوەی هێرشێکی نوێ لە تورکیاوە ناکرێتـەوە نـاو خاکەکـەی. داواکارییەکەی بۆ دوورخستەنەی شێخ عوبەیدوڵلا و کورەکانی لە سـنوور و بەدەسـتەوەدانی سەرۆکە یاخیبووەکانی ئێران جێبەجێ نەکرا و ئێستاش حکومەتی ئێران بڕیاری‌داوە داوای پەیمانێکی نووسراو بکات بۆئەوەی لە داهاتوودا ڕێگە بە هیچ هێزێکی چەکدار نـەدرێت، لـە تورکیاوە بچێتە ناو خاکی تورکیاوە. خاوەن‌شکۆ دەیوت ئەگەر ئەمانە پەسەند نەکـەن، ئـەوا شتێکی ئاشکرایە، کە بابیعالـــی کردارەکـانی شـێخ عوبـەیدوڵلای پێ‌باشـە و هـانی‌دەدات و ئێرانیش لە ڕاستیدا مامەڵەی لەگەڵ یاخیبووە کوردەکاندا نەکردووە، بەڵکو لەگەڵ تورکیـادا، کە فەرمانبەرەکانی خەریکی ڕێکخستن و هاندانی کردەوەی دوژمنکارانەن دژی ئەم وڵاتە.

هیوای وابوو کە حکومەتی خاوەن‌شکۆ، هانی بابیعالی بدات تا پێشنیارەکەی پەسـەند بکات و لەو باوەڕەشدا بوو کە سوڵتان ناتوانێ داواکەی ڕەفز بکات، گەر ئینگلیس و ڕووسیا گوشـاری بخەنـە سـەر. چونکـە هـێزی ناوبژیکـاران و لەمکاتـەدا بارەگـا چالاکـەکانیان بــە شێوەیەکی نـەگۆڕ بـۆ چارەسـەرکردنی کێشـە و گرفتـەکانی سـنوور لـە نێـوان دوو دەوڵەتـە موسڵمانەکەدا بەکارهێناوە.

بە خاوەن‌شکۆیم ڕاگەیاند، کە پێشتر داواکەیم لە سـەر ئـەم مەسـەلەیە بـە بروسکە بـە حکومەتی خاوەن‌شکۆ گەیاندووە. بەڵام من لەو باوەڕەدا بووم، لە کـاتێکدا حکومـەتی ئـێران هەوڵـی‌دەدا سەبارەت بە کردەوەکانی شێخ عوبەیدوڵلا بگاتە تێگەیشتنێك لەگەڵ بابیعالـــی، پێویست‌بوو ئاگاداری ئەوەش بن، بەجۆرێك خۆیان ئامادە بکەن، تا بتوانن بەرپـەرچی هـەر هێرشێك بدەنەوە، کە لەوانەیە بکرێتە سەریان.[1]

هەر لـە هەفتـەی یەکـەمی مـانگی شوبات (فبرایـەر)ی ١٨٨١دا، چـەندان نامـەی‌تری لەمبابەتە، لە نێوان ئێرل‌گرانڤێل و باڵوێز و کۆنسوڵەکانی ئینگلیس لە تـاران و ئەسـتەموول و شارەکانی‌تری وان و تەورێزدا گۆڕدراونەتەوە و هـەموویان جـەخت لەسـەر ئـەوە دەکـەن کـە پشتیوانیی ڕووسیاش بخەنە تەك دەنگـی خۆیـان و پشتیوانیی لـە داواکـانی ئـێران بکـەن و گوشاریش بخەنە سەر تورکیا، تا زۆر بۆ شێخ عوبەیدوڵلا بهێنێ و بە هەر شێوەیەك بێت لـە سنووری ئێران دووری‌بخاتەوە و لە ناوی‌بەرێت.[2]

ئەمە لە کاتێکدا ئـەم ترسـەیان دەخستە بـەر ئـێران و ئـەم گوشـارەیان دەخسـتە سـەر تورکیـا؛ کـە چ ئـێران و چ تورکیـا، هـەردووکیان هـێزی سـەرباز و میلیشـیایان بـە هـــەموو فەرمانەدەکانیانـەوە، لـە سـەر سنوور و بەرامبـەر یـەکتری، بـۆ سـرکردن و گـەمارۆی شـێخ عوبەیدوڵلا دامەزراندبوو... بەڵام مەبەست لەم هـەڵلا و گوشـارە، هـەر ناچـارکردنی تورکیا

[1] لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی ل ١٣٧- نامەی ژمارە (٨٣)

[2] هەمان سەرچاوە ، ل ١٤٦- نامەی ژمارە: ٨٧، ل ١٤٧ نامەی ژمارە ٨٨،٨٩.

بوو، تا کێشەی شێخ عوبەیدوڵڵا بەلایەکدا بخات و مەترسیی ئەوەیان هەبوو لە وەرزی بەهاردا شێخ لەشکرکێشی دەستپێدەکاتەوە. ئەگینا هێشتا شێخ عوبەیدوڵڵا خەریکی ئابلۆقەدانی ورمێ بوو، کە سوڵتان عەبدولحەمید چەندجارێك داوای لێکرد بکێشێتەوە ناو خاکی تورکیا و دوای پاشەکشێ کردنیشی، بەردەوام راسپاردەی دەنارده لای و داوای لێدەکرد بڵاوە بە هێزەکەی بکات و سەردانی ئەستەموول بکات...

شێخ عوبەیدوڵڵاش داوای دەکرد لیژنەیەك پێكبێت، بۆئەوەی لەو دۆخە بکۆڵێتەوە. پێشنیاریشی کرد: نوێنەرانی دەوڵەتی ئەوروپا بەشداری لیژنەکە بکەن. هاوکاتیش داوای لە کاربەدەستانی عوسمانی دەکرد: هەتا ئەو لیژنەیە بڕیاری خۆی دەدات، کۆکردنەوەی هێزەکانی عوسمانی لە دەوروبەری هەکاری رابگیرێ.[1]

٣/٢: تەقەللای تورکیا بۆ هێمنکردنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

بەڵام سەرانی دەوڵەتی عوسمانی دەیانویست بە ئارامیی و لەسەرخۆ لەگەڵیدا بجووڵێنەوە و بە خۆشیی بیخەنە داوەوە. لە زستانی ١٨٨١دا، بە گەرمیی کەوتنە هاتوچۆ بۆ لای و گفتوگۆ لەگەڵی، بۆئەوەی بیبەن بۆ ئەستەموول.

لە ١٨٨١/٣/٤دا، محەمەد ئاغای مامش، لە ڕێگەی هەواڵنێرەکانییەوە، حەسەنعەلیخانی گەرووس بە نامە ئاگادار دەکاتەوە، کە کۆڵۆنێل ئەحمەدبەگی یاوەری جەنگیی سوڵتان عەبدولحەمید، سەردانی شێخ عوبەیدوڵڵای لە بارەگاکەی خۆی لە نەهری کردووە.[2]

هەر هەمان رۆژ، نامەیەکیتر بە حەسەنعەلیخان دەگات و هاوپێچ نامەیەکی شێخ عوبەیدوڵڵای تێدایە بۆ «محەمەئاغای ئاکۆ»، کە شێخ عوبەیدوڵڵا خۆی نامەکەی مۆرکردووە و کورتەیەکی هەواڵ و سەردانەکەی کۆڵۆنێل ئەحمەدبەگی بۆ محەمەدئاغلای ئاکۆ نووسیوە و و داوایلێدەکات هەرکات «ئەحمەد بەگ» سەردانی ناوچەکەتانی کرد، ڕێزی لێبگرن؛ کە ئەمە نامەکەیە:

٤/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ محەمەدئاغای ئاکۆ

دۆستی راستگۆی پایەبەرز محەمەد ئاغای ئاکۆ ، خوا بیپارێزێ.

دوای گەیاندنی سڵاوی ئەوپەڕی دۆستانە. ئەگەر لە رووی دۆستایەتی و راستییەوە، لە من بپرسیت، سوپاس بۆ خوا و دنیا و کاروباریش بە دڵی دڵسۆزانە، لە لایەن دەوڵەتی پایەبەرزی عوسمانییەوە، جەنابی بەختەوەر، جەنابی

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ١٤٩

[2] ئەمیرنیزام – ل ١٨٦

ئەحمەدبەگی یاوەری تایبەتی حەزرەتی موبارەکی شاهانە، بۆ هەندێ کاری تایبەتی و نهێنی هاتووە. لە هیمەتی پیرانی مەزنەوە ئەوەی مەبەست و ئاواتی ئێمە بووە، هەر ئەمەیە؛ کە لە هەموو دەوڵەتاندا عەجەمیان بە ناهەق داناوە و هەقیان بە ئێمە داوە. بۆ رێنوێنی و شارەزاییش، جەنابی یاوەر و هاورێکانی؛ نووری چاوان: شێخ عەبدولقادر و شێخ محەمەد سەعیدم تا رەواندز و هەولێر لەگەڵدا ناردوون. بۆیە بە پێویستم زانی پێشتر ئێوەش ئاگادار بکەمەوە؛ تا پێشوازیی و چاوپێکەوتنی ناوبراو بکەن، چونکە لە هەموو روویەکەوە ئاگاداری هەموو شتێکن و هەموو باسێکتان بە تەواوی بۆ شی دەکەنەوە.

بە کورتی لە لایەن دەوڵەتانەوە، کاروبار بە دڵی ئێمەیە. ئەوەندە هەیە، دەبێ خەڵکی کوردستان یەکدڵ و یەکگرتوو بن. سوپاس بۆ خوا، کوردستانی قۆڵی ئەناتۆڵ یەکدڵ و یەکگرتوون. هیوادارم لە قۆڵی عێراقیشەوە هەروا بن. غیرەتی ئایین و ئیسلامیش لەدەستمەدەن. هەمیشە چاوەڕێی مژدەی سەلامەتیتانم. ئیتر بە دوعا»

١٢/٢/١٨٨١ز - (١٢ رەبیعلئەوەلی ١٢٩٨ کۆچی)[١]

دیسان هەر حەسەنعەلیخان، رۆژی ١١/٣/١٨٨١ز، لەگەڵ هەندێ هەواڵیتردا، کە بۆیان ناردووە؛ نامەیەکیتری شێخ عوبەیدوڵڵای دەستکەوتووە، کە بۆ مامەند ئاغای پیران ی ناردووە و بە هەمان ناوەرۆکی نامەی پێشوو نزیکە، (لەگەڵ هەندێ وردە جیاوازیدا)؛ کە دیارە هەر لەگەڵ نامەکەی پێشوودا ناردوویەتی و درەنگتر گەیشتووە و بەمجۆرەیە:

٥/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ مامەند ئاغای پیران

«پایەبڵندی راستیی پیشە، مامەندئاغا ، خوا بیپارێزێ.

هەمیشە هاوجووتی سەرفەرازیی و بێوەی بێت. ئیتر ئەگەر لە رووی خۆشەویستیی پاکەوە هەواڵمان بپرسیت، سوپاس بۆ خوا، کاروبار بە دڵی دڵخوازانە. لەم رۆژانەدا ئەحمەدبەگی یاوەری تایبەتی حەزرەتی سوڵتان، سەبارەت بە برێ کاری تایبەتی و نهێنی، تەشریفی بۆ ئێرە هێنابوو. لە بەخشندەیی خواوە کاروبار بە دڵی دڵسۆزانە. هەموو دەوڵەتان، دەوڵەتی عەجەمیان بە تاوانبار و ناهەق داناوە و هەق بە ئێمە دراوە. دەوڵەتان نیازیان وایە کوردستان بدەنە دەست خۆمان. ئەگەر لە خەڵکی کوردستانەوە شتێك نەوەشێتەوە، کار

---

[١] ئەمیرنیزام - ل ١٩١-١٩٢

تەواوبووە. ئەوەندە هەیە ئێمە لەسەر یەکێتی خۆمـان سووربین و ئاوارەکـان ئارامیـان هـەبێ و ددان بـە خۆیـاندا بگـرن و نەگەڕێنـەوە بـۆ لای عەجـەم؛ چونکـە عەجـەم کەوتۆتە تەنگانـە و بـە قسـەی پـڕ و پـووچ و تەڵەکـە هەوڵـی دڵدانـەوە و راکێشـانی هەڵاتووەکان دەدات. دیـارە تـا بۆتـان‌دەکرێ ورەیـان بـەرز بکەنـەوە و هانیـان‌بدەن و ئامۆژگـاری هـەڵاتووەکان بکـەن و بڵێـن ئـەو هـەمووە ددانتـان بـە خۆتـاندا گرتـووە، کەمێکی‌تریش ئارام بگرن، چونکە کار بە دڵـی هەمووان دەبـێ، بۆیشـم دەرکـەوتووە ئەو جەنابە بۆ پشـتیوانیی و دڵنـەوایی ئێوە تێدەکۆشـێت. ئافـەرین بـۆ ئێـوە. دیـارە ئێوەش لە جاران زیاتر پشتیوانییان دەکەن. خوا بیەوێ پاداشتی ئێوە بە فیڕۆ نـاچێ. بۆ ڕێزلێنان و بەڕێکردنی جەنابی یاوەر؛ نووری چـاوانم: شـێخ عـەبدولقادر و شـێخ حەمەسەعیدم تا رەواندز و هـەولێر لەگـەڵدا نـاردن. بـە پێویسـتم‌زانی پێشـتر ئێـوەش ئاگادار بکەمەوە، کە پێشوازیی و دیتنی پێویستە و ئێوە لە هەموو هەواڵێك ئاگـادارن. برێ کاریش هەن، لە نامەدا جێگایان نابێتـەوە. ئیـتر دنیـا بـە دڵتـان دەبێـت. خـوا بتانپارێزێ.[1]

هاوپێچ لەگەڵ ئەم نامەیدا، دوو هەواڵنامەی‌تریشیان لەگەڵدا بووە:

١- لە رۆژنامەیەکی ئینگلیسدا چاپکراوە، کە هـەرچی کوردسـتانە، داویانـە بـە شـێخ عوبەیدوڵلا و جـەنابی ئەوانیش رازی‌بوون.

هەموو رۆژێك سەرباز و زەخـیرەی زۆر دێتـە سـلێمانی. نووسیبووشـی: (٧٠) تـابووریش دەبێ بدرێتە دەست شێخ. جگەلەمە هەواڵێکی‌تر نییە. بەڵام ئاشـکرایە ئـەم بـەهارە ئـاژاوە و شـەڕ و شـۆڕێکی گەورە بەرپا دەبێ. ئیتر خۆتان باشتر دەزانن. پێویستی بە وتنـی ئێمـەومانان نییە. خۆتان عەقڵتان هەیە.[2]

٢- ئەحمـــەدبەگی یاوەری جەنگیی سوڵتـان، دوای ئـەوەی (٣) رۆژ لـە ماڵـی شـێخ عوبەیدوڵلا ماوەتەوە و چەندان‌جار وتوویـژی نهێنیـی و دوو قوڵییـان کـردووە و دوای ئـەوەی شێخی ئەرخایەن کردووە؛ دوایی لەگەڵ شێخ قادری کوڕی و شێخ محەمەد سەعیدی برازای شێخ عوبەیدوڵلا گەیشتوونەتە رەواندز و قایمقامی ئەوێ، ئـەوەی پێویسـتی ڕێـز و حورمـەت بێت، بەجێی‌هێناوە و لە ماڵـی مستەفا بەگیش ئەسپێکیان بە رەختـی زیـوەوە پێشـکەش بـە کوڕی شێخ کردووە. هەر بـەوجۆرە لەوێشـەوە بـەرەو هـەولێر چـوون و لـەوێ بـە ڕێنوێنـی و ئامۆژگـاری ئەحـــەدبەگی یـاوەر، کۆبوونەوەیـەکیان بـەو سـەرۆك عەشـایەر و جـەماوەرە کردووە، کە پێشتر شـێخ عوبـەیدوڵلا لـە هـەموو ناوچەکانـەوە بانگهێشـتنی کـردوون و هـەر

---

[1] ئەمیرنیزام - ل ١٩٤-١٩٥

[2] ئەم هەواڵە کەسێك لە شاری سلێمانییەوە بۆ براکەی ناردووە، کە لە شاری «بانە» بووە (هـەمان سـەرچاوە - ل ١٩٥-١٩٦)

لەویش کە ناوەندی تەلگرافخانەیە، تەلگرافێکی تیژ و تەسەلیان بۆ خاوەنشکۆ، سوڵتان بە سکاڵا و گازندەوە، بەمجۆرە کردووە:

....بۆچی دەوڵەتی رووس، لایەنگریی لە کۆمەڵ و دینی خۆی، بۆ پشتیوانیی لەگەڵی قەرەباغ و سربستان کردووە. کەچی ئێوە، کە خەلیفەی موسڵمانانن، چۆن رازی دەبن دەوڵەتی عەجەم بۆ خزمەتی مەزهەبی خۆی، خوێنی ئێمە برێژێ وماڵمان تاڵان بکات و مەزهەبمان بگۆڕێ و لە نیشتمانی راستەقینەی خۆشمان ئاوارەمان بکات!؟"[1]

دەوڵەتی عوسمانیش ئەم تەلگرافەی کردووە بە بەڵگە و دەوڵەتە گەورەکانیشی کردووە بە پشتیوانی شێخ عوبەیدوڵڵا ....

دەوڵەتی ئینگلیس و پرووس و فەرانسەش بە ئاشکرا دەوڵەتی عوسمانییان دڵنیا کردووە، کە ئەگەر بێتو دەوڵەتی رووس لەم رووەوە لەگەڵ ئێراندا یەکبێت؛ ئەوا ئەم سێ دەوڵەتەی ئێمە، لەگەڵ ئێوە دەبینە یەك و دژی رووسیا جەنگ رادەگەیەنین.[2]

٦/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ کوردانی سەرسنوور

وادیارە شێخ عوبەیدوڵڵا نامەیتری بۆ زۆر لە سەرۆکخێڵەکان ناردووە، تا بۆ پێشواز و بەپیرەچوونی ئەحمەدبەگی یاوەری جەنگیی سوڵتان ئامادە بن و دیداری لەگەڵدا بکەن، کە ئەمەش نامەیەکیتری لەوجۆرەیە و بۆ کوردانی سەرسنووری نووسیوە:

"هێژایان. جوامێران و پشت و پەنای دۆستان و دڵسۆزانی راستەقینە. سڵاوی خوا لە هەمووتان. دوای پێراگەیاندنی سڵاوی تاسە و سۆز. هەرکات لە رووی خۆشەویستییەوە هەواڵی ئەم لایە بپرسن، سوپاس بۆ خوا، کارەکان لە لایەن پایەبەرزی دەوڵەتی باڵاوە، بە ئارەزووی خۆشەویستانە. لەم رۆژانەدا جەنابی بەختەوەر: ئەحمەدبەگی یاوەری حزووری هومایۆنی حەزرەتی شاهانە، خوا دەوڵەتی بپارێزێ؛ بۆ هەندێ کاروباری نهێنی، بۆ ئێرە نێردرابوو. هات و سوپاس بۆ خوا لە هەموو روویەکەوە کارەکان روو بە رێگە و بە گوێرەی مەبەستە. ئەگەر ناتەبایی خەڵکی کوردستان و بێسەبریی ئاوارەکان نەبێ، کار بە ئەنجام گەیشتووە و

---

[1] ئەمیرنیزام – ل ١٩٧

[2] ماوەیەك دوای کۆبوونەوەکەی هەولێر، نامەی رەسمیی دەوڵەتی عوسمانی بۆ هەمزاغا هاتووە؛ بکرێتە قایمقامی «پژدەر و بێتوێن» و رۆژانەش لەشکر و چەك و تەقەمەنی زۆریش لە دەوڵەتی عوسمانییەوە بۆ (سلێمانی) نێردراوە و کەسیش نەیزانیوە ئەم هەموو چەك و خۆراکەیان بۆچییە!؟... بەڵام سەرانی قاجار وایبۆچوون کە دەوڵەتی عوسمانی، پشتیوانیی بەپەلەی دەستپێکردنەوەی راپەڕینی شێخ دەکات.(ئەمیرنیزام – ل ٢٥٦)

جێبەجێ بووە. چونکە هەموو دەوڵەتان، حکومەتی عەجەمیان بە ناهەقدانەوە و هەقیان بە ئێمە داوە و بڕیار وایە کوردستان تەسلیمی خۆمان بکەن. لەبەرئەوەیە عەجەم شڵەژاون و هەوڵی دڵنەوایی ئاوارەکان دەدەن. هەڵبەت ئەوەندەی لە توانای ئێوەدا بێت، دەبێ هەوڵی یەکێتی و ئیتیفاقی کوردستانی ئەولا بدەن و ئاوارەکان تەقوییەت بکەن و ئامۆژگارییان بکەن کە ئارامبگرن و بێئارامیی نەکەن و بە درۆ و دەلەسەی ئێرانییەکان هەڵنەخەڵەتێن و هەرکەسیش بێئاگاداری و بێئیزنی ئێمە، هاتوچۆ بکات و بگەڕێتەوە، بە دوژمنی گەورەی ئێمە دادەنرێ.»[1]

٧/٢: تەقەللای کڕینی چەك و تەقەمەنی

هەر لەم ماوەیەدا شێخ عوبەیدوڵڵا بە نهێنی پێوەندی لەگەڵ ئەو مووچەخۆرە تورکانەی ناوچەکەدا کرد؛ کە ڕێزیان دەگرت. نوێنەرێکی خۆی ناردە لای قایمقامی شاتاخ و داوای لێکرد چەکی بۆ پەیدا بکات: «چیت پێدەکرێ بیکە و چەند تفەنگێکی مارتینی، کاپاخلی، سنێدێر، فینچیستیر، لە هەمووشیان زیاتر: مارتینیم بۆ بنێرە.»[2]

ئەم تەقەللا بەربڵاو و زۆرە،[3] دەریدەخەن کە شێخ چەند بە پەلە و پەرۆشەوە خەریکی دڵنەوایی و بەسەرکردنەوە و چەکدارکردنی جەماوەر و کۆکردنەوە و یەکخستنەوەیان بووە. بۆیە لە سەرەتای بەهاری ١٨٨١دا، خەلیفە سەیید محەمەد سەعیدی باوەڕپێکراوی خۆی ناردە لای کامساراکان، بەو نیازەی داوای لێبکات ڕێگا بەو کوردانە بدرێت کە لە تێشکانی ڕاپەڕینەکەدا، لە ئێرانەوە چووبوون بۆ ڕووسیا، بگەڕێنەوە بۆ هەکاری.[4]

لەوەدەچێ ئەو بەڵێنانەی ئەحمەدبەگی یاوەر بە خودی شێخ و بە ئامادەبوونی کۆبوونەوە فراوانەکەی هەولێری دابوون،[5] جێی بڕوا و دڵنیاکردنی شێخ عوبەیدوڵڵا و

---

[1] ابراهیم صفائی – مدارك تاریخی – ل ١١٣

[2] جەلیلی جەلیل، ل ١٤٧

[3] ئەمیرنیزام – ل ٢٤٨ (وەك هەواڵنێرەکانی ئەمیرنیزام دەڵێن: شێخ عوبەیدوڵڵا بەردەوام ئەو نامە و بانگەوازانەی بۆ هەموو لایەك ناردووە).

[4] جەلیلی جەلیل – ل ١٤٤

[5] لەو کۆبوونەوەیەدا زۆربەی سەرۆکخێڵەکانی گەرمیان و کوێستانی کوردستان ئامادەبوون و هەموو سوێند و تەڵاقیان خواردووە، کە هەموو یەکدڵ و یەکدەنگ، ستایشێکی زۆری شێخ عوبەیدوڵڵا یان کردووە و بۆ جارێکیتریش هەر ئەویان بە سەرۆك و ڕابەری خۆیان زانیوە و بە زوویی و بە کۆمەڵ لەشکر بۆ سەر کوردستانی ئێران بنێرنەوە.
شێخ عەبدولقادر ئەوەندە لەوە دڵنیا بووە، کە بە زوویی لەشکرکێشی بۆ سەر موکریان دەستپێدەکاتەوە؛ نامەی بۆ ناسیاوێکی خۆی بۆ سابلاغ ناردووە، تیایدا نووسیبووی: ئەو (٦٠) تمەنە قەرزەی لەسەرمە،

سەرانیتری کورد بووبن. چونکە هەر دوای کۆبوونەوەکەی هەولێر، شێخ عەبدولقادر بە نیازی بەسەرکردنەوەی عەشایەرەکانی ناوچەی کۆیە و پژدەر و رێکخستنەوەیان، سەردانی کۆیە و پژدەری کردووە و لەوێشەوە چۆتە بیتوێن و ماوەیەك میوانی «مامەند ئاغای پیران بووە.[1]

دوای سەردانەکەی شێخ عەبدولقادر بۆ ناوچەکانی سەرسنووری ئێران – عوسمانی، حەسەنعەلیخان لە (١٨٨١/٣/٩ز)دا، هەواڵ بە سەرانی قاجار دەگەیەنێ، کە بڕیار بووە شێخ عوبەیدوڵلا خۆیشی لە سەرەتای بەهاردا سەردانی رەواندز بکات و دیدەنی ئەو خێڵە رەوەندانە بکات، کە لە کوێستانەکانی ئەو ناوە، خەریکی هاوێنەخۆرن.[2]

ئەم بەرنامەی سەردانانەی شێخ عوبەیدوڵلا و شێخ عەبدولقادر و لایەنگرەکانیان بۆ لای سەرۆكخێڵە کوردەکانی: پژدەر، بیتوێن، کۆیە، هەولێر و رەواندز... ئاوردانەوەیەکی تازەی شێخ عوبەیدوڵلایە، لە کوردانی باشووری خۆرئاوا، کە ئەم بەشەی کوردستان، لە چاو بەشداریی کوردانی بندەستی قاجاری و باکوور، لە راپەڕینی پێشوودا، کەمتر بووە. دیارە شێخ عوبەیدوڵلا ئەمجارە دەیەوێ ئەم ناوچانەش بخاتە بەر تاقیکردنەوە و بەکارهێنان.

٨/٢: بڕوای شێخ عوبەیدوڵلا بە دەوڵەتی عوسمانی؛

بڵاوکردنەوەی ئەو نامە و راگەیاندنە زۆرەی بۆ سەرۆك خێڵ و لایەنگرەکانی خۆی (کە بە پێی ئەو چەند نامەیە، ئەوانیش هەر بۆ کوردانی باشووری خۆرئاوا بوون)، چەند بۆچوون و لێکدانەوەیەك هەڵدەگرن:

١– رەنگە سۆنگەی تێشکانی راپەڕینەکە، لای جەماوەری کوردستان، بەوە لێك درابێتەوە، کە گەلی کورد پشتیوانێکی لە لایەن دەوڵەتێکی زلهێزەوە نەبووە، بۆیە وەك گەلانی (باڵکان) سەرکەوتن دەستەبەر ناکات. لەبەرئەوە ئەگەر سەرنجبدەین شێخ عوبەیدوڵلا دڵنیایان دەکات، کە دەوڵەتانی ئینگلیس و پرووس و فەرانسە بە گشتی و دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی، پشتیوانیان لێدەکات.

هەندێکیم بۆ ناردییت و ئەویتری کەلام دەمێنێ، بۆ خۆم بە زوویی دێم بۆ ساباڵخ و دەتدەمەوە (ئەمیر نیزام– ل٢٦٥).

سەیر ئەوەیە، بە چاولێکەریی لە کۆبوونەوەکەی هەولێر، سەرانی قاجاریش رۆژی (١٨٨١/٣/٢٧ز) کۆبوونەوەیەکی فراوانیان بە خەڵکی ساباڵخ و گەورە پیاوانی ناوچەکە کردووە و سوێند و بەڵێنیان لێوەرگرتوون، کە یارمەتی و هاوکاری شێخ عوبەیدوڵلا نەکەن (میرزا نیزام – ل ٢٦٦).

[1] ئەمیرنیزام– ل ٢٦٣

[2] هەمان سەرچاوە – ل ٢٣٧

٢- لەوەدەچێ شێخ عوبەیدوڵڵا خۆیشی تا رادەیەك بڕوای بە قسە و بەڵێن و بڕیارەکانی دەوڵەتی عوسمانی کردبێت.

کاربەدەستانی تورکیاش ئەم ماوەیە بە گەرمیی و بە ئاشکرا هاتوچۆی شێخیان دەکرد. کە دیاربوو چەند مەبەستێکیان هەبوو:

١- تا شێخ عوبەیدوڵڵا ئارام و دڵنیا بکەنەوە و رازیبکەن بچێت بۆ ئەستەمووڵ.

٢- تا وەك ئامرازێکی گوشار، بەرامبەر ئێران بەکاریبهێنن و داواکانی خۆیانی پێ جێبەجێ بکەن.

ئەم سیاسەتی خۆنزیکردنەوەیەی دەوڵەتی عوسمانی لە شێخ عوبەیدوڵڵا، سەرنجی چاودێرێکی سیاسی وەك «ئابۆت»ی بە جۆرێك بۆ لای خۆی راکێشا، تا ئابۆت وا بیربکاتەوە، کە تورکیا دەیەوێ چارەی سیاسی کێشەی کوردستانی عوسمانی بکات.

ئابۆت لەمبارەیەوە دەڵێ: «لەوانەیە بابیعالی بە شتێکی بەکەڵك و گونجاوی بزانێت کە ددان بە شێخدا بنێت وەك سەرۆکێکی کورد؛ بە مەرجێك بتوانێت راگرتنی نیزام لەناو خێڵە کوردەکاندا دەستەبەر بکات و باج و خەراجی ساڵانەی تەواویش بە سوڵتان بدات. لە لایەکیتریشەوە لەوانە نییە بە تەواوی پێشبینییەکی ناڕاست بێت، کە شێخ لە ئاکامدا بخوازێت خۆی لە فەرمانڕەوایی تورکی لابدات، یان ئەو گوشارەی لە ئەورووپا خراوەتە سەر بابیعالی، دۆخێکی وای هێناوەتە کایەوە، کە بە هۆیەوە تەرەفەکەی بەرامبەر بخوازێت گۆرانکارییەك بخولقێنێ».[1]

لە سەرەتای مانگی مایسی ١٨٨١دا، دەوڵەتی عوسمانی، لەسەر پێشپێری شێخ عوبەیدوڵڵا، نارەزایینامەیەکیان دا بە ئێران، لەسەرئەوەی پێرەوانی مەزهەبی سوننی لە ئێران دەچەوسێنرێنەوە... ئێرانیش بەم نارەزایینامانە، زۆر تووڕە دەبوو.

هاوکات تورکیا داوا و بانگهێشتنی شێخ عوبەیدوڵڵای بۆ ئەستەمووڵ دووپاتە دەکردەوە. شێخیش بە بیانووی نەخۆشبوونییەوە خۆی دوادەخست. ئەوسا تورکیا دڵنیابوو، کە شێخ بە ئاسانی و بە خۆشیی بە دەنگیانەوە ناچێت. بۆیە خۆیان لێگرژ کرد و بە ناوی سوڵتانەوە بە توندی داوایان لێکرد، کە دەبێ بچێت بۆ ئەستەمووڵ... ئێران هەستی بەم ئاڵوگۆڕە کرد و داوای سزادانی شێخیان لە تورکیا دووپات کردەوە. تورکیا بە دەم داواکردنی شێخەوە بۆ ئەستەمووڵ، هێز و لەشکری زیادەیان لە دەوری هەکاری کۆدەکردەوە و ئێرانیشیان ئاگادار کرد، کە ئەگەر بچنە سەر شێخ و لەدەستیان هەڵات، سنوورەکانی ئێران قایم بکەن.[2]

---

[1] لە تاریکییەوە بۆ رووناکی ل ١٢٩ – هاوپێچی (٤)ی نامەی ژمارە (٧٧)

[2] ئەمیرنیزام – ل ٣٢٣

٩/٢: بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەموول

لەدواییدا لە رۆژی (١٨٨١/٦/٤ز)دا، لە ئەنجامی زۆر لێکردن و سەرکردنە سەری، ناچاربوو بچێت بۆ لای سوڵتان[١].

رەنگە تا رادەیەك شێخ عوبەیدوڵلا هەقیبووبێت بروا بە کاربەدەستانی عوسمانی بهێنێ. چونکە وەك ((وەفایی شاعیر لە دووتوێی بیرەوەرییەکانی خۆیدا بە وردی بۆمان دەگێڕێتەوە، کاربەدەستانی عوسمانی بە چ ڕێز و نەوازش و شکۆ و پێشواز و دەبدەبەیەکی شاهانەوە، شێخیان لەگەڵ خۆیاندا بۆ ئەستەموول بردووە.[٢]

وەفایی لەمبارەیەوە دەڵێ :

((دەوڵەتی خاوەنشکۆ، بە ناچاری ئەو زاتەیان بۆ ئەستەموول خواست. لەبەرئەوەش جێبەجێکردنی ئەمری خەلیفەی ئیسلام شتێکی پێویست بوو، ئەو زاتەش لە خاکی شەمزینانی نیشتمانەوە لەگەڵ کۆمەڵێك لە کەس و کاری ڕێکەوت.

هەتا گەیشتنی ئەو زاتە بە کەناری زەریا، شار بە شار و قۆناغ بە قۆناغ، لە هەموو لایەکەوە سوارە و پیادە، بەلای کەمەوە (٥-٦) هەزار مورید و لایەنگر بۆ پێشواز و زیارەتی دەهاتن. بەتایبەت سەربازی دەوڵەت، دەستەدەستە بەوپەڕی ڕێزەوە شاربەشار لەتەك ئەو زاتەدا بوون... دوای گەیشتنی بە کەناری زەریا، بە فرمانی خەلیفەی خاوەنشکۆ(خوا دەوڵەت و شەوکەوتی بپارێزێ)، پاپۆڕی بەناوی (پیاڵە)یان بۆ سوارکردنی ئەو زاتە هێنا و لەگەڵ هاوڕێکانیدا سواربوون و گەیشتنە کەناری ئەستەموول. لەویش گشت سادات و خانەدان و گەورە پیاوانی شار، لەگەڵ سەربازی دەوڵەتدا هاتنە پێشواز و لە نزیك سەرای دەوڵەت و لە نێوانماڵەکانی خاوەنشکۆدا، دەستەماڵێکی تایبەتییان بۆ ئەو زاتە و هاوسەفەرەکانی دیاریکرد و تیایدا نیشتەجێ بوون. لە لایەن پایەبەرز خەلیفەی خاوەنشکۆوە، بە رادەیەك ڕێزی گەورەیی و مەزنایەتی ئەو زاتە گیرابوو، لە هەموو دەوڵەتانی دەرەوە، چ خۆرهەڵات و چ خۆرئاوا، ناوبانگی ئەم ڕێزگرتنە دەنگی دابووەوە.[٣]

---

[١] هەمان سەرچاوە – ل ٤٠٤

[٢] بەلام ئیعتمادوسەڵتەنە، کە خۆی لە کاتی شۆڕشی ١٨٨٠دا سەرلەشکری دەوڵەتی ئێران بووە لە قوڵی ئازەربایجان، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا نووسیویتی: ((رۆژی هەینی پێنجەمی جمادیالثانی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨١/٥/٤) بەپێی هەواڵێك کە ((فەیروون))ی نۆکەری میرزا سەعیدخان – وەزیری دەرەوەی ئێران، وەك مزگێنی هێنابووی، دەڵێ : شێخ عوبەیدوڵلا لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانییەوە بە گیراویی بۆ ئەستەموول برا و لە بەرامبەر ئەم مزگێنییەدا، شاڵێکیان بە دیاری بە فەیرووز و نازناوی ((خانی))یشیان پێبەخشی. شا – ش زۆر دڵشاد بوو)). (شرح‌حال رجال ایران – قرنهای ١٢، ١٣، ١٤ – مهدی بامداد – جلد ١ – ص ٤٢٠ – چاپ چهارم ١٣٧١ شمسی

[٣] بیرەوەرییەکانی وەفایی – ل ٥٩-٦٠

بەڵام ئەم ڕێزگرتن و پێشوازییە، هەر نزیکەی (٢) مانگ بووە، چونکە وەك (نیلسۆن) دەڵێت: دەرکەوت کە لە ئەستەموول میوان نییە و دەستبەسەرە![1]

١٠/٢ - هەڵاتن لە زیندان

بەمجۆرە شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆیدەرکەوت، گوێ بۆ خواستە سیاسییەکانی نەگیراوە.

بەڵام لەمکاتەدا کاربەدەستانی عوسمانی ویستیان کەڵك لەم ڕووداوە وەربگرن و وەك ئامرازێکی گوشار خستنە سەرئێران بەکاریبهێنن.

لە سەرەتای حوزەیرانی ١٨٨١دا، دووبارە لە لایەن شێخەوە، گلەیی و گازندەیان بە ئێران گەیاندووە، کە لە ئێراندا سوننی مەزهەب ئازار دەدرێن...[2]

لە ١٨٨١/١١/٢٤دا، فەخریبەگی گەورەباڵوێزی تورکیا لە تاران، داوای لە ئێران کرد کە هەر زیانێك لە ساڵانی (١٨٧٠، ١٨٧٦و١٨٨١)دا لە شێخ دراوە، بۆی ببژێرن. فەخری بەگ هەڕەشەی ئەوەی کرد، کە ئەگەر ئەم داوایە پەسەند نەکرێ، یان دوابخرێت، لەوانەیە ڕاپەرینێکی تازە ڕووبداتەوە.[3]

وەزیری دەرەوەی ئێرانیش (میرزا سەعیدخان)، بە پێی ئامۆژگاری زینوفیف، باڵوێزی ڕووسیا، داواکەی تورکیای پەسەند نەکرد، بە بیانووی ئەوەی، ئەو ناوچانەی شێخ داوایان دەکات، هیچی موڵکی ئەو نەبوون، بەڵکو هەندێکی بە کرێگرتوون و هەندێکیتریشی بە تاپۆی ساختە داگیرکردوون و لە ئەنجامی یاخیبوونەکەیدا، دەست بەسەر هەموویدا گیراوە.

ئێرانیش داوای بژاردنی ئەو زیانانەی دەکرد، کە بە هۆی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵلاّوە لێیکەوتووە.

بەڵام خواستەکانی شێخ عوبەیدوڵلاّ ، بۆ هەردوو دەوڵەتەکە، خواستی سیاسی بوون و هەردوو دەوڵەتەکەش دەیانکرد بە پەڵپ و بیانوو بۆ سەر یەکتری!

شێخ عوبەیدوڵلاّش بە پێچەوانەی بەرژەوەندی هەردوو دەوڵەتەکەوە، بەرنامەی خۆرزگارکردنی لەدەست هەردووکیان و پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردستان بوو! بۆیە کە زانی گوێ بۆ خواستە سیاسییەکانی ناگیرێت، کەوتە تەقەللای خۆدەربازکردن لە ئەستەموول و پێوەندیکردن بە شێخ عەبدولقادری کوڕییەوە.

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل١٥٠

[2] ئەمیرنیزام – ل ٤٠٤

[3] خالفین – ل ١٩٩

وەك وەفایی لە بیرەوەرییەكانیدا بۆمان دەگێڕێتەوە، شێخ عوبەیدوڵڵا ماوەی (١٠)مانگ[1] لە ئەستەمووڵدا بە دەستبەسەركراوی هێڵراوەتەوە[2] و دوای ئەو (١٠) مانگەش، سوڵتان بەو زاتەی وتووە: دەبێ بۆ حیجاز كۆچ بكەیت![3]

لە دوای ئەم هەواڵە، ئەو زاتەش (٣) شەو لە سەریەك بیری لەوە كردەوە، كە ئاخۆ رازیبێت كۆچ بۆ حیجاز بكات، یان نا؟! تا لە دواییدا ئەوەی بە چاك زانیوە، مل بۆ فرمانی سوڵتان نەدات و لەدەستیان هەڵبێت. بۆئەمەش جەژنی مانگی رەمەزانی ١٢٩٩ كۆچی(مانگی ١٨٨٢/٨ز) بە هەلزانی و لەناو خەڵكدا بڵاویكردەوە، كە بە درێژایی مانگی رەمەزان، خەریكی خواپەرستی و چلەكێشان دەبێ و تكایكرد دۆستان و لایەنگرانی لەو ماوەیەدا سەری لێنەدەن و نەچنە زیارەتی.[4]

هەر لەو ماوەیەدا بە پاسپۆرتێكی دروستكراو، بەناوی بازرگانەوە، ڤیزای رووسیای وەرگرت و لە بەرگی بازرگانێكدا، لە رێگەی زەریای رەش، تفلیس، یەریڤان، كارس، بایەزید، ئالاشگرد و گوندی قەراچیانەوە گەڕایەوە بۆ هەكاری و بۆ بارەگاكەی خۆی لە نەهری.[5]

هەر ئەوەندەش دەنگ بڵاوبووەوە، كە شێخ لە سەر سنوورەكانی رووسیا و توركیادا بەدیكراوە، كوردستان هاتە هەژین. گەلێك عەشیرەت، بۆئەوەی بەوپەڕی رێزەوە پێشوازی شێخ بكەن، هێزی چەكداریان پێكهێنا. شێخ عەبدولقادر بە چەندهەزار چەكدارەوە، بە پیر باوكییەوە چوو.[6]

---

[1] لە ماوەی ئەم (١٠) مانگەدا، بە قسەی وەفایی، شێخ عوبەیدوڵڵا و وەفایی چەندان نامەیان لە نێواندا گۆڕدراوەتەوە، كە شێخ بەردەوام داوا لە وەفایی دەكات بچێتە لای بۆ ئەستەمووڵ، كە بەداخەوە ئەو نامانە شوێنەواریان دیار نییە. (ئەوەی جێی سەرنجە شێخ عوبەیدوڵڵا ماوەی ساڵێك زیاتر لە ئەستەمووڵ بە دەستبەسەركراویی ماوەتەوە، نەك دە مانگ.)

[2] بەڵام بەگوێرەی بەڵگەنامەكان، شێخعوبەیدوڵڵاماوەی (١٠) مانگ زیاتر، بەڵكو ساڵێك زیاتریش، بە دەستبەسەری لە ئەستەمووڵ هێڵراوەتەوە.

[3] بیرەوەرییەكانی وەفایی – ل ٦١

[4] محەمەدرچا نصیری – ل (سی و پنج – مقدمە)

[5] وەك دەگێڕنەوە: دوای ئەوەی شێخ دەگاتە ناوچەی وان، دەگاتە هەر عەشیرەتێك، شەوێك میوانیان دەبێ و پەیمان تازە دەكەنەوە. شەوی ١٨٨٢/٨/١٧ز، لە ماڵی «تەمرئاغای گەورە و حاكمی موكری و شەوی (٨/١٨)یش لە ماڵی محەمەدخانی حاكمی میلان و شەوی دواتریش (١٨٨٢/٨/١٩) لە ماڵی یوسفخانی ئامۆزای دەرباسی خانی بەڕێوەبەری قەرە حەسار-ی قەڵەمڕەوی عوسمانی بووە. بەمجۆرە دەگەڕێ و پەیمان تازەدەكاتەوە و ئەوسا بەرەو ماڵی خۆی دەگەڕێتەوە (پاشكۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەی ژمارە: ٥٨٣)

[6] جەلیلی جەلیل – ل ١٥٢

١١/٢: ئێران و تورکیا دژی داخوازییەکانی شێخ عوبەیدوڵلان:

کاربەدەستانی ئێران کە هەواڵی هەلاتنی شێخیان بیست، زۆر شپرزە بوون و هاواریان لێ‌هەستا. سنوورەکانی ئێران – تورکیایان قایمترکرد و دیوارە نیوەرووخاوەکانی شوورەکەی ورمێیان لە ماوەیەکی کورتدا چاککردەوە. لە هەمانکاتیشدا هێزێکی گەورەی تورك بەرەو وان کەوتە رێ. لە ئەرزەرۆم و ئەرزنجانیشەوە (٤) بەتالیۆن و (١٤) تۆپی گەرۆك بەرەو وان رەوانەکران. دوایئەمەش هەر لەوانەوە (١٥) بەتالیۆنیتر، بە سەرۆکایەتی موسا پاشای کوندوف بەرەو هەکاری کەوتە رێ.[1]

هەردوو دەوڵەتی ئێران وعوسمانی، کەوتنەوە گلەیی و سەرکۆنەی یەکتری. ئێران گومانیدەکرد، کە شێخ عوبەیدوڵلا بە بێیارمەتی و هاوکاری و رێنوێنی تورکیا، نەیتوانیوە هەڵبێ و لەمبارەیەوە نامە و یادداشتنامەیەکی زۆر لە نێوانیاندا گۆڕدراونەتەوە. زۆربەی بەڵگەنامەکانی ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی ئێران تەرخانن بۆ ئەم بابەتە.[2]

١٢/٢: بەرنامەی ئەمجارەی شێخ عوبەیدوڵلا :

بە گوێرەی بەڵگەکانی بەردەست، وا دەردەکەوێ شێخ عوبەیدوڵلا لەم جارەیاندا هاوتەریب دوو مەبەستی پێکەوە پیادە کردبێت:

١- ئارامکردنەوەی ئێران و هەوڵی خۆنزیککردنەوە لە ئێران.

٢- پێبەپێی ئەمەش هەوڵی خۆئامادەکردن بۆ راپەڕین و کۆکردنەوەی هێز.

لە سەرەتای هەلاتنی شێخدا، چەندجارێك نوێنەر و راسپێردراوی خۆی ناردە لای کاربەدەستانی ئێران، تا هەستیان رابگرێ و بزانێ هەڵوێستی ئێران بەرامبەری چۆنە![3]

کاربەدەستان بە توندی دەستیان بە رووی نوێنەر و راسپێردراوەکانی شێخەوە نا... هەرچەندە کاربەدەستانی ئێران گومانیان لەوە هەبوو کە شێخ نیازی هێرش و پەلاماری نییە. بۆیە کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێرانیش، زۆر بە ترس و سڵ و گومانەوە، هەوڵدا و هەڵپەی ئەوەیان بوو بزانن شێخ بەرنامەی تازەی چییە. لەبەرئەوە نزیکەی دوو هەفتە دوای هەلاتنی شێخ لە زیندان، کارگێری وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران لە «وان» بەتایبەتی راسپێردراوی ناردۆتە لای شێخ عوبەیدوڵلا، تا لێی بپرسن: «لەبەرچی و بە چ خەیاڵێك هەلاتووە؟!».[4] دوایئەویش ئیمامجومعەی ورمێیان راسپاردووە، تا پرسیاری هەڵوێستی شێخ

---

[1] هەمان سەرچاوە – ل ١٥٤

[2] بۆ نموونە، بنوارە پاشکۆی ژمارە ١، بەڵگەنامەکانی (٥٨٢ تا ٦٠٩)

[3] بنوارە پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ٥٩٤

[4] پاشکۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩٣

بەرامبەر ئێران بکات. ئیمامجومعەش لەوبارەیەوە نامەی بۆ «شێخ عەبدولکەریم»ی دۆستی شێخ عوبەیدوڵڵا ناردووە. ئەویش نامەیەکی بەم ناوەڕۆکە بۆ نووسیوەتەوە:

«...سەبارەت بە گەڕانەوەی حەزرەتی شێخ عوبەیدوڵڵای پایەبەرز – گیانم فیدای‌بێت – پرسیارتان لێکردبووم؛ دەبێ بڵێم کە ئەو جەنابە گەڕاوەتەوە و تەشریفی بۆ (نوچە) بردووە و بۆ خۆم چوومە خزمەتی و بە خزمەتی گەیشتم. هەرچۆنێك گەڕابێتەوە، بەختەوەرانە ئەوەندەی دۆستدار و لایەنگر لە کوردستان و تەنانەت لە ئەستەموولیش و لە هەموو وڵاتی ئیسلامیدا هەیە، کە منەتباری کەس نەبێت. لە سایەی خواوە تەشریفی بۆ هەر شوێنی بردووە، تێکڕا ئەو خەڵکەی ئەوێ، بەجۆرێك سام و گەورەیی شێخ لە دڵیان نیشتووە، کە بە حورمەتێکی زۆرەوە تا گەیشتۆتە نەهری، بەڕێیان کردووە... (٦) هەزار و بگرە زیاتریش، سوارە و پیادەی عەشایەر لە خزمەتیدا بوون.

بە مەرحەمەتی خوای دلۆڤان، لەوپەڕی بەدەماخیدایە. بەڵام چونکە بەندە خێرخوازیی دەوڵەتی ئێران بە ئەرکی سەرشانی خۆم دەزانم، حەزدەکەم گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێران، هەلومەرجێك سازبکەن، بۆئەوەی نێوانی خۆیان و شێخ خۆش‌بکەنەوە و ئاشتیی بکەوێتە نێوانیانەوە، تا سنوورەکان هێمن ببنەوە و هەژاران و لێقەوماوان، ژیانێکی ئاسوودەیان بۆ دابین‌بکرێ؛ ئەگینا دیارە کەڵکێك لە هێز کۆکردنەوە نایەتەبەر. ئەگەرچی من ئاگادارییم لە داروباری شێخ نییە، بەڵام ئەگەر جەنابتان لای خۆتانەوە، هەوڵی ئاشتبوونەوە بدەیت، ئەوە منیش دەتوانم لێرەوە هەلومەرج بڕەخسێنم و کارێکی وا بکەم، ئاشتی بە هەموو مانای وشەوە، لە نێوان هەردوولادا سەقامگیر بێت و خەڵکی هەژاری سنوورەکان نیشتەجێ ببنەوە. ئەگەریش بەم‌شێوەیە نەبێت، هەرگیز ئەم خەڵکانە، بە زۆری هێز کۆکردنەوە و شەڕ، بێدەنگ نابن. لەسەر ئێمەمانانیش پێویستە بەر لە هەڵگیرساندنەوەی کێشەیەکی نوێ، هەوڵی چارەسەرکردن و پێشگریی ئەو کێشەیە بدەین و شوێنەواری ناکۆکییەکان بسڕینەوە»[1]

١٣/٢: نامەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ میرزا موحسین

هەر بەم نەفەسە، شێخ عوبەیدوڵڵاش خۆی نامەیەکی بۆ «میرزا موحسین»[2] ناردووە:

«پیاوی نزیکی بارەگای بەرزی شا؛ دۆستی میهرەبانم.

---

[1] بنوارە پاشکۆی ژمارە ٢، بەڵگەنامەی ژمارە (١١١)

[2] رەنگە یەکێك بێت لە پیاوە نزیکەکانی دەرباری قاجار، یان گەورە پیاوێکی شاری ورمێ بێت.

پاش عەرزی دوعاگۆیی. ئەوە بیستم لەبەر هەندێ بەرژەوەندی دەوڵەت، تەشریفتان بۆ ئەم (محاڵی دە شت)ە هێناوە، بۆیە بە پێویستمزانی نوێنەری تایبەتی خۆم بنێرم و ئەحوالپرسیێ بکەم و بیرەوەرییەك بەیاد بێنمەوە.

ئەگەرچی دوای ئەوە، دژایەتی کەوتە نێوان من و دەوڵەتی ئێرانەوە. بەڵام دیسانیش هەرکەس عاقڵ بێت، دەزانێ کە لە هیچ حاڵێکدا من زیانی ئێرانم مەبەست نەبووە... لە سەرەتاوە لە (کۆر) لە گوندی (گردوان)،[1] جەنابی شوجاعدەولە، هەرلەخۆیەوە (٤٨) کەسی لە سەرۆك عەشایەری قەتڵوعام کرد و بایی (٥٠)هەزار تمەنیشی بە تاڵان برد. لە کاتێکدا هەرئەوڕۆژەش دەمتوانی تۆڵەی خۆم و دین و لەبەینچووەکانم بکەمەوە. بەڵام بە پێی لەبەرچاوگرتنی مافی دۆستایەتی لە مێژین لەگەڵ مەملەکەتی ئێران، رازی‌نەبووم خراپە بکرێ و بۆ کوژاندنەوەی ئاگری شەڕ و شۆڕەکەش، نوێنەری تایبەتی خۆم: سەیید حەسەنی ساببلاخیم ناردە تاران و بە تەواوی بۆ ئەمیندارانی دەوڵەتی ئێرانم روونکردەوە، کە ئەم فیتنە گەورەیە بەجۆرێك چارەسەر بکرێ. چونکە لێم‌روونە، عەشایەری کوردستان لە بەرامبەر تۆڵەسەندنەوەدا بێدەنگ دانانیشن. دەترسم لە داهاتوودا ببێتە هۆی شەڕوشۆڕ و پشێویی.

کەچی خوالێخۆشبوو: سویاسالار، راسپێردراوەکەی منی بە درۆ و قسەی بێ‌ماناوە ناردەوە و ماوەی (١٠-١٢) ساڵ جڵەوی عەشایەرم گرت و نەمهێشت ئاژاوە بەرپابکەن. تا ناچاریی کوردان گەیشتە سەر ئێسقان. پاشان عەشایەری مامش[2] هاتن و (لەمبەرەوە) چەند تاوانکارییەکیان کرد، ساڵی رابووردوش ئەو کارەساتەیان خولقاند؛ کە خوا دەزانێ کارەساتی محاڵی میاندواو، بە ئاگاداریی بەندە نەبووە و من هەرگیز بەوە رازی‌نەبووم، عەشایەری (ئەوبەر) ئەمەیان لە خۆیانەوە و لەبەر خاتری خۆیان کرد. هاتنیشم بۆ ورمێ، لەبەر دامرکاندنەوەی ئاگری هەڵایساو بوو. دەموت: نەوەك لێرەش وەك میاندواو بکەن. هەموو عالەم دەزانێ، دوای تێشکانی هێزەکانی ئیقبالدەولە و گرتنی تۆپەکانی و ئابلۆقەی شاری ورمێ، بە دوای لەشکردا چووم، تا کارەساتی میاندواو دووبارە نەکرێتەوە. چونکە ئەگەر بە نیازی شەڕ چووبام، هەموو گەورەپیاوان و سەیید و پیاوماقووڵانی شار، لە دەروازەی شارەوە بە پیرمەوە هاتن، بۆچی هیچیانم نەگرت؟!

---

[1] دەکەوێتە مەرگەوەڕ، بەرامبەر گوندی «دزە»ی مەرگەوەڕ.

[2] شێخ عوبەیدوڵڵا لێرەدا زۆر زیرەکانە ناوی مامش دێنێ، چونکە سەرۆکەکانی ئەو خێڵە، زیانی زۆریان لە هێزی راپەڕیندا. بۆیە شێخ دەیەوێ لە تۆڵەی ئەوەدا، دڵی دەوڵەتیان بەرامبەر رەشبکات.

ئیقبالّدموله داوای لێخۆشبوون و مۆڵەتی کرد؛ تا له شار بچێته دەرەوە و لەشکری ئێمە بچێته ناو شار، ئەی بۆ من لەشکرم نەنارده ناو شار؟! ئەی بۆ له هەموو گوندێك له گوندەکانی ورمێ، دوو و سێ سەربازم دانا، تا ئاگاداریی بکەن، نەوەك کەسێکی ناو لەشکرەکه خراپه بکات! له گوندی عەسکەرئاوا لەشکری تەیموورخان بەجۆرێك تێکشکان، که ئەگەر لەشکری ئێمه دوایانبکەوتنایه، کەسیان لێدەرنەدەچوو. ئەی بۆ نەمهێشت شوێنیان بکەون!؟ هەموو عالەم دەزانێ له کارەساتی – عەسکەرئاوا له پێشدا نامەی دڵنیابوونم بۆ ناردبوون، تا وەك گوندەکانی ورمێ، کەس دەستدرێژییان نەکاتە سەر. کەچێ له کاتی هاتنی تەیمووخاندا، خەڵکی گوندی ناوبراو، به دنەدانی تەیموورخان، بەریان به لەشکری ئێمه گرت و شەریان لەگەڵدا کردین. کاری خۆیان بوو... دوکەڵەکه چووە چاوی خۆیانەوە و بووە هۆی تاڵانکردنی خۆیان... ئێرانی دەست له هیچ ناپارێزن. زۆر بێئینسافن. ئەگینا تەیموورخان، که گوایه بۆ یارمەتی ورمێ هاتبوو و منیش له دوژمنانی ئەو بووم، ئاخۆ کاولکارییەکانی ئەو، بۆ گوندەکانی ورمێ، زیاتربووە، یان هی لەشکری ئێمە؟!

ئێستاش وا له ئەستەموول گەڕاومەتەوە. دەمەوێ هیچ دڵئێشەیەك له نێوان ئێمه و دەوڵەتی مەزنی ئێراندا نەمێنێ. چونکه به تەنگ ئەوەوەم: قەرەبووی کەموکووڕیی و ژیاندنەوەی رابووردوو بکرێت.. جگەلەمە، هەندێ راسپاردەشم به دەمیی به هەڵگری نامەدا ناردووە؛ عەرزتان بکات. هیوادارم به گوێچکەی دڵسۆزانه بیبیستن.» [1]

بەڵام کاربەدەستانی قاجاری و له سەروویانەوە ناسرەدینشا، زۆر رەق و توند وەڵامی ئەم هەڵوێستەی شێخیان دایەوە.[2] شێخ عوبەیدوڵڵاش شانبەشانی ئەم تەقەللایانە، خەریکی کۆکردنەوەی خەڵك و ئامادەکردنیان و رێکخستنیان بوو.

له (١٨٨٢/١٠/٤ز)دا، شێخ عەبدولقادر به (٤٠٠) کەسەوە هەڵمەتی بردبووە سەر «هورەمار» و گرتبووی و (٢٠) بەننای رێگەوبان و قەڵا و بورج و بار چاککردنەوەی لەگەڵ خۆیدا بردبووە ئەو ناوچەیه و خەریکی رێگەوبان چاککردن و دەستپێداهێنانەوەی قەڵا و بورج و بارەکانی ناوچەکه بووە. دوو نانەوایشی لەگەڵ خۆیدا بردوته هورەمار و دووکانی نانەوایی بۆ دامەزراندوون، تا رۆژانه نان بۆ ئەو خەڵکه زۆرەی لەشکرەکەی شێخ بکەن.[3]

---

[1] پاشکۆی ژماره (١) – بەڵگەنامەی ژماره (٥٩٩)

[2] پاشکۆی ژماره (١)، بەڵگەنامەی ژماره (٥٩٤)

[3] هەمان پاشکۆ، بەڵگەنامەی ژماره (٦٠١)

١٤/٢: دواگرتن و بردنی بێگەڕانەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

سوڵتانی عوسمانیش، کۆلۆنێل یوسف بەگی ناردە لای شێخ عوبەیدوڵلا ، بەو نیازەی بە شێوەیەکی رەسمیی داوای لێبکات واز لە خۆئامادەکردنی جەنگیی بهێنێ. بەلام یوسف بەگ لە هەوڵدانەکەیدا نەگەیشتە ئەنجام.[1]

لە ناوەڕاستی مانگی ١٨٨٢/٨دا، کەمال بەگ، سێیەم سکرتێری سوڵتان هاتە وان، تا شێخ رازیبکات لە یەکێك لە شارە پیرۆزەکانی وڵاتی عەرەب دابنیشێت. بەلام شێخ گوێی پێنەدا و لە قەلای هوورەمار خۆی قایمکرد. هێزەکانی عوسمانی ئابلۆقەی قەلاکەیاندا.[2]

شێخ عوبەیدوڵلا رازیبوو بچێتە مووسڵ دابنیشێت، بەلام دیسان بۆئەمەش بیانووی دەهێنایەوە و پەلەی نەبوو. لە هەمانکاتیشدا مەبەستی بوو داواکانی عوسمانی، بێ خوێنڕشتن جێبەجێ بکات. بەلام ئابلۆقەدانی قەلاکە (١٨) رۆژ درێژەیکێشا و لە ئەنجامی بۆردومانێکی بێوچاندا، رووخا و تەپی. ئەم قەلایە ئەوەندە سەخت بوو، وەك رۆژنامەی مشاك نووسیبووی: «لەسەر جۆری دروستکردنی، هەراوهوریایەکی زۆری پەیداکرد و گەیشتە ئەو رادەیەی سەرنجی رۆژنامەکانی ئەورووپا رابکێشێت.»[3]

قەلاکە داگیرکرا و هێزە چەکدارەکانی تورك بە فرمانی بابیعالی و سەرکردایەتی کامیل بەگ و مستەفا نەعیمپاشا، لە «٧ی زیالحەجە ١٢٩٩ کۆچی(١٨٨٢/١٠/٢١)دا، شێخیان بە دیل گرت و بە هێزێکی گەورەوە، لەگەل (١٠٠) خێزانی لایەنگری، رەوانەی مووسڵ کرا.[4]

لە ١٨٨٢/١١/٢٧دا، گەیاندیانە مووسڵ.[5]

شێخ داوایکرد هەر لە مووسڵ نیشتەجێ بێت، بەلام گوشاری بەردەوام و خواستی تورکیاش لەوەدابوو دوورتری بخەنەوە. شێخ هەتا ١٨٨٢/١٢/١٤،[6] لە مووسڵ مایەوە.

---

[1] جەلیلی جەلیل – ل ١٥٥

[2] هەمان سەرچاوە – ل ١٥٥

[3] جەلیلی جەلیل – ل ١٥٦

[4] هەمان سەرچاوە – ل ١٥٦. بەلام ئێعتمادوسەڵتەنە لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا دەڵێت: ٢٧ شەوالی ١٢٩٩ کۆچی واتە ١٨٨٢/٩/١١ شێخ عوبەیدوڵلا لەلایەن سوڵتانی عوسمانییەوە گیرا و رەوانەی مەدینە کرا. (شرححال رجال ایران – جلد ١ – ص ٤٢١)

[5] پاشکۆی ژمارە (١)، بەلگەنامەی ژمارە (٦٠٧).

[6] هەمان پاشکۆ، بەلگەنامەی ژمارە (٦٠٦).

له ۱۸۸۲/۱۲/۲۳دا،[1]له بابیعالی‌یەوە فرمان بە کامیل‌بەگ کرا، کە شێخ بەرەو (مەدینە) رەوانە بکات. ئەویش لە مووسڵەوە[2] شێخی رەوانەی ئەسکەندەروونە کرد و دواییش بۆ بەیرووت و لەوێشەوە بۆ حیجاز دوور خرایەوە و لەوێ لە ((تائیف نیشتەجێ بوو، تا ساڵی داهاتوو، کە شێخ لە رۆژی عارفەی ئەو ساڵەدا، بۆ زیارەتی حەج چووە و هەر رۆژی عارفەش بە نەخۆشی ((رشانەوە ، لە تەمەنی ٥٣ ساڵیدا کۆچی دوایی کردووە.

ئەمەش مانای وایە رۆژی کۆچی دوایی شێخ عوبەیدوڵلا دەبێتە: ((٩ی زی‌الحەجەی ۱۳۰۰ی کۆچی – ۱۸۸۳/۱۰/۱۲ز .

سێ رۆژیش دوای مەرگی خۆی، هاوسەرەکەی و کوڕێکی،[3]بە هەمان نەخۆشیی، کۆچی دوایی دەکەن و لە گۆڕستانی ((موعەللا))ی مەککەی پیرۆزدا، لە نزیک گلکۆی دایکی بەڕێزی حەزرەتی محەمەد(د.خ) لە پاڵ یەکتریدا دەنێژرێن.[4]

---

[1] هەمان پاشکۆ، بەڵگەنامەی ژمارە (٦٠٨).

[2] چۆنێتی بردنی شێخ لە نەهرییەوە بۆ مووسڵ و دواتریش بۆ ئەسکەندەروونە، لە بەڵگەنامەکانی رووسیدا بە درێژی باسی لێوەکراوە،(بنواڕە: جەلیلی جەلیل – راپەڕینی کوردەکان – پاشکۆ).

[3] داخم ناچێ لەم جێگەیەی بیرەوەرییەکانی وەفایی‌دا نووسرابوو: ((سێ رۆژیش دوای خۆی، هاوسەرەکەی و ((کوڕی رەشیدی))... بۆیە لە کاتی تەرجەمەکەیدا ((کوڕی رەشید))م بە ((شێخ محەمەد سدیق)) لێکدابووەوە و لە پێشەکی تەرجەمەی ((بیرەوەرییەکانی وەفایی))دا هەروام نووسیبوو. کەچی کە دواتر لە سەرچاوەی جێی‌باوەڕ، بۆم دەرکەوت کە شێخ محەمەد سدیق لە مەککە کۆچی دوایی نەکردووە. بەڵام کاتێ ئەمەمزانی، کە کتێبی ناوبراوم خرابووە سەر (ترێس) و بۆ چاپخانە دەچوو. بۆیە ئەم هەڵە دەقۆزمەوە، تا ئەو هەڵەیەم راستبکەمەوە و داوای لێبوردن لە خوێنەرانیش بکەم. چونکە شێخ محەمەد سدیق، نەک هەر لەو ئاوارەبوونەی باوکیدا، لەگەڵیدا نەبووە بەڵکو هەرچەند مانگێك دوای تێشکانی راپەڕینەکە، خۆی لە سەرانی عوسمانی نزیك‌کردۆتەوە و بە یەکجارییش بە رێ و شوێنی باوکیدا نەچووە و هەر لەبەرئەمەش بووە، کە شێخ عوبەیدوڵلا زوو ناسیویتی و هەتا خۆی لە ژیاندا بووە، هەر شێخ عەبدولقادری بە جێگر و بروابێکراوی خۆی زانیوە. شێخ عەبدولقادریش، کە دواتر و دوای مەرگی باوکی و دایکی و دوای رووخانی ئیمپراتۆریی عوسمانی، رێگەی پێدرا بۆ ئەستەموول بگەڕێتەوە. دوای گەرانەوەی، لە ماوەی نێوان (۱۹۱۰–۱۹۲۰ز) بەشداریی کاریگەری لە پێکهێنانی رێکخراوی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتیدا کردووە و لە ساڵی (۱۹۲٥ز)یشدا، لە ئاکامی بەشداریکردنی لە شۆڕشی (۱۹۲٥ز)دا، کە لە سەرکردە درەوشاوەکانی ئەو شۆڕشە بووە و شێخ سەعیدی پیران رابەرایەتی کردووە. هێزەکانی تورك زۆر درندانە ئەو شۆڕشەیان سەرکوتکرد و رووناکبیرانی کوردستانی تورکیایان بە سەدان و بە هەزاران گرتن و کوشتن، یان لە سێدارەیان‌دان، کە شێخ عەبدولقادر(لە تەمەنی ٦٨ ساڵیدا) و سەیید محەمەدی کوڕی، لە رۆژی (۱۹۲٥/٥/۲٤ز)، لەگەڵ شێخ سەعیدی رابەری شۆڕشەکە و هەڤاڵانی‌تریاندا، لە تورکیا لە سێدارە دران.

[4] بیرەوەرییەکانی وەفایی، ل ٦٣

ئەنجام

لە چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم بەدواوە، واتە: لە نێوان هەردوو ڕێکەوتننامەی یەکەم (١٨٢٣) و دووەم (١٨٤٧)ی ئەرزەڕۆم، کە لە نێوان هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیدا مۆر کرا و گرژییەکانیانی خاو کردەوە، هەردوو دەوڵەت دەستیان کرد بە لەناوبردنی میرنشینە کوردییە نیمچە سەربەخۆکانی قەڵەمڕەوەکانیان و بەمەش ئەو هەندە ئازادییەی هەردوو بەشی کوردستانی بندەستی قاجاری و عوسمانی هەیانبوو، لە دەستیان دا و وەك کریس‌کۆچیرا دەڵێ: «کوردیان بێ‌سەر هێشتەوە» و هەردوو دەوڵەتەکەش لەجێی ئەو میرنشینانە، کاربەدەستی ناکوردیان دامەزراند، کە ئەم کاربەدەستانە بێئەوەی لە تایبەتمەندییەکانی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی، مێژوویی... کۆمەڵگەی کوردستان تێبگەن؛ کەوتنە بەڕێوەبردنێکی نەشارەزایانە و بێبەزەییانە و زاڵمانەی کوردستان و بە ئارەزووی خۆیان و بێ‌پەروا دەسەڵاتی چەوسێنەرانەی خۆیان و باج و سەرانەی زۆرتریان، ڕۆژدوای‌ڕۆژ هەڵکشاوتر دەکرد.

لەنێوان ئەو زوڵمە بێ‌سنوورەی کاربەدەستانی هەردوو دەوڵەت و بێ‌پشتیوان‌هێشتنەوەی جەماوەری کوردستاندا شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بە هۆی بنکەیەکی بەربڵاو و پێشینەی ئایینی بەهێز و زیرەکی دووربینانەی خۆی و لە ئاکامی بەتەنگەوەهاتن و بەپیرەوەچوونی داخوازیی و تەنگوچەڵەمەکانی خەڵکی کوردستانەوە، لە دەیەی (١٨٧٠ - ١٨٨٠) دەبێتە بەرجەستەترین کەسایەتی مەزن و درەوشاوەی کوردستان، کە جەماوەری کوردستان بە دەرەتان و تروسکەی هیوای خۆی بزانێ.

شێخ عوبەیدوڵڵا لەبەردەم گێروگرفتی کەڵەکەبووی خەڵك و زوڵمی بەردەوامی کاربەدەستانی قاجاری و عوسمانیدا، بە ئەرکی سەرشانی خۆی دەزانی ڕێگەچارەیەك بۆ ڕزگاری خەڵك بدۆزێتەوە.

لەم پێناوەشدا کە بە مێژووی شۆڕش و ڕاپەڕینە بەرودواکانی کورددا دەچێتەوە، دەگاتە ئەو ئەنجامەی دەبێ شێوازێکی تازەی خەباتی ڕزگاری بگیرێتەبەر و هاوکاتیش لە دەیەی (١٨٧٠ - ١٨٨٠)دا، گەلانی ئەورووپا لە بوارەکانی ئابووریی، سیاسیی، فەرهەنگیی و سپاییدا، بەخێرایی لە پێشکەوتندا بوون و (نەتەوە) دەبووە بنچینەی دروستکردنی دەوڵەت و لەم بوارەشدا گەلانی باڵکان بە هۆی پشتیوانیی ڕووسیاوە توانییان دەوڵەتی نەتەوەیی

پێك‌بهێنن، كه به چاولێكه‌ریی له‌م ده‌رفه‌ت و تاقیكردنه‌وه‌یه، گه‌لی ئه‌رمه‌نی هاوسێی دێرینه‌ی كورد، له دوا جه‌نگه‌كانی نێوان رووسیا – توركیادا و به‌تایبه‌تیش له جه‌نگی ١٨٧٧ – ١٨٧٨ ، به نهێنی و به ئاشكرا پشتیوانییان له هێرشی له‌شكری رووسیا، دژی ده‌وڵه‌تی عوسمانی كرد و به‌پێچه‌وانه‌شه‌وه گه‌لی كورد له‌هه‌مان ئه‌و جه‌نگانه و به‌تایبه‌تیش له دواجه‌نگی رووسی – عوسمانیدا، شێخ‌عوبه‌یدوڵلا به‌ده‌م بانگه‌وازی (غه‌زا و جیهاد)ی ده‌وڵه‌تی عوسمانییه‌وه ده‌چێ و پشتیوانیی له له‌شكری عوسمانی دژی رووسیا ده‌كات و جه‌نگه‌كه‌ش به تێكشاندنێكی گه‌وره‌ی ده‌وڵه‌تی عوسمانی دوایی دێت و به‌دوای‌خۆیدا برسێتیی و هه‌ژاریی و قات‌وقڕی و نه‌خۆشیی و په‌تایه‌كی له‌راده‌به‌ده‌ر ده‌هێنێ و ده‌بێته مایه‌ی بێزاریی و یاخیبوون و راپه‌ڕینی جه‌ماوه‌ر له زۆرجێگه‌ی ئیمپراتۆری عوسمانیدا و له هه‌مان كاتیشدا هه‌ر دوابه‌دوای برانه‌وه‌ی جه‌نگ، له سه‌ره‌تای به‌هاری ١٨٧٨ و له هه‌ردوو رێكه‌وتننامه‌ی سان‌ستیڤانۆ و به‌رلیندا، كه ئاكامه‌كانی جه‌نگه‌كه سه‌روبه‌ر ده‌كه‌ن، رووسیا له پاداشی ئه‌و چاكه‌یه‌دا، كه گه‌لی ئه‌رمه‌ن به‌رامبه‌ری كردووه، به‌سه‌ر توركیاوه ده‌یكاته مه‌رج، كه ده‌بێ ریفۆرمێكی شێوه ئۆتۆنۆمی له ناوچه ئه‌رمه‌ن‌نشینه‌كاندا بۆ گه‌لی ئه‌رمه‌ن جێبه‌جێ بكرێ و به‌وپێییه‌ش كه ئه‌و شوێنانه‌ی ئه‌رمه‌نه‌كان ده‌یانویست ئۆتۆنۆمی تێدا جێبه‌جێبكه‌ن، زۆربه‌ی كوردنشینه‌كانی قه‌ڵه‌مڕه‌وی عوسمانی بوو؛ ئه‌مه‌ش هه‌ڵوێستێكی دژواری بۆ كورد دروست‌ده‌كرد. چونكه دوای‌ئه‌وه‌ی رووسیا و ئینگلستان ئه‌م مه‌رجه‌یان له به‌ندی (٦١)ی كۆنگره‌ی به‌رلیندا ده‌چه‌سپێنن، ده‌وڵه‌تانی ئه‌وروپا و به‌تایبه‌تیش ئینگلستان پشتیوانیی ئه‌م مه‌رجه ده‌كه‌ن و گوشاری جێبه‌جێكردنی بۆ سه‌ر توركیا ده‌به‌ن.

توركیاش له‌مه زۆر بێزار و تووره ده‌بێ و گه‌لی ئه‌رمه‌ن به مایه‌ی ده‌ستێوه‌ردانی وڵاتانی ئه‌وروپا له كاروباری ناوخۆی ده‌زانێ‌و به‌دوای رێگه چاره‌یه‌كدا ده‌گه‌ڕێ، تا تۆڵه له ئه‌رمه‌ن بكاته‌وه. به‌ڵام چونكه له‌و كاته‌دا وڵاتانی ئه‌وروپا پشتیوانییان له ئه‌رمه‌ن ده‌كرد، نه‌یده‌وێرا خۆی راسته‌وخۆ تۆڵه‌یان لێبكاته‌وه، به‌ڵكو ده‌یویست ده‌رفه‌تی ئه‌و هه‌ڵچوون و خرۆشانه‌ی گه‌لی كورد بقۆزێته‌وه، كه كێشه‌كه‌ی له‌گه‌ڵ كێشه‌ی ئه‌رمه‌ندا ئاوقای یه‌كتر ده‌بوون و به‌مه‌ش له یه‌ك كاتدا دوو نیشانی پێكه‌وه ده‌پێكا و كوشتاری گه‌وره و خوێناوی له‌نێوانیاندا روویده‌دا.

شێخ عوبه‌یدوڵلاش بۆ به‌پیره‌وه‌چوونی ئه‌م بارودۆخه نوێیه، بانگهێشتنی سه‌رانی ناوچه جیاجیاكانی كوردستان بۆ باره‌گاكه‌ی خۆی له نه‌هری ده‌كات و دوای زنجیره‌كۆبوونه‌وه‌یه‌كی به‌رده‌وام، كه چه‌ندان مانگ ده‌خایه‌نێ ، به رابه‌ری و رێنوێنی شێخ‌عوبه‌یدوڵلاچه‌ند بڕیارێكی گرنگ ده‌درێ:

١– كاری سیاسیی و ده‌وڵه‌تاندنی كێشه‌ی ره‌وای كورد ده‌ستپێبكرێ، بۆئه‌وه‌ی به‌رله كۆكردنه‌وه‌ی هێز و له‌شكر، به رێگه‌ی دیالۆگ و ناردنی نوێنه‌ر و نامه بۆ لای باڵوێز و نوێنه‌رانی ئه‌روپا و رووسیا و ته‌نانه‌ت بۆ لای سه‌رانی قاجاری و عوسمانی؛ كێشه‌ی ره‌وای

کوردیان بخرێتە بەردەم و ئەو وێنە بەزۆر-ناشیرینکراوەی کورد، جوانتر نیشان بدەن، کە گەلی کورد نەتەوەیەکی ئازادی و ئاشتیخوازە و نایەوێ زیانی بۆ هیچکەس هەبێ و بۆ ئەوەش دڵنیابن شیاوی ئەوەیە، خۆی کاروباری خۆی بەڕێوەببات، بۆ ماوەیەکی دیاریکراو دەرفەتێك بە کورد بدرێ و تاقی بکرێتەوە. ئەوسا ئەگەر نەیتوانی خۆی بەڕێوەببات، یان زیانی بۆ دەرودراوسێی هەبوو، ئەوا ئامادەیە لە دادگایەکی نێودەوڵەتیدا دادگایی بکرێت.

٢- یەکەمین ڕێکخراوی سیاسیی کوردی، بە ناوی (یەکێتی کوردان)، یان (کۆمەڵی کوردان) دروست بکرێ.

٣- خەبات بۆ رزگاری لە دەسەڵاتی عوسمانی و قاجاری دەستپێبکرێ و لە هەردوو ئەو بەشەی کوردستاندا، دەوڵەتێکی سەربەخۆی کورد دروستبکرێ.

بۆ ئەنجامدانی ئەم بەرنامەیەش، لە سەرەتادا شێخعوبەیدوڵلاّ بەرنامەی رزگارکردنی کوردستانی بندەستی عوسمانی هەبوو. بەڵام دوای هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی کوردستان و بەو هۆیەوە کە دەوڵەتی عوسمانی، تازە لە جەنگێکی دۆڕاو ببۆوە و لەبەر زۆر هۆ (کە پێشتر باسکران)، بە چاكزانرا لەپێشدا شۆڕش لە کوردستانی ئێرانەوە دەستپێبکرێ و دوایی دەست بە ئازادکردنی کوردستانی عوسمانیش بکرێ.

لەم پێناوەدا لە کۆتایی مانگی (٩) و سەرەتای (١٠/١٨٨٠)دا، لە دوو قۆڵەوە لەشکری پێکهاتووی کورد لە جەماوەری هەموو ناوچەکانی کوردستان، کە نزیکەی (٣٠ تا ٤٠) هەزار کەس بوون، بە نیازی گرتن و ئازادکردنی کوردستانی ئێران، هێرشیان بۆ سەر موکریان و ئازەربایجان و ورمێ برد و لە سەرەتای هێرشدا لە قۆڵی موکریانەوە، کە شێخعەبدولقادر و هەمزاغای مەنگوور سەرکردایەتییان دەکرد، لەماوەیەکی زۆر کورتدا توانییان ناوچەیەکی فراوان: شنۆ، نەغەدە، سابڵاخ، میاندواو ئازاد بکەن. بەهیوای پێکهێنانی دەوڵەتی کوردستان، کاربەدەست بۆ ناوچە ئازادکراوەکان دادەنێن.

لە قۆڵی (ورمێ)ش کە شێخ عوبەیدوڵلاّ خۆی سەرکردایەتی دەکرد و بەرنامەی گرتنی شاری ورمێی بوو، دوای هێرش و پەلامار و شەڕ و تێهەڵچوونێکی سەخت و خوێناویی، کە نزیکەی مانگونیوێکی خایاند، هەردوو قۆڵەکەی موکریان و ورمێ، نەیانتوانی مەبەستەکانی خۆیان جێبەجێبکەن و هەردوو هێزەکە بەرودوا، لەدوای هەفتەی یەکەمی مانگی (١١/١٨٨٠) بەرەو مەرگەوەڕ و دواتر بەرەو نەهری پاشەکشێ دەکەن.

لەم شەڕانەدا، سەرەتا هەموو دانیشتووانی ناوچە عەجەمنشینەکانی میاندواو، مەراغە، بناو و ورمێ و دواتریش هەموو لەشکر و هەموو سەرانی بەرجەستەی لەشکری ئێرانی، لە سەرتاسەری ئێرانەوە بە پەلە کۆکرانەوە و ڕەوانەی قۆڵەکانی راپەڕین کران و بە رقێکی ئەستوورەوە، دژی هێزەکانی کورد شەڕیانکرد... پێبەپێی ئەمەش، دەرباری قاجاری بەپەلە و پەژارەوە کاری دیپلۆماسی بۆ رازیکردنی رووسیا و ئینگلستان دەستپێکرد؛ تا رووسیا لەشکر

بگەیەنێتە سنوورەکانی ئێران – تورکیا و هاوکاتیش رووسیا و ئینگلستان گوشار بخەنە سەر تورکیا، تا لە سەرکوتکردنی راپەرینەکەدا بەشدارییان بکات.

ئەم شۆرشە، جگەلەوەی لەبەر زۆر هۆ، بۆ ناوچەکانی ئەردەلان و کرماشان و هەورامان نەتەنییەوە و نەبووە راپەرینێکی سەرتاسەری هەموو کوردستانی بندەستی قاجاری، لە هەمانکاتیشدا هەموو ئەو ناوچانەش کە ئازادکرابوون، بەزوویی لەلایەن هێزەکانی دەوڵەتی ئێرانەوە سەندرانەوە؛ کە ئەگەر هۆیەکانی تێشکانی سەربازییانەی شۆرشەکە بەسەربکەینەوە، بەم ئەنجامانە دەگەین:

١– هەیئەتی ئەرکان، یان سەرکردایەتییەکی شارەزای زانستەکانی جەنگ و تەجرەبەی جەنگینی نیزامی نەبوو.

٢– لە دەستە و تیپی لەیەکچوودا، بێگوێدانە خێڵ و ناوچە، کۆنەکرابوونەوە و رێکنەخرابوون. بەڵکو هێزی هەر خێڵە پێکەوە بە فەرماندەیی سەرۆکی عەشیرەتەکان کۆببوونەوە.

٣– نە فەرماندەکانی هێزەکە و نە جەنگاوەرانی لەشکرەکە، مەشقی جەنگیی دانەدرابوون.

٤– چەکی قورسیان نەبوو. چەکەکانیتریان بە زۆری خراپ و بەشێکیشیان چەکی ئاگرداریان هەر نەبوو.

٥– خۆراك و جلوبەرگ و پێویستییەکانیتریان دەبوو لە لایەن خۆیانەوە دابینبکرێ.

٦– لەشکرێکی نارێکوپێك، مەشقنەدیو، بێدیسیپلین، بێتەجرەبە... بە ئارەزووی خۆیان کۆببوونەوە و بە ئارەزووی خۆیشیان بلاوەیان لێکرد.[1]

بلاوەلێکردنەکەش کە هەر زوو دەستیپێکرد، لەبەر دوو هۆ بوو:

١– لە سەرەتای هێرش و پەلاماردا بۆ سەر میاندواو و دەوروبەری، هێزەکانی کورد کەوتنە کوشتن و تالانی و شرەخۆری ئەو ناوچانە و خەریکبوون بە گواستنەوەی ئەو تالانییانەوە، کە ئەمە وایلێکردن هەرزوو بەرەکانی شەر بەجێبهێڵن و تالانییەکان بگەیەننە ناوچەکانی خۆیان.

٢– زۆر لە سەرۆکخێڵەکانی موکریان، بە نهێنی و بە ئاشکرا، لە پێش شۆرشەکە و لە گەرمەی شۆرشەکەدا، پێوەندییان بە لەشکری دەوڵەتی ئێرانەوە کردبوو، کە دوای خۆبەدەستەوەدانی هەر دەستەییێکیان، دەبوونە مایەی دلساردیی بەشدارانی شۆرش و چاولێکەریی بۆ سەرۆکخێڵ و خەڵکانیتریش.

بەلام لە رووی سیاسییەوە سەرکەوتن و ئالوگۆری تازەی هێنایە کایەوە:

---

[1] سالحمحەمەدئەمین، ل ١٦٨

١- شۆڕشی ١٨٨٠ وەرچەرخانێکی نوێ و هەمەلایەنەی سیاسیی، فەرهەنگیی، کۆمەڵایەتیی بوو بە سەر بزووتنەوەی کورددا هات. چونکە تێکرای بزووتنەوەکانی پێشووتری کورد، هەر لە راپەڕینی ئەمیرخانی برادۆست (١٦٠٩)، تا راپەڕین و شۆڕشەکانی نێوان چارەکی دووەمی سەدەی نۆزدەی میرانی: سۆران، بابان، بتلیس، بۆتان و ئەوانی دواتریش، کە لە دژی زوڵم و زۆرداریی عوسمانی و سەفەوی و قاجاری راساون؛ هەموویان ئەنجامی پێشخواردنەوە و تەقینەوەی ئەو هەستە مێژینەیەی گەلی کورد بوون کە پێشتر لە سەردەمی شەرەفخانی بتلیسی(١٥٤٣-١٦٠٤) و دواتریش لە سەردەمی ئەحمەدی خانی(١٦٥٠-١٧٠٧)دا، سەری هەڵدابوو. ئەم هەستەش بریتی بوو «لە هەستی خۆبەبێگانەزانین لە رۆم و عەجەم، هەستی خۆبەکوردزانین، هەستی پێویستی یەکبوون و پێکهێنانی دەوڵەتی کوردی بەهێز، کە کورد و کوردستان لە دەستدرێژی و ململانێی نارەوای ئەو دوو هێزە بێگانەیە بپارێزێ».[1] بەڵام لەبەر نەخەمڵین و نەرەخسان و« نەگەیشتنی هەلومەرجی ئابووری، کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی... ئەم هەستە هەروەك نەبوو بە ئایدۆلۆژیای چینی هەڵبژاردەی کۆمەڵ و نەیشبوو بە خواستی خەڵك و بزووتنەوەی جەماوەر»، تا لە دواچارەکی سەدەی نۆزدەدا « هاوزەمان لەگەڵ سەرکەوتنی نەتەوەکانی ئاڵمان و ئیتالیا، لە پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکگرتوودا و هاوزەمان لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەکانی باڵکان: بولگاریا، سرب، رۆمانی، یۆنان...دا، بۆ رزگاربوون لەژێردەستی تورك و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆ، لە ئەنجامی ئەو گۆڕانە ناوەکییە قووڵانەی لەرووی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسیی...یەوە بەسەر خەڵکی کوردستاندا هات، خەباتی کورد چووە قۆناغێکی نوێوە، کە دەگونجێ دابنرێ بە سەرەتای گۆڕانی «هەستی نەتەوەیی» بۆ «هۆشی نەتەوەیی» و دانانی بناغەی سەرەتا گشتییەکانی چوارچێوەی ستراتیژی کاری نەتەوەیی کورد، لەپێناوی رزگاری و یەکگرتنەوە و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆدا».[2]

٢- ئەم بەرنامە تازەیەی شێخ عوبەیدوڵڵا، مەترسییەکی گەورە و تازەشی بۆ هەردوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانی و تەنانەت بۆ وڵاتانی ئەوروپا و بەتایبەتیش بۆ ئینگلستان و رووسیا پەیدا کرد، کە شێخ عوبەیدوڵڵا بێ‌هەدادان تەقەللای دیپلۆماسییانەی ئەوەی لەگەڵیاندا دەدا قایلیان بکا پشتیوانیی لە داخوازییەکانی بکەن؛ چونکە بەدیهاتنی بەرنامەکەی شێخ‌عوبەیدوڵڵا دەبووە هۆی ئاڵوگۆڕێکی چاوەڕواننەکراو و نەزانراوی تازە، لە تەرازووی هێزەکانی ناوچەکە و ئەو ململانێ بەتینەی رووسیا و ئینگلستان، لەسەر ئارام و دامرکاو راگرتنی ئێران و ئیمپراتۆری عوسمانی هەیانبوو، کە ئەم دوو هێزەی رووسیا و ئینگلستانیش لەو رۆژگارەدا گەورەترین زلهێزی جیهان بوون. لەبەرئەوە بەرنامەکەی شێخ‌عوبەیدوڵڵا دەبووە تێکدانی تەرازووی هێزەکانی نێودەوڵەتیی، کە وەك ئابوت دەڵێ :

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل ١٥٢ - ١٥٣

[2] سالح‌محەمەد ئەمین، ل ١٥٢-١٥٣ (بە هەندێك دەستکارییەوە)

ئەم بەرنامەیەی شێخ عوبەیدوڵڵا دەبووە مایەی لەبەریەكترازانی ئیمپراتۆری عوسمانی و بزواندنی عەرەبەكانیش بۆئەوەی ئەوانیش داوای جیابوونەوە لە عوسمانی بكەن»[1] ... بۆیە گەورەباڵوێزی رووسیاش هەر سەبارەت بەم بەرنامەیەی شێخعوبەیدوڵڵا دەڵێ : «شێخ دژی گەورەگەورەكان هەنگاو هەڵدەگرێ»[2]

هەرلەبەرئەمەش بوو كە رووسیا و ئینگلستان، نەك هەر بەدەنگ بانگەوازە زۆرەكانی شێخەوە نەچوون، كە داوای لێدەكردن بۆ جێبەجێكردنی داخوازییەكانی كورد، ددانپیانانێكی نێودەوڵەتییان لێوەربگرێ؛ بەڵكو زۆر بەسەختی دژی داخوازییەكانی كورد ویستان و گەلەكۆمەكی نێودەوڵەتییان دەكرد.

بەڵام لە هەمانكاتیشدا شۆڕشی (١٨٨٠) سەرنجی دەوڵەتانی ئەورووپای بۆلای كێشەی كورد و گرنگیی جیۆپۆلیتیكی كوردستان راكێشا و لە جاران زیاتر بەچاوی بایەخپێدانەوە بنوارنە كوردستان، كە تەنانەت شۆڕشی (١٨٨٠) بووە هۆی ئەوەی وڵاتێكی وەكو ئەمەریكا ، بۆ یەكەمجار دەوڵەتی ئێران بەشێوەیەكی رەسمیی بناسێ و دوو ساڵ دواتر، لە ساڵی (١٨٨٢)دا، بەناوی: بەرگری و داكۆكی لە مافی مەسیحییەكانی ناوچەكە، نوێنەری خۆی بۆ ئێران بنێرێ[3]

بەواتەیەكیتر: ئەم شۆڕشەی (١٨٨٠) بووە مایەی ئاوردانەوەیەكی تازەی نێودەوڵەتیی لە كێشەی كورد، كە وەك ئابۆت دەڵێ : «ئەگەر تا ئەوكاتەش ئەورووپا دەنگی كێشەی كوردی نەبیستبێ، دەبێ ئاوری تازەی لێبدرێتەوە و لە دوارۆژدا حسابی ئەوە بكرێ، كە دەبێ لەگەڵ كوردستان چبكرێ؟»[4]

٣ - بزووتنەوەی كورد لە هەردوو بەشی بندەستی قاجاری و عوسمانیدا، لەدوای لەناوبردنی میرنشینەكانی كوردەوە، بۆ ماوەیەكی درێژ هێوربوونەوەیەكی بەسەردا هاتبوو. سەرانی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری خەریك بوو شێوە لەبیرچوونەوەیەكی كێشەی كوردیان بە سەر خۆیاندا دەهێنا. بەڵام ئەم شۆڕشە بۆ هەردوو دەوڵەتەكە وریاكردنەوە و بیرخستنەوەیەكی پێویستی لا دروست كردن، كە سەرانی عوسمانی هەر زوو كەوتبوونە خۆیان و دەیانویست بۆ بەرژەوەندی خۆیان، باوەشی درۆزنانە بۆ كورد بكەنەوە و لەپێش و لە گەرمەی شۆڕشەكەدا تەقەللای ئەوەیان دا، كێشەی كورد دژی ئەرمەن لەلایەك و لەلایەكیتریشەوە وەك گوشارێكیش بۆ هێنانەدی ئاوات و مەرجەكانی خۆیان، بەرامبەر ئێران بەكاربهێنن... دوای دامركاندنەوەی شۆڕشەكەش، سەران و میران و میرزادە و شێخ و مەلای كوردیان، لەخۆیان نزیكخستەوە و مووچەیان بۆ زۆریان برییەوە و دواتریش لە

---

[1] بنوارە پاشكۆی ژمارە (١٣)، نامەی ئابۆت بۆ گرانڤیل

[2] بنوارە پاشكۆی ژمارە (١)، بەڵگەنامەی ژمارە ٥٩١

[3] كریس كۆچێرا، ل ٢٧

[4] بنوارە پاشكۆی ژمارە (١٣)

ساڵی (١٨٨٥) بەدواوە، هێزێکی گەورەیان بەناوی: سوارەی حەمیدییە، لـێ‌پێکهێنان، کـە لە کاتی بەکارهێنانی ئەم هێزەدا بۆ سـەرکوت و دامرکاندنـەوەی شۆڕشـی گـەلانی باڵکـان و ئاشنایەتی‌پەیداکردنی ئەفسـەرانی کـوردی نـاو ریزەکـانی سـوارەی حەمیدییـە، لەگـەڵ ئەفسەرانی ناسیۆنالیزمی توركدا، هوشیاریی نەتەوەییان زیاتر گەشەی کرد و بەناو ریزەکـانی عەشایەر و شارەکانیشدا بڵاو دەبووەوە و... دواتریش رووناکبیرانی کـورد کەوتنـە دەرکردنـی رۆژنامـە بـە زمـانی کـوردی و پێکهێنـانی یانــە و رێکخــراوی سیاسـیی، کۆمەڵایــەتیی و فەرهەنگیی و دروستبوونی زنجیرە راپەڕین و شۆڕشەکانی چارەکی دووەمی سـەدەی بیسـت، کە دیارترینیان شۆڕشی (١٩٢٥) بـوو بـە سـەرکردایەتی «شـێخ سـەعیدی پـیران»ی هـەمان پەیڕەوی سەر بە رێبازگەی نەقشبەندی.

٤- ئەگەرچی دەوڵەتی عوسمانی لە دەمێکەوە و بــە تایبـەتیش لـەدوای برانـەوەی جـەنگی (١٨٧٨)ەوە، دەیویسـت لـە رێگـەی بـەگژداکردنی کـوردەوە، تۆڵـەی سـەخت لـە ئەرمــەن بکاتەوە، بەڵام شێخ‌عوبەیدوڵڵا زۆر هوشیارانە گەلـی کـوردی لـەم پلانـە پاراسـت و بـەهۆی گواستنەوەی جوگرافیای شۆڕشەکەوە، لە کوردستانی عوسـمانییەوە بۆ کوردسـتانی ئـێران، توانی (لە رۆژگاری خۆیدا) شانازیی دۆستایەتی کورد و ئەرمەن بپارێزێ.

بەڵام دواتر سەرانی عوسـمانی لـە رێگـەی سوارەی حەمیدییـەوە، ئـەو کۆنـە قینـەیان، بـە ئەرمەن رشت و لە چەند شاڵاوێکی بەربڵاوی درێژخایەندا، کـە دەبێتـە (٥) جـار: ١٨٩٤، ١٨٩٦، ١٩٠٥، ١٩١٥، ١٩١٨، قەتڵوعامێکی زۆر دڕندانــەیان لـە گەلـی ئەرمـەن کـرد... ئەمەش ئەوەی دەرخست کە ئەگەر دەسەڵاتی کورد بەدەست رێبەرانی خۆیەوە بوایـە، ئـەو چـەند شـاڵاوە دڕندانەیـەی بـەهۆی سـوارەی حەمیدییـەوە کرانـە سـەر ئەرمـەن، هــەرگیز روویان‌نەدەدا.

بەشی چوارەم
پاشکۆ

پاشـکۆی یەکەم : بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران(کتێبی زنجیره۳:گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی) ۲۵۹
پاشـکۆی دووەم : بەڵگەنامەکانی کتێبی : اسناد و مکاتبات تاریخی ایران(قاجاریه) جلد ۳ - دکتر محمد رضا نصیری ۳۵۵
پاشـکۆی سێیەم : نامەهای تاریخی(ابراهیم صفایی) ۳٦۵
پاشکۆی چوارەم : بەڵگەنامەکانی : مرکز اسناد ملی ایران - تهران ۳٦۹
پاشکۆی پێنجەم : افتتاح ناصری(علی اکبر سرهنگ) ۳۸۳
پاشکۆی شەشەم : شورش شیخ عبیدالله(علیخان گونەخان افشار) ۵۰۳
پاشکۆی حەوتەم : قیام شیخ عبیداله شمزینی در عهد ناصردین شاه (اسکندر غوریانس) ۵٤۹
پاشکۆی هەشتەم : یادداشتی(ابوالقاسم)ی کارگێری وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران لە سابلاغ.... ٦۰۳
پاشـکۆی نۆیەم : یادداشتی میرزا حەسەن مونشی ٦۱۱
پاشـکۆی دەیەم : یادداشتی عەلی ئەکبەر فەیز ٦۱۵
پاشـکۆی یازدە : سکاڵانامەی کوردانی ئاوارە ٦۲۱
پاشکۆی دووازدە : دوو نامەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی ٦۲۳
پاشکۆی سیازدە : نامەی ئابۆت بۆ گرانڤێل ٦۲٦
پاشکۆی چواردە : تەلگرافی میرزا حسەین خان(سوپاسالار) بۆ ناسرەدین شا ٦۳۱
پاشکۆی پازدە : بەیتی هەمزاغا ٦۳۳

پاشکۆی ژمارە (١)

بەڵگەکانی ئەرشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران

ئەم بەڵگانە لە بەرگی (٣)ی زنجیرە کتێبی «گزیدە اسناد سیاسی ایران و عثمانی» وەرگیراون، کە لە ساڵی ١٩٩٠ بە دواوە لەلایەن وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران «دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی» دەست بە چاپ و بڵاوکردنەوەیان کراوە و تا ئێستا (٧) زنجیرەیان لێ بڵاو بووەتەوە.

ئەم بەڵگانە (٧٢) دانەن و لەو بەشە سەربەخۆیە وەرگیراون، کە بە ناوی (مسئلە شیخ عبیداللە) و بە سەربەخۆ لە لاپەڕەکانی (٥٧١ تا ٧٦٨)ی زنجیرەی ناوبراودا بڵاو کراونەتەوە.

لە نێوان ئەم (٧٢) بەڵگەنامەیەدا، ژمارەی (١٦) بەڵگەیان تایبەتن بەو کێشە و گیروگرفتانەی پێش شۆڕشی(١٨٨٠)واتە ساڵانی (١٨٧٠ تا ١٨٨٠)ی نێوان شێخ عوبەیدوڵلا و دەوڵەتی ئێران، کە ئەمانەن:

٥٤٥، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٦٨، ١/٥٦٩، ٢/٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢. ئیتر ئەوانیتر هەموویان تەرخانن بۆ شۆڕشی ١٨٨٠.

ژمارەیەکیش لەم بەڵگانە مێژوویان بە سەرەوە نەبوو، یان هەڵە لە مێژووەکانیاندا هەبوون؛ ئەوانەشمان لە جێگەی خۆیاندا راستکردوونەتەوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٥

بابەت: کێشەی سنوور و شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٣/٥/١٧ ز (٢١ ربيع‌الاول ١٢٩٠ کۆچی – ٢٦ / ٣/ ١٢٥٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

لە باڵوێزی ئێرانەوە بۆ باڵوێزی باڵای عوسمانی

برووسکەی بەڕێز (موعینولمولك) باڵوێزی گەورەی دەوڵەتی باڵای خۆمان و ئەو وەڵامەی، کە بە فرمانی خاوەن شکۆ نووسرابوو، لە کۆڕی چاو پێکەوتنی دۆستانەدا، بە ئاگاداریی ئەو بەڕێزەم گەیاند. دەستبەجێ پێخۆشبوونی ئەو بەڕێزە و ئەوەی رابووردووم بە ئاگاداری خاوەن شکۆ گەیاند... دوای فەرمووده پڕ لە متمانەکانی خاوەن شکۆ سەبارەت بەو بەڕێزە، فرمانیان دا، ئەوەتان پێ‌رابگەیەنم، کە ناردنی راسپاردەی تایبەتی لەلایەن خاوەن‌شکۆوە، بە نامەی دۆستانەوە، کە لە برووسکەکەی بەڕێز (موعینولمولك) دەردەکەوت، دیاردەی ئەوپەڕی دۆستایەتی و مایەی شادمانیی خاوەن شکۆیە.

ئەگەر کۆمیسیۆنیش بۆ جیێبەجێکردن و راستکردنەوەی داهاتووی سنوور، لە هەردوولایەنەوە بە لەبەرچاوگرتنی هەلومەرجی پێویست پێك بێت، لەلایەن خاوەن شکۆوە پەسەندە و پشتیوانیی لێ‌دەکرێ. بەڵام هەروەك لە نووسراوەکەی خاوەن شکۆدا بە ئاگاداریتان گەیشت و لە دوورەوە برووسکە بۆ بابیعالی و باڵوێزی ئەم دەوڵەتە کرا، چارەسەری کارەکە ناکات. بە تایبەت لە رووی فەرمایشەکانی سوڵتان و گەورە باڵوێزی خۆمانەوە، کە لە قسەی شێخ دەگێڕنەوە و وا دەردەکەوێ کوردەکان لە بەهاردا هەموو بە یەکەوە بەڕێدەکەون. من ببم، یان نەبم، لە سەر شانی سوڵتانیی پێویستە، کە تا زووە، شێخ لە سنووری ئێمە دوور بخەنەوە، یان دڵنیامان بکەن، کە ئیتر لە ناو خاکی عوسمانییەوە هێرش ناکرێتە سەر خاکی ئێران. ئەگەر ئاوا نەبێ، چۆن بەم دەم و دەستە کۆمیسیۆن پێکدێ! یان نامەی خاوەن شکۆ و نێردراوی تایبەت دەگاتێ!؟ چونکە ئەمانە هەموویان پێویستییان بە وەختێکی زۆرە و ئێمەش بۆ هەردووکیان ئامادەین. بەڕێزتان لە رووی ئەوپەڕی خێرخوازیی و ئاگادارییەکی کە دەستتان خستووە و لەگەڵ ئەو فەرمایشانەی لە رۆژی مەولوودی حەزرەتی محەمەددا، لە زمانی موبارەکی بابیعالی بیستووتانە، بە برووسکە بابیعالی لەم بابەتانە ئاگادار بکەنەوە.

برووسکەیەکی ئاواش لە وەزارەتی دەرەوە، بۆ بەڕێز موعینولمولك، گەورە باڵوێز دەنێردرێ. لەوە زیاتریش بێزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٦

بابەت: ڕێگرتن لە دەستدرێژیی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەمووڵ و گەڕانەوەی بۆ نەهری – واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ ناسرەدین‌شا

بەسەرگەردی خاکی بەرێی موبارەکی هومایوونتان بم، هەر کە زیارەتی دەستخەتی هومایوونەتانم کرد، خێرا میرزا «مەهدی‌خان»م بۆ لای ئێلچی گەورە نارد و بە گوێرەی فرمان لە رووی نووسراوەکەوە ناوەڕۆکەکەیم تێگەیاند، داواشم لێکرد تا لێپرسراوێکی ناسراوی خۆیان بنێرێتە لای شێخی (واوا لێکراو)، تا بە توندی ڕێ لە هاتنی بگرێ. ئەویش وتبووی ئەگەر بۆ گەماڕۆی ورمێ بەرێ بکەوێ (کە جەنابیشتان لەو هەواڵە ئاگادارن)، لێپرسراوی باڵوێزخانەش هیچی لەگەڵ پێناکرێ و بگرە هەر ئەو لێپرسراوە، خۆیشی دەکەوێتە مەترسییەوە. بەڵام بە دڵنیاییەوە، بەڵێنی دابوو بە گورجی برووسکە بۆ ئەستەمووڵ و موشیری (وان) بەرێ بکات و جێبەجێکردنی ناوەڕۆکی دەستخەتی هومایوون ئاساتان بە پەرۆشەوە بە دەوڵەت و موشیری وان بگەیەنێت.

میرزا مەهدی‌خان سەبارەت بە ناردنی لێپرسراوێك، پێی داگرتبوو؛ کە تا فەرمایشی نامەی موبارەکتان بەجێ‌نەهێنێ نەگەڕێتەوە. چونکە میرزا مەهدی بۆی دەرکەوتبوو، کە هیچ لێپرسراوێکی عوسمانی، چ ناسراو، چ نەناسراو، لە باڵوێزخانەدا نین. بۆیە بۆی دەرکەوتبوو، کە پێداگرتنەکەی، لە سەروو توانای باڵوێزەوە بووە. بەڵام لەبارەی جەختکردن بۆ برووسکەناردن بۆ ئەستەمووڵ و وان و پەلە لێکردنیان لەسەرئەوەی، کە هەتا زووە، ریشی ئەم شێخە (واوا لێکراوە) بگرن و بیکێشنە دواوە؛ دریغی نەکردووە و ئێستاش کە سەعات دوو و نیوی دوای نیوەشەوە، لەوە زیاتر پرکێشی ناکەم و بەربەیان، بە هەر دژوارییەکیش بێت، میرزا مەهدی‌خان دەچێتە باڵوێزخانە، تا بزانێ ئێلچی گەورە، برووسکەکەی چۆن نووسیوە و هەر خۆیشی وەڵامەکەی لە ئێلچی گەورە وەردەگرێتەوە، تا بە پەلە جەنابتان ئاگادار بکاتەوە.

لە ئاخاوتنەکەدا روون نەبوو ئەم قسەیەی چۆن کردووە، کە لە هەواڵە تەلگرافییەکانی ئێوەدا، لای منەوە، گومانێکی تێدا نییە. بەڵام ئەم هەواڵە، لەگەڵ هەندێ هەواڵی‌تردا یەك ناگرنەوە و دەبووایە ئێلچی هەرچییەکی کردبایە، بە ئاگاداری ئێوەی هێژا گەیشتبا.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

جەنابی وەزیر. وا دیارە بە هەڵە تێگەیشتوون. گوایە لێرەوە، لە باڵوێزخانەی عوسمانییەوە لێپرسراوێك بچێت و ریشی شێخ بگرێ و بیگێڕێتەوە! بەڵکو نووسیبووم: لە ئەستەمووڵەوە فرمان بدرێ، لێپرسراوێکی سەربازیی جێی بروا، لە لەشکری (وان)ەوە بچێتە لای شێخ، تا پێشی پێ بگرێ و فرمانی سوڵتانی پێڕابگەیەنێت. هەڵبەتە دەبێ هەواڵەکە بۆ باڵوێز راست بکرێتەوە و لەو هەڵەیەی دەربێنن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٧

بابەت: هاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ سنووری ئێران

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەمووڵ و گەڕانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

بە قوربانی خاکی بەرێی گەوهەر ئاسای پیرۆزتان بم. دەستخەتی شای گەورە و فەرمانڕەوام زیارەت کرد و بووە هۆی شانازیم. پێش ئەوەش زیارەتی نامەکەتان بکەم، نامەیەکم ناردە خزمەتتان و تیایدا داواکاریی خۆم بۆ رێگە چارەی دووەم پێشکەش خاکی بەرێی موبارەکتان کردبوو. ئەگەرچی وادیارە پێش خوێندنەوەی نامەکەی من، جەنابتان لە مەسەلەکە گەیشتوون و فەرمووتانە؛ بەڵام دیسانیش بە پێویستم زانی دوو مەسەلەی دیکەش رابگەیەنم:

یەکەم: لە مەڕ هاتنی وەزیر موختاری رووس، ئەگەرچی هەر فرمانێکی موبارەکتان هەیە بیفەرموون، با دانیشتنەکەی پێ تێر و تەسەل بکەین و چاوپێکەوتنەکان وشك و بێگیان نەبێت.

دووەم: ئەو نامەیەی کە لەمەڕ وەڵامەکانی وەزیر موختاری ئینگلیس، ناردمە خزمەتتان، پێم مەرحەمەت بفەرموون، تا لە روویەوە برووسکەیەك بۆ (روکن‌الدولە) بنێردرێ، با ئەویش بۆ بەڵگە تۆماری بکات.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

لەلایەن منەوە رێز و خۆشەویستیم پێشکەش وەزیر موختاری رووس بکە و ئەحواڵی بپرسە. بە تایبەتی بڵێ کە زۆری پێخۆشە بتانبینێ. چونکە هەندێ فەرمایشی هەیە بۆتان. ئەمەیش بە دەمیی بڵێ و لەمەڕ هەڵاتووەکانی (شاسەوەن)یشەوە گفتوگۆ بکەن و لەو دەمگۆیەی هاتنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و هاتوچۆکردنیشی لە سنوورەکانی شاری (خۆی) و

(ئەواجیق)، کە ناوبانگی دەرکردووە؛ بپرسە و پێیان بڵێ لەگەڵ دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێراندا ناگونجێ. بەوە رازی بێت، کە ئەم شێخە سەگبابە بگەڕێتەوە سنووری ئێران و تیایدا هاتوچۆ بکات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٨

بابەت: شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەمووڵ و گەڕانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین‌شا

وەرگێڕدراوی برووسکەی میرزا ئاغاخان بە ئاگاداری همایۆن دەگات. لەوەی لە هەلومەرجێکی وادا عوسمانییەکان لە بوونی ئەمیر نیزام تۆقیون، گوایە شتێکی وتووە. چونکە چەند رۆژێك لەمەوبەر رۆژنامەی حاجی حەبیب بەگ، کە ئەمیر نیزام ناردبووی و بە عەرزی موبارەکیشتان گەیشت، باس لەم کردەوەیە دەکات. رەنگە لە بارودۆخێکی ئەوتۆدا سەردانی شێخ لەم ناوچەیە، بە جۆرێك چارەی خێرای بۆ لەبەرچاو گیرابێ. بیروڕای نۆکەرانت پوخت نین. بەڵام بۆ ئاگاداریتان زیانیشیان نییە. هەڵبەتە رای هەڵە و راستەقینە، رای ئێوەی مەزنە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

جەنابی وەزیر: خوا یار بێ سبەینێ کە هەینییە، دێمە شار. شەویش لە شاردەمێنمەوە. سەر لە بەیانی رۆژی شەممە، لە دەرباری گەورە خڕببنەوە. لەم بارەیەوە ئەرکی پێویست بە ئاگاداریتان دەگات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٤٩

بابەت: بڕینی سنوور، شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەمووڵ و گەڕانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین‌شا

بە قوربانی خاکی بەرپێی وەك گەوهەری پیرۆزتان بم.

دوای ئەوەی مۆڵەتم لە خزمەتتاندا وەرگرت، هەر کە گەیشتمەماڵەوە، باڵوێزی رووسم ئاگادار کرد. ئەویش هات. ئەوەندەی کە ڕێگەتان فەرمووبوو، قسەمان لەگەڵیدا کرد. باسی ژمارەی قشوون نەهاتە ئاراوە. وا دیارە مێژووی برووسکەی (وان)، پێش برووسکەکەی ئەوانە بۆ ئێمە. دیسان بە برووسکە لەوە دەکۆڵمەوە، با بزانم لە چ رۆژێکدا برووسکەی کۆنسوڵەکەیان گەیوەتە تفلیس!

راپۆرتی دانیشتن لەگەڵ باڵوێزی گەورە و هەروەها وەڵامەکانی ئەویشم لەگەڵ ئەمدا خستە بەر باس و لێکۆڵینەوە. لە وەڵامدا وتی: منیش هیوادارم هەر بەمجۆرە بێت. هەواڵێکی خۆشی پێ بوو، کە ئەم نۆکەرە گیان فیدایەت بە چاکی زانی خێرا پێت رابگەیەنێت:

ئەمرۆ مسیۆ غرس برووسکەیەکی لە رووی برووسکەکەی (نۆڤیکۆف) باڵوێزی گەورەی ئەستەموولەوە کردووە، کە دەڵێ: سوڵتان بە توندی لە دوای شێخی نارد، تا بێتە لای، بەڵام شێخ بەقسەی نەکردووە. کە بڕوای باڵوێزی گەورە لە برووسکەکەیدا ئەمە بووە، کە ئەگەر بێتو شێخ، ئەمجارە بگەڕێتەوە و سنوور ببەزێنێ و دەستدرێژیی بکات، یان ئاژاوە بنێتەوە، ئەوا ئەو هێزانەی دەوڵەتی عوسمانی، کە لە سنووردان، بە بێگومان و بە دڵنیاییەوە، بە توندی بەرهەڵستیان دەبن.

وەزیر موختار بەم هەواڵە زۆر گەشابووەوە و گێرانەوەیشی بە مزگێنی دەزانی. ئەم هەواڵەم تەنیا لەبەر ئاگاداری زاتی موبارەکتان راگەیاند. ئەمری پیرۆزتان لە سەر سەرمە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

جەنابی وەزیری دەرەوە. لەو شتانەی نووسیوتە، ئاگادار بووم. هەواڵی وەزیری موختاری رووس، کە سەبارەت بەبرووسکەکەی (غرس) داویتی، زۆر چاکە. بەڵام ئێوە هەرئێستا ئەم هەواڵە بە رەمز بۆ (موعینولولك) بنێرن و سبەینێ زووش بیدەن بە (مخبرالدولە)، تا بۆ ئەستەموولی بنێرێ و ئەوەش بنووسێ، کە ئەم هەواڵە، لە زمان (نۆڤیکۆف)ی وەزیر موختاری رووسەوە بێژراوە کە ئەویش لە رووی برووسکەکەی غرسەوە وەریگرتووە. ئێوەش کە باڵوێزی ئێمەن و لە ناو جەرگەی کارەکەدان، دەبووایە ئێوە زووتر لەم هەواڵە ئاگادار ببونایە و بە ئێمەتان رابگەیاندبایە. بۆ کەمتەرخەمیتان کردووە و راتان نەگەیاندووە!؟ برووسکەکە زوو بنێرن و پێیان رابگەیەنن، کە دەبێ زوو وەڵام بدەنەوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٠

بابەت: بەرگری لە ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای هەڵاتنی شێخ لە ئەستەموول و گەڕانەوەی بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مێژووی مانگی ٩ی ١٨٨٢ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین‌شا

فیدای خاکی بەرپێی وەك گەوهەرت بم. فەرموووبووتان هەڵە لەوەدا کراوە، کە باڵویزی عوسمانی لێرەوە لێپرسراوێك بنێرێت، تا پێش بە شێخ بگرێ. لە کاتێکدا دەبووایە لە ئەستەموولەوە برووسکەیەك بکەن، تا لەوێوە سەرکردایەتی لەشکر بنێردرێ. دوێنێ شەو، ئەم داخوازییانە لە گەورە باڵویز کرا. ئەویش دەستبەجێ فەرموودەی جەنابتانی بە ئەستەموول ڕاگەیاند و داکۆکی زۆری لەسەر بەجێهێنانی ئەمری موبارەکتان کردبوو. بۆ لە هەڵە دەرهێنانی باڵویزیش، بە فەرموودەی جەنابتان، هەر ئێستا، کە خۆرئاوا بووە، میرزا مەهدی‌خان بەڕێ کرا، تا باڵویز لەم داوایە ڕزگار بکات.

ئەمرۆ کە پێنج شەممەیە و پۆستی ئازەربایجانیش دەکەوێتە ڕێ و بەڵگە و نامەکانی ئەستەموولیش دەبات؛ شەرحێکم لەسەر ئەم بابەتە بۆ (معین‌الملك) نووسی، تا نامەکانی شێخ عوبەیدوڵڵاش، کە درابوونە باڵویزی عوسمانی، خودی نامەکان، یان وێنەکان بۆ ئەستەموول بەڕێ بکات. ئەو دوو فرماننامەیەش کە ئەسڵەکانیان نێردرابوون، نموونەکانیانیشم بە مۆری باڵویز مۆر کردووە و ژمارەی نامەیەکیش کە ئەوانەی لەگەڵدا ناردبوو؛ هەڵگرتوە و ناردم بۆ (معین‌الملك)، تا ئەسڵەکەی لەوێ وەربگرێت و بە خزمەت سوڵتانی بگەیەنێت. کاکڵی نامەی موبارەکیشتانم پێ نووسی و داکۆکیم لە سەر ناردنی ڕاسپێردراوی تایبەتی و دەستەبەر کردنی پێویستگەلی پاشەکشەی شێخ کردووە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین شا:

جەنابی وەزیر، زۆر چاکە، جا نازانم هەواڵتان لە سەفارەتی ڕووس، سەبارەت بە برووسکە کردنی فەرموودەی دەمیی هەیە، یان نا!؟ لەوبارەوەیەوە هەواڵ بپرسە و ئاگادارم بکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥١

بابەت: ناردنی فرمانی وەزارەت بۆ (٥) دەوڵەت و ناردنی بابەتی شێخ عوبەیدوللا

مێژوو: نییە (بەڵام دەبێ سەرەتای مانگی ١٠ و ١٨٨٠/١١ بێت)

کارتۆن: ١٤

دۆسییە: ١٢/ع

پێڕستی داخوازی وەزارەتی کاروباری دەرەوە

بە گوێرەی فرمانی گەورە و بەتوانا و مۆڵەتی شکۆداری هومایوونی پایەبەرز و سێبەری خوا (ڕۆحمان بە قوربانی بێت)، بە شانازییەوە بەدەست گەیشتنی ئەو ڕەشنووسەی خۆم ڕادەگەیەنم، کە بە وەزارەتی دەرەوەم پێشکەشکردووە و بۆ باڵوێزی ئەو (٥) دەوڵەتە نێردراوە، کە نارەزاییان دەربڕیوە،[1] تا هەرکاتێك پەسەندکرا، ئەوا (٥) نوسخە لە هەمان ڕەشنووس بە بێجیاوازیی بۆ باڵوێزانی ئەو (٥) دەوڵەتە بنێردرێ. ڕەشنووسێکیشم سەبارەت بەکێشەی شێخ عوبەیدوڵلا و کوردان بۆ باڵوێزەکانی هەر سێ دەوڵەتی عوسمانی و ڕووس و ئینگلیس ئامادەکردووە و هاوپێچ ناردمە خزمەتی بەرێتان، کە ئەگەر دەسکارییەکی پێویست بوو، شەرەفی ئەوەم هەبێت، بە قەڵەمە پڕ موعجیزە و موبارەکەکەتان چاکیان بکەن. ئەمرۆش دوو نوسخەم لەو ڕەشنووسە ئامادە کردووە و بۆ ئەوانەم ناردووە. فرمانی گەورەش بۆ جەنابتانە.

نەوابی حشمت‌الدوله، بارەگاکەی بۆ دەرەوەی دەروازەی ئەسپسوارییەکە گواستۆتەوە. سەبارەت بەدیداریان لەگەڵ گەورەباڵوێزدا، کە دوێنێ عەرزی بەرێێی هومایوون کرا، ئێستا داروبارەکە ئاڵوگۆڕی بەسەردا هاتووە و لەبارەی داوای لێبووردن، یان بڕیاری دیدارەکەوە، هەرکامێکیان کە جەنابتان بە پەسەندی دەزانن بیفەرموون. ئەم نۆکەرەتان جێبەجێی دەکات.

دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

١- جەنابی وەزیر. دیداری گەورەباڵوێز و حشمت‌الدوله زۆر لەجێی خۆیدایەتی. ئیتر جەنابتان بە هەرجۆرێك ئەو دوانە بە یەکتر دەگەیەنن؛ ڕاوێژەکە لای خۆتانە.

٢- نوسخەکان ڕاست و تەواون. بیاندەن؛ با بگەیەنرێن.

---

[1] واتە دەربارەی ڕاپەڕینەکەی کورد، نارەزاییان دەربڕیوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٢

بابەت: گرتنی شێخ عوبەیدوڵلاّ ، بە هاوکاری لەشکری ئێران و عوسمانی

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ بۆ نەهری. واتە: دەبێ مێژووی مانگی ١٢ی ١٨٨٠ بێت).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی ناسرەدین شا بۆ وەزیری دەرەوە

لە دوایین برووسکەی ئەمیر نیزام دا، وا دەردەکەوێ کە سپای عوسمانی بە رەنگاریی شێخیان پێ نەکراوە و لە هێزەکانی تۆقیون و هەروا گەڕاونەتەوە. شێخیش ئەمرۆ سبەی دەگەڕێتەوە شوێنەکەی خۆی لە ناو چیا. کەوابوو بە پەلە برووسکەیەکی توند وتیژ بۆ (معین‌الملك) لێبدەن و ئاگاداری بکەن تا هەر بەو توند و تیژییە بە گەورەباڵوێز رابگەیەنێت، کە سپای عوسمانی نەیانتوانیوە بەر بە شێخ بگرن.

زۆر سەیرە! کە سپای دەوڵەتی عوسمانی و فەرماندەکانی نەیانتوانیوە رێگە لە یاخییەکی واوا لێهاتوو بگرن، لە سنوور بپەڕێتەوە و خۆی بە ماڵیانلاّا بکات. ئەگەر لە کاتی ئاوادا دەوڵەتی عوسمانی، هێزێکی بەوجۆرەی لە سەر سنوورەکاندا بۆ بەرەنگاریی نییە؛ خۆ بە پێی رێکەوتنی نێوان دوو دەوڵەت، قۆشەنی هەردوولا یەکن و جیاوازییان نییە. کەوا بوو بهێڵن با لەشکری ئێران، لەگەڵ سپای عوسمانی، لە دوولاوە پەلاماری (ناوچیا)ی خانەی ئەو جەردە واوالێکراوە بدەن و دەستبەجێ باوکی بسووتێنن و گوێی‌بگرن. ئاشکرایە دوای سەرکوتکردنی ئەو ئاژاوەگێڕە و شێنەیی بوونەوەی سنوورەکان، لەشکری ئێران بێ‌دواکەوتن دەگەڕێتەوە خاکی خۆی... هەڵبەت هەروا کە نووسیویە، خێرا برووسکە بۆ (معین‌الملك) بکات و لەگەڵ گەورە بالیۆزدا قسە بکات و برووسکەکەش بۆ ئەمیرنیزام رەوانە بکات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٣

بابەت: دوورخستنەوەی کوڕانی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای گرتنی یەکەمجاری شێخ عوبەیدوڵڵا یە بۆ ئەستەموول. واتە: دەبێ مێژووی دوای مانگی ٦ی ١٨٨١ بێت.)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

بەسەرگەردی خۆڵی بەرپێی گەوهەر وێنەی پیرۆزتان بم. لە جەنابی ئەمیرنیزامەوە برووسکەیەك دەربارەی کوڕانی شێخ عوبەیدوڵڵا و ئەوانەوە گەیشتووە، کە لەگەڵ ئەم نامەیەدا دەینێرمە خزمەتی موبارەکتان (رۆحم بە قوربانت بێت).

چونکە ئەم نۆکەرە گیان فیدایەت لە ئاوەز و هۆشی موبارەکتان ئاگادارم و دەمزانی ئەمر دەکەن، کە ئەم بابەتە بە برووسکە بۆ ئەمیرولولك بنێردرێ؛ بۆیە بە گەیشتنی برووسکەکە، دەستبەجێ برووسکەیەکی رەمزی بۆ ئەستەموول کرا، کە ناوەرۆکی برووسکەی ئەمیرنیزامیشی لەگەڵدا بوو. موعینولولك ئەوجۆرەی پێویست بوو لەمەڕ داخوازی دوورخستنەوەی کوڕانی شێخی شەرانیی و شتەکانیتر، ئامۆژگاری کرا، تا چ بکا و روونووسی ئەو برووسکەیەی کە بۆ موعینەلمولکیش کراوە، لەگەڵ برووسکەکەی جەنابی ئەمیرنیزام دەنێرمە خزمەتی موبارەکتان (گیانم بە قوربانت بێت). برووسکەیەکی رەمزیشم بۆ میرزا ئاغاخانی کاربەدەستی وان نارد و ئەویشم لە ناوەرۆکی برووسکەکەی ئەمیرنیزام ئاگادار کرد. ئەو وەڵامەش کە بە برووسکەکەی ئەمیرنیزام دراوەتەوە، ئەوا دەینێرمە خزمەتی موبارەکتان.

ئەمری پیرۆزتان لە سەر سەرمە.

پەراوێز: (دەستخەتی ناسرەدین شا):

برووسکەکەی ئەمیرنیزامم بینی. قسەیەکی تازەی تێدا نییە. هەر ئەوەیە کە هەمیشە وتوومە، تا ئەم دوو کوڕە نەفرین کراوە، دەرنەکرێن و هەمزاغا تەسلیم ئێمە نەکەن، نەك هەر کارەکە ناتەواوە، بەڵکو هەروەك سەرەتا وایە. دەبێ بە هۆی باڵوێزەکان و موعینولولك و باڵوێزی رووسەوە زۆری بۆ بهێنن و کارەکە تەواو بکەن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٤

بابەت: خۆبەدەستەوەدانی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ نەهری. واتە: دەبێ دوای مانگی ٦ ی ١٨٨١ بێت).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی وەزارەتی دەرەوە بۆ باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەموول

روونووسی برووسکە رەمزییەکە بۆ موعینولمولك

سەبارەت بەچوونی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەموول، یان خۆبەدەستەوەدانی هەواڵ چییە؟. لە سنوورەکانی لای ئێمەوە، هیچ هەواڵێك نییە، جگە لەوەی کە کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی تەقەللا دەدەن لە رێگەی بەکارهێنانی هێزی سەربازیی، یان لە رێگەی ئامۆژگارییەوە، شێخ بهێننە ژێر فرمان. ئەویش تا ئێستا هەر دەستی دەستییان پێدەکات. ئەوانیش نەیانوێراوە ناچاری بکەن. لەشکر و لێپرسراوانی هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و عوسمانیش لە بێباکیی و کات بە فیرۆدانی ئەم شێخە (واوا لێکراوە)، دەستەوەستان و گیرۆدە داماون. ماوەیەکە ئێوە هەواڵی خۆبەدەستەوەدانی ئەوتان بە برووسکە راگەیاندووە، کەچی هیچ شوێنەوارێکی نییە، ئەگەر شتێك بوو دەستبەجێ ئاگادارمان بکەن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٥

بابەت: پاراستنی سنوور لە دەستدرێژیی شێخ عوبەیدوڵڵا و کوردەکان

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ نەهری)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی وەزیری دەرەوە بۆ ناسرەدین شا

رۆژنامەی چاوپێکەوتن و ئاخاوتنی نۆکەرتان لەگەڵ گەورە باڵوێزی عوسمانی. ئەمرۆ سەعاتێك پێش خۆرئاوا بوون، باڵوێزی مەزنی عوسمانی هاتە دیتنی نۆکەرتان. لە دوتوێی ئاخاوتنەکەیدا رایگەیاند، کە لە بابیعالییەوە برووسکەیەکی بەمجۆرەی بە دەست گەیشتووە:

هەموو برووسکەکانتانمان بە دەست گەیشتووە. پارێزگارییەك کە سەبارەت بە پاشای خاوەنشکۆ خواستبووتان، بە جێدەهێندرێ. بەڵام بریاری پاراستنی داهاتووی سنوورەکان بە پێی مەرج، بەستراوەتەوە بە دوایی هاتنی کێشەی یۆنان ـەوە.

مەبەستی باڵوێزی مەزن ئەوەیە، کە بڕیار وابوو بۆ پاراستنی سنوورەکان لە دەستدرێژیی شێخ و کوردەکان، بڕیاری نووسراو لە وەزارەتی دەرەوە بۆ موعینولمولك لە ئەستەموول و لە باڵوێزخانەی گەورەوە بۆ وەزارەتی دەرەوە لە تاران دەربچێت. چی لەوەش باشترە کە

بەدیهاتنی ئەو دوو دۆزە، بە هۆی نامەی سوڵتانەوە بێت، کە بە راسپێردراوێکی تایبەتیدا دەینێرن و دەڵێ کە من برووسکەیەکم بۆ ئەستەموول کردووە، وا باشە ئێوەیش برووسکەیەکی لەو جۆرە بۆ موعینولولك بکەن.

ناردنی نامە و راسپاردنی هاورێیەکی تایبەت، هۆی رەزامەندیی هومایۆن دێنێتە دی. هەڵبەتە ناوەرۆکی نامەکە دەستەبەری پەیمانی پارێزگارییەك دەکات کە جەنابی همایۆن خواستبوویان. ئێوەش لێکۆڵینەوەی پێویست بکەن. ئەوسا ئێمەش لە چۆنێتی نامەکە و سەعاتی بەرێکەوتنی راسپێردراوەکە ئاگادار بکەن.

دەستکەوتی وتووێژی باڵوێزی مەزن، هەر ئەوانە بوون، کە عەرزم کردن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٦

بابەت: گرتنی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: (تەنیا ٢٢ی جمادیالاولی بە بێ ساڵ پێوەیە)، کە دیارە دەبێ (٢٢ی جمادی الاولی ساڵی ١٢٩٨ کۆچی بێت. بەم پێیەش مێژووەکەی دەبێتە: ١٨٨١/٤/٢٢ ز).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەموولەوە بۆ وەزارەتی دەرەوە

سوپاس بۆ خوا، لە سایەی سەری همایۆنەوە کارەکان جێبەجێ دەبن. ئێستا وەزیری دەرەوە، بە پێی فرمانی جەنابتان هاتە لام و وتی: گرتن و هێنانی شێخ دەرچووە. ئەگەر بێتو مل نەدات، چەکی لەگەڵدا بە کار دەهێنرێ. بۆیە ئەگەر شێخ هاناتان بۆ بهێنێ، وەڵامتان چییە؟ وتم بە هۆی برووسکەوە پرسیار دەکەم. بەڵام بێگومان پشتیوانیی لێناکرێت. بێ دواکەوتن وەڵام بنێرنەوە و بە ئازەربایجانیش رابگەیەنن ئامادەبن. چونکە لەوانەیە شێخ خۆی تێکەڵ خەڵك بکات و هەڵبێ.

سوپاس بۆ خوا، پاش چەند مانگێك هەناسەیەکی ئۆخەیم هەڵکێشا

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٧

بابەت: دەربڕینی رەزامەندیی لە تاراندنی شێخ

مێژوو: نییە (دوای کشانەوەی شێخ بۆ نەهری دەبێ دوای مانگی ٤ی ١٨٨١ بێت).

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی ناسرەدین شا بۆ، وەزیری دەرەوە

جەنابی وەزیر، برووسکەکانی ئەمیرنیزام و رۆژنامەی میرزا جەوادخانم خوێندەوە. زۆر چاکە، بە ئەمیر نیزام رابگەیەنن خێرا هەواڵەکان بەرێ بکات. بۆی بنووسن، دەزانن بە چ

جۆرێك سەبارەت بە تاراندنی ئەو واوالیهـاتووە، بەرامبەر بە دەوڵەتی عوسمانی، دەبێ ڕەزامەندیمان دەرببڕین. ئەویش خۆی لای گەورەباڵوێز ڕەزامەندی خۆی دەربـبڕێ. هەڵبەت دەبێ دەستخۆشانەش بەو کاربەدەستانە و بەرپرسانەی عوسمانی بوترێ، کـە لـەم پێناوەدا هەوڵیانداوە.

بۆ ئاگـاداری وەزارەتـی دەرەوە و ئـەمیرنیزام، پێش بـە دەسـت گەیشتنی ئـەم نامـە و برووسکانەی ئێوە، نامەیەکم بۆ نووسیون. دیارە سەرنجتان داوەتێ. ڕەوانە و حاڵـی بکرێ.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٨

بابەت: تاراندنی کوڕەکانی شێخ و بە چۆکداهێنانی عوبەیدوڵلاّ و ناردنی بۆ ئەستەموول

مێژوو: (بەڵگەکە مێژووی نیە، بەڵام مێژووی برووسـکەکە دەبێتـە: ١٨٨١/٧/٢٥ واتـە: ٢٨ی شەعبانی ١٢٩٨ کۆچی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی کارگێڕی ئێران لە وان بۆ وەزارەتی دەرەوە

بە پێی فرمانی جەنابتان چاوم بە والـی پاشا کـەوت و سـەبارەت بـەم شـتانە لەگـەڵیدا ئاخاوتم: بڕیارنامەی نێوان دوو دەوڵەت، تاراندنی کوڕەکـانی شـێخ، پشـکنینی ناوچەکـەی ئێسـتایان، گرتـن و خۆبەدەسـتەوەدانی هـەمزاغا و شـوێنەکەی، کـە لـە سـەرەڕێی نزیـك سەردەشت هەڵکەوتووە، هـەلاّتنی سـدیق، وتووێـژی موعینولمولـك بـاڵوێزی گـەورە، لەگـەڵ وەزیری دەرەوە و سەرۆك وەزیرانی دەوڵەتی عوسمانیدا و ناردنی فرمانێك بـە موشیرپاشـادا، تا ئەوانە بە دەست بهێنێ. لەگەڵـی ئاخاوتم و وتم ئەگەر کوڕەکانی و هەمزاغا نـەڕۆن، کـار ناتەواوە و بگرە لە سەرەتاش خراپتر دەبێ.

بە ئاشکرا نەیوت بڕیاری ناردنی کوڕەکانی شێخ لە بەرژەوەندی نییە، بەڵکو وتی ئەوانە لە دەسەلاّتی خودی سوڵتاندایە. دەبێ بەڕاوێژ و وریاییەوە کـار بکـرێ. (١٠) ڕۆژیتـر شـێخ دەگاتە ئەستەموول، لە گرتن و ناردنی کوڕەکانیدا پەلە مەکـەن، چـاك وایـە لەسـەرخۆ کـار بکەن.

دوایی چوومە لای موشیرپاشا و چاوم پێکەوت. دەیوت بە پێـی فرمـان شـێخمان نـارد. دڵنیاشین کە نایەڵن بگەڕێتەوە. بەڵام نازانین چی لەگەڵ دەکەن و بۆ کوێی دەبەن! شێخیش خۆی زانی و وتی: بۆ هەرکوێم دەبەن، با خێزانەکەشـم لەگەڵ بێـت. وتـم: قـادری کـوڕت لێرەیە. وتی: جا ئەو چی لـە دەسـت دێـت؟! وتـم: بـا بچێتـە ئەسـتەموول، ئەوسـا هـەر شوێنێکیان بۆ هەڵبژاردیت، خێزان و کورەکەشت بۆ دەنێرن.

قادر ئێستا لە نەهرییە و دوای گەیاندنی شێخ بـۆ ئەسـتەموول، نـاردنی ئـەوانیش بـۆ ئەستەموول هیچ گومانێکی تێدا نییە.

فرمانی گرتنی سدیق، لە وەزیری دەرەوە بۆ موشیرپاشا نەگەیشتووە. سدیق دەڵـێ رووی لە باوکی وەرگێڕاوە. خێزانەکەی کـە خزمـی عەلـی‌خانی شـکاکە، بـۆ ئـێرانی ناردوّتـەوە، نازانرێ ئێستا خۆی لە کوێی ئێراندایە!

هەمزاغاش لە خاکی ئێمەدا نییە. لە خاکی ئێران و سنووردایە. ئەگەر لە خاکی ئێمـەدا بێت، پێم رادەگەیەنن. بۆیە پێویستە لە سەرمان سـدیق بتـارێنین و هـەمزاغاش بـە چـۆكدا بێنین. دەبێ ماوەیەکیش ئاراممان بێت، تا گەیشتنی شێخ و دەست پێکردنی کار، نۆکـەرتان چاودێری دەکات و لە کار غافڵنابم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٥٩

بابەت: دیاریکردن و لێکۆڵینەوە دەرباری ئەو زیانانەی لە هۆزی هەرتووش دراون.

مێژوو: ١٨٧٣/١٢/٣٠ (٨ی زیقەعیدەی ١٢٩٠ کۆچی – ١٢٥٢/١٠/٩ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسییە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی عوسـمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە.

لە ناوەرۆکی وەڵامنامەکانی بەرێز وەزارەتـی دەرەوە، بـە مێـژووی ٢٦ی شەوالـی ١٢٩٠ کۆچی، سەبارەت بەوەی کە هەندێك لە خێڵی هەرتووش-ی سـەر بـە عوسـمانی؛ کـە لـە خـاکی ئـێراندان و هێرشـیان کردوّتـە سـەر خێڵـی میـلان-ی سەر بـە (وان)؛ لـە ئاکـامی لێکۆڵینەوەی کاربەدەستانی هەردوولاوە دوایی پێهێنراوە. ئەو جەنابە بەرێزەش لەو نامانـەدا فەرمووتانە کە لەلایەن کارگێری کاروباری دەرەوەی ئازەربایجان و باش‌شـابەندەری دەوڵـەتی باڵای نیشتەجێ لە تـەورێزەوە، دوو کەسـی بێلایـەن و بـەویژدان رۆیشـتوون و لـە چۆنێتـی کارەکە و بری ئەو پارەی زیان و کەلوپەلە تالانکراوەیان کۆڵیوەتەوە و دەستنیشانیان کـردووە، چاوەڕێی ئەوەبوون لەلایەن دۆسـتدارەوە وەڵامیـان پێبگـات. ئێمـەش بەوپـەڕی رێـزەوە ئـەوە دەزانین کە ئەم‌کارانە مایەی ماندووبوونن. چونکە ئـەو برگەیـەی کـە تایبەتـە بـە کارەکـەی جەنابی شەخسـیەتی پایەبـەرزی: شـێخ عوبـەیدوڵڵا ئەفـەندی، کـە تـا ئێسـتا بۆتـە هـۆی درێژەپێدانی ئەم هەموو دانووساندن و نامەگۆڕینەوانە و مخابنی سەرانی دەوڵەتی عوسـمانی؛ بەڕاستی دەبووایە ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەنجامبدرایە، تا هەق و راستیی، سەقامگیربن...[1]

---

[1] ئەم بەڵگەیە تا ئێرە پێوەندی بەم مەبەستەی ئێمەوە هەیە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٠

بابەت: لێکۆڵینەوە لەو زیانانەی کە لەلایەن شێخ عوبەیدوڵڵاوە لە ئێران دراوە.

مێژوو: ١٨٧٤/١/٥ (١٤ زیقەعیدەی ١٢٩٠ کۆچی - ١٢٥٢/١٠/١٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

وەڵامنامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ باڵوێزی عوسمانی لە تاران (وەڵامی باڵوێزی عوسمانی)

لە وەڵامی نامەی (١٨٧٣/١٢/٨)ی ئەو بەڕێز و گەورەیەدا، کە سەبارەت بەکارەساتی شێخ عوبەیدوڵڵا تکایان کردبوو، تا لەگەڵ لێکۆڵینەوەی زیانەکانی هەرتووشدا، لە زەویوزاری دانیشتووانی قەڵەمڕەوی ئێران و ئەوەی «میلان»یشی بخرێتە تەك؛ لە بارەگای خاوەن شکۆش مۆڵەت وەردەگیرێ و بەوپەڕی ڕێز و پێخۆشبوونی تەواوە، کە هەمیشە پێشنیاری سەرۆکانی دەوڵەتی بەڕێزی ئێران بووە و زەحمەتتان پێدەدرێ (کە دیارە ئەم ڕاگەیاندنە بە برووسکە بۆ خاوەن شکۆش دەچێ) و دوای وەرگرتنی وەڵام لەلایەن خاوەن شکۆوە، خێرا ناوی فەرمانبەرانی ئەملا، بە حوزوور و خاتری بەڕێزتان دەگات، کە بە یارمەتی خوا، فەرمانبەرانی هەردوولا، بەوپەڕی یارمەتی و ڕەزامەندییەوە، خەریکی ئەنجامدانی ئەرکی خۆیان دەبن، یان با لای بەڕێزتان ڕوون ئاشکرا بێ، کە شوێنی کۆبوونەوەی فەرمانبەران لە جێی ڕووداوەکان دەبێ، کە بە وردی و لە ڕووی بێلایەنییەوە و بە لە بەرچاوگرتنی کەرەسەی لێکۆڵینەوەوە، دەست پێدەکەن. هەمیشەش ڕێزی زۆری من بۆ خۆتان پایەدار بزانن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦١

بابەت: لێکۆڵینەوە لە کارەساتی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٤/٣/٧ (١٨ محرم ١٢٩١ کۆچی - ١٢/١٧/ ١٢٥٢. هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢/ ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران

جەنابی بەڕێزی خاوەن گەورەیی و پشتیوانی دڵسۆزی هەموو لایەك

هەڵبەت ئەو خۆشەویستە ئاگادارن، کە بە پێی خواست و ڕەزامەندیی پایەبڵندانی دەوڵەتی باڵای ئێران، بەڕێز (ئەمیر سادق) لەلایەن کارگێری گەورەی دەرەوەی ئازەربایجانەوە، بۆ لێکۆڵینەوە سەبارەت بەداوای جەنابی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەفەندییەوە نێردرابوو و ناوبراو چووبووە شوێنی کارەساتەکە و ئەرکی خۆی بەجێهێنابوو. نامەیەکیشی بۆ (مقرب الخاقان میرزا یوسف خانی ڕاوێژکاری وەزیران نووسیوە؛ کە لەو سەردەمەدا

کاربەدەست و لێپرسراوی ئازەربایجـان بـووە، کـە بـەندەتان دەستنووسێکی لـێ پێچایەوە و لەگەڵ ئەم نامەیەدا بۆم ناردیت، تا ئەو بەڕێزە چاوی پێی بکەوێ و بزانێ کـە ئـەم رووداوە بەو جۆرە سەلێنراوەی فەرمانبەری بەڕێزی ئێوە بووە. ئەی ئیتر چۆن رەوایە لە بەر هـەندێ روونکردنەوە و تێکەولێکەی (شوجاعدەولە)، لەبەرچاوگرتن و بە لاداخستنی ئـەو شـتـە، بـەو هەموو ئینساف و گەورەناسییەی بەڕێزان و سەرانی ئێرانەوە، ئەم هەمووە پشتگوێ خـراوە؟! لەمە زیاتر بێزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٢

بابەت: لێکۆڵینەوە لە ناکۆکی نێوان شوجاعدەولە و شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٤/٣/٧ (١٨ محرم ١٢٩١ کۆچی - ١٧ /١٢/ ١٢٥٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

پاشکۆی نامەی باڵوێزی عوسـمانی بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوە - نمرە ١٨٩

«دەستنووسی نامەی گەورەپیاو: ئاغا ئەمیرسادق بەرپرسی لێکۆڵینەوە بۆ مقرب الخاقـان میزرا یوسف خانی راوێژکاری وەزیران و لێپرسراوی رابووردووی ئازەربایجان»

خاوەنی هەموو لایەك. بەندە، کە بـە پێـی فرمـانی جـەنابی بـەڕێزی خاوەنمـان (خـوا بەختـەوەرتری بکـات)، هـەروەها لەبـەر بـەرژەوەندی و فرمـانی بـاوەڕپێکراوانی دەوڵـەتی پایەبـەرز، بـۆ لێکۆڵینـەوە لـەو ناخۆشـییەی کـەوتبووە نێوانـی جـەنابی بـەڕێزی شێخعوبەیدوڵڵا(خوا بیپارێزێ) و پێشکاری (امیر الامرإ العظام شـوجاعدەولە)، راسپێردرابووم و چوومە ئەو ناوچەیە، ئەو هـەڵدێر و رژد و تەلانـە زۆر سـەیر و سـەمەرانەی، کـە مـن لـە سەفەری کوردستان دیمن، جێی سەرسوڕمانە. لە سەختی و هەڵـەمووتی کێوەکـان و رێگـەی (ناوچیـا)، چ بنووسـم! دژوارییـەك، کـە لـەو سـەفەرەدا پێـم گەیشـتووە، لـە سـەفەری فەرەنگستانیش نەمکێشاوە. دوای گەیشتنی بەندە بۆ ناوچەی ورمێ، هەر شتێ کـە لـە رووی سەرنج و لێکۆڵینەوەوە لەم ناوچەیە و دەوروبـەری گـیرم خستووە و لـە کەسـانی بێلایـەن و کەسانی راستگۆ و باوەڕ پێکراوم پرسیوە؛ خوا هەڵناگرێ زوڵم و زۆرێکی لە رادەبـەدەریان لـە جەنابی شێخ عوبەیدوڵڵا (خوا بیپارێزێ) کردووە. راستییەکەیشی ئەوەیە کـە کاربەدەسـتانی (پێشکار امیرالامرإ العظام شجاع الدوله)، لـە قشـوون و سـەرباز و جاشـە کوردەکـانی شـنۆ، هێزێکی زۆریان بردووە و چوونەتە سەر گوندی جەنابی شێخ (خوا راگیری بکات) و رژاونەتە ناو گوند و بە جارێ کەوتوونەتە تالان و بڕۆ و (٤٨) کەسیشیان لەو گونـدە کوشـتووە. هـەر چەندە کە جەنابی شێخ (ئەو پیاوە گەورەیە) لەلایەن خاقانی خوالێخۆشبوو (محەمەد شـا) و لە کەسانی وەك (نەواب اشرف ئەمجەد والا) و لە (وەلیعەهد - گەورەییەکەی هـەر پایـەدار بێت) و پێشکار ئاغای مسـتەوفی و جـەنابی سـاحێب دیوانـەوە، چـەندان فرمـان وبەڵگـە و

قەواڵەی پێیە، کە بە هیچ جۆرێك و هیچ کەسێك مافی دەستدرێژیی کردنە سەر دێهاتی شێخی بەڕێزی نییە و من خۆم ئەو قەواڵە و فرمان و نامانەم یەکەیەکە بە چاوی خۆم بینین و خوا یار بێت وێنەیان لێدەگرمەوە و دەیاننێرمە خزمەتتان.

رواڵەتی وا دەردەکەوێ کە (امیرالامرا العظام شجاع الدوله) خەیاڵی ئەوەی هەبووە، بە هەر رێگەیەك بێت، ئەم چەند گوندە لە دەستی جەنابی شێخی گەورە و بەڕێزە دەربهێنێ، کە لە راستیشدا ئەو هەموو زەوی و موڵکە دەوڵەتییەی کە (میریمیران شوجاعدەولە) لەم سنوورانە و بەم ماوە کەمە، کۆی کردوتەوە، لەتوانای یەکێك لە ئەمیندارانی دەوڵەتدا نییە و عەقڵ قبووڵی ئەوە ناکات، کە ئەم هەمووە بە زێڕ و پارە سەندرابێ و ئەوەی من بۆم دەرکەوتووە، بە زۆری زۆردارەکی سەندراوە. منیش دوای گەڕانەوەم لەم سەر سنوورانە بۆ ورمێ، ئاماری سەرلەبەری زیانەکان دەگرم و دەینێرمە خزمەتتان و هەر لێکۆڵینەوەیەکیتریش لە ناوچەی ورمێ کراوە؛ ئەوانیش بە زوویی بۆ خزمەتتان دەنووسم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٣

بابەت: پێکهێنانی لیژنە بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی شێخ عوبەیدوڵلاّ

مێژوو: ١٨٧٤/٥/١٤ (٢٧ ربیع‌الاول ١٢٩١ کۆچی - ٢/٢٥/ ١٢٥٣ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ ع

نامەی باڵوێزخانەی عوسمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە

جەنابی بەڕێزی گەورە و پشتیوانی یاران، دڵسۆز، دلۆڤان

وەلاّمنامەکەی ئەو بەڕێزە، لە ١٨٧٤/٥/٢١دا، بە نمرەی (٤)، دەربارەی کارەساتەکەی شێخ عوبەیدوڵلاّئەفەندی گەیشت، بەلاّم چونکە لەو نامەیەدا هەمدیسان باسی رووداوی هەرتووش کرابوو، بە ئاشکرایی دەڵێم کە بەندەتان ویست و ئەرکی دەوڵەتی باڵای ئێرانم عەرزی بارەگای باڵا کرد، کە ئەگەر بلوێ و پێویست بێت، لێکۆڵینەوەی ئەویش بنێرنە ئەو کۆمیسیونەی بۆ ئەم بەشە ناوبراوە گیراوە، یان بە کۆمیسیۆنێکیتر، بەمجۆرە لەوپەڕی رێزدا داوام هەیە کە جەنابی موستەتاب اشرف کۆمیسیۆنی ئەم بەشەی کارەکە جەنابی شێخ دوا نەخەن و لە کاتی هاتنی فەرمانبەرانی ئەملا، من ئاگادار بکەن، تا بنووسم فەرمانبەرانی ئەولاش وا بێن، کە گەیشتنیان پێکەوە بێت. لەوە زیاتریش بێزارتان ناکەم.

مۆری: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٤

بابەت: لێکۆڵینەوە دەربارەی کێشەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٧٤/٥/٢٠ (٤ ربیع الثانی ١٢٩١ کۆچی - ١٢٥٣/٢/٣١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٤

دۆسیە: ١٢ / ع

وەڵامنامەی وەزارەتی دەرەوە بۆ باڵوێزی عوسمانی

نامەی ژمارە ٥٦ی ڕێکەوتی ١٨٧٤/٥/١٤ی نمرە ٢٣ی ئەو بەڕێزە، سەبارەت بەکارەساتی شێخ عوبەیدوڵڵا ، کە بەڵێنێتان فەرمووە؛ باری سەرنجی منیش دەبارەی ئەو پرکێشییەی بەرامبەر «هەرتووش»ییەکان کرابوو، لەگەڵ وەڵاماکەی ڕێکەوتی ١٨٧٤/٥/١١، نمرە (٤٠)، عەرزی بارەگای گەورە دەکەیت. دیاریکردنی کاتی ڕۆیشتنی کاربەدەستانی بەڕێزی دەوڵەتی ئێرانیشتان ویستبوو، بە دەستمان گەیشت و بەوپەڕی ڕێزەوە زەحمەتی وەڵامەکەیمان کێشا و تا ئەوپەڕی تواناش تەقەللای پێکهاتن و یارمەتی لە توانادا دەدەین، بە فەرمایشەکانی ئێوە پێشنیار کرا. لێپرسراوی دەوڵەتی باڵا، بۆ کۆمیسیۆنی ناوبراو، تا ڕۆژی (١٨٧٤/٦/١٥)، لە تارانەوە بەڕێ بکەون. بەڵام بەم نامەیە بە ڕوونی و ڕاشکاویی دەڵێم و زەحمەتتان دەدەم، کە هەتا دەتوانیت دەوڵەتی بەرزی عوسمانی، مەرجێك لە ماف سەندنەوەی مافەکانمان لە کارەساتی شەڕ و دەستدرێژییەکانی عەبدولرەحمان ئاغادا، دیاری نەکەن، ئەوا بە هەمان شێوە، ئاکامی لێکۆڵینەوەی کێشەی شێخ عوبەیدوڵڵا ئەفەندیش بەرەو پێش ناچێ و مافەکانی وەکو یەك لە وەختی خۆیدا، لەبەرچاو ناگیرێ.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٥

بابەت: بە دەنگەوە چوونی داخوازیی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە سەر سنوور

مێژوو: ١٨٧٤/٤/٢١ (٤ی ربیع الاول ١٢٩٢ کۆچی - ١٢٥٣/٢/٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی وەزارەتی دەرەوە - نمرە ٣

بۆ باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی دەنووسرێ.

ئەو جەنابە گەورە ڕەوشتە، باش دەزانن کە ئەو کۆمیسیۆنەی لەسەر سنوور بۆ چارەسەری داخوازییەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا دروستکرا و کاربەدەستیشی بۆ دیاریکرا، زۆر درێژەی کێشاوە، بۆیەش تا ئەو بەڵگە و فرمانانەی کە شێخی ناوبراو لایەتی، با ببینرێن، کە بە هۆی ئەو بەڵگە و فرمانەوەیە لە ژێر موڵکایەتی ئەو و لە ژێر دەستی دەوڵەتدایە، چاوەنوارین هەر گوندێك بێ هیچ بەهانەیەك، چ لە دەست، یان بە پێی ئەو فرمانە بەو

درابیَ، هەمدیسان بیدەنەوە، ئەگەریش وا نەبیَ، ئەوا هەق وایە بە پیَی یاسای پیَشینە، ئەو ناوچەیە (کۆراڵ) بکریَ و باج و خەراجەکەیشی حکومەتی (خۆی) وەری بگریَ، کە باجی (۳) ساڵە و نەیانداوە. کەچی شیَخی ناوبراو تا ئیَستا ئەو بەڵگە رەوایەی نیشان نەداوە و لەوەش زیاتر ناتوانین لە بەر گویَلیَخەواندنی شیَخ، لە دانی باج و خەراج، دەوڵەت لە ماڵی خۆی ببووریَ، یان کاربەدەستانی هەردوولا، بیَهوودە لەویَ بمیَننەوە.

لەبەرئەوەی زەحمەتتان پیَدەدریَ لە میَژووی نووسینی ئەم نامەیەوە، تا دوومانگی دیکە، ئەگەر ئەو بەڵگە و قەواڵانەی، کە دەڵیَ هەمە، با نیشانی کاربەدەستانی هەردوولای بدات، ئەگینا دەسەلاَتدارانی حکومەتی (خۆی) ئەو فرمانەی ئەو، هەر هەمووی، بیَ بناغە و هەڵبەستراو دەزانن و دەست دەکەن بە وەرگرتنی باج و خەراجی ئەمساڵ و (۳) ساڵی رابوردوو لە رووی یاسای (کۆراڵ)ەوە. تکایە ئەو بەریَزە جەلالەتمەئابەش لەم بارەیەوە رەزامەندیی بە کاربەدەستانی خۆی رابگەیەنیَت. بەندەش بە (مقرب‌الخاقان محمد علی خان سرتیپ)ی راسپیَردراوی دەوڵەتی بەرزم راگەیاندووە. هەروەها فرمانی کارکردنی لەمجۆرەشم بۆ فەرمانرەوایەتی (خۆی) ناردووە. هەمیشە ریَزتان لای من هەر هەیە. لەوە زیاتریش بیَزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٦

بابەت: کۆمیسیۆنی هاوبەش بۆ کیَشەی شیَخ عوبەیدوڵلاّ

میَژوو: ١٨٧٥/٧/١٧ (١٣ جمادی الآخر ١٢٩٢ کۆچی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی باڵویَزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە

جەنابی بەریَزی بەشەرەفی گەورە و پشتیوانی دۆستان و دڵسۆزی هەمووان

کۆمیسیۆنی دوولایەنە سەبارەت بەداوای جەنابی شیَخ عوبەیدوڵلاّ ئەفەندی، نزیکەی ساڵیَکە پیَکهاتووە. بە جۆریَك کە پەیتاپەیتا گازندەی لیَهاتۆتە لامان. کاربەدەستانی ئیَران لە ماوەی ئەم یەك ساڵەدا، لە باتی ئەوەی تەقەللای خۆیان بۆ خستنەرووی راستییەکانی کیَشەکە تەرخان بکەن، نازانم لەبەرچی خەریکی خۆنەبانکردنن، لە حەق و راستیی رووداوەکان! کاربەدەستانی عوسمانی بەم هەموو دژوارییەوە کە هەیانبوو، راستیی و درووستیی حاڵیان نیشانداوە و دایانە خزمەت دەوڵەتی خۆیان.

ئیَستا جەنابی شیَخ عوبەیدوڵلاّ ئەفەندیش، لەو رووەوە کە چاوی لە نیعمەت و کەرەمی دەوڵەتی ئیَران هەبووە، بەدنمەکی نەکردووە و لەبەر پاراستنی دین و موسڵمانەتی، ملی بۆ بەرژەوەندی داوە. وەکو بیستوومانە خیَرا چۆتە لای هەردوو دەوڵەت. لەبەر ئەمە بارەگای گەورە رایگەیاندووە، کە پیَکهیَنانی کۆمیسیۆنی ناوبراو ئیتر بیَمانایە و هەڵیبوەشیَننەوە و

نوێنەرانی کاربەدەستانی عوسمانی بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان و بە هـەمان شێوەش دەوڵـەتی ئێران هەمان فرمان بە کاربەدەستانی خۆی رابگەیەنێت.

بـەمجۆرە مافـەکانی دەوڵـەتی عوسـمانی لـەم نێوانـەدا دەمێنێتـەوە. ئەگـەر هـەوڵ و تەقەللاکانی جەنابی شێخ، جێ نەگرێ و مافی عوسمانی نەدرێ، ئەوا ئـەو کاتـە بارەگـای گەورە، هەرچی پێخۆش بێت دەیکات.لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم.

مۆر: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٧

ناوەرۆك: دەستدرێژیی عەشایەر و شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٨٧٦/٨/١٥ (١ی رەجەبی ١٢٩٣ کۆچی - ١٢٥٥/٦/٢١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی باڵوێزی عوسـمانی لە تاران بۆ: وەزیری دەرەوە

جەنابی بەرێز و بەشەرەف و گەورە و پشتیوانی دۆستان و هەموومان

لە ناوەڕۆکی نامەی رێکەوتی ٢٠ مانگی رەجەبی ١٢٩٣ی ئەو بەرێزەوە و ئەو هەواڵانەی کە لە سنووری ئازەربایجانەوە گەیشتوون، ئاگادار بووم، مایـەی پـەژارە بـوون، بـە پەلـەش تەلگرافم بۆ بارەگای گەورە و ویلایەتی ئـەرزەرۆم کـرد، کـە ئەگـەر ئـەو هەواڵانـە راسـت و درووست بن، چارەسەری بکەن. بەڵام ئەوەش لەبەر چـاوی بـەرێزتان شـاراوە نـەبێت، کـە ماوەیەکە هـێرش و دەسـتدرێژیی عەشـایەری ئـەملا، بـۆ سـەر خـاك و دانیشـتووانی وڵاتـی عوسـمانی، یەك بە دوای یەکدا هەیە و دەبینرێ و هەمیشە بـە هـاتنی ئـەو گازندانـەی لـە ئـەرزەرۆم و وان و بـاڵوێزی (سـننیە)وە دێـن؛ بـە دەمیـی و بـە نووسـین عـەرزم کـردوون و جەنابیشـتان هەمیشـە فەرمووتانـە چارەسـەر دەکرێـن و بـەم حاڵەشـەوە لـەو بریارانـەی فەرمووتانە، لە هیچ شوێنێ ئاگادار نەکراومەتـەوە، کـە ئاکامێکیـان هـەبووبێت. وەك دەڵێـن وردەوردە عەشایەری ئەولاش، دەست بکەنەوە و دەست بکەن بە هێرش بۆ ئەملا؛ جا کـەوا بووبێ، ئەوا لە لایەن عەشایەرەوە بووە، ئەمەش لە سـۆنگەی ئـەوەوە روودەدات کـە کـەس چـاوی بـە سـەریانەوە نییـە؛ ئـەو شـتانەش کـە دراونەتـە پـاڵ جـەنابی شـێخ عوبـەیدوڵلا ئەفەندی، بەندەتان ناتوانێ باوەڕ بکات، چونکە شێخی ناوبراو، بەو هەموو زیان و زوڵمـەی لەلایـەن حـاکمی پێشـوو، خوالێخۆشبوو (شـوجاعدەولە)وە لێـی کرابـوو، هێشـتا لـە بـەر نفوسپاکیی خۆی و منەتباریی دەوڵەتی ئێران، لەبەر ئەو چەند گوندە، هەمیشە بە جۆرێك جووڵاوەتـەوە، کـە نەبێتـە مایـەی رەنجـاندنی هـەردوو دەوڵـەت. ئـەم راسـتییەش لای کاربەدەستانی هەردوولا، روون و ئاشکرایە. وێدەچێ ئـەم تاوانبارکردنـە، لەلایـەن دەسـتە و تاقمی خوالێخۆشبوو (شوجاعدەولە)وە بێت؛ کە دیسانەوە لە ناوچەی (ورمـێ)، کاروباریـان

کەوتوتە دەست و رقی شەخسییان لێیەتی. خوداش هەڵناگرێ پێش ئەوەی لێکۆڵینەوە بگاتە ئەنجام، لای لایەنێکەوە زیانی پێ بگەیەنرێ. هەڵبەت ئینسافی ئاشکرای جەنابیشتان ئەوە دەسەلمێنێ؛ کە ناکرێ پێش سەلماندنی تاوان؛ رازی بن سزای بۆ دیاری بکرێت. وەك فەرمووشتان مەسەلەی لێکۆڵینەوەکەش، بەندە عەرزی بارەگای گەورەم کردووە. لەوە زیاتریش ماندووتان ناکەم.

جێگەی مۆر: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٨

بابەت: دەستدرێژی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ سەر شنۆ و دێهاتی تر

مێژوو: ١٨٧٦/٨/٢٠ (٢٦ی رەجەبی ١٢٩٣ کۆچی – ١٢٥٥/٦/٢٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

وەڵامی باڵوێزی ئێران بۆ دەوڵەتی عوسمانی (نامەی وەزارەتی دەرەوە)- نمرەی ١٩

ناوەرۆکی نامەی رێکەوتی ٢١ی رەجەبی ١٢٩٣ی ئەو بەرێزە، کە سەبارەت بەو دەستدرێژیی و کوشتوبڕ و تالانییەی لەلایەن عەشایەری عوسمانییەوە و بە هاندانی شێخ عوبەیدوڵڵا بووە و چوونەتە سەر شنۆ و گوندەکانیتر، ئاگادار بووین، لەوەشدا کە بە پەلە نووسیبووت و هەواڵەکەشت بە بارەگای بەرز گەیاندبوو، زۆر خۆشحاڵت کردبووین. منیش چاوەڕێی ئاکامی تەلگرافەکەتانم، کە گەیشتەوە، زۆرتر شادمانمان دەکات.

بەڵام لەو بەشەیدا کە فەرمووبوت ماوەیەکە هێرش و تالانی عەشایەری ئێران بۆ سەر خاك و دانیشتووانی عوسمانی، پەیتا پەیتا هەیە و چونکە کەسیش چارەسەری بۆ نەدۆزیوەتەوە و بۆتە مایەی هاندانی عەشایەری عوسمانی؛ دەبێ بەوپەڕی رێزەوە بە یادتان بهێنمەوە، کە هەر بە تەنیا لەم دوو و سێ ساڵەدا سەرچڵ و کەللە شەقەکانی ئێلی (هەرتوش) نزیکەی (٥٠ – ٦٠) هەزار تمەن سامان و پارەی خەڵکی ئێرانیان بە تالان بردووە و کوشتوبڕ و سووتاندنی ماڵی خەڵکیان زۆر کردووە؛ کە بڕیار بوو لە کۆمیسیۆنەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا دا بە دوایدا بچن. کەچی لەلایەن باڵیوزخانەی بەڕێزەوە، هیچ هەنگاوێکی بۆ هەڵنەگیرا. لەبەرئەوە عەشایەری ئەو لایە، کاتێ ئەم تاوانەیان لێ روو دەدات و کەس نییە پێیان بڵێ: لەل، ئەوسا توند و تیژتر دەبن و دیارە ئەم هێرشەی ئەم دواییەشیان بە دنەدانی شێخ عوبەیدوڵڵا کردووە و ئەو هانیداون.

لەملاشەوە عەشایەری ماڵ براو و تالانکراو، هەرچی ویستیان تۆڵەی خۆیان بە دەستی خۆیان بستێننەوە، سنووردارانی ئێران رێگەیان پێ نەدان. ئەمەش بەڵگەیەکی دیکە بوو، بۆ زیاتر لاساریی و رووداربوونی عەشایەری (ئەوبەر). ئەمجارەش کە نزیکەی (٧٠٠٠) سوار و پیادە، سنووریان بەزاندووە و ئەم خەڵکە زۆرە، دیارە بێ مۆڵەت و بێ ڕەزامەندیی

سنووردارانی عوسمانی نەیانتوانیوە بیەرێننەوە؛ کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا گەورەترین بەڵگە و نیشانەی پرکێشی عەشایەر بووە، بۆ ئەمدیو.

بۆیە ئەگەر کار لەلایەن کاربەدەستانی عوسمانییەوە، ئاوا بڕوا و ئاوا گوێیان لێ بخەوێنن، ئەوانە زیاتر چاوقایم دەبن و ئەوە ئیدی پێویست دەکات ئێمەش بیەڵێین عەشایەری (ئەملا)، خۆیان تۆڵە بکەنەوە.

بەڵام لە بارەی شێخ عوبەیدوڵڵاوە، کە دەفەرموون: خوا هەڵناگریٚ، کەسێك بێ سەلماندنی تاوان، سزا و جەزرەبەیەك بدریٚ، ئەوا سەلماندنی هەنگاوەکانی شێخ و دنەدانی عەشایەر، لەلایەن ئەوەوە و ئەم ئاگر هەڵایسانە، وەك ڕۆژی ڕوون، بۆ ئێمە دیارە و بە هیچ جۆرێك جێی شك و گومان نییە، چونکە نزیکەی (٧٠٠٠) کەسی ناردۆتە سەر شنۆ و ئەو تاڵان و بڕۆیە کراوە و گەڕاونەتەوە؛ کەچی هێشتاش کوردەکانی لە خۆی دوور نەخستۆتەوە و هەر ڕۆژەش هەڵدەکوتێتە سەر ناوچەیەك و بە ئاشکرا ئەم ئاپوورەیەی لەگەڵ خۆی خستووە و ڕایگرتوون. هێرش بردنی (٧٠٠٠) کەسی سوارە و پیادە، شتێك نییە بشاردرێتەوە، یان کەس نەزانێ و باوەڕی پێ نەکات. لەبەرئەوە دەوڵەتی ئێران هەرگیز ناتوانیٚ کەسێك کە زیانی بۆ کاروباری دەوڵەتی هەبیٚ، لە خاکی خۆیدا داڵدەی بدات. لەوە زیاتریش ماندووتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٦٩/١[1]

بابەت: ناردنی سەرباز بۆ سنوور

مێژوو: ١٨٧٦/٩/١٦ (٢٧ی شەعبانی ١٢٩٣ کۆچی – ١٢٥٥/٧/٢٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ٥ / ح

وەڵامی باڵوێزی ئێران بۆ دەوڵەتی عوسمانی (نامەی وەزارەتی دەرەوە) - ژمارە ٢٦

نامەکەی ئێوەی خاوەن شکۆ، لە ڕێکەوتی ٢٤ی مانگی شەعبانی ١٢٩٣دا فەرمووبووتان کاربەدەستانی ئێران کێشەی شنۆ-یان کردۆتە بیانوو و سەربازیان بۆ سنوور ناردووە و سنووڕپارێزانی عوسمانییان ناچار کردووە، تا وەك ئەوان مامەڵەیان لەگەڵدا بکەن. هەروەها لەوپەڕی خێرخوازییدا بەڵێنتان داوە، کە لە داهاتوودا هاتوچۆی عەشایەری عوسمانی لە ژێر چاودێریدا دەبیٚ و کۆنترۆڵ دەکرێن و تکایان کردبوو، کە سەربازەکانی هەردوولا لە سنوور بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان و دیلەکانی هەردوولاش بەرەڵڵا بکرێن. نامەکەتان ڕێزی لێگیرا و لە وەڵامدا دەڵێین: یەکەم؛ هەروەك بە دەمیی وتراوە و بە

---

[1] لەبەرئەوەی ئەم بەڵگەیە و ئەوی دواییش هەر ژمارە (٥٦٩)یان پێوەیە، بۆیە ئەمەیان دەکەینە (٥٦٩/١) و ئەویتریش (٥٦٩/٢).

نووسراویش زەحمەتم داون، دەوڵەتی گەورەی ئێران بە هیچ جۆرێك لە ناردنی ئەم لەشکرە کەمە بۆ سنوور، مەبەستی خراپی نەبووە؛ بەڵکو تەنیا بۆ پاراستنی سنوور بووە لە دەستدرێژیی و تالانیی عەشایەری عوسمانی. ئێستاش کە ئێوەی خاوەن شکۆ، لە رووی نیاز پاکییەوە لەگەڵ وەزارەتی دەرەوەی دەوڵەتی مەزنی ئێران پێکهاتوون و بەڵێنتان داوە، کە چیدی عەشایەری عوسمانی دەستدرێژیی نەکەن و بریارتان داوە لەو دەستدرێژیی و تالانانە بکۆڵنەوە، کە لە ناوچەی شنۆ کردوویانە. ئەم لایەنگرەتان لەگەڵ دەربرینی پێخۆشبوونی خۆم لەم خێرخوازییەتان و رازیبوونتان بە پێی تکا و پارانەوەی باڵوێزەکان، کە کردوویانە؛ برووسکەیەکم بۆ کارگێرانی ئازەربایجان کرد، تا هێزی هەردوولا وێکرا بگەرێنەوە ناوەوەی وڵاتی خۆیان و میوانە ئێرانییەکان و سوارە نیزامییەکانی عوسمانیش، بە یەکجار بگەرێنەوە و ئالوگۆر بکرێن.

ئەم لایەنگرەتان هیوادارە بە پێی ئەو نیازپاکییەی کە سەبارەت بە جەنابتان هەمە؛ ئێوەش بە زوویی برووسکە بۆ شوێنی پێویست بکەن، کە سنووردارانی عوسمانی، بەم شێوەیە لەگەڵ سنووردارانی ئێرانی پێك بێن و ئۆردووی هەردوولا بگەرێنەوە و کێشەی هەردوو وڵات دوایی بێت، تا ئەو جۆرەی وتووێژی لە سەر کراوە، لێکۆڵینەوە لە بارەیەوە بکرێ. لەو باوەرەشدام کە ئەم لایەنگرەتان لە چۆنێتی هاوکاریتان، ئاگادار دەکەنەوە. پتر سەرتان نایەشێنم.

پەراوێز:

دیسان سەرلەنوێ زەحمەتتان دەدەم، کە دوای گەرانەوەی سەربازەکانی هەردوولا لە سنوورەکان، دەوڵەتی گەورەی ئێران بەڵێنتان دەداتێ، کە عەشایەرەکان کۆنترۆڵ دەکات.

بەڵگەی ژمارە: ٢/٥٦٩

بابەت؛ بۆ لێکۆڵینەوەی کاری کومیسیۆنی هەردوولا لە سەر سنوور

مێژوو: ١٨٧٦/٩/٢٣ (٤ی رەمەزانی ١٢٩٣ کۆچی - ١٢٥٥/٧/١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ٥ /ح

وەڵامی باڵوێزی ئێران بۆ دەوڵەتی عوسمانی (لەلایەن وەزیری دەرەوەی ئێرانەوە)

لە ناوەرۆکی نامەی بەرێزی ئەو خۆشەویستە گەیشتم، کە لە رێکەوتی ٢٣ی مانگی شەعبانی ١٢٩٣دا نووسرابوو. هەروەها لە روونووسی تەلگرافی ئوستاندار و سەرلەشکری وان یش ئاگادار بووم، کە سەبارەت بەبێتاوانزانینی (شێخ عوبەیدوڵلا)، لە کارەساتە گەورەکەی شنۆ-دا بۆ ئەیالەتی ئەرزەرۆمیان نووسیبوو. لەگەڵیشیاندا وەڵامناکەی منیشت پێچابووەوە، کە لە ٢٠ی مانگی رەجەبی ١٢٩٣دا، بە ژمارە ١٤ ناردبوومە خزمەتتان. لە هەمووی گەییم و زۆر دڵگەرم و شادمان و رازیم لەوەی ئاوا ئاگات لە بارودۆخەکە هەیە و

ئاگادارمان دەکەیت. بەڵام لە هەمان کاتیشدا ئەوە بزانە کە لەلایەن سنووردارانی ئێرانیشەوە راپۆرت و هەواڵی پێچەوانەی ئەوانەش بە ئێمە دەگات. بۆیە باشترە رێوشوێنی تێگەیشتن لەم مەبەستە و هەروەها لە نامەکەی ٢٠ی رەجەب، کە بەژمارە ١٤ ناردمە خزمەتتان، ئەوەیە: کۆمیسیۆنێکی هاوبەش لە هەردوولا، بچێتە سنوور و لێکۆڵینەوەی رووداوەکە بکات، ئەوسا ئاکامی لێکۆڵینەوەکە، بە کوێ دەگات؛ بەو پێیە هەنگاو هەڵدەگرین. هەمیشە رێزی ئەم دۆستەتان، بۆ خۆتان بە بەردەوام بزانن. لەوەش زیاتر ماندووتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٠

بابەت: تێشکانی شێخ عوبەیدوڵلا لەلایەن شوجاعدەولە و ئیقبالدەولەوە.

مێژوو: ١٨٧٦/١٠/٣ (١٤ی رەمەزانی ١٢٩٣ کۆچی - ١٢٥٥/٨/١١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزیری دەرەوە

جەنابی دۆستی هێژا و میهرەبان و بەشکۆ و گەورە و ...

جێی داخە، شوێن ئەو زامانەی، کە خوالێخۆشبوو (شوجاعدەولە) لە جەنابی (شێخ عوبەیدوڵلا ئەفەندی) کردبوونی؛ هێشتا سارێژ نەببوون؛ کەچی وا ئەم کارەساتە دڵتەزێنەش روویدا.

ئیقبالدولە بە هێزێکی سەربازییەوە، کە بریتی بووە لە سوارە و پیادەی چەکدار و تۆپ، هێرشی کردۆتە سەر ناوچەی مەرگەوەڕ و گوندەکانی (شێخ). خەڵە و خەرمان و پووش و پاوانیان سووتاندووە و هەموو ئەو گوندانەشیان ئاگر داوە، کە هی شێخ، یان مریدەکانی ئەون و زۆریشیان خەڵکی وڵاتی عوسمانین. خەڵکیش لە ترساندا پەنایان بۆ دەوڵەتی عوسمانی بردووە. تاقە ژنێك، کە بەجێمابوو، ئەویشیان کوشتووە. ئەگەر ئەم کارە بێڕەحمانەیە، لە بەرامبەر رووداوەکەی (شنۆ)دا بێت، کە درابووە پاڵ (شێخ)، خۆ هێشتا لەو بارەیەوە هیچ لێکۆڵینەوەیەك نەکراوە و هیچی لەسەر نەسەلمێنراوە، تا شایان و رەوای تۆڵەسەندنەوە و تەمێکردن بێت. یان گریمان وایش بووبێت؛ دەبووایە بە شێوەیەکی رێکوپێك و ژیرانە وەڵام بدرێتەوە، نەك بەمجۆرە. جا ئەو شتانەش، چ سەر بە ئێران بن، یان بە عوسمانی؛ بە هیچ جۆرێ شایانی سووتاندن نەبوون. ئێستاش بەوپەڕی رێزەوە تکا لە جەنابی ئەشرەف دەکەم و دواکارم کە لە وەڵامی ئەم نامەیەدا، بۆ روونکردنەوەی ئەم کارەساتە، دریغی نەکەن و هۆی ئەم جووڵانەوەیەیان پێ بفەرموون، چونکە ئەم دۆستەتان دەبێ ئەو وەڵامەی ئێوە؛ بە دەوڵەتی پایەبڵندی خۆم بگەیەنم.

جێگەی مۆر: محەمەد تاهیر مونیف

بەڵگەی ژمارە: ٥٧١

بابەت: ئاکاری شێخ عوبەیدوڵلا لە بارەی هاندانی خەڵکی ئێرانەوە بۆ جیهاد

مێژوو: ١٨٧٧/٧/٥ (٢٣ جمادیالآخر ١٢٩٤ کۆچی - ١٢٥٦/٥/١٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیە: ١٢ ع

نامەی باڵوێزی ئێران لە پترزبۆرگ بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوە

گەورە و بەڕێز. چاوم بە فرمانە شیاوەکانی جەنابت کەوت، کە لە ٢٨ی مانگی جمادیالاولدا ناردبووتان. زۆر بە چاکێ لە ناوەڕۆکی نووسراوەکە گەیشتم. باسی کردەوەکەی شێخم بۆ بەرپرسانی ئەم دەوڵەتە کرد، کە خەڵکی ئێرانی بۆ جیهاد هانداوە. هەروەها ئەوەشم پێڕاگەیاندن کە بەرپرسانی دەوڵەتی خۆمان، هەر کە بەوەیان زانی، بۆ پاراستنی دۆستایەتیی و بێلایەنیی خۆیان، بەریان پێگرت. تەنانەت گۆڕینی حاکمی ساباڵخیشم دایە پاڵ ئەم بابەتە و وامنواند، کە ئەم کارە بۆ پاراستنی دۆستایەتی ئەم دەوڵەتە کراوە.

بە کورتی دەتوانم ئەوەندەتان عەرز بکەم، کە بەرپرسانی دەوڵەتی رووس، بەو هۆیەوە کە دەوڵەتی ئێران لەم گێرە و کێشەیەدا، لایەنی دۆستایەتی و هاودەنگییان لەگەڵ ئەواندا پاراستووە؛ زۆر رازین. تەنانەت جێگری بەڕێز، ئەو بابەتەی ساباڵخ و شێخ عوبەیدوڵلای بە تێروتەسەلی بۆ شازادە شانسلیە نووسیوە و بۆ ئۆردووی بەڕێکردووە. ئیسماعیل ئەفەندی - کاردار و بەرپرسی سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانیش، کە هەندێ گلەیی و گازەندەی لە بارەی پێکهێنانی لەشکری سنووری شاری (خۆی) کردبوو و جەنابیشت لەوپەڕی سەنگینی و لەسەرخۆیی و بە بەڵگەی تەواوە وەڵامت دابووەوە، جێی هەزار ئافەرینە و هەموو دەوڵەتێکی گەورە و خاوەن شارستانێتی و دادگەریش، ئەو هەڵوێستەی جەنابت دەسەلمێنێ. بریا لە هەزاردا یەکێك لەو کارانەی ئێمە، بۆ پاراستنی دۆستایەتی و بێلایەنیی سەبارەت بە دەوڵەتی عوسمانی دەیکەن، نوێنەرانی دەوڵەتی عوسمانیش لە کات و ساتی خۆیدا بیانکردایە. خوا بەو رۆژە نەکات، ئەگەر ئەم جەنگە لە ئێراندا بقەومایە، هەرگیز دەوڵەتی عوسمانی، ئەو جۆرەی کە ئێران بێلایەنی خۆی پاراستووە، بێلایەن نەدەمانەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئەو مافەی نییە گلەیی و گازەندە بکات. هەر چەندە دەوڵەتی ئینگلیس لە دوایین جەنگی نێوان ئاڵمان و فەرانسەدا، ئەوپەڕی بێلایەنی خۆی دەربڕیبوو، دیسان لە نیو دینار قازانج و بەرژەوەندی خۆی خۆش نەدەبوو. شازادە بیسمارك هەمیشە هاوار و دادی بوو، کە دەوڵەتی ئینگلیس، بێلایەنیی خۆی ناپارێزێ و هەر کاتێ دەوڵەتی فەرانسە پێویستی بە شتێك بێت، دەینێرێ. دەوڵەتی ئینگلیسیش وەڵامی هەموو ئەم قسانەی دەدایەوە و لە قازانج و بەرژەوەندی خۆی خۆش نەدەبوو. ئەگەر دەوڵەتی خۆمان هەزاریەکی ئەم کردەوانەی

لی‌ده‌ربکه‌وتایه، خوا ده‌زانێ هاوار و دادیان ده‌گه‌یشته کوێ! ئێستا خۆیان ئه‌وه‌نده‌یان هیمه‌ت نییه، هه‌ر هیچ نه‌بێ؛ کارێکی وا بکه‌ن، ئه‌و ئێرانییانه‌ی له خاکی عوسمانیدان، به باشی و تیروته‌سه‌لیی بژین. هه‌ر رۆژه‌ی ناهه‌قییه‌کیان لێده‌که‌ن.له‌وه زیاتر بڵێم چی!

شوێنی مۆری: ساعیدولمولك

ژماره‌ی به‌ڵگه: ٥٧٢

بابه‌ت: پاکانه‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵا، سه‌باره‌ت به‌پشێویی مه‌رگه‌وه‌ڕ و قه‌ڵای زیوێ

مێژوو: ١٨٧٨/٨/١ (١ی شه‌عبانی ١٢٩٥ کۆچی - ١٢٥٦/٦/٩ هه‌تاوی)

کارتۆن: ١٥

دۆسیه: ٥ / ح

نامه‌ی باڵوێزی ئێران بۆ باڵوێزی گه‌وره‌ی ده‌وڵه‌تی عوسمانی (نامه‌ی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه)

نامه به‌رێزه‌که‌ی جه‌نابتان، که له رێکه‌وتی ٢٩ی ره‌جه‌بی ١٢٩٥دا نووسرابوو، گه‌یشت. روونووسی نامه‌که‌ی شێخ عوبه‌یدوڵڵای تێدا بوو، که بۆ (باش شابه‌نده‌ر)ی ده‌وڵه‌تی گه‌وره‌ی عوسمانی له ته‌ورێز نووسیبوو، تیایدا پاکانه‌ی بۆ خۆی و لایه‌نگرانی کردووه، له سه‌ر پشێویی مه‌رگه‌وه‌ڕ و قه‌ڵای زیوێ و کوشتوبڕی خه‌ڵك و ماڵ تاڵانکردن.

باوه‌ڕ بفه‌رموون ئێمه ئه‌وه‌نده له به‌جێهێنانی وه‌فای دۆستایه‌تی ئێوه دڵخۆشین، بۆیه به پێویستم زانی به‌وپه‌ڕی رێز و سوپاسه‌وه، سوپاسنامه‌تان بۆ بنووسمه‌وه. به‌ڵام ئه‌و به‌رێزه، لای روون و ئاشکرایه، که شێخ ده‌یه‌وێ هه‌تا بۆی ده‌کرێ به‌رپرسایه‌تی ئه‌م کاره، له سه‌ر خۆی و کوره‌کانی داماڵێ. له هه‌مان کاتیشدا وه‌ك ئه‌و به‌رێزه نووسیویتی؛ ده‌بێ چاوه‌نواری هه‌نگاو هه‌ڵگرتنی ویلایه‌تی.پایه‌بڵندی (وان) بین.

به‌ڵگه‌ی ژماره: ٥٧٣

بابه‌ت: مه‌به‌سته‌کانی شێخ عوبه‌یدوڵڵا و گرتنی یوسف به‌غدادی (جووله‌که)

مێژوو: ١٨٨٠/٩/٢٨ (٢٢ی شه‌والی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٧/٦ هه‌تاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسییه: ١٢/ع

راپۆرتی وه‌زیری ده‌ره‌وه له‌گه‌ڵ باڵوێزی عوسمانی بۆ ناسره‌دین‌شا

دوو سه‌عات پێش خۆرئاوابوون له هاوینه‌هه‌واری باڵوێز، دیدارم له‌گه‌ڵدا کرد. سۆزی به‌رزی بێ‌وێنه و ده‌ستخه‌تی موباره‌کی شاهه‌نشام نیشاندا و بۆمخوێنده‌وه. ئه‌ویش سوپاس و پێزانینی زۆری خۆی سه‌باره‌ت به‌و مه‌رحه‌مه‌تانه ده‌ربڕێ، که به‌رامبه‌ری کرابوون. سوپاسی منیشی کرد، که هه‌میشه لوتف و خۆشه‌ویستیی گه‌وره‌ی (شا)م پێگه‌یاندووه.

دوایی وتی چەند رۆژێك لەمەوبەر میرزا نەسروڵلاخان، لە فەرموودەی هومایوونەوە بە درێژی باسی جموجووڵی بێسەروبەری شێخ عوبەیدوڵڵای بۆ باسکردووم، کە لەو سەرسنوورانە بە خۆی و ئەو خێڵانەی لێوەی نزیکن، دەستیکردووە بە سەرەرۆیی. منیش هەر هەمانرۆژ تەلگرافم بۆ ئەیالەتی وان کرد و دوێنێ لە دەمەوخۆرئاوابووندا وەڵامێك لە جێگری ئەیالەتی وانەوە هاتبۆوە. ناوەرۆکەکەی ئەوەبوو، کە شتێکی وا بەرچاو دەربارەی (شێخ) لە سنجاقی هەکاریدا هەست پێنەکراوە. بەپەلەش سوارێکی تایبەتم بۆ ئەوی نارد؛ کە هاتەوە دیسانەوە ئاگادارتان دەکەمەوە.

تەلگرافی باسکراویشی دامێ، کە دەقەکەی تورکی و هەر بەم ناوەرۆکەوە بوو. منیش وەك خۆی ناردم، تا بگاتە بەرپێی بەرز و گەردوون ئاسای هومایوون...[1]

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٤

بابەت: دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: لە (١٨٨٠/١٠/٥ تا ١٨٨٢/١/١٢)، (لە ٢٩ی شەوالی ١٢٩٧ کۆچی – تا ٣٠ صەفەری ١٢٩٨ کۆچی)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: ١٢/ع

برووسکەکانی باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزارەتی دەرەوە

(وێنەی هەندێ لە برووسکەکان – بۆئەوەی ئاشکرا نەبن بە رەمز نێردراون)

بۆ بەرپێی پیرۆزی هومایون، سەبارەت بە شێخ عوبەیدوڵڵا بە دەمیی و بە نوسراویش لەلایەن سوڵتانەوە دڵنیا کراوم. بە درێژیی بە نووسراو پێتان رادەگەیێنم کە بۆ رێزلێنان لە خودی هومایون، بەرێزەوە ئیحتیشامولسەڵتەنەیان بردە کۆشکی «کۆکسو»وە. مونیف خانەخوێیە. دووجاریش بری سیودوو هەزار تمەن بە بەندە گەیشتووە.

١٨٨٠/١٠/١١ (٥ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی – ١٢٥٩/٧/١٨ هەتاوی)

بۆ بەرپێی پیرۆزی هومایوون، برووسکەی فەرمانی سێرۆژە گەیشت. کە تییدا هاتبوو گوایە برووسکەی بەندە نەگەیشتووە. هەرچەندە بە دەمیی و بە نووسراویش لەلایەن سوڵتانەوە دڵنیاکراوین، بە پێی ئەو دەستوورە بابیعالی و دەربارم ئاگادارکردووە. سوڵتان کاربەدەستێکی بەتایبەتی ناردووە بۆ لێکۆڵینەوە و رێگەگرتن لە شێخ.

---

[1] لێرەبەدواوەی ئەم بەڵگەنامەیە دەربارەی یوسفبەغدادییەکی جوولەکەیە و پێوەندی بە مەبەستی ئێمەوە نییە.

(سامیح) لە وان-ەوە و لە وەڵامی جەختەکانی دەربارەدا بەجۆرێك ئاسایشی سەرسنووری خستوەتە روو، کە داوای مۆڵەتی کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا بەندە برێ دەستپێشکەریی پێویستم کردووە. بەڵام دڵنیاکردنەکەی بابیعالی بەس نییە و دەبێ کەرەسەی بەرگریکردن دەستەبەر بکرێ.

١٨٨٠/١٠/١٦ (١٠ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٧/٢٣ هەتاوی)

دوێنێ شەو برووسکەی هومایوون گەیشت. بەیانی داوای دیداری سوڵتانم کرد. ئەمڕۆ وەڵامم دەدەنەوە. پێرێ شەو لەگەڵ شازادەدا میوانی سوڵتان بووین. لەگەڵ سوڵتان و سەرۆك وەزیراندا وتووێژکرا، بە پێی ئەو فەرمانەی بە برووسکە ناردبووتان، ئەمڕۆ وەزیری دەرەوەم بینی و پێم لەسەرئەوە داگرت کە وەڵامی سەرلەشکر بخوێننەوە، کە سەرباز و تۆپی ناردۆتە سەر سنوور و رێی هاتووچۆ و ناردنی یارمەتی لە کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی بگرێ. بەردەوامیش سەرباز دەنێرن. بەڵام بە راپۆرتەکەی وەزیری دەرەوەدا دەرکەوت کە لای ئێمەوە هیچ خۆئامادەکردنێك نییە. شەو و رۆژ بەندە سەرقاڵی ئەم کارەم. بەڵام قایل بوونی باڵوێز بە بەکارنەهێنانی چەك، چ سوودێکی هەیە. سەرچاوەی تێکچوونی کاری عوسمانییەکان بووە هۆی راپەڕینی دەستەیەك خەڵکی بۆسنی و هێرزەگۆیین. داواکردنی پاراستنی سنوور لە دەر و دراوسێ، مایەی نائومێدی دۆست و بەهێزبوونی دوژمنە. چونکە ئەوانە لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا رێگەنادەن لە سەر سنوورەکانی ئێمە پشێویی رووبدات. هەر بەراستیش ئەوە دەسەلمێنن. بەڵام لەولاشەوە ناردنی قشوون و چارەسەرییەکەی، خوانەخواستە دەبێتە هۆی دەستتێوەردانی لایەنی تر. لەدەستدانی هەل دەبێتە مایەی پەشیمانی.

١٨٨٠/١٠/١٧ (١١ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٧/٢٤ هەتاوی)

ئەمڕۆ برووسکەی هومایوون بە سوڵتان گەیەندرا و ئاکامی خراپی خۆ گێل کردنی لەم بارەیەوە بە رێکوپێکی لێکدراوەتەوە و وەڵامەکەیشی راستەوخۆ دەنێرینەوە بۆتان، فەرموویانە: پێتان رابگەیێنم کە ساڵێکە باجی هەردوو دەوڵەتەکە بە هۆی شەڕ و هەڵلای سەر سنوورەوە، کە زیانی بۆ هەردوولا هەیە، بە یەکەمین کەشتی، بە دەستی کاربەدەستێکی تایبەتدا دەنێرین.

شێخ عوبەیدوڵڵا بێنن بۆ ئێرە، کوڕەکەیشی پەلکێش بکەن. لەشکر چوونەتە سنوور و رێگەی گەڕانەوەی کوردانی یاخی و گەیشتنی یارمەتی لە کوردانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە دەگرێ. با پایەبەرزی هومایوون دڵنیابێ کە دەستێکی بێگانە لەم کارەدایە. خوا یاربێ بە گوێرەی بەرژەوەندی هەردوو دەوڵەتی ئیسلام و بێ خوێنڕێژیی، چاکی دەکەم. ئەگەر وانەبێ هەر خزمەتێك بە دۆستان بکەین، مەبەستێکمان هەیە. فەرمانیشم بە

سوپاسالار کردووه بۆ دڵنیایی یارمەتی لەشکری ئێران بدات. ئێوەش ئەرخایەن بن کە پێچەوانەی ئەوە روونادات. مەبەستی من یەکێتی راستەقینەی هەردوو دەوڵەتی ئیسلام و موسڵمانەکانە. بەڵام ئەوەی بەندە عەرزی کردن، هەر بۆ دڵنیایی بوو. ئەگینا پێویستە زۆر بە پەلە لەشکر بنێرن.

١٨٨٠/١٠/٢٦ (٢٠ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/٣ هەتاوی)

دیسانەوە سوڵتان بە دەمیی دڵنیای کردینەوە کە کاربەدەستی تایبەتی ناردووە، تا رێگە لە کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی بگرن و نەیەڵن یارمەتی بنێرن. هەڵاتووە یاخییەکانمان بەدەست دەدەنەوە. شەڕ و ئاژاوەی سەر سنوور لە بەرژەوەندی بابیعالی نییە. دەقی گفتوگۆکانتان بە درێژی و بە نوسراو بۆ دەنێرین. لێرە سەبارەت بە ناردنی لەشکری پێویست، خۆئامادەکردنی تەواوکراوە. پێویستە بە پەلە و بەردەوامیش بەندە لە رووداوەکانی رۆژانە ئاگادار بکرێم. لەم رۆژانەدا (دڵسینە) دەخرێتە سەر قەرەداغ. بیروڕای گشتی ئەورووپا لە بەرژەوەندی عوسمانییەکانە. برووسکەی فارسی دەربارەی کارگێڕەکەی شاری (جدە) گەیشت و بەوپێیە ئەوە راستە و کاربەدەستە ئینگلیسەکە کەمتەرخەمە. بڕیاربدەن کە هەردوو باڵوێزخانەکە لێی بکۆڵنەوە. بەندەش کاربەدەستی تایبەت دەنێرم، هەر کەسێکیش تاوانبار بێت، دەبێ سزابدرێ. پاشان بە درێژی عەرزتان دەکرێ.

١٨٨٠/١١/٥ (١ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٣ هەتاوی)

برووسکەی ژمارە ٧ی پێری لە سەعات هەشت و نۆی دوێنێدا گەیشت. لەگەڵ سەرۆکوەزیران و وەزیری دەرەوەدا دەربارەی بەدەستەوەدانەوەی یاخیبووەکان بەدەمیی دڵنیایان کردینەوە. راپۆرتم نووسیوە و رەنگە بەڵگەیەکی رەسمیم دەستبکەوێ. داوای دیدەنی سوڵتانم کرد، سەبارەت بە دانانی کاربەدەست و شتیتر، لەپاش دیدەنییەکە پێتان رادەگەیەنم. خوا دەیزانێ سرەوتم نییە. چاوەنواری هەواڵی باشترم.

١٨٨٠/١١/١٠ (٦ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٨ هەتاوی)

سامیحپاشای سوپاسالاری سەرسنوور راسپێردرا تا لەگەڵ سوپاسالاری ئێمەدا بدوێ، هەرچەندە بابیعالی دڵنیاشی کردوین، بەڵام راپۆرتم نووسیوە ئەگەر شێخی یاخی نەگیرێنەوە و یارمەتی لەلایەن کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە بگات، ئەوە ئۆباڵەکەیم خستووەتە ئەستۆی بابیعالی. لەگەڵ باڵوێزەکاندا گفتوگۆم کردووە و داوای دڵنیاییم لێکردون، بەڵام قسەی ئەمانیش جێی بڕوا نییە و دەبێ کارەکە قایمتر بکرێ. کوردەکان چەکی تازە و تەواویان هەیە و پێویستمان بە ژمارەی زیاتره بۆ بەرەنگاری. هەواڵەکانی ئێرە جیاوازن. بێئاگابوونی باڵوێزخانەکان کارێکی خراپ و زیانبەخشە. ناردنی هەواڵی رۆژانە پێویستە.

هێشتا دیدەنیمان لەگەڵ سوڵتاندا نەکردووە، دوایی لە ئاکامەکەی ئاگادار دەکرێنەوە. نزیکەی شەشهەزار تمەنی برووسکەم هاتوەتە سەر. تا ئەوکاتەی دەتوانرێ ئەو قەرزە بدرێتەوە، ئەوەندەی دەتوانرێت برووسکەیەك بفەرموون. ئەگینا من دەرەقەتی ئەوە نایەم، بەتایبەتی کە لە بودجەی ئەمساڵ لە هەزار لیرەی عوسمانی زیاتر نەگەیشتووە. ماتڵی ئەو قەرزەم.

١٨٨٠/١١/١٦ (١٢ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/٢٤ هەتاوی)

برووسکەی بەڕێزتان ژیانی بە بەردا کردینەوە. (سامیح پاشا) لابرا و نافیزپاشا لەجێی دانرا، ئیتر لەمەودوا ئەم پردی پەیوەندی ئێمەیە. لەگەڵ سەرۆكوەزیران و وەزیری دەرەوەدا گفتوگۆمکرد. حەسەنپاشا لادەبرێ. ئەمڕۆ لەگەڵ سوڵتاندا بە دووقۆڵی گفتوگۆمانکرد، ئاکامی خراپی ئەو بەدگومانییەم بە درێژی بۆ لێکدایەوە، ئەویش جەختی لەسەر بڕیار و بەڵێنی پێشووی کردەوە و فەرمووی: هۆی کەلاخستنی سامیح هەر ئەو نەرمییەی بوو لە ڕێگەگرتن لە کوردەکانی ناو قەڵەمڕەوی عوسمانی، لەو ئاڵوگۆڕەی لەناو بەڕێوەبەرایەتی بەغدادیشدا کراوە، ئەرخایەن بن. کاربەدەستە تازەکان باشترن و یەکجار دۆستی هەردوو دەوڵەتەکەن. فەرموویان: جەژنە پیرۆزە عەرزی هومایون بکەن. بابیعالی باڵوێزەکانیشی دڵنیاکردووە. والی تازەی بەغدا برێك دەمارگیرە، بەڵام عیزەت پاشای سەرداری ئەوێ باشە. بۆیان بنووسن کە کارگێڕەکە وریا بێت. منیش لای خۆمەوە هەر ئەوەیان بۆ دەنووسم. دووربینیی پێویستە. خەڵاتکردنی شازادە لە شەوی میوانییەکەدا شتێکی کتوپڕبوو. چونکە هی یەکێ لە ئامادەبووان بوو. ماوەیەکە هەوڵ و تەقەللام بۆ شازادەکانە، خوا یار بێ سەردەکەوین. ئەوەی نەبیخان عەرزیکردن پێچەوانەی ڕاستییە. بە درێژی عەرزتان دەکرێ. لە سایەی سەری هومایونەوە ئابڕوی باڵوێزخانە پارێزراوە. پەلە لە ناردنی بڕیارەکان و قەرزەکانیشدا بکەن. ئەو بەستە تایبەتییەی ناردبووتان زۆر چاكبوو.

١٨٨٠/١١/٢٠ (١٦ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/٢٨ هەتاوی)

ئەمڕۆ سوڵتان داوای دیتنمی کرد. دوای گەیشتن، یەکسەر کاربەدەستێکی تایبەتی نارد و شێخ و کورەکانی بۆ جێگای خۆیان گەڕاندنەوە و برووسکەی کرد کە ملکەچم و هۆی ئەو هەرایەش زوڵمی کاربەدەستانی ئێران بووە لە کوردانی سوننی. فەرمووی لە زمانی منەوە عەرزی هومایون بکە کە گەڕانەوەی شێخ، پەژارە ناهێڵێ. ئێستا چاکە کۆمیسیۆنێك پێكبێت تا هەندێکیان سزابدرێن و هەندێکیشیان ببەخشن. منیش کۆمیسیۆنەکەم سەریشك کرد کە ئەگەر گازندەیان لە بەڕێوەبەرایەتییەکەی ئێمەش هەیە، لێی بکۆڵنەوە. بەرژەوەندی هەردوولا لەوەدایە کە بە ئارامیی ئەو پەژارەیە لەناو ببرێ، تا لە دواییدا چارەی بۆ دەدۆزرێتەوە. وتم: برووسکەکەی شێخ وا دەگەیەنێ کە گەڕاوەتەوە و ملکەچی فەرمانە. فەرموویان بەرژەوەندی

هەردوو دەوڵەتەکە لەوەدایە کە زۆر بە پەلە گرژییەکان خاوببنەوە، ئەوسا بە کـاوەخۆ کـاری پێویستی بـۆ بکـرێ. داخـوازی بـەندەش هـەر ئەوەیـە کـە لـە رووداوەکـان ئاگـادارم بکـەن. دەیانەوێ هەکاری بکەنە ویلایەت و عەبدوڵڵاپاشای کورد بکەنــە والــی. زۆریـش بـە تـەنگ ئەوەوەن کە ئەم کارە رێگــەی لێنــەگیرێ. درێـژەی ئـەم باسـانە بـەرێوەن. دەربـارەی پـارەی برووسکەکانیش زۆر شپرزەم. بە برووسکە پێمان بفەرموون.

١٨٨٠/١١/٢٧ (٢٣ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی – ١٢٥٩/٩/٥ هەتاوی)

هــەتا گەیشـتنی نـافیز، سـامیح هــەواڵ دەنـێرێ. درێـژەی برووسکەکەشـی هـــەر بـــەو ناوەرۆکانەوە گەیشت. لەگەڵ بابیعالـی و باڵوێزەکاندا گفتوگۆم کردووە و کەمتەرخەم نـــەبووم. ئاکامەکەیتان عەرزدەکەم. کلیلـی رەمزەکان بگۆرن.

١٨٨٠/١١/٣٠ (٦ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی – ١٢٥٩/٩/٨ هەتاوی)

من و باڵوێزەکانیش، تەسلیم، یان دوورخستنەوە، یـان زیندانیکردنـی شـێخمان دەوێ. دەیانـەوێ کۆمیسـیون بنـێرن بـۆ لێکۆڵینــەوە و شـێخیش بـە خۆشـی بـێ، یـان ناخۆشــی، لێکۆڵینەوەی لەگەڵدا بکرێ. ئەگەر هەنگاوهەڵگرتنی خێرای ئێمــە نەبوایـە، کوردەکـانی نـاو قەڵەمرەوی عوسـمانیش دەچوونە پاڵیـان و ئەوسـا کارەکـە دژوارتـر دەبوو. دووبـارە بـەندە و باڵوێزەکان دڵنیا دەکەنەوە. بـەڵام قسـە و کردەوەیـان یەكنییـە. سـوڵتان خـەیاڵـی وایـە لـە بەرامبـەر دەسـتتێوەردانی ئینگلیس لـە ئەناتۆڵــی و مەســەلەی ئەرمەنییــەکاندا، شـێخ لەشکرێکی بێمەسرەفە، لەبەرئەوە رەنگە پشـتیوانیی لێبکـەن. هەڵبەتـە بـەوجۆرەی کـە بۆ ئیقبالدەولەیان نووسیوە، بۆ ئەمانیش نووسـراوە. بـەندە قایمکـاریی پێویسـتدەکەم. لـە سـەر کاربەدەسـتانی دەوڵـەتیش پێویسـتە هەمیشـە وریـا و بـەئاگابن و بــەرەو بـەغداش خۆیــان قایمبکەن. خۆسازدانی خـێرا و بەپەلـەش بـەرەو سـنووری ئازەربایجـان پێویسـتە. بۆئـەوەی لەشکر و وێرانکردنی گوندەکان نەبێتە هۆی پەژارەیەکیتر.

دڵسینە تەسلیمی قــەرەداغ بـوو. یونـان لـە رادەبـەدەر خـۆی تـەیار دەکـات. هــەروەها عوسـمانییەکانیش. لەوانەیە لە بەهاردا شەر هەڵگیرسێتەوە. هەواڵی کوردەکانمان پێبگەیێنن.

١٨٨٠/١٢/٢ (٢٨ی زیحەجەی ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٥٩/٩/١٠ هەتاوی)

دڵنەواییکردنی ئەو کوردانەی بە رووکەش تێکەڵاوی جەنگ نەبوون و دەرکردنـی بریـاری لێبووردن لەوانەی بە چەکەوە خۆیان دەدەن بەدەستەوە، لەلایـەن هومایونـەوە زۆر پێویسـتە. ئاکامی ئەوەش هەرشـتێك بـوو ئاگادارمـان بکەنـەوە. ئاگـادار نـەکردنی باڵوێزەکـان کـارێکی زیانبەخشە. برووسکەکان وەڵام بدەنەوە.

١٨٨٠/١٢/٥ (٢ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٥٩/٩/١٤ هەتاوی)

سەبارەت بە سزادانی شێخ، داوای لێبوردنیـان کـردووە. چونکـە ملکـەچیی خـۆی بـۆ سولتان دەربڕیوە. سەبارەت بە هەڵاتووەکانی‌تر بۆ لەبەرچاوگرتنی دۆسـتایەتی، چەکـەکانیان لێوەردەگیرێ. ئەوان بە نووسین بەرپـەرچی ئـەوەیان داوەتـەوە کـە بـەرپرس بـن لـەو کـارە. لەگەڵ ئەو دڵنیایی‌کردنەشدا مـن وەڵامـم نووسـیوە، یاخیبووەکـان، دەوڵـەتی دراوسـێیان بـە دوژمن زانیوە. بەڵام خەم و پەشیمانی دادێك نادات. جەختم لە سەر گەڕانەوەی هەڵاتووەکان و سـزادان، یـان دوورخسـتنەوە و زیندانـی هەتاهـەتایی شـێخ کـردووە. وەزیـری دەرەوە بـە گەورەباڵوێزی ئینگلستانی وت: خێڵەکانی ئێرانیش کوشـتار و تـاڵانی و دەسـتدرێژی زۆریـان کردووە، ئەی کێ ڕێی لـەوە گـرت کـە نەیەڵـێ کـوردی ئـێرە بچنـە پاڵیـان؟ پەنابـەرەکان چەکەکانیان لـێ‌وەردەگیرێ. دەبـێ مـەمنوونیش بـن. دیاریشـە کـە بـە بێ‌ئاگـاداری ئەمانـە نەبووە. ئەوجۆرە بەڵێن و بڕیارە میهرەبانانەش هەر بـۆ چەواشـەکردنمان بـوو. بڵاوبوونـەوەی ڕۆژنامەکانی ئێرەش بەڵگەی ئەوەن کە سەرەڕای گلە و گازندەیـان لەوبارەیـەوە، قەدەغـەیان ناکـەن. سیاسـەتی سـەرۆك‌وەزیرانی ئێسـتا، درۆ و فێڵـە. چونکـە لـە جێبـەجێکردنی ڕێککەوتننامەی بەرلیندا، وڵاتان دەخەڵەتێنن. شێخ و کوردەکان بە کەرەسـەی کـاری گـەورە دادەنێن. ئاکـامی گفتوگـۆ لەگـەڵ باڵوێزەکـاندا بـووە هـۆی گەیشـتنی ڕێنوێنـی و ئامۆژگـاری بۆئەوەی بۆ دەست‌پێشکەرێکانی بەندە پاڵپشـت بـن. عەبدوڵلاپاشا بـوو بـە والـی (معمورە العزیز). کۆپی ئەو نامانـەی لەگـەڵ بابیعـالیدا ئـاڵوگۆڕ دەکرێـن، لـە سـەرەتای زیحەجـەدا نێردراون، گەیشتوون یان نە؟ وەڵامی برووسکەکان نەگەیشتوون.

١٨٨٠/١٢/٨ (٥ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٥٩/٩/١٧ هەتاوی)

دوێنێ شەو برووسکەی ٢٨ی زیحەجـە و ٢ی موحـەڕەم گەیشـتن، هـەنگاوی پێویسـت هەڵدەگیرێ برووسکەی ١٩ی زیحەجـە و جفـرەی ژمـارە ١٩ گەیشـتوون. پێدەچـێ هـەر بـە تایبەت برووسکەکانی بەندە نەگەیەنن. برووسـکەی ژمـارە ٨، ١٢، ١٦، ٢٣ و ٢٦، دوبـارە ٢٦، ٢٨ی زیحەجە، ٢ی موحەڕەم، گەیشتوون یان نە؟ هەڵاوێردکردنیشیان پێویستە.

١٨٨٠/١٢/٩ (٦ی موحەڕەمی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٥٩/٩/١٨ هەتاوی)

برووسکەیان کردووە، ئەگەر ئاژاوەچییەکان بە خاکی عوسمانی و بەغدادا تێپەڕن، ئەوە سزادەدرێن. تاڵانییەکان بگێڕنـەوە و چـاودێری یاسـا و نـەزم بکـەن. بـەڵام دەڵێـن کـە ئـەو جێگایانە خاکی عوسـمانی نین. ئەوەش ڕاستنییە کـە ئاژاوەچییـەکان عوسـمانین. شـکات لەوە دەکەن کە بڕیاربوو ئەحـمـەدوەند تەمێ بکرێ، کەچی ئەنجام نەدرا. دەستنیشان‌کردنی جێگای ئاژاوەچییەکان پێویستە. وەڵامی برووسکەکان بدەنەوە.

۱۸۸۰/۱۲/۱۲ (۹ی موحەڕەمی ۱۲۹۸ کۆچی – ۱۲۵۹/۹/۲۱ هەتاوی)

لەپاش گەیشتنی وەڵامی برووسکەی ۱۷ی زیحەجەی، ۷ برووسکەم ناردووە، هەرکامێکیان نەگەیشتووە دەستنیشانی بکەن. برووسکەی ۱۹ی زیحەجە و ۱۹ی عالی نەگەیشتوون.

۱۸۸۰/۱۲/۱۵ (۱۲ی موحەڕەمی ۱۲۹۸ کۆچی – ۱۲۵۹/۹/۲٤ هەتاوی)

هۆی نەگەیشتنی وەڵامی برووسکەکان چییە؟ ڕۆژنامەکانی ئێرە سەبارەت بە گەڕانەوەی شێخ، ئابلۆقەی ورمێ، تێشکانی تەیمووریاشا دەنووسن. بە بێ هەواڵێکی ڕاست و تەواو، داروبارەکە نادیارە. قسەو کردەوەی بەرێزان یەکناگرێتەوە. دەمارگیریی بەسەر عەقڵدا زاڵە. بێگومان هەر ئەولایەنەش بەهێز دەکەن، بەڵگەی ئەمانەش ئەو ڕووداوانەیە کە لە ڕێگا تووشی ڕێبواران دەبێ، نەکا سوپاسالار بڕوا بەقسەی سەرداری عوسمانی بکات. ڕەشنووسی ئەو نووسراوانەی نێوان ئێمە و باڵوێزی بابیعالیتان بۆ دەنێرم. لەگەڵ ئەو نامەیەی کە بۆ باڵوێزەکانم نووسیووە. برووسکەکانی زیحەجە گەیشتوون یان نە؟

۱۸۸۰/۱۲/۲٤ (۲۱ موحەڕەمی ۱۲۹۸ کۆچی – ۱۲۵۹/۱۰/۳ هەتاوی)

ئەمڕۆ برووسکەی هومایونم بە سوڵتان گەیاند. ئەوی پێویست بوو وتم. فەرموویان: کاربەدەستی تایبەتی ناردووە. ئەم ڕۆژانە هەواڵی دەگات و داروبارەکە ڕوون دەبێتەوە. عەرزمکردن: ئەگەر دەتانەوێ خودی هومایوون منەتبار بکەن، بەپەلە سەرچاوەی ئەو ئاژاوەیەی ئەوێ لەناوببەن، ئەگینا زیانی بۆ ئێوە زۆرتر دەبێت. فەرمووی: عەرزی هومایون بکە کە دڵنیابێت وادەکەم ئاژاوە نەمێنێ و ئاسایش ببێ. بفەرموون وەڵامەکەی ڕاستەوخۆ دەنێردرێتەوە. سێشەممەی داهاتوو بێنەوە بۆ وەڵامەکەی. ئاجوودانی من دێتەوە و ئاکامی کار دەردەکەوێ. لەگەڵ سەرۆکوەزیران و وەزیری دەرەوەدا بە دوور و درێژی گفتوگۆم کرد. سەبارەت بە دوورخستنەوەی شێخ و گێرانەوەی یاخیبووەکان، وەڵامی بنبڕم ویست، وتیان لە ئەنجومەندا گفتوگۆ کراوە. وەڵام دەدەینەوە. دووشەممەی داهاتوو دوای دیدەنیکردنیان و سێشەممەش پاش دیتنی سوڵتان، بە دوور و درێژی برووسکە دەکەم. بەرنامەی کاری باڵوێزی ڕووس گەیشتووە. هی ئینگلیس هێشتا نەگەیشتووە. سەبارەت بە سنووری قوتوور، ئەو هێڵەی کاربەدەستانی هەردوولا دیاریانکردووە، پەسەندکراوە. بابیعالییان ڕاسپارد کە ئەویتریشی بگێڕێتەوە. بۆچی دەفەرموون کەمتەرخەمم و بێدەنگ دانیشتووم؟ ئەوەنییە ئێستاش هەر تێدەکۆشم! لەو دڵساردییە بەردەوامە هیوابڕاو بووم. گەورەباڵوێز برووسکەی کردووە دەڵێ دەوڵەتی ئێران سوپاسی بابیعالی دەکات، سەبارەت بە دامرکاندنەوەی ئاژاوە. وەڵام بۆ بەندە دەنووسن کە دەوڵەتی ئێوە سوپاسمان دەکات. وەڵامی برووسکەی تایبەتی عالی بە دوورودرێژی و بە نووسراو عەرزتان دەکرێ. زۆر بڕوا بە قسەکانی گەورەباڵوێز مەکەن.

۱۸۸۰/۱۲/۲۹ (۲٦ی موحەڕەمی ۱۲۹۸ کۆچی - ۱۲۵۹/۱۰/۸ هەتاوی)
لەگەڵ وەزیرەکاندا دانوساندنم کرد، دەڵێن زانیاریەکانی ئێمە و ئێوە جیاوازییان هەیە. دەڵێن کوڕەکانی شێخ و هەمزە لە خاکی عوسمانیدان. دەسەڵاتدارانی ئێمە دەڵێن لە ئێراندان. کاربەدەستی تایبەت دەنێرین بۆ لێکۆڵینەوە. پاشان وادەکەین کە دەوڵەت لە ئێران دڵنیا بێت. هەرواشیان بە گەورەباڵوێزی رووسیا و فەرانسە و نەمسا راگەیاندووە. دوێنێ چوومە خزمەت سوڵتان، فەرموویان سەبارەت بەفر، هێشتا کاربەدەستی تایبەت نەگەیشتووە. ناوبراو جێی متمانەمن و پسپۆرە. لەمڕۆژانەدا هەواڵی گەیشتووە، سەبارەت بە شێخیش داروبارەکە دەزانرێ. ئەویش یان پالێکی پێوەدەنێین، یان بە جۆرێ دووری دەخەینەوە کە خودی هومایونی شاهەنشا ئەرخایەن بێت. ئەوەم روونکردوەتەوە کە درێژەدان بەو ئاژاوەیە، بۆ یەك سەعاتیش زیانی بۆ هەردوو دەوڵەتەکە و بەتایبەتی بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەیە. فەرموویان بێگومان هەردوو دەوڵەتەکە لە چاکە و خراپەدا هاوبەشن. هەرکە هەواڵ بگات، دوابڕیار دەدرێ و ئاگادارتان دەکەینەوە. وەڵامی برووسکەکەی هومایون دەنووسم. کورتەی دانوساندنەکە ئاوایە و وردەکارییەکان و درێژەی باسەکەش بە نووسراو عەرزتان دەکەم. بەڵام بەندە تا بەڵگەی رەسمی و قایمم نەبێ، ئەمانە هەر بە کات بە فیرۆدان دەزانم. نایەڵم پارێزەرانی دەوڵەت و باڵوێزەکان بحەسێنەوە. واتەواتی گۆڕینی وەزیرەکان هەیە. ئەگەر وابێ، کارەکە ئاسان دەبێت. کێشەی یۆنان دەئاڵۆزێ. رەنگە شەڕ رووبدات. سەبارەت بە والی بەغدا، بەرلە گەیشتنی برووسکەی عالی، والی تازە نێردرابوو. گرنگیی بە کارەکە دەدەم.

۱۸۸۰/۱/۲۱ (۳۰ی صەفەری ۱۲۹۸ کۆچی - ۱۲٦۰/۱۱/۲ هەتاوی)
سوڵتان رازگرەکەی خۆی لەگەڵ کاربەدەستی تەلگرافی تایبەتیدا ناردووە، هەواڵیان ناردووە کە ناوبراو گەیشتووەتە وان. برووسکەی لێکۆڵینەوەکانی بەمزووانە گەیشتووە. بڕیاری ئاسایشی سەرسنوور و ئەرخایەنبوونی هومایون دەدەین. بەردەوامبوونی ئاژاوە، دژی بەرژەوەندی هەردوولایە و دەبێ بە زوویی لەناو ببرێ. هەواڵ گەیشتووە کە خێڵی هەمەوەند نیازی دەستدرێژییان هەیە. تکا دەکەم کە زۆر بە تایبەتی رێیان لێبگیرێ. گەورەباڵوێزی ئینگلستان لەگەڵ شارژ دافر-دا چوون بۆ لەندەن. هێشتا بەرنامەی کار نەگەیشتووە. ئاخۆ گەورەباڵوێزی فەرانسە رازیدەبێ!. روونکردنەوەی دانوساندنەکانی بەندە لەگەڵ سوڵتاندا کاریگەرە و داروبارەکە چاکترە. هیوادارم لەمڕۆژانەدا مزگێنی ئەنجامدانی کارەکەتان پێبگەیێنم.

بەڵگەی ژمارە: ١/٥٧٥

بابەت: شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/٦ (٣٠ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی باڵوێزی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەربارەی شێخ عوبەیدوڵلا ، بۆ خاکی بەرێی شا.

هەم بە دەمیی و هەم بە نووسراو، بەڵێنی تەواوم لە خودی سوڵتان وەرگرتووە، کە وردەکارییەکانی ئەم باسە، بە نامە دەنێرمە خزمەتتان.

(نەواب **حسام السلطنه**) بە حورمەتی ئەوەی کە خزمایەتی لەگەڵ زاتی موبارەکی (شا)دا هەیە، ڕێزی پێویستی لێگیراوە و لە کۆشکی (کوك سوخت) ماڵیان داوەتیّ و مونیف میواندارییی لێدەکات. دووجاریش پارە دراوەتە ئەم نۆکەرەت، جارێك (٢) هەزار تمەن و جارێکیش (٣) هەزار تمەن.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

جەنابی (ئاغا)[1] ببینێت.

بەڵگەی ژمارە: ٢/٥٧٥

بابەت: بزووتنەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/٦ (٣٠ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی کارگێری تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران

بە پێی فەرموودەی خۆتان، جەنابی (صدیق‌الملك) ماندوو دەکەم و ئەم برووسکەیە لە تەلگرافخانەوە دەکەم. لە قەڵەمڕەوی ورمێ‌وە تا سنووری (ماکۆ) هەموو سەرۆك‌خێڵ و هۆزەکان لەگەڵ ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵلا نەیاریی دەکەن. ئەوەیشی کە جەنابی گەورە باڵوێزی دەوڵەتی گەورەی عوسمانی دەڵێن لەلایەن شێخەوە دژایەتی بەرچاو ناکەویّ و حکومەتیّ (وان) هەر کات هەست بەوە بکات بەرەنگاریی دەکات، وانییە. چونکە هەر ئێستا تەلگراف لە سەر سنووری (خۆی)یەوە گەیشت، کە لە کوردە سوارەکانی عوسمانی، ژمارەیەکی زۆر کۆ بوونەوە و چوونە لای عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلا ، بە تایبەتیش

---

[1] ناسرەدین شا، مستوفی الممالك -ی سەرۆك وەزیرانی بە (ئاغا) ناو دەبرد.

لە ناوچەی (ساتلمیش)ەوە، کە خاکی عوسمانییە، جەماوەرێکی زۆر لە سوارە کوردەکان سنووریان بەزاندووە و هاتوونەتە خاکی دەوڵەتی گەورە و پایەبڵندی ئێرانەوە. دەی ئەگەر وایە چۆن دەتوانرێ باوەڕ بکرێ، کە شێخ خەیاڵێکی دژی ئەم حاڵەی ئێستای قشوونی ئێرانی نییە و نازانم کاردەگاتە کوێ؟

ساعیدلولك

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

برووسکە بکرێ (حشمت‌الدوله) بە (١٠) هەزار سەربازەوە ئامادە بێ و روونووسی برووسکەکەش بدەن بە گەورە باڵوێز.

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٦

بابەت: دەست بە سەراگرتنی سابلاخ لەلایەن هەمزاغاوە

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/٦ (٣٠ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٨/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی کارگێڕی تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەڵێن چەند رۆژێکە حاکمی سابلاخ لەوێ رۆیشتووە و چۆتە میاندواو. وەك دەڵێن لەم رۆژانەدا تاقمێ لە سوارە کوردەکان بە رابەرایەتی هەمزاغای مەنگوور هاتوون سابلاخیان گرتووە و هێرشیشیان بۆ سەر (بناو) و (مەراغە) بردوە و هەندێ لە گوندەکانی مەراغە دەستیان کردۆتەوە دوای تەقە و تێهەڵچوون، بۆ مەراغە گەڕاونەتەوە.

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

برووسکەیەکی بێ‌مانای کردووە. هەڵبەتە دەزانێ، کە ئەم بزووتنەوە بێباکانانە، لەلایەن شێخەوەیە. ئەو چاوی لێ‌دەقووچێنێ.

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٧

بابەت: هاتوچۆی شێخ لەگەڵ دەرەوی وڵات

مێژوو: ١٨٨٠/١٠/١٤ (٨ زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٢٥٩/٩/٢١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی کارگێڕی تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوە

برووسکەی رەمزی، کە باسی شێخ عوبەیدوڵڵا و کوڕەکانی بە نهێنی لەگەڵ دەرەوەی وڵاتی تێدا باسکرابوو، گەیشت و ماچم کرد. لەگەڵ ئەم نامەیەدا هاوپێچ، ئەسڵی نامەی میرزاهاشم خانی کارگێڕی ورمێشم بۆ ناردیت. وا دەردەکەوێ کە جەنابی مسیۆ (ئابۆت)ی

کۆنسوڵی ئینگلیس، لەوە پێش شتگەلێکی کردووە و بە ناوی جۆراوجۆرەوە ئازوخەی کۆکردۆتەوە. چۆنێتی (میری‌میران ئیقباڵدەولە)ش لەگەڵ خەڵکی ورمێ و قوشوون و رادەی چەکوچۆڵی ئەولاشی تێدا دیارە. بەندە بە میرزاهاشمی حاکمی ورمێشم وتووە، کە بە نهێنی و بە ئاشکرا ئاگای لە جموجووڵی جەنابی کۆنسوڵ هەبێت، تا چ جووڵانەوەیەکی لێ روو دەدات. وەك دەردەکەوێ، مسیۆ (ئابۆت) ماوەیەکی زۆر لە ورمێ دەمێنێتەوە، چونکە دوای سەفەری ئابۆت، خێزانەکەی بە بەهانەی ئالوگۆری ئاووهەواوە لە ورمێوە چۆتە تفلیس. لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم

بەڵگەی ژمارە: ٥٧٨

بابەت: دەستدرێژیی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: مانگی ١١/١٨٨٠ (زیحەجەی ١٢٩٧ هەتاوی - مانگی ٨/١٢٥٩ هەتاوی.) (دەبێ کۆتایی مانگی ١١/١٨٨٠ بێت)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: ١٢/ع

نامەی کارگێری ورمێ بۆ وەزارەتی دەرەوە

لەدەورت‌گەڕێم. دوای ئەوەی ماوەیەك چاو لە دەرگا بووم، نامە بەرێزەکەی مێژووی ١٤ی مانگ نووسیبووتان، ئێستا بەدەستم‌گەیشت و گەورەی‌کردم و بە زیارەتی سەربەرز و دڵشاد بووم. خوا لە هەموو بەڵا و ناخۆشییەك بتانپارێزێ و سێبەری بەرزتان بەسەر ئەم بەندانەوە هەر بمێنێ. بە لوتفی سەروەرانەوە داروبارەکە هەر ئەوەیە، کە دوو رۆژ لەمەوبەر عەرزتان کراوە. گەورە و میری‌میران تەیموورپاشاخانی سەرتیپ، نزیکەی هەفتەیەك دەبێت رووەو سۆمای برادۆست رۆیشتووە. هێشتاش هەر لەو ناوەیە. هەروەها میری‌میران ئیقبالدەولەش لە شارەوە بزواو و لە دەرەوەی قەڵاکە هۆردووی دامەزراندووە. تا بەرەو مەرگەوەڕ بچێ. خەڵکەکە تۆقیون و نەیانهێشتووە، وتوویانە ئەگەر خوانەخواستە شتێك رووبدات، ئێمە بە تەنیا توانای پاراستنی شارمان نییە. ئەویش دەستبەجێ وەستاوە. فەوجی شەشەمی شوقاقیش دوێنێ گەیشت. هەواڵێکی تەواویش لە خودی شێخ عوبەیدوڵڵا نییە، کە ئێستاکە لە کوێیە! هەندێك دەڵێن لە ناوچەی مەرگەوەڕە و هەندێکی‌تریش دەڵێن چۆتەوە ناو خاکی عوسمانی. هەندێ‌جاریش وای بڵاودەکەنەوە، کە دووبارە خەریکی لەشکر کۆکردنەوەیە بۆ پەلاماردانی ورمێ. بەڵام ئەوەی من بیزانم لەشکرەکەی شێخ بڵاوەی لێکردووە و خۆیشی خۆی دەرباز کردووە. لەولاشەوە شێخ‌قادری کوڕی هاتووە و پێوەندی بە باوکییەوە کردۆتەوە. هەمزاغاش بە هەڵاتوویی هاتووە و لە دەوروبەری ورمێ‌دایە. لە بریارێکیشدا کە دوێنێ لەلایەن حەزرەتی گەورە و بە نامە بە حکومەت گەیشتووە، تەشریفی بۆ لای ئۆردووی سابلاغ بردووە و چەندرۆژێکیش لەوێ دەبێ و شیرازەی ئەو ناوچەیە

ڕێكدەخاتەوە و دیداری لەگەڵ سامیح‌پاشا كردووە، كە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بەرپرسی سنووری خۆیانە. دوایش تەشریف بۆ ورمێ دێنێت.[1] بە پشتیوانیی خوا و لە سایەی سەری شاهەنشای پایەبەرزەوە، زۆر بە زوویی كوردان ژێركەوتە و لێقەوماو و پەرتەوازە بوون، جۆرە ئۆقرە و ئاسایشێكیش هاتۆتە دی. بەڵام لەو دەوروبەرانە گوندێكی ئاوەدان نەماوە و هێشتا ڕێگەكانیش جێی مەترسین، تا بزانین دوای ئەمە خوا چی بە چاك دەزانی! لەوە زیاتر بێزارتان ناكەم.

جێگەی مۆر: محەمەد هاشم

بەڵگەی ژمارە: ١/٥٧٩

بابەت: خۆ ئامادە كردنی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٨٨١/١/٢٨ ز(٢٧ی صفر ١٢٩٨ كۆچی – ١٢٥٩/١١/٩ هەتاوی)

كارتۆن: ١٦

دۆسیە: ٤/١٢

برووسكەی جێگری شا (موزەفەرەدین میرزا) بۆ ناسرەدین‌شا

لە تەورێزەوە بۆ تاران – لەلایەن جەنابی معتمدالملك–ەوە

بە خاكی پیرۆزی بەرپێی خاوەن شكۆ (ڕۆحم بە فیدای بێت). پێرێ كە چوارشەممە بوو، بە وتەی ڕۆژنامە، گوایە شێخ خەریكی ئامادە كردنی پێویستییە. بۆ ئاگاداری ئەعلاحەزرەتی گەورە (ڕۆحم بە قوربانی بێت)، پركێشیم كرد و بە عەرزم گەیاندن.

دوای بیستنی ئەم هەواڵە، دەستبەجێ برووسكەم بۆ ئیقباڵدەولە و ئەمیرنیزام كرد، كە بە نهێنی كەسێك بۆ سیخوڕیی بنێرن، تا هەواڵی ڕاست دەستبخەن و ئەم نۆكەرەت ئاگادار بكەن. منیش بە ئەعلاحەزرەتی ڕابگەیەنم. بە نان و نمەكی موبارەكتان قەسەم، كە ئەم نۆكەرەت ساتێك غافڵ نەبووم و ناشبم.

نۆكەری بچكۆلەت: موزەفەرەدین

---

[1] دیارە دەبێ مەبەست لە میرزاحسین‌خانی سوپاسالار بێت.

بەڵگەی ژمارە: ٢/٥٧٩

بابەت: دوورخستەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٨٨١/٦/٢٤ (١٦ی ڕەجەبی ١٢٩٨ کۆچی - ١٢٦٠/٣/٢٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزخانەی ئێران لە ئەستەمووڵەوە بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەربارەی دوورخستنەوە و بوارنەدان بە ئەحمەدوەند، فرمانگەلی سەلمێنراو نێردراوە. بەوجۆرەش نووسیبووتان «شێخ» لە وان-ە و لە بەردەست موشیردایە. ناسنامەی بوونی بە عوسمانیٚ، بە شێوەیەکی کاتیی بووە و تا کاروباری زەوی و زارەکانی سەروبەر دەکات، لەوێ دەبێ. لە ئێرانیش بە هەمان پەیڕەو، دەبێ خۆی داوا بکات و ڕەزامەندیی هومایوونیش (شا) بەدەستبهێنێ و دوای (٣) ساڵ نیشتەجێبوون لە خاکی عوسمانیدا، بۆ ئێران بگەڕێتەوە. ئەگەر وانەکات، ئەوا لای دەوڵەتیٚ عوسمانی هەروەك ئێرانییەك حسابی بۆ دەکرێ.[1]

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدینشا:

جەنابی وەزیر. شتێك لەم تەلگرافە نەگەیشتم و نەمزانی بابەتەکە باسی چدەکات! سبەینێ لەگەڵ خۆتدا بیهێنە و بە دەمیی عەرزمانی بکە.

بابەتەکەی دوایی، سەبارەت بەوەڵامی تەلگرافی ئەم بەندەیە و لەبارەی مەرجەکانی ڕازیبوون، بەوەی ببێتە هاووڵاتی و وەڵامەکانیشی بە گشتی، لە یەك تەلگرافدا هاتووە.

بەڵگەی ژمارە: ٣/٥٧٩

بابەت: دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: ١٢٩٨ کۆچی (هەر تەنیا ساڵ-ی پێوەیە، کە وادیارە دوای کشانەوە و بردنی شێخە بۆ ئەستەمووڵ و بەم پێیە، ئەم بەڵگەنامەیە، هی مانگەکانی (١٢ تا ٦)ی ساڵی (١٨٨٠-١٨٨١) بێت.

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

تەرجەمەی تەواوی ئەو وتارەیە کە لە مانگی ئۆگۆست (١٨٨٠)دا لە ڕۆژنامەی مۆسکۆسکی ویدومستیدا چاپ و بلاو بۆتەوە.

---

[1] وەك ناسرەدینشا نووسیویتی: ناوەرۆکی ئەم بەڵگەنامەیە ئاڵۆزە و باش تێینەگەیشتم.

بە پێی ئەو هەواڵانەی لە تارانەوە بە ئێمە دەگات، ئاژاوەی کوردەکان لە سنووری ئازەربایجان تەواو بووە. هێمنایەتی لە گوندەکانی سەر سنوور سەقامگیر بووە. ئەمەش بە هۆی دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵلا یە، کە سەر باشقەی ئاژاوەچییان و سەرۆکی یاخییان بوو. تا ئەو دەمەی کە شێخ لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەرپەرچی کارەکانی نەدەدرایەوە و باسی نەدەکرا؛ وا تێدەگەیشت کە ئێوە پێتان خۆشە. بۆیە لە سنوورەکانی ئێراندا، کەوتە تەراتێن و ئاژاوەیەکی لەو ناوچەیەدا نایەوە. کارێکیان کرد کە لە ئاوەز و شارستانێتی بەدووربێ و بەزەییان بە گەورە و چکۆلە نەدەکرد و پەلاماریان دەدا. بۆ رزگاربوونیش لەم بەڵایە؛ سیاسەتێکی راست و سەرنجی تەواو و پێویست بوو، پشتیوانیی دەوڵەتی عوسمانی، بۆ رزگاربوون لەو ئاژاوەیەی شێخ عوبەیدوڵلا بەدەست بهێنرێ و بە یارمەتی یەکتر، لە سنوورەکان راوی بنێن و وڵات هێمن بکەنەوە. لە سایەی سیاسەتی راست و تێبینی عاقڵانە و پڕ لە خێر و بەرەکەتی (میرزا سەعیدخان - مؤتمن‌الملك)، وەزیری دەرەوەی خاوەن‌شکۆ شاهەنشاوە، ئەم ئاواتە هاتە دی، سەرەڕای ئەوەش کە دەوڵەتی عوسمانی لە کاردا سست و خاوە و هەمیشە سیاسەتی خۆ گێلکردن و کات بە فیرۆدانی بەراست زانیوە و لە وەڵامی وڵاتانی دەرەوەدا، هەر بەڵێنی بێ‌بناغەی بووە. بەڵام دیسانیش میرزاسەعیدخان، بە لێوردبوونەوەی هۆشیارانەی خۆی، ئەم کۆسپانەی لابرد و بە خۆشیی و دڵنەرمیی، دەوڵەتی عوسمانی ناچار بە هاوکاریکرد و سوور بوو لەسەر دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵلا ... بە پێی ئەو هەواڵانەی کە بەم دواییانە گەیشتوونەتە تاران، شێخ کە خۆی لە تەنگاوی دوو هێزی ئێران و عوسمانیدا دیوە، ناچار بووە داواکەی دەوڵەتی عوسمانی قبووڵ بکات و بچێتە ئەستەمووڵ. دوای دوورکەوتنەوەی شێخ لە کوردستان، لایەنگرەکانی بڵاوەیان لێکرد و بڕێکیان گیران و ئەوانی دیکەش دەستیان‌کردەوە بە کاروباری کشتوکاڵی جارانی خۆیان.

لە راستیدا میرزا سەعیدخان، کە (٢٥) ساڵ پترە، کاروباری گرنگی دەرەوەی دەوڵەتی ئێران بەڕێوە دەبات، مرۆیەکی زۆر زانا و بە ئەزموونە. زۆرجار سەرنج و بیر و بۆچوونی ئەو، بوتە هۆی بەرگری لە زیانی دەوڵەتی ئێران. لێکدانەوە و پارێزێك، کە لە کاردا لەبەرچاوی دەگرێ، بەڵگەی پتەویی ئاوەز و راستیی بۆچوونەکانیەتی. بەڵێنی پتەو و بڕیاری راستە. دۆستایەتیکردنی ئاکامێکی هەیە. دوژمنایەتیکردنیشی بە قازانج نییە. چونکە هیچ بەهانەیەك بۆ دوژمنایەتی، بە دەستەوە نادات. مرۆیەکی خێرخواز و دڵ و دەروون پاکە. ئەگەر تا ئێستا کاروباری دەرەوەی ئێران، بەمجۆرە رێکوپێکە، هەر لە سایەی ئاکاری ئەوەوەیە، کە بە پێی سیاسەتی دەوڵەتی ئێرانە... لەم رووەوەیە، کە خاوەن شکۆ شاهەنشا، هەمیشە بیر و بۆچوونی ئەو دەپرسێ و باوەری بە بۆچوونی خێرخوازانەی هەیە.

(موتمن‌الملك)یش، کە لەم هەموو ساڵەدا توانیویتی ئەرکی گرنگی وەزارەت بەڕێوە بەرێت؛ بە هۆی ئەو هاندان و پشتیوانییەی کە پەیتا پەیتا لەلایەن شاوە لێی‌دەکرێت. ئەگەر

خاوەنشکۆ بەمجۆرە پشتی نەگرتایە و لەگەڵ برێك کەسدا- کە بە رواڵەت عاقڵ و زیرەکن، بەڵام بە کردەوە پووچەڵن - وەك یەك سەیری بکردنایە، دیارە ئەویش ماندوو دەبوو و لە کار دەکەوت. ئەمەش مایەی بەختەوەرییە، کە ئێران، پاشای کارزان وهونەردۆستی هەیە.

میرزاحسەین خان - موشیردەولەش، کە لە سەردانی پترسبورگ گەڕایەوە، کرایە حاکمی خۆراسان و ناردیانە مەشهەد و لە ٢٨ی مانگی (٦)دا لە تارانەوە بەرەو خۆراسان کەوتە ڕێ.

ئەمساڵ خەلە و خەرمان لە چاو ساڵانی پێشوودا باشترە. بەهیواین لە هەموو جێگەیەك گرانیی نەمێنێ. کارەکانیش بچنەوە دۆخی جاران و سەرلەنوێ باری ژیان چاك بێتەوە.

وەرگێڕ: بەندەرگاهی - عەلیقی

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٠[1]

بابەت: داگیرکردنی سابلاخ و کوشتن و تاڵانیی مەرحەمەتئاوا لەلایەن شێخعەبدولقادرەوە

مێژوو: (سەرەتای مانگی ١٠ی ١٨٨٠ز - زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی)

کارتۆن: ١٦

دۆسییە: نییە

بەڵگەی ژمارە: ٥٨١

بابەت: شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٠ (هەر تەنیا مێژووی ساڵەکە لە بەڵگەکەدا هەیە - دوای کشانەوەی هێزەکانی شێخ بۆ نەهری، دەبێ مێژووی ناوەڕاستی مانگی ١٨٨١/٣ بێت).

کارتۆن: ١٦

دۆسیە: ١٢/ع

دەستخەتی ناسرەدین شا

جەنابی وەزیری دەرەوە.

تەلگرافی وەزیری فەوائید هاتووە و نامەیەکی تایبەتی شێخ عوبەیدوڵڵای مەلعوونیش، کە بۆ سەرۆك عەشیرەتێکی نووسیبوو، شەرحکراوە و ئەسڵی نامەکەشی بە پۆستدا بۆ تۆ ناردووە.

بۆ موعینولولك - یشم نووسی، تا ئەویش کۆپیەی ئەو تەلگرافەتان بداتێ. دەستنووسی ئەو نامەیەم بە تەلگرافی رەمز بە معین‌الملك داوە و بە وەزیرم وتووە موعینولولك راسپێرێ؛ تا

---

[1] ئەم بەڵگەنامەیەمان کردە پاشکۆی ژمارە (٨)

لەگەڵ عوسمانیگەل و باڵویزەکاندا قسە بکات و بڵێ ئاخر چۆن ئەمە دەبێ! بۆ ئەم (پدرسوختە) یەتان خستۆتە ئەم ناوە و هەموو ڕۆژێك دەبێتە هۆی شەڕ و گێچەڵ و دەقیقەیەکیش نایەڵێ ئەم سنوورانە ئاسوودە بن!

زۆر توند بۆ موعینولولك بنووسە و پێی بڵێ کاروباری شێخ بەم نامەیە (پڕ تبست) بکات، دەستنووسی ئەو نامەیەش بدات بە سوڵتان و بڵێ ئەسڵی ئەم نامەیە لە وەزارەتی دەرەوەی ئێران پارێزراوە. هەر خۆشت لەگەڵ گەورە باڵویز قسەبکە و پێی بڵێ: بڕیار و بەڵێنەکانتان لە پێکهاتن لەگەڵ ئێمەدا، گەیوەتە کوێ؟ ئەو (١٠) ڕۆژە مۆڵەتەی ئەم دواییەش ڕابوورد و وەڵامێکی ڕاست و ئاشکرا نابیستم.

ڕەشنووسی ئەم نامەیە بە دزیەوە بدە بە باڵوێزی ڕووس و لە زمانی منەوە پێیبڵێ ئەم مەبەستەش دیسانەوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی ڕووس بنێرێ و سەرلەنوێ هانیانبدات بۆئەوەی ئەم کارە بەلایەکدا بخەن. هەڵبەت ئەم هەنگاوانە زوو هەڵگرە و ئەنجامەکەیم عەرز بکەنەوە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٢

بابەت: هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٨/١٧ (٢ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٢٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزیری دەرەوە

هەر ئێستا بیستم کە شێخ هەڵاتووە. تەلگرافیان بۆ هەندێ جێ ناردووە. پیاوەکانی شێخ گیراون و لە سەرا خەریکی لێپرسینەوەیانن[1]. دوای لێکۆڵینەوە، ئەو کارانەی دەبێ بکرێ، ئەنجامەکەیتان عەرز دەکەم. ئاگادارکردنەوەی ئەمیرنیزام پێویستە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٣

بابەت: هاتنی شێخ بۆ سنوورەکانی ئێران

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢١ ز(٦ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٣٠ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ٤/١٢

نامەی کارگێڕی بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە - ژمارە ١٣٨

---

[1] مەبەست لەو پاوەرانەی شێخ عوبەیدوڵڵان، کە لە ئەستەمووڵ لەگەڵ شێخدا دەست بەسەر بوون.

خاوەن شکۆ و وەلی نیعمەتمان. ئەو شتەی بۆتە دەردیسەری گەورەی جەنابی والی – تا ئەو رادەیەی عەقڵی ناتەواوی بەندە، بڕی کردبێ و جگە لەمەش هیچ شتێکی دیکە نابێ – هاتنی شێخە.

دوای هاتنی جەنابی ئەمیرنیزام، لەگەڵ هێزەکەی بەرەو سنوور؛ پەژارە و دڵەراوکەیەك رووبەرووی والی بۆتەوە. ئەو تەگبیرەش کە کردبووی، بریتی بوو لەوەی، بە رووواڵەت بە ناوی گەڕان و سەیرانەوە بچێتە دەرەوەی شار و لە بنیشەوە دەیویست ئەو خەیاڵەی لە مێشکیدا بوو، تەلگراف بۆ ئەستەموول بکات، کە شێخ بنێرن و ناوی هەڵاتووی لەسەر دابنێن. بە دوایشیدا (٤) تابوور سەرباز بێت و بچن و ئاگاداری بن، تا لە سنوور هیچ تێهەڵچوون و جووڵانەوەیەك روو نەدات. بەڵام لە دڵیشدا لە کاتی پێویستدا پشتیوانی شێخ بێت. ئەوەش کە بۆچی لە شاری وانەوە تەلگرافی نەکردووە؛ تا کەس لە تەکبیرەکەی ئاگادار نەبێ، نەکا کارەکەیان لێ‌بشێوێنن.

لە لایەکی‌تریشەوە جەنابی والی چەندجارێك پرکێشی کردووە. ئەمەش بۆ خۆی زۆرە. ئاکاریشی جۆرێکە، سەرەڕای ئەوەی هەموو کارەکان خۆی دەیکات؛ دەیەوێ کەسیش گومانی لێ‌نەکات و ئەو تاوانبار نەکەن.

لەگەڵ ئەوەشدا لە نامەی ژمارە (١٣١)دا پرکێشیم کردبوو(کە لەوانەیە والی خۆی تەلگرافی بۆ ئەستەموول کردبێ و بە ئاگاداری ئەوێ سەفەری کردبێ) هەڵبەت جەنابی گەورە باڵوێز ئاگاداری سەرلەبەری خەیاڵەکەی والی‌یە و هۆی هاتنی شێخ بە تەواوی عەرزی گەورە پیاوانی دەوڵەتیش دەکات.

منیش هەر ئەوەندەم لەدەست‌دێت هەر شتێ کە لەم دەڤەرەوە روودات، دەستپێشکەریی بکەم و هەرچۆنێك بێت عەرزی پیاوانی دەوڵەتی بکەم. وەك ئەم هەواڵەی، کە دوو رۆژە دوای ئەوەی خەڵکی وان و کۆنسوڵی رووس بیستبوویان.

وەك دەیگێڕنەوە؛ دوای ئەوەی شێخ دەگاتە ناوچەی (وان)، دەگاتە هەر عەشیرەت و خێڵێك، شەوێك میوانیاندەبێ و پەیمان تازە دەکەنەوە. شەوی (٢)ی شەوالیش (١٨٨٢/٨/١٧) لە ماڵی (تەمرئاغای گەورە و حاکمی موکری) و شەوی (٨/١٨)یش لە ماڵی (محەمەد خانی حاکمی میلان) و شەوی دواتریش (١٨٨٢/٨/١٩)، لە ماڵی (یوسف خان)ی ئامۆزای (دەرباسی خان)ی بەڕێوەبەری (قەرەحەسار)ی قەڵەمڕەوی عوسمانی بووە (کە تا قوتوور دوو قۆناغەرێیە). بەمجۆرە دەگەڕێ و پەیمان تازە دەکاتەوە و ئەوسا بەرەو ماڵی خۆی دەگەڕێتەوە.

هەر چۆنێك بێت، جارێ نازانرێ خەیاڵی چییە و زۆر ئاگاداری نیم، تا پرکێشی بکەم و عەرزتان بکەم.

شوێنی مۆر: عەبدە ئاقا

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٤

بابەت: پێوەندی نێوان شێخ عوبەیدوڵڵا و عوسمانییەکان

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢١ (٦ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٣٠ هەتاوی).

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی کارگێڕی بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە

ئەوەی بڕوای بەندەتان بوو لە بارەی هاتنی شێخەوە، لە نامەی نمرە ١٣٨دا عەرزم کرد. بەڵام ئەو شتەی لە ناو عوسمانییەکاندا بڵاو و دەمگۆی خەڵکە؛ دەڵێن شێخ هەڵاتووە. هەندێ کەس و کۆنسوڵی رووسیش، لە قسەی خەڵکەوە دەڵێن جەنابی گەورە باڵوێزی ئێران و باڵوێزی دەوڵەتی ئینلگیس دەستیان بە شێخەوە ناوە و شێخ هاتووە و لە دژی عوسمانییەکان لەگەڵ ئێرانییەکان یەك بکەوێ. دەوڵەتی عوسمانیش پشێویی کاری خۆی لە (میسر)ەوە دەزانێ. موساپاشا و نافیزپاشا ئەمەیان کردۆتە چاوڕاو: بە لەشکرەوە دێن شێخ بگرن. هەندێ واتە واتی واش دادەخەن، ناچێتە عەقڵەوە. چۆن دەبێ شێخ، بێ ئاگاداری دەوڵەتی عوسمانی بتوانێ بەم هەلومەرجەوە لە هەرکوێ بیەوێ، میوان دەبێ و پەیمانیان لەگەڵدا تازە دەکاتەوە! ئەگەر ئەمانەی دەیڵێن راست‌بێت؛ دەبێ بە جەنابی گەورە باڵوێز رابگەیەنین، تا بە کاربەدەستە باڵاکانی دەوڵەتی خاوەنشکۆ رابگەیەنێ. لەملاشەوە کۆنسوڵی رووس بڕوای وایە، کە جەنابی والی، لە هاتنی شێخ بیئاگایە، چونکە ئەم هەواڵەی لە کەسێکی دیکەوە بیستووە. منیش وتم: ئەوە ئەوپەڕی سیاسەتمەدارییە، کە ئاوا کار بکات و کەس گومانی لێ‌نەکات. والیش رۆژی (١٨٨٠/٨/٢١ ن) لە سەفەر هاتەوە. هێمان چاوپێکەوتنمان نەبووە. چونکە ئەم چاوڕاوانەش لە ناو خەڵکدا وتراوە؛ بۆیە زەحمەتم دایت.

شوێنی مۆر: عەبدە ئاقا

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٥

بابەت: ڕاگەیاندنی فرمانی گرتنی شێخ

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢٨ (١٣ی شوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٨/٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی باڵوێزی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزارەتی دەرەوە

پەیتا پەیتا فرمان بۆ گرتنی شێخ، بۆ سنوور دەنێرن. جێگری ئەرزەڕۆمیش لە ئەرزەڕۆمەوە دەچێت. وەزیری دەرەوە نووسیویە کە عەشایەری ئێران، بڕێکیان وەك کوڕی دەربازبوو، دەچنە پاڵ شێخ؛ کە دەبێ بەریان پێبگیرێ و لەم ڕووەوە مشوورێك بخورێ. مۆڵەتی چاوپێکەوتنم لە سوڵتان وەرگرت. لەگەڵ پارێزەرانی دەوڵەت و باڵوێزەکان وتووێژ دەکرێ و تەقەللای پێویستی بۆ دەدرێ و بە پشتیوانی خوا تەقەللاکان بێئاکام نابن. لەگەڵ ئەوەشدا لە سنووردا لێهاتوویی پێویستە و دەبێ وریا بن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٦

بابەت: زیانی دڵخۆشیدانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢٨ (١٣ شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

برووسکەی وەزیری کاروباری دەرەوە بۆ ئەمیرنیزام

برووسکەی ڕەمزی جەنابتان گەیشت. لە بارەی عەیبەی دڵنەوایی کردنی شێخەوە، ئەوەی نووسیوتانە، زۆر ڕاستە و هەق بە ئێوەیە. بەڵام لەبەرئەوەی خاتری موبارەکتان لە هەموو جۆرە هەواڵ و برووسکەیەك ئاگادار بکرێت، بۆیە برووسکەکەی موعینولمولکم ناردە خزمەتتان، کە برووسکەکەشم عەرزی خاکپای همایۆن کرد؛ وەڵامی نەسەلماندنی بە موعینولمولك دایەوە و فەرمووی: دڵنەوایی و ئاشتکردنەوەی شێخ، بە تەواوی دژی بەرژەوەندییە و ئەویش لەسەر ئەو ئەمرەی پێیکراوە، دەبێ لەگەڵ بەرپرسانی عوسمانی و بە هاوکاری دەوڵەتانی دەسەڵاتدار، نەك تەنیا دوورخستنەوە، بەڵکو داوای ئیعدام و لەناوبردنی شێخی سەگباب بکات. منیش لێرە لەگەڵ باڵوێزی عوسمانی و باڵوێزانی دیکە، هەر خەریکی وتووێژم. هەر ئەم برووسکەیەی جەنابیشتانم دەستبەجێ ناردە خزمەت شاهەنشا.

پەراویز: دەستخەتی ناسرەدین شا:

چاکتان نووسیوه، ئەمیرنیزامیش چاکی عەرز کردووه، ئێمەش نووسیمان کە دڵنەوایی شێخ یانی چی؟ چ دڵنەواییەك؟ دەبێ باوکی بسووتێنن. هەروەش برووسکە بۆ موعینولولك بکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٧

بابەت: هاتنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ (ناوچە)

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٢٩ (١٤ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٨/٧ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ٤/١٢

برووسکەی کارگێڕی ئازەربایجان بۆ وەزارەتی دەرەوە

سابلاخ

لە سایەی خواوە شار ئارام و ڕێکوپێك و ئاسوودەیە. شەوی دووشەممە: ١٨٨٢/٨/٢٨، نامەیەکی جەنابی ئەمیرنیزام گەیشت، کە بۆ خەسرەوخانی سەرتیپ - نایب‌الحکومەی نووسیبوو، چۆنێتی هاتنی شێخی بۆ (ناوچە) تێدا نووسرابوو. خەسرەوخان هەموو زانایان و گەورە پیاوان و کوێخاکانی کۆکردنەوە و بۆ خزمەتکردن بە دەوڵەت هانیدان. ئەمینولئیسلام و ئامادە بووانیش هەموو پێکەوە نامەیەکیان بۆ ئەمیرنیزام مۆر کردووە، کە بە هەموو جۆرێك بۆ بەرەنگاریی و دوورخستنەوەی شێخ، ئامادەن....

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٨

بابەت: هەڵاتنی شێخ

مێژوو: ١٨٨٢/٨/٣٠ ز(١٥ شەوالی ١٩٩٢ کۆچی - ١٢٦١/٦/٨ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی کارگێڕی بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە

دوای هاتنەوەی والی، دوو دیدارم لەگەڵیدا هەبووە؛ جارێکیان لە ماڵی خۆیان و جارێکیش لە شوێنی کارەکەی... جاری یەکەم، کە بە بۆنەی هاتنەوەی بوو، دوای ئەوەی باسی (شێخ) هاتە گۆڕێ، بەندەتان وتم: ئەگەرچی دەڵێن هەڵاتووە، بەڵام من پێم وا نییە وا بێت، چونکە چۆن دەکرێ، کەسێك ئەم هەمووە چاودێرەی هەبووبێ، کەچی زات بکا و بتوانێ هەڵێ! لەوانەیە بە ئاگاداری و پرسیار و مۆڵەتی ئەوان هاتبێ.

وتی: نا، باوەر بکە هەڵاتووە، چونکە مانگی ڕەمەزان بووە و لە گۆشەیەکەوە نیشتەجێ بووە و چاودێرییەکی وایشی لێنەدەکرا، تا لە گەڕان و دەرەوە چوون بەرگری لێبکرێ. بێ

هەوال و بە دزییەوە هەڵاتووە. پاشان وتی راپۆرت و هەواڵنامەم بۆ هەموو سەرۆك هۆزەكان ناردووە، كە بە هیچ جۆرێك یارمەتی نەدەن و هەركەسێكیش یارمەتی بدات، دەوڵەت لێی خۆش نابێت. یەكێك لەو نامانەیشی نیشاندام. منیش ناردم بۆ ئەمیرنیزام، كە لەو لاوە هەواڵی كارساتی شێخی لێ‌پرسیبووم. ئەگەر پێویست بێت، دەگاتە عەرزی گەورە گەورەكانی دەوڵەتیش.

جەنابی والی لێمیشی پرسی: برێك چاوڕاو هەیە، كە دەڵێن قوشوونی عەجەم هاتۆتە سەر سنوور و داوای هەندێ شت و ئەوانە دەكات؛ ئەرێ راستە؟ وتم: من هیچم نەبیستووە. وتی: من خۆم پرسیار دەكەم. پرسیارەكەشم رەسمی نییە. وتم: جا ئەگەر شتێكی وا ببوایە، دەبووایە بە ئاشكرا بووایە، جا منیش شتی ئاشكرا بۆ دەشارمەوە. لە دواییدا وتی: ئەگەر هەواڵێكی وا هەبێت، كە ببێتە هۆی یەكێتی و نێوانخۆشیی هەردوو دەوڵەت، با بە یەكتری بڵێن، نەك هەر هەواڵەكانی دەوڵەتی و رەسمی. وتم: بە چاوان.لەوە زیاتر ماندووتان ناكەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٨٩

بابەت: هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١/٩/١٨٨٢ ز (١٧ی شەوالی ١٢٩٩ كۆچی - ١٢٦١/٧/١٠ هەتاوی)

كارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

نامەی كارگێری بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە - نمرە ١٤٣

خاوەنی هەموو لایەك، وەلی نیعمەتمان.

١٨٨٢/٨/٣٠ ، جەنابی موساپاشای فەریق، بە رێزێكی زۆرەوە هاتە شار. بەو جۆرەی بیستوومە و دەبینرێ، خەریكی خۆ ساز كردنە، بە قەرایی (٢٠٠) بار گەنم دەبوو، بۆ ئازووخەی سەربازەكان لە بەر خانەی كارگێڕدا، كە دەكەوێتە سەرە رێی باشقەڵا، گوێزرایەوە بۆ باشقەڵا. لەوێشەوە بردیان بۆ (هەكاری)، بیست دانە تۆپیشم دیتن، كە دەیانهێنان. دەڵێن جگە لەوانەش، كە لێرە هەیانە، لە ئەرزەڕۆمیشەوە هی دیكە دێنن.

لە هەواڵنێرە نهێنییەكانیانەوە، كابرایەكی عیسایی هەواڵی هێنا، كە جەنابی والی، دوو شەوە هەر خەریكی تەلگراف كردن و وەڵام نووسینە. بەندەتان دوو سێ رۆژە لەرز و تایەكی قورس دایگرتووم. نەمتوانی بچمە دیتنی موساپاشا؛ تا لە قسە و باسەكانی ئەویش خەبەرێك دەست بخەم و عەرزتان بكەم. ئەو شتانەی بیستبووم، بە پەلە ناردمە خزمەتتان.

ئەمرۆ؛ ٣١ / ٨، كاروانێك لە سەلماسەوە هات. ئێرانییەكان دەڵێن (شێخ) لە كاتی هەڵاتندا، بە هەر كام لە سەرۆكهۆز و كوردەكان گەیشتبوو، وتوویەتی: هەمیشە بۆ خەڵكی ئێرانی - كە لێرەوە دێن - رێز دابنێن و حورمەتیان بگرن. ئازاریان مەدەن. دیسان هەرچی

هەیە، لە شانس و تێگەیتشنی ئێرانییەکانە. من بە هەڵەدا چوبووم.. هەڵاتنەکەی لەم قسەیەوە دەردەکەوێت. لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٠

بابەت: هەڵاتنی شێخ

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١، (١٧ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/١٠ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ڤییەنا بۆ وەزارەتی دەرەوە

لە کاتی هەڵاتنی شێخی سەربزێودا، لە ئەستەموول بووم. هەر هەنگاو هەڵگرتنێك، لای بەرپرسانی گەورەی دەوڵەت و باڵوێزەکانی ئەوێ، پێویست بووبێت، هەڵی‌بگرین، لەگەڵ موعینولولك هەڵمانگرت. عوسمانییەکان زۆر پەژارە و شپرزەن بە کاوەخۆ و دڵنیایی خەریکی کاری خۆتان بن. لە هەموو ولاتانەوە، ریگە چارە و یارمەتی دەگەیەنمە ئەستەموول.

مولکەم

بەڵگەی ژمارە: ٥٩١

بابەت: هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵلا و ئاشتی نێوان ئینگلیس و عوسمانی لەسەر یۆنان

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٥ ز (٢١ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/١٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢ / ع

برووسکەی باڵوێزی ئێران لە ئەستەموول بۆ وەزارەتی دەرەوە

بە هۆی سەرقاڵیی سوڵتانەوە، چاوم پێی نەکەوتووە. ناوەرۆکی تەلگرافی هومایونم نارد، لە کەین و بەینی (شێخ) بە پروپاگندەی سلێمانپاشا، نارەزایی نیشانداوە و بۆ لەناوبردنی شێخ، دڵنیایی تەواوی داینێ، کاتێ تەلگرافەکەی (شا)م دا بە سەرەك وەزیران و وەزیری دەرەوە، ئەوانیش دڵنیایان کردم. نامەیەکی رەسمی توندم نووسیوە، هێمان وەڵامەکەی نەهاتۆتەوە. لەگەڵ باڵوێزەکانی دیکەش ئاخاوتنم کردووە؛ هەموو پێیان خۆشە و دڵنیام دەکەن.

راوێژکاری گەورە باڵوێزی ئینگلیس نەگەیشتووە، بەوجۆرەی باڵوێزی رووس دەیوت؛ شێخ دژی گەورە گەورەکان هەنگاو هەڵدەگرێ....

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٢

بابەت: بە درۆخستنەوەی قسەکانی شێخ لەسەر سنوور

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٦ (٢٢ی شەوال ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/١٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی ئەمیرنیزام بۆ وەزارەتی دەرەوە

لە ورمێوە هاتووە.

فەرمووبووت و نووسیبووت: ئەگەر خۆم بچمە سەر سنوورەکان بێ جێ نییە. سنوورەکان زۆرن و لە (٧٠) فرسەخ زیاترن. نزیکترین جێیەك لەو سەر سنوورانە، کە شێخ تێیدا دەمێنێتەوە؛ ورمێیە. هەر وەخت و هەر سات و هەر جێگەیەکی دیکە پێویست بێت، بێ راوەستان ئەم نۆکەرەتان خۆی دەگەیەنێتێ. خۆ من بۆ ئاسودەیی بۆ ئێرە نەهاتووم. نامەم بۆ هەموو جێیەك بۆ سنوورەکان بڵاوکردۆتەوە و ناردوومە؛ تا درۆکانی شێخ روون بکرێتەوە. دوو دەستنووس و نۆسخەشم بۆ میرزا جەوادخان ناردووە، تا پیشانی بەرپرسانی عوسمانی بدات.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٣

بابەت: هەڵاتنی شێخ و ئامادەکردنی قشوونی عوسمانی لە سەر سنوور

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٧ (٢٣ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/١٦ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی کارگێڕی وان بۆ وەزارەتی دەرەوە

تەلگرافی موبارەکی ١٨ی شەوال (١٨٨٢/٩/٢) گەیشت، پرسیارم لە موساپاشا کرد، کە سەرلەشکری ئەم مەڵبەندەیە و پیاوێکی زۆر راستگۆ و ناودار و قسە راستیشە؛ وتی: فلانی! بۆ هەمووکەس جێی پرسیار و سەر سوورمانە، کە شێخ هەڵاتبێ! بەڵام ئەمە مەرجی سیاسەتکاریی نییە، کە دەوڵەتێك لە دوو دڵیدا رابگرین. بەخودا و پێغەمبەری خوا، شێخ بە بێئاگاداری سوڵتان هەڵاتووە. ئیتر چۆنە؛ منیش نازانم. چونکە دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن (میسر)ەوە، کاری شێواوە. لەبەر بەرگری لە هەندێ کەڵەگا و سەرەرۆیی هەلپەرست، کە زۆرجار بۆ دەوڵەتی عوسمانی راست دەبنەوە؛ خەریکی ئامادەکردنی سەربازن بۆسنوور. حەسەن ئەفەندیشم ناردە لای شێخ، تا لێی بپرسێ: لەبەرچی و بە چ خەیاڵێك هەڵاتووە؟! هەرچۆنێك دەبێ، دەبێ بیهێنن. بەڵام بڕوای بەندەتان ئەمەیە، هەموو ئەمانە بۆچارەسەری پەرێشانیی خۆیانە، کە لە هاتنی قوشوونی عەجەم هەیانە، خۆیان خەیاڵی دیکەیان نییە.

میرزا ئاقاخان

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٤

بابەت: راسپێردراوەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا سەبارەت بە ملکەچکردنی بۆ حکومەتی ئێران

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٣ (٢٩ی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/٢٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع.

تەلگرافی کارگێڕی ورمێ بۆ وەزارەتی دەرەوە

نامەی میرزاجەوادخان: فیدای وجوودی موبارەکت بم. لەو ڕۆژەوە هاتووم، پەیتا پەیتا لای شێخ عوبەیدوڵڵاوە راسپێردراو دێنە لای ئەم غوڵامەتان و دەڵێن: شێخ ئێمەی ناردووە؛ بەڵکو کارێك بکەین کە حەزرەتی ئەمیرنیزام بێنە سەر میهرەبانی و ئەویش سوێندبخوات کە دڵنیای بکات. شێخ وتوویە: لە ماوەیەکی کەمدا، لە ئەرزەرۆم بەملاوە، هەمووی بخاتە ژێر دەسەڵاتی ئێران. بەغداش بکاتە ژێر دەسەڵاتی ئێران. خۆیشی دڵنیایان بکات و بێتە ورمێ و نیشتەجێ بێت و لە گیانبەخت کردن لە پێناوی ئێراندا دریغی نەکات.

بەندەتان شکم کرد و وتم: ئەمە، دەبێ بە دەسکیسی بەرپرسانی عوسمانی بێ تا شتێك دەست بخەن. چونکە لە غوڵامەکانی پاشامان، ترسیان لە دڵدایە. بۆیە منیش دامنە بەر جنێو و نەفرەتم لە شێخ کرد و نەشموێرا باسەکە لای کەس باس بکەم... دوێنێ شەو (جەمال)ی زرکوری شێخ عوبەیدوڵڵا ، کە پیاوی تایبەتی شێخە؛ هەر ئەم هەواڵانەی هێنا و لە سەر ئەم کارەساتە، بەڵێنی (٥٠٠) پێنجسەد تمەن پارەی بەم غوڵامەتان داوە. خودی شێخیش تکای کردووە، چاوی بەم غوڵامەتان بکەوێ. منیش بە شایەتیی گەورەی بارەگاکان: حاجی رەفیع‌خان، دەرمکرد و جنێو و قسەیەکی زۆرم بۆ شێخ نارد و پیاوەکەیم ناردەوە... بۆ ئاگادارکردنەوەی بەرپرسانی خاوەن بەرزیی وجوامێریی و بەخشین، پرکێشیم کرد و ئەمەم نووسی.

پشتەوەی بەڵگەکە: دەستخەتی ناسرەدین شا:

جەنابی وەزیر، هەرچییەکی نووسیوە، وایە و ئەمانە هەمووی قسەی شێخن. ئەگەر بەم زووانە بردیان، ئەوا باشە، ئەگینا دەبێ ڕێگەیەکی‌تر هەڵبژێرین. تەلگرافی رەمزیش بۆ ئەمیرنیزام بکە. ئەمیرنیزام خۆی کارزانە. دەزانێ چی دەنووسین و هەر هەمان ئەم نووسینانەش بۆ ئەمیرنیزام بکە بە برووسکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٥

بابەت: هاتنی سلێمانپاشا بۆ ئێران

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٤ (کۆتایی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی – ١٢٦١/٨/٢٣ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسییە: ١٢/ع

تەلگرافی وەزیری کاروباری دەرەوە بۆ ئەمیرنیزام

دەقی تەلگەرافی رەمز بۆ جەنابی ئەمیرنیزام

سلێمان پاشا کە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە بە پێی ئەو بڕیارەی «موعینولولك» دەریکردووە و بەمزووانە دەگات؛ ئەگەر لە ڕێگەی ئازەربایجانەوە بێت، هەڵبەت جەنابی گەورە و بەڕێزتان ئیشوکاری پێویست بە ئەنجامدەگەیەنێت و ئەگەریش لە ڕێگەی «ئەنزەلی»یەوە بێت، فرمانی پێویست بە بەڕێوەبەرانی ئەوێ دەدرێت. دوێنێ کە باسی لوتفی جەنابی گەورەتانم بۆ نوێنەری گەورە کرد، وتی ساڵی پار، کە سلێمانپاشا لە تارانەوە دەگەڕایەوە، بە پێی دەستخەتی هومایون بڕیار ئاوا درا، کە لەو تفەنگە مارتینی-یانەی بەدەست کوردانی سەرسنوور و شوێنیترەوە هەن؛ هیچ نەبێت بۆ بەڵگەی بەڕێوەچوونی فرمانی هومایوون، هەندێکیان بدرێتەوە. کەچی تا ئێستا شتێك لەمبارەیەوە دیار نییە. ئێستاش سلێمانپاشا دێت و ئەم بڕیارە هیچی بە ئەنجام نەگەیوە و هەروا ماوەتەوە. بۆ منیش جۆرە شەرمەزارییەکە. هەرچەندە ئەم بابەتە پێشینەیە و وەڵامەکانی ئێوەی مەزنیش ڕاستودروستن، ئەگەر بۆیانبکرایە بڕیارێکییان لەوبارەیەوە دەدا. بەڵام هەر بۆ دڵنەوایی و دڵنیایی بەڕێزتان، بەتایبەتیش کە لەم کاتەدا هەردوولا بەرژەوەندی خۆیان لە یەکتر لاواندندا دەبینن، بۆیە بۆمنووسین، تا بێئاگا نەمێنن.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٦

بابەت: تێشکانی عوسمانی لە میسر لە بەرامبەر ئینگلیس و داوای شێخ بۆ مانەوەی لە مووسڵ

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٥ (١ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی – ١٢٦١/٧/٢٤ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ئەستەمووڵ بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەرهێنانی ڕەمزی برووسکەی ئەستەمووڵ

عەرەب تێشکاون، ئینگلیس گەیشتە میسر. دەسەڵاتی پاشا، بە هێزی ئینگلیس دامەزرا، شێخ پاڕاوەتەوە کە هەر لە مووسڵ بیهێڵنەوە. زیانی ئەم داوایەم پێ ڕاگەیادنن، بەلام

قبوولیان نەکرد. لەم ڕۆژانەدا دەچمە خزمەت سوڵتان و فەرمایشەکانی شاهەنشـا ڕادەگـەیەنم. باشترین خەڵات بۆ من، هەر چاك بەڕێوەبردنی ئەرکە.

موحسین.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٧

بابەت: دوور خستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٦ (٢ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/٢٥ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی ئێران لە مۆسکۆ بۆ وەزارەتی دەرەوە

خاوەنی هەموو لایەك، تەلگرافی ڕەمزیـی گـەورەپیاوانی دەوڵـەتی پایەبـەرز، دەربـارەی دوورخسـتنەوەی شـێخ عوبـەیدوڵڵا و هـاندانی کاربەدەسـتانی ڕووس، بـۆ بـەهێزکردنی ئـەم بابەتە، گەیشت. لە ناوەڕۆکی دەستخەتی موبارەکی هومایونی (ڕۆحـمان بە قوربـانی بێـت) ئاگادار بووم. یەکسەر چوومە وەزارەتی دەرەوەی ڕووس و لەم بارەیەوە وتووێژم کرد. زۆرم پـێ لە سەر ئەو بابەتە داگرت؛ کە تەلگرافی توند بۆ ئەستەومول بکەن و پیاوانی دەوڵەتی ڕووس بەوپەڕی ویست و خوازەوە، قسەکانی بەندەیان وەرگرت و تەلگرافیشیان بۆ بـاڵوێزی خۆیـان کرد، کە مەبەستەکە بە بابیعالـی ڕابگەیەنێ و داوای دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بکەن و لەلایەن موعینولولکەوە قایمکاریی تایبەتی خۆیـان بکـەن. ئـەمجارەش لەسـەر فرمانەکـەی جـەنابتان چوومـە لایـان. هەمدیسـان بـۆ جـەنابی (نیلـۆف)ی بـاڵوێزی خۆیـان تـەلگرافیان کردەوە، تا پشـتیوانیی هەمەلایەنـە، لـە موعینولولـك بکـەن و داوای دوورخسـتنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، لە دەوڵەتی عوسمانی بکرێت بەڵام لەم بارەیەوە دوو شتیان فەرموو:

یەکەم: تەنیا داواکاریی ڕووس بەس نییە و دەبێ پـێ داگرتـن لەلایـەن گـەورە بـاڵوێزی ئێرانەوە بکرێ. باڵوێزی ئێمەش دەبێ پشتیوانیی لـێبکات. وتم: جـەنابی موعینولولـك لـەم بارەیەوە درێغی ناکات و ئەگەریش تا ئێستا بە ئاکام نەگەیشتبێ، هی ئەوەیـە کـە دەوڵـەتی عوسـمانی، لە پشتیوانیی ڕاستە و خۆی ئێوە، پشـت ئەسـتوور نییـە. ئـەگینا ئەگـەر بزانـێ بەڕاستی لەگەڵمانن؛ واتە: دەوڵەتی ڕووس لەگـەڵماندا هاوبـیرە، ئـەوا بـۆ دوور خسـتنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا ، کەمتەرخەمیی و کات بەسەربردن دەخاتە ئـەولاوە و کارەکـە بـە ئـەنجام دەگات.

دووەم: وتیان شێخ عوبەیدوڵڵا ئێستا کڕ و بێدەنگ دانیشتووە و هیچ کارێك ناکات. وتـم: بێدەنگیی سـاتەوەختی، نیشـانەی ئـەوە نییـە، کـە خەیاڵەکـەی لەسـەردا نـەمابێ؛ بـەڵکو لەبەرئەوە بێدەنگە، چونکە لە (٣) دەوڵـەتان دەترسـێ. دوای ئـەوەی بێدەنگیـی عوسـمانی دیت و ڕووسیش چاوپۆشیی دەکات، ئەوسا خەیاڵـی کاری بۆگەن دەکاتـەوە. هـەر مانـەوە و

بوونی ئەو لە کوردستان، مانـای هـاندانی یـاخیبوون و پشێویی و ئاڵۆزییـە. تـا ئـەویش لـە کوردستاندا مابێت، ئێمـە دەبـێ سـاڵی دوو هـەزار تمـەن، مەسـروفاتی زیـادەی قوشـوونی تایبەتی لە سنوورەکان بکەین؛ ئەمەش کارێکی زۆر دژوار و سەختە.

دوای ئەم وتووێژە دوورودرێژە، بەڵینیان دا، (هەر بەوجۆرەی بەندە لە ریگـەی چـەندان تەلگرافەوە، داوام کردووە) ئەوانیش دووبـارە تـەلگرافی تونـد و پێداگرانـە، بـۆ ئەسـتەمووڵ بکەنەوە و دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵایان لە دەوڵەتی عوسـمانی بوێـت، هیـوادارم ئـەم کێشـەیە بـە زووتریـن کـات لەلایـەن گـەورەپیاوانی هـەردوولاوە، بڕیـاری لەسـەر بدرێـت و ببڕێتەوە و تەقەڵلای زۆری ئەم بەندەیەشتان بە ئاکام بگات.

اسدالله طباطبایی

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٨

بابەت: داوای سوڵتان لە شێخ، سەبارەت بە چوونی بۆ مەککە

مێـژوو: ١٨٨٢/٩/١٩ (سێشـەممە: ٥ی زیقـەعیدەی ١٢٩٩ کۆچـی – ١٢٦١/٧/٢٨ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی کارگێڕی وان بۆ وەزارەتی دەرەوە

هەرچی روو بـدات و دەسـتم بکـەوێ، دەسـتبەجێ عـەرزی خـاك و پێـی موبارەکتـانی دەکەم، بە تایبەتی لە والیم پرسی، وتـی: کارەکـە لـە دەسـەڵاتی منـدا نییـە. بـەڵام لابـەلا عەرزت دەکەم، کە مووساپاشا و مستەفاپاشای لیوا و یوسف بەگی میرئالای سوارە، بۆ ئـەوە تەرخانکراون، تا تەگبیری باش بکەن، کە هەرا و ئاڵۆزیی روو نەدات. تکای سـوڵتانیان بـە شێخ گەیاندووە و نیازیان هەیە رازی بکەن شێخ بچێتە مەککە. لە کۆنسۆلـی رووسـم پرسی؛ وتی: تکای سوڵتان ئەوە بووە شێخ بچێتە مەککە.

شێخ دەڵێ: دەچمە مووسڵ. ماوەتەوە سەرئەوەی رازی بکـەن، کامیل‌بـەگی لیـواش لـە بابیعالـی‌یەوە، لە ٢٤ی شەوالەوە (٨/ ١٨٨٢/٩) ماوەی (١٤) رۆژە لە ئەسـتەمووڵەوە هاتۆتـە وان و چووە بۆ (هەکاری). لەوە دەچێ چوونەکەی ئەویش بۆ هەمان مەبەست بێت. کـوژران و بریندار بوونی هاوڕێکانی یوسف‌بەگ، بێ‌بناغە و درۆیە. بەدەستهێنانی هـەواڵی هـەکاری، لە ورمێوە ئاسانترە. چونکە لەوێوە نزیکە.

بەڵگەی ژمارە: ٥٩٩

بابەت: خەیاڵ و بەدکارییەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/٩/١٩ (٥ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٧/٢٨ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی میرزانیزام بۆ وەزارەتی دەرەوە

دەرهێنانی نامەی رەمزیی لە ورمێوە.

ئەمە وێنەی ئەو نامەیەی شێخ عوبەیدوڵڵا یە، کە بۆ حاجی میرزا موحسینی نووسیوە

«پیاوی نزیکی بارەگای بەرزی شا؛ دۆستی میهرەبانم.

پاش عەرزی دوعاگۆیی. ئەوە بیستم لەبەر هەندێ بەرژەوەندی دەوڵەت، تەشریفتان بۆ ئەم (محاڵی دە شت)ە هێناوە، بۆیە بە پێویستمزانی نوێنەری تایبەتی خۆم بنێرم و ئەحواڵپرسیێ بکەم و بیرەوەرییەك بەیاد بێنمەوە.

ئەگەرچی دوای ئەوە، دژایەتی کەوتە نێوان من و دەوڵەتی ئێرانەوە. بەڵام دیسانیش هەرکەس عاقڵ بێت، دەزانێ کە لە هیچ حاڵێکدا من زیانی ئێرانم مەبەست نەبووە... لە سەرەتاوە لە (کۆر) لە گوندی (گردوان)،[1] جەنابی شوجاعدەولە، هەرلەخۆیەوە (٤٨) کەسی لە سەرۆك عەشایەری قەتڵوعام کرد و بایی (٥٠)هەزار تمەنیشی بە تاڵان برد. لە کاتێکدا هەرئەورۆژەش دەمتوانــێ تۆڵەی خۆم و دین و لەبەینچووەکانم بکەمەوە. بەڵام بە پێی لەبەرچاوگرتنی مافی دۆستایەتی لە مێژین لەگەڵ مەملەکەتی ئێران، رازینەبووم خراپە بکرێ و بۆ کوژاندنەوەی ئاگری شەڕ و شۆڕەکەش، نوێنەری تایبەتی خۆم: سەیید حەسەنی سابلاخیم ناردە تاران و بە تەواوی بۆ ئەمیندارانی دەوڵەتی ئێرانم روونکردەوە، کە ئەم فیتنە گەورەیە بەجۆرێك چارەسەر بکرێ. چونکە لێمروونە، عەشایەری کوردستان لە بەرامبەر تۆڵەسەندنەوەدا بێدەنگ دانانیشن. دەترسم لە داهاتوودا ببێتە هۆی شەڕوشۆڕ و پشێویی.

کەچی خواڵێخۆشبوو: سوپاسالار، راسپێردراوەکەی منی بە درۆ و قسەی بێ‌ماناوە ناردەوە و ماوەی (١٠-١٢) ساڵ جڵەوی عەشایەرم گرت و نەمهێشت ئاژاوە بەرپابکەن. تا

[1] دەکەوێتە مەرگەوەڕ، بەرامبەر گوندی «دزە»ی مەرگەوەڕ.

ناچاریی کوردان گەیشتە سەر ئێسقان. پاشان عەشایەری مامش[1] هاتن و (لەمبەرەوە) چەند تاوانکارییەکیان کرد، سالی رابووردوش ئەو کارەساتەیان خولقاند؛ کە خوا دەزانێ کارەساتی محالی میاندواو، بە ئاگاداریی بەندە نەبووە و من هەرگیز بەوە رازی‌نەبووم، عەشایەری (ئەوبەر) ئەمەیان لە خۆیانەوە و لەبەر خاتری خۆیان کرد. هاتنیشم بۆ ورمێ، لەبەر دامرکاندنەوەی ئاگری هەلایساو بوو. دەموت: نەوەك لێرەش وەك میاندواو بکەن. هەموو عالەم دەزانێ، دوای تێشکانی هێزەکانی ئیقبالدەولە و گرتنی تۆپەکانی و ئابلوقەی شاری ورمێ، بە دوای لەشکردا چووم، تا کارەساتی میاندواو دووبارە نەکرێتەوە. چونکە ئەگەر بە نیازی شەڕ چووبام، هەموو گەورەپیاوان و سەیید و پیاوماقوولانی شار، لە دەروازەی شارەوە بە پیرمەوە هاتن، بۆچی هیچیانم نەگرت؟!

ئیقبالدەولە داوای لێخۆشبوون و مۆلەتی کرد؛ تا لە شار بچێتە دەرەوە و لەشکری ئێمە بچێتە ناو شار، ئەی بۆ من لەشکرم نەناردە ناو شار؟! ئەی بۆ لە هەموو گوندێك لە گوندەکانی ورمێ، دوو و سێ سەربازم دانا، تا ئاگاداریی بکەن، نەوەك کەسێکی ناو لەشکرەکە خراپە بکات! لە گوندی عەسکەرئاوا لەشکری تەیموورخان بەجۆرێك تێکشکان؛ کە ئەگەر لەشکری ئێمە دوایان‌بکەوتنایە، کەسیان لێ‌دەرنەدەچوو. ئەی بۆ نەمهێشت شوێنیان بکەون!؟ هەموو عالەم دەزانێ لە کارەساتی – عەسکەرئاوا لە پێشدا نامەی دلنیابوونم بۆ ناردبوون، تا وەك گوندەکانی ورمێ، کەس دەستدرێژییان نەکاتە سەر. کەچی لە کاتی هاتنی تەیمووخان‌دا، خەلکی گوندی ناوبراو، بە دنەدانی تەیموورخان، بەریان بە لەشکری ئێمە گرت و شەڕیان لەگەلدا کردین. کاری خۆیان بوو... دوکەلەکە چووە چاوی خۆیانەوە و بووە هۆی تالانکردنی خۆیان... ئێرانی دەست لە هیچ ناپارێزن. زۆر بێ‌ئینسافن. ئەگینا تەیموورخان، کە گوایە بۆ یارمەتی ورمێ هاتبوو و منیش لە دوژمنانی ئەو بووم، ئاخۆ کاولکارییەکانی ئەو، بۆ گوندەکانی ورمێ، زیاتربووە، یان هی لەشکری ئێمە؟!

ئێستاش وا لە ئەستەموول گەڕاومەتەوە. دەمەوێ هیچ دلنیشەیەك لە نێوان ئێمە و دەولەتی مەزنی ئێراندا نەمێنێ. چونکە بە تەنگ ئەوەوەم: قەرەبووی کەموکووریی و ژیاندنەوەی رابووردوو بکرێت.. جگەلەمە، هەندێ راسپاردەشم بە دەمیی بە هەلگری نامەدا ناردووە؛ عەرزتان بکات. هیوادارم بە گوێچکەی دلسۆزانە بیبیستن.»

[1] شێخ عوبەیدوللا لێرەدا زۆر زیرەکانە ناوی مامش دێنێ، چونکە سەرۆکەکانی ئەو خێلە، زیانی زۆریان لە هێزی راپەڕین‌دا. بۆیە شێخ دەیەوێ لە تۆلەی ئەوەدا، دلی دەولەتیان بەرامبەر رەش‌بکات.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٠
بابەت: بڕیاری گرتنی شێخ، بە زیندوویی، یان مردوویی.
مێژوو: ١٨٨٢/١٠/٣ (١٩ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٨/١١ هەتاوی)
کارتۆن: ١٧
دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران لە ئەستەموولٚ بۆ وەزارەتی دەرەوە

تەلگرافێکی رەمزیی لە موعینولمولکەوە گەیشتووە، کە زۆر شپرێو و پرهەڵەیە؛ رستەکانی داکەوتوون و دووپاتەی زۆرە. ئەو شتەی بە زەحـمـەت لێی حاڵیی بووم ئەمەیە:

دڵنیایان کردووین کە شێخ، مردوو، یان زیندوو، دەگیرێ. ئەو هەواڵەی بڕیار بوو، بڵاو کراوەتەوە. کاری خەڵك و بازرگانانیش نییە. کـاری دوو کەسـی لۆتـی و رەش و رووتـە، کـە یاخییەکی بەدفەڕ کردوویانە. دەڵێن لە دەسـت و پێوەندەکـانی باڵوێزخانەشـەوە هاندەریـان هەیە. بازارییەکان هاتوون و لەو کارەی کردوویانە، پاکانەیان کردووە. خوا یار بێ دوایی دنە و دەس کیسەکان دەدۆزینەوە و لە سایەی هومایوونی و بە هەبوونی بەندە، (شەریفی مەککە) لەپردا دەگرن و دەیهێننە ئەستەموول. گوایە لەگەڵ عەرەبدا پەیامی ئاڵوگۆڕ کـردووە. هێمـان (شەریف) دیاری نەکراوە.

موحسین

بەڵگەی ژمارە: ٦٠١
بابەت: داگیرکردنی (هورەمار) لەلایەن شێخ عوبەیدوڵڵاوە
مێژوو: ١٨٨٢/١٠/٤ (٢٠ی زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٨/١٢ هەتاوی)
کارتۆن: ١٧
دۆسیە: ١٢/ع

تەلگرافی کارگێڕی ورمێ بۆ وەزیری دەرەوە

ئێستا عەسری سێشەممەیە: ١٩ی زیقـەعیدە (١٨٨٢/١٠/٣)، هـەواڵی راسـت و تـەواو گەیشت. شێخ عەبدوڵقادر لەگەڵ (٤٠٠) سوار، شەوێ چوونەتە نـاو (هورەمـار) و داگیریـان کردووە. (تەها) ناو، کە لەلایەن دەوڵەتی عوسـمانییەوە، بەرپرسی گوندەکە بووە، هـەڵاتووە. عەبدولڕەحـمانیان کوشتووە. عەلـی و (٤) ناویتر، کـە لـە گـەورەکانی هورەمـارن، لەگـەڵ تێکرای خەڵکەکە، خۆیان بە دەستەوە داوە. کوڕانی شـێخ عوبـەیدوڵڵا لـە هـەموو لایەکـەوە دانەوێڵە و خواردەمەنی و تەقەمەنی کۆ دەکەنەوە. دوو دوکانی نانـەواییان دانـاوە و نـان بـۆ ئەو خەڵکەی دەرەوە و ناوەوە دەکەن و خەریکی دابینکردنی قایمکارییەکانیانن.

(٢٠) بەنناپان هێناوه و له سەر ڕێگە و بانەکانی هورەمار، بورج و قولیپ و شووره وقەڵا درووست دەکەنەوه و ڕێگەی هاتوچۆش دەبەستن. هەندێ عەشایەریش ڕێگای هاتوچۆیان کردۆتەوه. محەمەدسدیق لەگەڵ تاقمێ هاتووه و قەڵای (بروش)، که له ناوەڕاستی مەرگەوەر و (دیری)دایه و کەوتۆته خاکی عوسمانییەوه و به (برادۆست)ی قەڵەمڕەوی خۆمانەوەیه، داگیری بکات و دەستی بەسەردا بگرێ. شێخ عوبەیدوڵڵا خۆیشی له (نەهری) نیشتەجێیه و بەرنامه و کار بۆ کوڕەکانی دیاری دەکات.

کامیل ئەفەندی بەگ، که چاوەنواری ئەم وەختە دیاریکراوه بوو، ئەم شتەی بیست و چووه (ناوچیا) و لەگەڵ شێخدا چاوپێکەوتنێکی بێهوودەی کرد و گەڕایەوه. هێشتا وەڵامی نەهاتۆتەوه. دەستەیەك سەربازیان ناردووه، تا له ڕێگای (ناوچیا) پێش قەرەوڵ بن. ئەوانیتریان له شوێنەکەی خۆیاندا ماونەتەوه. قایمقامیش ماڵ و منداڵەکانی خۆی زۆر به پەله و ترسەوه، له(کۆڕ)ەوه نارده باشقەڵا.

له ناو ئەو هەواڵانەدا، که ئەم ڕۆژانه ڕوویداوه و هەرچەند شیاوی گێڕانەوه نییه؛ بەڵام هەر بۆ ئاگاداریتان: خەڵکی ئەم ناوچەیه له چ نەزانییەکدان و چ بڕوایەکیان بەم شێخه مەلعوونه هەیه؛ عەرز بکەم، ئەوەیه که سێ و چوار ڕۆژ لەمەوبەر (٨) شکاکی له نزیکی (کەدوك قۆشچی) ماڵی بازرگانیخانەی (وەکیلی شابەندەر)ی عوسمانییان تاڵانکردووه، که خەڵکی ورمێ بووه. بەندەی دەرگاکەی خۆتان، داوای دزەکانم له حاجی ڕەفیع‌خان ئێل‌بەگی شکاك و حەسەن‌خانی سەرۆکی شکاك کرد. ئەوانیش کەلوپەلەکەیان گرت و دووانیش له دزەکانیان هێنا. ئەوانیتر هەڵاتبوون. یەکێکیان که ناسیاوی دزەکان بوو؛ بۆمی گێڕایەوه، دەیوت: لەو کاتەدا که لێیان‌دەدان، پەیتا پەیتا هاواری دەکرد: یا شێخ، یا شێخ! بڕوای وابوو، که شێخ بەو پەله پەله دێت و لەو بەڵایەی ڕزگار دەکات.

(هورەمار)، ئەوەی که دیاره، له نێوان (ناوچە) و (کۆڕ)دایه وجێگەیەکی سەخت و هەڵەمووته. ئەگەر (١٠) تفەنگچی لەوێ دانیشن، گرتنی زۆر دژواره. میرزا مەحموودم به (٣) سوارەوه ناردۆته (دزه)، تا ئەو هەواڵانەی دەگەن، به (میرزا جەواد)یان بدات.

بەڵگەی ژماره: ٦٠٢

بابەت: دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا

مێژوو: ١٨٨٢/١٠/٤ (٢٥ زیقەعیدەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٩/١٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیه: ١٢/ع

تەلگرافی باڵوێزی ئێران له ئەستەموول بۆ وەزیری دەرەوه

به خزمەت سوڵتان گەیشتم. فەرمایشتەکانی هومایوونم عەرز کرد. لەسەر لەناوبردنی شێخ و ئاکامه خراپەکانی مانەوەی، به درێژیی قسەمان کرد. فەرمووی سڵاوی تایبەتیم

عەرزی حزووری هومایوونی بکەن. سەبارەت بە وەرگرتنی دیارییە ناشایانەکەشم، سوپاس و پێزانینم هەیە. لەبارەی شێخەوە دڵنیا بن، چۆنتان پێخۆش بێت، وای لا دەبەین. داگیرکردنی (هورەمار) ناڕاست و بێبناغەیە. مەبەستی من ئەوەیە، ئاگرەکە بێخوێن ڕشتن بکوژێتەوە. بە دڵنیاییەوە بەڵێنتان دەدەمێ، کە تا جەژنی قوربان، بە خۆشیی بێ و بە ناخۆشیی بێ، دەیبەینە جێگەیەکی زۆر دوور. فرمانی یەکلاییکردنەوەی یەکجارییم ناردووە. ئاسایشی ئێران وەك ئاسایشی عوسمانی لە ئەستۆ دەگرم. (ئەمانە هەمووی قسەی سوڵتانی عوسمانی بوون).

لەم بارەیەوە قسەمان زۆر کرد، بۆ حەزرەتی (ظل‌السلطان)، نیشانی زێرکفتی عوسمانی و بۆ حەرەمی بەڕێزیشیان، چوار پارچە نیشانی سۆز و میهرەبانی دەنێرێ. (شەریف عون) بۆتە ئەمیری مەککە و دوێنێ چوو.[٢]

موحسین

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٣

بابەت: بەرەنگاربوونەوەی کوڕانی شێخ عوبەیدوڵلا لەگەڵ سپای عوسمانی

مێژو: ١٨٨٢/١٠/١٤ (١ی زیحەجەی ١٢٩٩ کۆچی - ١٢٦١/٦/٢٣ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی کارگێڕی وان بۆ وەزیری دەرەوە

دەرهێنانی تەلگرافی ڕەمزیی لە وانەوە

دەبێژرێ کە کوڕەکانی شێخ لە بەرامبەر سپای عوسمانیدا ڕاوەستاون و وتوویانە: شێخ نایەوێت بێت. بەقەرایی (١٠٠٠) سەربازی عوسمانیش، لە هۆزی (مودیکی)، بە هەموو چەك و تەقەمەنییەکەوە پێوەندییان بە شێخەوە کردووە. بەرپرسان و سەرکردەکانی عوسمانیش لە بەرامبەر ئەمەدا، هیچ هەنگاوێکیان هەڵنەگرتووەو چاوەنواری فرمانی بارەگای گەورەن.[١]

میرزا ئاقاخان

---

[١] (١)و (٢): بە گوێرەی مێژووی ڕووداوەکان، ژمارەکانی ئەم دوو بەڵگەیەمان پاش و پێش کرد.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٤

بابەت: فرمانی کوڕانی شێخ بۆ بەڕێوەبەرانی (حاکم)ی بانە و سەقز

مێژوو: لەسەر بەڵگەکە هیچ نەنووسراوە: ڕەنگە (١٢٩٩ کۆچی - ١٨٨١ز) بێت. بەڵام مێژووی ئەم بەڵگەیە، دەبێ لە نێوان (١٨٨٠/٩/٢٧ - تا: ١٨٨٠/١٠/٢٧) بێت، چونکە هی ڕۆژانی گرتنی ناوچەی موکریانە.

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ع

تەلگرافی کارگێڕی کوردستان بۆ وەزیری دەرەوە

لە کوردستانەوە تەلگراف بۆ تاران کراوە.

بۆ خزمەتی پایەبلند... خوا درێژە بە بەختەوەریی بدات.

دوو فرماننامە، لەلایەن کوڕەکەی شێخ عوبەیدوڵڵاوە بۆ حاکمی سەقز و بانە نێردراوە کە ناوەڕۆکەکەی ئەمەیە: (تا ئێستا نیوەی ئازەربایجانمان گرتووە و لە ژێر دەسەڵاتماندایە. کاربەدەستی زۆریشمان بۆ کوردستان دیاری کردووە و هەواڵیشمان ناردووە، کە لەم هەفتەیەدا کاربەدەستمان دەچێتە ئەوێش، تۆش کە حاکمی «سەقز» و «بانە»یت؛ بە گەیشتنی ئەم فرماننامەیە، بە سەرجەمی دەست و پێوەند و قشوونتەوە، ئەگەر خۆت بگەیەنێتە لەشکری ئێمە، ئەوا خۆشەویستن و گەورە دەبن؛ بەڵام ئەگەر بیخەنە پشتگوێ و خۆتان گێل بکەن، ئەوا هەفتەیەکی‌تر، بە سزای خۆتان دەگەن.

لە سەقز و بانەوە، لەشکر و سەرباز زۆریان پێدا گرتووە و داوایان کردووە. سەرباز و هێزی زۆریان بۆ بنێرن، کە ئەوێش نەبێتە سابلاغ. هەر ئێستا لە تەلگرافخانە، چاوەنواری فرمان و ئەمری ئێوەم، کە چ بکەم. دەبێ جەنابی (معاون‌الملك) بنێرنە تەلگرافخانە، تا بڕیارێك بدات و دڵنیام بکات.

ئاژاوەکە زۆر گەورەیە، شێخەکانی ئەم هەرێمە؛ هەموویان موریدی شێخن. ئامادەیی لە هەموو لایەکەوە پێویستە.

(ابوالفتح)

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٥

بابەت: دوو نامە و تەلگرافێك

مێژوو: مانگی ١٢/١٨٨٣ (سەفەری ١٣٠٠ کۆچی - مانگی ١٢/١٢٦١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسییە: ١٢/ع

پشتی پاکەتی نامەکە

دوو نامەی گەورەباڵوێزی عوسمانی و تەرجەمەی تەلگرافێکی والی مووسڵ و ڕۆژنامەیەك سەبارەت بەو، گەیشتە خوڵی بەرێی گەوهەرئاسای سەروەری گەورەی بە هێز و توانا و پاکی هومایوون (ڕۆحمان بە قوربانی بێت).

پەراوێز: دەستخەتی ناسرەدین‌شا:

١- لە نامەکەی گەورەباڵوێزدا، بڕیارێکمان نووسی، وەك خۆی نیشانی بدرێ.

٢- تەلگرافەکان و یادداشتەکەی مووسڵیش بەڵگەیەکە لەبارەی شێخەوە. بیانپارێزن.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٦

بابەت: مانەوەی نایەکجاریی شێخ عوبەیدوڵڵا لە مووسڵ.

مێژوو: ١٨٨٢/١٢/١٤ (٣ی صەفەری ١٣٠٠ کۆچی - ١٢٦١/١٠/٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزارەتی دەرەوە

جەنابی بەڕێز و گەورە.

لەو برووسکەیەی کە وەك وەڵام لە هەرێمی مووسڵەوە هاتووە، ئەم لایەنگرەت ڕوونووسێکی دەنێرمە خزمەتی جەنابی خاوەن شکۆ، تا بیبەنە خزمەت ئەعلاحەزرەت؛ کە هیوادارم سەڵتەنەتی بەردەوام بێ و عەرزی بکەن؛ کە وەك لە برووسکەکەدا دەردەکەوێ؛ شێخ عوبەیدوڵڵا جارێ لە مووسڵ دەبێ و تا ئەودەمەی کە لەوێش دەبێ، بە توندی چاودێری دەکرێ.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٧

بابەت: گەیشتنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ مووسڵ

مێژوو: ٢٠ی تشرینی دووەم ١٢٩٨[1]

کارتۆن. ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

ڕوونووسی برووسکەیەکە، لە (٢٠ی تشرینی دووەم) لە ناوچەی گەورەی مووسڵەوە گەیوەتە وەزارەتی دەرەوە.

پێشتر بە برووسکەیەکی ڕەمزیی ئاگادارم کردبوون، کە ڕۆژی (٢٧ تشرینی دووەم ١٢٩٨؟)[1]، شێخ عوبەیدوڵڵا گەیشتۆتە مووسڵ، تا بڕیاری دەوڵەتی لە بارەوە دەردەچێ. لە سەر داواکاری و خواستی وەزیر، بە توندی لە ژێر چاوەدێریدایە. چ بۆمانەوەی لە مووسڵ؛ چ بۆ ناردنی بۆ شوێنێکیتر، لە کاتی خۆیدا پێتان ڕادەگەیەنم.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٨

بابەت: بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ مەدینەی منەوەرە

مێژوو: ١٨٨٢/١٢/٢٣ (١٢ی صەفەری ١٣٠٠ کۆچی – ١٢٦١/١٢/٢ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ ٤

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزیری دەرەوە

جەنابی گەورە پیاوی تێگەیشتووی بە چاکە ناسراو، هاوڕێی دلۆڤان و بەڕێز

وەك هەواڵێك کە بە منیان داوە (کامیل بەگ) لە مووسڵ ڕاسپێردراوە، تا شێخ عوبەیدوڵڵا بباتە مەدینەی منەوەرە و هەر لەم ڕۆژانەشدا، لەگەڵ ناوبراو دەکەوێتە ڕێ؛ تا ئیتر ئەم ناوبراوە، دەستی بە سنوورەکان نەگات و خەڵکی هەردوولا، لە ستەم و زوڵمی بحەسێنەوە.

بەندەتان بە پێویستم زانی ئەم هەواڵەتان بدەمێ و بیسەلمێنم، کە سەرکەوتنی خۆم ڕابگەیەنم. کە من بۆ خزمەتی پاشای مەملەکەت ئامادەم (خوا موڵکەکەی بەردەوام بکات) و عەرزی ئەویش بکرێ. لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم.

شوێنی مۆر: فەخری

---

[1] ئەم مێژووە هەڵەیە و بۆم ساغ نەکرایەوە.

[1] دەبێ ٢٧ی تشرینی دووەمی ١٨٨٢ بێت.

بەڵگەی ژمارە: ٦٠٩

بابەت: دوور خستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و ناردنی تووتن بۆ باڵوێزی عوسمانی

مێژوو: ١٨٨٢/٣/٣١ (١٢ی ربیع‌الثانی ١٣٠٠ کۆچی - ١٢٦١/١/١١ هەتاوی)

کارتۆن: ١٧

دۆسیە: ١٢/ع

نامەی باڵوێزی عوسمانی لە تاران بۆ وەزیری دەرەوە

لە دوای نەهێشتن و دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵای شەڕانی و باوك سوتاو لە ناوچەکە؛ شوێنەواری لە هەرێمەکەدا نەماوە. ئێستا ئەو توتنەی کە جەنابتان پێتان خۆش بوو، زۆر لە جاران زیاتر و بگرە چاکتریش هەیە. برێکم داوا کردووە و بۆم هاتووە و دەینێرمە خزمەتتان. خوا یار بێ بە لەش ساغی و دڵخۆشیی دەیکێشن.لەوە زیاتر بێزارتان ناکەم

شوێنی مۆر: فەخری

چەند نموونەیەکی دەقی بەڵگەنامەکانی ئەم پاشکۆیە

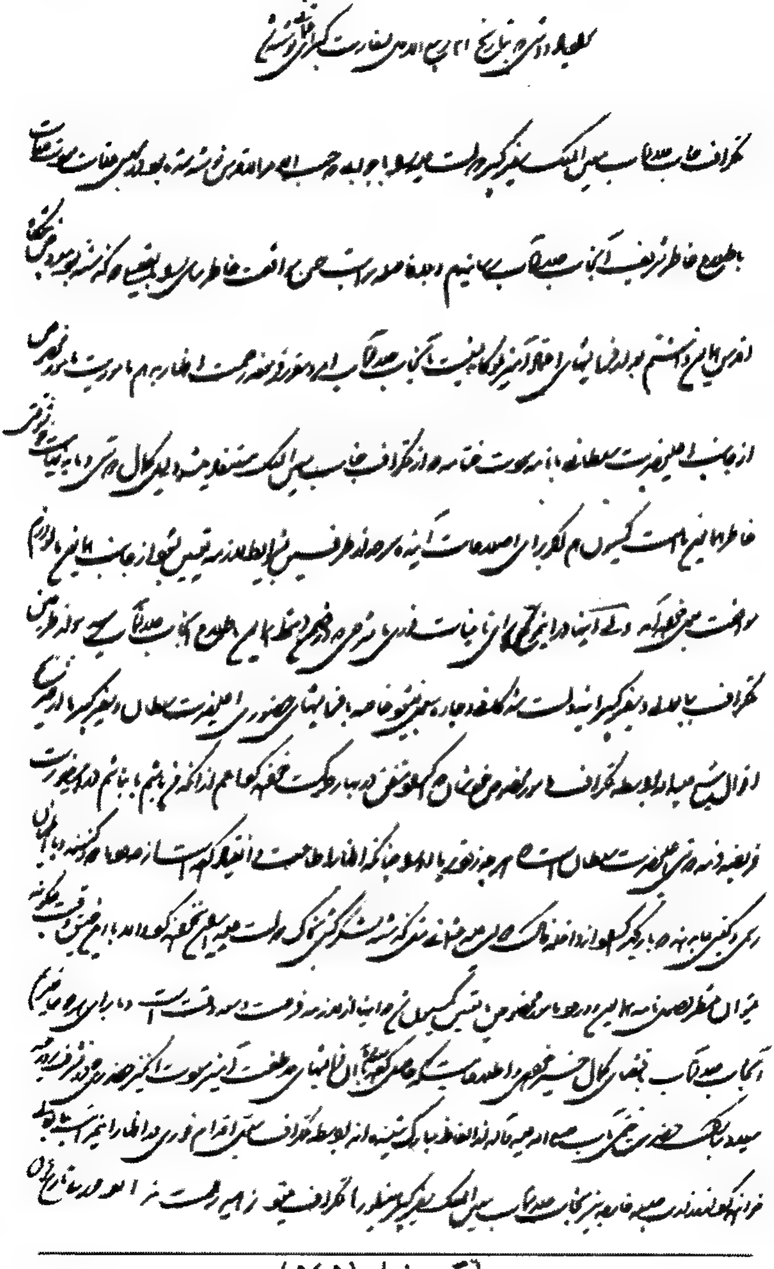

بەڵگەی ژمارە (٥٤٥)

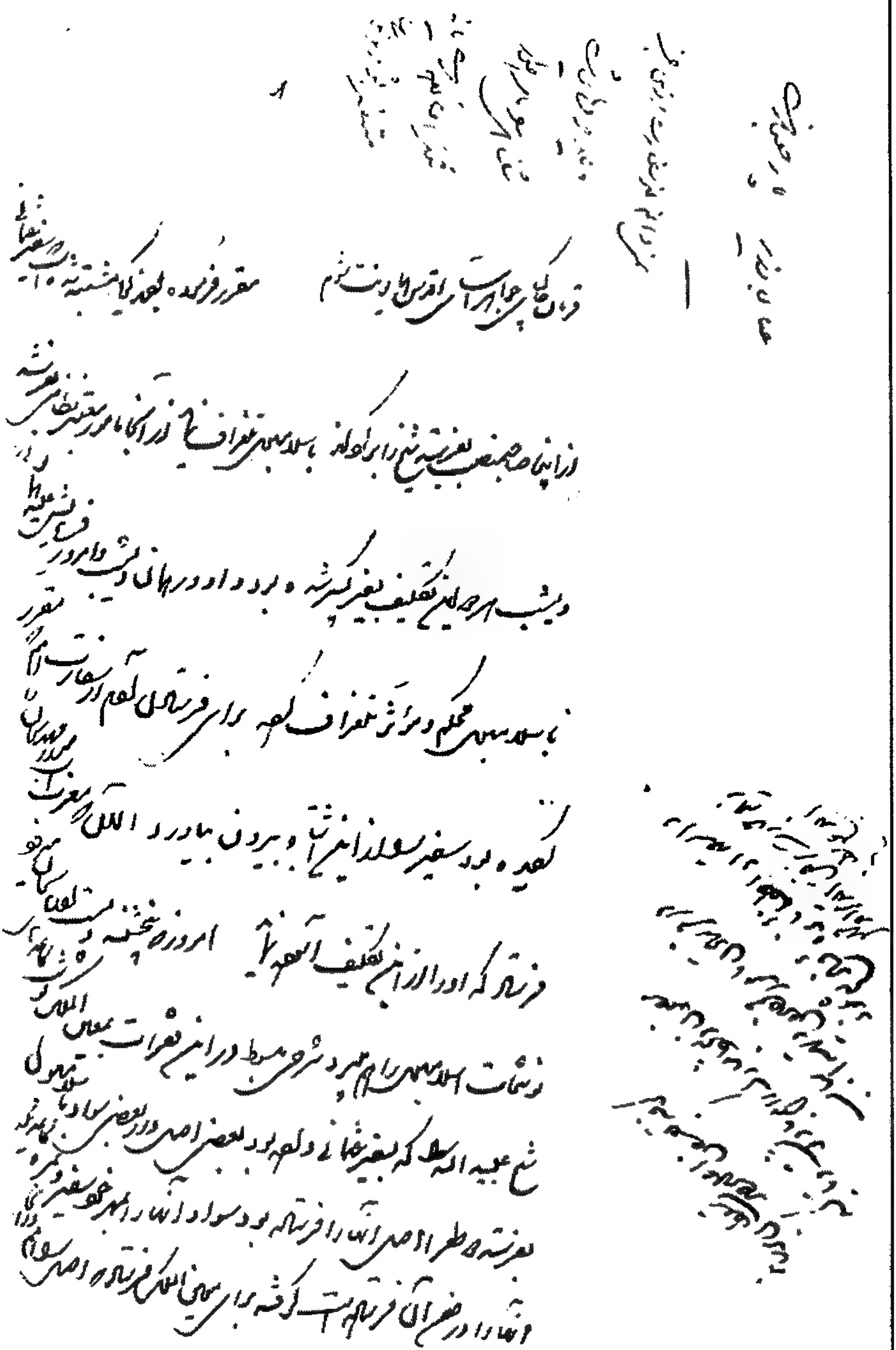

بەڵگەی ژمارە (٥٤٧)

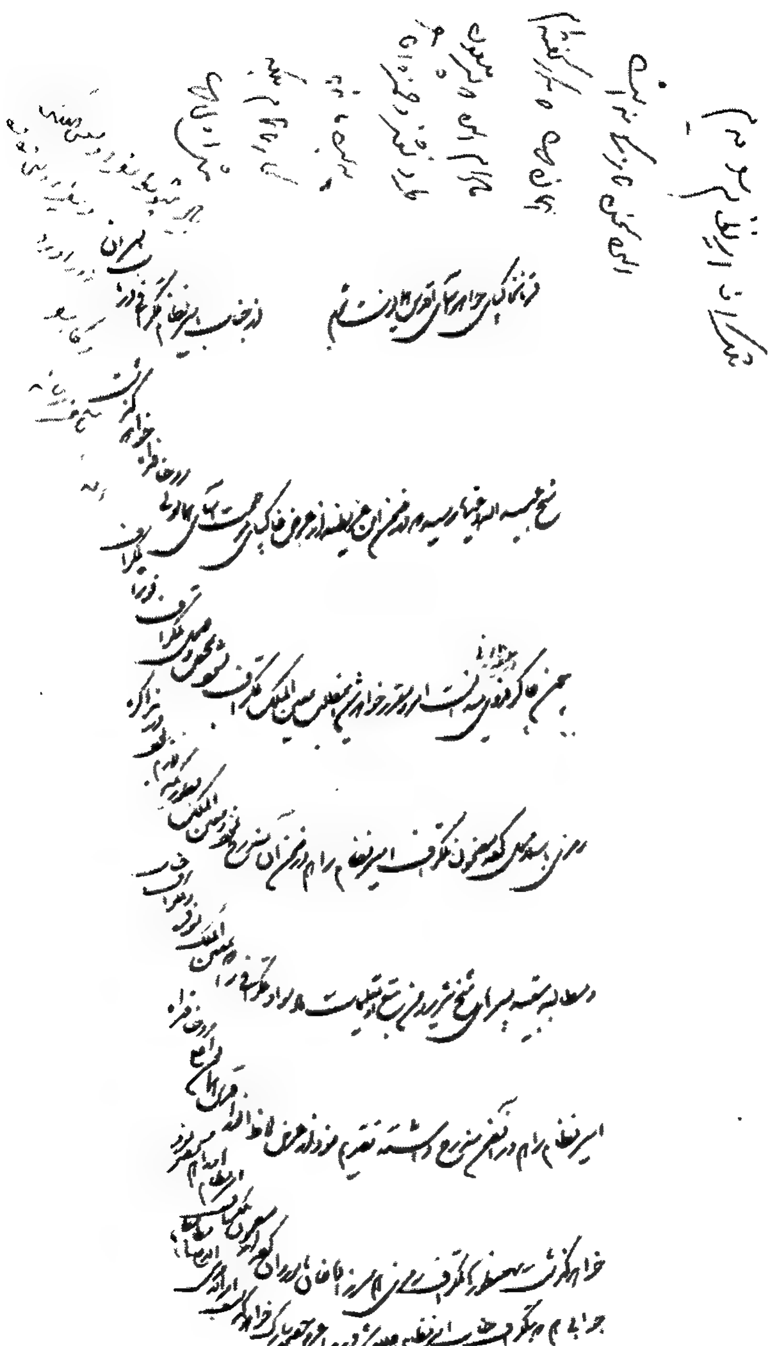

بەڵگەی ژمارە (٥٥٣)

روزنامهٔ ملاقات [illegible] الکوت [illegible] سفیر کبیر عثمانی

سفیر کبیر عثمانی امروز [illegible] ساعت بعد از ظهر [illegible] آمده [illegible] الکوت

اول این است که گفت [illegible]

[illegible] اعلیحضرت [illegible]

[illegible]

خواهد بود

حرف سفیر کبیر این است [illegible]

[illegible]

[illegible] اعلیحضرت سلطان [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] الکوت [illegible] سفیر کبیر [illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٥٥)

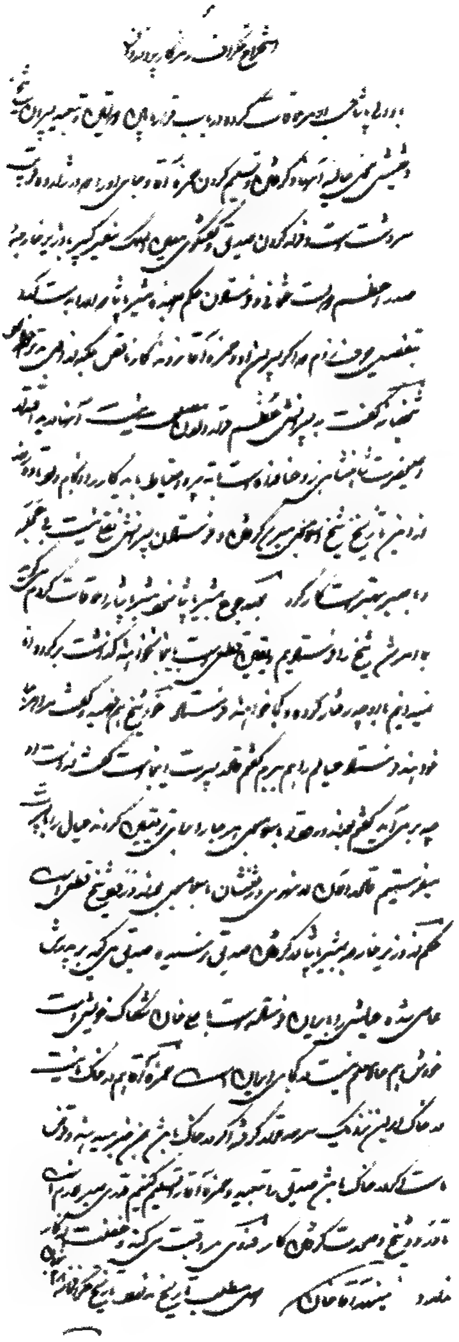

بەڵگەی ژمارە(٥٥٨)

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٦٠)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٦٤)

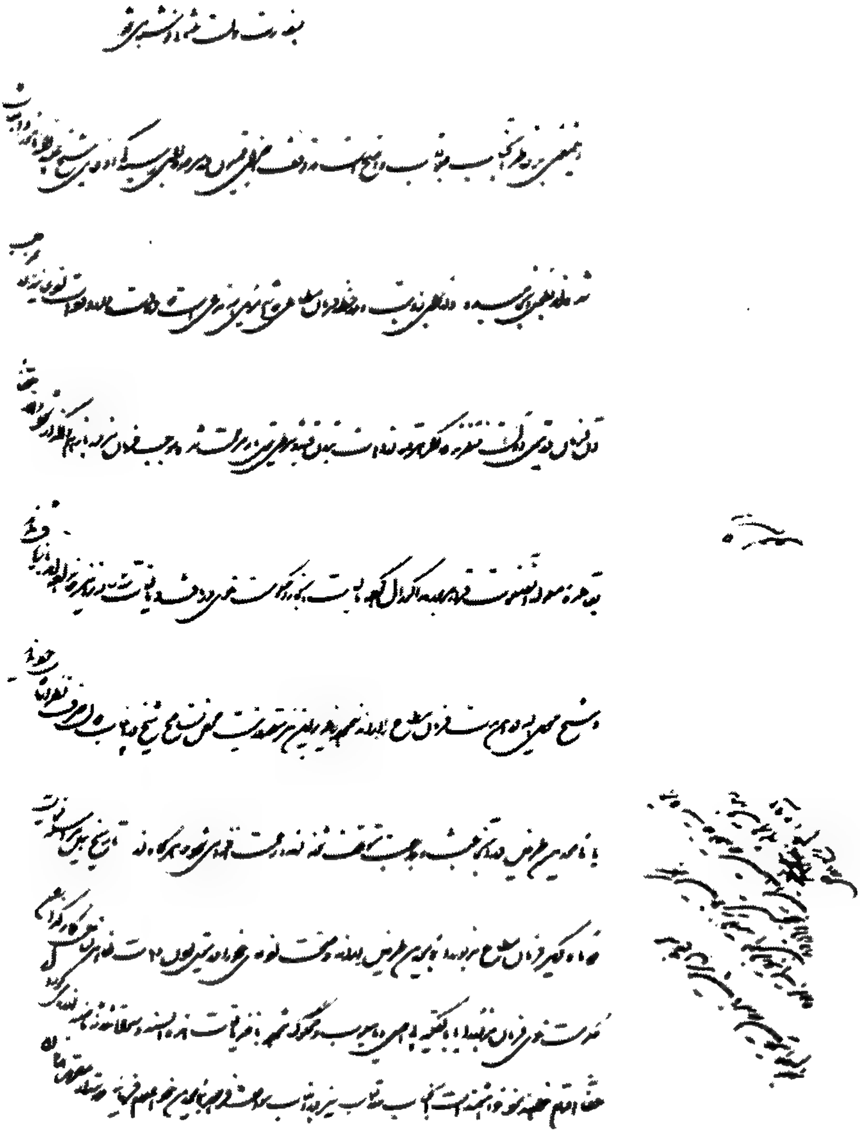

بەڵگەی ژمارە (٥٦٥)

بەڵگەی ژمارە (٥٦٨)

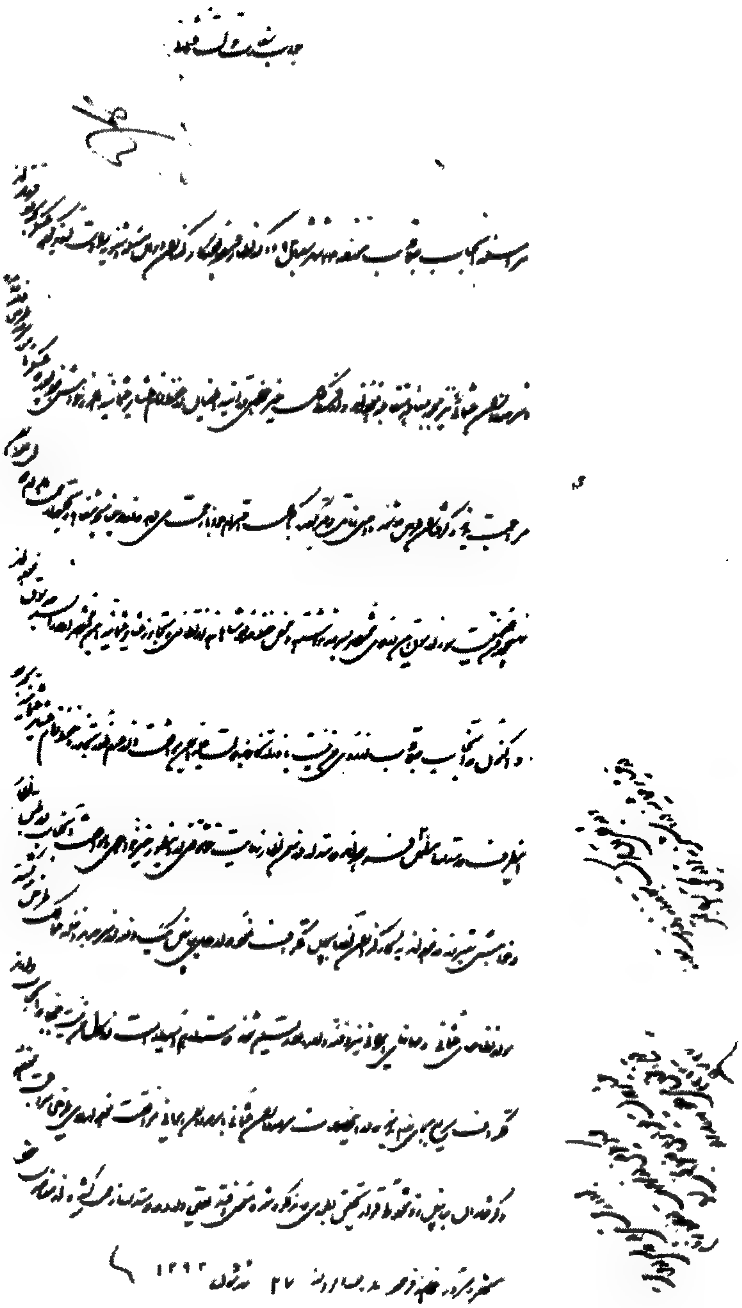

بەڵگەی ژمارە (٥٦٩)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٧١)

بسفارت کبرای دولت عثمانی

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ۱۲۹۵

بەڵگەی ژمارە (٥٧٢)

صورت بعضی از تلگرافهای وزارت که به سفارت فرستاده شده

تاریخ [illegible]

تلگراف [illegible]

[illegible]

تاریخ [illegible]

تلگراف [illegible]

[illegible]

[illegible]

تاریخ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تاریخ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تاریخ نهم شهر صفر

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تاریخ ... شهر ربیع الاول

[illegible]

[illegible]

تاریخ ششم شهر ربیع

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بتاریخ سه‌شنبه سیم فوریه

[illegible]

بتاریخ شنبه [illegible] فوریه ۱۲

[illegible]

بتاریخ بیست [illegible] فوریه

[illegible]

بتاریخ بیست و هشتم فوریه

[illegible]

[illegible]

بتاریخ سه‌شنبه هشتم صفر

[illegible]

بتاریخ ۱۲ محرم ۱۲۹۹

[illegible]

بتاریخ ۱۳ محرم ۹۹

[illegible]

تاریخ ششم محرم الحرام

[illegible]

تاریخ نهم محرم الحرام

[illegible]

تاریخ هفدهم محرم الحرام

[illegible]

تاریخ بیست و یکم محرم

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٧٤)

اداره تلگراف دولت علیه ایران

از [illegible] به طهران

نمره	عدد کلمات	تاریخ اصل مطلب				اطلاعات
		روز	ساعت	دقیقه		
۱۵۲	۱۲۹					

حسب الامر حضرت جناب مستطاب [illegible] این تلگراف را [illegible] عرض میکنم از سرحد ارومیه

تا سرحد ماکو همه ایلات و عشایر اکراد داخله و خارجه با تحریک و حضور شیخ عبیدالله اظهار مخالفت مینمایند

[illegible] دولت علیه عثمانی [illegible] از طرف شیخ مخالفت [illegible] میشود و حکومت [illegible]

میشود [illegible] جواب تلگراف از سرحد خوی رسیده که از طرف اکراد [illegible]

عثمانی [illegible] جمع شده [illegible] شیخ عبدالقادر پسر شیخ [illegible] عثمانی [illegible]

[illegible] شیخ خیال فاسدی دارد

[illegible] صاعد الملک

[illegible]

بواسطه تلگرافخانه	گرفته شد	گیرنده مطلب
تاریخ [illegible] شهر [illegible] ساعت	دقیقه	

بەڵگەی ژمارە (٥٧٥)

اداره تلگرافی دولت علیه ایران

از ... به طهران

نمره	عدد کلمات	تاریخ اصل مطلب				ملاحظات
		روز	ساعت	دقیقه		
۱۵۱	۸۰					

طهران سفارت سنیه کبری عثمانی حاکم ساوجبلاغ چند روز قبل ... بیرون شده و ... آمده است

که ... با اتفاق حمزه آقا باز به ساوجبلاغ داخل شده و ... قرار که ... گرفته بود ...

مذکور ... ذوات ... مقابله کرده ...

برگشته است ...

[illegible]

بو مسطه تلگرافخانه گرفته شد

تاریخ ... ساعت ... دقیقه

گیرنده مطلب

بەڵگەی ژمارە (٥٧٦)

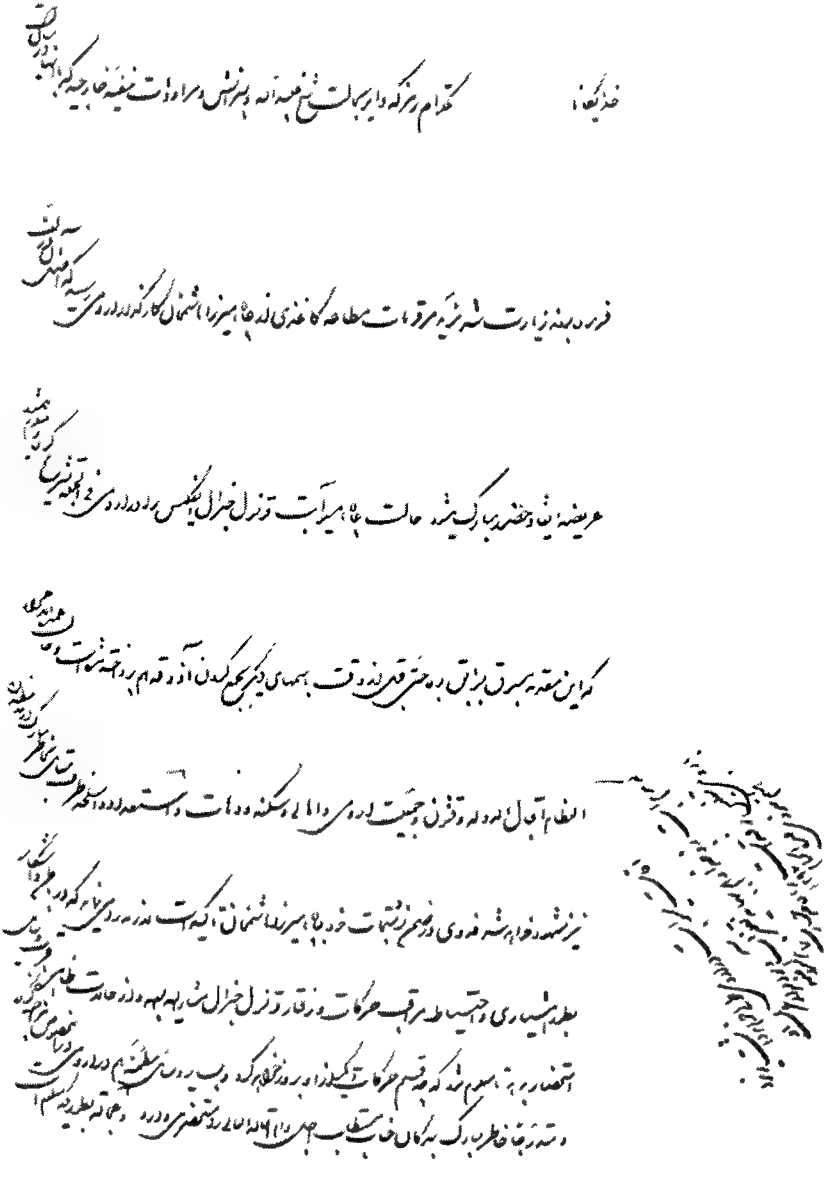

بەڵگەی ژمارە (٥٧٧)

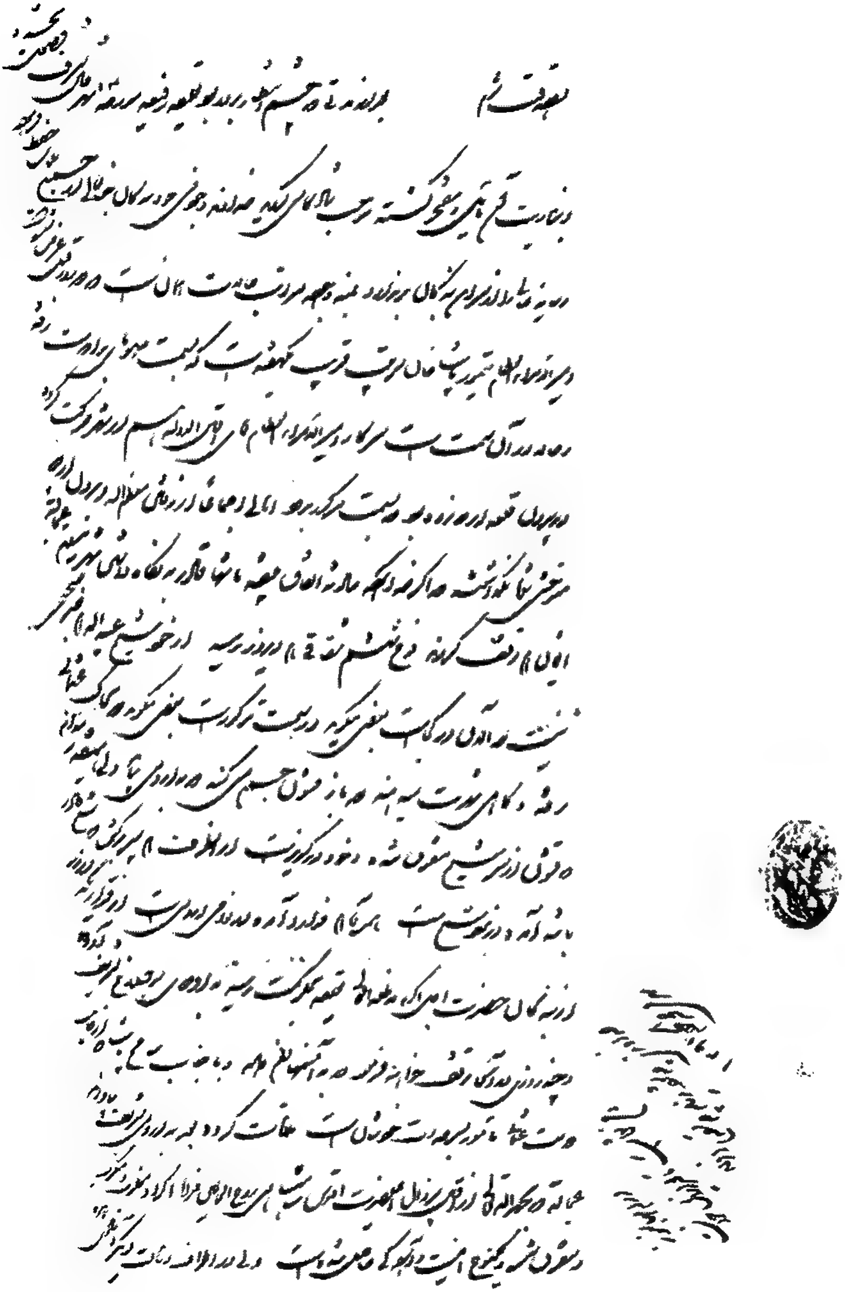

بەڵگەی ژمارە (٥٧٨)

بەڵگەی ژمارە (٥٨١)

هو

استخراج تلگراف رمز از اسلامبول

الآن شنیدم شیخ کریحیه همه جا معروف و مسئله انگلیس گرفتار در عراق
به استنطاق شخص بعد از تحقیق و اقدامات لازمه نتیجه را عرض می‌کنم اطلاع
رسمی نظام لازم است در مصر و توعات جدیده نشده و است قشون انگلیس
زیادی شغل اعلان یاغیگری عرب را بطوریکه نوشته بود به انگلیس قصد تکرد معلوم از
لشکرکشی گذشت کنونی است به نتیجه یا نه آلمانیا و اطریش به اقدامات انگلیس
مشارکت می‌کنند نه ممانعت احتمال تبدیل وزرا است محسن
پنجشنبه ۲ شوال ۹۹

بەڵگەی ژمارە (٥٨٢)

١٣٠١

٢١

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٨٣)

۳۱

[illegible]

حضور مبارک [illegible] آنچه اطلاع فدوی بود در باب آمدن شیخ در ضمن عریضه نمره (۳۱) عرض شد

آنچه در بیان [illegible] شهرت میدهند که شیخ فرار کرده و بعضی [illegible] که در قتل مردم [illegible] شیخ را

[illegible] جناب سفیر کبیر ایران در جناب سفیر [illegible] آمده [illegible] ایران

[illegible] شیخ [illegible] آمده [illegible]

[illegible] شهرت میدهند سفیر [illegible] شیخ را [illegible]

[illegible] شیخ آمده [illegible]

[illegible] جناب سفیر کبیر [illegible]

شیخ [illegible]

این است که جناب [illegible] آمدن شیخ خبر [illegible] تحقیق این خبر [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٨٤)

هو

استخراج تلگراف رمز از اسلامبول

برای گرفتن شیخ احکام اکیده متوالیاً که دو دفعه نوشته ارزروم

جانشین ارض روم میرود وزیر خارجه نوشته است عشایر ایران

بعضی من جمله پیرد ... با شیخ ملحق میشوند منع میخواهم اظهار اضطراب

میکنند از سلطان ملاقات خواستم با وکلای دولت و سفرا مذاکرات

و اقدامات لازمه میشود انشاءالله با شیخ نخواهند ... متعهد اداره سرحد

استعداد کافی لازم است و باید بیدار باشند حکم تعرض و نشانه

نمیشود آمدن کارپرداز مصر علی العجاله معلوم نیست انگلیس

قاطع مکاری میگرفت با لحاظ منع حبس کرد تغییر برای اطلاق

مجبور شد جواز نمیخواست التماس داد محسن ١٣ شوال ٩٩

[illegible]

بەڵگەی ژمارە (٥٨٥)

اداره تلگرافی دولت علیّه ایران

روزنامه خط

از ارومی

[illegible]

الحمد لله [illegible] جناب [illegible] خسرو خان [illegible]

[illegible]

[illegible] اسلام [illegible]

[illegible] خواجه عبدالله [illegible]

[illegible] خواجه عبدالله [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

الحمد لله فراوان [illegible]

بتاریخ ۱۳ شهر [illegible] سنه ۱۲۹۹

بەڵگەی ژمارە (٥٨٧)

سنه ۱۳۲۳

معروضه مورخه ۱۷ شهر شوال المکرم

خداوندگارا دام اقباله — جناب ... پاشا فریق یوم پانزدهم شهر شوال المکرم با همراهان و اکرام تمام وارد ... گردید

دیده و شنیده می‌شود در تهیه و تدارک زیاد هستند بقدری ... از ملک ... [illegible]

... [illegible] ... است ...

در این ایام ... [illegible] ... خبر آورده ... [illegible]

... [illegible] ...

... [illegible] ...

... [illegible] ... امروز که روز ... شهر شوال المکرم است ...

... [illegible] ...

... [illegible] ...

... [illegible] ...

هو

استخراج تلگراف رمز از وان

تلگراف مبارک در اشکال رسید از موسی پاشا سردار کل عساکر از صفحات

ه خیلی در سنگسار و صادق لعنتی مشهور و همان طور است استفسار کردم گفت

علاوه برای همه کلی شبهه و حیرت است که شیخ فرار کرده من اما اینجا جای

ولیکن یک نیست که دولتی را در حالت مشتبه بگذارم حق چه و دیگر آزاد

که شیخ از سلطان با خبر فرار کرده و دیگر چگونه است من هم نمی‌دانم و چون

دولت عثمانی از طرف معرکه‌اش خراب است بحمدالله شد راه فرق

بعضی اشقیا و دشمنان متفرقند که برای دولت عثمانی زیاد مهم

تدارک عسکر در قرب سرحد می‌شود سبب طول نبرد عسکر تهیه می‌شود

خبر از قضیه مرا هم پیش شیخ فرستادم که تدبیری از برای چه خیال فرار کرده

و در هر صورت به اردو را بیاریم اما اعتقاد خودم این است همه از اینها

نتیجه رفع اضطراب خودشان است که از آمدن قشون عجم دارند

خودشان خیال دیگر ندارند میرزا آقا خان شب ۲۴ شوال ۹۷

بەڵگەی ژمارە (٥٩٣)

[illegible]

از کردستان به طهران تلگراف شده

خدمت بندگان حضرت اشرف امجد اعظم آقای معظم دام اقباله العالی از جانب پسر شیخ عبیدالله

به حکم بحاکم بانه و سقز رسیده مضمون این است نصف آذربایجان را تا گنگل گرفته و تسخیر کرده‌ام

مأمورین بسیار هم برای کردستان معین کرده و خبر شنیده‌ام در همین هفته بآنجا خواهند آمد شما

که حاکم سقز و بانه هستید اگر بعض در دیوان حکم با جمعیت و قشون تمام بانه و سقز آمده

و خود را باردوی ما رسانید مورد مرحمت شده و دارای بزرگیها خواهید شد

و اگر مسامحه کردید و طفره زدید یا مغشوشاً دیگر بجزا و سزای خود خواهید رسید از هر طرف

برای فوج و جمعیت تأکید زیاد کرده‌اند و نوشته‌اند تا قشون و جمعیت آنجا نرسیده

جمعیت و فوج و توپخانه برسانید که صورت ساوجبلاغ نشود الان در تلگرافخانه

منتظر فرمایش و دستورالعمل مقرر فرمایند جناب آقای معاون الملک بتلگرافخانه

بیاورند و قراری داده شود که اطمینان از کار حاصل شود فتنه عظیم است و مشایخ این

صفحات هم اکثر مردم مستعد کار از این جهت لازم است ابوالقسم

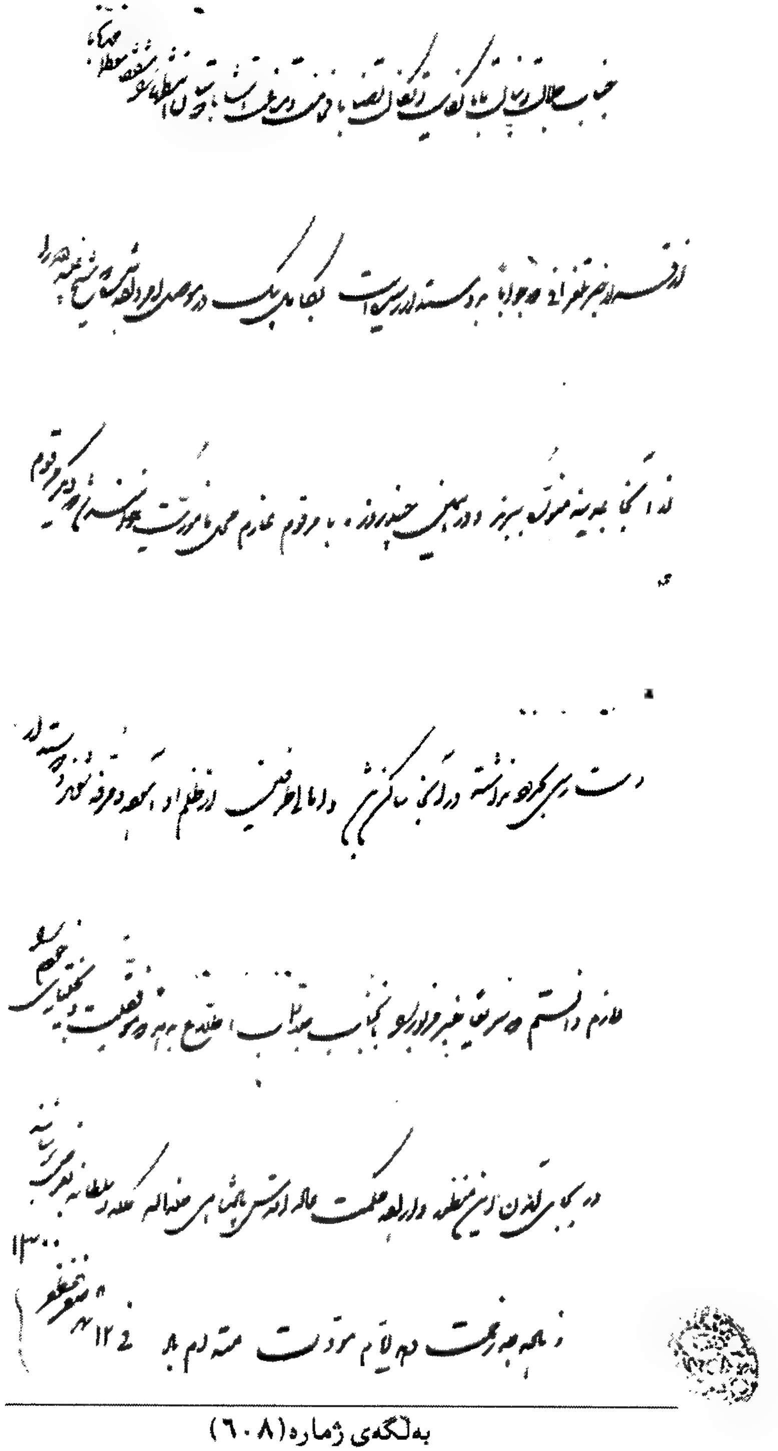

بەڵگەی ژمارە (٦٠٨)

پاشکۆی ژماره (٢)

بریتین لـه بەڵگەنامـەکانی ژمـاره: ١٠٨ ، ١٠٩ ، ١١١ی لاپـەڕەکانی: ٢٠٤ ، ٢٠٨ ، ٢١٥ی بەشی (٣)ی زنجیره کتێبی: اسناد و مكاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)، دکتر محمدرضا نصیری، سازمان انتشارات کیهان، ١٣٧١ شمسی. کە لە سـاڵی ١٩٧٨ بـە دواوە تا ئێستا (٤) زنجیرەیان لـێ چاپ و بلاو بووەتەوە.

بەڵگەی ژمارە: ١٠٨

بابەت: ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵلاّ ی نەقشبەندی

مێژوو: ١٨٨٠/١٢/٢٢ ز (١٩ی محرم ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٥٩/١٠/١ هەتاوی)

نامەی میرزا سەعیدخان[1] بۆ موحسینخانی موشیردەولە

هەرچەندە هەمیشە زانیارییە پێویستەکانم بەنامە و بەهۆی تەتەرەوە، لە ڕێکەوتی (...)[2] و بە ناردنی چەندان برووسکە لە ڕێکەوتی (...)[3] بۆ ئـەو جەنابـە نـاردووە. بـەڵام بۆئـەوەی بزانم کام نامە و برووسـکە نەگەیشـتوون و کامیـان گەیشـتوون و هـەروەها بـۆ تازەکردنـەوەی زانیاری و ئاگاداری ئەو جەنابەش، ناوەڕۆکی نامە و برووسـکەکانی، پێشـووت بـە گوێـرەی ژمارەکانیان، دەنێرمەوە خزمەت. دیسان بە پێویستم زانـی بـە درێژیـی باسـی ڕووداوەکـانی ئـاژاوەی شـێخ عوبـەیدوڵلاّی مـەلعوون و کـوڕە ناپاکـەکانی و هـەمزاغا و سـەربزێو و ئاژاوەگێڕەکانی دیکەی کوردە بەدناوەکان و هەنگاوەکانی دەوڵەتیش سەبارەت بەوان و ئاکامی ئەم هەنگاوانەش، تا قۆناغی ئێستامان بنووسم.

شێخ عوبەیدوڵلاّ ، کە جاران وەك پیر و مورید، لەگەڵ بنەماڵە کوردەکان و هاوبیرەکانی خۆیدا هاتوچۆی دەکرد و وردەوردە لەبەر زۆر شت، ببوو بە خاوەنی مـاڵ و سـامانێکی زۆر؛ لە کاتی جەنگی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسـمانی و ڕووسدا، بە هۆی جیهـادەوە، هـێزێکی لە دەوری خۆی کۆکردبۆوە و ئەو شێواوییەی کردە هەل، بۆ ئەنجامدانی ئاواتە پووچەکانی و تا توانی، زیان و کاولکاریی بە سنوورەکانی عوسـمانی گەیاند. خۆی و دەستوپێوەندەکانی، ئەوەندەی لـە توانایـاندا بـوو لـەم ڕێگەیـەوە خۆیـان تـەیار کـرد و لـە چـەك و جبەخانـەی هێزەکانی دەوڵەتی، چەندەیان پێویسـت بـوو دەسـتیان کـەوت. بـەو شـێوەیە شـێخ چێـژی دەسەڵات و گەورەیی، لەو بزووتنەوەیـە چەشـت. زمانلووسـان و ماسـتاوکارانیش خـەیاڵێکی

---

[1] میرزا سەعید خان: وەزیری دەرەوەی ئێران

[2] لە دەقەکەدا هەروا بوو.

[3] لە دەقەکەدا هەروا بوو.

خۆشیان خستە مێشکییەوە و وایزانی دەتوانێ بە ڕاپەڕینێك بازنـەی دەسـەڵاتی خـۆی پـەرە پێبدات.

ئەوە بوو ساڵی پـار نوێنـەری خـۆی نـاردە پێتـەخت و وتـی دەمـەوێ کوردسـتانی ژێـر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسـمانی، بەو هێز و دەسەڵاتەی کە هەمە، داگیری بکـەم و بیکـەم بـە هەرێمێکی سەربەخۆی ژێر دەسەڵاتی خۆم. خۆیشـم لـە ژێـر سـێبەر و پشـتیوانیی دەوڵـەتی ئێران و پەیڕەوی شای گەورە و بەختەوەردا دەبم. بـەڵام بـە هـۆی دووربینـی و لێکدانـەوەی ئاکامەکانەوە بە پێویستی دەزانم، کە دەوڵەت بەڵێنێکی وام بداتێ، کە ئەگەر نەمتوانی سـەر بکەوم و ناچار کرام هەڵبێم، دەوڵەتی ئێران پارێزگاریم لـێ‌بکات و پشتم بگرێت.

بەڵام دەوڵەتی ئێران گوێی بەم قسە پڕوپووچانە نەدا و ئاستی دۆسـتایەتی و پاراسـتنی بڕیار و بەڵێنی خۆمانی لەگەڵ دەوڵەتی عوسـمانی بەرزتر نرخاند و گوێمان نەدایە ئـەم قسـە پووچ و بۆشانە و نوێنەرەکەیمان بە بێ‌وەڵام، لــە دەربـاری دەوڵـەتی نـاردەوە. ئـەویش دوای نائومێدبوون لەم دەوڵەتە؛ (بۆ ڕۆژی ڕەشـی خـۆی، کـە ئێسـتا هاتۆتـە ڕێـی، چ ڕێگەیـەکی دۆزیوەتەوە و پشتی بە چێ بەستووە؛ هەر خوا دەیزانێ... !) ئەو، بۆ هــەلێك و بیانوویـەك دەگەڕا، کە خیانەتی خۆی تێدا بنوێنێ. لوتفعەلـیخان لاوێکی بــێ ئـەزموون بـوو، کـە لـە ئازەربایجانەوە کرابووە فەرمانڕەوای سابڵاخ، بە شێوەیەکی ناتەواو هەوڵـی گرتنی هـەمزاغای مەنگووڕی دا، بەڵام هەمزاغا لە چنگی حکومەت خۆی دەرباز کرد و هەڵات، دەستی کـردە خراپەکاری و ئاژاوەنانەوە. بە گوێرەی بانگهێشتنێك، کە لەلایــەن شـێخەوە بـۆی کـرا و بـۆ ئـاژاوەگێڕیی لـە سـەری پێکهـاتبوون؛ ئـەویش قـادری کـوڕی، لەگـەڵ هـەموو ئـەو خـزم و نزیکانەی، کە پێی خۆش بوو،چ لە خاکی عوسـمانی و چ لە خاکی ئـێراندا، لەگـەڵ هـێز و لەشکرێکدا، کە ئامادەی کردبـوون، ناردنییـە وڵاتەکـەمان و خێڵـە کوردەکـانی ئـێرانیش لـە موکری و مامش و مەنگووڕ... هتد. بە هۆی ناپاکی خۆیانەوە و هەندێکیشیان لە ترسی ماڵ و گیانی خۆیان، دوایان کەوتن. بە هەر شوێنێك دەگەیشتن. لە کوشتاری موسڵمانانی گـەورە و بچووك، پیر و لاو، ژن و پیاو، تەنانەت کۆریەی بەرمەمك و دزی و تاڵان و بـە دیلگرتنـی کچانی لاو و ئاگر لە خانووبەردان و سووتاندنی تفاق و توێشووەوە؛ هەر تاوان و زۆرداریيــەك کە لەوە (...) نەبێ، دەستیان لە هیچ نەپاراست و جگە لە گوندەکانی نزیك مەراغـە، هـەتا ورمێش، هەمووی کاول و چـۆڵ ببـوون. ئـەم ئـاژاوەگێرە خوێنمـژانە، بەتـەما بـوون تاقـە کەسێك بە زیندویی نەهێڵنەوە... تـا ئیعتیمادسـەڵتەنەی ئـەمیرتوومان، لـە کـاتێکدا ئـەوان خەریکی ئابڵوقەدانی بناو و مەراغە و وێرانکاریی و سووتاندنی گوندەکانی ئەو ناوە بوون؛ بە بەشێك لە هێزەکانی و تۆپخانەوە، لە تەورێزەوە فریا کـەوت و ورەی چەتــەکانی تێکشـکاند و ناچـاری کـردن پاشەکشـێ بکـەن. بـەدوای ئـەواندا چـەند هـێز ودەستەیەکی تریـش بـە فەرماندەیـەتی سـەرکردەکانی (کـاخی)، ناوچـەکانی وڵاتیـان لــێ‌سەندنەوە و ئـاژاوەگێڕان چوونەوە سابڵاخ، ئەوسا لەشکری گەورەی (ئەراك)ی کە بە فەرماندەیی حشمت‌الدولە بوو،

گەیشتە جێ، جەنابی ئەشرەف سوپاسالاری گەورە، بە فرمانی شا، بۆ سەرپەرشتیکردن و بەڕێوەبردنی گشتی هێزە سەرکەوتووەکان و ئەنجامدانی کارەکان، بە پەلە لە تەوریزەوە بۆ ناو هێزەکان هات و دەستی کرد بە بەڕێوەبردنی فەرمانەکانی شا. ئینجا هەموو بەشەکانی هۆردوو کەوتنە ڕاپەڕاندنی کارەکانیان.

هەمزاغا و ئاژاوەگێران، لەبەر هۆردووی عەزیزڵلاخانی سەرتیپدا، لە سنووری لاجانەوە ئاودیوی سلیمانی بوون. قادر و هێزەکەی، لەبەر هێزەکەیانەوە، ڕووەو مەرگەوەڕ[1] هەڵات و لەوێوە لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵڵای مەلعووندا، کە سەنگەر و قایمکاریی سەربازیی دروستکردبوو، لە ترسی هێزەکانی تەیمووریاشاخان، خۆیان پێ نەگیرا و بەرەو ناوچەی هەکاری هەڵاتن و لە (نوچە)[2] لە ماڵ و حاڵی خۆیاندا گیرسانەوە.

دوای ئەوەی کە خاکی وڵات لە ئاژاوەگێرانی کورد پاککرایەوە؛ جەنابی ئەشرەف سوپاسالاری گەورە و سەرکەوتوو، چووە ورمێ، تا دوای ڕێکخستنەوەی بارودۆخی ئەوێ، لەگەڵ جەنابی سامیح پاشای ڕاوێژکاری لەشکری وان، لەسەر بڕیاری پێشوو، خەریکی دانووساندن و پەیمانبەستن بێ.

وا ئێستا لەوپەڕی هێوربوونی بارودۆخدا، لە ورمێ هۆردووی هەڵداوە. هەرچەندە زانیارییەکانی جەنابتان و ڕۆژنامەکانی پایتەختیش بە درێژیی باسی ئەم ڕوداوانەیان کردووە؛ بەڵام بە هۆی ئەو شتانەی کە لەمەوپێش باسکران، ئێستا دەوڵەتی ئێمە، هەموو ئەرکەکانی ناوخۆی وڵاتیان بەجێهێناوە و ئەرکێکی بۆ ئەنجامدان نەماوە و لەوبارەیەشەوە دەبێ (٢٥) هەزار کەس لە هێزەکانی خۆی، بە بێکار و لە وەرزی زستاندا لەسەر سنوورەکان ڕابگرێ. چونکە ئەگەر وا نەکات، ئەوا خراپەکاریی و ئاژاوەنانەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و کوڕەکانی، لە سەر سنوور هەروا بەردەوام دەبێ بە بێئەوەی سزای ئەو هەموو تاوان و ڕەوشتە دزێوانەی درابێت. بەڵام دەوڵەتی ئێمە، سەبارەت بە مانەوەی هەمزاغای شەڕانی و تەڕنکار و هاوڕێکانی، کە مایەی ئاشکرا و خۆشکەری ئەم ئاژاوەگێڕی و خوێنڕشتنانە بووە، بە هیچ شێوەیەك زامنی ئەوە ناکرێت، کە جارێکیتر ئەم ئاژاوەیە هەڵنەداتەوە. ئەگەر ئەم هەموو هێزەش وەك وتمان، بە بێکاریی لەسەر سنوورەکان ڕابگیرێ. دەبێ پارەیەکی زۆریان بە بێ هۆ، بۆ تەرخان بکرێ و کێش هەیە ئەم پارانە لە ئەستۆ بگرێ؟

---

[1] مەرگەوەڕ: یەکێکە لە (٣) قەزاکانی سلێڤانە-ی ورمێ

[2] نوچە: یان: ناوچیا: لە خوارووی وانەدایە.

لە سەرەتای هەڵگیرسانی ئاژاوەکە، سوڵتانی خاوەن شکۆ و گەورە پیاوانی دەوڵەتی عوسمانی لە ئەستەموول، جەنابتانی دڵنیا کردووە و هەروەها جەنابی فەخری بەگیش[1] لە پێتەخت، حەزرەتی پاشای بەختەوەرمانی دڵنیا کردووە، کە دەوڵەتی عوسمانی، هەموو جۆرە یارمەتییەکی ئێمە دەدەن. تەنانەت جەنابی گەورە باڵوێز (٢٦) تابووری لە هێزەکانی عوسمانی، بە سەرکردایەتی سامیح پاشای موشیر و یونس پاشای فەریق، خستە ژێر فرمانی وەزارەتی کاروباری دەرەوە و رایگەیاند، کە ئەم هێزانە بە درێژایی سنوور دادەنێن، بۆ بەربەستکردن و گرتنی ئەو ئاژاوەگێرانەی، کە دوای شکان لە هێزەکانی ئێران، دەیانەوێ بەرەو خاکی عوسمانی بێن و ئامادەی بەڕێوەبردنی فرمان دەکەن... ئەنجوومەنەکانی تری دەوڵەتی عوسمانی و بەتایبەتیش ئەنجوومەنی وەزیران، وتوویانە: ئێوە فرمانی گرتنی شێخ و کورەکانی و هەمزاغا و ئاژاوەگێرەکانی دیکە، بە هێزەکانی خۆتان بسپێرن، ئەگەر گرتیانن، ئەوا باشتر و ئەگەریش نەیانگرتن، ئەوا ناچاریان بکەن تا بێنە خاکی عوسمانی؛ بۆئەوەی ئێمە بیانگرین.

هێزەکانی ئێمە، بە نیازی گرتن و کوشتن، رەدوویان نان. بەڵام چونکە نزیکە و سنوور بوون، دوای نائومێد بوون لە خۆراگرتن، هەڵاتنە خاکی عوسمانی و لەبەر رێزگرتنی یاساکانی نێوان دوو دەوڵەت، هێزەکانی ئێمە نەچوونە خاکی عوسمانی و بەمجۆرە لە چنگ ئێمە دەرباز بوون.

بەڵام بە پێچەوانەی قسەکانی جەنابی گەورەباڵوێزەوە، کە نەك هەر نەیانگرتن، بەڵکو بە رێزیشەوە وەرگیران.. کە دیارە ئێتر مافی ئاشکرا و روونی ئێرانە، تا داوا لە دەوڵەتی عوسمانی بکات بۆ گرتن و تەمێکردنی شێخ و کورەکانی و دووریانبخاتەوە. هەروەها هەمزاغا و هاورێکانیشی بداتەوە دەستمان و لە پێناوی دۆستایەتی و دراوسێتیدا، بەڵێنەکانی خۆی بە ئەنجام بگەیەنێت. چەندان برووسکەش لەلایەن پاشای گەورەمانەوە، بۆ جەنابی بەڕێزتان نێردراوە، کە لە هەموویاندا ئەم ئەرکە بە جەنابتان سپێردراوە و چاوەنوارین بزانن چ ئەنجامێکی دەبێت.

جێی داخ و مخابنیش دەبێ ئەگەر خوا نەخواستە، گەورەپیاوانی دەوڵەتی عوسمانی، هەر ئەو کارانە ئەنجام بدەن، کە جەنابتان لە برووسکەکەی خۆتاندا نووسیبووتان و دەست نەدەنە چارەسەری ئەم رووداوانە و هیوای دەوڵەتی ئێمە و تەنانەت دڵی هەموو خەڵکانی وڵاتمان بشکێنن و ئەم دۆستایەتییە پیرۆزە، کە لە نێوان دوو دەوڵەتدا هەیە، بەبێ‌هۆ، کز و لاواز بکەن. لەولاشەوە سەرچاوەی ئاژاوەیەکی گەورە، لە سنوورەکانی دوو دەوڵەتی ئیسلامیدا بمێنێتەوە؛ کە بۆ هەردوولا، وەك یەك زیانی هەیە.

---

[1] فەخری بەگ لەساڵی ١٨٧٧ ، تا ساڵی ١٨٨٤ ، ماوەی نزیکەی (٨) ساڵ لە دەرباری ئێراندا، باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی بووە.

بەڕیزتان دەبێ هەموو هەوڵێك بدەن، تا مەبەستی دەوڵەتی ئێمە، سەبارەت بەم باسە، ئەنجام بدرێ و دڵنیا بین و خۆتان سەربەرز بکەن و ببنە خۆشەویستی شای بەختەوەر. واتە: دەبێ شێخ و کورەکانی دوور بخرێنەوە و بگیرێن، یان هەمزاغا و هاورێکانی؛ وەك ئەمین ئاغای کوڕی قادرئاغا و فەتحوڵلاخانی کوڕی موزەفەردەولە و ئەوانەی وەك ئەوانن، بگرن و بیاندەنە دەست کاربەدەستانی دەوڵەتی ئێمە، تا ئێمەش کارەکانی سنوور بەرێك و پێکی ئەنجام بدەین[1].

بەڵگەی ژمارە: ١٠٩

بابەت: ناکۆکی سەر سنوور

مێژوو: ١٨٨١/٩/٢٦ (٢ی زیقەعیدەی ١٢٩٨ کۆچی – ١٢٦٠/٧/٤ هەتاوی)

نامەی میرزا سەعیدخان بۆ موحسین‌خانی باڵوێزی دەوڵەتی ئێران لای عوسمانی

بەڕێز! گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێران، لە (١٥) ساڵ لەمەوبەرەوە تا ئێستا، چەندان جار دەریانبڕیوە، کە هەڵسوکەوتی پیاوگەلی سەر سنووری عوسمانی، بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ مەرجی دۆستایەتی دوو دەوڵەتدا یەك ناگرێتەوە و زیاتریش بە پێچەوانەی خواست و ویستی ئەم دوو دەوڵەتەیە و ئەگەر دەوڵەتی ئێران، لە جیاتی لێبووردن و چاوپۆشی لەو کارانە، بیویستایە وەك ئەوان ڕەفتار بکات، ئەوا ئاکامەکەی لە ئاڵۆزبوونی ئاسایشی سنوور و تێکچوونی هێوری خێڵەکانی هەردوولا، هیچی تری لێ نەدەهاتە بەر. چونکە بە دەستەوەدانی هەڵاتووەکان و دەست نەگرتن بە سەر عەشایەری یەکتردا، بەشێك لە مەرجەکانی بڕیارنامەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتە و لە زەمانی سەفەوییەوە، تائێستا، لە دوای هەموو ئاشتبوونەوەیەك، جەختی زیاتر لە سەر کراوە. دەوڵەتی ئێران لە هەموو کاتێکدا ئەم مەرجانەی بەجێهێناوە و بەم شێوەیە (عەزیزبەگی بابان) و خێڵەکەی و هەندێ ئاژاوەگێڕانی ناوچەی هەکاری و هەرتووش وئەحمەدوەند چەلەبی و محەمەدئال عەلیخان و کێ و کێ و .. کە لە ڕاستیدا هەموویان لە عەشیرەتەکانی ئێرانن و مایەی کێشەن، بە بێ لەبەر چاوگرتنی ئێرانیی بوونیان، تەنیا لەبەر بەجێهێنانی مەرجەکانی بڕیارنامەکان، وەکو گێڕانەوەی ئاسایشی سنوورەکان، دراونەتەوە بە عوسمانی بۆ سزادانیان.

کەچی سنووردارانی عوسمانی، لەبری ئەوەی وەڵامی چاکەکانمان بە چاکە بدەنەوە، لە زۆر کاتدا هەوڵ و هەنگاوەکانی ئێمەیان کردووە بە بیانوو، تا لەو ڕێیەوە عەشایەرەکانی ئێران بۆ لای خۆیان رابکێشن. ئەگەرچی ئەم هەنگاوانەی ئێمە، لەسەر داوا و سکاڵای سنوورداراني عوسمانیش هەڵگیراون. بەمجۆرە خۆیان دەرگا لەسەر ئاژاوەگێڕیی و یاخیبوون، بۆ عەشایەرەکانی ئێمەش دەکەنەوە. هەروەك چۆن هەمزە مەنگوور؛ کە بووە مایەی ئەم

---

[1] ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوە – بەشی بەڵگەنامەی عوسمانی.

هەموو کوشتارە، سەرەتا لەوپەری ملکەچییدا، لە خزمەتی دەوڵەتی ئێمەدا بوو. سنووردارانی عوسمانی هەندێ گلەییان لێی بوو. بۆیە (شوجاعولولك) پاشاخانی خوالێخۆشبوو، بۆ دڵدانەوەی ئەوان، دەستی بەسەردا گرت و پاشان لە کاتی سەرکوتکردنی هەرتووشییەکان و ئەوانی دیکە، لەلایەن عوسمانییەوە عومەربەگ ناوێك، بە خزم و نزیکەکانییەوە چووە لای هەمزاغا و ئەویش بە ئەتکی شەرەف و ناموسی خۆی زانی، کە بیانداتەوە دەست عوسمانی. بەڵام کە شوجاعولولك بە چەك و هێزی شەرکەرەوە، ئەرکی بە دەستەوەدانیانی لەلایەن دەوڵەتی ئێمەوە پێ سپێردرا، هەمزاغا، هێز و توانای بەرگریکردنی نەبوو، بۆیە هەڵاتە خاکی عوسمانی و سنووردارانی عوسمانیش خۆیان کردە خاوەنی و لە ئەنجامدا هەمزە و هەندێ لە عەشایەری عوسمانی، هێرشیان دەکردە سەر سەردەشت و سابلاخ و تاقمێك قەرەپەپاغی کوشت وهەندێکیتری بریندار کرد و ماڵو سامانی عەزیزخانی خوالێخۆشبوو، کە زیاتر لە (٥٠) هەزارتمەن زێڕ و زیو و کەلوپەلی تێدا بوو، تالآنکرد و ماڵەکەی و مزگەوتەکەی سەردەشتیشی سووتاند. چەند کاروانێکی کورد و کاروانیتریشی تالآن کرد و گەڕایەوە خاکی عوسمانی.

دەوڵەتی عوسمانیش تا ئەم دوواییانە هەر گرتیبە خۆی، بێئەوەی ئەم هەموو کوشتار و تالآنەی، لێپرسینەوەی ببێت؛ تا وای لێهات، کە بۆ تەواوکردنی خواستە گلاوەکانی، بووە دامەزرێنەری... هەروەها سنووردارانی عوسمانی چەندان جار گلەییان لە سەرەرۆیی سەرۆکەکانی ناوچەی هەورامان کرد. دەوڵەتەکەشمان دەستیکرد بە تەمێکردنیان و هەر یەکە لە ناچاریدا هەڵاتە خاکی عوسمانی و دیسانەوە دەوڵەتی عوسمانی بە پەلە و هەر لە خۆیەوە، خۆی کردە خاوەنیان و نەیدانەوە دەست و بەو شێوەیە زیانێکی زۆری لە دەوڵەتی ئێمەدا.

دووبارە ئەحمەدوەند (چەلەبی)مان ناچار کرد هەڵبێت و لەم ڕێیەدا تەنانەت سەرتیپێك و سنووردارێکی بڕواپێکراوی وەك (مەلیك نیازخان)مان لێ کوژرا. کەچی هەر کە گەیشتە خاکی عوسمانی و کەوتە بەردەستی ئەو دەوڵەتە، هەرگیز نەیدایەوە بە ئێران و هەوڵی ئەوەی نەدا، کە حەزی ئێمە بەجێ بهێنێ... وا ئێستاکەش لە تالآنکردن و کوشتنی کاروانچی و ڕێبوارانی ئێرانی دەست ناپارێزن و هێزەکانی ئێران تا ئەم دواییانەش پارەیەکی زۆری سەرفکردووە و لە هەوڵی ئەوەدا بووە کە بیانشکێنن و هێشتا لێشمان ڕوون نییە بە تەواوی شکابن، یا نا!... لە سەر تکای والی بەغدا (محەمەد ئالعەلیخان لام)مان دەرکرد. کەچی هەر کە گەیشتە خاکی عوسمانی، دڵخۆشیان کرد و لە سەر ئەوە لەگەڵیدا ڕێکەوتن ئاژاوە لە ئێراندا بنێتەوە و ناوچەگەلێکی ئەم وڵاتە داگیر بکات، وەك؛ باغسایی و ملختاوی؛ کە ئەگەر نەخۆشیی دەرفەتی بدایە، ئاژاوەیەکی گەورەی وەك ئاژاوەی کوردەکان، لە سنوورەکانی عەرەبستان و لورستان، بە دەستی ئەم عەرەبانە درووست دەکرا.

بەهۆی ئەم شتانەوە بوو، کە ئەمجارە و پاش دوایی پێهاتنی ئاژاوەی کوردەکان، گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێمە، کاتی ویستیان بۆ جێگیرکردنی هێمنیی سنوورەکان، تاقمێك لە عەشایەرەکانی ئێران تەمێ بکەن. بە پێویستیشان زانی بەر لە دەست پێکردنی ئەم تەمێکردنە، بە پێی بڕیارەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت، لە سەر دەستنەگرتن بە سەر هەڵاتووانی ئێمەدا، بڕیار و بەڵێنی ڕەسمیی لە گەورە باڵوێزی عوسمانی لە پێتەختی ئێران و هەروەها لە سنووردارانی ئازەربایجان و فەرمانبەرانی ئەو دەوڵەتە داوا بکەن، بە تایبەتی لە سەر دەست نەگرتن بە سەر عەشیرەتی شکاك و عەلیخانی سەرۆکیاندا، باڵوێزخانە و سنووردارانی عوسمانیش، بڕیاری ڕوون و ئاشکرایان بە سەرکوتکردنی ئەم عەشیرەتە دەرکرد و لە هەموو ڕوویەکەوە پێخۆشحاڵیی دەوڵەتی عوسمانییان لەو بڕیارنامانەدا دەرخست. ئەم سەرکوتکردنەش بە ئەرکێکی پێویست بۆ هێمنایەتی سنوورەکانی نێوان دەوڵەتی ناوبراو ژمێردرابوو.

بە دوای ئەو بەڵێن و بڕیارنامانەدا، دەوڵەتی ئێمە دەستی کرد بە سەرکوتکردنی عەشیرەتی ناوبراو. کەچی لەگەڵ ئەو هەموو دووربینی و بیانووبڕینەکانی سنووردارانی ئەولا، هەرکە عەشیرەتی ناوبراو لەلایەن ئێمەوە، ڕاونرا و هەڵاتن و ڕوویان کردە خاکی عوسمانی، بە گشتی ڕێگە دران و هەمدیسان بە پێچەوانەی هەموو بڕیارە ڕەسمییەکانی پێشووەوە، دەوڵەتی عوسمانی پشتگری لێکردن و بە نارەوا خۆی کردە خاوەنیان... هەر لەبەرئەمە بوو، کە بە پەلە جەنابتم ئاگادارکرد و هەوڵم دا بە هۆی جەنابتانەوە داوا لە بابیعالی بکەم عەشیرەتی ناوبراومان بەدەستەوەبدەن.

بە داخەوە وەڵامی بابیعالی سەبارەت بەم داوایە، دوور بوو لەو ویستانەی کە دوو دەوڵەتی ئێمە و ئەوان بەرامبەر هێمنایەتی ئەو سنوورانەی هەمانە و لەگەڵ مەرج و بڕیارەکانی نێوانمان یەکی نەدەگرتەوە و بە پێچەوانەی هەموو ئەو بەڵێنانەش بوو، کە بە شێوەیەکی ڕەسمی لەلایەن گەورە باڵوێزی عوسمانی و سنووردارانی ئەو دەوڵەتە، وەك: حەسەن پاشای والی وان و موساپاشای فەریق، فەرمانبەری سەربازیی دەوڵەتی عوسمانی لە سنووری ئازەربایجان، پێمان درابوو.

دیارە ئەگەر دەوڵەتی ئێمە، پێی وابووایە دەوڵەتی عوسمانی بە ناردنەوەی عەلیخان و دوو و سێ کەسیتر، ئەرکی خۆی ئەنجامداوە، یان ئەگەر مەبەستی دەوڵەتی ئێمە، لە وەرگرتنی ئەو هەموو بڕیار و بەڵێنە ڕەسمییانە، تەنیا وەرگرتنەوەی عەلیخان و دوو و سێ کەسی دیکە بووایە، ئەوە نە پێویستی بەم هەموو لەشکرکێشییە و مەسروفە قورسە بوو و نە پێویستی بە دووربینی و وەرگرتنی ئەو هەموو بڕیارە ڕەسمییانە بوو، کە یەك لە دوای یەك و نەفەر بە نەفەر وەرگیران. بەدەستەوەدانەوەی دوو و سێ ئاژاوەگێڕ شتێکی گرنگ نییە، چ بگات بەوەی کە پێویستی بەم هەموو قایمکارییانە بێت! جگە لەمەش، ئەگەر تەنیا یەکێك لەم کارانە نەکرانایە، لە ڕووی تێگەیشتوویی و پابەندی دەوڵەتی عوسمانی و ویستە

پاکەکانی سەبارەت بە دراوسێتی، هەرگیز نەدەبوو بابیعالی وەڵامێکی ئاوامان بداتەوە. چونکە بە دەستەوەدانەوەی هەڵاتووان و داگیرنەکردنی عەشایەری یەکتری، بەشێکە لە مەرجەکانی بڕیارنامەکانی نێوان هەردوو دەوڵەت و هیچ یاسایەکیش بڕیاری نێوان دوو دەوڵەت ناسڕێتەوە و بێ هیچ بیانوو هێنانەوەیەك، بەدەستەوەدانەوەی تێکڕای ئەم عەشیرەتە، ئەرکی سەرشانی دەوڵەتی عوسمانیيە. بە تایبەت بە ڕەچاوکردنی بڕیار و بەڵێنە ڕەسمییەکان، کە بەم زووانە بەستبوومان، بەڵگەیەکە لە سەر پێویستی بەدەستەوەدانیان.

لەبەرئەوەی کە باسکرا، بڕیارنامە ناوبراوەکان و ئەو نامە و هەواڵانەی کە لە نێوان گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێمە و کارگێڕانی ئازەربایجان و هەروەها لە نێوان کارگێڕانی ئازەربایجان و سنووردارانی عوسمانی، وەك حەسەنپاشای والی وان و موساپاشای فەریق و... هتد گۆڕدراوەتەوە، بۆ جەنابتی دەنێرم بۆ ئاگاداریتان.

دوای خوێندنەوە و تێگەیشتن لە بەڵگە روونەکانی ئەو نامانەوە، هەروەها بەو زانیارییانەی کە لە مەرجەکانی بڕیارەکانی نێوان هەردوو دەوڵەتەوە هەتانە، بۆ داواکردنەوە و گەڕاندنەوەی تێکڕای عەشیرەتی ناوبراو و سەرۆکەکانیان، ئەوەی کە پێویستە ئەنجامی بدەن و بە هەموو هەوڵێکەوە، کە لە تواناتاندایە، داوای بەجێهێنانی لە بابیعالی بکەن و بە ئومێدی خوا، فرمانی گەڕاندنەوەیان وەربگرن و بۆمانی بنێرن.

ئەمەشیان بۆ روون بکەرەوە، تا ئەم عەشیرەتە تەسلیم نەکرێتەوە، تا هەموو داواکانمان سەبارەت بە سنوورەکان لەلایەن سنووردارانی عوسمانییەوە نەیەنە دی، بە هیچ شێوەیەك هێمنایەتی و ئاسایشی سنوورەکان دەستەبەر نابێت.[1]

مۆری: میرزا سەعیدخان – وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران

بەڵگەنامەی ژمارە: ١١١

بابەت: شێخ عوبەیدوڵلاّ ی نەهری

مێژوو: ١٨٨٢/٩/٥ (٢١ی شەوالی ١٢٩٩ هیجري- ١٢٦١/٧/٥ هەتاوی).

ناوی کتێب: اسناد و مكاتبات تاريخی ايران (قاجاريه).

بەرگی سێیەم – لاپەڕە: ٢١٥

نامەی شێخ عەبدولکەریم بۆ: ئیمام جومعەی ورمێ

جەنابی هەڵکەوتوو، زانا و دۆستی بەڕێزم، موجتەهیدی ناوچەی (ورمێ). سڵاوی خواتان لێ بێت و هەردەم پایەدار بێت. نامە دۆستانەکەی ئەو جەنابە گەیشت و لە

---

[1] ئەرشیفی وەزارەتی کاروباری ئێران: بەشی: بەڵگەنامەی عوسمانی.

اوەرۆکەکەی ئاگادار بووم. بەو هۆیەوە کە مزگێنی سەلامەتیی جەنابتانی دامێ؛ بووە مایەی خۆشحاڵبوونم.

دەربارەی هەواڵی رووناکی چاوم (بەهائەدین) و ئەوانیتر لە (مەرگەوەر) و دەرەوەی مەرگەوەر)، بە بێ مۆڵەت و وەمی جەنابی پێشەنگی شێخانی مەزن (گیانم بە قوربانی یت)، هەرگیز سەرناگرێ. هەروەها سەبارەت بە گەڕانەوەی حەزرەتی شێخ عوبەیدوڵلای ایەبەرز (گیانم فیدای بێت)، پرسیارتان لێکردبووم؛ دەبێ بڵێم کە ئەو جەنابە گەڕاوەتەوە و ەشریفی بۆ (نوچە) بردووە و بۆ خۆم چوومە پێشوازی و بە خزمەتی گەیشتم. هەرچۆنێك ەڕابێتەوە، بەختەوەرانە ئەوەندەی دۆستدار و لایەنگر لە کوردستان و تەنانەت لە ەستەمووڵیش و لە هەموو وڵاتی ئیسلامیدا هەیە، کە منەتباری کەس نەبێت. لە ەرحەمەتی خواوە تەشریفی بۆ هەر شوێنێ بردووە؛ تێکڕا خەڵکەکەی ئەوێ، سام و ەورەیەتی (شێخ)، وا لە دڵیان نیشتووە، کە بە حورمەتێکی زۆرەوە، تا گەیشتۆتە نەهری)، بەرێیان کردووە... شەش هەزار و بگرە زیاتر، سوارە و پیادەی عەشایەر، لە ەزمەتیدا بوون.

بە مەرحەمەتی خوای مەزن، لەوپەڕی بەدەماخیدایە. بەڵام چونکە بەندە خێرخوازیی ەوڵەتی ئێران بە ئەرکی سەرشانی خۆم دەزانم؛ حەزدەکەم کە گەورە پیاوانی دەوڵەتی ئێران ەل و مەرجێك سازبکەن بۆئەوەی نێوانی خۆیان و (شێخ) خۆش بکەنەوە و ئاشتی بکەوێنە ەینیانەوە، تا سنوورەکان هێمن ببنەوە و هەژاران و لێقەوماوان، ژیانێکی ئاسوودەیان بۆ ابین بکرێ؛ ئەگینا دیارە لە هێز کۆکردنەوە، کەڵکێك نایەتە بەر.

ئەگەرچی بەندە ئاگاداریم لە داروباری (شێخ) نییە؛ بەڵام ئەگەر ئەو جەنابە لای ۆیەوە هەوڵی ئاشتبوونەوە بدات، ئەوە منیش دەتوانم لێرەوە هەلومەرج برەخسێنم و ارێکی وا بکەم ئاشتی، بە هەموو مانای وشەیەوە، لە نێوان هەردوولادا سەقامگیر بێت و ەڵکی هەژاری سنوورەکان سەقامگیر ببنەوە. ئەگەر بەم شێوەیەش نەبێت هەرگیز ئەم ەڵکانە بە هێز کۆکردنەوە و شەڕ، بێدەنگ نابن... لە سەر ئێمەمانانیش پێویستە بەر لە ەڵگیرسانەوەی کێشەیەکی نوێ، هەوڵی چارەسەرکردن و بەرگریکردنی ئەو کێشەیە بدەین ناکۆکییەکان بسرینەوە.

زیاتر زەحمەتتان نادەم. هەر دەم چاوەنواڕی مزگێنی سەلامەتیتانم. والسلام علیکم.*

ئارشیفی وەزارەتی کاروباری دەرەوە. خودی نامەکان. ژمارە ١٢١ – لاپەڕە ١٤٨.

پاشکۆی ژماره (٣)

دەسخەتی ناسرەدینشاه بۆ سوپاسالار (میرزاحسەین خان)

بۆ سەرکوتی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا

بەڵگەنامەی مێژوویی

بابەت: کێشەی شێخ عوبەیدوڵلا

مێژوو: زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی (دەبێ لە سەرەتای زیقەعیدەدا - سەرەتای مانگی ١٨٨٠/١٠ - نووسرابێت)

نامەی ناسرەدینشا

بۆ: میرزا حسینخان (سوپاسالار)

سەبارەت بەسەرکوتکردنی کورد

جەنابی موشیردەولە: سەرەڕای سەرقاڵیی و ماندووبوونی زۆریشم، ناچار بووم بە خەتی خۆم، فرمانێکی کورتتان بۆ بنووسم و هەر ئێستاش سپاردمە (یەحیاخان - موعتەمەدولملك)[1] کە بە تەتەرێکدا بینێرێ. بۆیە هەر بە گەیشتنی ئەم فرمانە؛ بە وتەی خەڵکی رەشۆکی: ئەگەر ئاویشت بە دەستەوەیە؛ مەیخۆرەوە و بگەرە ئازەربایجان و بە یاریدەی خوا، بە پەلە، پشێویی ئەوێ چار بکرێ و ناوەرۆکی ئەم فرمانەش بە (وەلیعەهد) بدە، تا بیخوێنێتەوە[2]؛ کە لەڕاستیدا بە بڕوای من ئەگەر لە دابین کردنی ئازەربایجاندا هاوکاریت لەگەڵ نەکات و هەر لەسەر بیروبۆچوونە کۆنەکانی خۆی مابێتەوە؛ ئەوا بانگی دەکەم بۆ تاران... دەوڵەت نەزۆکە و وەجاخی کوێرە و پێویستی بە ڕێکخستنە. کردەوەی ئەم کوردانەش یەکجار خراپ بووە... هەر کە گەیشتنە ئەوێ؛ چارەیەکی بنبڕ و گورجیان بۆ ببینەوە، تا دواتر لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، بڕیارێکی تۆکمە بۆ داهاتوو دەدەین.

لەشکرێك لە تارانەوە دەنێرم، کە یەکسەر بچێتە ناوچەی (سابلاخ) و ئەو دەوروبەرە ڕێكبخاتەوە و خۆیان بگەڕێنەوە. ئێوەش فرمان بە (حیشمەت دەولە) بدەن؛ کە چی بکات.

---

[1] (یەحیاخان-موعتەمەد ئەلدەولە): برای (موشیرئەلدولە) و مێردی (عیززەت ئەلدولە)ی خوشکی (ناسرەدین شا)یە. دەبێ ئەوەش بزانرێ کە (موشیر ئەلدولە)، کاتێ کاروباری ئازەربایجانی پێسپێردرا؛ لە (قەزوین) نیشتەجێ بوو. لەبەرئەوە ئەم نامەیە بۆ (قەزوین) نێردراوە. موشیرئەلدولە-ش نازناوی (میرزا حسینخان)ی سەرۆك هێزە.

[2] لە دەقەکەدا (بیخوێنیت)ە؛ واتە: بە فارسییەکەی (بخاند)ە، نەك (بخواند).

زۆربەی ئەم کارانە، بە چەشنێکن وەك دەڵێن (ئیقبالدەولە)[3] ی حاکمی (ورمێ) نەخۆش و بێحاڵ و پەککەوتەیە و دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی (ورمێ)ی داوەتە دەست برازاکەی و ئەویش دۆستایەتی لەگەڵ (شێخ عوبەیدوللا)دا هەیە و ناوچەکانی: (شنۆ) و (تەرگەوەڕ) و (مەرگەوەڕ) و (برادۆست) و زۆربەی شوێنە گرنگەکانی سەر سنووری (ورمێ)ی بە کرێ داوە بە کورەکەی (شێخ عوبەیدوڵلا) و خۆی ئەوی هێناوە و خزاندوویەتیە مەملەکەتەوە؛ کە پێشتریش هەر بە هەمان دەستتێوەردانەوە توانیبووی دەسەڵاتی بەکرێدانی ئەو ناوچانە بدات بە (کورد) و بەمجۆرە و بەم ڕێگەیە، تا ڕادەیەك هەرچی ئەو وتوویە، چوونەتە ژێر فەرمانیەوە. ئەمەش هەرزەیی کوردەکانی خۆمانە، بەتایبەتی کوردانی موکری و سابڵاخی، کە دەبێ زۆر سەخت تەمێ بکرێن و بە پشتیوانی خوا، سەرلەبەریان و سەرۆکەکانیان بە زنجیرکراوی بنێریتە تاران.

پوختەی داروباری ئازەربایجان ئەمە بووە و ئەمەیە، ئێمەش هەموومان لە تاران بێئاگا لە دەنگوباسین و هەموو ئەمانەش بە پێچەوانە دەگەیشتنە لامان. پشت بە خوا، بە خێرایی فریابکەوە؛ بەڵکو سەرکوتیان بکەیتەوە.

بە گوێرەی هەواڵێکیش کە بیستوومە؛ (تەیموورخان پاشاخان)[4] خەیاڵی پێوەندیکردنی هەیە بە (وەلیعەهد)ەوە. لەبەرئەوە ئەمە بە باش نازانم و هەوڵ بدە سەرنەگرێ. برێ فرمانیش بە (موعتەمەد ئەلمولك) بێژرا، کە بە ئێوەی ڕابگەیەنێ. دوای ئەمانەش ئەگەر لێپرسینەوەیەك، یان قسە و شتێکیتر، هاتە گۆرێ؛ بە (ئەمین ئەلسوڵتان)م وتووە، کە بە (موعتەمیدولمولك) بڵێ و ئەویش بۆ ئێوەی بنووسێ و وەڵام بدرێتەوە. بە هیچ جۆرێکیش بە دەم و بە دەستی کەسیتر نەگاتەوە. (ئەمین ئەلسوڵتان)[5] پیاوێکی دەوڵەتخوایە و بۆ یەکخستنی کارەکان و لابەلا کردنەوەیان؛ هاوکاریی بکە.

یەکەمین کارێك، کە دەیکەیت بە پشتیوانی خوا، بە هەر ڕێگەیەك و بە گورجی، چارەسەری پشێویی کوردەکانە. دڵی زانایان و موجتەهیدانی (تەورێز)یش بەدەرەوە و بازرگانان و کاسبکاران و تێکرا؛ تێکرا، نائومێد و پەرێشانحاڵ و یەکجار شپرزەن. نازانم چییان کردووە!؟ نەفرەتی خوا لە مرۆی بێفەڕ.

---

[3] (ئیقبال ئەلدەولە) بەڕواڵەت خەڵکی (تەورێز)ە و ئەم نازناوە لە (١٢٩٩ هیجری – ١٨٨١) بە (میرزا محەمەدخان – ئەمین خەڵوەت کاسی) دراوە.

[4] تەیموورخان پاشاخان: فەرماندەی هێزی سوارەی (ماکۆ)یە.

[5] ئاغا ئیبراهیم: ئەمین ئەلسوڵتانی یەکەمە.

دوو وەڵامنامەشمان بە تەلگراف لە (وەلیعەهد)[6] و (موجتەهید)[7]ەوە پێگەیشتووە و بۆ ئێوەم ناردن. دیارە زۆر بە زووییش رادەپەڕێت. (ئیقبال ئەلدولە)ش بە هیچ جۆرێ بەکاری (ورمێ) و هیچیتر نایەت؛ کە خوا یاربێ دواتر بە درێژیی باسی دەکرێ.[8]

---

[6] وەلیعەهد: موزەفەرەدین میرزا-یە.

[7] موجتەهید: حاجی میرزا جەواد-ە.

[8] ئەم دەستخەتەی (ناسرەدین شا) لەم سەر چاوەیە وەرگیراوە: نامەهای تاریخی ایران - کۆکردنەوەی: ئیبراهیم سەفایی - چاپ بابك - سال ۱۳۵۵ - تهران - میدان ۲٤ اسفند اول ایزنهاور - بازار ایران - طبقه سۆم.

دەستخەتی ناسرەدین شا

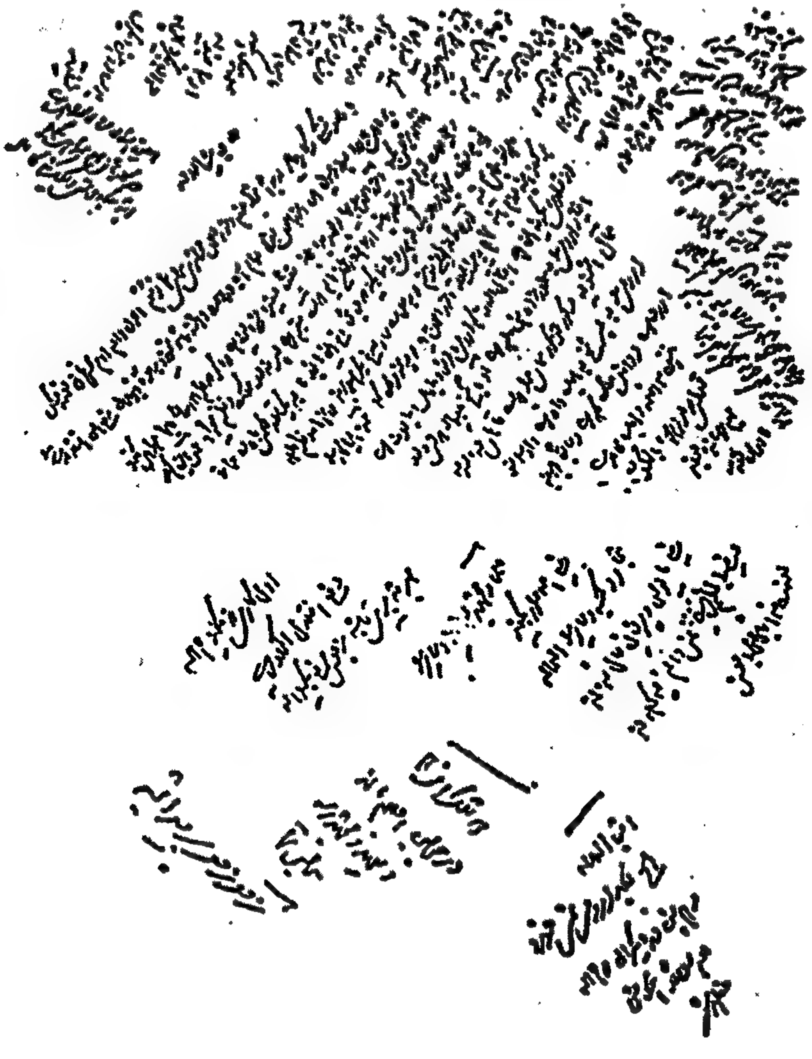

پاشکۆی ژماره (٤)

بەڵگەکانی : مرکز اسناد ملـی ایران - تهران

ئەم پاشکۆیە بریتییە لە (٩) بەڵگەنامە، کە لە مرکز اسناد ملـی ایـران – تهـران چنگـم خستوون؛ سەر بە چەپکە بەڵگەنامەکانی بەشی (٣)ی زنجیرە کتێبی «اسناد سیاسی ایران و عثمانی»ن و هەر یەکەیان بە جیا و بە گیـانێکی نەیارانـە و لـە دیـدی دەربـاری قاجـارەوە، لەلایەنێکی شۆڕشی ١٨٨٠ و ڕووداوەکانی دەدوێ. ئەم بەڵگانەش بۆ یەکەمجارە لـێرەدا بـڵاو دەکرێنەوە. ژمارەکانی ئەم بەڵگەنامانە بەمجۆرەن:

٢٩٥-١/٣٦٧/٥، ٢٩٥-٢/٢٦٢/٤، ٢٩٥-٤/٢٦٢/٤، ٢٩٥-٥/٢٦٢/٤، ٢٩٥-١/٢٨٩/٤، ٢٩٥-٣/٩٦٢/٤، ٢٩٥-١/٤٢٣/٤، ٢٩٦-١/٦٩٨/١، ٢٩٦-١/٧٢٢/١

جناب ... (میرزا ابوالقاسم) ... [illegible]

[illegible] در حرکت آمده [illegible]

[illegible] حرکت آمده [illegible]

[illegible] حرکت آمده [illegible]

[illegible] مردان [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

سازمان اسناد ملی ایران

IRAN NATIONAL ARCHIVES

در جریده (اختر) که واقعه [illegible] بنظر رسیده که (صدر اعظم) هم جواب [illegible]

پس از آنکه [illegible] کشته [illegible] جامه [illegible] کردند چون تمام مردم [illegible]

[illegible] که [illegible] [illegible] ده [illegible]

[illegible] جمعیت [illegible] قرار دادند [illegible]

[illegible] آن [illegible]

[illegible] جناب [illegible]

نیز [illegible] جناب [illegible]

[illegible] چهارشنبه آخر [illegible] وارد تبریز گشت [illegible]

الحمدلله [illegible]

کذلک لا تقع الامور الا [illegible] [illegible] بشهادت [illegible]

شهادت چشیده‌اند از جمله جناب (امین) بود آنجناب مردی معتبر بود و در صفت

امانت و دیانت و صدق و صفا [illegible]

[illegible]

[illegible] که [illegible]

[illegible] اعلی الله [illegible]

والسرور والمباهاة علی الغرة والمغفرة انه کریم غفور

مطیع دولت علیه عثمانیه دانسته و از هر دو دولت متزلزل و ملحق هواخواه گشت و ما دیار در ...

محذور معقول آمده و هر دو دولت را با مطیع مصروف و تابع موافق و نفیشد و ولادی با عجیب

قصد تهیه مدارک شد و ملک ایران هیچ کدام ندارد و با بیگانه و تزویر و رشک دارند

اندازه را بنا در وقت و قرار ورود طریقت علیه شیخ عبیدالله مقرب و قرار گشت تا آنکه

در سنه ۱۲۹۷ که ... جنگ میان روس و عثمانی مشغول شد وی به عنوان جهاد ... مسالح

... از دولت علیه عثمانی در طلب نمود و در این ... گرفت ... که

... و ... ایشان را ... خود ... قریب ده هزار

... (...) ... از دولت علیه عثمانیه خود ... و ... نیز

در اوایل ... و ... مستعد ... استقلال

و استعداد ... و حکومت ... شیطانی و ... در آن نقطه ... سنوات که

هنوز نشده مقاومت ... بود تا مرسوم ... خود ... جون ... حدود ایران

خاصه آذربایجان ... خیال تسخیر آن خطه ... مرتسم شد ... اعلم ...

... و ... که ... اکراد را با ... خود ...

در ماه شوال سنه ۱۲۹۷ با قریب بیست هزار کس از سواره و پیاده اکراد متوجه ممالک ساوجبلاغ

مکری گشت و چون اکراد آن ممالک از ... شکست ... و ... مکری را ...

نمودند و مهلت آن خطه مسخر وی گشت و نزدیک بیست هزار کس نیز از هواخواهان او ...

... باز ... و او با جمعیت ... لشکر عزیمت تسخیر تمام خطه آذربایجان ...

نخست پسر خود (عبدالقادر) را با قریب ده هزار سوار به تسخیر ممالک میان ... آب ...

نمود و خود متوجه تسخیر ... گشت و ... میان ... آب ...

شرح حالی است که پس از رفتن [illegible]

[illegible]

[illegible]

(سوف ناخذهم نفحات العذاب من کل الجهات)

[illegible]

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible]

عمل بود با زن فرنگی که ازت [illegible] بالجمله روز بروز [illegible]

[illegible] و در سیصد سال [illegible] تا آنکه [illegible]

[illegible] و آن [illegible] آمد [illegible]

[illegible] چون [illegible] دار [illegible]

[illegible] و دیگر [illegible]

[illegible] که [illegible]

[illegible] با [illegible]

[illegible] روز [illegible] که [illegible]

[illegible] آمده [illegible]

آن [illegible] که [illegible]

[illegible]

[illegible] که [illegible] اگر [illegible]

[illegible]

[illegible]

تا آنکه در یوم ۲۳ رجب [illegible] هجری [illegible]

[illegible]

که [illegible]

(انا مع اشقی الاشقیا مرد) [illegible]

[illegible] هجری

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

قربان خاکپای مبارکت شوم [illegible] انقلاب [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

در تمام ممالک ایران زرع [illegible] روی به ترقی نهاد و مخصوصاً در آذربایجان که مرتب تحصیل و زکات

زمین بیست [illegible] زرع شد که قریب به [illegible] هزار کس از مردم آن خطه از کسب معاش [illegible] بوده‌اند و بعد از

مدتی فقر و سؤال [illegible] گشته هیچ و بیچ زمین در آن کشور خالی [illegible] که کسی به حرفت [illegible]

آمدن [illegible] اولاد و احرار دست تعدی کشیدند و از کسبه و تجار و [illegible] تنگ

اولاد [illegible] رسید که کسب هر چند کس [illegible] و [illegible] مردم [illegible]

مزرعه که چنین نمانده [illegible] زدود و از قضا اولاد [illegible] ناموس مردم [illegible] افزای

حکومت [illegible] ولیعهد دولت [illegible] مشغول به امور شخصی و اهتمام [illegible]

تا فی [illegible] این [illegible] آمد احوال آذربایجان سرزمین [illegible] دولت [illegible]

و میرزا [illegible] که تهران [illegible] دارالخلافه معروض [illegible] وزارت

آذربایجان [illegible] صحیح و [illegible] آن [illegible] آن شهر [illegible]

حضرت ولیعهد [illegible] حالت [illegible] آفتاب [illegible] حضرت [illegible]

و از وزارت [illegible] دارالخلافه [illegible]

[illegible] بالاستقلال [illegible] احوال [illegible]

آنچه [illegible] تنزل [illegible] نوشته [illegible]

[illegible] (شیخ [illegible]) مشغول [illegible]

این [illegible] (عبدالله [illegible]) [illegible] آذربایجان [illegible]

قبیله (عباس [illegible]) در این [illegible] که [illegible]

خود [illegible] بزرگ و [illegible] ملکت ایران و [illegible]

و [illegible] دولت [illegible] ایران و [illegible]

[illegible]

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

کس نتیجه شعاع الدوله هنوز دو فقره است یک فقره آن

حکمی است مرقوم در شیخ عبید الله است که حکم آن

شده است و مطالب دیوان اجرا نشده است

فقره دیگر حقوق میرزا عبدالرحیم میرطوش است

در مجلس حضور شعاع الدوله تکرار نمود

که حالا به نگذر لله آدم ربیع و بعض از

اسباب مسروقه سوزان طرف

بگیرد تا سؤال و جواب آخر شده

حضور والا حکم داد که تحقیق کنند نتیجه را معلوم سازند

بیشتر خواب در دیروز امروز خالصه باد

تأکید نمود که به نظر رسید

سؤال و جواب خوب شد انشاالله

بر سر ... دبیک ... ختم کرده

حقوق دولت تبدیل دهنده

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible]

[illegible]

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

قربانت شوم — مقرب الحضرة العلیه ابراهیم سلیم آقا ... نصرت که

از زبدهٔ دیگر قسمتی شیخ عبید الله ایشان در موقع خدمت حاضر بوده ... نفر

بوده و در اینکه او در جنگ و اردوی توقف با جمیع است و در اینجه دقت نیز

با کمال موافقت بوده ام ... خدمات مرجوعه شخص ... از قرار یکه ... است

خانبت موجب بود ... چیزی با او و در ورود ... رسیده و معاش

ایشان با همان چیزی ... به چه وقت قبل از ورود ... قرار بود ... خود نیز

به دار السلطنه تبریز فرستاده ام ... داشته ... که ... قرار بود ... انکار

دارد متوقعم ... که ... او در اینجا خاصه که

زیرا دقت ضرورت دارد ... ارادهٔ علیه مطاع

... ۲۹ ربیع الاول ۹۸

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

است ملاقات نمود [illegible] برگشت

وارد شدم سلام کردم جواب باز داد پس مترجم گفت که رئیس سفیر آمده غرض از زحمت دادن

شما این است که شما هرچه از جناب آقای آقا جمال استحضار دارید ما را اطلاع بدهید و اول

بدانید که آسیبی برای ایشان از قتل و حبس نیست و ما اهل فرنگستان در مرتبه صدق

و درستی قول چندان اهتمام داریم که اگر سرمان برود قول ما خلاف نمیشود و من بشما قول

میدهم که از قتل و حبس حکمی در حق جناب آقا نشود نهایت آن است که حاکم کنسند مثل سابق

در این شهر نماند و غرض من از ملاقات او این است که ببینم او چگونه کسی است که اینهمه

صلاحیت دارد و مقصودش چیست و جزوی از روی میز برداشت که این کتاب ایشان است

و من از قواعد شما بهتر از شما اطلاع دارم. جواب گفتم که رئیس مرد بسیار عاقل و دانا

و باید ملاحظه فرمایند که در صورتیکه در نصف شب زیاده بر شصت نفر پلیس بخانه مردم

بریزند و هشت نه نفر از مردم بگیرند و محبوس نمایند چگونه جناب آقا جمال در این شهر

خواهند ماند و این هم معلوم است که جناب آقا مرد بسیار عالم و دانا و میدانند که حکومت

مکان و مقصد ایشان را از ما بهتر پیدا خواهد شد نه از دیگران لهذا کسی که وجودش

باعث برهم خوردن بسیار است و محل هم و عداوت بزرگان گشته محل اختفا و مقصد مسافرت

خود را از هم کیشان خود مخفی خواهد داشت و بدین جهت بنده جسارت عرض میکنم که ما

از این مسئله از ایشان اطلاع ندارند و اشتیاق و حسن ارجاع یند برای یافتن آقا

بیشتر خواهد بود بجهت اینکه بنده که منزلم با خانه آقا مسافت کلی فاصله دارد و روز

و شب بزحمت تکرر و ذکر مردم مشغولم و لازم نیست که از محل و مکان هم مذهبان خود

مطلع باشم بلکه بسیاری از هم کیشان خود را نمیشناسم و اینکه رئیس سفیر فرمایند

[illegible] از احکام و قواعد شما بهتر از شما اطلاع دارم حقیقت و براستی حاکم کافی

[illegible] استحضار و اطلاع داشته باشند و ما بیش از دربار حضرت

سازمان اسناد ملی ایران
IRAN NATIONAL ARCHIVES

شب ... [illegible] (میرزا ابوالقاسم) بعد از ... [illegible]

که ... [illegible] ... آمده ... [illegible]

[illegible] ... آمده ... [illegible]

[illegible] ... آمده ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible] ... [illegible]

[illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible] ... اگرچه ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

گذشته ... [illegible]

[illegible] ... میرزا ابوالقاسم

[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

([illegible]) [illegible]

[illegible] ... اطفال ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

[illegible]

پاشکۆی ژماره (٥)

افتتاح ناصری

نووسینی: عەلـیئەکبەر سەرهەنگ

١- إفتتاح ناصری: نووسینی: عەلـی ئەکبەر سەرهەنگ، کە کـوڕی (حیسامولمولك)ە و خۆی و بـاوکی لـە ئەفسـەرانی پایەبـەرزی دەوڵـەتی ئێران بـوون و لـە کـاتی شۆڕشـەکەی (١٨٨٠)دا، لە تێکڕای قۆڵەکانی: بناو، میاندواو، موکریان، سـندووس،[1] شـنۆ، مەرگـەوەڕ و لاجان، تا ڕۆژانی گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەمووڵ، واته : تا نزیکـەی (٨-٩) مـانگ ڕاسـتەوخۆ لـە ریـزی لەشـکری ئـێراندا دژی هێزەکـانی کـورد، شـەڕ و بەشـداریی بەردەوامیان کردووە و هەر لەو سەروبەندەشدا ئەم کتێبەی وەك بیرەوەری ڕۆژانی شـەڕەکان و سەروەریی خۆیان نووسیوە و بەو هۆیەشەوە کە خۆی ئەفسەر بووە؛ زانیاریی بەرەکانی شـەڕ و مێژووی شەڕەکان و ناوی بەشدارانی هەردوو هێزەکەی کورد و ئەفسەرانی دەوڵەتی ئـێرانی زۆر بە وردی و ڕاستیی نووسیوە و وەك دیارییەك پێشکەشی ناسرەدین شای کردووە.

زانیارییـەکانی ئـەم کتێبـە، لـە چـاو سـەرجەمی ئـەو بەڵگـە و بـیرەوەری و کتێبانـە دەوڵەمەندترن، کە تا ئێستا لەسەر شۆڕشی (١٨٨٠) نووسراون.

ئەم کتێبە هێشـتا دەستنووسـە و نوسـخەیەکی کـە پێشـکەش (ناسـرەدین شـای قاجـار) کراوە، ئێستا لە کتێبخانەی میللـی تاراندا، بـە ژمـاره (٨٨٤ - ف) و پێرسـتی (ل - ٤١٨) پارێزراوە. ئەم کتێبە (٨٦) لاپەڕەی قەواره گەورەیە، کە ڕووبەری لاپەڕەکانی برتییە لـە (٢٥ سم × ١٥/٥ سم) و لە هەر لاپەڕەیەکیشدا (١٦) دێڕی بە خەتی شکستەی نەستەعلیق تێدا نووسراوەتەوە. هەموو کتێبەکـەش (١٢) بەشـە. ئەمـە یەکـەمین جـاره ئـەم دەسـتخەتە، لـە کتێبخانەی ناوبراوەوە بۆ کاری سـەرچاوەی مێژوویـی وەردەگـیرێ و پێـش ئـەم کتێبـەی بـەر دەستتان، هێشتا لە هیچ سەرچاوەیەکیتری بیـانی و کوردیـدا نەکراوەتـە سـەرچاوە و باسـی ناوەرۆکی نەکراوە، تەنیا ئاماژەیەك بە پێناسە و نووسەرەکەی کراوە..

[1] لە دێرزەمانەوە هەر بەو ناوەوە ناوبراوە، بەڵام ئێستا عەجەمەکان پێیدەڵێن سلدوز.

بەناوی خوای مەزن

ڕۆژنامەی هەواڵی ڕووداوێکی سەیر و سەمەرە، کە ساڵی ١٨٨٠ لە ئازەربایجـان ڕوویـدا. باسی باوکی شێخ عوبەیدڵڵا و حاڵ و باڵـی خۆی و شوێنی یاخیگەرییەکەی و ئەو کەسانەی یارمەتیان دا و بە دەسـهێنانی چـەك و تەقەمـەنی و ئـەو پـوڵ و پارانـەی چنگـی خسـت و ڕووداوەکانی بە ڕێکەوتنی لە (ناوچیا) و چوونـی حیسـامولولك بـەرەو مەرگـەوەڕ و لـە بـەر بـەختی بـەرزی شاهەنشـا تـەواو بـوون و تیـاچوونی شـێخ و هاورێیـانی و ئـەو قـەوم و عەشیرەتانەی لەگەڵ ئەو بوون، تا کۆتایی ساڵی ١٨٨١.

بەشی یەکەم

لە سەردەمی پاشایەتی شاهەنشای غازی: محەمەد شای خوالێخۆشبوودا، شێخ تەها کە شەیتانێك بوو لە بەرگی کورداندا، خۆی نواند و خۆی وەك یەکێك لە سەیدەکانی طباطبایی ناساندبوو. شـێخ تـەها دانیشـتووی (نـەهری)یـە، کـە گوندێکـە لـە (ناوچیـا) و لـە خـاکی عوسـمانیدایە. لەوێوە تا مەرگەوەڕ، کە سەر بە ناوچەی ورمێیە، و چوار قوناغەرێیە.

شێخ تەها لە ڕێگای چەند کەسێکەوە خۆی گەیاندە خزمەت شاهەنشای بەرز و بـەرێز و ئەویش حەوت گوندی لە ناوچەی مەرگەوەڕ پێبەخشی تا ژیان و خانەقای دەروێشانی پـێ بەڕێوە بەرێت.

(٣٠) ساڵ بەم شێوەیە دەستی بەسەر داهاتی ئەم گوندانەدا گرت و مەزنایـەتی لـە نـاو کوردە بێ ئەقڵ و نەفامەکاندا بە دەست هێنا، تا گۆڕبەگۆڕ بوو. پـاش کۆچـی شـێخ تـەها، شێخ عوبەیدوڵلای حەرامزادەی کـوڕی، پەسـتەکی دەروێشـی بـە شـاندا دا و عەشـیرەت و کوردەکانی هەڵفریواند، تا لە نێوان دوڵەتانی ڕووس و عوسـمانی کێشەیەك پەیدا بوو.

هـەر کـە هـەواڵی شـەڕی نێـوان ئـەو دوو دەوڵـەتـەی بیسـت، جـــەماوەرێکی زۆری لـــە عەشیرەت و تیرە و خێڵەکانی کوردی کۆ کردوە و لەو لاشەوە چەکی شەڕی بە ناوی جیهاد و وەك ئەمانەت لە دەوڵەتی عوسـمانی وەرگرت و ڕووبەڕووی لەشکری ڕووس بوونـەوە. ئـەم عەشیرەتە کوردانە لە نزیك «حەسەن قەلا» تووشـی لەشـکری دەوڵـەتی ڕووس هـاتن، بـەڵام چونکە کوردان شەڕی بە پێی بەرنامە و گەڵاڵەیان نەدیوە و بەرنامە و یاسای شەڕ نـازانن، توانـای خۆڕاگرییـان لـە بەرامبـەر لەشکری دەوڵـەتدا نـەهێنا و پـاش دوو سـەعات شـەڕ و پێکدادان هەڵاتن. ڕێگـەی دەشـت و بیابانیـان گرتەبـەر و بـەو ئـامراز و چەکانـەی کـە لـە دەوڵەتی عوسـمانیان وەرگرتبوو (وەك ئەمانەت) لەگـەڵ خۆیـان بردیـان و بـەدەم ڕێـوە ئـەو گوندانەدیان تالاَن کرد و خەڵکەکەیان کوشت،کە لە سەر دینی حەزرەتی عیسـا بـوون، یـان دانیشتووانی دەوڵەتی عوسـمانی بوون.

شێخ عوبەید کە سەیری کرد لەشکرەکەی تێکشکاوە و ریسەکەی لێبۆتەوە خوری، خۆیشی لەگەڵ هێندێك خزم و کەس مابوونەوە، بۆیە لەگەڵ سەدیقی کوری هەڵاتن و روویانکردە شارۆچکەی وان، بە رێبەرایەتی شێخ جەلال کە یەکێك لە شێخەکانی ئەهلی سوننەتە و هەموویان پێکەوە دەچنە خزمەت ئەحمەد پاشای سەرۆکی لەشکری دەولەتی عوسمانی.

لە کاتی تێکشکانی لەشکری دەوڵەتی عوسمانیدا، شێخ دەستی لە هاومەزەبی و دۆستایەتی هەڵگرت و دەستی دزی و تالاّنی بۆ سەر چەك و کەرەسەی جەنگیی لەشکری عوسمانی درێژ کرد و تەقەمەنی و چەکی ئەو لەشکرەی هەڵگرت و رووەو (ناوچیا) کەوتنە رێ، کە شوێنی دامەزرانی خۆی بوو. لەم ماوەیەدا بە هۆی چەکی زۆر و تەقەمەنی و زۆر بوونی جەماوەری کوردەوە دەستدرێژییان بۆ هەموو شوێنەکان دەسپێکرد. خەڵکی رەشۆکیش کە هەروەك ئاژەڵن بۆ خۆ نواندن و رشتنی خوێنی موسوڵمانان، لە دەوری کۆبوونەوە و جارلەگەڵ جار زیاتر بناغەی ناپاکی و زۆردارییان پتەوتر دەکرد و خەیاڵی پیسیان لە مێشکدا دەهێنا و دەبرد.

باسی بەسەرهاتی هەڵاتنی عەبدوڵڵاخانی زەرزا لە زیندانی نەوابی والاّ معین الدولە و نێو بژیکەری حاجی رەحیم خانی ورمێ و چوونی بەرەو شێخ عوبەید و (ناوچیا) و فەرمانڕەوایی ئیقبالدەولە.

لە کاتی فەرمانڕەوایی نەوابی والاّ معین الدولە، لە ورمێ، لە بەرئەوەی عەبدوڵڵاخان و برایم خانی برای، لە شارۆچکەی شنۆ دەستدرێژییان بۆ سەر خەڵك کردبوو، دەستیان کردبوو بە خراپەکاریی، نەوابی والاّ لەگەڵ جەماوەرێك چووبوو بۆ شنۆ، هەردووکیان دەگرێت و پاش تەمێکردن، دەیانخاتە بەندیخانە. هێندێك ئاکار و رەوشتی نالەبار لە هاورێیانی نەوابی والاّ و کەس و کارەکانیان روویدا و ئەوانیش لە زیندان هەڵاتن. کەچی هەر خودی ئەمانە لەگەڵ شێخ دوژمنایەتیان هەبوو، لە ترسی گیانیان و لە ترسی گرفتار بوونیان، پەنایان بۆ شێخ برد. ئەم کارە پتر بوو بە هۆی رووهەڵماڵراویی شێخ.

مەحمەل ئاغای رەوەند دانیشتووی (دەشتەبێل)، کە هێندێك لە زەوی و زاری (ئیقبالودەولە)ی بە کری گرتبوو، پاش بیستنی ئەم هەواڵە هێندێك پوول و پارە و شتوومەکەی ناوبراوی هەڵگرت و پەنای بۆ شێخ برد. خەسرەوخانی سەرهەنگ کوری ئیقبالودەولە، دەستەیەك سەربازی بۆ گرتنی مەحمەل‌ئاغا بەرەو دەشتەبێل نارد و شێخیش بۆ پشتیوانیکردن لە مەحمەل ئاغا، حەسەن بەگی بەردەسوور، لەگەڵ سەد تەفەنگچی بۆ بەرەی شەر دەنێری. تا دۆڵی قاسملو، کە سەرەتای خاکی ورمێیە و شوێنیان دەکەوێ و دەگەرێنەوە.

بەشی دووهەم

عەبدوڵلاخان ماوەیەك لای شێخ دەمێنێتەوە و ناو و شۆرەتێك پەیدا دەكا. دەستی بە ناوبژێكردنی نێوان خەڵك و شێخ كرد و چەند نامەیەكی بەملاولادا نووسی و خۆشەویستیی شێخی دەرخواردی خەڵكی دەدا. بۆ نموونە نامەیەكی بۆ حاجی رەحیم خانی ورمێ نووسی و بە ناوی شێخەوە بانگهێشتنی كرد بۆ نوچە. ناوبراویش بە كەمێك تەعارفەوە بۆ لای شێخ چوو. پاش گەرانەوەی لە نوچە، باسی هیچی نەكرد تا حكوومەتی دا بە دەس ئیقبالودەولە. جا لەبەرئەوەی لەگەڵ ناوبراو خزم بوو، چەند شتێكی لە شێخ گێرایەوە، ئیقبالودەولەش كە خافڵ بوو لەوەی كە (الاقارب كالعقارب) - هەر خزمە لێت دەبێ بە دووپشك - فریوی ئەو بێدینەی خوارد و داوای لە مەحمەڵ ئاغا و عەبدوڵلاخان كرد لەگەڵ ناوبراو بێن بۆ ورمێ. ئیقبالودەولە لە بری خراپەی ئەوان، بە سەریكردنەوە و میهرەبانیی بەرامبەر نواندن. ئەو قەرزەش كە لە سەر مەحمەڵ ئاغا بوو، لێی خۆشبوو. پاش وتوویژێكی زۆر، بریاریان دا كە عەبدولقادری كوری شێخ بێنن بۆ ورمێ و حكوومەتی مەرگەوەر و شنۆی پێبدا و پاش دامەزرانی حكوومەت، شێخ بێنێ بۆ مەرگەوەر. ئیقبالودەولەش بچێ بۆ ئەوێ، هەردووكیان لە مەرگەوەر چاویان بە یەك بكەوێ و بریار و بەڵێنی خۆیان بدەن. پاش رۆیشتنی عەبدوڵلاخان، محەمەد ئاغای مامش لەگەڵ ٣٠٠ سوار دێن بۆ ورمێ و وایان بریاردا، كە بۆ سبەیبەیانی لە باخی عەلیبەگ ئاجودان، تەنیا بن و پێكەوە قسە بكەن. سبەی چوو بۆ باغی ناوبراو. محەمەد ئاغا ئەو نامانەی كە شێخ بە تایبەتی بۆ ئەوی نووسیبوون، پیشانی ئیقبالدەولەی دا و عەرزی كرد: ئەگەر بتەوێ من ژێر دەستی شێخ بم و حكوومەتی مەرگەوەر و لاجان و شنۆی بدەیتێ، ئەوا دەبێتە كەڵەگا، چونكە ئەگەر هێلكەی قەلەرەشكە، كە بە سرووشت تاریك و رەشە، بیخەیتە ژێر تاووسی باخی بەهەشت، ئەو كاتەی هێلكە پەروەردە دەكرێ و لە باخی بەهەشت گەورە دەبێ، ئەگەر ئاوی لە كانی سەلسەبیل بدەیتێ، ئەگەر جبرائیل فوو بەو هێلكەیەدا بكات، دوایی هێلكەی قشقەرە، هەر دەبێتە قشقەرە و تاووس رەنجی بێهوودە دەكێشێ. ئیقبالودەولە ئەم شتەی بە نێوان ناخۆشیی ئەو و عەبدوڵلاخان لێكدایەوە. ئەم وتوویژە ماوەیەك خایاندی، تا شێخ قادر و عەبدوڵلاخانی زەرزا، گەیشتنە ورمێ. ئیقبالودەولە بە بێ بیر لێكردنەوە و دەسبەجێ فەرمانرەوایی شنۆ و مەرگەوەری پێدا، كە ئەوەی راستی بێ لەماڵی هەوشاردایە![1] و بە دەستی خۆی، خۆی خستە نێو چاڵاوی سەر سوورمانەوە و بووە هاندەرێك بۆ داگیركردنی ورمێ و هەوشار. فەرمانرەوایی لاجان -یش درا بە حاجی رەحیم خان. محەمەد ئاغای مامش كە لەوە نائومێد بوو فەرمانرەوایی ورمێی بدرێتێ، ورمێی بەجێهێشت.

---

[1] زۆر سەیرە! هەوشارەكان لە كوردستاندا بە منەت فەرمانرەوایی شنۆ و مەرگەوەر دەدەن بە كوردێكی خودی ئەو ناوچەیە و بەو ناوچەیە دەڵێن: ماڵی هەوشار!!

ئیقبالودەولە و شێخ ئەم بارودۆخەیان بە دڵ نەبوو. بە محەمەد ئاغایان ڕاگەیاند ئەگەر سەری ملکەچ کردن شۆڕ نەکاتەوە، ئەوا ئەگەر پەیامێك لە نێوان ئێمەدا هەبێ، پەیامی زمانی شمشێرە. محەمەدئاغاش چونکە نزیك سابلاخ ببۆوە، حاڵوباڵی خۆی بۆ (ئاغا شازادە)[1] باس کرد، تا ڕەنگە بە ڕێگای ناوبراوەوە، ئەم باس و خواسە بە خاکی پێی پیرۆزی حەزرەتی ئەقدەس و والا وەلیعەهد بگات (ڕۆحمان بە فیدای بێ) و چاری دەردی بکات. با ئەوەش بڵێین بە ناچار سەری ملکەچکردنی شۆڕ کرد، تا گیان و ماڵی خۆی بەم شێوە بپارێزێ. ئەم شتە بوو بە هۆی بەهێزبوونی شێخ عوبەید. ئەو کەسانەی هەر بە حاڵ لە فەرمانی دەرچووبایەن، ماڵی وێران دەکردن. کەس لە عەشیرەتە کوردەکان توانای ئەوەی نەبوو لە فەرمانی لابدات. ناوبراویش لە خۆی دڵنیا و بەرزەفڕ بوو، تا ڕووداوەکەی هەمزە ئاغای مەنگەوری بەسەردا هات.

بەشی سێهەم

کە لە ساڵی ۱۲۹۷ کۆچی، فەرمانڕەوایی سابلاخ بە فرمانی حەزرەتی ئەقدەس باڵای شازادە (ڕۆحمان بە فیدای بێ)[2]درا بە نەوابی لوتفعەلی کوری مۆیدالدولە. هەمزە ئاغا سەرۆکی خێڵی مەنگوور بوو. لە بەر خراپە و پیسی کە لە سرووشتیدا بوو، هەمیشە لە کاربەدەستانی دیوانی باڵا دەترسا و لە فرمانەکانی شارۆچکەی سابلاخ هەڵدەهات. لەبەرئەوەش لەگەڵ (مقلی میرزای کوری مەلەك قاسمی میرزا) ناسیاوی و ئاشنایەتی لە مێژینەی هەبوو، شازادەش پیاوێکی جێگەی باوەڕ بوو. دوای ئەوەی بەمەی زانی، فرمانی بە مقلی میرزا کرد کە تۆ هەمزە ئاغا لەلایەن منەوە دڵنیا بکە و بیهێنن بۆ شار و پێی بڵێن بە هیچ جۆرێ لەلایەن حکوومەتەوە ئازاری پێناگا. پاش بڕیاردانی باجی خێڵی مەنگوور، ساغ و سەلیم بۆ شوێنی خۆی بگەڕێتەوە.

مقلی میرزا ئەم ئەرکەی قبووڵ کرد و دوای تەقەللایەکی زۆر هەمزە ئاغای ڕازی کرد لە حکوومەت دڵنیا بێ. چونکە هەمزە ئاغا جەزرەبەی زۆری لەلایەن کاربەدەستانی دەولەتەوە لێدرابوو، هات بۆ سابلاخ. لە کاتی گەیشتنیدا، خەڵکی شار بەرەوپیری چوون و پێشوازییان لێکرد و بەرێزەوە بۆ لای ئاغا شازادە بەرەو شوێنی حکوومەتیان برد و میهرەبانی و سۆزی زۆریان دەرهەق کرد. بەڵام عەزیزی فەتاح کە لە ئاغاکانی موکری بوو، ئەویش لەبەر باج نەدان لە زەمانی فەرمانڕەوایی حاجی مەحموودخانەوە هەڵاتبوو، لەگەڵ هەمزاغا هاتن بۆ شار. ئاغا شازادە دەسبەجێ گرتی و لە زیندانی کرد و داوای باجی لێکرد. قادرئاغا ئەم هەواڵەی بە گوێی هەمزە ئاغا گەیاند. هەمزە ئاغا نامەی بۆ ئاغا شازادە نووسی

---

[1] ئاغا شازادە، مەبەست: لوتفعەلی خانی فەرمانڕەوای هەرزە و تۆسنی سابلاخە.

[2] مەبەست (موزەفەرەدین-ی وەلیعەهد)ە، کە لە تەورێز دانیشتووە.

و ناوبژیی بۆ کردن. شازاده له وەڵامدا گوتبووی من کارم به عەزیز نـەداوە، ئـەوەنده نـەبێ، دەبێ حەبەی حسێبی خۆی لەگەڵ میرزا تەقی بکا و پاشماوەی باجەکەی بدات، ئەوسا ئیتر ئازادە. ئەو حەرامزادەیە، ئەم وەڵامـەی بـەدڵ نـەبوو، خـۆی و دە نەفـەر لـە نزیکـانی بـە چەکەوە چوونە بەرێوەبەرایەتی فەرمانداری و وتی دەبێ عەزیز بەربدەن.

شازادەش کارەکەی بە میرزا تەقی سپارد و وتـی: بـا حسابەکەی خـۆی بـدات و ئـەو بیسپێرێتە دەست هەمزە ئاغا. بەڵام بەدزییەوە بە محەمەد بەگی فەراشباشی دەڵـێ: دەبـێ کارێك بکەی، کە ئەم حەرامزادە بێ چـاو و رووە، زینـدانـی بکـەیت. فەراشباشـی یەکسـەر لەگەڵ دووسێ فەراشی‌تردا دەچن بۆ ماڵی هەمزە ئاغا و زنجیرێکیان پێدەبێ و پێی دەڵـێ: بە فرمانی نەوابی واڵا ئەم زنجیرە ماچ بکەن و له ملـی خۆتـانی بکـەن. هـەمزە ئاغـاش لـە ترسی ئـەوەی دەسـتگیری نەکـەن ئاگـای لـە خـۆیـی بـووە. نزیـك و هاودەسـتەکانی، بـە خەنجەرەوە هەڵدەکوتنە سەر فەرمانبەرەکانی دەوڵەت. لوتفعەلـی نـاوێکی فەراشـباش-یـش دەست بۆ قەمەکەی دەبا و تۆزێك هەمزە ئاغا بریندار دەکا. کـە فەرمانبـەرەکان جوامێریی و بوێریی هەمزاغا دەبینن، لە ترسی گیانیان هەڵدێن. هەمزە ئاغـا خـۆی دەگەیەنێتـە دەرگـای قەڵا. پاسەوانەکان ناهێڵن بڕوا. بـە خەنجـەرێکی خوێنـرێژ یـەکێکیان دەکـوژێ. لـە نێـوان پاسەوانەکان و هەمزە ئاغادا ئاگری شەڕ داییسێ. ئەحـمـەد ئاغای برازای هەمزە ئاغاش بـە گوللەیەك دەکوژرێ. لەو دەوروبەرانـە کـوردان کـۆ دەبنـەوە و بڕیـار دەدەن پیـاوی دەوڵـەت بکوژن و رووتیان بکەن. مەلاکانی ئەو ناوچەیە پاش بیستنی ئەم هەواڵە، خۆیان دەگەیەننـە لای هەمزە ئاغا و لەم کارە ناشایستەی پەشیمان دەکەنەوە و پێی دەڵێن ئەم کارە دەبێتە هۆی کوشتن و تاڵانکردنی خەڵکی ناوچەکە. ئەویش رازی ببوو. ئەوە لە حاڵێکدا بوو، کـە لـەوەو پێش لەگـەڵ شێخ عوبـەید دوژمنایـەتی هـەبوو، سـەری ئیتاعـەتی بـۆ شـۆڕ نـەدەکردەوە. دەسـبەجێ لـە ترسـی مـاڵ و سامان، دەسـی هـەڵگرت و رووەو نوچـە بەرێکـەوت. سـەری ئیتاعەتی شـۆڕ کـردەوە و باسـی رووداوەکـانی خـۆی گێڕایـەوە. ئـەم رووداوە بـوو بـە هـۆی زیادبوونی دەسەڵات و نەترسی شێخ.

بەشی چوارەم

کاتێك شێخ عوبەید زانی هەمزە ئاغا چاو لە دەستی ئـەوە و هـەموو عەشایری ئامـادە و ملکەچ بینی، چەند فرمانێکی بۆ ئـەملاولا نووسـی. چـەند پیـاوێکی تایبـەتی بـەرەو عێلـی مەنگوور و زەرزا و هەرکی و رەوەند و بناری و پیران و زوودی و شکاك و دەشـتی و مـامش و خـەڵکی شـارۆچکەی شنۆ و لاجـان ومەرگـەوەڕ و موکـری نـارد. لـە ماوەیـەکی کـورت‌دا لەشکرێکی زۆری لە خێڵ و هۆزەکان کۆکردەوە. شێخ قادری کوڕی کرد بە جێنشینی خۆی و سوپاسالاریی لەشکری دا بـە دەست هـەمزە ئاغـا و بـەرەو ئازەرابایجـانی رەوانـە کـرد. لەبەرئەوەش هەمزە ئاغـا دڵـی لـە فـەرمانڕەوایی شـارۆچکەی سـابلاخ رەنجـابوو، بۆیـە لـە

سەرەتادا لەشکری بەرەو ساbالاخ تاودا. پاش بڵاو بوونەوەی ئەم هەواڵە، ئاغا شازادەی حاکمی سابلاخ چۆنیتی بارودۆخەکەی بۆ دەسەلاتدارانی ئازەربایجان راگەیاند و داوای لەشکر و یارمەتی کرد. بەڵام بەرپرسانی ئەو ناوچەیە پێیان وا نەبوو شۆڕشی کوردان بگاتە ئەو ئاستە. فەرمانیان دا محەمەد سادق خانی ئاجودانباشی و محەمەد حسەین خانی بەختیاری، لەگەڵ ٣٠ سوار و رەحیم خانی سەرکردەی چەلبیانی، لەگەڵ ١٠٠ سوار بەرەو سابلاخ بچن._ئاگاداری ئەوە نەبوون، کە لەشکری کوردان چەندێکن و خراپەیان تا چ ئەندازەیەکە. کاتێك شێخ قادر و هەمزە ئاغا لە نوچەوە بەرێکەوتن لە سەرەتادا بۆ هاتنی لەشکر و دابین کردنی کەل و پەلی پێویستی رێگە هاتنە ناو شارۆچکەی شنۆ. ٣ رۆژ لەوێ مانەوە. بەر لەوەی شێخ بێت بۆ شارۆچکەی شنۆ، محەمەد ئاغای مامش سولەیمان ئاغای برازای نارد بۆ نەهری، تا هەر کاتێ شێخ عوبەید پشتیوانی لە هەمزە ئاغا بکا، هەواڵەکەی بنێرێ. ئەویش دەسبەجێ هەواڵی نارد کە شێخ نامەی بۆ دەوروبەر نووسیوە و خەریکی کۆ کردنەوەی لەشکرە. محەمەد ئاغا دەسبەجێ خۆی گەیاندە سندووس و باسەکەی بۆ جەلال خانی حاکمی قەرەپەپاغ گێڕایەوە و تێیگەیاند و برایم ئاغای لەگەڵ جەلالخان بەرەو سابلاخ نارد. ئەوانیش دوای گەیشتنیان، باسەکەیان سەرلەبەر گێڕایەوە[1]. ئاغا شازادە وەڵامی دانەوە: ئێوە برۆن بە کۆکردنەوەی لەشکرەوە خەریك بن، منیش لەگەڵ جەماوەری موکری لە دواوە دێم... دیسان لە مەرگەوەڕەوە هەواڵی هاتنی شێخ قادریان هێنابوو. محەمەد ئاغا لەگەڵ بیوك خانی کوڕی ئەسکەندەرخان بە پەلە بەرەو سابلاخ رۆیشتن و باسی رووداوەکانیان کرد، ئاغا شازادە، ئاغایانی موکری بانگ کرد و داوای یارمەتی لێکردن تا بچن بۆ شنۆ. بەڵام هەرکام قسەیەکیان کرد و بیانوویەکیان هێنایەوە. ناچار سەلیمخانی چاردۆڵی خۆی ئامادە کرد. محەمەد سادق خان و رەحیم خانی چەلبیانی-ش ئامادەییان دەربری و لەگەڵ محەمەدئاغا و بیوك خاندا نێردران. ئەمانە لەگەڵ چەند کەسێکی کەمی مامش و قەرە پاپاغ و... هتد. تا دۆڵی سندووس چوون و سێ رۆژ لەوێ مانەوە.

هەر کە شێخ هاتە شنۆ و دەستەیەکی یارمەتیدەری دی، لەلایەن سابلاخەوە هاتن، دەترسان. لەم ماوەیەدا هەواڵ گەیشت، کە شێخ قسەی راست کردۆتەوە، سەرەتا تایفەی قەرەپەپاغ بکوژن و تالان بکەن. ئەمانە هەر کە ئەم هەواڵەیان بیست ترسان و محەمەد ئاغای مامشیان نارد بۆ شنۆ و خۆیان بەرەو سندووس رۆیشتن. سەلیم خان زۆر هەوڵیدا رایانگرێ، گوێیان نەدایە. ئەویش بە ناچار بە تەنیایی گەڕایەوە بۆ سابلاخ. بەڵام شێخ لە شارۆچکەی شنۆوە بەرەو سندووس بەرێکەوت. خەڵکی سندووس و قەرەپەپاغ کە بریتین لە جەلال خانی حاکم و بیوکخان نایبی ئاجودان و حەسەنعەلی خانی سەرهەنگ و خان کیش خان و ئیبراهیم ئاغا و عەباس ئاغا لە هەواڵی هاتنی شێخ ترسان. هەرچی لێکیان دایەوە

---

[1] واتە: باسەکەیان بۆ ئاغاشازادەی حاکمی سابلاخ گێڕاوەتەوە.

دەرەقەتی شەری شێخ نایەن. ئەوسا هەموویان بە سوار و پیادە، چوونە پێشوازی شێخ و بەم شێوەیە گیان و ماڵی خۆیان پاراست. سەد خەروار گەنم و پەنجا خەروار جۆیان بە ناوی سیورسات[1] دا بە لەشکری شێخ. ئەویش بریاریدا کەس هەقی نییە ئازاری خەڵکی دێهاتی سندووس بدات. لەوێوە بەرەو سابلاخ کەوتنە رێ. قەرەپەپاغەکان تکایان کرد چونکێ سوارەکانیان مەئمووری.... دەبێ ببوورن لەوەی کە ئێمە بۆ سابلاخ نایەین.

شێخ قادر مۆڵەتی دان و بریار درا سیورسات بۆ لەشکر دابین بکەن و بینێرن. شازادەش کە هەواڵی هاتنی شێخ قادری بیستبوو بۆ سندووس و پێشوازیی خەڵکی سندووسیشی بیستبوو، لەولاشەوە خەڵکی سابلاخ و خێڵەکانی موکریشی لەگەڵ شێخ هاودڵ دی، لە هەڵاتن زیاتر، هیچیتری شك نەبرد. بە ناچاری لە سابلاخەوە لەگەڵ محەمەد سادقخان و محەمەد حسەینخان و رەحیم خان بەرەو میاندواو هەڵاتن. شەو لە میاندواو مانەوە و بەیانی بەرەو مەراغە چوون.

لەولاوە شێخ قادر و هەمزە ئاغا لەگەڵ هۆزی مەنگوور و عەبدوڵڵاخان و ئیبراهیم خانی زەرزا و عەلی ئاغا لەگەڵ هۆزی هەرکی، محەمەد ئاغا لەگەڵ عێلی رەوەند، شێخ جیهانگیر لەگەڵ خێڵی بناری، مامەند ئاغای پیران، قەرەنی ئاغا لەگەڵ عێلی زوودی، قاسم ئاغای کوری علی خان لەگەڵ سواری شکاك. دەرویش ئاغای نەعمان ئاغای هەرکی، عەبدال بەگ لەگەڵ هۆزی دەشتی، قوێتاس ئاغا لەگەڵ خەڵکی سومای برادۆست، محەمەد ئاغای مستکانی، کوێخا مولهیم لەگەڵ خەڵکی مەرگەوەر، عوسمان ئاغای گەورك، محەمەد ئاغا لەگەڵ عێلی مامش هاتنە سابلاخ. خەڵکی شار و ئاغاکانی موکری و مەلاکانی ئەهلی سوننەت پێشوازییان لێکردن. سێ رۆژ لەو شارۆچکەیەدا مانەوە. خان باباخانی کوری مەجید خانیان کردە حاکمی سابلاخ و بەرەو میاندواو کەوتنە رێ. ئەو کەسانەی چ خەڵکی شار و چ ئاغایانی موکری کە لە هاورێی شێخیان کرد و بەرەو میاندواو لەگەڵی چوون، بریتین لە: میرزا عەبدولوەهابی قازی، میرزا قادری قازی، میرزا قاسمی قازی، شێخ جەسیم ئیمام جومعە، شیخ الاسلام بایزئاغای نەقیب، مامۆستا رەسوول ئاغا، ئیسماعیل ئاغا، عەزیز ئاغا، رەحمان ئاغا، محەمەد ئاغا، برایم ئاغا، رەئیس ئاغا، گولاوی ئاغا، براکانی ئیبراهیم ئاغا، رەزا قولی میرزا، کوری مەلەکولقاسمی میرزا، عەبدوڵڵائاغای کوری مەحموودئاغا، خەلیل ئاغا، کورەکانی محەمەد کەریم بەگ، فەتحوڵڵاخان کوری موزەففەرولدەولە، کورەکانیتری مەجیدخان، ئەمین ئاغا کوری قادر ئاغا، سەلیم بەگ و کورەکانی فەیزوڵڵا بەگ، عەزیزی فەتاح، حەسەن ئاغا، سەلیم بەگ و کورە بەناوبانگەکانی ئاغا و خولەفاو شێخەکانیتری ئەهلی سوننەت لە شارەوە بەرەو گوندی حاجی حەسەن،

[1] پێویستی لەشکر و باربەر

که یەك قۆناغەرێ لە میاندواو دوورە، چوون و لەو گوندە (٥٠) هەزار کەس سوار و پیادە دابەزین.

بەشی پێنجەم

باسی هاتنی عەلی‌خانی حاکمی مەراغە، بۆ یارمەتیدانی خەڵکی میاندواو و کوشتن و تالآنکردنی میاندواو.

پاش بلاو بوونەوەی هەواڵی هاتنی شێخ بۆ شارۆچکەی سابلاخ و هاوکاریکردنی خەلکی ئەوی و خەیالی هاتنی بەرەو میاندواو، عەلی‌خانی حاکمی مەراغە لەگەل محەمەد سادق خانی سەرکردەی سواری بەرەی پێشەوە و محەمەد حسەینخانی بەختیاری و محەمەد سادق خانی ئاجودانباشی (ئەفسەر)ی حەزرەتی وەلیعەهد و حاجی رەزا قولیخانی ئیسفەهانی و رەحیم خانی سەرکردەی سواری چەلبیانی بە گالیسکەیەك لە مەراغەوە بەرێ کەوتن، لە نێو رێ لەگەل سەلیمخانی چاردۆلی[1] یەکدەگرنەوە و پێکەوە بەرەو میاندواو دێن. سێ سەعاتی رۆژ دەمینێ، دەگەنە شار. تۆپ دەبەنە دەرەوەی شار و بەرامبەر دوژمن لە باستیان دایدەنێن. خانووەکەی ئەحمەد خان دەکەنە بارەگا، کە ئیدارەی دەولەتە.

شەو هەتا بەرەبەیان تەگبیری کاری ئەو بێ تەگبیرانە دەکەن. دووسەد کەس لە دەستەی سوارەی بلباس بە فرمانی شێخ قادر و بە سەرکردایەتی نوری بەگی[2] خالی ناوبراو، هێرش دەکەنە سەر میاندواو. لەولاوە عەلی خان لەگەل هاورێیانی‌تری وەك شێری شەرزە دەستیان کردەوە. ئەو شێرانی شەرە تووڕە بوون. سەرلەبەری ئەندامەکانی لەشی دوژمنانیان تێکشکاند. لە نێوان سوارەکاندا لەبەر شەر و بگرە و بەردە، گوللەیەکی زۆر تەقیندرا، لە ئاکامدا خالی شێخ قادر، گوللەیەکی سەلیمخانی بەرکەوت و بەرە و جەهەننەم شۆر بۆوە و سوارەی بلباس تێك شکان و رایانکرد. کاتێك شێخ قادر هەوالی تێشکانی سوارەی بلباس و کوژرانی خالی خۆی بیست، وەك بەرازی پێکراو و ماری بریندار خولی دەخوارد، فرمانی کوشتن و تالانکردنی میاندواوی بەو لەشکرە زۆرەی دا. یەکەم کەس کە بۆ ئەم کارە ناخێرە راست بۆوە، جەلیل ئاغای حەرامزادە بوو. کەچی هەر ئەم جەلیل ئاغایە زۆری چاکە و نیعمەت لە دەست حەزرەتی ئەقدەسی والا وەلیعەهد دیتبوو. چاوی لە نان و نمەکی پۆشی و بە ١٠٠ سوار و ٣٠٠ پیادە بەرەو میاندواو هاتن. کوردەکانی‌تر بە هەمزە ئاغا و ئەوانیترەوە و هەموویان دوا بە دوای ئەوان بەرەو میاندواو کەوتنە رێ. عەلی‌خان و ئەوانی‌تر نەیانتوانی شەر بکەن و جگە لە هەلاتن چارەیەکی‌تریان

[1] لە ناو خەلّکا بە چەرداوەروو ناسراون

[2] راستییەکەی (میر بەگ)ە.

نەما. بە ناچار تۆپیان بەجێهێشت و رایانکرد. خەڵکی شارەکە هەرکەس توانایەکی هەبوو هەڵات، ئەوانیتر کەوتنە چنگی دوژمنان.

شیعر: لەبەر ئەو خەڵکە بێئەدەبە، رۆژی خەڵکی میاندواو وەك شەوی لێهات.

لەبەر گوللە ئەوەندە سنگ و بەرۆك بریندار بوو، دایك لە بیری منداڵی خۆیدا نەبوو. ئەوەندە کوژراو لێرە و لەوێ کەوتبوو. باوك سۆزی بۆ کور نەمابوو. لە هەموو لایەکەوە خوێن ئەوەندە رژابوو. چاوی خۆر خوێنی تێزا بوو. لە ئاژاوەی ئەو قەومە بێدادگەرە، کەس خۆی نەدەناسیەوە. یەکێك خەنجەری ئاورەنگی بە دەستەوە بوو، یەکێك دەموچاوی بە خوێن شتبوو. ژنان هاوار و واوەیلایان دەکرد. لە هەر سووچێکەوە هاوارێك هەڵدەستا. (رووداوەکە بە جۆرێك بوو) چاوی جیهان بۆ حاڵی ئەو بێچارانە دەگریا و مەریخی خوێنمژ، لە بێبەزەیی ئەو بێبەزەییانە، پەرێشان حاڵ دەبوو. رۆژگارێك بوو، کە لە پشت پەردەی عیسمەتیانەوە، بای سەبا بە حاڵە حاڵ هاتو و چۆی دەکرد. کەچی لەوێ لەچکی عیسمەتیان لە سەریان دەفراند و کیژە ناسکۆڵەکانیان کە لە لانکەی نازدا گەورە ببوون، بەدیل دەگرتن. ئالآی زوڵمیان بە جۆرێك هەڵکرد و ئاگری زۆریان داییساند، کە منداڵی شیرەخۆرە و کەم تەمەنیان لەگەڵ پیری لەپێکەوتوو، بە ئاگری زوڵم دەسووتاند. زوڵم لەوێ ئەوەندە ئالآی هەڵکرد، کە قەڵەم بۆ نووسینی دۆش داماوە.

بەڵێ دوای سێ رۆژ و شەو، کە بەردەوام خەریکی کوشتن و تالآنکردن بوون و یەك کەس لە خەڵکی شاری میاندواو چیتر لەو شارە نەما، ئیتر یان هەڵاتن، یان کوژران، یا بەدیل گیران.

شێخ قادری حەرامزادە، نامەیەکی بۆ باوکی نووسی، کە لە سایەی سەری بنەماڵەی تەها و بەختی حەزرەتی شێخ، لەو رۆژەوەی لە (ناوچیا)وە کەوتووینە رێ، تا ئێستا روومان لە هەر کوێیەك کردبێ، کەس لە فەرمانمان دەرنەچووە، جگە لە خەڵکی میاندواو، کە پێی بێئەدەبییان کەمێك درێژ کرد و سەرپێچی ئێمەیان کرد. بۆیە بوون و نەبوونیمان وەك خۆڵ بە با کرد و ماڵمان لێ وێران کردن. هەمزاغا و سەرکردەکانیتریش هەر وایان نووسی و بە پەلە بۆ شێخیان نارد.

بەشی شەشەم

بەڵام پاش کوشتاری میاندواو، هەمزە ئاغا و هەندێك لە سەرۆکەکانی موکری و عەشیرەتەکان، لەبەر تاوان و خەیانەتی خۆیان لە غەزەب و تووڕەیی حەزرەت ظل‌اللهی رۆحی عالەم بە فیدای بێ، ترسان و وایان لێکدایەوە، کە ئەم شەڕ و خراپەکارییە، ناشاردرێتەوە و کەس ئەرکی ئەم نەترسییە بە ئەستۆ ناگرێ. کە وایە وا باشترە خێڵی قەرەپاپاغیش بە هاوبەشی خۆیان دابنێن، کە بۆ هەوێنی ئەم خراپەکارییە، هەرچی زۆرتر بێ باشترە کە: شتی لاواز، بە شتی بە هێز تیا دەچێ، هەر بۆیە هەموو پێکەوە چوون بۆ

بارەگاکەی شێخ و وتیان کە خێڵی قەرەپەپاغ دڵیان لەگەڵ دڵی شێخ نییە و لەم شتە دەترسێن ئەوەك ببنە هۆی بڵاو بوونەوەی لەشکر و سەربازەکان. کە وایە وا باشترە جەماوەریان بانگ بکەینە ئێرە، تا خەیاڵی سەرپێچی نەکەن. شێخ قادر بڕوای ئەوانی بە دڵ بوو، فرمانی بۆ جەلال خان و حەسەنعەلی‌خانی سەرهەنگ و بیوك خان نووسی، کە سەرکردەکانی دەبێ بە سواریی بێن و تێکەڵ لەشکری ئێمە ببن. ئەگەر درەنگ بکەن بە دڵنیاییەوە دەبنە نێچیری گوللەی ئێمە.

لە کاتی گەیشتنی نامەی شێخ قادردا، لەلایەن ئیقبالدولەوە هەواڵ گەیشت کە لەشکری (خۆی) لەگەڵ شەجیع‌عەلی خان گەیشتنە ورمێ و لەشکری هەوشاریش ئامادەیە. مەترسن بەیانی دەگەینێ. جەلال‌خان دەسبەجێ ئەم هەواڵەی بە وردی بە گوێی محەمەد ئاغای مامش گەیاند. ناوبراویش هەر کە ئەم هەواڵەی بیست، بە بیانوویەك لە شێخ قادر مۆڵەتی وەرگرت و بەرەو سندووس بەرێکەوت. بەلام لەشکری کورد بۆ گەیاندنی تالانییەکانیان بۆ ماڵی خۆیان، لە شێخ جیا بوونەوە، شێخیش بۆ سابلاخ گەرایەوە. بەلام چونکە ئەو رێوی سیفەتانە لە کوشتنی خەڵکی بێچارە و بێوەژنان دەمەچێشتە ببوون و شتێکیشیان چنگ خستبوو، دیسان لە دەوری شێخ کۆ ببوونەوە و بە تەمای سندووس بوون. خەڵکی سندووسیش لە نەگەیشتنی یارمەتی و بڵاو بوونەوەی ئەم هەواڵە، زۆر ترسان و جەلال خانیان بە ١٥٠ سوارەوە بەرەو سابلاخ نارد. محەمەد ئاغاش بە ناچاری چاوی لەو کرد. لەوێوە شێخ بە (٥٠) هەزار کەسەوە بەرەو مەراغە و بناو بەرێکەوت، بەلام هێشتا شێخ لە سابلاخ دەرنەچووبوو، کە هۆزی پیران بەرەو قەلای لاجان چوون. ١٠٠ سەرباز و.تۆپچی ساخلو ئەوێیان گرت و تۆپەکانیان شکاند و خستیاننە چالاوەوە و سەربازەکانیان بۆ لای شێخ هێنا. دیسان محەمەد ئاغای مامش لەبەر نان و نمەك کردنی دەولەت و دۆستایەتی لەگەڵ هەوشار، لەلایەن شێخەوە بەخشران و خوێنی نەرشتن و مەرەخەسی کردن. ئەوانیش بەرەو ورمێ دەرۆیشتن و تفەنگ و شت و مەکەکانیان برد.

بەشی حەوتەم

باسی چیرۆکی ئاگادار بوونی بەرپرسانی حەزرەتی ئەقدەس ئەسعەد ئەرفەع... لە خراپەکاری کوردان و ناردنی لەشکری سەرکەوتوو لە تەوریزەوە بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ئەوان و هەواڵناردن بۆ دارالخلافەی تاران و بە رێکەوتنی لەشکری عێراقی بە سەرکردایەتی نەواب ئەشرەف والا حشمت‌الدولە.

دوای ئاگادار بوونی بەرپرسانی حەزرەتی اقدس ارفع والاوەلیعەهد (رۆحمان بە فیدای بێ) لە چوونی شێخ بۆ شارۆچکەی سابلاخ و هاوکاریکردنی لەلایەن خێڵەکانی قەرەپەپاغ و موکری و هەلاتنی نەواب والا (ئاغا شازادە)، وایان بە باش زانی کە پیاوێکی ئاقڵ و کامڵ و باش بکاتە حاکمی ئەوێ، بەڵکو بە دڵخۆشییدانەوە، عەشیرەت و هۆزەکان دڵنیا بکات و لە

خەیاڵی خراپە دووریان بکاتەوە و کار نەگاتە ئاستی شەڕ و کوشتن. لەبەرئەوەش سەدردەولە کە بە پلەی ئیشك ئاقاسیباشیگری حەزرەتی والا شانازی پێبراوە و لە هونەری سەرکردایەتی و بەڕێوە بردندا دەستی هەبوو، رایانسپارد و لەگەڵ سوارەی کۆمەڵێکی تەهماسبقولی خان یوز باشی، رەوانە کران. بەڵام پاش بیستنی چۆنێتی بارودۆخی میاندواو و خەڵکی مەراغە و بناو ترسان و نامەیان بۆ خاکی بەرێیی حەزرەتی والا نووسی و باسی رووداوەکەیان بۆ کرد و یارمەتییان خواست. بە دەستووری حەزرەتی والا رۆحمان بە فیدای بێ، مقرب الخاقان ئاغاخانی سەرتیپی هەوشار و لوتفعەلی خانی سەرهەنگ بە (٤٠٠) سەربازەوە لە فەوجی چوارەم و فەوجێکی ئەمیرییە بە چوار گالیسکە تۆپەوە رۆژی هەینی ٢٥ مانگی شوال المکرم(١/١٠/١٨٨٠) لە تەورێزەوە بەرێکەوتن. بۆ سبەینی شەممە ٢٦ (٢/١٠/١٨٨٠)، محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیس لە بەرەی موهەندیسیەوە ناردوویانە لە نزیك بارەگای خانەقا، کە لە پەنا شاهی دایە، ئاغاخانی سەرتیپ لەگەڵ حاجی سەدردەولە یەکدەگرنەوە و پێکەوە دەچنە بناو و لە دەوروبەری شارەکە سەنگەر دادەنێن و لە هەر دۆڵێکدا تۆپ و سەرباز نیشتەجێ دەکەن و خەریکی پاسەوانیی دەبن.

پاش گەیشتنی ئەم هەواڵە بە دارالخلافەی تاران لە دەرباری همایون ئەعلاحەزرەت قدرقدرت شهریاری (رۆحی من و رۆحی تەواوی جیهانی بە قوربان بێ)، بریار درا کە میری میرانی گەورە: مستەفا قولیخانی ئیعتیمادسەڵتەنە - سەرۆکی لەشکری ئازەربایجان وەك سەرکردایەتی گشت لەشکر بەرێبکەوێ. ناوبراویش لەگەڵ فەوجی بەهادۆران بە یاوەری سەیید محەمەدخان و فەوجی دوهەمی تایبەت بە سەرهەنگ عەلیخانی کوڕی حاجی حسام الدولە و سێ دەزگا تۆپ و جبەخانە هاتنە ناو بناو. شەو لەوێ مانەوە. بۆ بەیانی محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیسی بۆ دەرەوەی شار نارد، تا شوێنی هۆردوو دەسنیشان بکات. ناوبراو دوای دەسنیشانکردنی شوێنەکە رایگەیاند فەوجەکان و تۆپخانە بەرەو دەرەوەی شار بەرێخەن. ئیعتیمادسەڵتەنە بارەگای خۆی لە ناوەندی هۆردوو دامەزراند، کە رووبەرووی رێگای هاتنی کوردان و رووی لە مەیدانی شەڕ بوو. پشتەوەی لەشکرەکەی بە مقرب‌الخاقان ئاغاخانی سەرتیپ سپارد. سەرکردایەتی لەشکرەکانی بناو بریتین لە: میریمیراني گەورە ئیعتیمادسەڵتەنە، حاجی سەدردەولە، مقرب‌الخاقان ئاقاخان سەرتیپ لەگەڵ ٤٠٠ سەربازی فەوجی چوارەمی تەورێز، حاجی عەلی خانی سەرهەنگ لەگەڵ فەوجی دووهەم بە تایبەت سەیید محەمەدخان یاریدەری فەوجی بەهادۆران، لوتفعەلی خانی سەرهەنگ لەگەڵ دەستەی ئەمیریە، بیوکخانی سەرهەنگی مەراغە، محەمەد خانی سەرهەنگ موهەندیس. لەشکری سوارەش بریتین لە: محەمەد حسەین خانی بەختیاری بە ٤٠ کەسەوە، ئیبراهیم ئاغا قەراجە داغی بە ٢٠ کەس، هەموو سەنگەرەکانیان دابەست و چەندین مەتەریزیان دروستکرد و تۆپ و تۆپخانەیان لە جێگای خۆی دانا و ئامادەی شەڕ و چاوەنواری گەیشتنی دوژمنیان کرد. پاش گەیشتنی هەواڵی دەرکەوتنی شێخ عوبەید بە

دارالخلافەی تاران لەلایەن دەرباری موعدەلەت مەداری حضرت ظل‌اللهی (روحی من و رۆحی جیهانی بە فیدا بیٚ)، فرمان درا کە حەزرەتی اشرف ارفع امجد والاٚ- کامەران میرزای نایب‌السلطنه ئەمیری گەورە، لەشکریٚکی خویٚنریٚژ بەرەو ئازەربایجان بنیٚریٚ، تا بوون و مانی خراپەکاران بە بای فەنادا بدات. بۆیە نەواب اشرف امجد والاٚ هەمزە میرزای حشمت الدولە - ی کردە سەرداری لەشکر. دوو فەوجی ئازەربایجانی، کە بە محەمەدقولیخان حسام الدولە سپیٚدرابوون، لە دار الخلافەوە بەریٚکەوتن. نەوابی والاٚ بۆ دابینکردنی کەل و پەلی پیٚویست (٣) رۆژ لە مەیدانی ئەسپ سواریدا، بە تۆپخانە و فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەم مانەوە رۆژی هەینی، ٩ی مانگی زیقەعیدە(١٥/١٠/١٨٨٠)، لە ئەسپ سوارییەوە قۆناغیان بردە گوندی (کەن)، کە یەکیٚك لە گوندەکانی دارالخلافەیە.

بۆ بەیانی بەوپەڕی ریٚك و پیٚکی لە گوندی ناوبراوەوە بە ریٚکەوتن. بەلاٚم دەستەگەلی ئازەربایجانی، کە بەر لە نەوابی والاٚ بەریٚکەوتبوون، بۆئەوەی هۆردوو بگاتیٚ، لە گوندی کەرەج راوەستان. بۆیە قۆناغی ئەو رۆژەیان لە گوندی کەرەج بوو. لەویٚوە کە فەوجەکان یەکیان گرتەوە، ئیٚتر لە نیٚو ریٚ رانەوەستان و شتیٚکی تازە رووی نەدا. رۆژی چواردەی زیقەعیدە(٢٠/١٠/١٨٨٠) گەیشتنە قەزوین.

دەستەگەل و سوارە و خەلٚکی قەزوین لەگەلٚ نصرالملك کە فرمانیٚ پیٚکرابوو لەشکر و سەرباز کۆ بکاتەوە، بەرەو پیریان هاتن. نەوابیٚ والاٚ، بەوپەڕیٚ سەربەخۆییەوە هەزار (جریب)[1]یٚ کرد بە شویٚنیٚ ئۆردوو.

رۆژیٚکیان بۆ کۆ کردنەوەیٚ سەربازیٚ قەزوین وحەسانەوەیٚ لەشکریٚ پیادە تەرخان کرد. رۆژی شازدەهەم(٢٢/١٠/١٨٨٠) فرمان بە ریٚکەوتنی هۆردوو دەرکرا. جەماوەری هۆردوو دەستە دەستە وەك شەپۆلی زەریا بەریٚکەوتن، جگە لە رۆژیٚك نەبیٚ کە لە قوتی‌ئاوا بۆ حەسانەوەی سەرباز راوەستان، شتیٚکی تازە رووی نەدا.

رۆژی ٢٤(٣٠/١٠/١٨٨٠) گەیشتنە شارۆچکەی بیجار، کە حاکمنشینی ویلایەتی گەرووسە و لە پەنا ئەم شارۆچکەیەدا باروبنەیان خست. حیسامولولك کە لە دارالخلافەی بیجارییەکان بۆ بەریٚخستنی ٤ فەوجی هەمەدان، ٤ رۆژ پیٚشتر لە بەریٚکەوتنی نەوابی والاٚ بەریٚکەوتبوون. ناوبراویش عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ، فەوجی مەنسووری بۆ ناردنی چادر و جل و بەرگ و کەل و پەلی پیٚویستی‌تر، لە دارالخلافە دامەزراند و خۆیٚ بۆ هەوالٚ ناردن دەچیٚ. لە هەموو جیٚگەیەك یالٚی ئەسپیان کردە سەرین و زینیان کردە جیٚگا خەو و چادریان کردە ئاسمانی سەر سەریان.

---

[1] جریب: بەرامبەر بە (١٠٠٠٠) مەتر چوارگۆشەیە.

هەشت ڕۆژ پاش گەیشتن بە هەمەدان، فەوجی شەشەم و مەنسوور و هەوالْنێران و (۱۰۰) سواریتر، کە خۆیان داوای هاتنیان کردبوو، لە گوندی (قەهرومین)ی مەحاڵی هەمەدان، کە لە یەك قۆناغە ڕێی بیجاڕدایە، حازر بوون. عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگیش بە خۆی و هەندێك کەل و پەلیتر، هەر لەو گوندە تێکەڵ بە فەوجەکان بوو. حیسامولولك ئیتر چاوەڕێی گەیشتنی کەل و پەلیتری نەما و دەستبەجێ بەرەو شوێنی دیاریکراو بەڕێکەوت. دوو ڕۆژ بەرلە هاتنی نەواب اشرف والا حشمت‌الدوله هات بۆ بیجار. بارودۆخەکان بە تەلەگراف عەرزی حەزرەتی اقدس ارفع والا، نایب‌السلطنه ئەمیری گەورە گەیاندبوو.

دەقی وەڵامی تەلەگرافی حەزرەتی ئەشرەفی والا ڕۆحمان بە فیدای بێ:

مقرب‌الخاقان حسام‌الملك، تەلەگرافی ئێوە گەیشت. حەزرەتی پادشا چاوی موبارەکیان پێی کەوت. ئەم خزمەتەی ئێوە و گەیشتنی فەوجی شەشەم و مەنسوور و هەوالْنێران و سەد سوار بەر لە گەیشتنی ئۆردووی گەورەی اکرم کامکار حشمت‌الدوله، بە بیجار، زۆر بە دڵی حەزرەتی پادشا بووە، فەرموویان تەلەگرافتان بۆ بەرێ بکەم، کە سەد هەزار جار بژی بۆ ئێوە. لەبەر ئەم خزمەتە سەرنجی زۆریان پێدەدرێ و خزمەتی ئێوە لەبەر چاوی موبارەکیان ون و بێ‌پاداشت نابێ، هەرچەندە بلێین گەورەییان فەرموو. بۆ اکرم کامکار حشمت‌الدولەش، بە جیا تەلەگراف کراوە، کە بە پێی فرمان، خۆراك و پێویستی ئەسپ و بارەبەر، ۱۰۰ سوار بە پێی نرخی ڕۆژ بدەن و لەلایەن ئێمەشەوە لە سەربازانی فەوجی هەمەدان بپرسن.

نایب‌السلطنه امیرکبیر

لە وەڵامەکەیدا لەگەڵ لوتفی پادشایەتی فرمانیان دا ڕاوەستن، تا ئۆردووی حشمت‌الدوله دەگا. لە کاتی هاتنی نەوابی والادا، هەر سێ فەوج و سوارە، لەگەڵ حیسام‌الملك و فەرماندەکانیتردا، بۆ پێشوازی ڕەسمیی، لە هۆردوو هاتنە دەرێ و تەشریفاتیان بەجێ هینا. سێ ڕۆژ لە شارۆچکەی بیجار مانەوە. لە بیجار نەواب ئەشرف والا تووشی نەخۆشییەك هاتن، کە لە دواتر بە درێژی باسی دەکەین.

بەشی هەشتەم

چیرۆکی پەناهێنانی گوڵاوی ئاغای کوڕی مارف ئاغا، بە ئۆردووی سەرکەوتووی ئیعتیمادسەڵتەنە

کاتێ ئیعتیمادسەڵتەنە گەیشتنە بناو. دوای تەواوبوونی کاروباری سەنگەر و مەتەرێز، چاوەڕێی لەشکری شێخ ما. عەبدوڵڵابەگ کە کورد بوو، ماوەیەك لای ئیعتیمادسەڵتەنە خەریکی خزمەتکردن بوو، بەرەو میاندواو بەرێ کرا و چەند نامەیەکی بۆ سەرۆکەکانی موکری و قەرەپەپاغ نووسی، کە لە تووڕەیی حەزرەتی ظل‌اللهی بترسن و بە هۆی فریو و

ڕێوی گەریی شێخ خۆتان مەکەنە نێچیری شێر و شمشێر. هەڵبەت هەرکەس لەبەر زەلیلی پەنامان بۆ بێنێ بەخششی پادشایانە دەیخاتە ژێر سێبەری خۆی. چونکە لێبووردنی ئەم دەرگایە، پتر لە تاوانەکەیەتی.

پاش گەیشتنی عەبدوڵلابەگ و گەیاندنی نامەکان بۆ خەڵکی موکری و قەرەپەپاغ، ئیسماعیل ئاغا کە یەکێك لە سەرۆکەکانی قەرەپەپاغە، گوێرایەڵی کرد و لەگەڵ چەند خزم و کەسێکی خۆیدا هاتن بۆ بناو. ئیعتیمادسەڵتەنەش میهر و سۆزی بەرامبەر نواندن و خەلاتی باشیشی کردن و پاشان ئەمری کرد بگەڕێنەوە تا بەڵکو ئەوانیتریش بە میهر و خۆشەویستی ئەوان هیوادار بکەن و لەگەڵ خۆیان بیانهێنن. هەتا بەیانی چوارشەممە، چواردەهەمی مانگی زیقەعیدەالحرام(٢٠/١٠/١٨٨٠) سوارێکی کورد هات و وتی کە گولاوی‌ئاغای موکری لە توورەیی و غەزەبی حەزرەتی ظل‌اللهی ترساوە و گیانبازی کردوتە پیشەی خۆی، ئەوە ئیستا پەنای بۆ لەشکری سەرکەوتوو هێناوە و داوای لێبووردن لە دەرباری عەدالەت مەداری حەزرەتی همایونی ئەعلایە و چاوەنواڕی دڵنیایی لەم لەشکرە هەیە.

ئیعتیمادسەڵتەنە دوای بیستنی ئەم هەواڵە، ئەمری بە حاجی‌قولیخانی ئیسفەهانی کرد تا لە بارەگای هۆردوو بێتەدەرێ و لە لێبووردنی دڵنیای بکات و بۆ ئۆردووی بەشکۆیان بانگهێشتن بکات. حاجی ڕەزا قولی خانیش دەستبەجێ چوو، لە دابینکردن و لێبووردنی دەوڵەت دڵنیای کردن.

کاتێ گولاوی ئاغا تەواو دڵنیا بوو، لەگەڵ ناوبراو هاتن بۆ ئۆردوو، دەڵێ ئەوە شێخ قادر و هەمزە ئاغا بە جەماوەرێکی زۆرەوە لە عەشیرەت و تایفەکان دەگەنێ، ئەوەندە زۆرن کە ژمارەی سەربازەکانی لە ئەژمار نایەن. ئەگەر بیانژمێریت، لە هەرچی بیر بکەنەوە زیاترن. ئیعتیمادسەڵتەنە و سەرۆکەکانیتر، پاش بیستنی ئەم هەواڵە هەرکام لە سەنگەری خۆیاندا دامەزران و ئامادەی شەڕ بوون.

شیعر: هەموو چاکی مەردایەتیان بە لادا کرد. هەموو کەلوپەلی شەڕیان ساز کرد. کە لە ناکاو لە داوێنی بەربلاوی دەشتەوە، کێوێکی تا بڵێی قورس و قایم دەرکەوت. وەك ئەستێرە درەوشاوە بوون لە هەرلاوە ئالاٌ. هەموو سوور و زەرد و کەوی و بنەوش.

هەردوو سپاکە گەیشتنە ڕووبەڕووی یەك. لەم بۆ ئەو و لەو بۆ ئەم، سەدان قسە کرا. پاڵەوانانی پڵنگکوژ، کە دڵیان وەك دڵی شێرە، بە خوێنی دوژمن خاك و خۆڵیان کردە قوڕ. لەبەر دەنگی تۆپ لەو دەشتە پڕقینەدا، دەتوت زەوی دەمی داپچڕیوە. لە کوردان ئەوەندە کوژرابوو دەتوت زەوی هەموو تەپۆڵکەی مردووە. دەستەیەك کە بەرەو سەنگەر هێرشیان دەبرد... سەرباز..گەلێك جار هەڵکەوت سەریان بدۆرێنن. ئیعتیمادسەڵتەنە خۆی بەو پیرییەشەوە لە شەڕدا خۆی نیشان دا و لەبەر بەرەکانیدا خۆراگری کرد کە لاوان لەو پیاوە ئەو هیمەتەیان دی، بەڵێ چ بە بارتەقای دەشتی ڕێوی و چ یەك بەچکە شێر. بە کورتی تا

سێ ڕۆژ هەوری بەڵا، ئاسمانی تەنی و بارانی گولله وەك تەرزە دەباری، بە جۆرێك دنیا سەری سوور مابوو.

دوای داییسانی ئاگری شەڕ و ململانێ، هەندێك لە کوردەکان ڕووەو شاری بناو هاتن و ئەو ماڵانەیان وێران کرد و کەسەکانیان کوشتن کە لە ئاقار و دەرەوەی شار بوون. لە کاتی قەومانی ئەم ڕووداوەدا بە فرمانی ئیعتیمادسەڵتەنە چەند گولله تۆپێك، لە سەنگەری دەرەوەی شار، بەرەو ڕوویان هاوێژرا. جەنابی حاجی میرزاعەلی قازی بناویش لەگەڵ خەڵکی شاردا، هێرشیان کردنە سەر و لە شار دەریانکردن.

پاش سێ شەو و ڕۆژ شەڕ و کوشتنی کوردان، چۆنکە هەواڵی لەشکری عێراقیشیان بیست و ئازایی ئیعتیمادسەڵتەنەیان دی، ناچار هەڵاتن و ڕایان کرد. بەڵێ شەڕ کردن لەگەڵ نەرە شێر بۆ ڕێوی پیر ئازایەتی ناهێنێ. چەند ڕۆژ دواتر جەنابی حەسەنعەلی‌خان، وەزیری (فواید) کە لە سەر داوای خۆی لە ناوچەی گەرووسەوە بەرەو ئەو شوێنە دەهات، لەگەڵ فەوجی گەرووس و سوارەی دویرن و قادرئاغا کە بە (١٠٠) سوارەوە لە خاکی سایین‌قەڵا چووبووە نێو ئۆردووی وەزیر، هاتن و لەوێوە پاش ١٤ ڕۆژ بەرەو قەرەقشلاغ ڕێکەوتن. لەم کاتەدا شێخ قادر لە سابلاخ بوو. هەر کە بە ڕێکەوتنی ئیعتیمادسەڵتەنەی بەرەو چلیك بیست و بە هاتنی لەشکری عێراقیشی زانی، ئیتر خۆی پێ نەگیرا و خەیاڵی هەڵاتن بەرەو شنۆ کەوتە سەری. خەڵکی سابلاخ لە خەیاڵی ئاگادار بوون و چوونە ماڵەکەی و وتیان هەتاهەتایە ئێمەت لای دەوڵەت بە تاوانبار دانا و بووینە خاین، ئێستاش بە نیازی هەڵاتنیت! ئێمە ئەو کارەمان پێ باش نییە، جا یان دەبێ شەڕ بکەیت، یان سەری ئیتاعەتیان بۆ شۆڕ بکە، ئەگەر بێت و مەسەلەی لێبووردنی حەزرەتی ظل‌اللهی لە ئارادا بێ، ئەوا هەردوولامان دەگرێتەوە. ناچار شێخ قادر وەڵامی دایەوە، کە هێشتا من ئەوەندە لاواز نەبووم، خەیاڵی هەڵاتن بکەوێتە سەرم، من بۆ دابین کردن و کۆکردنەوەی خواردەمەنی و یارمەتی هاتووم بۆ ئێرە. ئێوە نابێ وا بیر بکەنەوە کە من هەڵدێم و ئەمە کاری مەردی شەڕ نیە، کە گەورە پیاوانی ئێمە لە کاتی گیانەڵلادا وتوویانە: النّار و العار. ئەوانیش وەك عەوامی تێنگەیشتوو، فریوی پیاوێکی بە ئەزموونیان خوارد و بڵاوەیان کرد. شێخ بە هەلی زانی و بە شەو بەرەو شنۆ ڕایکرد.

لەولاوە ئیعتیمادسەڵتەنە کاتێ هاتە نێو مەحاڵی چلیك، دوو ڕۆژ لە پەنا جەغەتوو مایەوە، لەوێوە بەرەو قەرەقشلاغ بەڕێکەوتن، کە سێ قۆناغەرێیە (١٨ کیلۆمیتر). هەر کە هەواڵی هەڵاتنی شێخ قادریان بیست، سوارەکانی شاهسەوەن و چەلبیانی لەگەڵ جەماوەری قەرەپەپاغ، دوای شێخ کەوتن. دوای شەڕێکی توند، کە نزیکەی ٢٠٠ کەس لە جەماوەری قەرەپەپاغ کوژران و بریندار کران، شێخ قادر لە کێوی ژووروروی شارەوە بەرەو مەرگەوەڕ هەڵات. ئەمانەش لە شارەکەدا دەستیان کرد بە کوشتن و تاڵانکردنی خەڵك و بۆ قەرەقشلاغ

گەرانەوە، تا کاتی تەشریفهێنانی حەزرەتی ئەجەل ئەکرەم سوپاسالاری گەورە و لەشکری عیراقی، کە پاشان باسی دەکەین.

بەشی نۆهەم

باسی گەیشتنی هەواڵی کوشتاری میاندواو بە مقلی خانی (ئیقبالدەولە) و چوونی شێخ عوبەید بۆ ورمێ:

کە هەواڵی گرتنی سابلاخ دەگاتە (ئیقبالدەولە)ی حاکمی شاری ورمێ، کزە لە جەرگییەوە هەستا و مووی لەشی وەك شیش راست بوونەوە، دەستبەجێ لەگەڵ فەوجی حەوتەم و هەشتەم بە سەرکردایەتی خەسرەوخان وخان باباخان و محەمەد رەزاخان سەرتیپی تۆپخانەی موبارەکە و دوو تۆپ، لە سێ کیلۆمیتری شار ئۆردوویان دابەست. شێخعەلی خانی سەرتیپیش بە فەوجی (خۆی)، پێنج رۆژ دوایی دەگاتێ و تێکەڵ بە ئۆردوویان دەبێ. پاش دوو رۆژ مانەوە لە ئۆردوو، هەواڵی کوشتاری میاندواو لە ورمێ بڵاو دەبێتەوە. ئیقبالدەولە پاش بیستنی ئەم هەواڵە ترسناکە، بریار دەدا لەگەڵ تۆپخانە و فەوجەکان بەرەو میاندواو بەرێ بکەون . بۆیە هەندێ لە ئاغا گەورەکان و سەرۆکەکانی شار کۆ دەکاتەوە، باسی رووداوەکەیان بۆ دەکا و داوای دڵنیاییان لێدەکات، تا ئاگایان لە شار بێ، ئاغا گەورەکان بریتی دەبن لە: جەنابی ئاغا میرزا حسەینی موجتەهید و جەنابی ئاغا سەید ئاغای پێشنوێژ و ئاغامیرزا محەمەد حسەین ناظم العلما و حاجی میرزا موحسین لەشکرنووس، کە ئەوەی راستی بێ یەکێکە لە سەرۆکەکانی شار، لەگەڵ شەفیع‌خان کوری جیهانگیرخانی بیگلەربیگی و عەبدولعەلی خانی سەرهەنگ و حاجی میرزا عەبدوڵڵای کەلانتەر.

بەیانی ئەو رۆژە، کە رۆژی یەکشەممە ٢٧ی مانگی زیقەعیدەالحرام(١٨٨٠/١١/٢)، نزیکەی ٢٠٠٠ سوار و پیادەیان لە دەرەوەی شار ئامادە کرد و دڵنیا دەبێ لەوەی کە ئاگایان لە شار دەبێ. بەڵام لەولاوە، کاتی هەواڵی لاجان و سندووس و سابلاخ و کوشتاری میاندواو بە گوێی شێخ عوبەید گەیشتەوە، بۆئەوەی تەگبیرێ بکا و فێڵێك ساز بکا، کە ئیقبالدەولە لە شار دەربکا و خۆیشی بە بێشەر بچێتە ناو شار، شێخ محەمەد ئەمین ناوێك دەکاتە سەرۆکی ئۆردوو، لەگەڵ جەماوەرێکی زۆر لە عێلی شکاك و ... هتد. بەرەو قەڵای سمایل ئاغا دەنێرێ، کە دوو قۆناغەرێی شاری ورمێیە.

سەعاتێك لە شەو تێدەپەرێ کە ئەم هەواڵە بە گوێی ئیقبالدەولە دەگاتەوە. ناو براو ناچار بەرەو میاندواو بەرێناکەوێ و روو لە قەڵای سمایل ئاغا دەکا و بۆ قایمکارییش شێخعەلی‌خانیسەرتیپ بە دەستەی خۆی لە چەمەن‌خاتون دادەنێ، کە لە نزیکی شارە. پاش گەیشتن بەو قەڵایە و رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هێزەکەی شێخ محەمەد ئەمین، چوار رۆژی بەردەوام خەریکی شەر و کوشتن و پێکدادان بوون. کاتێ هەواڵی زیاد بوونی

جەماوەری کوردان بە گوێـی شێخعەلـیخان گەیشـتەوە، دەسـتبەجێ لـە دەوروبـەری شـار دەردەکەوێ و خۆی دەگەیەنێتە ئۆردوو. بەڵام کاتێ شێخ عوبەید هەواڵی رێکەوتنی ئـۆردووی بیست، لەگەڵ جەماوەرێك لــە عەشیرەتەکان و تایفـەکان رووی لـە ورمـێ کـرد کـە نـاوی هێندێك لە سەرۆکەکانی ئەو خێڵانە بریتین لە:

ئەمیر ئاغای شکاك، رەشـیدخان بـەگی نوچـە، عـەبداڵ بـەگی نوچـە، برایـم خـان، قادربەگ، ئەمین بەگ، سەعیدبەگ، سەمەدخان، وەهاب خان، عەزیزبەگ خەڵکی دەشـتی، عەبدولسەمەدبەگی بناری، سەعیدئاغای هەرکی، خزم و کەس و کـاری شـێخ کـە لەگـەڵیدا بوون. شێخ سدیقی کوڕی شێخ عوبەید، شێخ عەبدولکەریم مـامی شـێخ، شـێخ ئەبوالقاسـم، شێخ بەهادین، شێخ نورەدین، حاجی عەلائەدین (لەبن ئامۆزاکانی).

نوێژی نیوەڕۆ گەیشتنە گوندی باراندوز. حاجی رەحیم خانیش لــەم گونـدە بـوو. پـاش نانی نیوەڕۆ پێکەوە بەرەو شـار دێـن. خـەڵکی شار کـاتێ هـەواڵی هـاتنی شـێخ عوبـەیدیان بیست، وەك شێری شەڕ راست بوونەوە و خۆیان بۆ بەربـەرەکانی ئامـادە کـرد و کەلوپەلـی شەڕیان دابین کرد. یەکەم کەسێ کە ئەم کارەی دەسپێکرد و نان و نمەکی دەوڵەتی مـەزنیان لـە بـیر نـەکرد و هـەقی بـە گـەردنی خـەڵك دانـا، جـەنابی سـەید ئاغـا و ئاغـا مـیرزا محەمەدحسەین ناظم‌العلمـای ورمـێ بـوو، کـە ئـەم سەرشـۆڕییەیان قبـووڵ نـەکرد و چـاکی مەردایـەتیان بـە لادا کـرد. چونکـە مـردن و تیـاچوون لـە جەنگـەی شـەڕدا، باشـترە لـە خۆبەدەستەوەدانی دوژمــن، کـە ئـەویان کـاری پیاوانـە و ئـەمیان پیشـەی ژنـان. پیـاو ئـەو کەسـەیە؛ دەمی ببەستێ و بازووی بخاتە گەڕ. لەگەڵ دووسەد تفەنگچی لە خــزم و کـەس و کاری خۆیان ئامادەی شەڕ بوون. خەڵکیتر کە ئەمەیان بینی، خوێنی غیرەتیان هاتە کـوڵ و رەگی غروریـان کەوتـە لێدان، لـە ئاغـا و رەعیـەت و ناوبـەدەرەوە، بـێ ناوبـانگ و زانـا و رەشۆکی، ئەم قسەیەیان قبووڵ کرد و تیری دوژمنیان لە تانەی زمانی خراپەکاران بە باشتر زانی. بەلـێ: جراحات السنان لها التيام ولايلتـأم مـا جـرح اللّسان. سنگی پیـاو بـە تیغـی شـمشێر بریندار بێ باشترە لەوەی کە گرفتاری دەستی تیری زمـان بـێ. هـەموویان هـاودڵ و هاوزمان بوون و قوڵـی هیمەتی شەڕیان لێهەڵماڵـی.

لەولاوە شێخ عوبەید گەیشتە کێوی (سیر)، کە قۆناغەرێیەك لە شارەوە دوورە. شەو بـۆ حەسانەوە هەر لەوێ مانەوە. حاجی رەحیم خان هاتە ناو شار. کاتێ ئـەو هـەموو خەڵکـەی دی، زمانی تانەی هاتە گۆو وتی: ئەوە چیتان بە سەردا هاتووە، وا لە گیانی خۆتان بێزارن و دەتانەوێ وەك خەڵکی میاندواو ببنە نێچیری شـمشێر! چاو لێکـەن و ببینـن، پەنجـە لـە پەنجەی شێر خستن و شەپ لە شـمشێر هـەڵدان، کـارێکی هاسـان نییـە، کـە ئەمـە خـۆی نیشانەی ئەوپەڕی نەزانینە. ئێستا شێخ خۆی بە نەفەسـی پڕ بایـەخی دێ بـۆ ئێرە، وەك خەلکی سندووس و سابلاخ، سەری بۆ شۆڕ بکەنەوە، تا خاووخێزانتان بـە دیـل نـەگیرێن و ماڵتان لـێ وێران نەبێ.

هەندێ کەس پاش بیستنی ئەم قسانە رازی بوون خۆیان بە دەستەوە بدەن. لەلایەن شێخیشەوە بەردەوام و پەیتا پەیتا نامە بۆ خەڵکی شار دەهات، کە ئەم زاتە کاری بە گیان و ماڵی ئێوە نەداوە. لە هەموو روویەکەوە دڵنیا بن و مەترسن. تەنیا ئەوەندە هەیە، گەورەی ئێمە نوێژێك لە مزگەوتی جامیعە دەکا و بەرەو لایەکی‌تر ئۆردووەکەی بەرێدەخا.

هەر کە هەواڵی رازی بوونی خەڵك بە حاجی میرزا موحسینی لەشکرنووس گەیشت، بەرەو ماڵی ئاغا میرزا جەمالی شێخ الاسلام رۆیی، کە خەڵك لەوێ کۆببوونەوە و لە رووداوەکەی پرسی، باسەکەیان بۆ گێڕایەوە و ئەو نامە ناردراوەیان پێدا، کە نووسیبوویان و مۆریان کردبوو. ناوبراویش چونکە پیاوێکی بە ساڵاچوو و رەنجکێشی چاك و خراپ دیدەی گەرم و سارد چێشتوو بوو، دەستی‌کرد بە ئامۆژگاریی کردن و وتی لەم رازیبوونە چ قازانجی بە ئێوە دەگا، ئەگەر بۆ پاراستنی گیانی ماڵ و منداڵتانە، ئەوا دوای هاتنی شێخ و کوردان بۆ ئەم شارە، ئیتر دەسەڵاتی ماڵ و منداڵ، بە دەس خۆتان نابێ، سەرەرای ئەوە شێخ عوبەید چ توانای ئەم دەسدرێژییەی هەیە و کوا دەسەڵاتی بۆ شەر هەیە. ئەوە هەواڵیان هێناوە لەشکرێکی خوێنرێژ لە (ئەراك)ەوە بە سەرۆکایەتی حشمت‌الدولە دێ، دەستەی عەشیرەتەکانی تێك‌شکاندووە و خەڵکی ئەم شارە دەکوژێ و رووتیان دەکاتەوە. باشتر وایە چارەیەك بۆ ئەم کارە بدۆزینەوە، تا هەواڵ بە ئیقبالدەولە بگا و بێتە ناو شار. بۆیە ئاغا سەید ئیسماعیل سەرۆکی بازرگانان و ئاغامیر جەعفەری پیش نوێژ و ئەمین ئەلشەرع و ئاغا میرزا غەفوور و حاجی میرزا جەبار-ی رەوزە خوێن دەنێرنە لای شێخ و پێی دەڵێن ئێوە لەگەڵ سوڵتان شەرتانە، یان لەگەڵ رەعیەت؟ خۆ ئەگەر لەگەڵ دەوڵەت شەر و هەراتانە، ئەوە لە ناو شاردا لەشکری دەوڵەتی لێ نییە. راوەستن تا ئیقبالدەولە خۆی بێت، پاشان خۆتان دەزانن رەعیەت کاری بە شەر نەداوە. ئەگەر مەبەست شەر لەگەڵ رەعیەتە، ئێمە توانای شەر و برستی بەربەرەکانێمان نییە، هەموومان سەری تەسلیمان شۆر کردۆتەوە. جا ئێستا بۆئەوەی منداڵ و خاوخێزانمان نەترسن لە ئیمرۆوە تا سبەی ئێوارە دەرفەتی هاتنمان بدەرێ، ئەوسا ئارەزووی خۆتانە. هەروەها دەسبەجێ چەند سوارێکیشیان بۆ لای ئیقبالدەولە بەرێ کرد، کە ئەگەر زوو نەگەرێیتەوە بۆ ماڵ و گیانی خاوخێزانت، پەشیمان دەبیتەوە.

بەڵام کاتێ ئەمانە گەیشتنە لای شێخ و باسی رووداوەکەیان کرد، شێخ لە وەڵامدا بۆیانی نووسی: ئێمە کارمان بە کاری رەعیەت نەداوە و جگە لە پاراستنی حەقی رەعیەت، مەبەستێکی‌ترمان نییە و داوای ئەوان قبووڵ دەکەم، بێئەوەی زیان لە تاکە کەسێك بدرێ. پاش گەیشتن، شەوێك لە شار دەمێنینەوەو کەسێك لە خەڵکی شار دەکەینە حاکم و ئەوسا بەرەو تەوریز دەرۆین.

ئەوانەی لەلایەن خەڵکی شارەوە چووبوون، بە خۆشحاڵییەوە گەرانەوە بۆ شار. شەو بە دزییەوە دەوروبەری قەڵایان دابەشکرد و سەنگەریان سازکرد. بەڵام ئیقبالدەولە دوای ٤ رۆژ شەر لەگەڵ شێخ محەمەد ئەمین، رۆژی پێنج شەممە پازدەی هەمان مانگ(١٨٨٠/١٠/٢١)

کاتی ڕۆژئاوا، چونکە دابی کوردان بەمجۆرە بوو، کە دوای ڕۆژئاوا دەس لە شەڕ بکێشنەوە و شەو بحەسینەوە، دیسان بە یاسای جاران دەستیان لە شەڕ هەڵگرت. ئاغابەگی یاوەر پەلە دەکا، لە ناکاو سەرباز لە سەنگەرەوە بەرەو گوند دەگەڕێنیەتەوە. کوردەکان کاتێ بە گەڕانەوەی سەربازیان زانی، بەرەو لای تۆپخانە بەڕێ کەوتن. عەلی‌بەگ سوڵتانی تۆپخانەی موبارەکەیان کوشت، تۆپەکەیان داگیر کرد. دەسبەجێ هەردوو هەواڵی هاتنی شێخ بۆ ورمێ و داگیرکردنی تۆپ و کوشتنی عەلی سولتان بە دەستی شێخ محەمەد ئەمین، بە گوێی ئیقبالدەولە دەگاتەوە. شیعر: لەم وتووێژە وەها سست بوو، کە لە ماڵ و ژیان دەستی بەردا، لە دەروونییەوە ئاخێکی سارد هاتە دەرێ، زەوی لای پیاو وەك ئاشی لێهات، پیاو گیانی کەوتە لەرزین لە بەر قین و رق، ئاسمان و زەوی لەبەر چاوی رەش بوون. زمان لە ناو دەمی‌دا وشك بوو. هەم لەبەر دەردی غیرەت و هەم لە ترسی گیانی. ناچار دەستی لە شەڕ کێشاوە و بەرەو شار بووەوە.

کاتێ هەواڵی هاتنی ئیقبالدەولە بە شێخ عوبەید گەیشت، شێخ سدیقی کوری خۆی بە هێزێکی زۆرەوە بۆ شەڕ نارد، تا ئەوان سەریان بە شەڕەوە خەریك بێ و خۆی بچێتە ناو شار، لە بەر بەختی نەمری هومایونی، ئیقبالدەولە بە بێ ڕووبەڕوو بوونەوە لەگەڵ شێخ سدیق بە شەو هاتە ناو شار.

کە بەیانی ڕۆژ بۆوە و شێخ عوبەید بە هاتنی ئیقبالدەولەی بۆ ناو شار زانی، لێی ڕوون بۆوە خەڵکی شار فێڵیان لێکردووە. بۆیە زۆر تووڕە بوو. لە کێوی سیرەوە بەرەو باغی سیاوەش ڕۆیشت. پاش نانی نیوەڕۆ و نوێژ کردن، سەعاتێکی مابوو بۆ ڕۆژئاوا، ڕۆژی شەممە ١٧ی هەمان مانگ(١٨٨٠/١٠/٢٣) فرمانی هێرشی لە لای دەروازەی عەسکەرخانەوە بۆ ناو شار دا. کاتێ تۆپچی و سەرباز و خەڵکی شار، هێرشی کوردانیان بینی، هەموویان لە سەنگەرەکانیاندا ئامادەی شەڕ بوون. بەڵام کەسیان گوللەیان نەتەقاند و تەقەیان لێوە نەهات. بە جۆرێك کە کوردەکان وایان زانی کەس لەم لایەوە بۆ شەڕ نەهاتووە. بێ‌ئەدەبانە دەستیان کرد بە هەرا و هوریا و بەرەو لای سەنگەرەکان ڕێیان بزێ، تا ئەو کاتەی هەموویان نزیك بوونەوە. لە پڕێکدا فرمانی شەڕ بە تۆپچی و سەرباز درا، بەجۆرێك کە هێندێك لە کوردەکان هەر بە گوللەیەك تیا چوون. ئەوانەی‌تر دیواری باخەکانی شاریان کردە سەنگەر و خەریکی شەڕ بوون.

هەر ئەو ڕۆژە شێخ عوبەید فەرمانی‌دا ئاوی شاریان لێبگرنەوە. پێنج شەو و ڕۆژ هەردوولا بەردەوام نەحەسانەوە و شەڕیان کرد. کوردەکان کە بارودۆخەکەیان بەو جۆرە بینی، چوونە ناو باخی دڵگوشاوە، کە باخی خودی ئیقبالدەولەیە و لە پەنجا هەنگاوی شاری ورمێیە و کۆشکی بەرزی تێدایە و لەسەر بانەکانی، کە بە سەر شاردا زاڵە، سەنگەریان دابەست. ئیقبالدەولە فرمانی بە تۆپچی دا کۆشکەکە بڕووخێنن. بە گوللەی تۆپ و تفەنگ کۆشکی سەردەریان دابەست و تێکیان ڕووخاند. دەستی کوردەکانیان لە

سەرکوتکردنی شار کورت کردەوە. ناچار شێخ لە باخ چووە دەرێ و لـە سـەر تەپۆلکـەی بـە ناوبانگی جهوودلەر خۆیان دامەزراند. لەمە بە دواوە تا هاتنی تـەیموور پاشـاخان، لەشـکری کورد بە رۆژ دەچوون بۆ تالأنی دیهات و شەوانەش خەریکی شەڕ دەبوون.

بەشی دەهەم

باسی هاتنی تـەیموور پاشاخان بـۆ یارمـەتیدانی خەڵکی ورمێ و رۆیشتنی شێخ عوبـەید بـۆ دەوروبەری شار.

پاش گەیشتنی هەواڵی هاتنی شێخ عوبەید بۆ ورمێ و دەوری شارگرتنی، بـە تەلـەگراف لەلایەن ئەعلاحەزرەت قدرقدرت اقدس ظلروحنافداه، فرمـانی بـە تیموریاشـاخان کـرد، تـا لەگەڵ فەوجی نۆهەمی (خۆی) و دەستەی (ماکۆیی) و سوارەی ئێرانلو و سیستانی و چریکی خۆیی و ماکۆیی دەسبەجێ بەرەو ورمێ بکەونە رێ. ناوبراویش دەستبەجێ لەگـەڵ جـەماوەر و دەستەی یارمەتی لە سوار و پیادە کەوتنە رێ.

کاتێ شێخ عوبەید هەواڵی هاتنی تەیموور پاشاخانی بیست، ئەو لەشکرانەی لە دەوری ورمێ دابنابوون، جووڵاندنی و بەرەو قەلاّ رێیان گرتەبەر، کە لە سەر رێیان بوو، رێگـای بـە لەشکری تەیموور پاشاخان گرت. هێزەکەی هۆردووکاتێ ئەم رووداوەیـان بینـی، وەك شـێری شەڕ هەڵچوون و سەرۆکەکانی لەشکر لە جێی خۆیان راسـت بوونـەوە و لـە دوو لاوە لەشـکر هێرشیان کردە سەر یەك. هەموو ئـامرازێکی شـەڕیان بـە کـار هێنـا، لەبـەر دەنگـی تـۆپ و گرمەی دەهۆڵ، لەشی خەڵك وەك گۆزەی لێهات و دڵیان وەك شەراب. مەگـەر ئـەو دەشـت و دەرە نەبوو بە مەعدەن. کە مەیتی کوژراو لەو دەشتەدا، بوو بە عەقیقی یەمەن.

دڵیران، شێرکوژی بە دەست و برد، بە خوێنی دوژمن دەسـتیان خـەناوی کـرد. پـاش یەك سەعات، نزیکەی دووسەد کەس، لە لەشکری شێخ کوژران و دەسگیر کران. ناچـار بـە لەشکری تێکشاوەوە گەڕانەوە بۆ دەوری شار.

رۆژی دواتر دیسان بۆ شەڕ و بەربەرەکانی هاتنەوە، تا گەیشتنە گونـدی عەسـکەرئاوا و خەڵکی ئەم گوندە دەستیان کرد بە شەڕ. تەیموورپاشاخان لە هاتنی بـۆ شـار درەنگـی کـرد. خەڵکی گوندەکەش دەرەقەت نەهاتن و توانای خۆراگرییان نەما. ئەو بێبەزەییانە کە کەمیان دەرفەتی وا بۆ هەڵدەکەوت، کاتیان بە هەل زانی و لە هەموولایەکـەوە هێرشیان کـردە سـەر گوندەکە. هەموو خەڵکی ئەو گوندەیان بە ژن و پیاو و تەنانەت منداڵـی شـیرەخۆرەش کوشـت و ماڵ و سامانیان بە تالأن بردن و خانووەکانیان بـە ئـاگری زوڵـم و زۆر سـوتاندن و دیسـان گەڕانـەوە دەوری شـار. تەیموورپاشـــاخانیش لـــە لایـــەکیترەوە دێتـــە نـــاو شـــار و شێخعەلـیخانیسەرتیپیش لەگەڵ فەوجی (خۆی) بەر لە ناوبراو هاتبووە نـاو شـار. لـە شـار دەچێتە دەر و تێکەڵ بە ئۆردووی ئەو دەبێ.

ناوی ئەو لێپرسراو و سەرکردانەی کە لەگەڵ تەیمووریاشاخان بوون بریتین لە: شێخعەلی خانی سەرتیپ لەگەڵ فەوجی دەهەمی خۆی، حەیدەرخانی سەرهەنگ لەگەڵ فەوجی نۆیەمی خۆی، فەوجی ماکۆیی بە سەرکردایەتی ئیسحاق پاشاخانی برای تەیمووریاشاخان، سوارەی ئێرانلوو بە سەرکردایەتی ئاغاخان (ئێرانلویی)، سواری سیستانی بە سەرکردایەتی عەباس قوڵی خانی سیستانی سوارەی ئەباجیقی بە سەرکردایەتی پاشاخان کوڕی خەلیفە قولیخان، سوارەی خێڵی زیلان، سوارەی خێڵی حەیدەرانلو، پەنجا کەس سوارەی شکاك بە سەرکردایەتی کوڕێکی عەلیخانی شکاك، کە کوڕەکەی تری لەگەڵ لەشکری هەمان خێڵ لای شێخ عوبەید بوو، چریکی خۆی و سەلماسی، چریکی ماکۆیی بە سەرکردایەتی ئەمانوڵلاخان کوڕی ئیبراهیم ئاغای ماکۆیی.

بەڵام پاش هاتنی تەیمووریاشاخان بۆ دەوری شار، سێ ڕۆژ شەڕی نەکرد تا وای لێهات لەشکری شێخ پرکێشی کرد و هێرشی بردە سەر ئۆردووی تەیمووریاشاخان. سەربازانی ئۆردوو، کە جەسارەتی شێخیان تا ئەو رادەیە بینی، دەستبەجێ دەستیان کردەوە و کەوتنە شەڕ، تا کاتی ڕۆژاوا بوون هەردوولا دەستیان لە شەڕ بەردا و هەرکام بۆ بنکەی خۆیان گەڕانەوە. ماوەی چوار ڕۆژ بەمجۆرە تێپەڕی. ڕۆژی چوارەم شێخ بارگە و بنەی لەشکرە بەزیوەکەی خۆی تێکەوە پێچا و لە دەوروبەری شار دوورکەوتەوە. تەیموور پاشاخانیش چەند ڕۆژێك دواتر لەشکری خۆی هەڵگرت و بەرەو مەرگەوەڕ ڕۆی و لەوێ تێکەڵ بە ئۆردووی حسام‌الملك بوو، کە لە قەرەقشلاقەوە حەزرەتی اجل‌اشرف افخم موشیردەولە میرزاحسین خانی سوپاسالاری اعظم رایسپاردبوو، کە دواتر باسی دەکەین.

بەڵام سەرلەبەری خەڵکی شار، لە دەستدرێژیی سەربازانی تەیموورخان ئاهوناڵەیان بوو؛ کە ئەوان لە لەشکری کوردان پتر ئەم ناوچەیەیان وێران کرد و بە ئەنقەست یارمەتی خەڵکی عەسکەرئاوایان نەدا و بۆ گرتنی شێخ عوبەیدیش کەمتەرخەمییان کردووە.

بەشی یازدەهەم

باسی بەڕێکەوتنی لەشکری ئەراکی لە گەرووسەوە و کۆچی نەوابی والاّ حشمت‌الدولە.

لەوە پێش باسی ئەوەمان کرد، کە لە بیجاڕ نەوابی ئەشرەف والاّحشمەالدولە تووشی نەخۆشیی هات. سەرەڕای ئەوەش، دوای گەیشتنی وەڵامی تەلەگراف ڕانەوەستا. ڕۆژی ٢٨ی مانگی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/٣) بە هۆی ناخۆشی ڕێگا و لە بەر لێشاوی سپاوە، خودی نەوابی ئەشرەف امجد والاّ لەگەڵ هەموو تۆپخانە و فەوجەکانی حاجی حسام الدولە و نصرالملك،کە بریتی بوون لە دوو فەوجی ئازەربایجان و دوو فەوجی قەزوین، لەگەڵ فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەم و سوارەکان لە بیجاڕەوە بەڕێکەوتن، ٣ فەوجی هەمەدان کە ابوالجمع حیساملولوك بوو، لەگەڵ ١٠٠ سوارەی تێکەڵ، ڕۆژێك دواتر بەڕێکەوتن. لە ناو ڕێ کە بریتی بوو لە قۆناغەڕێی کولتەپە و عەلی ئاوا و جەعفەرئاوا و مەنزلی (سەبیل)،

کە سەرەتای ناوچەی هەوشار بوو، شتێك کە بۆ نووسین و باسکردن بشێ؛ رووی‌نەدا، جگە لە نەخۆشیی نەوابی ئەشرەف‌والاکە توندتر بوو. شەوێك لە قۆناغـەرێی سـەبیل رایـانگرت، بـەڵکو حاڵـی کـەمێ چـاك بێتـەوە و هـێزی رۆیشـتن بێتـەوە بـەری بـۆ .... ئـەو رۆژە حیساموڵولك لەگەڵ فەوجەکانی هەمەدان تێکەڵ بە هۆردووبوو، بەڵام بە هـۆی توندتربوونـی نەخۆشیی نەواب و گەیشـتنی هـەواڵی پەیتاپـەیتای زۆر بوونـی لەشکری شـێخ و کوشـتن و تالانکردن، دڵە خوریە و نیگەرانی کەوتە دڵـی سـەرلەبەری لەشکرەوە. سـەرەرای ئـەوە بـە هەزار زەحـمـەت بە تەختەرەوان نەوابی والا، تا قۆناغەرێی کوك ئاغاج دێنـن. لـەم ماڵـەدا نەخۆشییەکە توندەبێ و ئاڵ و گۆڕی گشتی تووش دەبێ. بە پێی گوتەی ئایەتی پـیرۆز: اذا جا اجلهم لا یستاخرون ساعة و لا یستقدمون؛ کۆچـی دوایـی کـرد. مـەرگ خـاکی حەسـرەتی بەسەردا بێژا. پەیمان و بەڵێن بە ئاکام گەیشت و پەیمانە سـەرڕێژ بـوو. ئـەو لەشـە بـە نـاز پەروەردەیە و ئەو سەرە پڕ غورووره، بـۆ غوسـڵ و کـافوور و گـۆڕ بـەجێما. عـەیام و زەمانـە سەری پەنجە و شان و باهۆی بەهێزی ئەوی بەند بە بەند لە کار خست. دوای ئەو، حسام الدوله و حسام‌الملك و نصرالملك و عەزیزوڵلاخانی سـەرتیپی شاهسـەوەن کۆبوونـەوە و پیـاو و داروەستەی نەوابی والای لەگەڵ پەنجا سواری هەوشاری شاهسەوەن بەرەو دارالخلافـەی تاران بەرێ دەکەون و باسی بەسەرهاتەکە بە خاکی پیی زێرینی ئەعلاحـەزرەت قدرقـدرت شهریاری (رۆحی من و رۆحی عالەمی بە فیدا بێ) و فەرەج خانی تفەنگدار بە تایبەتی عەرز دەکەن.

مێژووی کۆچی نەوابی والاحشـمەالدوله شەوی شـەممە: پێنجـەمی مـانگی ذیحجةالحرام ١٢٩٨ رێکەوتی حەوتەمی مانگی (تشـرینی دووەم) لـە گونـدی گۆك‌ئاغـاج، لـە ساین‌قەلای هەوشارەوە دوای بەرێخستنی مەیتی نەواب والا، هەرکام لە سەر کردە گەورەکان تێکەڵ بە هێزەکانی خۆیان بوون. قۆناغیان لە گوندی (ساینجوود) گـرت. چونکـە میری‌مـیران العظام محەمەد قولـی خان حسام الدوله لەباری خزمەتەوە بە سەر ئەوانیتردا زاڵ و ریش سپی بوو، حیسـاموڵولك و نصرالملـك و عـەزیزوڵلاخانی سـەرتیپ و ئەفرەنگیـەکان کردیانــە سـەرۆکی ئۆردووی خاوەن‌شکۆ. نامەیەکیان نووسی، کە کەس لە جەماوەری هۆردوو هــەقی نافـەرمانی نییە و دەبێ لە قسەی ئـەو دەرنـەچن. لـەم شوێنەدا سـەلیم‌خانی چاردوڵـی و بیوك‌خـانی کوڕەزای سولەیمانخان هاتنە ناو لەشکر و سەری بردراوی چەند سەربازێکی شێخیان هێنـا و بوو بە مایەی دڵگەرمی جەماوەری ئۆردوو.

بۆ ئێواری هەواڵ هات، فەیزوڵلابەگ، کە یەکێ لە سەرۆکەکانی لەشکری شـێخە و لـە تیکان‌تەپەیە، کە تا گوندی ساینجوود مەودای چوار قۆناغە رێیــە، چاوەرێیـە و بـە نیـازە و بریاری داوە ئیمشەو هـێرش بێنـێ. ئـەو شـەوە دەوری هـۆردوو لـە سوارە و پیـادە قـەرەوەڵ دادەنێن، بە جۆرێك کە ئەگـەر دە هـەزار سواریش بویستبایە هـێرش بێنـێ نـەیتوانیبا. تـا

بەرەبەیان هەموو سەرکردە و لێپرسراوان و سەربازەکان بە تفەنگ و کەلوپەلەکانیانەوە لە ناو سەربازگەکەدا خەریکی چاودێریی و گەڕان بوون.

بۆ بەیانی سەبارەت بەوەی کە بەجێهێشتنی فەیزوڵڵابەگ و دانانی دوژمنی لە پشتەوەی هۆردوو کارێکی نارەوایە؛ حسامالدولە و حیسامولولك و نصرالملك و عەزیزالله خانی سەرتیپ و سەرکردە فەرەنگییەکان، گشت فەرماندە ژێردەستەکانیان بانگ کرد و کۆیان کردنەوە و باسی ڕووداوەکانیان بۆ کردن و پیاوی شەڕیان ویست. هەموو فەرماندەکان وتیان ئێمە بۆ گیان فیداکردن و خزمەتگوزاری بێ‌ئەمری ئێوە ناکەین و لە ئاگر ناکشێینەوە لە سەر ئاوری شەڕ بەردەوامین. هەر بۆیە بە گشت هێزی تۆپخانە و لەشکری سوار و پیادە بەرەو تیکان‌تەپە بەڕێکەوتن.

شیعر: شەیپوور گرماندی و نەی دەستی بە ناڵین کرد. دار پەیتا پەیتا لە سنگی دەهۆڵ دەدرا. فەرماندەکانی لەشکر، کەوتنە خۆ. سەرێکی پڕ لە قین و دڵێکی کینەخواز، تۆپ کە دەتوت ئەژدیهای لە دەم دایە، لە سەر زەوی دایاننان. لە بەر تیشك و باق و بریقی تفەنگی سپا، زەوی ڕوون بۆوە و هەوا تاریك بوو. لەبەر دەنگی سمی سوارە سم پۆڵاییەکان، ئاسمان داب‌ودەستووری سوورانی لەبیر چۆوە. بە جۆرێك مەیدانی شەڕیان ڕازاندەوە و ئاڵاکانیان بەرزکردەوە، کە مانگ لە ترسان پەنای بۆ بورجی عەقرەب برد و موشتەری بوو بە موشتەری بورجی سەرەتان و پاپۆڕی زوهرە ئازایەتی خۆی دۆڕاند. مەریخ بەو هەموو خوێنمژییەوە ئاسمانی کرد بە سەنگەری خۆی. ئاڵا هەڵگری سەرکەوتن و ئەجەل لە پێش شەڕ ، قەزا لە لای ڕاست و قەدەر لە لای چەپ. هەروەها لەو ڕۆژەدا عەلی‌ئەکبەرخانی سەرهەنگ دەستەی مەنسووری بۆ ئاگاداری لە بارگەو بنە و (ئاقروق – ئازووقە) و پاراستنی بەشی دواوەی ئۆردوو، لە دواوە ڕاگرت. فرمانێکی لە سەر دەرکرا، کە دەقی فەرمانەکە لێرە تۆمار کراوە: پاش پێوانی دوو فەرسەخ (١٢ کیلۆمیتر) هەواڵ گەیشت، کە فەیزوڵڵا بەگ بە هێزێکی زۆرەوە بریاری شەڕی داوە. بۆیە لەشکریان بە حاڵەتی شەڕ دەستەبەندی کرد و ئامادەی هێرشیان کردن. کاتێ فەیزوڵڵا بەگ لە دوورەوە لێشاوی لەشکر و ئەو هەموو سوارە و پیادە ڕێك و پێکانەی دی، وەك ئەم شیعرە دەڵێ: «هەڵاتن بە وەختی خۆی و سەری نەبڕاو، باشترە لە پاڵەوانی و سەری بڕاو» هەڵاتنی لە ڕاوەستان بە باشتر زانی و ڕایانکرد. هێندێك لە سەربازە پیادەکانی، کە لە ترسی گیان لە چاڵاو و کەلاوەدا خۆیان حەشاردابوو، بە گوللەی سەرباز سەریان لە سەر خاکی ڕەش دادەنا و ئەو ژن و منداڵانەی لە دێهات مابوونەوە، بە ئاگر سووتان.

شیعر: ئاگرێکی وایان لەو وڵاتە بەردا، کە بەردی ڕەق وەك مۆمی لێهات. پیر و لاو هەموو سووتان. ژن و منداڵیان بە یەکەوە لە ناو برد. ئەو کەسەی تووشی بە تووشی سەربازەوە بوو، سەری بێ‌لەش و لەشی بێ سەر کەوت.

ئاگر و دووکەڵ و بگرەوبەردەیەکی وەها ساز ببوو، دەتوت قیامەت هەڵساوە. یەکی داماوە لە خوێن و خۆڵ گەوزاوە، یەکێکی‌تر بە خوێنی دڵی، تەوێڵی وەك هەڵاڵە سوور بۆتەوە. دەستەیەك قۆڵی شەڕیان هەڵماڵیبوو، دەستەیەکی‌تر تازە هیوایان بە مانەوەی خۆیان نەبوو.

خۆرئاوا بوون دەستیان لە کوشتار بەردا. حسام‌الدولە و دەستەی شاسەر و ژریمان، بەرایی گوندی قەرەتەپەیان[1] کرد بە بارەگا،کە لە پەنا چەمی (خشنو) هەڵکەوتبوو. حیسامولولك و نصرالملك بە هۆی تەنگی جێ و ڕێ لەگەڵ ۳ فەوجی هەمەدان و ۲ فەوجی قەزوین و هەندێك لە سوارەکان گوندی (قاشوق)یان[2] کردە قۆناغ، کە چارەکە قۆناغەرێیەك (۱/۵ کیلۆمیتر) لە قەرەتەپە دوور بوو. لە هەردوو ئۆردووەوە پێش قەرەوڵیان بۆ دەوروبەر نارد. شەو حەسانەوە و بۆ بەیانی پاش گەیشتنی حسام‌الدولە پێکەوە بەرەو تیکان‌تەپە بەرێکەوتن.

کە بەیانی خۆی لە پەردەی ئاسمان هێنایە دەرێ و ئاشکرا بوو، مار و مێروو وەخۆکەوتن، سپا دەستە دەستە بەرێکەوتن، وەك چۆن زەریا لە بەر بادا شەپۆل دەدا، لە هەموو شوێنێ پێشقەرەوڵ، سوارەی شاهسەوەن بوون و بە ڕێكوپێکی و شکۆوە دەستەکانی‌تر و پیادە و سوارە دەڕۆیشتن، چوار سەعات لە ڕۆژی هەینی هەشتی مانگی زیحەجە(۱۸۸۰/۱۱/۱۲) تێپەڕیبوو، چوونە تیکان‌تەپەوە. پیاوانی فەیزوڵڵابەگ و ڕەعیەتەکانی تاقەواریان نەمابوو. بەڵام تیکان‌تەپە خۆی گوندێکی گەورە بوو، کە لە نێوان دوو کێودا هەڵکەوتبوو. خانووی باش و مزگەوت و حەمامی زۆر باشی بوو. بەر لە هەڵاتن کە خەیاڵی شەڕیان لە سەردابوو، لە دەوروبەری گوند و سەر هەردوو کێوەکە سەنگەری پتەویان ساز کردبوو، ئارد و گەنمێکی زۆریان کۆکردبۆوە. هەمووی پێشێل کرا و زۆربەیان سووتاندبوون، بەجۆرێك کە هەموو بوونە کۆمایەك خۆڵ و خۆڵەمێش. لە هەموو لایەکەوە هەواڵی مەرگ و کاولکاریی بە گوێی گیان دەگەیشت. دیسان هەندێك سەرباز و سواریان کردە پێش قەرەوڵ و گەلێ سەنگەریان ساز کرد. شەوەکەی عەلی ئەکبەر خان سەرهەنگی فەوجی مەنسووری هەمەدان، لەگەڵ وەلیخانی یاوەر، سوارەی چاردۆڵی لە هەموو شوێنێکی هۆردووپاسەوانیان دەرکرد.

بۆ بەیانی ئەو ڕۆژە، نزیکی نیوەڕۆ خەبەریاندا هەندێك لە سەربازەکانی قەزوین کە بۆ تاڵان لە هۆردوو دەرکەوتبوون، کەوتوونەتە بۆسەی کوردانەوە. لەوکاتەدا نصرالملك لە بارەگای حسام‌الدولە بوو، پاش بیستنی ئەم هەواڵە، عەلی‌ئەکبەر خانی سەرهەنگ دەنێرێتە

---

[1] قورمبەرازیشی پێدەڵێن

[2] قاشوق لە سەر چەمی جەغەتوو، ڕووبەڕووی زولفیلە بووە، بەڵام دوای درووستکرنی بەنداوی بۆکان لەگەڵ گەرمەك کەوتوونەتە ژێر ئاو. ئێستا نزیکەی نیوسەعاتێك لە قورمبەراز دوورە.

لای عەزیزوڵلا خانی سەرتیپ و باسی ڕووداوەکەی بۆ دەکات. ئەویش پاش بیستنی ئەم هەواڵە هەموو سوارەکانی خۆی ئاگادار دەکاتەوە و دەسبەجێ سواری ئەسپ دەبن. ئەسفندیار خان سەرتیپی سوارەی بەختیاری ئەرکەکەی بەجێ دێنێ. لەگەڵ سوارەکانی خۆی سوار دەبێ. هەموو شێرە پیاوانی مەیدانی شەڕ، کە لە شەڕدا بە پڵنگ دەڵێن ڕێوی، هەموویان مەردایەتییان باڵای کرد، بۆ یارمەتی لە لەشکر جیا بوونەوە. کاتێك ئەم وتەیە کەوتە نێو لەشکر، لە هەر چوارلاوە بوو بە زەنازەنا. لە بەر غیرەت مووی لەشی پیاو ڕاست بۆوە. دەتوت ئاسن لە کراسی پیاو شین بووە (ڕوواوە).

عەلیرەزاخان سەرهەنگی تۆپخانەی موبارەکە بە دوو دەزگا تۆپ و سوارەی سەلیمخانی چاردوڵی بۆ یارمەتی سەربازەکان بەڕێکەوتن و تا جەوانمەرد[1] گوندی ئاغا پاشا، برازای قادرئاغای موکری غاریاندا. ئەو سەنگەرانەی کە خەڵکی گوندەکە سازیان کردبوون، بە گوللەی تۆپ و تفەنگ وێران بوون.

شیعر: پیاوی جوامێر کاتی ڕێی کەوتە جەوانمەرد، لەبەر شکۆی شێر، ڕەنگی زەرد هەڵگەڕا. جەوانمرەدییەکان وتیان ئەم پیاوە کێیە، جوامێرتر لەم جوامێرە نییە. بە خوێن سەرتاسەری دەشت ڕەنگا. جیهان بۆ جەوانمەردییەکان، بوو بە چەرمە چۆلەکە، ناچار ئەوەی تووشی بە گوللەی تۆپی ئاگرینەوە نەبوو، هەڵات. بەڵام پاش سەعاتێ خەبەر هات، کە سوارەی شاهسەوەن کەوتوونەتە بۆسەی کوردانەوە. بۆیە لەشکری پیادەش هەستان بچن بۆ یارمەتی، بەڵام هێشتا لە هۆردوودەرنەچووبوون، کە هەواڵی سەرکەوتنیان گەیشت. سەری براوی چەندان کوردیان هێنابوو، تاڵانێکی زۆریان کردبوو. شەش سواری شاهسەوەن کوژرابوون. ئەو شەوە عەلیرەزاخانی سەرهەنگ لەگەڵ سوارەکانی سەلیمخان، بە هۆی دووری ڕێ و کەمبوونی کاتەوە گەڕانەوە. ڕۆژی دەهەمی مانگی زیحجەالحرام(١٤/١١/١٨٨٠) بە هۆی جێژنی قوربان لە تیکانتەپە دەمیننەوە. ئەوانەی هۆردووبە خۆشی ئەعلاحەزرەت شەهریاری روح‌العالمین فداە. ئەو ڕۆژە جێژنیان گرت و قوربانییان کرد. سەیفەالدین خان کوڕی سەردار و ئاغا پاشا برازای قادرئاغا، هاتن بۆ ئۆردووی سەرکەوتوو. کاتێ سەربازە تورکەکان بە هاتنی ئاغا پاشایان زانی، دەسبەجێ لە جێ هەستان و بەرەو ماڵەکەی بەڕێ کەوتن تا بیکوژن و خوێنی خەڵکی میاندواویان لێ‌بستێننەوە. حیسامولولك خێرا خۆی گەیاندە دەرگای ماڵەکەیان و نەیهێشت سەربازەکان بیکوژن.

ڕۆژی یازدەهەمی ذیحجة(١٥/١١/١٨٨٠)، حسام الدولە بە دوو فەوجی ئازەربایجان و ژریمانی یەکەم و تۆپخانەی ئوتریشی لەگەڵ هەندێك سوارە، دیسان بەو هۆیەوە کە ڕێگاکە تەنگەبەر بوو، لە پێشەوە دەڕۆیشتن، بۆکانیان کردە قۆناغ، کە هی سەیفەدین خانی کوڕی

[1] جامەردیشی پێدەڵێن

سەرداره. ناوبراو لە بابەت میوانداریی و پێراگەیشتن درێغی نەکرد. لە گوندێکی نزیك بۆکان پازده دیلی میاندواوی لێبوون کە سەربازەکان ئازادیان کردن و دەیانبەنە ناو ئۆردوو. شەو لە بۆکان دەمیننەوه و بەیانی بەرەو گوندی مەڵاڵەر[1] بە رێدەکەون. لەم قۆناغەرێیەدا خان باباخانی کوڕی مەجید خان، کە لەلایەن شێخ عوبەیدەوه کرابووه حاکمی ساباڵخ و پاش شکستی شێخ، پەنای بۆ ئۆردووی ئیعتیمادسەڵتەنە هێنا. ناوبراو ئەوی بۆ پێشوازی ئۆردووی عێراقی ناردبوو، کە لە نێو ڕێ نان و ئاو بە هۆردوو بدات. هۆردوو لە قەڵا لایدا. کاتێ سەربازەکان ناوی خان باباخانیان بیست، بە بێپرسیار دەرژێنە سەری و لەگەڵ پازده کەسیتر دەیکوژن. خزم و کەسەکانیتری پەنا بۆ گوندی حەمامیان دەبەن. سەربازەکان روو دەکەنە حەمامیان. ئەوانیش دەست لە گیانیان دەشۆنەوه و دوو سەرباز بە گوللە دەکوژن. لایەکی دیوار هەڵدەدرن و بە شەو هەڵدێن. کاتێ ئەم هەواڵە بە حسام‌الدوله دەگاتەوه، کار لە کار ترازابوو و خان باباخان کوژرابوو، بەڵام هۆی کوژرانی ناوبراو خەڵکی میاندواو بوون، کە لەگەڵ هۆردوو بوون.

بەیانی لە مەڵاڵەرەوه بەرێکەوتن و لە ٦ کیلۆمیتری ساباڵخ راوەستان. فەوجی شاسەر و ژریمان بۆ یەکەمجار لەوێ نەمانەوه و بەرەو قەرەقشلاق رۆیشتن و تێکەڵ بە ئۆردووی ئیعتیمادسەڵتەنە بوون، بەڵام نصرالملك و حسام‌الملك و عزیزاللە خانی·سەرتیپ و عەلیرەزاخانی سەرهەنگی تۆپخانەی موبارەکە، بەر لەوەی لە تیکان‌تەپەوه هۆردوو بەرێبخەن، دوو فەوجی سەربازی مەنسوور لەگەڵ ئاغا حسەین سوڵتان و رووستەم سوڵتان و پەنجا سواری شاهسەوەن و سەلیم‌خان ناردیانن بۆ پاسەوانی. چەند سەربازێکی تورك کە بە مەبەستی تاڵانی لە هۆردوودەرچووبوون، کوردەکان شوێنیان دەکەون و دەیانکووژن. لەم نێوانەدا، ئاغاحسەین سوڵتان و رووستەم‌سوڵتان لەگەڵ سوارەی سەلیم‌خان و شاهسەوەن رووبەروویان دەبنەوه و بیست کەسیان لێدەکوژن و سەربازەکانیان لە دەس دەردێنن. دوای ئەمە، گشت تۆپخانە و فەوجەکان و سوارە، بە رێكوپێکی بەرێدەکەون، تا لە گوندی مەڵاڵەر، لەگەڵ حسام‌الدوله یەك دەگرنەوه.

رۆژی یەکشەممە حەڤدەی مانگی زیحەجە(١٨٨٠/١١/٢١) چوار سەعات لە رۆژ تێپەڕیبوو دەگەنە قەرە قشلاق. لەم کاتەدا هەواڵی کۆچی خوالێخۆشبوو حشمت‌الدوله لە دارالخلافەوه دەگا بە حەزرەتی اجل اکرم سوپاسالاری گەورە. ئەویش دەسبەجێ لەبەر رێك و پێکی ئۆردوو، بەرێدەکەوێ و رۆژێك بەر لە هاتنی ئۆردووی عێراقی بۆ قەرەقشلاق تەشریف دێنن.

---

[1] گوندێکە لە نێوان بۆکان و میاندواو. واتە لە نێوان داشبەند و قەرەموسالیانە.

بەشی دوازدەهەم

باسی بەرەو محالتی مەرگەوەڕ و مەنگووڕ چوونی لەشکری سەرکەوتوو بە فرمانی حەزرەتی اجل اکرم حاجی میرزا حسەین خانی موشیرەدولە سوپاسالاری گەورە و شوێن کەوتنی شێخ قادر و هەمزە ئاغا و دڵخۆشی دانەوەی کوردەکانی شارۆچکەی سابلاخ و موکری.

بەڵام دوای تەشریف هێنانی سوپاسالاری گەورە و گەیشتنی هەموو لەشکری عێراقی بۆ قەرەقشلاق، ڕۆژی دووشەممە هەژدەهەمی هەمان مانگ(١٨٨٠/١١/٢٢) بۆ سلامەتی وجوودی پیرۆزی ئەعلاحەزرەت قدرقدرت شهریاری ڕۆحی عالەمی بە قوربان بێ و جەژنی موبارەکی (غدیر خم)، سەرلەبەیانی جەژنیان گرت. لێپرسراوانی گەورە و چکۆلە، هەموو بە خزمەت گەیشتن، هەر کام بەش بە حاڵی خۆیان لە ڕەحمەت و لوتفی بەشدار بوون. پاش سڵاو گەیاندن بە گەورەبەرپرسان داوای کرد: کۆڕێك پێك بێنیت، تا لەشکرێك بە شوێن هەمزە ئاغا و شێخ قادردا بنێرن. بۆ بەرژەوەندی خۆیان کۆڕێکیان ڕازاندەوە. دانیشتن، باسیان کرد و پاشان هەستان، لە ئاکامدا ئەو کەسەی فیداکاری کرد: حسامالملك بوو لە سەر خواستی خۆی داوای کرد بینێرن بۆ مەرگەوەڕ. هەروەها عەزیزوڵڵاخانی سەرتیپیش لای مەنگووڕی هەڵبژارد.

ڕۆژی نۆزدەهەم(١٨٨٠/١١/٢٣) عەزیزوڵڵاخانی سەرتیپ و عەلیرەزاخانی سەرهەنگی تۆپخانە بە چوار تۆپ و سواری قەرەپەپاغ بە سەرکردایەتی حەسەنعەلیخان دووسەد کەس و دویرن و ئیرانلو و سوارەی بەختیاری و سوارەی یۆردچی و فەوجی قەهرەمانیە و حەوتەمی شقاقی و فەوجێکی حەسەنعەلیخانی ژەنراڵ لە ئۆردووەوە بەرەو لاجان و مەنگووڕ بەرێکەوتن. هەر ئەو ڕۆژە حەزرەتی اجل اکرم سپاسالاری گەورە بۆ بەرێخستنی ئەم لەشکرە لە هۆردوو دەرکەوتن. لە گەڕانەوەدا بۆ ئەحواڵ پرسی و ئاگا لێبوون تەشریفیان هێنا بۆ ڕەشماڵی حیسامولولك. ڕۆژی بیستەمی هەمان مانگ حیسامولولکیش لەگەڵ دوو دەزگا تۆپی ئۆتریشی و کاپتن (ئەگنر) و دوو دەزگا تۆپی قەدیمی لەگەڵ محەمەد ئاغای یاوەر، فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەم لەگەڵ مسیو (بارن) و ئاغاخانی سەرتیپ لەگەڵ ٤٠٠ کەس لە فەوجی چوارەمی تەورێز، فەوجی شەشەمی قەرەگوێزلو لەگەڵ فەزلوڵڵاخانی سەرهەنگ، فەوجی مەنسوور لەگەڵ عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ، فەوجی (مخبران) لەگەڵ میرزا عەلی لەلایەن جەنابی ناصرالملك سەد کەس سوارەی قەرەگوێزلوو، لەگەڵ دەلیخانی یاوەر، یوسف خان سەرتیپی شاهسەوەن بە ٤٠٠ کەسەوە، خان کەشیخانی قەرەپەپاخ بە ٣٠ کەسەوە، یوسفعەلیخان سەرکردەی خەڵخاڵی بە سەد کەسەوە، محەمەدقولیخانی شاهسەوەنی مشکین بە ١٠٠ کەسەوە، قوربانعەلی خان کوڕی فەزلعەلی خانی شاهسەوەن مشکین بە ١٥٠سوارەوە، قەراجەداغی عالیشان بەگ و سەردار بەگی قووجە بیگلو بە پەنجا

سوارەوە، تەهماسبقولی خان سەرکردەی سوارەی قەراجەداغی بە ١٠٠ کەسەوە بەرەو مەرگەوەڕ دەڕۆن.

بەیانی ڕۆژی بیست و یەکەم(١٨٨٠/١١/٢٥) خودی حەزرەتی اجل اکرم تەشریفیان بۆ قادر ئاوا هێنا. دوای بەڕێکەوتنی هۆردوو گەڕانەوە، بەڵام حیسامولمولك ئیتر لە نیوڕێدا جگە لەوەیکە بۆ دابینکردنی خواردەمەنی لە دەربەندی سندووس ڕایانگرت، چیتر لە ڕێگادا نەمانەوە. ڕۆژی بیست وچوارەم(١٨٨٠/١١/٢٦) گەیشتنە شنۆ. بۆ بەڵەد بوونی ڕێگا و باران بارین، دوو ڕۆژ لەوێ مانەوە. کاپتن (ئەگنر) لەوێوە بۆ قەرەقشلاق گەڕانەوە و تۆپخانەیان سپاردە دەس مسیۆ (بارن).

ڕۆژی بیست و شەشەم(١٨٨٠/١١/٣٠) وا بڕیار درا کە هۆردوو لە شارۆچکەی شنۆوە بەرەوگوندی ئاغبلاغ[1] کە سێ قۆناغەڕێ (١٨ کیلۆمیتر) لەوێوە دوورە بەڕێبکەوێ. لەو دەشتەدا کاتێ فەوجی سەرباز ڕیز بوون، دەتوت عەرز بۆتە زەریا و شەپۆل. لە بەر سم کوتانی ئەسپ لە چەپ و ڕاستەوە، هاوار لە ماسی ناو ئاو، هەتا ئاسمان ڕۆیی. لەبەر گرمەی تۆپ و نەڕەی قارەمانی سپا، ماسی گیانی دەلەرزی و مانگ گیرا. کاتێ هەواڵی لەشکریان بۆ مەرگەوەڕ برد، مەرگەوەڕ بۆ کوردان بوو بە مەیدانی مەرگ. سەرەتا سواری قوجە بیگلو و فەوجی مقرب‌الخاقان ئاغا خانی سەرتیپ بۆ پاسەوانی و شارەزایی ڕێگا بەڕێکەوتن.

پاشان فەوجی ئۆتریشی و تۆپە قەدیمی و تازەکان لەگەڵ فەوجی شەشەم و دەستەی مەنسوور و هەموو کەل و پەل و بارگە و بنەیان بەڕێکەوتن. ئەو ڕۆژە دەستەی (موخبران) لە پێشەوە دانرابوون و حیسامولمولکیش خۆی لەگەڵ سەرجەمی سوارەکانی و سوارەی یوسف‌خان و قەرەپەپاغ و...هتد. لە هەموو شوێنێکەوە کە لە ناوەندی ئۆردوودا پێ‌بەپێی تۆپەکان بەڕێدەکەوتن، بەوپەڕی ڕێکیوپێکی تا داوێنی گەردەنەکە چوون. هاتنە سەر کێوێك کە لەو سەرەوە دەیانتوانی بە دەست (جدی) و (حمل) ڕاو بکەن.

مسیو بارن کە سەرۆکی تۆپخانەی موبارەکە بوو، پاش ئەوەی لە ڕێگاکە ورد بۆوە وتی لەم کێوە پڕ لە بەردەڵانە و ڕێگا تەنگە کە هەموو بەرد و تەلانە، ئەم تۆپانە بە سەرباز و تۆپچی سەر ناکەوێ. باشتر وایە دەسبەجێ بگەڕێینەوە بۆ شارۆچکەی شنۆ. بەشێك لەم لەشکرە لەگەڵ تۆپخانە لە شنۆ بمێننەوە و پاشماوەی لەشکر لە سوارە و پیادە بەرەو مەرگەوەڕ بەڕێبکەون.

حسام‌الملك ئەم قسەیەی قبوول نەکرد و فرمانی دەرکرد، تا ئەسپەکان لە تۆپ و چەکەکان بکەنەوە و بە سەر ئەو کێوە ڕەقەنەدا و بە نێو ئەو ڕێگا تەنگەدا، کە مێروولە دەرفەتی ڕۆیشتنی نەدەبوو، چنگاڵی پڵنگ لێی گیر نەدەبوو، تۆپەکان بە بێ‌ئەسپ بوو

---

[1] کانی‌سپی – شی پی‌دەڵێن

قۆناغەری (١٢ کیلۆمیتر) بە سەر شانی سەربازُدا بدەن و لەو سەرما و سەخڵەتەدا شەش سەعات لە شەو تێپەڕیبوو، کە گەیشتنە ئۆردوو، بەیانیەکەی بۆئەوەی سەربازەکان پشوویەك بدەن، هەر لەوێ مانەوە و مسیو بارن بۆ تاقیکردنەوەی ڕێگاکە لەگەڵ دوو سەربازدا نزیکەی قۆناغەرییەك (٦ کیلۆمەتر) سەرکەوتن و گەڕانەوە و وتی لەم ڕێگایە، ئەم تۆپانە بە سەرباز بۆ سەر ئەم کێوانە سەر ناخرێن. چونکێ لە هەندێ جێ‌دا هەڵدێری وای هەیە، کە ناکرێ تۆپی پێدا بپەڕێنینەوە. ئەگەر نەگەڕێنەوە بۆ شنۆ، .ئەوا من ئەم کارە ناگرمە ئەستۆ. خەبەریش هاتبوو کە قادری کوڕی شێخ[1] بە (٩٠) هەزار کەسەوە لە نێو ڕێدایە.

مسیو بارن تۆپخانە و فەوجی شاسەر و ژریمانی یەکەمیان ئامادە کرد و وتی ئەوە من بە ڕەزامەندیی خۆم، خۆم لەم کارە کێشایەوە و ئیتر دەسەڵاتێکم نییە، هەر شتێکیش حیساملولك بریاری لە سەر بدات، دەبێ ئێوەش چاو لە دەستی بن و سەرپێچی لێنەکەن. پاش ئەوەی قسەی لە خۆ کێشانەوە کرد و بەرلەوەی هۆردوو بەرێکەوێ، سواری ئەسپ بوو، ڕێگای گرتە بەر و لەگەڵ سەرباز و تۆپخانە گەیشتنە داوێنی کێوەکە. لە چەند شوێندا کە هەڵدێر و تەلان بوو، بە فرمانی حیساملولك بە هەزار زەحمەت و کوێرەوەری و بە دەستی خودی حیساملولك و سەرباز بە قولینگ و پێمەرە چاکیان کرد و دیسان تۆپەکانیان خستە سەرشانی سەرباز و پەڕاندیاننەوە. بە جۆرێك کە فەرزینی ئەقلی مسیۆبارن و فەرەنگیەکانی‌تر وەك شای شەترەنج لە بزووتنەوەی پیادەی فیلەتەن پاش زەحمەتی ئەسب مات بوو و ڕۆحیان لە خانووی سەرگەردانی دانا و ناچار دەستیان کرد بە ستایش و پێداهەڵگوتن.

سەرەتای خۆرنشین بوو، گەیشتنە مەحاڵی مەرگەوەڕ، هەموو خەڵکی (ناوچە) لە ترسی گیانیان بۆ کێو و دەشت هەڵاتبوون. تاقە کەسێکیش لە مەرگەوەڕدا نەمابوو. دەنگوباسیان عەرزی حەزرەتی ئەجەل اکرم سوپاسالاری گەورە کرد، عەبدوڵڵاخانی زەرزا، کە لە کێوی ڕوور شنۆوە (سفتاق)ی هەبوو و فرمانێکی سەبارەت بەو و خەڵکی شنۆ نەفەرمووبوو، بەمجۆرە کاری بە ناوبراو نەدا و هەر ئەم باسەشی عەرزی جەنابیان کرد. بۆ بەیانی ئەو ڕۆژە مقرب‌الخاقانی تەیموور پاشاخان لەگەڵ هەندێك لە فەرماندەکانی خۆی، پاش بیستنی هەواڵی هاتنی ئۆردوو، هاتن بۆ مەحاڵی مەرگەوەڕ، شتێك لە شار و دێهات وەك خواردەمەنی و کا و وێنجە نەمابوو. دەستەی هۆردوو کەوتبوونە تەنگوچەڵەمەوە، کە بەخششی خوا گەیشت و عبدالحسین بەگی نایب کە بۆ هێنانی خواردەمەنی لە باڵەخچی مەحاڵی سندووس لەلایەن حیساملولکەوە نێردرا بوو لەگەڵ دەستەیەك سواری قەرەگوێزلوو، کە بە وەلیخانی یاوەریان سپاردبوو، لەگەڵ خۆیان سەد بار ئاردیان گەیاندە ئۆردوو، کە پەنجا بار وشتریان هی حیساملولك و پەنجا باریان لە قەرەپەپاغ بە کرێ

[1] شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا

گرتبوو. ئەوە لە حاڵێکدایە کە ڕێگاش گیرابوو و گەزێکیش زیاتر بەفر باریبوو. هەر ئەم دەرفەتە لە بەختی بەرزی پاشای جەمجاە عالەم پەنا، بوو بە هۆی هێمنایەتی هۆردوو و هەلاتنی لەشکری شێخ. دە ڕۆژ لە مەرگەوەڕ مانەوە. چونکە پێی وا بوو لەم زستانەدا ناتوانن کارێکی خراپ بکەن، بۆیە گەڕانەوە بۆ ورمێ و تێکەڵ بە ئۆردووی سوپاسالاری گەورە بوونەوە، کە لە سابلاخەوە ڕاستەوخۆ بۆ هۆردوو دەهاتن.

پاش چەند ڕۆژێك فرمان کرا کە حسام‌الملك بچێ بۆ خۆی. قۆناغێکیان بڕی و هەر ئەو شەوە دوو گەز بەفر باری. سەرەڕای بەفربارینیش، بۆ بەیانی فەوجەکانیان بەڕێخست،. بە دەم ڕێوە بوون، کە نامەیەکیان پێگەیشت، دەڵێ هەمزاغا یاخی بووە و کوردەکانی لەگەڵە، لەبەرئەوە چوونی ئێوە ڕەوا نییە و بگەڕێنەوە. هەر بەو حاڵ و داروبارەوە بەوپەڕی پەرێشانی و شێواوییەوە گەڕانەوە و هاتنەوە بۆ شاری ورمێ. دواتر خۆیان ئامادە کرد بچن بۆ لاجان، کەچی هەواڵ هات درۆ بووە، بە پێی فرمان لە ورمێ مانەوە. سێ فەوجی هەمەدان و دوو فەوجی قەزوین، لەو زستانە سەختەدا سەرەڕای گرانی خەڵە و خەرمان و نەبوونی جێ و بارەگا، لە پاسەوانێتی شار و دەرەوەی شار دەستیان بەر نەدا و لەگەڵ خەڵکی ورمێ بەوپەڕی نەرمونیانییەوە دەجووڵانەوە. بەڵام لەبەر نەخۆشی تیفووس، هەندێ لە سەربازەکان مردن. هەر چەند دوکتۆرەکانی لەشکرەکە بەرپرسی دەرمانکردنی دەستەی نەخۆشەکان بوون، ئەوپەڕی سەرپەرشتیان دەکردن و هەموو خزمەتێکیان دەکردن، ١٠ سەربازی فەوجی شەشەم و مەنسوور لە ژێر ئاواردا مانەوە. بۆ ئاگاداری لە ڕووداوەکە حیسامولولك خۆی گەیاندە ئەو شوێنە، حەوت سەربازی نەجات دا و ١٠ سەربازیان بوون بە فیدای خاکی پێی گەوهەر ئاسای پیرۆز.

زستان لە ورمێ مانەوە. بەردەوام سدیق کوڕی شێخ پیاوی دەنارد و داوای لێبووردنی دەکرد. عەرزی جەنابی جەلال‌ئاسای ئەمیر نیزامیان کرد، لەگەڵ ئەو بارودۆخەی ئەو دەیویست، بە چاکیان نەزانی کاریان بە کوڕی شێخ دابێ. حەوتووی دوو ڕۆژ ئیقباڵدەولە و نصرالملك و حیسامولولك لە شوێنێ کۆ دەبوونەوە و لەگەڵ هەندێ کەسی خەڵکی شار ڕا و تەگبیریان دەکرد و دەنگوباسیان دەگۆڕییەوە و بە تەتەر بڵاویان دەکردەوە. پاش جێژن بە پێی دەستوور، هۆردوو لە دەرەوەی شار دامەزرا و چاوەڕێی گەیشتنی فرمان و هاتنی ئیعتیمادسەڵتەنەیان کرد.

لە ئاخروئۆخری مانگی جمادالثانی (کۆتایی مایسی ١٨٨١دا) ئیعتیمادسەڵتەنە هات، پاش هاتنیان حسام‌الملك لەگەڵ فەوجەکانی سێ قۆڵی عاشقلو و ١٠٠ سوار و دەستەیەك مووزیکچی و شەش دەزگا تۆپ بە سەرهەنگیی عەلیرەزاخانی گەڕووسی لەوپەڕی ڕێك و پێکی بەرەو لاجان چوون. ١٠ ڕۆژ دوای بە ڕێکەوتنی ئۆردووی لاجان، خودی ئیعتیمادسەڵتەنە لەگەڵ نصرالملك و فەوجەکانی قەزوین و فەوجێکی هەوشار وسوارەی

ڕەحیمخان و فەروخخانی چەلبیانلو لەگەڵ شەش دەزگا تۆپی بنپڕ بەرەو مەرگەوەڕ بەڕێکەوتن.

ئەم لەشکرانە بەوپەڕی ڕێکوپێکی و ڕازاوەیی لە لاجان ومەرگەوەڕ بوون تا مانگی شەعبان؛ کە جەنابی ئەمیرنیزام بە پێی دەستوور تەشریفیان هێنا بۆ لاجان. ڕۆژی تەشریف هێنانیان فەوج و سوارەکان پێشوازییەکی وەهایان لە ئەمیر نیزام کرد، کە لە خەیالدا نەدەگونجا، ئەویش ئەوپەڕی گەورەیی خۆی لەگەڵ ئەندامان و نۆکەران دەنواند. حەوت ڕۆژ مانەوە و هەموو ڕۆژێ دەچوون بۆ مەیدانی مەشق، بە تایبەت جارێك تەشریفیان هێنا بۆ ئۆردووی نیزامی و زۆریان تاریفی بارودۆخ و ڕێکوپێکی و پتەوبوونی سەنگەرەکان و پاك و خاوێنی ئۆردووکرد و سەربازە نەخۆشەکانی خەڵات کرد و دەستی بەزەیی بەسەردا هێنان. نانی نیوەڕۆیان لە ڕەشماڵی حیسامولولك خوارد. مووسیقاژەنانی هەمەدانی بۆ پیرۆزبایی تەشریف هێنانی ئەمیر نیزام، بە جۆرێکی وا مۆسیقایان ژەند، کە پەنجا تمەنیان خەڵات کردن و عەلیبەگی سوڵتانی (مۆسیقاژەن) بە پلەی یاوەریی گەیشت و مزگێنی مۆڵەتدانی، ئەو ڕۆژە بە هەموو نۆکەرەکان گەیشت. حەوت ڕۆژ مانەوە و پاشماوەی بڕیاری مۆڵەتدانی بۆ هەر کەسێ بە ئەندازەی گیانبازی و فیداکارییەکەی پێدرا و پاشان تەشریفیان بردەوە. ئەمە دەقی ئەو نامەیەیە، کە خزمەتەکانی حیسامولولك باس دەکا و بۆخزمەت ئەمیر کەبیری نایب‌السلطنه وەزیری جەنگ نێردراوە:

قوربانی وجوودی موبارەك بم. کاتێك پلە و پایەی خزمەت و شایان بوونی کەسێ بەوپەڕی خۆی گەیشت دەربەستی پێدا هەڵگوتن نابێ. سەرەڕای ئەوە پێویستە کە بە کورتی باسی خزمەتەکانی عمدەالامرا العظام حسام‌الملك لە سەفەری ئازەربایجان بکەم. ناوبراو لە سەرەتای ئەرکەکانی ئەم سەفەرەیدا ڕۆژێك لەگەڵ خوالێخۆشبوو حشمەالدولە لە دارالخلافەوە بەڕێ کەوتوون. لە حاڵێکدا کە شازادەی خوالێخۆشبوو ڕاستەوخۆ لە ڕێگای گەڕووسەوە بەڕێکەوتبوو، حیسامولولك دەسبەجێ لە دارالخلافەوە چوو بۆ هەمەدان و لە ماوەی پێنج ڕۆژدا هەر سێ دەستەی قەرەگوێزلو و سەد سواری تازەی خۆی بەوپەڕی شکۆ و ڕێکوپێکییەوە تەیار و ئامادە دەکا و هەر زوو بەڕێ دەکەوێ و چەند ڕۆژێکیش بەر لە هاتنی شازادەی خوالێخۆشبوو لە گەڕووس ئامادە دەبێ. حەزرەتی والا دەزانن کە بە ڕێخستنی ئەم سێ فەوجە بەو خێراییە کارێکی وا ئاسان نەبووە و کاتێکیش لەگەڵ شازادەی خوالێخۆشبوو لە گەڕووسەوە بەڕێدەکەون و لە خاکی هەوشاردا ئەو کێشەیە ڕوو دەدا و ئۆردووی دەوڵەتی دەکەوێتە دەس سەرۆکەکان، سەرەڕای ئەو شێواوی و پەرێشانییە، حیسامولولك ئۆردووی خۆی ڕێك و پێكتر و جوانتر لە هەموویان بەڕێدەخا و لە لەشکرگای قەرەقشلاق تێکەڵ بە ئۆردووی ناوەندی دەبێ. لەو ماوەیەی کە ئەرکەکانی خۆی لە مەرگەوەڕ بەڕێوە دەبرد، کە شوێنی نیشتەجێبوونی شێخ قادر بوو، گەورەترین خزمەتەکانی خۆی لەوێ کرد و لەگەڵ کەند و کۆسپی زۆر ڕووبەڕوو بوو، زۆر کەس ئەو ئەرکەی نەدەگرتە ئەستۆ. بەڵام

حیسامولمولك ئەو خزمەتەی بە دڵ قبووڵ کرد. لە جەنگەی سەرما و دژواریی و بەفری زۆر و نەبوونی خواردەمەنی و بە سەختییەکی زۆر، لە شنۆوە تێپەڕی و خۆی گەیاندە مەرگەوەڕ و ئەوەندە ڕۆژەی کە پێویست بوو لەوێ مایەوە. بوو بە فەرماندەی ورمێ. ئەو ماوەیەی لە ورمیش نیشتەجێ بوو، وەك چۆن فەوج و سوارەکانی خۆی بەوپەڕی ڕێکوپێکێ ڕادەگرێ، بە هەمان شێوە خەڵکی ورمێ لە ئاکاری جوانی خۆی ڕازی دەکا و لەم دواییانەدا لە ورمێ بە فەوجی سێ‌قۆڵی و سوارەی خۆی بۆ پشتیوانیی ئۆردووی سابڵاغ و پێکهێنانی ئۆردووی لاجان بوو بە فرماندەی شوێنە گرینگەکانی ئەم دەوروبەرە و نزیکەی هەزار سوارەی قەرەپەپاغ و مامشی پێ‌دەسپێردرێ. یەکەم ئەوەی بەوپەڕی ڕێکوپێکی و ئەوپەڕی شان وشکۆ لە ورمێ دەچن بۆ لاجان و دووهەم لەوێ ئۆردوویەکی زۆر ڕێکوپێك بە هەموو پێویستییەکانییەوە دادەمەزرێنێ و ڕێکوپێکی دەکا. ئەوە لە هەلومەرجێکدا بووە کە ئێلی قەرەپەپاغ و مامش لە هاتنی ئۆردووی دەوڵەت بۆ لاجان زۆر دەترسان و سەرەتا زۆربەیان بڵاوەیان کرد. بەڵام حیسامولمولك بە جۆرێك بۆ هێمنایەتی ئەوان و ڕێکوپێکی لەشکر هەوڵی دا، کە گشت عێلی مامش و قەرەپەپاغ بوونە دۆستی لەشکر و لەو پەڕی ئاسایشدا کار و کاسپی خۆیان دەکرد. حیسامولمولك لە هەموو کەسێ باشتر بۆ پاراستن و ئاگاداریی شوێنە گرینگەکانی ئەم ناوچەیە تێدەکۆشا. ئەوەی پێداویستی سەرۆکایەتی ئەو ئۆردووە و بارودۆخی پاراستن و ئاگاداریی بووە، بە جێی‌هێناوە، بە جۆرێك کە جەنابی وەزیری فەوائیدی گشتی بە ڕێکوپێکی و هەوڵ و تەقەللا و بەڕێوەبردنی ئەرکەکانیدا هەڵدەگوت و دەستخۆشانەیان بۆ دەنووسی.

لەم‌کاتانەدا کە ئەم نۆکەرە چکۆلەتان لە سابڵاخەوە چووم بۆ لاجان و ئۆردووی ئەوم لە نیزیکەوە بە چاوی خۆم بینی، بە بێ‌لاف و گەزاف عەرزتان دەکەم کە تا ئێستا سەرباز و سوارەی (پاش نۆ مانگ خزمەت) ئاوا تازە و پاك و خاوێن و ئۆردوویەکی بەم ڕادەیە ڕێکوپێك و خاوەن لێپرسراوگەلی ئاوا شایان و چەکی وا تازە و نوێم نەدیبوو و لە هەموو لایەکەوە جێگای پێدا هەڵگوتن و ئافەرینن. ئاشکراشە ئەمانە هەموو لە سایەسەری زەحمەت و لێوەشاوەیی و کارزانی حیسامولمولك -ەوەیە، کە جگە لە گەورەیی بنەماڵە و ڕەسەنایەتی وەجاخزادە بوونی بۆ نۆکەریی شاهەنشا، بەوپەڕی خۆی گەیشتووە و لە ڕیزی سەرکردە و سەرۆکەکانی سپادا هۆی شانازی لەشکری دەوڵەتە، هەرچەند من خۆم سەبارەت بە حیسامولمولك خۆی و دارودەستەکەی، دەرگای سۆز و خۆشەویستیم کردەوە؛ بەڵام پاداشی ئەم جۆرە خزمەت و ماندووبوونانە لەم سەفەرەی و بەجێهێنانی لێوەشاوەیی و کارزانیی ئەو، پێوەندی بە بەخشش و خەڵاتکردنی ڕەحمی شاهانە و سەرنجپێدانی تایبەتی حەزرەتی ئەشرەفی والایە، ڕۆحمان بە فیدای بێ.

امرکم الاشرف الوالا مطاع ١٢ی مانگی شعبان ١٢٩٨

دوو رۆژ دواتر ٣٠٠ سەرباز لە فەوجەکانی سێ قۆڵی، ٣٠ تۆپچی گەرووس لەگەڵ غولام حسەین خانی یاوەر، فەوجی مەنسووری بە سەرکردایەتی حیسامولمولك بۆ پاراستنی قەڵای لاجانی دانا و لەگەڵ وەزیری فەوائید ئۆردوویان بەرێخست و هاتن بۆ سابلاغ. سەرەڕای ترس و دڵەڕاوکەیەك کە خەڵکی شاری هەیانبوو، بەوپەری ڕێکوپێکی و میهرەبانییەوە بەرێکەوتن. دوو رۆژ مانەوە و پاش ئەو ئۆردوویان بەرێخست و لە ڕێگای میاندواو و سائینقەڵا و بیجارەوە هاتنەوە بۆ وڵات.

نۆکەری گیان لە سەر دەست: عەلی ئەکبەر سەرهەنگی فەوجی مەنسوور، کوڕی حیسامولمولك بۆ ئاگاداری هاوڕێیانی بارەگای موبارەکی ئەعلاحەزرەتی قدرقدرت همایونی رۆحم بە فیدای بێ، ئەم کتێبەی کە بە ناوی ناصریەوە نێودێر دەکرێ، لە رووی ئاگاداری و زانینەوە پێشکەش بە خاکی بەر پێی موبارەك دەکرێ...کتێبی (نصاری)یش بە زمانی فەرەنسە زەحمەتی کێشاوە، نووسیوێتی کە هەر بەم جۆرە بوو.ئەویش دەگاتە دەستی موبارەکی ئەعلاحەزرەت اقدس ظل‌اللهی.روحنا و روح‌العالمین فداه.

سەرنج:

بەو بۆنەیەوە کە بۆ یەکەم جارە ئەم سەرچاوە گرنگە دەکرێتە کوردی، بە چاکمان زانی سەروەرێ دەستخەتەکەش(بەڵگەنامەکەش) وەکو خۆی بلاو بکەینەوە.

افتتاح بسم الله تعالی ما حضر حق

روزنامه گذارش اتفاقیه فوق العاده که در آذربایجان در سنه ۱۲۹۸ ا
اتفاق افتاده از بدو شیخ عبیدالله حالات خود و جهت طغیان او و مشی حرکت
با و معاودت نموده و تحصیل اسلحه و وجه نقد یکراد نمود و وقایع حرکت او
از محال خود و رفتن حسام الملک مرکور و عزیزالله خان و از بخت بلند اعلیحضرت
اقدس شهریاری تمام شدن او و همراهان او و طوایفی که همراهی نموده بودند و با او
بوده الی آخر سنه ۱۲۹۸

فصل اول در زمان سلطنت شاهنشاه غازی محمد شاه مغفور

شیخ طه که شیخنا بود بر اکراد جلوه نموده خود را از سادات طباطبایی
بنظرها جلوه داده بود و ساکن در نهری که در سرحد دولت عثمانیه و خاک ممالک

و نام مذکور که بوکر است از محالات ارومی چهار فرسخ است بوسیله چند وجه خود را

بحضور مبارک شاهنشاهی جلوه داده بعضی قریه از دهات بوکر مذکور را تیول باو

مرحمت فرموده صرف معیشت و تکیه درویشی مانند سی سال به نمو اول محصول دهات

مذکور را ضبط نمود و قرب منزلتی در انظار اکراد و عقیدتی و شعور بهم رسانید تا بدرک واصل شد

بعد از وفات شیخ طاها شیخ عبیدالله حرامزاده پسر او بر تخته پوست درویشی نشست

عشایر و اکراد را فریفته عقیده خود نموده با که مابین دولتین بهیه روس و علیه عثمانی

نزاع و عدم اتفاق افتاد محض شنیدن خبر نزاع دولتین جمعیت کثیر از عشایر و طوایف

اکراد جمع آوری نموده اسباب و اسلحه جنگ نیز از دولت عثمانی باسم جهاد در سبیل

الله گرفته بمعاونت لشکر روس شتافت در نزدیکی حسن قلعه تلاقی فریقین مابین

عشایر و سالدات دولت بهیه روس که از آنجا بیکه اکراد جنگی بقاعده ندیده

و قواعد حرب را نفهمیده بودند تاب مقاومت قشون دولتی را نیاورده فرار

در ساعت مقاتله و منازعه فرار بر قرار ترجیح داده رو برگریز نهاده و راه بیابان

پیش گرفته اسباب و اسلحه که از دولت عثمانی برسم امانت گرفته بودند همراه بردند

در همین راه دو بایکه عیسوی مذهب و رعیت دولت عثمانی بودند تاخت و تاراج نموده

اهالی آنها را بقتل رسانیدند شیخ عبید چون قشون را شکسته و رشته را از هم گسسته دید

خود نیز با بعضی از تفارقات بازمانده بودند با صدیق نام پسر خویش فرار اختیار و بقصبهٔ وان

بادره[?] شیخ عبدالکریم که یکی از مشایخ اهل سنت رسانیدند متعاقباً خود و بابری[?]

احمد پاشای مشیر عسکر دولت عثمانی مدت ها استحکام و وقوع شکست عسکر دولت عثمانی

شیخ جسیم[?] از بیم مذهبی و تمکث خورد کی کوشیده دست تعدی بجانب اموال

و اثقال و آلات حرب قشون مذکور دراز نموده اسباب و اسلحه و قورخانه را

کلیه برداشته بجانب قونیه حرکت گسیل داشته روانه میکرد و در این مدت از

کثرت اسلحه و ازدیاد قورخانه و ازدحام اکراد بهر طرف دست تعدی دراز نموده

عوام کالانعام هم محض جلب منفعت و ریختن خون مسلمانان به دور او جمع گشته آن

با آن بابیه هرزه گوی و جسارت ریاست از پیشتر و از نمود خیالات فاسده بنا

ذکر داستان گریختن عبدالله خان زرزا از حبس نواب والا معین الدوله و دلالت کردن حاجی رحیم خان ارومیه را بجانب شیخ عبید و رفتن او بتوجه و حکومت اقبال الدوله

هنگام حکومت نواب والا معین الدوله در ارومی از آنجایی که عبدالله خان و برادرش

ابراهیم خان در سمت قصبه اشنویه دست تعدی بجانب رعیت باز نموده و پای

شرارت را از اندازه خارج دراز کرده نواب والا باشنویه با جمعی حرکت نموده

هر دو را که قبلاً فرار شده دستگیر و حبس فرموده بعضی حرکات ناشایست از

ملازمان نواب والا ایالت و کسان آنها ناشی شده خود آنها از حبس فرار کرده و حالا که

با شیخ عبید عداوت داشتند از بیم جان دیگر خارج چاره پناه باو برده اند

بیشتر اسباب جسارت شیخ گردید

محمد آقای روند ساکن دشت بیل که بعضی از املاک اقبال الدوله را اجاره نموده نیز

بعد از شنیدن این خبر شیخی بعد و جنس مشار الیه را برداشته پناه شیخ برد

خسروخان سرهنگ پسر اقبال الدوله جزو دسته سرباز مخصوص گرفتن محمد آقا بدشت

بیل روانه داشت شیخ نیز محض حمایت محمد آقا حسن بیگ برده سوار را با چهار

صد نفر تفنگچی مقابله فرستاد و تا قاسملو که اول خاک ارومیه است آنهارا تعاقب

نموده مراجعت کردند

فصل دویم عبدالله خان نزد شیخ عبیدی مانده قرب دسترس پیدا نموده

بنای دلالت مردم را بجانب شیخ گذارده و کاغذهای چند باطراف و جوانب

نوشت اظهار محبت شیخ را نمود و سایر مردم نمودن جمله کاغذی که بحجی زینخان از ارومیه نوشته

و از جانب شیخ او را متوجه دعوت کرد مشار الیه نیز با بعضی تعارفات بیجا

پیش شیخ روان گردید بعد از صحبت از توجه ابراز مطلبی نموده با حکومت اقبال

الدوله مرحمت فرمودند از آنجائیکه با مشار الیه خویش بود مطالب چندی از شیخ پیش

کشید اقبال الدوله که عقرب از الاقارب کالعقارب گول آن بدکیش را خورد

محمد آقا و عبدالله خان را بدستیاری مشار الیه با اردوی خواست عوض نشر آزار

انتها محبت و مهربانی نمود و ظلمی که از محمد آقا داشت گذشت کرد و بعد از گفتگوهای زیاد

قرار براین دادند که عبدالله خان پسر شیخ را با اردوی بیاورد حکومت مرکور را آسوده را

با و داده بعد از برقراری حکومت شیخزاده مرکور بیاورد اقبال الدوله نیز

به آنجا رفته هر دو در مرکور ملاقات نمایند و قراری در عمل خود بگذارند بعد از

رفتن عبدالله خان محمد آقای ماشر با سیصد نفر سوار وارد اردو گردید

و قرار براین شد که فردای آن روز وزراء در باغ عالی یک اجوان خلوت نمایند

با هم گفتگو نمایند فردا در باغ مذکور رفته محمد آقا نوشتجات شیخ را که بخواهد نوشته
بود به اقبال الدوله نمود و عرض کرد هرگاه بخواهید مرا در جزو شیخ قرار دهید
و حکومت مرگور و لاهیجان و قصبهٔ اشنویه را بعهدهٔ او واگذارید سبب خسارتها
خواهد شد زیرا که نظم اگر بیضهٔ زاغ ظلمت سرشت . نهی زیر طاوس باغ
بهشت . بهنگام آن بیضه پروردنش . ز انجیر جنت دهی ارزنش .
دهی آبش از چشمهٔ سلسبیل . در آن بیضه دم در دمد جبرئیل . شود عاقبت
بیضهٔ زاغ زاغ . برد رنج بیهوده طاوس باغ . اقبال الدوله
این مطلب را حمل بر غرض او [illegible] نموده چندی این گفتگو بطول انجامید
با شیخ قادر و عبدالله خان زرزا [illegible] که تا اقبال الدوله بدون تفکر
در مآل فی استقلال حکومت اشنویه و مرگور را که فی الحقیقه در خانهٔ [illegible] است
مفوض باو نمود و خود را بدست خویش دچار حیرت داد و در آنجا [illegible] ارومی [illegible]

انداخت حکومت لاهیجان نیز بحاجی رحیم خان تعلق گرفت محمد آقای ماشی چون از حکومت

مأیوس گردید فرار را از اردوی خارج شد اقبال الدوله و شیخ الاسلام و جمع کثیری

گران آمده بیچاره اعلان نمودند سر طاعت اگر پیش نگیری معرض غضبیه میان ما و شما

گر پیام خواهد بود پیام ما زبان حسام خواهد بود. محمد آقا چون نزدیک بساط و جلادی

بود حالت خود را با آقا شاهزاده عرضه داشت که شاید بواسطه مشارالیه التجا بکمال کاری

مبارک حضرت اقدس ارفع والا ولیعهد روحنا فداه برسد و چاره بدید خود نشنید

و در ضمن ناچار سر طاعت پیش گرفت که جان و مال خود را باین شیوه در امان دارد

این سبب بیشتر باعث قدرت شیخ عبید گردید که با لشکر اندک سرحدی از قراء را شکسته

خانه آنها را ویران نمود اصرار از عشایر اکراد که در بر طرف نمودند مشارالیه سرخود

سلطه به گرفتند بر مالدی نمود تا نمره محمد آقای مذکور العاقبت اقتدار

فصل بیستم چون در سال ئونت ئیل سنه ۱۲۹۲ هجری حکومت ساوجبلاغ با

حضرت اقدس ارفع والا ولیعهد کیوان‌مهد روحنا فداه نواب لطفعلی میرزا پسر مؤید الدوله
فرار کرده بود حمزه آقا رئیس طایفه منگور بود از بابت شرارت و هرزه‌گی‌ها فطری همیشه
از مأمورین دیوان عظام هراسان و از حکام قصبه ساوجبلاغ گریزان بود از آشنایی به نواب
لطفعلی میرزا پسر ملک قاسم میرزا سابقه و آشنایی قدیم داشت شاهزاده نیز مرد
درست قولی بود بعد از اطلاع این مطلب به لطفعلی میرزا تکلیف نموده بود به شما حمزه آقا را
از جانب من خاطرجمع نموده به شهر ساوجبلاغ بیاورید که هیچ صدمه آسیبی از جانب حکومت به او
نخواهد رسید بلکه او را در اداره جمع مالیات طایفه منگور سالمامی خود جمعیت نماید
لطفعلی میرزا قبول این قول را نموده حمزه آقا را به هزار زحمت از جانب حکومت آسوده
و مطمئن کرده مشارالیه محض اینکه از حکام زیاد صدمه خورده بود با جمعی از کسان خود
به ساوجبلاغ آمده هنگام ورود ما به قصبه اراده استقبال نموده با احترام وارد
و محل مسکن او را آقا شاهزاده در محل حکومت قرار داده محبت و مهربانی نمودند

مشارالیه فرمودند اما عزیز قاچاق که یکی از آقایان تکریتی بود و او نیز از بابت مال و
مالیات از زمان حکومت حاجی محمود خان فراری بود با حمزه آقا وارد شهر گردید آقا
شاهزاده بدون تأمل او را گرفته حبس فرمود و مطالبه مالیات کردند آقا در آقای امین
مطلب را به حمزه آقا رسانیده مشارالیه با آقا شاهزاده عریضه عرض نموده و توسط او را
نمود شاهزاده در جواب نوشته بودند مرا با عزیز کاری نیست مگر مطالبه مال دیوان
فرد حساب خود را با میرزا تقی بپردازد باقی مالیات را بدهد مرخص است آن
حرامزاده این جواب بر طبعش گران آمد خود با ده نفر از اقارب با اسلحه وارد
محل حکومت گردیده عزیز را با بدرقه نزد شاهزاده و به سوار رجوع نمود را
نفر سوار شده حساب او را رسیده باقی را دریافت کنند و او را به حمزه آقا بدهند
ولی در باطن به چند نفر تفنگچی‌ها میگویند قسمی باید نمائید که این حرامزاده جسور را
حبس نمائید تفنگچی‌ها بدون درنگ با ده نفر و شش نفر منزل حمزه آقا رفته

و زنجیری با خود بعد با و گفت حسب الامر نواب والا زنجیر را بوسیده و بگردن خود بگذارد

مشار الیه چون از بیم گرفتاری احتیاط خود را داشت فارب و لسکه کمان داشت بخنجر

حمله نمود جانب حکومت نمودند لطفعلی نام فراشباشی نیز دست بقمه نموده زخم جزئی

بحمزه آقا میرزا چون کسان حکومت جنگجو زیاد او را دیدند از بیم جان فرار نموده مشار الیه

خود را بسوی مدرسه قلعه رسانیده و بسربازان قرادولان تیغ از رقش او می‌شود با خنجر خود چون از

منزل مقتول نموده میان قرادولان و حمزه آقا آتش جنگ در گرفته احمد آقای برادر زاده

مشار الیه نیز اعتنا به گلوله از بیرون اشاره از اطراف جواب اگر ادخیم گشته بمیال

قتل و غارت اجزاء حکومتی نشسته علمای بلد بعد از شنیدن این خبر خود را بودی

رسانیده از این حرکت ناشایسته او را منع می‌نمایند که این کار فی المآل باعث

قتل و غارت این قصبه خواهد شد او نیز قبول ایشان نموده و حال اینکه سابقا

با شیخ عبید عداوت داشته سر طاعت با و فرود نمی‌آورد و عابان از بیم مال

کار خود و بیجاب نموده مفصله مراجعات درویش و بیان وقایع خوشنیر را ضمیمه

این مطلب مزید اقتدار و جسارت شیخ گردید

فصل چهارم چون شیخ عبید حمزه آقا را مطیع و جمیع عشایر را

حاضر فرمان دید حکام چند باطراف و جوانب گماشت که الکان مخصوص

رئیس منگور و زرزا و هرکی و درونه و بناری و بیران و زرود و شکاک

و دشتی و مامش و اهالی قصبه اشنویه و لاهیجان و مرگور و ترگور روانه نمود

بفاصلهٔ مدت قلیل لشکر کثیر از عشایر و طوایف جمع نموده شیخ قادر پسر خود را

ولایت عهد سپرده و حمزه آقا را سپهسالاری قشون داده بسمت آذربایجان

روانه داشت از آنجا که حمزه آقا از حکومت قصبه ساوجبلاغ رنجیده بود

و دلی از قتل برادرزاده خوشنیر رشید داشت اول قشون را بسمت ساوجبلاغ

حرکت داد و بعد از اشتهار این خبر آقا شاهزاده حکمران ساوجبلاغ

کیفیت را که کارگذاران آذربایجان اظهار نموده استدعای قشون و استعداد نموده

پیشکاران آن مملکت شرش اکراد را باین پایه گمان نکرده محمد صادق خان [illegible]

و محمد حسین خان بختیار را با نفر سوار رحیم خان سرکرده خلج بیاتی با یکصد نفر سواره

مأمور ساوجبلاغ فرمودند غافل از اینکه قشون اکراد در چه پایه و شرارت ایشان

بچه اندازه است تا چون شیخ قادر و حمزه آقا از دو جهه حرکت کردند

اول محض آمدن قشون و تهیه راه بقصبه اشنویه وارد گردیده سه روز در آنجا

زیست نمود قبل از آنکه شیخ بقصبه اشنویه وارد گردد محمد آقای مامش

سلیمان آقا برادرزاده خود را بمهری روانه داشت که هرگاه شیخ عبیدالله عزیمت از

حمزه آقا نماید خبر دهد او نیز مستعجلا خبر داد که شیخ باطراف و جوانب نوشته

و در تهیه جمع آوری قشون است محمد آقا فوراً بساوجبلاغ آمده تفصیل را [illegible]

خان حاکم قراپاپاق حالی نمود ابراهیم آقا را با عبدالله خان روانه ساوجبلاغ

دهشت آنها نیز بعد از ورود تفصیل را عرض کرده آقا شاهزاده جواب داد شما بروید
در تهیه جمع آوری قشون باشید من نیز با جمعیت لشکری از عقب خواهم رسید تا بنا باز
از مرکور ورود شیخ فادر را خبر آوردند محمد آقا با موکی خان پسر اسکندر خان
سی نب سا و چیلاغ شتافته و بیان واقعه را عرضه داشتند آقا شاهزاده
آقایان لشکر را حاضر نموده امداد ایشان خواسته روانه شود دارد هر یک حرفی
زدند و عذری آوردند ناچار سلیم خان چهار ده داوطلب گردیده محمد صادق خان
در رحیم خان چیتسانی متابعت او را نموده با محمد آقا و موکی خان روانه داشته
اینها با جمعیت قبیله ارشانش و قراپاپاق و غیره تا دربند سلدوز و قشون شیخ رسیده روز
در آنجا توقف نموده شیخ وارد اشنویه گردید و امدادی از جانب ساوجبلاغ
وارد شد رسید در بین حین خبر رسید که شیخ عزم را جزم نموده ابتدا طایفه
قراپاپاق را قتل و غارت نماید اینها محض شنیدن این خبر متوحش گشته

محمد آقای سرتیپ را روانهٔ اشنویه کردند و خود بجانب سلدوز شتافته سلیمان خان در

حوالی آنها را از بارزه تمکین نمودند او نیز تا جایی به شهادت مرحمت ساوجبلاغ نمود

اما شیخ از قصبهٔ اشنویه بجانب سلدوز حرکت کردند اهالی سلدوز و قراپاپاق

که عبارت از جلال خان حاکم و سوکمان نایب اجودان و حسنعلی خان سرهنگ و

خان کیشی خان و ابراهیم آقا و عباس آقا باشد از استماع آمدن شیخ ناگاه

وحشت نموده بدون اندیشه و خیال دیدند از عهدهٔ جنگ بر نخواهند آمد جمیع

سواره و پیاده باستقبال رفته جان و مال خود را از شر شیخ حفظ نموده بعد از

صد خروار گندم و پنجاه خروار جو باسم سورسات قشون شیخ داده اند و بحکم

شیخ همه جا به دهات سلدوز آزار و اذیت رسانده از آنجا بسمت ساوجبلاغ

حرکت کردند قراپاپاقها خواهش کردند چون سوارهٔ ما مأمور خراسانست

باید ما را از آمدن ساوجبلاغ معاف دارید شیخ هم آنها را مرخص نموده قرار دادند

دادند سیورسات جهت قشون تهیه دیده روانه ورزند اما چون آقایان هرزه آمدند

شیخ قادر را به سلدوز ورود نموده‌است اهل سلدوز در آمدند اهالی شهر و طایفه گورک بیرانی با

شیخ یکدل شده علاجی جز فرار نیافته آقا با اتفاق محمد صادق خان و حسینقلی خان و حسین

از سر و چیلاغ سی‌ای سرباز میان دو آتش افتاده شب را در میان نوآب باید صبح از سی

مرخص شدند از آن طرف شیخ قادر و حمزه آقا با طایفه منگور و عبدالله خان و

ابراهیم خان زرزا و آقا با طایفه هرکی محمد آقا باشیل روند شیخ جهانگیر با

طایفه شیخ بازی‌ها مند آقای پیران قره نی آقا باشیل زودی ابراهیم آقا پسر علی

با سواره سکاک درویش آقا نعمان آقای هرکی آقا ابدال بیک با طایفه دشتی

و طاهر آقا با اهالی صوفی برادر رستم محمد آقای سکاک گورخانه مرگور

عثمان آقای گورک محمد آقا باشیل مشش و اردو سا و چیلاغ کرده اهالی شهر

وآقایان کردی و علمای اهل سنت از شیخ قادر استقبال نموده سه روز در قصبه

حسن بابا خان پسر محمد رضا خان را حکمران ساوجبلاغ نموده روی بجانب میان دو آب نهاد

لشکر را از راه لی شهر و آقایان مکری همراهی با شیخ نموده میان دو آب شتافتند اعیان شافعی

آنها از این قرار است میرزا عبدالوهاب قاضی میرزا قادر قاضی میرزا قاسم قاضی

شیخ حسین امام جمعه شیخ الاسلام بایزید آقای لقف مدرس رسول آقا

اسعد آقا عزیز آقا رحمن آقا محمد آقا ابراهیم آقا رشید آقا کلائی آقا

برادران ابراهیم آقا رضاقلی میرزا پسر ملک قاسم میرزا عبدالله آقا پسر محمود آقا

خضر آقا پسران محمد کریم بیک فتح الله خان پسر مظفر الدوله سایر پسران

محمد خان امین آقا پسر قادر آقا سلیم بیک پسران فیض الله بیک عزیز

قاسم حسن آقا اولاد معروف آقا سایر علما و مشایخ اهل سنت

از قصبه بقریه حاجی حسن که نزدیکی میان دو آب است منزل را قرار داده

در آن قریه پنج هزار کس از سواره و پیاده سان دیدند

فصل پنجم ذکر آمدن علی خان حکمران مراغه بیاری اهالی میان دو آب و قتل و غارت میان دو آب

بعد از انتشار ورود شیخ قادر بقصبه ساوجبلاغ و اطاعت اهالی آنجا و جبال
آمدن بسمت میان دو آب علی خان حکمران مراغه باتفاق محمد صادق خان سرکرده
سواره مقدم و محمد حسین خان بختیاری و محمد صادق خان آجودان باشی حضرت ولیعهد
و حاجی رضاقلی خان اصفهانی و رحیم خان سرکرده سواره چلبیانلو با یک عراده توپ
از مراغه حرکت نموده در عرض راه بسلیم خان چهاردولی ملحق گردیده متفقاً
بجانب میان دو آب شتافته سه ساعت بغروب مانده وارد شده
توپ را در بیرون شهر مقابل دشمن در باغستان برقرار نموده منزل را در عمارت
احمد خان که محل نشیمن حکومت است مشخص و شب را تا صبح در تدبیر کار آن
به تدبیرها بودند

دویست نفر از سوارهٔ بلباس را بر شیخ قادر بسر کرده که نوری بیک خانلوی شان را به
تاخت بجانب میان دو آب آورده از آن سمت علی خان با سایر یارانش چون شیران
جنگی بمیدان شتافتند. چه شیران آنجا برآشوفتند. سر و دستها اندر آن کوفتند.
میان سواران بحث و جدل. بسی تیر گردید رد و بدل. آخر الامر خانلوی
شیخ قادر بضرب گلوله سلیم خان بجهنم واصل و سوارهٔ بلباس شکست خورده
رو بر فرار نهادند چون شیخ قادر خبر شکست سوارهٔ بلباس و قتل خانلوی
خویش را شنید مانند خوک تیر خورده و مار زخم رسیده بر خود پیچیده حکم قتل و غارت
میان دو آب را بآن قشون غیر ظفر نمون داد اول کسیکه باین کار ناصواب
اقدام نمود صبیه آقای حرامزاده بود حال آنکه از حضرت قدس والا ولیعهد کیوان مهد
روحنا فداه الا مرحمتها دیده و نعمتها برده چشم از نمکخوارگی پوشیده با یکصد نفر
سواره و سیصد نفر پیاده رو بجانب میان دو آب نهاد و سایر اکراد با حمزه آقا

و دیگران جنگی در بدر رو بقصبه موعلا خان و سایرین از جنگ وامانده بجز فرار

چاره ندیدند تا جای توپ را گذارده فرار کردند اهالی قصبه هر کس قوت حرکت و قدرتی

داشت فرار نمود باقی دیگر در جنگ عمده ... گرفتار آمدند. نظم. شد آن روز از بس زن و مرد و آب

براهی میان ره آب نا شد تب. ز بس سینه از نیزه گشت ریش. شده مادری فکر

فرزند خویش. ز بس کشته هر سوی افکنده بود. پدر از پسر مهر برکنده بود.

ز هر سوی خون آنچنان شد روان. که شد چشم خورشید از خون نهان.

ز آشوب آن قوم بیدادگر. نشناخت کس سر ز پا پا ز سر. یکی را بکف خنجر

آب رنگ. یکی شسته از خون رخ از جان جنگ. زنان پر ز غوغا و شور و

جوش. ز هر گوشه برخاسته صد خروش. که چشم جهان بر حالت آن

بیچارگان گریان و مریخ خونخوار از بر حصار آن در جهان خاطر پریشان گردید زنانی

که بدبیرقه عصمتشان باد صبا به سواری گذار نبودی معجر عصمت از سرشان

بنو دنبلی دو دختر نیز ماه رو که در مهد ناز پرورش یافته بودند اسیر کردند چنان
علم ظلم افراشته و آتش جور افروخته بجای شیرخوار و خورد سال را با پیران
سالخورده با آتش جفا سوختند • چنان ظلم افراخت آنجا علم • که عاجز بتحریرش آمد قلم •
الغرض بعد از سه شبانه روز که لاینقطع مشغول قتل و غارت بودند واحدی از اهل میان
دوآب دیگر در قصبه باقی نماند یا فرار اختیار نمود یا کشته و اسیر گردید شیخ قادر مراد
کاغذی بجانب پدر نگاشت که از برکت آل طه و اقبال حضرت شیخ از ورود در حرکت
از نوچه تا حال هر مکان لشکر وارد گردید بکسی سر حرفی از فرمان نگذشت مگر اهل میاندوآب
که پای ادب را از حد گذارده و سرکشی نمودند هستی وجود همگی را چون خاک بر باد
داده و خانه آنها را ویران نمودیم حمزه آقا و سایر روسا نیز بدین قسم نوشته معجلاً
بجانب شیخ روانه داشتند •

فصل ششم اما بعد از قتل میاندوآب حمزه آقا و بعضی از روسای کرد

و عشایر بنا بر خلاف و خیانت خود از غضب حضرت ظل اللهی روح العالمین فداه اندیشه

ناک گردیده که این شرارت را به تعویق نشانده و از عهده این جسارت صاحب برنیامده

پس بهتر اینکه طایفه قراپاپاق را نیز در این شرارت شریک خود قرار دهیم

که ماده این هرزگی و خلاف هر قدر بیشتر بهتر است که جزء ضعیف را ماده قوی

از پای درآرد لهذا مستقیما بمنزل شیخ قادر شتافتند و بیان کردند که طایفه قراپاپاق را

دل با شیخ پاک نیست و از این کار اندیشناکیم در این مطلب مبادا اسب پراکنده که

قشون کهنه پس بهتر اینکه جمعیت آنها را احضار نمایند تا خیال خلاف نورزند

شیخ قادر از رای آنها پسندش افتاده حکمی بکلانتران و حسنعلی خان سرهنگ

و یوزباشیان نگاشت که حکما باید سواره خود را بردارید و تحقیق تقصیر ناکرده

اگر تعلل نمایید یقین طعمه تیغ خواهید شد هنگام رسیدن کاغذ شیخ قادر از

جانب اقبال الدوله خبر رسیده فوج خوی با سیف الله خان وارد ارومی شده و فوج افشار هم

ن عزیمت دل قوی دارید که امداد خواهیم رسید جلال خان فوراً محمد آقای باش
این تفصیل را اعلان داده بمحض شنیدن این خبر مشارالیه هم بهانه از شیخ قادر
شخص حاصل نموده رو بجانب سلدوز شتافت تا قشون اکراد بمحض رسانیدن
عادت چپاول را بجانه خود از سر شیخ باشیده او نیز تا میاندوآب ساوجبلاغ
نمود از آنجا که آن روباه صفتان از قتل رعایای بیچاره و زنان بیوه سیر نگر
گردیده و یغمائی هم بچنگ آورده باز بدور شیخ جمع گشته و قصد سلدوز را
نمودند اما اهل سلدوز از نرسیدن امداد و رسیدن این خبر متوحش گشته جلال خان را
با صد و پنجاه نفر سوار روانهٔ ساوجبلاغ داشته شد محمد آقا نیز ناچار به متابعت نمود
از آنجا شیخ با پنجاه هزار لشکر رو بجانب مراغه و بناب نهاد اما هنوز شیخ از
ساوجبلاغ حرکت نکرده بود که طایفهٔ بیران زود تعلقهٔ لاهیجان نهصد نفر مأمور
و توپچی یاغلو آنجا را گرفته و توپها را شکسته بجا افکندند و سربازان را از نزد شیخ

آوردند بار محمد آقای ماش محض نگهداره کردند بعد از آنکه توسط کرده بیج

از خون آنها درگذشته مرخص نمودند آنها نیز بجانب ارومی شتافتند و تفنگ

و اسباب آنها را بردند

فصل هفتم در ذکر داستان اطلاع یافتن کارگذاران حضرت

اقدس اسعد ارفع والا ولیعهد کیوان مهد روحنا فداه از

شرارت اکراد و فرستادن قشون ظفر نمون از تبریز

بمدافعه آنها و اخبار بدار الخلافه طهران و حرکت قشون عراقی

بسرداری نواب اشرف والا حشمة الدوله

بعد از مستحضر شدن کارگذاران حضرت اقدس ارفع والا ولیعهد روحنا فداه

از ورود شیخ ملعون بقصبه سا وجبلاغ و همراهی کردن طوایف قراپاپاق

و کرد و فرار کردن نواب والا آقا شاهزاده چنین مصلحت دیدند که یکنفر مرد

خانی کامل و کافی بحکومت آنجا مأمور و باید شاید باستمالت عشایر و طوایف اکراد
اطمینان داده از خیالات فاسد باز داشته کار بمقاتله و منازعه نکشد
از آنجا که صدرالدوله که بمنصب ایشیک آقاسی باشیگری حضرت والا سمت امتیاز
و در فن ریاست کامل و بمردم داری و حکومت عامل لهذا مأمور فرمودند با سواره
جمعی طهماسب قلی خان یوزباشی عازم گردید اما بعد از شنیدن کیفیت میان
و اهالی مراغه و بناب متوحش گردیده عریضه نگاری حضرت والا عرض نموده
و بیان وقعه را عرضه داشتند و امداد خواستند بامر حضرت والا روحنا فداه
منوچهر اسحق خان آقا خان سرتیپ فوج و منوچهر بحضرت العلیه لطفعلی خان سرهنگ
با چهار صد نفر سرباز از فوج چهارم و یک فوج امیریه با چهار عراده توپ روز جمعه ۲۵
شهر شوال المکرم از تبریز حرکت کردند فردای آن روز پنجشنبه ۲۶ باشد
محمد خان سرتیپ مهندس را از جهة مهندسی مأمور و روانه داشتند در سراغ

که در کنار رشابی واقع است آقاخان سرتیپ بجای صیدرالله ولد لطفعلی میشوند متفقاً و از

بناب گردیده و اطراف قصبه را سنگر بسته در هر دربند توپ و سرباز گذارده

مشغول حفظ و حراست شدند بعد از رسیدن این خبر بدار الخلافه طهران از دربار همایون

اعلیحضرت قدر قدرت شهریاری روحی و روح العالمین فداه امر و مقرر گردید که امیر الامراء

العظام مصطفی قلیخان اعتماد السلطنه رئیس قشون آذربایجان بحکمرانی کلیه آن حدود حرکت

نماید مشارالیه نیز با فوج بهادران بیاوری سید محمدخان و فوج دوم خاصه بسرهنگی

مقرب الحضرت العلیه حاجی علیخان پسر حاجی حسام الدوله و سه عراده توپ و قورخانه

وارد قصبه بناب شدند شب در آنجا توقف نموده صبح محمدخان سرهنگ جهت [illegible] را از آنجا

قصبه محض تعیین مکان اردو فرستاده مشارالیه بعد از تعیین مکان اعلان نموده افواج و توپخانه

با تمام قصبه حرکت دادند خود اعتماد السلطنه در مرکز اردو که محاذی دهنه اکراد و مقابل سید الله

جنگ مهیا و قرار گرفت مقدمه اردو را مقرب الخاقان آقاخان سرتیپ محول داشت کلیه قشون

که در جنگ حاضر بوده اسامی رؤسای آنها از این قرار است امیرالامراء العظام غیاث السلطنه

عمدة الامراء العظام حاجی صدرالدوله مقرب الخاقان آقاخان سرتیپ با چهارصد نفر از

فوج چهارم تبریز حاجی علی خان سرهنگ با فوج دویم خاصه سید محمد خان یاور فوج بهادران

لطفعلی خان سرهنگ با فوج امیریه توپچیان سرتیپ میرزا محمد خان سرهنگ مهندس

قشون سواره نیز از این قرار است   محمد حسین خان بختیاری با بیست و پنج نفر

طهماسب قلی خان یوزباشی با پنجاه نفر   رحیم خان چلبیانلو با چهل نفر   ابراهیم آقای قرمه

با بیست نفر همه سوار بالنسبه و بستانهایشان توپ و قورخانه را در محل خود جای

داده آماده جنگ و منتظر رسیدن دشمن گردیدند بعد از رسیدن خبر

خروج شیخ عبید بعد از انتشار خبر به طهران از دربار معدلت مدار حضرت ظل اللهی روحی

و روح العالمین فداه امر و مقرر گردیده حضرت شهریار فلک رفعت امجد والا کامران میرزا

نایب السلطنه امیرکبیر لشکری خوش سواری به آذربایجان روانه دارد تا حسب حکم جهان مطاع سردار ارد

برباد دهند لهذا نواب اشرف امجد والا حمزه میرزای حشمة الدوله را سردار قشون قرار داده فوج آذربایجانی سپرده به محمد قلیخان حسام الدوله بود از دارالخلافه حرکت نمودند چون نواب والا سه روز مخصوص تهیهٔ تدارک راه در میدان اسب جالیز با توپخانه و فوج شش سر و زنبوریان اول توقف فرمودند روز جمعه نهم شهر ذیقعده از اسب جالیز نیز به قریه کن که از دهات دارالخلافه است منزل نمودند صبح را در کمال نظم از قریه مذکور حرکت فرموده افواج آذربایجانی هم پیش از نواب والا حرکت کرده بودند مخصوص رسیدن اردو در قریه کرج توقف داشتند لهذا منزل آن روز را بقریه کرج قرار داده افواج ملحق بیکدیگر شدند از آنجا دیگر توقفی در بین راه ننموده و تازه روی نداده روز چهاردهم شهر فوق وارد قزوین گشتند افواج و سواره و اهل قزوین با نصر الملک که بجهة جمع آوری قشون مأمور بود باستقبال آمده نواب والا در کمال استقلال هزار جریب را محل اردو قرار دادند یک روز مخصوص جمع آمدن افواج قزوین و استراحت قشون پیاده استقامت نمودند در شانزدهم

فرمان حرکت از مصدر صادر گردیده اما ایل اردو فوج جنب موج دریا بحرکت درآمدند جز
اینکه در قوطلی آباد یکروز محض استراحت سرباز توقف کردند تا زه رنج نداده روز
بیست و چهارم بقصبه بیجار که حاکم نشین ولایت گروس است وارد و در کنار قصبه
رحل اقامت انداخته حسام الملک که از دارالخلافه بیجار برای حرکت چهار فوج همدان
چهار روز قبل از حرکت نواب والا مأمور فرمودند شار الیه میرزا علی اکبر خان سرهنگ
فوج منصور را محض فرستادن چادر و دیگ و سایر ملزومات در دارالخلافه گذارده
خود به بیجار عازم گردیده بهمه جا با کمال سرعت با لین و بستر همراهت را زن خانه را
خیمه و خرگاه گستر سبزه خضرا قرار داده هشت روز بعد از رسیدن به همدان فوج ششم و منصور
و مخبر الملک و یکصد نفر سوار را و طلب در قریه قهرود من محال همدان که یکمنزلی بیجار است
حاضر نموده علی اکبر خان سرهنگ نیز خود را با بعضی تهیه و تدارکات در قریه مزبوره
با فوج ملحق نموده حسام الملک دیگر حفظ رسیدن بقیه ملزومات را ننموده بیدرنگ

بجانب محل مأموریت حرکت نموده روز قبل از ورود نواب اشرف والا حشمة الدوله

وارد بیجار گردیده مراتب را تلگرافاً بعرض حضور حضرت اقدس ارفع والا نایب السلطنه

امیرکبیر رسانیده جواب متضمن بالطاف ملوکانه و حکم توقف تا ورود داروی مرحوم حشمة الدوله

فرموده هنگام ورود نواب والا هر سه فوج و سواره با حسام الملک و سایر صاحب منصبان

محض استقبال با نظام از محل اردو بیرون آمده تشریفات بعمل آمد سه روز

در قصبه بیجار توقف فرمودند نقاهتی در بیجار بوجود نواب اشرف والا عارض

گردید که تفصیل او من بعد ذکر خواهد شد

فصل هشتم

داستان پناه آوردن کلائی آقا پسر معروف آقا باردوی

ظفر نمون اعتماد السلطنه

چون اعتماد السلطنه وارد بانه شد بعد از اتمام سنگر و بستن

منظور قشون تسخیر گردیده و عبدالله بیک از اکراد و چندی منسوب اعتماد السلطنه شدن

خدمتگذاری بود روانه میان رود آب نموده کاغذهای چند به روءسای بکری و قراپاپاق

نگاشته که اندیشه از غضب حضرت ظل اللهی دارید و خود را از بیم در روباه بازی

شیخ گرفتار چنگال شیر و طعمه شمشیر نخواهید البته هر کس با زنجیر پناه آورد عفو

ملوکانه شامل حال او خواهد بود که عفو این درگاه بیشتر از جرم ماست ع نکته سربسته

ندانی خموش · بعد از رسیدن عبدالله بیک و رسانیدن نوشتجات را

بابا لکری و قراپاپاق اسمعیل آقا که یکی از روءسای قراپاپاق است اطاعت

امر نموده با چند نفر از کسان خود به نایب آمدند عمادالسلطنه نیز درباره آنها

محبت و مهربانی نموده خلعتی شایسته بمشارالیه مرحمت میفرمایند و ثانیاً او را

داده که شاید سایرین را بمحبت و مهربانی امیدوار دارد و همراه بیاورد

تا صبح چهارشنبه چهاردهم شهر ذیقعده الحرام سواری از اکراد وارد و اظهار

داشت که پنجاه آقای بکری از سخط و غضب حضرت ظل اللهی اندیشه نموده دیجا سارید

پیشه خود کرده اکنون پناه بقشون ظفرنمون آورده مستدعی عفو از دربار معدلت مدار

حضرت همایون اعلی و اطمینان از این قشون دارد اعتماد السلطنه بعد از شنیدن

این خبر حاجی رضا قلیخان صفی‌نشین را مأمور فرمودند تا از اردوی ظفرنمون خارج گردیده

اطمینان عفو بمشارالیه داده و ملازمت اردوی کیوان شکوهش نماید حاجی رضا قلیخان

نیز بعد رنگ شتافته تأمین و اظهار عفو دولت را نماید چون کلائی آقا اطمینان حاصل نمود

بمشارالیه وارد اردو گردیده عرض میکند این است شیخ قادر و حمزه آقا با جمعیت

کثیری از عشایر و طوایف میرسند که عدد قشون آنها در وهم نگنجد و در قیاس بیشتر

از هر چه تصور کنی افزون است اعتماد السلطنه و سایر رؤسا بعد از شنیدن این خبر تنگ

دستگیر خود حاضر و برقرار شدند و آماده جنگ گردیدند نظم

همه قد مردی برافراشتند • همه آلت جنگ برداشتند • که ناگاه از دشمن

پهن دشت • چه کوه گران در عیان گشت • چو سیاره خیشان ز هر سو فرق

همه سرخ و زرد و کبود و بنفش ۔ ز سینه به چهره سپه روبرو. از آن این
از این آن بصد گفتگو ۔ یلان جنگ افکن شیردل ۔ ز خون عدو خاک را کرده گل
ز آواز توپ اندر آن دشت کین ۔ تو گفتی بدرید سطح زمین ۔ ز گرد از هر سو
چنان گشته بود که گفتی زمین سر بسر رشته بود ۔ بس گروهی که پیاشند
بسر بار بس سر که پاشند ۔ خود اعتماد السلطنه با آن حالت پیری چنان زیست
در جنگ نمود و استقامت در جدال فرمود که جوانان از میان آن پیر گردند
بلی ع چه یکدست رو به چه یک شیر پیر ۔ الغرض تا سه روز ابر بلا خیمه زد
و باران گلوله چون تگرگ بعضی بارید گرفت چشم جهانیان خیره گردید بعد از در گرفتن
آتش جنگ و جدال بعضی از اکراد و روسیان قصبه نبات بنهادند خانه‌ها یکه در جنب
سنگر واقع گردیده بود ویران و یکسان آنها را بعد سپرستاندند هنگام وقوع این
مطلب بحکم اعتماد السلطنه چند تیر توپ از سنگر مخبر قصبه بجانب آنها انداختند

جناب حاجی میرزا علی قاضی نایب تبریز با اهالی شهر بهجوم آور گردیده از قصبه آنها را اخراج
نمایند بعد از سه شبانروز و محاصره و مذاکره چون خبر آمدن قشون عراق را شنیده
وزیر عماد السلطنه را دیدند ناچار فرار اختیار کردند بلی بجنگ نیامدند
در بر شیر . دلیری نیاید ز روباه پیر . چند روز بعد جناب حسنعلی خان
وزیر فواید که از گروس داوطلبان عازم آنسمت بود با فوج گروس و سوارهٔ دودان
گه در آنجا با صد نفر سوار در خاک صاین قلعه ملحق باردوی وزیر شده بود وارد
گردیده از آنجا بعد از چهارده روز بجانب قراقشلاق حرکت کردند در این وقت
شیخ [؟] در ساوجبلاغ بود چون حرکت عماد السلطنه را بچلیک شنید و آمدن
قشون عراق را هم دیگر تاب نیاورده خیال فرار بسمت اشنویه گذارد اهالی
ساوجبلاغ از خیال او آگاهی یافته بمنزل ایشان ریخته غارت نمودند در تقصیر ثابت
نمودند خائن فهمیدا که دیگر حال خیال فرار داری اقدام براین امر نداریم تا باید تمکین

جنگ نمائی یا سر اطاعت پیش گیرید اگر پای عفو و غضب حضرت ظل اللهی در میان
آید شاید چاره کنند شیخ قادر با جار جواب داد که مرا هنوز وهمی نرسیده و خیال فرار
تمام محض تهیه آذوقه و استعداد بدین مکان آمده شما را گمان فرار در حق ما نباید برد
کار از مردان جنگ بر نیاید که بزرگان ما النار و لا العار در بستر مرگ گفته اند
آنها نیز با تحریف فهم عوام فریب پخته گشته متفرق گردیدند شیخ و قادر
غنیمت شمرده شبانه رو بجانب آشنویه فرار نمود از طرف اعتماد السلطنه
چون وارد محال چلیک گردیده دو روز در کنار جغتو ماندند از آنجا نقره قشلاق
که سه فرسنگی ساوجبلاغ است حرکت نموده محض شنیدن فرار شیخ قادر سواره
شاهسون و چلیپانی با جمعیت قراپاپاق تعاقب شیخ روانه و دشت سواران
تاخت آورده تا باشنویه رسیدند بعد از جنگ سختی و قریب بیست نفر از
جمعیت قراپاپاق مقتول و مجروح گردید شیخ قادر از کوه بالای قصبه بیکا

مرکور فرار که اینها نیز قصد را قتل و غارت نموده معاودت بقور قشلاق

کردند تا هنگام تشریف فرمائی حضرت اجل اکرم سپهسالار اعظم و قشون

عراق که ذکر او بعد خواهد شد

فصل پنجم ذکر رسیدن خبر قتل میان دو آب بابا مقلی خان اقبال الدوله در رفتن شیخ عبید بارودسی

چون خبر گرفتن ساوجبلاغ باقبال الدوله حکمران شهر ارومی رسیده آه سرد از

دل پر درد برکشید موی بدنش مانند سنان از غضب سر از پیراهن بدر کرد

بدون درنگ با فوج هشتم و ششم بسر کردگی خسرو خان و خان بابا خان و محمد

رضا خان سرتیپ توپخانه مبارکه و ده عراده توپ در نیم فرسنگی شهر ارومی رود

شیخعلی خان سرتیپ نیز با فوج خوی بچهرو زنبعه وارد و ملحق باردوی مشارالیه

گردید بعد از ده روز زیست در اردو خبر قتل میان دو آب منتشر باردو می شد

اقبال الدوله بعد از شنیدن این خبر وحشت اثر عزم را به این مطلب جزم نمود که با توپخانه

و افواج به جانب میان دوآب حرکت نماید بعد از چند نفر از آقایان عظام و رؤسای

شهر را بیرون خواسته بیان و قصد را نمودند و اطمینان از نگاهداری شهر

خواستند آقایان عظام که عبارت از جناب مستطاب آقا میرزا حسین مجتهد و جناب

آقا سید آقای [illegible] و آقا میرزا محمد حسین ناظم العلماء و حاجی میرزا محسن لشکرنویس

و صحیفه یکی از رؤسای شهر است با شفیع خان پسر جهانگیرخان بیگلربیگی و عبد

الحمید خان پسر مرحوم حاجی میرزا عبدالله کلانتر فردای آن روز را که روز یکشنبه ۲۷

شهر ذیقعده الحرام باشد قریب ده هزار نفر سواره و پیاده در بیرون شهر حاضر

نموده و اطمینان نگاهداری شهر را امشب را الیه دادند اما از آنطرف چون خبر لاسیها

و سلطه ذوروسا و جلاع و قتل میان دوآب به شیخ عبید رسید محض اینکه تدبیری نماید و حیله

اندیشه که اقبال الدوله را از شهر خارج نماید و خود بدون جنگ وارد شهر گشته

محمدامین نامی را رئیس اردو قرار داده با جمعیت کثیری از ایل شکاک و غیره بقلعه سمیتقو آقا
که در دو فرسنگی ارومی است روانه مینماید یکساعت از شب گذشته این خبر باقبال
الدوله میرسد مشار الیه ناچار رفتن بسمت میان آب را موقوف داشته
بجانب قلعه سمیتقو آقا حرکت مینماید و شیخ خان سرتیپ را با فوج خوی مخصوص
احتیاط در چمن جاتون خان که در نزدیکی شهر است میگذارد بعد از رسیدن بقلعه مذکور
و مقابله با جمعیت شیخ محمدامین چهار روز اتصالاً بمقاتله و منازعه مشغول بودند
چون خبر رسید با جمعیت اکراد بشیخ خان رسید معجلاً از شهر خارج گردیده خود را
ملحق بآن اردو مینماید اما شیخ عبید چون حرکت اردو را شنیده با جمعیتی از عشایر
و طوایف بهمراهی بعضی از رؤسای آنها از شهر ارت   تیمر آقای شکاک
رشید خان بیگ نوچه   عبدال بیگ نوچه   ابراهیم خان   قادر بیگ
امین بیگ   سعید بیگ   صمد خان   وهاب خان   عزیز بیگ

از اهالی دشتی عبدالصمد بیک بناری سعید آقای هرکی لشکریان دولت با
شیخ همراه بودند شیخ صدیق پسر شیخ عبیده شیخ عبدالکریم عموی
شیخ شیخ ابوالقاسم شیخ بهاءالدین شیخ نورالدین
حاجی علاءالدین از بنی اعمام مشارالیه رو بجانب ارومی نهاده هنگام ظهر وارد
قریهٔ باران دوز گردیده حاجی حسینقلی نیز در قریهٔ گوره لیعه بعد از صرف نهار
متفقاً بجانب شهر می‌آیند اهل شهر چون خبر آمدن شیخ عبید را شنیدند
مانند شیران جنگی برآشفتند و بحرکت مدافعه برخواستند و اسباب حرب را
آماده شد اول کسیکه اقدام باین امر نمود و نگهداری دولت قاهره را منظور
داشت و برگردن ملت حق گذاشت جناب حاجی سید آقا و آقا میرزا محمد حسین
ناظم العلمای ارومی بوده قبول این خدمت را نمودند و قدم مردی در جنگ علم فرمودند
که کشته گشتن در عرصهٔ میدان بهتر از تسلیم گشتن بچنگ عدوان است که

آن شیوهٔ مردان است و این پیشهٔ زنان ع مرد آنست که لب بندد و بازو
بگشاید . با وجود نفیر تفنگچی از اقارب و بستگان خود آماده جنگ کردند
سایر مردم که این مطلب را ملاحظه نمودند خون غیرتشان جوشیدن گرفت و رگ
تعصبشان به هیجان آمد از مهتر و کهتر اعلا و ادنی عالم و عامی این قول را قبول نموده
ضرب سنان را بهتر از طعن زبان خسان دیدند . بیت جراحات السنان لها التیام
ولا یلتام ما جرح اللسان . سینه از جراحت شمشیر ریش نکوتر است از گرفتاری
بدست فرقهٔ کافر کیش جمیع یکدل و یکجهت گشته و کمر همت جنگ را بر میان بسته
از اطراف شیخ عبید وارد کوه سر که ملقب به تخت شهرت کرده شب را محض
استراحت در همان مکان آرمیدند حاجی رحیمخان وارد شهر گردید چون ازدحام
مردم شهر را ملاحظه نمود زبان طعن برگشوده شما را چه افتاده که از جان خویش سیر و خود را
چون موم میان مو آب طعمهٔ شمشیر میخواهید نگاه کنید و ملاحظه نمائید پنجه با شیر

و دهشت بر شمشیر زدن نه سهل است که از غایت جهد است اینک شیخ
خود بنفس نفیس به اینجا آمده سر اطاعت چون مردم سلدوز و ساوجبلاغ
پیش گیرید و عیالتان اسیر و خانه تان ویران نگردد بعضی از مردمان
بعد از شنیدن این کلام دل بر تسلیم راضی کردند دار جناب شیخ اتصالا کاغذهای
پی در پی باهل شهر میرسید که این حضرت را با جان و مال شما کاری نیست از هر جهة
آسوده خاطر باشید وحشت و دهشت ننمایید بعد حضرت با نمازی در مسجد جامع
میخواند و بیجا اینکار و را حرکت میده به همینکه خبر راضی شدن اهل شهر بگوش میرزا محسن
بیگ زولبیر رسید بسمی بخانه آقا میرزا جمال شیخ الاسلام هر مردم در آنجا جمع کرده
بوعده روانه کرده و از کیفیت جویا شد بیان و فهم را کردند و کاغذ تسلیم را که نوشته
و مهر کرده بودند بدو نمودند بش راله جنس مردی لوسانی زده بر نیج بهه بینک وده
دیده تیغ و شمشیر خیده شده زبان نصیحت گشوده اند این بگین شما را چه سود است اگر

محض حفظ اهل و عیال است اولاد بعد از ورود شیخ و اکراد بشهر شما را اختیاری
در مال و عیال نخواهد بود گذشته از این شیخ عبید را چه قدرت بر این خلاف دولت
بر این مصاف است اینک خبر رسیده که لشکر فیروزی از عراق بسرداری حشمة الدوله
میرسد جمعیت عشایر را شکسته و این شهر را قتل و غارت خواهند نمود بهر این
و در این کار حقیقت را بپرسیم تا باقبال الله و دولت خبر رسد و وارد شهر گردد لهذا آقا شیخ سعید
رئیس التجار و آقا میر جعفر پیشنماز و امین الشرع و آقا میرزا غفور و حاجی میرزا حیدر روضه خوان
را نزد شیخ بفرستید که شما را با سلطان نزاع است یا با رعیت هرگاه با دولت
قاهره نزاع و مجادله دارید قشون دولتی در شهر نیست تأمل نمایید تا اقبال الدوله
بیاید بعد خود دانید رعیت را با جنگ کاری نیست اگر مقصود منازعه با رعیت است
که ما را قوت و مال و قدرت جنگ نیست همه سر بر تسلیم حاضر است عجالتاً فرمان با
اینکه عیال و اطفال را متوحش نکردند امروز را تا فردا عصر خواهش مهلت جهته دادیم

و مشت بر شمشیر زدن نه سهل است که از غایت جهد است اینکه شیخ
خود بنفس نفیس باینجا آمده سر اطاعت چون مردم سلدوز و ساوجبلاغ
پیش گیرید و عیالتان اسیر و خانه تان ویران نگردد بعضی از مردمان
بعد از شنیدن این کلام دل بر تسلیم راضی کردند و از جانب شیخ اتصالا کاغذهائی
پی در پی باهل شهر میرسید که این حضرت را با جان و مال شما کاری نیست از هر جهت
آسوده خاطر باشید وحشت و دهشت ننمائید معتقد حضرت با نمازی در مسجد جامع
میخوانند و بجانب بیگی ارومی را حرکت میدهد همینکه خبر راضی شدن اهل شهر بحاجی میرزا محسن
لشکر نویس رسید بی بخانه آقا میرزا جمال شیخ الاسلام که مردم در آنجا جمع کرده
بودند روانه کرده که از کیفیت جویا شده بیان وقعه را کردند و کاغذ تسلیم را که نوشته
و مهر کرده بودند بدو نمودند شما را به چنین مردی سالخورده و رنج بسیار
دیده و تلخ و شیرین چشیده زبان نصیحت گشوده از این تمکین شما را چه سود است اگر

محض حفظ مال و عیال است اولاً بعد از ورود شیخ و اکراد به شهر شما را اختیاری

در مال و عیال نخواهد بود گذشته از این شیخ عبید را چه قدرت بر این خلاف و زیادت

بر این مصاف است اینک خبر رسیده که لشکر خونخواری از عراق به سرداری حشمة الدوله

می‌رسد جمعیت عشایر را شکسته و این شهر را قتل و غارت خواهند نمود به هر این

چه در این کار زحمتی رسانیدیم تا اقبال الدوله خبر رسید و وارد شهر شد لهذا آقا سید محمد

رئیس التجار و آقا میرجعفر مشیرزاده و امین الشرع و آقا میرزا غفور و حاجی میرزا جبار [illegible]

را نزد شیخ فرستاده شده که شما را یا با سلطان نزاع است یا با رعیت هر گاه با دولت

قاهره نزاع و مجادله دارید چه قشون دولتی در شهر نیست تأمل نمایید تا اقبال الدوله

بیاید بعد خود دانید رعیت را با جنگ کاری نیست اگر مقصود منازعه با رعیت است

که ما را قوت و مال و قدرت جنگ نیست همه را به تسلیم حاضر است عجالتاً قرار با

اینکه عیال و اطفال متوحش نگردند امروز را تا فردا عصر خواهش مهلت جهت وجه دادیم

بعد مخابرند و در ضمن چند سوار بعجله نزد اقبال الدوله روانه نموده هرگاه بزودی

وارد شهر نگردی اهل و جان و عیال خود را افسوس نخواهی خورد اما چون اشخاص مذکوره

نزد شیخ رسیدند و بیان واقعه را کردند شیخ در جواب تقریر نموده حضرتا ما

با رعیت منازعه و مقاتله نیست و جز رعایت رعیت منظوری نداریم و خواهشهای

ایشان را قبول خواهیم فرمود بدون اینکه باحدی خسارت وارد آید و صدمه برسد امروز

و در دو شب در شهر مقیم دیگر نفر از اهل خودشان را حاکم قرار داده عازم تبریز خواهیم

آقایان حرز جانب اهل شهر رفته بودند بخوشحالی مراجعت بشهر نموده برای بهانه اطراف

قلعه را قسمت کردند سنگرها و باستیانها ساختند اما اقبال الدوله بعد از چهار روز

منازعه با شیخ محمد امین روز پنجشنبه پانزدهم شهر مذکور بهنگام غروب آفتاب

از آنجا که رسم اکراد بر این بوده بعد از غروب دست از جنگ کشیده شب را

استراحت میکردند باز بقاعده همه روزه دست از مقاتله کشیدند آنها که

و در حمله کرده یکباره سرباز را از لشکر مراجعت بجانب دکه داده سواره اکراد چون
مراجعت سرباز را دانسته جلو ریز بجانب توپخانه حرکت کردند حتی یک سلطان توپخانه
مبارکه را مقتول نموده توپ را تصاحب نمایند فی الحال خبر ورود شیخ به اردوی کرمان
توپ و کشته شدن علی سلطان بدست سواره شیخ محمد امین برده بنایب الدوله میرسد

نظم

از این گفتگو آنچنان گشت پست ・ که از باد و از زندگی دست شست
بشد از نهادش برون آه سرد ・ زمین آسیا وار شد پیش مرد
بلرزید مرد از سر خشم و کین ・ سیه شد برش آسمان و زمین
بکام اندرون خشک گشتش زبان ・ هم از درد غیرت هم از بیم جان

ناچار دست از مقاتله کشیده روانه شهر کهنه چون خبر آمدن اقبال الدوله
بشیخ محمد رسید شیخ صدیق پسر خود را با جمعیت کثیر بمقابله و سد راه آنها مشغول
جنگ کردند و خود وارد شهر کهنه از اقبال بیزوال همایونی اقبال الدوله

بدون ملاقات با شیخ صمد توشانه وارد شهر گردیده چون صبح شد و

شیخ عبید از ورود اقبال الدوله مستحضر گردیده دانست چرا اهل شهر با وعده

سر گردانده و حیله نموده اند از اینجهت غضبناک گردیده از کوه سیر عازم باغ د[illegible]

گردید بعد از صرف نهار و خواندن نماز بجماعت بغروب مانده روز شنبه

پنجم هم شهر مذکور حکم یورش از سمت دروازه عسکرخانی بجانب شهر رسید توپچی

و سرباز و اهالی شهر چون یورش اکراد را دیدند جمیع در سنگرها و پشت بامها

حاضر و آماده حرب گردیدند ولی هیچیک تیری نینداختند و حرفی نزدند بعضی که

اکراد قطع بر این مسئله کرده که احدی در این سمت نیست بی ادبانه غوغو

کنان رو بجانب سنگر نهادند تا دفعتاً جمیع نزدیک گردیدند یکباره حکم

آتش بتوپچی و سرباز داده شد جمعی از آنها بیک سنگ از پای در آمدند

باقی دیگر دیوار باغات شهر را سنگر کرده مشغول مقاتله شدند و در همان روز

شیخ عبید حکم کرد قطع آب از شهر نمودند تا پنج شش بار روز متصل طرفین کشمکش کرده
منازعه نمودند اکراد چون این قسم دیدند وارد باغ و ملک مخصوص خود قباد
الدوله و در پنجاه قدمی شهر ارومی است و عمارات عالی دارد گردیده پشت بامهائی
که مشرف بر شهر بود سنگر قرار دادند قباد الدوله بتوپچی حکم بتخریب عمارات را داد
با ضرب گلوله توپ و تفنگ عمارت سردر را خراب نمود دست اکراد را از
سرکوب شهر بریدند ناچار شیخ از باغ خارج گردیده در تپه معروف
جوو را منزل نمود از این بعد تا آمدن تیمور پاشا خان روز قشون اکراد بغارت
دهات میرفتند و شبها مشغول مقاتله بودند

فصل دهم در ذکر داستان آمدن تیمور پاشا خان بیاری اهالی ارومی و خارج شدن شیخ عبید از دور شهر

بعد از رسیدن خبر ورود شیخ عبید به ارومی و محاصره آنجا تلگرافاً از جانب

اعلیحضرت قدر قدرت اقدس ظل اللهی روحنا فداه با علم به تیمور پاشا خان

گردیده با فوج بهم خوئی و فوج ماکوئی و سواره ایرلو و بیات و چریک خوئی

و ماکوئی معجلاً بجانب اردو حرکت نماید مشارالیه نیز سید بیک با جمعیت و سعد آ

از سواره و پیاده از جای حرکت نموده شیخ عبید چون خبر آمدن تیمور پاشا خان را

شنید قشون زیاده در دره رازی بود برداشته بقرقلعه که در سر راه بود روانه گردید

و سر راه بر قشون تیمور پاشا خان گرفت اما ایل ارومی چون وقعه را مشاهده

نمودند مانند شیران جنگی برآشوفتند و سران سپاه از جای حرکت کردند

ز هر در لشکر بهم تافتند • همه آلت جنگ افراشتند • ز آوای توپ و ز

بانگ دهل • تن مرد خم گشت در دل اجل • جگر گشت معدن سراسر دمن

ز بس کشته در دشت عقیق یمن • دلیران شیرافکن تیز جنگ • بسان عدو

جنگ آور ده رنگ • بعد از ساعتی قریب بیست نفر از قشون شیخ فتید و دیگر

کشته تا چهار تا با قشون شکسته مراجعت بدو شهر نمود روز دیگر باز بعزم
مقاتله مشتاق تا بقریهٔ عسکرآباد رسیده اهالی عسکرآباد بنای مقاتله را گذارده
تیمور پاشا خان در آمدن بشهر مسامحه نموده اهالی قریهٔ مزبوره نیز از عهده بر نیامده
و تاب مقاومت نیاورده آن بیرحمان کم فرصت وقت را غنیمت شمرده از
اطراف و جوانب تا حدّ بجانب دهکده آورده جمیع اهالی آنجا را از زن و مرد
حتی اطفال شیرخوار بقتل میرسانند و اموال آنها را غارت و تاراج و خانهای
آنها را بآتش ظلم میسوزانند و مجدّداً بجانب شهر معاودت مینمایند
تیمور پاشا خان نیز از سمت دیگر وارد و در شهر مسکن داده شجاع خلوت سرتیپ
که با فوج خوی قبل از شب رابعه وارد شده بود از شهر خارج و جلو یابوی او گردید
اسامی صاحبمنصبان و سرکردگان که همراه تیمور پاشا خان بودند از اینقرار است
شجاع خلوت سرتیپ با فوج دهم خوئی حیدر خان سرهنگ با فوج نهم خوئی

فوج ماکوئی بسرکردگی اسحق پاشاخان برادر تیمور پاشاخان • سواره ایرلو
بسرکردگی آقاخان ایرلوئی • سواره سیستانی بسرکردگی عباسعلی خان سیستانی
سواره اباجقی بسرکردگی پاشاخان پسر خلیفه قلیخان • سواره طایفه زیلان
سواره طایفه حیدرانلو پنجاه نفر • سواره شکاک بسرکرده گی تیمور پسر
علیخان شکاک و پسر دیگرش باقشون طایفه مزبور در تردد شیخ عبید الله
چریک خوئی و سلماسی چریک ماکوئی بسرکرده گی امان الله خان پسر
ابراهیم آقای ماکوئی اما بعد از ورود تیمور پاشاخان به ورشهر سه
روز را اقدام بجنگ نموده تا اینکه قشون شیخ پای جسارت را دراز نموده
بارها بر شهر یورش آوردند اهالی چون جسارت شیخ را باین حد دیدند
بنا بر دست بمدافعه و مقاتله گشودند تا هنگام غروب آفتاب طرفین
دست از جنگ کشیده هر یک بمقر خود مراجعت نمودند تا چهار روز کار به همین منوال

بود روز چهارم شیخ قشون شکسته خود را برداشته از شهر خارج کردید

تیمور پاشاخان نیز بعد از چند روز دیگر قشون خود را برداشته بجانب کور

شتافت و در آنجا بارهٔ حسام الملک که از قراقشلاق حضرت اجلّ

اشرف افخم مشیرالدوله میرزا حسین خان سپه سالار اعظم مامور فرموده بود

ملحق گردید که شرح آن مذاکره میشود ولی کلیه اهل شهر از رومی از رعیه تا

کسان تیمور پاشاخان آه و ناله داشتند که بیش از قشون اکراد خرابی

باین ولایت رسانیده و عدم امداد از اهالی عسکرآباد نموده کوتاهی در

گرفتن شیخ عبید داشت

فصل یازدهم ذکر داستان حرکت کردن قشون عراقی از کردوس و فوت نواب والاحشمة الدوله

سابقا مذکور شده در بیماری تقاهتی وجود نواب اشرف والاحشمة الدوله که

با اینحال باز بعد از رسیدن جواب تلگراف توقف نموده روز بیست و هشتم
شهر ذیقعده محض تنگی راه و کثرت سپاه خود نواب اشرف امجد والا با کلیه توپخانه
و افواج حاجی حسام الدوله و نصرالملک که عبارت از دو فوج آذربایجان و دو فوج
قزوین با فوج شاهسون و زنبوریان اول و تمام سوار از بیجار حرکت نموده سه فوج همدان
که افواج جمع حسام الملک بود با یکصد نفر سواره جمعی یک روز بعد حرکت نموده در عرض راه
که عبارت از منزل کلت‌نه و علی آباد و جعفر آباد و منزل سیسیل که ابتدای خاک افشار
بعد جزئی قاعدی تغییر و تحریر باشد واقع نگردیده مگر اینکه ناخوشی نواب اشرف والا
سیر شدت نمود یکشب در منزل سیسیل توقف فرمودند که شاید قوت مزاج
و قدرت حرکتی پیدا شود محض زیست آن روز حسام الملک با افواج همدانی باردو ملحق
گردیده و از جهت اینکه بعرض نواب والا رسید خبرهای بدی دیده از کثرت قشون بشیخ
و قتل و غارت آنها قلق و اضطراب در قصبه قشون راه یافته با اینحال باز با اراده

رخصت با تخت روان نواب والا را تا منزل کوک آقاج آوردند در آن منزل

مرض شدت نموده انقلابی پیدا گشت مصداق آیه شریفه اذا جاء اجلهم لا یستأخرون

ساعة و لا یستقدمون اینجهان بود بدرود کرد. چه مرگش بسر خاک حسرت بیخت

بسر رفت پیمان و پیمانه ریخت. تن نازپرور سر پر غرور. بجا ماند بی

غسل و کافور و گور. سر پنجه و بازوی زورمند. فرو بست ایام بندش به بند

الغرض حسام الدوله و حسام الملک و نصر الملک و عزیز الله خان سرتیپ شاهسون

جمع گشته علامات نواب والا را با پنجاه نفر سوار افشار و شاهسون جانب

دار الخلافه طهران روانه نموده مراتب را بخاکپای جواهر آسای اعلیحضرت قدر

قدرت شهریاری روحی و روح العالمین فداه مصحوب فرج خان تفنگدار

خاصه عرضه داشت شد تاریخ وفات نواب والا حشمة الدوله شب ۴ شنبه

پنجم شهر ذیحجه الحرام ۱۲۹۸ مطابق هشتم ماه نوامبر فرنسه در قریه کوک آقاج مغان

همای قلعه افشار بعد از حرکت دادن نعش نواب والا هر یک از سرکردگان
عظام ملحق بنظام خود گردیده منزل را در قریه سانخجو قرار دادند از آنجائی
که امیرالامراء العظام محمد قلیخان حسام الدوله در قدمت خدمت تقدم
بر سایرین داشت و ریش سفید بود حسام الملک و نصیرالملک و عزیزالله خان
سرتیپ فوج فرنگیها او را پیش از روی کیوان شکوه قرار داده نوشته سپردند
که احدی از اهل اردو سر از فرمان او نه پیچد و از صلاح و صوابدیدش راه
تجاوز ننمایند و در این منزل سلیم خان چهاردهی و سوکنجان توپ سلیمانخان
وارد اردو گردیده و سرهای چند از مقتولین قشون شیخ آورده سبب
تقویت قلوب اهالی اردو گردیده بهنگام عصر خبر رسید که فیض الله بیک
که یکی از رؤسای قشون شیخ است در تیکان تپه که تا قریه سانخجو چهار
فرسنگ است توقف دارد و عزم دارد به مطلب جزم نموده شب بر اردو شبیخون آورد

امشب را در هر دره از پیاده و سواره پیش قراول گذارده بطوری که اگر ده هزار

سوار هم بخواهد حمله بیاره نماید نتوانند تا صبح جمیع صاحب منصب و سرباز با تفنگ

و اسباب مشغول قراول و گردش راره بودند صبح اخص اینکه گذشتن

از فیض الهی بیت و گذاردن دشمن را در عقب اردو خلاف بود حسام الدوله و

حسام الملک و نصر الملک و عزیزالله خان سرتیپ و صاحب منصبان فوج جمیع صاحب منصبان

جزء را اعلان داده حاضر نمودند و بیان واقعه را کردند و داوطلب جنگ خواستند

تمام صاحب منصبها عرض کردند ما سر از رهٔ شکرگذاری و جان نثاری نپیچیم و چون

رتق فراری فرار را افتراق نداریم مانند شرف ثابت بر نایرهٔ جنگ

برقراریم لهذا با کلیهٔ توپخانه و قشون سواره و پیاده بسمت سیکان تپه

حرکت کردند نظم خروشید شبرو نالیده • بسینه دهل چوب زد بی‌رحم •

فتادند در سر سران سپاه • سر پر ز کینه دلی کینه خواه • زمین آمده کوب

ز برق تفنگان ز گرد سپاه • به پشت زمین اندر آمد شکن • ز دود دهن
زمین گشت روشن هوا شد سیاه • ز سم سواران فولادسم • زره در سم
گردش فلک کرد گم • چنان جنگ آراسته شد و علمها افراشته شد که بادر
چرخ از بیم سپاه برج عقرب بردی و مشتری برج سرطان گشتی زهره
زهرهٔ خویش باختی مریخ با آن همه خونخوارگی فلک را سنگر ساختی
علمدار فتح و اجل پیش جنگ • قضا بر یمین و قدر بر یسار • و نیز در آن روز
علی اکبر خان سرهنگ فوج منصور را محض نگاهداری بنه و آقروق و جراحت
عقبه از رود در عقب گذارده حکمی درباره او مرحمت شد که صورت آن در اینجا
ضبط است بعد از طی [illegible] فرسخ خبر رسید که فیض‌الله بیک با جمعیت کثیری
عزم را بر جنگ جزم نموده قشون را بوضع جنگ صورت‌بندی کرده
و آراسته حرب گردیدند چون فیض‌الله بیک زور ازدیاد قشون و ازدحام

سواره و پیاده وار آهستگی آنها را ملاحظه نمود مطابق این شعر «گریز بهنگام

سر در بجای • به از پهلوانی و سر زیر پای • فرار بر قرار ترجیح داده

رو بر گریز نهادند بعضی از قشون پیاده او که از بیم جان در چاهسار و مغولها

پنهان گشته بودند بضرب گلوله سرباز بر خاک تیره سر باز نهادند و زن و بچه

که در دهات باقی مانده بود با آتش سوختند نظم زدند آتش آنسان در آن

مرز و بوم • که شد سنگ خارا بکردار موم • ز پیر و جوان یکسره سوختند

زن و بچه بر یکدگر دوختند • کسی کو گرفتار سرباز شد • سرش از تن و

تن ز سر باز شد • ز بس دود و آتش شد ازدحام • تو گفتی قیامت نموده قیام

یکی زار افتاده در خاک و خون • یکی را رخ از خون دل لاله گون • گروهی کمر

بسته بر جنگ تنگ • گروهی ز جان شسته بودند چنگ • هنگام غروب

آفتاب دست از قتل کشیده حسام الدوله و فوج شاسرو زنگیان اول قریه قراتپه را

که در عقب بوده به خسرو نجف منزل نزار زاده حسام الملک و نصرالملک
مجمع بیگانگان با سه فوج همدان و دو فوج قزوین و بعضی از سواره در قریهٔ قایش
که بیع فرسنگ فاصله از قراتپه دشت منزل نمودند از همراه اردو پیش قراول
باطراف و جوانب روانه نموده شب را باستراحت بسر بردند صبح الغد از
رسیدن حسام الدوله متفقاً بجانب بیگان تپه حرکت کردند .
چه شد صبح صادق ز رخ آشکار . بپیچید بر خویشتن مور و مار . فتادند
بره بسته فوج فوج . چو دریا که از باد آید بموج . همه جا پیش قراول
از سوارهٔ شاهسون بوده با نظم و شکوه سایر افواج و پیاده و سواره
حرکت میکردند چهار ساعت از روز جمعه هشتم شهر ذیحجه گذشته وارد
بیگان تپه گردیده از کسان فیض الله بیک در محبت احدی باقی نمانده بود
ولی خود بیگان تپه ده بزرگی بوده واقع در میان دو کوه گردیده عمارت

عالی و مسجد و حمام بسیار خوب داشت قبل از فرار که خیال جنگ داشتند
اطراف ده و سر بر دو کوه را سنگر محکم بسته بودند آرد و گندم زیادی جمع آورده
تماما پامال گردیده و غیب را آتش زدند بطوریکه جز تل خاک و خاکستر
چیزی در نظر نمی آمد هر طرف آمد بگوش جان خطاب. ها ان لدوا للموت
وابنوا للخراب. باز از سرباز و سوار در دو دروازه پیش قراول گذارده
سنگرها ساختند شب را علی اکبر خان سرهنگ فوج منصور همدان با ولیخان
یاور سواره چهار دولی همه جا در دو دروازه بقراولی مشغول بودند فردای
آنروز را غروب بظهر خبر آوردند که بعضی از سربازان قزوین جو برای
جو از اردو خارج شده بودند اکراد آنها را محاصره نموده نصرالملک در منزل
حسام الدوله بود بعد از شنیدن این خبر علی اکبر خان سرهنگ را نزد عزیزالله
خان سرتیپ روانه نموده و بیان واقعه را اظهار داشته مشار الیه بعد از شنیدن

این خبر کلیه سواره جمعی خود را اخبار نموده بیدرنگ پای در رکیب نهاده بعقب یارجانی
سرتیپ سواره بختیاری متابعت او را نموده با سواره جمعی خود سوار گردیده
همه شیرمردان میدان جنگ . که در جنگ روباه خوانند پلنگ . همه قد برآورده
بر او خشمسند . ز لشکر سواری چو دون هشتصد . بلشکر چو پیچید این گفتگوی
بپا هوی برخواست از چار سوی . ز غیرت بشد راست مو در بدن . که گفتی سنان
رسته از پیرهن . علیرضا خان سرهنگ توپخانه مبارکه با دو عراده توپ
و سواره مسلم خان چهار دسته سیاهی سرباز از جای حرکت نموده با جوانمرد
ده آقا پاشا برادرزاده قادر آقای مکری تا حشا آور ده سنگرهائی که اهالی
ده بسته بودند بضرب گلوله توپ و تفنگ ویران کردند نظم

جوانمرد چون بر جوانمرد شد . رخ شیر از هیبتش زرد شد .
جوانمردیان گفته‌اند مرد کیست . جوانمردتر زین جوانمرد نیست .

زخون سربسر دشت گلرنگ شد • جهان بر جوانمردیان تنگ شد •

ناچار هر کس که گلوله توپ آتش بار رو دچار نگردیده بود فرار اختیار نمود. اما بعد از ساعتی تا پیادها خبر رسید که سواره شاهسون را اکراد محاصره کرده‌اند قشون پیاده نیز بحمایت برخاسته ولی هنوز از راه خارج نشده بود که خبر فتح رسید وسرهای چند از اکراد با غارت زیاد آوردند شش نفر از سواره شاهسون نعشش رسیده بود علیرضا خان سرهنگ شب را با سواره سلیم خان محض قراولی زیاده بودند وقت رجعت کردند روز دهم شهر ذیحجه الحرام را محض عید قربان در بیکان بیه اطراق نمودند اهالی اردو بسلامتی اعلیحضرت شهریاری روح العالمین فداه آن روز را جشن گرفته قربانیها کشتند سیف‌الدین خان پسر سردار و آقی پاشا برادرزاده قادر آقا باردوی ظفر نمون آمدند چون سربازان ترک ورود آقی پاشا را شنیدند جمعی از ازجای حرکت کردند ورو بجانب منزل او آوردند که مشارالیه را بقتل برسانند

و چون اهالی میان دوآب را ازا بستانند حسام الملک معجلاً خود به آن منزل
رسانیده سربازها را مانع از قتل آنها گردیدند روز پانزدهم ذیحجه حسام الدوله با اردو کوچ
آورده به پنجا و در میان اردو و توپخانه اطریشی با بعضی از سواره با محمد بیک راه از جلو حرکت
نموده منزل را در قلعه بوکان که متعلق به سیف الدین خان پسر سردار است قرار داده
مشارالیه از بابت سیورسات و غیره کمال مسکنت را معمول آورده و دیگر از دهات
نزدیک بوکان پانزده نفر اسیر از اهالی میان دوآب بود سربازان آنها را
خلاص و بار و حمل بسیار زد شب را در بوکان مانده صبح بجانب قریه ملا رجب حرکت نموده
در این منزل آقا خان بابا خان پسر محمد خان که از جانب شیخ عبیدالله ساوجبلاغ
حاکم بود و بعد از شکست شیخ پناه باردوی اعتماد السلطنه آورده مشارالیه او را با استقبال
اردوی عراق روانه نموده بود که در بین راه سیورسات باردو بدهد وارد و در قلعه
منزل نمود سربازان چون اسم خان بابا خان را شنیدند بدون سؤال سر او را بریده

او را با پانصد نفر از کسان شیر بقتل میرزا باغ لسبقان مشار الیه پناه بحمام برده

سربازان بجانب حمام شتافته آنها نیز دست از جان شسته چون نفر سرباز را

به تیر میزنند یکطرف دیوار را شکافته شبانه فرار میکنند و قبل از این خبر بحسام

الدوله رسید که کار گذشته و خان بابا خان کشته شده بود ولی پیش از شب

قتل مشار الیه با اهالی میان چهار آب گرد دیده بود همراه اردو حرکت میکردند صبح را

از ملایر حرکت نموده در یک فرسنگی ساوجبلاغ توقف نمودند فوج شاهسون زرندان

اول در آتشی اذیت نموده عازم قره قشلاق ملحق با اردوی اعتضاد السلطنه میشوند

اما نصر الملک و حسام الملک و عزیز الله خان سرتیپ و علیرضا خان سرهنگ

توپخانه مبارکه قبل از اینکه اردو را از نیکان نیمه حرکت بدهند ده دسته سرباز از

فوج منصور با آقا حسین سلطان و رستم سلطان و پنجاه نفر سوار شاهسون و سلیم خان

محض قراولی روانه نمودند چند نفر از سربازان ترک محض غارت تازه اردو خارج

بودند اکراد آنها را تعاقب نموده نفر از آنها را بقتل میرسانند و در این بین آقا
حسین سلطان و رستم سلطان با سواره سلیم خان و شاهسون دوچار آنها گردیده
بیست نفر از اکراد را بقتل رسانیده و سربازها از جنگ آنها خلاصی میدهند
تعاقب آنها همه توپخانه و افواج و سواره با نظام حرکت مینمودند تا در قریهٔ
قالر ملحق بحسام الدوله گردیده روز یکشنبه هفدهم شهر ذیحجه چهار ساعت از
روز گذشته وارد قراقشلاق گردیدند در اینوقت خبر وفات مرحوم حشمة
الدوله از دار الخلافه بحضرت اجل اکرم سپهسالار اعظم رسیده معجلاً محض
نظم اردو عازم گردیده یکروز قبل از ورود اردوی عراق تشریف فرمای
قراقشلاق شده بودند

فصل دوازدهم

ذکر داستان روانه شدن قشون ظفرنمون حسب الحکم حضرت
اجل اکرم حاجی میرزا حسین خان مشیر الدوله سپهسالار

اعظم بمحال مذکور و منکور تعاقب شیخ قادر و حمزه آقا

و استمالت اکراد قصبه ساوجبلاغ و مکری

اما بعد از تشریف فرمائی سپهسالار اعظم و رسیدن کلیهٔ قشون عراقی

بقراقشلاق روز سه‌شنبه نهم شهر مذکور را محض سلامتی وجود مبارک

اعلیحضرت قدر قدرت شهریاری روح العالمین فداه و مبارکی عید غدیر خم

کلیهٔ سپاه جشن گرفته صاحبمنصبان کل و جزء جمیعاً شرفیاب حضور مبارک

گردیدند بمرحمت و الطاف گوناگون هر یک بفراخور حال مفتخر و

سرافراز شدند بعد از سلام صاحبمنصبان کل را اعلان داده مجلسی

منعقد فرمودند قشونی تعاقب حمزه آقا و شیخ قادر روانه دارند

بمصلحت مجلس آراسته شد. نشستند و گفتند و برخواستند آخرالامر

کسیکه اقدام بجان فشانی نمود حسام الملک بود که طالب قشون مذکور و

عزیزالله خان سرتیپ سمت مسکور را اختیار نمود روز نوزدهم عزیزالله خان

سرتیپ و علیرضا خان سرهنگ توپخانه با چهار عراده توپ و سواره

قراپاپاق سرهنگی حسنعلی خان و بیست نفر دو دوبرن و بیرانلو و سواره بختیاری

و سواره بوردچی و فوج قدیم نیه و هشتم شقاقی جمعی حسنعلیخان جنرال از راه

بجانب ایلخچیان و مسکور حرکت نمودند هم از وزرا حضرت اجل اکرم سپهسالار

اعظم مخصوص راه انداختن ایلخچیان از اردو خارج گردیده در مراجعت به

احوال پرسی و سرپرستی بجا در حسام الملک تشریف آوردند روز بیستم شهر

مذکور حسام الملک نیز با دو عراده توپ اطریشی با کاظم تن واکنز و دو عراده

توپ قدیم با محمد آقای یاور فوج شاهسون و زرمیان اول با سنبو یاربان

و آقا خان سرتیپ با چهار صد نفر از فوج چهارم تبریز فوج ششم

و اکوزلو با فضل الله خان سرهنگ فوج منصور با علی اکبر خان سرهنگ

فوج مخبران با میرزا علی از جانب جناب ناصر الملک صد نفر سوارهٔ قراگوزلو
با ولیخان یاور یوسف خان سرتیپ شاهسون با چهار صد نفر خان کیشی خان
ورزاباپاق با سی نفر یوسف خان سرکردهٔ خلخالی با صد نفر محمد قلیخان شاهسون
مشکین با صد نفر قربانعلی خان ولد فضلعلی خان شاهسون مشکین با صد و
پنجاه نفر سوارهٔ قراجه داغی عالیشان بیک و سردار بیک قوچ بیگلو با پنجاه سوار
طهماسب خان سرکردهٔ سوارهٔ قراجه داغی با صد نفر بجانب مرگور
شتافت روز بیست و یکم خود حضرت اجل اکرم صبح از ابقا در آباد تشریف فرما
شدند بعد از راه افشار ارومی مراجعت فرمودند اما حسام الملک دیگر در
مین را. چراکه یکروز جهت تهیهٔ آذوقه در دربند سلدوز توقف کرده
و یکروز ایست نموده روز بیست و چهارم وارد قصبهٔ اشنویه گردیده روز
محض بلدیت راه و آمدن باران در آنجا اطراق لوکا پاتن واکنزان

آنجا مراجعت بقریه قشلاق نموده توپخانه را به بیوکباران سپرده روز

بیست و ششم مقرر از آن کرده بلکه اردو از قصبه اشنویه بقریه آق بلاغ

که دره و سنگلاخ است حرکت نماید. در آن جلگه وقت ستون کشی فوج

تو گفتی زمین بحر شد فوج موج. ز ضرب سم اسبها از چپ و راست

فغان از سمک بر سماوات خاست. ز غراده توپ و گرد سپاه.

بپوشید ماهی و بگرفت ماه. ز لشکر چو بر مرگور شد خبر. برآکراد شد

مرگور مرگ دور. ابتدا سواره قوچ بیگلو و فوج مقرب الخاقان آقا خان

سرتیپ محض قراولی بلدیت راه حرکت نموده بعد فوج افشار و توپهای

قدیم و جدید با فوج ششم و فوج منصور و کلیه بنه حرکت کردند فوج مخبران را

آن روز چنداول قرار داده و خود حسام الملک با سواره جمعی خود و سواره

یوسف خان و قراپاپاق و غیره همه جا در مرگز از راه که محاذی توپخانه بود حرکت

پیمودند در کمال آهستگی تا پای گردنه رسیدند آمده فراز کوهی که نه
فراز آن . نتوان بدست کردن جدی و حمل شکار . مسیو بارن که رئیس
توپخانه مبارکه بود بعد از ملاحظهٔ راه بیان نمود که از این کوه سنگ و راه
سنگ که جمع نشیب و فراز است سرباز و توپچی را امکان حرکت دادن
این توپخانه نیست بهتر آنکه تا بیا معاودت بقصبه اشنویه نموده قسمتی از قشون
را با توپخانه در اشنویه بگذارند و باقی قشون از پیاده و سواره بجانب
مرگور حرکت نماید حسام الملک قبول این قول را نموده مقرر فرمودند اسبها را
کلیه از توپ و قورخانه باز نموده از آن کوه سنگ و راه سنگ که [illegible]
مجال [illegible] نبود و چنگال ملک بر سنگش بند نمی گشت توپ را بدون آ
دو و سنگ را . بدوش سرباز کشیده عبور دادند با برف و سرما شش ساعت
از شب گذشته بود که وارد اردو گردیده مسجد [illegible] خستگی سرباز در همانجا

توقف فرمودند و مسیو باردون محض ملاحظهٔ راه با ده بیست نفر سوار عرب

بکنار سنگ جلو رفته معاودت نموده بیان کرد که از این راه با سرباز هم امکان

رد کردن توپ نیست زیرا که چندین محل پرتگاه دارد که مانع از عبور توپ است

هرگاه بجو اسبید مرحمت باشونیه نمائید من خود را بالمره از جمیع کار و خدمت خلع میکنم

چنانچه هم رسیده بود که قاید لشکر شیخ با ده هزار نفر در بین راه سمت توپخانه و

فوج شاهسون و زبان اوّل آنجا حاضر گشته من خود را میل خواطر از کار خلع نموده دیگر

اختیاری ندارم هر قسم حسام الملک حکم فرمایند باید مطیع باشید و تخلف ننمائید

بعد از عنوان حرف استعفا قبل از حرکت اردو سوار گشته عزم راه نمود با سرباز

و توپخانه بپای کوه رسیدند چند موضع که پرتگاه بوده حسب الحکم به زور سرباز

در خدمت خود حسام الملک بدست خود اقدام نموده سرباز هم باکلنگ و بیل درست کرده

توپها را باز بدوش سرباز عبور دادند بقسمیکه فرزین عقل مسیو باردون و بیان

و گیهان چون شاه شطرنج از حرکت پیاده کمال بیلقین بی حرمت اسب بات کشته

رخ بخانهٔ حیرت نهادند و ناچار زبان تحسین گشادند اول غروب آفتاب

بود که وارد بلوک مرکور کردیده جمیع اهل ولایت از بیم جان بکوه و بیابان فرار

کرده احدی در محال مرکور پیدا نبود تفصیلا تراحه نت حضرت اهل اکرم سپهسالار

اعظم عرض نموده روانه داشتند عبدالله خان زرزا که در کوه بالای اشنو سغناق

داشت و حکمی در بارهٔ او و اهل اشنو به نفر مع بودند بدین سبب متعرض شان ارسه

نگردیده همین تفصیل نیز بحضور مبارک عرضه داشتند فردای آن روز را بتعرب

همانا فان تیمور پاشا خان با جمعی از صاحب منصبان بعد از استماع ورود از

وارد محال مرکور شدند و خبری در قصبه و دهات نبود از بابت آذوقه و تعلیق

کار مردم اردو تنگ گشته بود به فضل خداوند متعال شامل حال کردیده عبد

الحسین بیک نایب را که محض آوردن آذوقه در باغچی من محل سلدوز حسام الملک

گذاشته بودند با جمعی از سواره قراگوزلو که سپرده نعلبچاه ولیخان یاور بود

همراهی آنها صد بار آرد که پنجاه نفر از شترهای حسام الملک و پنجاه بار آن

قراپاپاق کرایه کرده بودند بار دور رسانیدند و حال اینکه راه هم مسدود

و یکذرع متجاوز برف بود بهمین فقره از بخت بلند پادشاه جم جاه عالم پناه

باعث امنیت اردو و فرار قشون شیخ شده روز در مرکور [illegible] توقف

نموده بواسطه طغیان از اینکه در این زمستان امکان حرکت علاقه از آنها

نخواهد بود مراجعت باردو نموده ملحق باردوی سپهسالار اعظم که از ساوجبلاغ

از راه مستقیم باردو آمده بودند شدند بعد از چند روز حکم نظامی صادر شد

که حسام الملک بنحوی برود یک منزل حرکت نموده همان شب دو ذرع

برف آمد با وجود برف منع او اجرا حرکت داد حکمی در بین راه رسید

که حمزه آقا طغیان نموده و اکراد با او همراهی کرده رفتن شما جایز نیست

مرحمت نمایند با همان حالت با کمال پریشانی بسمت قاطر مرحمت کرده بشهر ارومی

آمده مستعد و حاضر رفتن بلاهیجان بودند خبر رسید که در ربیع بعد حسب الامر توقف

ارومی شده‌اند شش فوج همدان و ده فوج قزوین زمستان را با گرانی غله و نبودن جا

و منزل بقاعده آنجا از قراولی شهر و خارج شهر خودداری نکرده با اهالی اردوی در نهایت

مهربانی حرکت کرده ولی از صدمه ناخوشی محرقه و مطبقه جمعی از سرباز تلف شده

با اینکه اطبای نظام که مأمور معالجه و مداوای افواج قاهره بودند کمال مواظبت داشته

و نهایت اهتمام در خدمت و جان نثاری نمودند ده نفر هم از سربازان فوج ششم

و منصور در زیر آوار ماندند محض اطلاع حسام الملک خود را با آن مکان رسانیده

هشت نفر را خلاص نموده دو نفر تصدق خاکپای جواهر آسای مبارک شدند زمستان را

متوقف اردو بودند مکرر صدیق پسر شیخ آدم فرستاده استدعای عفو نموده شرحی

بجناب جلالتمآب امیر نظام عرض شد با آن شرایطیکه در سنوات سالف صلاح دیده

هر هفته دو روز اقبال الدوله و نصر الملک و حسام الملک در یکجا جمع شدند با جمعی

از رؤسای شهر شور و مشورت می‌نمودند و مخابرات را مذاکره کرده با جواب به عرض

می‌رسانیدند بعد از عید حسب الامر اردو بیرون شهر زده منتظر رسیدن حکم و آمدن

اعتماد السلطنه بودند در اواخر شهر جمادی الثانی اعتماد السلطنه وارد شدند نوروز

بعد از ورود حسام الملک با افواج ثلثه عاشقلو و صد نفر سوار و یکدسته توپ بکجور

و شش عراده توپ بسرکردگی علیرضا خان کروسی در نهایت آراستگی روانه

لاهیجان نمودند خود اعتماد السلطنه با نصر الملک ده روز بعد از حرکت اردوی کلاشم با افواج

فردین و کلنل و فوج [illegible] و سواره رحیم خان و فرج خان چلیانلو

با شش عراده توپ بسرحد کجور حرکت نمودند این اردوها در نهایت

نظم و آراستگی در لاهیجان و در کجور بودند تا شهر شعبان که جناب جلالتمآب

امیر نظام حسب الامر بلاهیجان تشریف آوردند روز ورود مستقبلین افواج

وسواره از امیر نظام نمودند که مافوق آن متصور نبود و کمال مرحمت را با آحاد و افراد

نوکر فرمودند هشت روز توقف فرمودند همه روزه بمیدان مشق تشریف فرما میشدند

مخصوصاً یکروز باردوی نظامی تشریف آوردند از وضع و نظم و استحکام سنگر و باستیانها

و پاکیزگی از هر جهت کمال تمجید را نمودند سربازان را بفیض انعام مرحمت نمودند نوازش کردند

و نهار را در چادر حسام الملک میل فرمودند موزیکانچیان همدان محض تبریک ورود تشریف

فرمائی امیر نظام تعلیم زیاد دیده را آمده که بجای فلان انعام و دعای سلطان موزیکانچی

بمنصب یاوری سرافراز فرمودند و مژده مرخصی آن روز با آحاد و افراد نوکر داده

هشت روز توقف فرموده باقی جیره و حکم مرخصی و امتیازات بهر کس بقدر شان

و لیاقت او مرحمت نموده تشریف بردند صورت عریضه ایست که بقصد توسط

حسام الملک بحضور مبارک امیر کبیر نایب السلطنه روحی فداه عرض کرده اند

قربان حضور مبارکت شوم   و تنکه مقام صدقت و لیاقت شخص بنده

بکمال رسیده از تعریف مستغنی است مع هذا لازم است که بر هر یک از مراتب

خدمات عمدة الامراء العظام حسام الملک در این سفر آذربایجان مختصری عرض

نمایم که مشارالیه در بدو مأموریت این سفر در یکروز با مرحوم مغفور حشمة الدوله

از دارالخلافه بیرون آمده در حالتی که شاهزاده مرحوم بخط مستقیم از راه کردوس

حرکت کرده بودند حسام الملک معجلا از دارالخلافه بهمدان رفته و در مدت بیست روز

هر سه فوج قراگوزلو و یکصد نفر سواره جدید خود را با کمال آراستگی حاضر و آماده

و بسرعتی هر چه تمامتر حرکت کرده و چند روز قبل از ورود شاهزاده مرحوم

در کردوس حاضر شده و حضرت الامیه آنسنه و حرکت دادن این سه فوج

با آن سرعت کار آسانی نبود و هنوز هم که با شاهزاده مرحوم از کردوس حرکت

منصرف نکرده و در خاک قفقاز آن قضیه کمانی روی داد و وارده بی ولی بدست روسها افتاد

در عین آن اختلال و هرج و مرج حسام الملک را روی خود نشسته با نظم تمام بقیه

از همه

از همه حرکت داده در لشکرگاه قشلاق باروی مرکزیه ملحق شد و در آنجا نیز قسمت

ماموریت بمرکور را که محل اقامت شیخ قادر و عمده ترین مهمات آنها بود با موانع

دستگاهی غالباً از آن ماموریت اکراه داشته حسام الملک با مساعدتی هر چه تمام تر

آن مهمات را پیش برده در بحبوحهٔ شدت سرما و کثرت برف عدم آذوقه مستغنی تمام

از شنویه عبور کرده خود به مرکور رسیده و تا چند روز در لانم بود در آنجا توقف کرده

مامور ارومیه شد در ایام اقامت ارومیه نیز افواج و سوارهٔ خود را کمال نظم

نگاه داشته اهالی ارومیه را از حسن رفتار خود راضی و خوشنود ساخته است در این

آخرها از ارومیه با افواج ثلثه و سوارهٔ خود با رشت سهند از راه ساوجبلاغ و تشکیل

اردوی ساوجبلاغ مورد نقاط مهمه امن صحرا و بقدر هزار نفر سوارهٔ قراپاپاق و باش شقاقی

سپرده شده او با کمال نظم و نهایت آهستگی از ارومیه به ساوجبلاغ آمده و تا بنیاد

اردوی ... منظم بقاعده به شرایط لازمه دایر و مرتب نموده و دستهای لشکر که طوایف

قزاقها و باشیان از دو دائره‌ی دولتی بلاشبهه بکمال وحشت داشته و در اوامر غالباً

مشغول شده‌اند حسام الملک بطوری در امنیت آنها و حفظ نظم از روی خوبی سعی کرده

همه این باشی‌ها و قزاقهای دائره‌ی دولتی با کمال خوشی و محشور و با نهایت امنیت بداد و ستد

مشغول گشته و بهتر از همه در مقتضیات حفظ صحت و حرمت نقاط ائمه و معابد

عمده این شهر و آنچه لازمه تکلیف رعایت آن از روی شرایط حزم و احتیاط بود

بعمل آورده بطوریکه جناب عزیز نواب عماره با بر بسته از حسن نظم و کثرت اهتمام او اجرای

تکالیف نظامیه ایشان تعریف و تحسین بکمال نموده‌اند و این اوقات که خود فدوی

از سیاحت و جلالت ملاحظه آمدم و دائره‌ی او را رأی العین دیدم به مبالغه عرض مینمایم که سربازان

و سوارهای همه از نه ماه خدمت بدین تازگی گشته رفته و لباسها بدین نظم و ترتیب

و صاحب منصبها بدین لیاقت و اسلحه بدین تازگی را از هر جهت قابل تحسین و تمجید

دیدم و معلوم است که اینها همه از نتایج اهتمام و حسن کفایت و رتبه لیاقت

السلام

حسام الملک است که علاوه بر شئونات خانواده و اصالت و نجابتی که دارد
چاکری شاهنشاه بمرتبه کمال رسیده و در سلک امرا و سرداران سپاه باعث افتخار عساکر
دولت شده و اگرچه فدوی نسبت بکوشش و عنایه ابوالحسنی او بر وجه استحقاق لازمه محبت
و مهربانی کردم لکن پاداش این قبیل خدمات و زحمات او و در این سفر و ادای امرات
لیاقت او موقوف و منوط بمبذول مراحم شاهانه و توجهات مخصوصه حضرت
اشرف والا روحی فداه است   امر کم الاشرف الوالا مطاع ۱۲ شهر شعبان ۹۸
۲ روز بعد سیصد نفر سرباز از افواج ثلثه سی نفر و یکی کردی باغلام حسین خان یاور
فوج منصور بجهت حفظ قلعه لاهیجان حسام الملک گذارد و باتفاق جناب وزیر نظام
اردو را حرکت داده بیاوچلاغ آمده با وجود کمال وحشت که اهل قصبه داشتند
در کمال نظم و مهربانی حرکت نموده ۵ روز توقف کرده بعد اردو را حرکت داده
از راه میان بر آب و مابین قلعه و چار بولایت آمدند

خانه‌زاد جان‌نثار علی‌اکبر سرهنگ فوج منصور پسر حسام‌الملک مخصوص اطلاع

ملازمان آستان مبارک اعلیحضرت قدر قدرت همایون ارواحنا فداه این

کتاب که مسمی به افتتاح ناصری است از روی بصیرت بعرض خاکپای مبارک رسانید

کتاب نصایح هم بزبان فرانسه زحمت کشیده و نوشته بهمین حالت بود

او را هم از لحاظ مبارک اعلیحضرت اقدس ظل‌اللهی

روحنا و روح العالمین فداه

میگذراند

وێنەی هەندێ لەوکەسانەی لەم کتێبەدا ناویان هاتووە

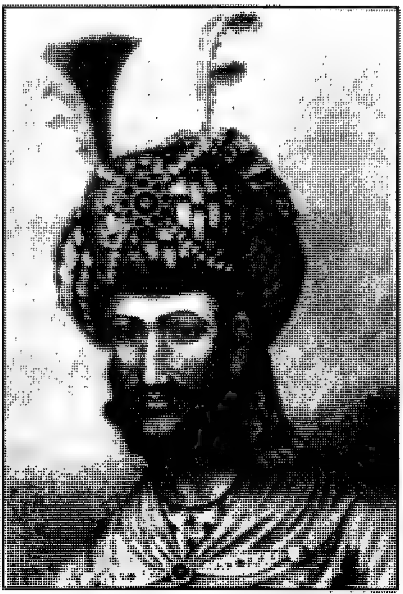

شا ئیسماعیلی سەفەوی

شا عەباسی سەفەوی

ئاغا محەمەد خانی قاجار

فەتح علی شای قاجار

عباس میرزای وەلیعەهد

ناسرەدین شای قاجار

حەمزە میرزای حیشمەت دەوله

میرزا حسەین خان(سوپا سالار)

میرزا نیزامی گەڕوس

حیسامولمولک

ژەنراڵ واگنەر- ی نەمساوی

موزەفەرەدین شای قاجار

میرزا سەعیدخان
(وەزیری کاروباری دەرەوە)

حاجی یوسف خان
(شوجاعولدەولە)

شێخ شامیل

(رابەری رزگاریخوازی داغستان)

ئیقبالدەولە

پاشکۆی ژماره (٦)

شورش شیخ عبیدالله (شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا)
نووسینی: عەلی‌خانی گۆنەخانی ئەفشار

ئەم کتێبە لەلایەن (علی خان گونەخان افشار)وە نووسراوە، کە نووسەرێکی فارسی، شیعی، ئازەری و خەڵکی ورمێ بووە و لەبەر گرنگی ڕووداوەکەش، دوای ئەویش خەتخۆشانی‌تر، دەستاودەستیان پێکردووە و چەند نوسخەیەکیان لەبەر نووسیوەتەوە. ناوبراو خۆی یەکێکە لەوانەی لە ڕۆژانی شۆڕشەکەدا، ڕاستەوخۆ دژی شۆڕشەکە، شەڕی کردووە و بەرگری لە ئابلۆقەشکاندنی ورمێ کردووە، کە هێزەکانی شێخ‌عوبەیدوڵڵا. بە مەبەستی داگیرکردنی، ئابلۆقەیان دابوو. واتە: کتێبەکە باسی ڕووداوەکانی قوڵی ورمێ دەکات و بە گیانێکی دوژمنانەوە نووسراوە. بەڵام سەرەڕای ئەمەش کتێبێکی دەوڵەمەندە و زانیاریی زۆر بە کەڵکی تێدایە.

ئەم کتێبە کراوەتە پاشکۆی کتێبی (تاریخ افشار)، لاپەڕەکانی ٥٢٥ – ٥٧٩، کە (میرزا رشید ادیب‌الشعراء) نووسیوێتی و لەلایەن (پرویز شهریار افشار)وە لە ساڵی ١٣٤٦ هەتاوی – ١٩٦٧ ز – دا لە (ورمێ) چاپکراوە.

لەوەدەچێ (علی خان افشار) خوێندەوارییەکی باشی نەبووبێ و هەمیشە (عبیداللە)ی بە (عبادالله) نووسیوە.

ساڵی ١٣٠٥ هەتاوی – ١٩٢٦ ز – رحمت‌الله خان اقبالی – ڕوونووسێکی ئەم دەستخەتەی نووسیوەتەوە و چاپی ئەو کتێبەی سەرەوە، لەم نوسخەیە وەرگیراوە.

نوسخەی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم شوێنانە هەن:

١– کتێبخانەی میللی (ملك – تاران)، بە ژمارە (٣٧٨٢) و بە خەتی **(مرتضی قلی بن محمد ابراهیم)** و لە ساڵی ١٣١٢ کۆچی – ١٨٩٤ ز – دا نووسراوەتەوە. پێڕستەکەیشی ئاوایە: (٣: ٥٤٤ – ٥٤٥).

٢– کتێبخانەی لەندەن: ئەم دەستخەتە بەم ئەدرەس و ژمارەیە هەیە:

donnreet Lots rary. thernhauyhbStudies the Li ntal and Africaneool of orihSc

2388 - 637 ١٧١ – ٤٤. 001WCIH OXG Te

pt of Tarikh Al - Akrad icrsersian ManuP

Ms. 46448

ئەم نوسخەیە بە خەتی (میرزا عینایەتوڵڵای لورکانی) نووسراوەتەوە و پێشکەشی (جەمشیدی کوڕی ئەردەشێر)ی ئەفشاری کردووە، کە بە (**مجدالسلطنه**) ناسراوە.دوای مەرگی **مجدالسلطنه**ش کتێبەکە لەگەڵ سەدان دەستخەتی تری دەگمەندا، پەرتەوازەی کتێبخانەکانی

دنیا بووە، تا لە دواییدا لە (کتێبخانەی قوتابخانـــەی فەرهـەنگیی خۆرهـەڵاتی ناوەراسـت و ئەفریقیا – سـیواس – ی سـەر بـە زانکـۆي لـەندەن) گیرسـاوەتەوە. کتێبخانـەی سیواسـیش دەستخەتەکەی بەناوی (کورد) تۆمار کـردووە. بـەڵام نـاو نیشـانی ئەمـەیان ئاوایـە: (تـاریخ خروج اکراد و قتل و غارت عبیدالله بد نهاد، اغتشاش و فتنه زیاد در مملکت آزربایجــان – سنه ١٢٩٧ هـ. ق).

ئەم دەستنووسە (٩٣) پەڕە، واتە (١٨٦) لاپەڕەیە، کە جگە لە دوالاپەڕە، ئیتر هەمووی ساخن و خەتەکەی میرزاعینایەتیش لەوپەڕی جوانیدایە.

عەلیخان ساڵی دەستپێکردن و نووسینی ئەم کتێبـــەی نەنووسـیوە، بـەڵام سـاڵی (١٢٩٩ کۆچی – ١٨٨١ز) لە نووسینی بۆتەوە.

(مجدالسلطنه)ش پێشەکییەکی کورتی بەمجۆرەی بۆ نووسیوە:

«ئـەم کتێبـە بـە خـەتی خوالێخۆشـبوو عینایـەت لورکـانی نووسـراوە و خوالێخۆشـــبوو عـەلیخانی کـوڕی مـیر – مجدالسلطنه – ی پێشـووی ورمـێ نووسـیویێتی و (جەمشـید کـوڕی ئەردەشێر) پێشکەشی کردووە، تا نوسخەی تریشی لەبەر بنووسرێتەوە.

لە دواوینەکانیشدا (مجدالسلطنه) ئەم مێژووەی لەسەر ئەسـتخەتەکە نووسـیوە: سـەرەتای رەمـەزانی ١٣١٦ کۆچـی و مـۆری (جەمشـید مجدالسلطنه)ی پێـدا نـاوە. بـەم پێیـە دەبـێ (عەلیخان) لەنێوان سـالانی (١٢٩٩ کۆچـی – ١٨٨١ز)، (١٣١٦کۆچـی – ١٨٩٨ز) کۆچـی دوایي کردبێت.

لە هەر لاپەڕەیەکدا (١٣) دێڕ نووسراوە و قەوارەی لاپەڕەکانیش بریتیە لـە (٧/٥ سـم × ١٦/٥). هەندێ وردە جیاوازیشی لەگەڵ نوسخەکەی کتێبخانەی تاراندا هەیە.

شورش شيخ عبيدالله (شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا)[1]

بەناوی یەزدانی بەخشەندە و میهرەبان

سوپاس بۆ یەزدان و سلاّو لە محەمەد، سەروەری پێغەمبەران و بنەماڵە بێگەردەکەی.
پاشان، منیش لەوانەبووم کە لەو ماوەیەدا ئابڵوقە درابوون. شەو و ڕۆژ لەبەر دەرك و دەروازە و سەر دیوار و قەلاّوە، هەموو شتێکم بە چاوی خۆم دیوە و شەرحێك لەسەر کاروبار و چۆنێتی شێخ و خراپەی سپا و ئەوەی دیومە و بیستوومە، لەم نامیلکەیەدا دەنووسم، تا خوێنەر بیخوێنێتەوە و ئاگادار بێ کە شێخ چەندە ئازاری خەڵکی ورمێی سنووری ئازەربایجانی داوە.

ئەم پیاوە بۆتە هۆی کوژرانی سەدهەزار کەس لە خەڵکی موسوڵمانی هەردوو دەوڵەت و هەموو چەشنە خراپە و ئاژاوەیەك. بەلاّم لە سەردەمی دەوڵەتی هەتاهەتایی خاوەن شکۆ، شای شاکانی دەوران و دادگەرتر لە هەمووان، شای شازادە و خاقانی کوڕی خاقان، حەزرەتی ساحێبقران، شای جیهان (ناسرەدینشا)، خاك و ولاّتی بە بەهەشتی یەزدان بێ، ئاژاوە و شەڕ و شۆڕێکی زۆر لەلایەن نەیارانەوە لە ئێراندا خولقاوە.

یەکەم: یاخیبونی محەمەد حەسەنخانی سالار، کە هاوڕێی چاکی ئاسەفودەولەی خودالێخوشبوو بوو. شیعری پیاوێکی بەهەشتی کردبووە ویردی سەر زمانی و لە ئاکامیشدا سەری لەو ڕێیەدا دانا:

مرا عار آید از این زندگی — کە سالار باشم کنم بندگی

«زۆرم پێ نەنگە ئا ئەم ژیانە — بۆ خۆم سالار بم بژیم کۆیلانە»

لەگەڵ جەعفەر قولیخانی ئێلخانی، کە تورکمانە و خەڵکی خۆراسانە، لەشکرێکی کۆکردەوە و هەوای گەورەیی و سەروەری کەوتە سەری و چەند ساڵێك لەگەڵ سپای سەرکەوتووی دەوڵەتدا جەنگا و لە ئەنجامیشدا بووە بە قوربانی کردەوەی چەوتی خۆی.

دووهەم- ئاژاوەی سەیید عەلی محەمەدی باب بوو، کە ئیدیعای بابیەتی دەکرد و زۆربەی ناوچەکانی ئێرانی شلەژاند و خوێنی ڕژاند.

پاشان گیرانی قەلاّی هەرات و قەڵسبوونی دەوڵەتی ئینگلیس و داگیرکردنی بەندەری بووشەهر و شەڕی شووشتەر و ئەهواز و هیتریش کە تورکمەنەکانی مەرو و سەرەخس بوون.

---

[1] ئەمە ئەودەقەیە، کە (میرزا رەشید ادیب الشعرا) کردوویەتییە پاشکۆی کتێبەکەی خۆی (تاریخ افشار) و لە لاپەڕەکانی (٥٢٥ – ٥٧٩)ی کتێبی ناوبراودا، ساڵی ١٣٤٦ هەتاوی – ١٩٦٧ ز- چاپ و بلاّو بۆتەوە.

سوپاس بۆ یەزدان، لە ژێر سێبەری شمشێری خوێنرێژی لەشکری خاوەن شکۆ ناسرەدینشای ساحێبقران خوا خۆی و ولاّتی بپارێزێ، سەرجەمی بەدفەڕ و شەڕخوازان خۆیان شاردبۆوە و نەیاندەوێرا سەریان لە کونە مشکیش بێننە دەرێ و ماوەی (٣٠) ساڵ بوو، هەموو خەڵکی ئێران لە ئازار و گیروگرفتی زەمانە رزگار بوون و خەریکی کاروباری خۆیان بوون. دەوڵەت و بەرپرسانی هێمنایەتی ولاّتیش، لەبەرئەوەی متمانەیان بە دۆستایەتی دەوڵەتی عوسمانی کردبوو، کارێکیان بەسەر کاری سنوورەوە نەبوو، تا لە ناکاو شێخ عوبەیدللا لە ساڵی ١٢٩٧کۆچی(١٨٨٠)دا لەگەڵ کۆمەڵێك سەربازی کورد، کە کۆیکردبونەوە لە لای (ناوچیا)ی سنووری دوو دەوڵەتی ئێران و عوسمانیەوە سەریان هەڵدا و زیانێکی زۆریان بە سنوور گەیاند. ویستی هەروەك دەوڵەتی سەفەوی و شائیسماعیل بەرماڵ و تەسبیح بە تەختی شایەتی بگورێتەوە و تەسبێحی نەفیر بکاتە دەنگ و سەدای تەپڵ و دەهۆڵی شایەتی. کەچی ئەوەی نەزانی کە:

نە هر کە چهرە برافروخت دلبری داند   نە هر کە آینە سازد سکندری داند
نە هر کە طرف کلە کج نهاد و تند نشست   سپاه داری و آئین سروری داند

هەرکەسێ خۆی سوور هەڵگەڕاند دڵداری نازانێ   هەرکەسێ ئاوێنە درووست بکات ئاوێنەساز نییە
هەرکەسێك کڵاوی لار دانا و قورس و قایم دانیشت   سوپاسالاری و رێوڕەسمی گەورەیی نازانێ

بنە و بنەچەکی شێخ و بیروبڕوای:

مەڵبەندی (ناوچیا) دەکەوێتە ناو قەڵەمڕەوی خاکی رۆم (عوسمانی) و سەر سنووری دەوڵەتی ئێران، نزیکەی هەزار بنەماڵە دەبن و خانووەکانیشیان لە نووچکی کێو و قوولایی دۆڵ و شیوی ئەو مەڵبەندەیە.

شێخ عوبەیدللا کوڕی شێخ تەهایە و بنەوبنەچەیان رێڕەو و هۆگری مەزهەبی سوننی و رێ و شوێنی عیرفانن و بە درۆ خۆیان بە خەڵك بە خاوەن کەشف و کەرامات ناساندووە و هەر لە خۆڕا خەڵك خۆشیاندەوێن.

شێخ تەها جاروبار دەچووە ناوەندەکانی حکومەت لە تەورێز و تاران و لە لای نۆکەر و دەست و پێوەندەکانی خاقانی بەخشەندەی دادگەر، محەمەدشای خوالێخۆشبوو دەستی دەکرد بە درۆ و دەلەسە و بە هۆی ئەوانەوە بووە خاوەنی (٥٠٠) تمەن بەرات و پێنج ئاوایی لە گوندەکانی مەرگەوەڕ و بوو بە بەراتخۆری دەوڵەتی ئێران. بەڵام هیچ کاتێ ناشکوری نەکرد و ناندێنی نەدڕاند و بەم بۆنەیەوە بەرپرسانی دەوڵەتی ئێران هەمیشە چاویان لێیبووە و لایەنیشیان رادەگرت.

شێخ عوبەیدوڵڵای کوڕی شێخ تەها، پاش مردنی باوکی، خۆی یەکجار بە سەربەخۆ دەزانی و لە خودا و پێغەمبەری خودا یاخی بوو، هەوای زوڵم و زۆر لە کەللەیدا و بوو بە ئاوالْ سیانەی فیرعەون و شەداد و دەیوت:

پدرم روضۀ رضوان به دو گندم بفروخت   ناخلف باشم اگر من به جوي نفروشم

((باوکم باخی بەهەشتی بە دوو دەنکە گەنم فرۆشت
منیش حەرامزادە بم، ئەگەر بە دەنکە جۆیەکی نەفرۆشم))

بۆیە بۆئەوەی پلەوپایە و دەسەڵاتی خۆی لە ناو خەڵکدا بەرێتە سەرێ و خۆی بە مرۆڤێکی نائاسایی بناسێنێ، باسی کەشف و کەراماتی دەکرد و خەو و خەیاڵی درۆی هەڵدەبەست. جاری وابوو پیاوێکی دەخستە ناو گۆڕی شێخ تەهاوە و خۆی جل و بەرگێکی سپی لەبەر دەکرد و دەچووە نزیك گۆڕی باوکی و دەستی دەکرد بە پرسیار و وەڵام و بۆ هاندانی خەڵکی نەزان دەیوت: شێخ تەها دەڵێ: دەبێ دەستپێبکەی، جەماوەر کۆبکەیتەوە، لە ئێران ببیتە خاوەنی تاج و تەخت و رەگ و ریشەی رافزییەکان دەربهێنی، پەرە بە رێگای راست بدەیت و فەرمانی خودا و پێغەمبەر بەجێبهێنیت. ئەوسا بۆ هاندانی عەشیرەتەکانی دیکەش جیهادێکی بەم ناوەرۆکە نووسی و بە هەموو وڵاتی راگەیاند:

((شێخی پێشوو فەرموویەتی بە کوشتنی رافزیی رازییە و گیان وماڵیان بۆ ئێوە بە رەوا دەزانێ و مۆژدەی حکومەت و بەهەشتی داوە)).

پاش بڵاوبوونەوەی ئەم راگەیاندنی جیهادە، کوردان هەروەك سێڵاوی کوێستان لە ژێر سێبەری ئەو یاخییەدا کۆ بوونەوە و ئەویش خۆی بە شای عەشایر ناساند و بەهیوای سەروەری و سەرەڕۆیی، کەوتە کۆکردنەوەی کەرەسە و چەك و چۆڵی شەڕ و سەربازیی. لە ساڵی ١٢٩٣کۆچی(١٨٧٧) کە دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ دەوڵەتی رووس لە شەڕدا بوو، شێخ عوبەیدوڵڵا بۆئەوەی لە داهاتوودا لە یارمەتییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەشدار بێ، جیهادی راگەیاند و بە (٣٠) هەزار سوار و پیادەوە رویکردە قارس. پاشایان و سەرکردەکانی سپای عوسمانی بوونی گلاوی ئەویان لە ماوەی شەڕدا بە هەل زانی و لەوپەڕی رێز و حورمەتدا، پێشوازی و میواندارییان لێکرد. پاش ئەوەی فەرمانی بەرێز پاشای عوسمانییان پێگەیشت، خێوەت و چەك و چۆڵێکی زۆریان دایە، تا لە ماوەی شەڕدا هاریکار و یارمەتیدەریان بێت. بەڵام شێخ دوای وەرگرتنی کەرەسە و چەکوچۆڵ و چەند رۆژ شەڕ و لێکدان لەگەڵ لەشکری رووس، لەبەرئەوەی سپا بێسەرە و بەرەکەی نەیدەتوانی بەرەنگاری

سەربازەکانی ڕووس بن و لەگەڵیاندا بەشەڕ بێن، ڕایانکرد و بە تێکشکاوی ڕویان کردە ئاڵباغ.[1]

دانیشتووانی ناوچەی ناوبراو، کە (٣٠) ئاواییە، هەموویان عیسایی و سەر بە دەوڵەتی عوسمانی بوون. شێخ بە پێچەوانەی پەیمانەکەی لەگەڵ پاشایانی عوسمانی، دەستی بە تەتلوبریان کرد و کلیساکەی ئەوێشی بە دووسەد هەزار تمەن کەرەسەی زێوین و زێڕین و تاجی گەوهەر نیشان، کە دیاری و یادگاری باب و باپیرانیان بوو، تالانکرد و کارێکی وای کرد، پاشماوەی خەڵکی ئاڵباغ بە ڕووتوقووتی، ماڵ و حاڵی خۆیان بەجێهێشت و بەرەو ورمێ و خۆی و سەڵماس هەڵاتن. ئەگەر بە پیرەوە چوون و یارمەتی خەڵکی ئەم وڵاتانە و دووهەزار تمەن یارمەتییەکەی حەزرەتی وەلیعەهد نەبوایە، تاقە کەسێك لەو ئاوارانە دەرنەدەچوو.

سپای شێخ عوبەیدوڵڵا دوای کوشتوبڕ و تالانی ئاڵباغ، بە دەسکەوتێکی زۆرەوە گەڕانەوە وڵاتی خۆیان و بۆ کوشتار و تالانی ناوچەکانیتر، چاوەنواڕی فەرمانی شێخ بوون.

هاتنی شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ شاری ورمێ:

سیٚ ساڵ لەوە پێش، شێخ عەبدولقادر هاتە ورمێ و لەگەڵ ئیقباڵدەولە (دوایین حاکمی ورمێ) چوو بۆ تەوریزی پایتەخت و لەلایەن بەرپرسانی دەوڵەتەوە خەڵات کرا و بەڕاتیشیان بۆبرییەوە. لەم ماوەیەشدا دیسان داوای کردبوو بێت بۆ ورمێ و ئیقباڵدەولەش مۆڵەتی لە بەرپرسانی دەوڵەت بۆ وەرگرتبوو.

شێخ عەبدولقادر ئەمجارە تەیاربوون و بە هیوابوون لەگەڵ عەبدوڵڵاخان و برایمخان بێنە ورمێ؛ کە بنەوبنەچەکیان ساڵەهای ساڵ حاکمی شنۆ بوون و لە ڕۆژگاری حوکمڕانیی ئەحمەدمیرزادا بە توندی کەوتبوونە بەر ڕق و تووڕەیی، سزا دران و لە حکوومەتی شنۆ لابران، بۆ ئەوەش خۆیان کاری خۆیان بەڕێوە ببەن؛ دەستیان دایە یەکخستنی سەرانی کورد و عەشیرەتەکان، بۆ وێنە لەگەڵ سەرۆك هۆزی ڕەوەند و فەقی یۆسفی خۆشکەزای ناوبراو و محەمەد ئاغای مامش و چەند کەسێکیتردا ڕێككەوتن و ئەوسا بۆ دابینکردنی چەك و چۆڵی شەڕ و کڕینی تفەنگ و فیشەك، چەند کەسێکی ڕەوانەی تەوریز کرد.

هەڵاتنی هەمزاغا و پێوەندیکردنی بە شێخ عوبەیدوڵڵاوە:

هەمزاغا پیاوێکی نالەبار و سەرەڕۆ بوو. پازدەساڵ لەوەپێش حەفتا سواری قەرە پاپاغی لە نزیك سابلاخ کوشتبوو. هەرکە پاشاخان موزەفەرودەولەی برازای عەزیزخانی سەرداری

[1] ئاڵباغ: مەبەست لە شاری (وان)ە.

گشتی، ئەرکی بەرەنگاری گوشاری ئەوی پێسپێردرا، پەنای بردە بەرخاکی عوسمانی و پاشان بەخشییان و گەڕایەوە خاکی ئێران.

لەو ماوەیەشدا هەرچەند بە رواڵەت سەر بە دەوڵەتی ئێران بوو، بەڵام بە بۆنەی رابردووی پڕ لە شەڕ و شۆڕ و سەرەڕۆیی و تاڵان و بڕۆی هەمیشەیەوە، ترس و لەرزی ئەوەی بوو رۆژێ بیگرن و بە سزای کردەوە چەوت و دزێوەکانی خۆی بگەیەنن. لەبەرئەم هۆیە چونکە دەیزانی شێخ چ بیروڕایەکی هەیە و پێشتریش چاویان بەیەك کەوتبوو، چەند کەسێکی لە کاربەدەستانی دەوڵەت، لە سابڵاخ کوشت و رایکردە لای شێخ و بووە سەرکردەی لەشکرەکەی.

شێخ عوبەیدوڵلا بە پێشنیار و هاندانی هەمزاغا دەستی کرد بە فراوانترکردنی دەسەڵاتی و پێوەندی کردن بە سەرۆك عەشیرەکان بۆ هاوکاری و یارمەتی لەگەڵیاندا.

لەبەرئەوەی هێزێکی بەرچاوی کۆکردبۆوە؛ بەر لە هەمووشتێك هێرشی بردە سەر قەڵای لاجان و تەفروتوونای کرد(ئەو قەڵایە عەسکەرخان سەرداری بەناوبانگی ئازەربایجان سازی کردبوو).

پاش ئەوەی روویکردە سابڵاخ و داگیری کرد؛ هەوای گرتنی میاندواو کەوتە سەری. خەڵکی میاندواو بە ئازایەتی و بوێرییەکی بێهاوتاوە، دەستیان دایە بەرگری و خۆڕاگری و دوای ماوەیەك گەمارۆدان، شێخ، هێزی بەرگری جەماوەری تێکشکاند و کوشتوبڕ و تاڵانێکی کرد، کە تەنانەت بیرهێنانەوە و گێڕانەوەیشی دەبێتە هۆی داخ و کەسەر و داماویی.

دوای کوشتار و تاڵانی دانیشتووانی میاندواو و ئاواییەکانی دەوروبەری، بەرەو بناو بزوا و پاش شەڕێکی ترسناك، ئەوێشی داگیرکرد و بە شتومەك و دەسکەوتێکی زۆر و زەوەندەوە بەرەو شنۆ گەڕایەوە. لەبەرئەوەی بە گرتنی ئەو شارانە، لەخۆبایی ببوو، جەماوەرێکی زۆری یاخیشی بە دەورەوە بوو، چوو (سندووس) بگرێ و پاش گرتنی ئەوێش رووی کردە شاری ورمێ.

بەرێکەوتنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ گرتنی ورمێ:

١٥ی زیقەعدەی حەرام -١٢٩٧ کۆچی(١٨٨٠/١٠/٢٠)

لە کاتێکدا هێزەکانی سەربازیی هەوشاریی، بە سەرکردایەتی ئیقبالدەولە بۆ بەرەنگاری و دەرپەڕاندنی خراپکار و شەڕخوازەکانی سنوور، لە قەڵای (بەدەلبو)[1] ئۆردوویان لێدابوو، شێخ عوبەیدوڵلاش، کە سەرمەست و لە خۆبایی سەرکەوتنەکانی بوو، لەلایەن شێخ محەمەد ئەمینەوە (کە سەرکردەیەکی کورد بوو)، دنە درا و تێگەیەندرا، کە ورمێ بێ بەرگریی و پاریزەرە و داوایَ لێکرد ئەم هەلە لەبارە بقۆزێتەوە و هەڵکوتێتە سەر ورمێ و دوایی بە کاری ئەوێ بێنێ و بە لایەکیدا بخات.

---

[1] (بەدربۆ)شی پێدەڵێن

شێخ هەر کە نامەی محەمەد ئەمینی پێگەیی، لـە ناوچـەی مەرگـەوەڕەوە کەوتـە ڕێ و بۆئەوەی هەموو هێزەکانی یـەك بگرنـەوە و لـە جێیـەك کۆببنـەوە، بۆ چـەند سـەعاتێك لـە (باراندوز) ئۆردووی خست و دوای ئـەوەی هـاورێ و هێزەکـانی گەیشتنە لای، بـە کۆمـەڵ بەرەو ورمێ بە ڕێکەوتن و چوونە ئاوایی (سین)، (کە قۆناغەرێیەك لە شـارەوە دوورە). لـەم کاتەدا سەرجەمی هێزەکانی شێخ نزیکەی ١٢ هەزار کەس بوون.

سیاسەتی شێخ عوبەیدوڵڵا لە داگیرکردنی شارەکان و تۆقاندن و تالآنی ئاواییەکاندا، بـە جۆرێك بوو؛ کە لە پێشدا هەرچۆنێك بوایە، لەشکرەکەی تـرس و خورپـەی دەخستە دڵـی دانیشتووانەوە، هەتا هێزی خۆڕاگریی و بەرەنگاریی پارێزەران تێكبشکێنێ. بەم مەبەستەش کاتێ گوند و کێوەکانی (سین)یان کردە بارەگای لەشکری خۆیان، فەرمانیدا پووشکە و چڕ و چیلکەیەکی زۆریان کۆکردەوە و بە بەرچاوی پـڕ پـەژارەی دانیشـتووانەوە، کـە دەیاننواڕییـە کێوەکانی دەوروبەری وڵاتەکەیان، ئاگریان تێبەردا و ئەوەندەی دیکە هێزەکـەی خۆیـان زلتر خستە بەرچاو.

بەیانی ئەو ڕۆژە، شێخ عوبەیدوڵڵا دوو نامەی بۆ میرجەماڵەدین ئاغـای شێخولئیسـلامی ورمێ و میرزا حسەین ئاغا موجتەهیدی ئەو کاتە نارد و نـاوەڕۆکی نامـەکانیش بـەم چەشـنە بوون:

«من بۆ دادخوازیی جەماوەر و لابردن و نەهێشتنی ئەو زوڵم و زۆرەی لـە سـەر خەڵکـە، هاتووم. دوو ڕۆژ لە ورمێ میوانی ئێوە دەبـم و لـە ئێـوەش جگـە لـە پێداویستی سـەربازەکان زیاتر، هیچیترم لێتان ناوێ، لە مزگەوتی جامیعەی ورمێ لەگەڵ ئەو خەڵکە موسوڵمانە نوێژ دەکەم و هەموو خاوەنکارێکیش لەسەر کاری خۆیان دەمێنن و خۆم بۆ تەوریز دەچـم. ئەگـەر ئیقباڵدەولە گوێڕایـەڵ بێـت، پایەیـەکی گـەورەی دەدەمـێ و ئەگـەریش بەقسـەی نـەکردم، ڕێگەی مەدەن بێتە ناو شـار، چونکـە دەرکـردن و لابردنـی بـۆ مـن زۆر هاسـانە و بێتـو بـە پێچەوانـەی ئەمەش بجووڵێنـەوە، دەبـێ چـاوەنوارِ بـن ئـەوەتان بەسـەربێ، کـە بەسـەر دانیشتووانی میاندواو هات. من بۆ خۆم لەگەڵ لەشکرەکەم هـاتوم، نـەکا یـەکێکی لەشکر، زیانێك بە خـەڵکی شـار بگەیـەنێت، چونکـە ورمـێ بـە ماڵـی خـۆم دەزانم. خـودا یـاربێ ئەوەندەی پێم بکرێ لەگەڵ خەڵك چاکە دەکەم.»

دوای وەرگرتنـی نامـەکان خـەڵکی ناسراو و ماقووڵـی شار کۆبوونـەوە و لـە نـاوەڕۆکی نامەکان ئاگادار کران. دوای ئاگادار بوون، بیروڕای زۆربەیان هاتە سەر ئەوەی؛ بەو هۆیەوە کە هێزەکانی هەوشار لە ناوشاردا نەبوون، بەرگری کردن لە شار، زۆر حەستەمە، لەبەرئەوە دەبێ کارێکی وابکەن شێخ عوبەیدوڵڵا لە پەلاماری کتوپڕ، خۆ ببوێرێ و چـەند ڕۆژێـك بـە فرت و فێڵ رایگرن و نەیەتە شار. لەم ماوەیەدا ئیقباڵدەولەش کـە لـە (بـەدەلبو)یـە، ئاگـادار بکرێتەوە. بەمجۆرە زانایانی ورمێ نامەیەکیان بۆ شێخ عوبەیدوڵڵا نووسی و بە میرزا غـەفور و حسەینقولـیبەگیخەلەجدا بۆیاننارد و بە دەمیش پێیان ڕاگـەیاند، کـە (٣) ڕۆژ مۆڵـەتیان

بداتێ و ئەوانیش لەم سێ ڕۆژەدا دانیشتووان ئاگادار بکەنەوە، تا شار، بۆ هاتن و پێشـوازیی شێخ و هاوڕێکانی ئامادە بکرێ.

شێخیش کە ئاگای لەم فرت و فێڵە نەبوو، وتبووی: دوو ڕۆژتان مۆڵـەت دەدەمـێ، بـەو مەرجەی نەهێڵن ئیقبالڵدەولە بێتە نێو شار. نێردراوەکەش لە وەڵامدا وتبووی بێتو ئیقبالڵدەولە فەرمانی شێخ بەڕێوە نەبا و سەر شۆڕ نەکا، هەرگیز ڕێگەی نادەین بێتە ناوشار.

دوای گەڕانـەوەی میرزا غـەفوور و حسـەین قولـیبەگی خەلـەج لـە ئـۆردووی شـێخ و گێڕانەوەی ڕووداوەکە و باسی ئەوەی کە تەنیا دوو ڕۆژ مۆڵەتی بە دانیشـتووانی ورمـێ داوە، زانایانی شار نامەیەکیان بۆ ئیقبالڵدەولە نووسی و بە میرجەعفەری خەڵخاڵـی و حاجی مـەلا جەعفەری تاجردا بۆیان نارد و کارەساتەکەشیان بۆ گێڕایەوە. هـەر کـە ئیقبالڵدەولـە ئاگـادار بوو شێخ عەلـیخانی سەرتیپی بە سپای دەیەمی خۆیەوە بەرەو شار بـەڕێکرد و ئـەویش لـە شەوی (١٦)ی زیقەعدە – ١٨٨٠/١٠/٢١دا چـووە نـاو شـار. هـەتا ئـەو هـێزەی ناردبوویـان بگاتێ ، خەڵکی شار خەریکی قایمکردنی قەڵا و دەروازەکان بوون، کاروباری بەرگریکردنیان لە شارەکەی خۆیان ئامادە کردبوو. کە هێزەکەی شێخ عەلیخانی سـەرتیپ گەیشتێ، ورەی خەڵك بەرزبوەوە و گەورە و بچووك خۆیان بۆ شەڕ لەگەڵ هێرشکاران ئامادەکرد.

لەم هاتوچۆ و بگرە و بەردەیەدا دوو سەرکردەی کورد، بەناوی شـێخ محەمـەد ئـەمین و خەلیفە سەعید، بە هێزەکانیانەوە گەیشتنە لای شێخ و ژمارەی هێزەکـانی شێخیان گـەیاندە (٣٠)هەزار کەس.

شێخ عوبەیدوڵلاش بۆئەوەی کەمێك هەڕەشە لە دانیشـتووانی ورمـێ بکـات؛ فـەرمانیدا بەری چۆمی شار (ئاجو)یان گرت و بە هەڵدانەوەی خۆڵیش، بەری کاریزەکانیان بەست، تا ئاو بۆ دانیشتووان نەچێ و بەمجۆرە دوو ڕۆژ دەرفەتەکەش تەواو بـوو. بـەڵام خـەڵك خۆیـان بەدەستەوە نەدا و شێخ بۆی دەرکەوت فێڵیان لێکردووە و هەلێکی زۆر چاکی لەدەستچووە.

کە هەواڵی بەڕێکـەوتنی ئیقبالڵدەولـەش بـۆ ورمـێ بـە شـێخ گـەیی، فـەرمانی بـە شـێخ سەدیقدا، بە دوو هەزار سەربازەوە لە گوندی (گجـین) بۆسـەی بـۆ دانـێ و پـەلاماری ئـەو هێزانـە بـدا کـە لەگـەڵ ئیقبالڵدەولـە بـوون. هـەروەها ڕەزابـەگ نـاوێکی نـاردە ناوشـار، تـا دانیشتووان ڕازی بکات بە بێشەڕ و شۆڕ خۆیان بەدەستەوە بدەن.

بەڵام خەڵك لە بەرامبەر داواکەی شێخدا زۆر بە توندی ڕاوەسـتان و وەڵامـی زۆر ڕەقیـان بۆ شێخ ناردەوە؛ تا ئەو ڕادەیەی کە لە کاتی گەڕانەوەی ڕەزابـەگدا، کەوتنـە شـوێنی و دوو سواری هاوڕێشیان بریندار کرد.

هاتنە ناو شاری ئیقبالدەولە ، لە ١٧ زیقەعدە(٢١/١٠/١٨٨٠)دا

ترس و دڵەتەپە و نیگەرانی هەروا باڵی رەشی خۆی بەسەر ئاسمانی ورمێدا کێشابوو. دانیشتووانی شار لە نێوان ترس و هیوادا مابوونەوە. تەنیا شتێك کە ورەی دەبردنە سەرێ و هێزی خۆڕاگریی پێدەبەخشین، ئەوەبوو پشتیان بە ئیقبالدەولە و هێزی هەوشار ئەستوور بوو، کە دوای بیستنی هات و هاواری شێخ لە بەدەلبومەوە گەڕابوونەوە بۆ شار.

ئیقبالدەولە رۆژی (١٦)ی زیقەعدە(٢٢/١٠/١٨٨٠)، دوای رۆژ ئاوابون بە سەرباز و تۆپخانەوە لە ئاوایی بەدەلبوەوە بەرەو شار کەوتە رێ. بەڵام بەو هۆیەوە، کە هەواڵیان دابوویە شێخ سەدیق لە ئاوایی گجین (کە دەکەوێتە سەرەرێی بەرەوشار)، بۆسەی بۆ ناوەتەوە، بە پێچەوانەی جارانەوە، بە رێگای (بالۆ)دا گەڕایەوە. ئالێرەدا بوو، کە (٣٠) کەس لەو سەربازانەی کە قسەی شێخ کاری تێکردبوون، تا هەواڵی رێگا گۆڕینەکە، بەدەست و پێوەندەکانی شێخ بگەیەنن، داوای مۆڵەتیان لە سەرکردەکەی خۆیان کردبوو.

ئیقبالدەولەش کە پیاوێکی وردبین بوو، بە زیرەکی لە کارەکە گەیشت و بێئەوەی خۆی شلوێ بکات مۆڵەتی پێدان. بەڵام تا ئەو سەربازانە خۆیان گەیاندە داروەدەستەی شێخ و لە گۆڕینی رێی گەڕانەوە ئاگاداریان کرد، ئیقبالدەولە ماوەیەکی زۆری بڕیبوو، بە چەشنێ، کاتێ شێخ سەدیق کەوتە شوێن ئەم هێزە مەل لە قەفەز فڕیبوو، ئیقبالدەولە گەیشتبووە ناو شار.

ئیقبالدەولە یەکسەر دەستی کرد بە قایمکردنی شوێنە ئەستەمەکانی شار. فەرماندەکانی خۆی لەگەڵ سەران و رێبەرانی شاری ناردە ناو سەنگەر و مزگەوتی «یوردشا»ی کردە شوێنی فەرماندەیی خۆی. بۆئەوەش بتوانێ هێزەکانی بەرگریی و پیاوەتی و پشتیوانی دانیشتووانی شار زۆر بە چاکی بەکار بهێنێ، هێزەکانی پارێزەری شاری بەمجۆرە دابەش کرد و لە شوێنە گرنگەکان دایمەزراندن:

پاراستنی دەروازەی یۆردشا (کە شوێنێکی پڕ مەترسی و لە تەنیشت باخی دلگوشاوە)[1]بوو، خۆی بە ئەستۆی گرت. گەڕەکی (نەوگێچەر) و (خوسرەو ئاباد)ی سپاردە دەستی بەرێزان میرجەمالەدین شێخولئیسلام و حاجی پاشاخان و کوڕەکەی محەمەد عەلی خانی سەرهەنگ. پاراستنی گەڕەکی مەهدیلقەدەمی خستە ئەستۆی ئاغا سەید موحسین و دەروازەی (عەسکەرخان)ی دا بە میرزا حسەین ئاغای موجتەهێد. لەم گەڕەکە، محەمەد رەزاخانی سەرتیپی تۆپخانە و شێخعەلی‌خانی سەرتیپی ماکویی یارمەتی میرزا حسەین ئاغایان دەدا.

---

[1] شوێنی سەربازخانەی ئێستا

پاراستنی دەروازەی (باڵۆ)ی بە حاجی سەید ئاغای پێشنوێژ و دەروازەی (توچرالی قەڵا)یشی سپاردە جەنابی حاجی قازی و ئیمامجومعە و عەبدولعەلیخان و محەمەد قولیخانی یاوەر. لە دەروازەی (هەزاران) سەید ئاغای پێشنوێژ و لە دەروازەی (بازارباشی) جەنابی سەدرولعولەما و ئاغا میرزا سەمیع و حاجی نایبولسەدر و سادقخانی سەرتیپی تۆپخانە، ڕێبەرایەتی دانیشتووانی شاریان بۆ بەرگری لە نیشتمانەکەیان بە ئەستۆ گرت.

حاجی ڕەحیمخان و حاجی شێخعەلیخان و حەبیبوڵلا خانی سەرتیپیش لەگەڵ مەنوچێهرخان و کوڕەکانیتری حسەین قولیخانی بێگلەربەگی لە سەر دیوار و قەڵا و سەنگەری دەروازەی (ئەرك) دەستیان دایە بەرگری. بە کورتی هەموو شوێنە گرینگەکانی شار کەوتنە ژێر چاوەدێری ڕاستەوخۆی ئیقباڵدەولە و پارێزەرانی بەشەرەفی هەوشار و چاوەنواڕی بەسەرهات و ڕوداوی داهاتوو بوون.

کۆنسوڵی ئینگلیسیش دەست لە کارەکە وەردەدا:

دوای جێبەجێکردنی ئەوکارانەی بۆ بەرگری شار پێویست بوون. ڕۆژی (١٧ی زیقەعدە) بەڕێز ئیقباڵدەولە دوای چاوپێکەوتنی دەروازە و دیوار و قەڵا، لەماڵی حاجی سادق ئاغای کلاودروو، بە بەشداربوونی زانایان و پیاوماقوڵانی شار کۆبوونەوەیەکی پێکهێنا و سەبارەت بە چۆنێتی بەرگریکردن لە شار، بیروڕایان گۆڕییەوە.

سێ سەعات پاش ڕۆژئاوا، لە پڕ کۆنسوڵی ئینگلیس[1] هاتە ناو کۆبونەوەکە و دوای قسەوباسی ئاسایی بە ئیقباڵدەولەی وت: ئەوەندەی ئێمە ئاگادارین خەڵکی شار دوو ڕۆژیان مۆڵەت لە شێخ خواستبوو. ئەمرۆ مۆڵەتەکە دوایی دێ، ئاخۆ بەڕێزان لەسەر پەیمانی خۆیان ماون، یان دەیانەوێ ٣٠ هەزار سەربازی شێخ عوبەیدوڵلا بەربدەنە گیان و ماڵی خەڵك و زیندەوەرێك لەم شارەدا نەهێڵن؟

ئیقباڵدەولە بە دەم پێکەنینێکی تاڵەوە وتی ئێستا، کە جەنابی کۆنسوڵ بۆتە خێرخوازی خەڵك، چاك وایە مۆڵەتی ڕۆژێکیتریشمان لە شێخ بۆ وەربگرێ، تا لەمبارەیەوە لەگەڵ هەموو دانیشتووان ڕاوێژ بکرێ.

کۆنسوڵ پێی وابوو ئەم مۆڵەتی یەكڕۆژە نادرێ و بۆئەوەی ورەی خەڵك بێنێتە خوارێ، وتی ئێوە بە ٣ هەزار پیاوی شەڕ نەدیتە و بێئەزمون و قەڵایەکی وێران و تێك تەپیوەوە ناتوانن لە بەرامبەر ٣٠هەزار سەربازی ئازا و لێهاتووی شێخدا خۆڕابگرن و شەڕ و خۆڕاگریی

---

[1] مەبەست لە ئابۆت ـی سەرکۆنسوڵی ئینگلتەرایە، لە تەورێز، کە لەو کاتەدا خۆی گەیاندووەتە ناوچەرگەی ڕووداوەکان.

ئێوه، قەت بە قازانجی دەوڵەت و میللـەت نییـە و بـۆی هەیـە ئـەم خۆبەدەسـتەوەنەدانەی ئێوه، ورمێش بە دەردەکەی میاندواو بەرێ و داری بە سەر بەردیەوە نەمێنێ.

ئیقبالودەوله وتی جەنابی کۆنسوڵ تۆ زۆرت پێخۆشە، ئێمە تەسلیم بین، بەڵام ئاگات لـە بەرپرسایەتی ئێمە نییە لە بەرامبەر دەوڵەتدا، ئێمـە هـێزی بـەرگریمان هەیـە و لێم روونـە هێزی یارمەتدەریشـمان پێدەگا. کۆنسوڵ کە بە راشـکاوی پشـتیوانی لـە شـێخ و کردەوەکـانی دەکرد؛ لە وەڵامی ئیقباڵدەوله دا وتی گوایە نەتبیستووە سپای ئینگلیـس لـە ئەفغانسـتان کـە ٢٠هەزار کەس بوون و زۆریش شەڕکەر بوون و چەك و چۆڵێکی سـەربازیی زۆریشـیان بـوو، خۆیان لە شەڕ پاراست و چل ملوێنیان زیان لە دەوڵەتی خۆیـاندا؟ شـەڕ و بـەرگری ئێـوەش لەگەڵ شێخ بێهوودەیە و چـاك وایـە شـار بـە دەسـتەوە بـدەن و خۆتـان لـە ئاکـامی ڕەشـی بەرەنگاریی شێخ رزگار بکەن.

ئیقباڵدەولـە باسـی جـۆری حکوومەتەکـەی ئینگلسـتانی کـرد و ئـەوەی بـیر کۆنسـوڵ هێنایەوە، کە لە ئینگلستان کارەکان بەدەست جەماوەر و پارلەمانەوەیە و وتـی ئەگـەر بڕیـار بێت سەر بۆ شێخ دانەوێنم، ئەوسا سوور دەزانم هەرگیز لە رق و توورەیـی شـای خاوەنشـکۆ رزگار نابم، لەبەرئەوە ئەگەر لەو شەڕەدا بکوژرێم چاکترە لەوەی ملکەچی شێخ بم و شـار بـە دەستەوە بدەم. ئەگەر شـێخیش مۆڵـەتمان نـەدات، ناچـار دەبـێ بـە شـەڕ بیـین و ئاکـامی شەڕەکەش بۆ شێخ روون و چاوەنوارکرا و نییە.

لەم کاتـەدا بـە پێـی بەرنامەیـەك پیـاوێك بـەناوی غـەفوور هاتـە ژوورێ و رووی کـردە ئیقباڵدەوله و وتی ئێمە لەگەڵ شێخ هیچ شەڕ و کێشەیەکمان نییە و ئەگەر ئێوەش دەتانـەوێ بەشەڕ بێن، شەڕەکە بەرنە دەرەوەی شار و ئێمە خۆمان دەتوانین دوو رۆژی دیکەش مۆڵـەت لـە شـێخ وەرگریـن و جـەنابی کۆنسـوڵ ئاگـادار بـێ، کـە دانیشـتووانی ورمـێ، هیـچ دوژمنایەتیەکیان لەگەڵ شێخدا نییە.

کۆنسوڵ کە ئەم قسانەی بیست، زۆری پێخۆش بوو، نەیزانی ئەوە هەموو بەرنامە بـووە و پێشتر داڕێژراوە و وتی: من لە شێخ دەپاڕێمەوە دوو رۆژیتریش دەرفەت بە خـەڵکی ورمـێ بدات، بەو مەرجەی ئیقباڵدەوله بە روونی و راشکاوی بنووسێ: دوای ئـەم دوو رۆژە، یـان خۆ بە دەستەوە دەدا، یان لە شار دەچێتە دەرەوە.

ئیقباڵدەوله لەبەرئەوەی ئەم دەرفەتەی بـۆ جێبـەجێکردنی بـەرگری شـار بـە پێویسـت دەزانی؛ نامەیەکی مۆرکراوی دا بە کۆنسوڵ و ناردی بۆ لای شێخ.

دوای چوونـە دەرەوەی کۆنسـوڵ، لـە شـار لـە مەودایـەکی زۆر نزیکـدا تووشـی هـێزە پەلاماردەرەکەی شێخ هات و کە زانی شێخ سوورە لە سەر هێرش بردن بۆ شار، بە پێویسـتی نەزانی نامەکەی بداتێ و بۆئەوەی نامەکەیان بداتەوە، بەرەو شار گەڕایەوە.

نوێنەرانی دانیشتووانی شار مۆڵەت وەردەگرن:

کاتێ بە هۆی کۆنسوڵی ئینگلیسەوە هەواڵی نزیکبوونەوەی شێخ لە شار و سووربوونی لەسەر پەلاماردانی شار گەیشتە گوێی بەرپرسانی شار، دەستبەجێ ئاغا مورتەزای ئەمیئوشەرع، ئاغا میرجەعفەری پێشنوێژ، ئاغا سەید ئیسماعیل سەرۆك، حاجی میرجەباری رەوزەخوێن و میرزا غەفوور بە نوێنەرایەتی دانیشتووانی شار بۆ چاوپێکەوتن و وتوویژ و داخوازی مۆڵەت لە شێخ، دیاریکران و بەرەو ئۆردووی شێخ بەرێ کەوتن.

ئەم دەستەیە لە سەرووی چۆمی شار (ئاجو)، تووشی شێخ و هێزە بێشومارەکەی بوون و چوونە لایان و بۆئەوەی زەمینە بۆ قسەکانی خۆیان خۆشبکەن، وتیان هاتنی حەزرەتی شێخ بۆ ورمێ ئینشائەڵلا موبارەك و پیرۆزە و هەموو دانیشتووانی شار چاویان لە چاکە و کەرەمی شێخە.

شێخ وتی ئەگەر ئێوەی خەڵکی ورمێ، کەللەرەقی بنێنە ئەولاوە، هەروایە. خەڵکی شار دەبێ بزانن ئامانجی سەرەکی من داگیرکردنی ورمێیە؛ بەڵام کارێکی وابکەن بێئەوەی خوێن برژێ و شەر بکرێ، ئەو مەبەستەم بێتە دی.

نوێنەرانی دانیشتووان وتیان ئێمە هەر بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە هاتووینەتە خزمەت شێخ و مەبەستیشمان ئەوەیە خوێن نەرژێ و کەس نەکوژرێ؛ ئەگەر حەزرەتی شێخ دوو رۆژ ماوە و دەرفەت بە دانیشتووانی شار بدات، ویستی بەرێزیان بەرێوە دەبەین و رێ بۆ هاتنی شێخ خۆش دەکەین.

شێخ عوبەیدوڵڵا کە لە پەیمانشکێنی چەند رۆژی رابردووی جەماوەر رەنجا و توورە بوو، بێبڕوایی خۆی بەم قسانە دەربڕی و بە میرزا غەفووری وت: ئەی لە «کلیسا کەندی» پێم نەوتیت مەهێڵن ئیقبالدەولە بێتە نێو شار؟ هەر هاتنی بۆ ورمێ، نیشانەی فێڵ و تەڵەکەی ئێوەیە.

میرزا غەفوور کە خۆی پیاوێکی سیاسی و لێزان بوو، لە وەڵامدا وتی: ئیقبالدەولە لە شەودا هاتۆتە ناو شار و خەڵك لەم کارەدا مسقاڵە زەرەیەك دەستیان نەبووە و ئێمەش، کە مۆڵەتمان لە شێخ وەرگرت و گەراینەوە بۆ شار، بۆ دواییینجار قسەی لەگەڵ دەکەین. ئەگەر بێتو سەر بۆ داخوازییەکانی شێخ دانەنوێنێ، بە بێهیچ ئەملا و ئەولایەك لە شار دەریدەکەین و پێی دەڵێین واز لەم خەڵکە بێنە.

شێخ عوبەیدوڵڵا کە هێشتا دوودڵ بوو، وتی هەرچەند پێموایە درۆ دەکەن، بەڵام دیسان هەتا دوو سەعاتی مابێ بۆ خۆرئاوا بوون، لە سەر خەڵك رادەوەستم، بۆئەوەی ئیقبالدەولە لە شار دەرکەن و تەسلیم بن، ئەگەر واش نەکەن، ئامادەی شەر بن.

خەریکی گفتووگۆ بوون، کە دوو کەس لە یارانی شێخ بە پەشۆکاوییەوە هاتنە پێشێ و پاش رێزدانان وتیان هەر ئێستا هەواڵیان هێناوە، کە خەڵکی هەوشار لایەنگرانی شێخیان

لەناو شاردا ڕەشەکوژ کردووە. دیاربوو مەبەستیشیان لە هێنانی ئەم هەواڵە، بۆ ئەوە بوو شێخ بۆ کوشتنی نوێنەرانی خەڵك هانبدەن. بەڵام میرزا غەفوور بێئەوەی خۆی تێكبدات، وتی ئێمە هەر ئێستا لە شارەوە هاتووین و ئەگەر شتێکی وا ببووایە، چۆن دەمانوێرا بێینە ئێرە؟! ئەم قسانە بۆ ئەوە دەکرێ دووبەرەکیی لە نێوانی شێخ و دانیشتووانی ورمێدا بنێنەوە. ئێمە نیو سەعاتێك لەوەپێش کە کۆنسوڵیش لەوێ بوو، ئیقبالدەولەمان دەنگداوە.

کۆنسوڵی ئینگلیس کە ڕاوێژکاری شێخ و هەمیشە لە لای بوو، قسەکانی میرزا غەفووری سەلماند و نوێنەرەکانی لە چارەنووسێکی ڕەش ڕزگار کرد و شێخیش کە چاوی بەسەرلەقاندنەکەی کۆنسوڵکەوت، ڕێگەی دان و لە دواییدا جارێکیتر مۆڵەتە چەند سەعاتییەکەیان بیرهێنانەوە.

نوێنەرەکان یەکسەر گەڕانەوە شار و ئەوەی لەگەڵ شێخدا ڕوویدابوو، بۆ ئیقبالدەولە و دانیشتووانی شاریان گێڕایەوە. شێخیش لە کاتێکدا کە ڕووبەندێکی کەسکی بە ڕووی خۆیدا دابوو، بارەگاکەی خۆی لەوێوە بۆ دێزەجی سیاوەش گواستەوە؛ کە نیو قوناغەرێ لە شارەوە دوورە و دیسان لەگەڵ کۆنسوڵدا دەستی کردەوە بە ڕاوێژ کردن و بڕیاریدا «حەکیم ساحێب»[1] بۆ گفتوگۆ لەگەڵ خەڵك و ئیقبالدەولە بنێرێ بۆ شار تا کاروباری بەدەستەوەدانی شار، بە بێ شەڕ و خوێنڕشتن جێبەجێ بکرێ.

حەکیم ساحێبیش ناوبژیی دەکات:

ئیقبالدەولە لە ماڵی حاجی سادق ئاغای کلاودوور، کۆبوونەوەیەکی پێکهێنابوو، بۆ ڕاوێژ و بیروڕا گۆڕینەوە، لەگەڵ گەورە پیاوان و زانایان و ناوداران و سەرۆك هۆزەکان لەبارەی چۆنێتی پاراستنی شار و خۆڕاگری لە بەرامبەر هێزی پەلامار و هێرشدا و هێشتاش چوار سەعاتی مابوو ڕۆژ ئاوا بێ، دیسان سیمای حەکیم ساحێب دەرکەوتەوە، کە ڕاسپاردەی لای شێخەوە بۆ دانیشتووانی شار هێنابوو؛ تا پێیان ڕابگەیەنێت، کە کاروباری شار بەدەستەوەدان ساز بکرێت.

حەکیم ساحێب پاش ئەوەی ڕاسپاردەکەی ڕاگەیاند، وتی دوو سەعاتی مابێ بۆ ڕۆژئاوا شێخ دێتە ناو شار و کێشەی ورمێ بە لایەکدا دەخا و بێتو تەقە لە تفەنگی دانیشتووانەوە بێ؛ فەرمانی کوشتنیان دەدا و تاقە کەسێك بە زیندوویی ناهێڵێتەوە، لەو دونیاش خوێنی بەناحەقڕژاوی هەزاران دەکەوێتە ملی ئیقبالدەولە و زانایان و پیاوماقووڵانی شار.

ئیقبالدەولە وتی ڕای منیش هەر ئەوەیە خوێن نەڕژێ و کەسیش نەکوژرێ؛ بەڵام وادیارە چارەنووس وا ناڵێ، چونکە شێخ پێی وایە دەتوانێ شاری ورمێش وەك میاندواو، بە بێبەرگری بگرێ و بە ئاسانی بە ئاواتی خۆی بگات. بەڵام نازانێ ورمێ لەگەڵ شارەکانیتر

[1] مەبەست دکتۆر کوچران–ە، کە پزیشکی مسیۆنی ئەمەریکی بووە.

جیاوازە و دانیشتووانی ئێرە، شێرانی بێشەی شەڕ و گیانکێشانی مەیدانی جەنگن و کایە و گاڵتەیان لەگەڵدا ناکرێ. حەکیم ساحێبیش کە هەروەك کۆنسوڵ دەیویست زانایان و ماقووڵانی شار بترسێنێ، وتی ئێوە خۆتان دەزانن هەر ئێستا لە ئۆردووی شێخ ٣٠ هەزار سەربازی لێیە و ئەوە هەر ئەو لەشکرەیە کە سپای دەوڵەتی لە مەراغە و بناو تێکشکاندووە و لەبەرئەوەی من خۆم بە هاووڵاتی ئێوە دەزانم!! دەمەوێ بە چاولێکەری لە جەنابی کۆنسوڵ، رێ لە کوشتار و تالان بگرم.

ئیقباڵدەولە وتی ئەگەر نیاز و مەبەستی تۆ چاکە و خێرخوازییە، دەتوانیت دوو رۆژی دیکەمان دەرفەت لە شێخ بۆ وەربگریت، تا دانیشتووانی ورمێ دوا بڕیاری خۆیان بدەن و یەکێ لەم دووانە؛ خۆ بەدەستەوەدان، یا بەرگری هەڵبژێرن.

حەکیم وتی بەو ئەمڕۆ و سبەینێ کردنانەی تا ئێستا کراوە، شێخ زۆر چاك زانیویە مەبەستی خەڵکی خۆتەیار کردن و سازبوونە بۆ شەڕ. لەبەرئەوەیە، کەمترین دەرفەتتان ناداتێ و لەو کاتەشدا سەیرێکی سەعاتەکەی کرد و بە دەمییەوە پێکەنینێکی گاڵتە جاڕیی لەسەر لێوی بوو وتی: تا سەعاتێکی دیکە، هێزی شێخ وەك نقێمێك چۆن دەوری دەگیرێ، ئاوا دەوری شار دەگرێ و ئێوەش بەرلەوەی هەل لە دەست بچێ دەتوانن رێگە چارەیەك بۆ خۆتان بدۆزنەوە.

ئیقباڵدەولە کە دەیدی کۆنسوڵ بە ئاشکرا دەست لە کارەکە وەردەدا و لە هەرەشەی حەکیم ساحێبیش تێکچوبوو، وتی تۆش و شێخیش عەقڵ و هۆشتان لەدەستداوە و پێتانوایە بە پادشایی گەیشتن و تاجی شایی ئەوەندە ئاسان بۆتەوە، کە هەر شروسواڵکەرێك بە کۆکردنەوەی چەند یاخی و بەرەڵڵایەك، دەتوانێ بە ئاواتی نەگونجاوی خۆی بگات؟ شێخ بە فرت و فێڵ و بانگاشەی کەرامات، هێندێ ساویلکەی نەزانی لە دەوری خۆی کۆکردۆتەوە و پێیوایە دەتوانێ هەموو کەسێك تەفرە بدات و خەڵك لەو یاخییانەی دەوروبەری دەترسێن؟! پێی بڵێ با ئەو خەیاڵە خاوە لە سەری خۆی دەربکات، چونکە «هێلانەی سیمورغ بەرزە».

من نۆکەری شا و دەوڵەتم و نەیانکردووم بە نوێنەر، تا وڵاتی خاوەنشکۆ بدەم بە شێخ عوبەیدللا. ئێمە ئامادەی شەڕین با تەشریفی بێت و زەبری گورزی پاڵەوانان تاقی بکاتەوە.

ئەوانەیتریش کە لە کۆڕەکەدا دانیشتبوون، کەوتنە توانج و تەشەرلێدانی حەکیم ساحێب و ناوبژێکردنی ئەو و کۆنسوڵیان زۆر بە ناشیرین زانی و لە دواییشدا وتیان تا دوایین هەناسە، لە رێی نیشتمان و خەڵك و دیندا بە دڵ و بە گیان گیانبازیی دەکەین.

حەکیم ساحێب لەو قسانە زۆر ترسا و کاتێ چاوی بە بوێریی و ئازایەتی کەوت، زمانی چەور و شیرینی خستەکار و لەبەرئەوەی لە گیانی خۆی دەترسا، داوای کرد لە گەڕانەوەدا دوو چەکداری بخەنە تەك، تا خەڵکی شار ئازاری پێنەگەیەنن.

ئیقبالّدەولـە داواكـەی حـەكیم سـاحێبی بـەجێهێنا و دوای بـەڕێكردنی، چـووە نێـو سەنگەرەكانەوە و بە سەری كردنەوە و لە گەڕانەوەشدا فەرمانیدا شەپووری شەڕ لێبدەن.

هەڵگیرسانی شەڕ:

حەكیم ساحێب بە ترس و لەرزەوە لە شار چووە دەرێ و كاتێ گەیشـتە ئۆردووی شـێخ عوبـەیدوڵڵا، ئـەوەی لـەناو شـار دیبـووی، وەك تـەیاربوونی سـپا و چـەك و چۆڵـی شـەڕ و سازبوونی دانیشتووان بۆ بەرگریی، هەمووی بە تەواوی بۆ گێڕایەوە و ئـاگری رق و تووڕەیـی شێخی هەڵگیرساند. شێخ ئەوەندە رقی هەستابوو، تاڵێك مووی بـەڕێز و پـیرۆزی خـۆی بـە ددان هەڵكەند.

شێخ زانی فێڵـی لێكراوە و هەلێكی زۆر چاكی لەدەستچووە و ئەوشارەی دەیتوانـی زۆر بە ئاسانی داگیری بكات، ئێستا ئامادەی شەڕ بووە. بەڵام خۆی بە خـۆی كردبـوو و دەبـوو خۆی بۆ شەڕێكی ترسناك ئامادە بكات و ئـاگری شـەڕێك هەڵگیرسـێنێ، كـە ئەوسـەری لـە كەس دیارنەبێ.

هەرچۆنێك بوو سەركردەكانی سپاكەی كۆكـردەوە و دەسـتپێكردنی شـەڕی راگـەیاند و بۆئەوەی زۆر چاك هانیان بـدات، بـەڵێنی بەهەشـت و مـوژدەی فـەرمانرەوایی و پلەوپایـەی بەرزی پێدان و لەبەرئەوەی سروشت و كەسایەتی یاخییەكانی دەناسی و دەیزانـی لەبـەرچی لـە دەوری كۆبوونەتـەوە، پێـی وتـن ئەگـەر بێتـو شـار بگـرن، گیـان و مـاڵ و نامووسـی دانیشتووانی شار بۆ ئێوە رەوایە و بەمجۆرە بڵێسەی ئاگری شەڕێكی خوێناویی، بە هێمنـی و لەسەرخۆ هەڵگیرساند.

شێخ هەر بەوجۆرەی لە پێشدا بـە نوێنـەرانی دانیشـتووانی راگـەیاندبوو؛ دوو سـەعاتی مابوو خۆرئاوا بێ، سپاكەی بەرەو ورمـێ سـەرەوخوار كـردەوە و ٣٠ هـەزار پیـاوی یـاخی و زاڵم، دەوری شاریاندا.

ئیقبالّدەولەش لەگەڵ گەورە پیاوان و سەرانی هۆز، لە دەروازەی (یوردشـا) لـە تەنیشـت تۆپەساز و ئامادەكانیاندا، چـاوەنواڕی ئـەوە بـوون هێزەكـانی شـێخ بێـن و بگەنـە مـەودای گوللەیان، كە نیشانەكانیش دیاریكران، دەستیان بە تەقە كرد و پـاش دەنگـی تۆپـەكان لـە سەرجەمی سەنگەرەكانەوە بارانی گوللەیان بەسەردا داباراندن. لەم شەرەدا تەنانـەت ژنـانی ورمێش بە كۆشی پڕ لـە بـەردەوە چووبوونـە سـەر دیـوار و قـەڵاكان و دوژمنیـان بـەردەباران دەكرد.

شێخی بـەدكار كـاتێ تـەنگاو بـوو، زانـی هێزەكـەی نـاتوانێ شـوورەی بـەرگریی تێـك بشكێنێ، بە خەیاڵـی ئەوەی رەنگە شوێنەكانیتر بێپارێزەر و هـێزی بەرگرییـەكی كـەمتری لێبێ، رووی كردە دەروازەی (عەسكەرخان). بەڵام لەوێش سەری لە بەرد كەوت و زەبرێكـی مەردانەیان لێوەشاند. بەمجۆرە شەری شەوی ١٨ی زیقەعدە(١٨٨٠/١٠/٢٤) دوایی هات.

درێژەکێشانی شەڕ و هەڵلا :

خەڵکی ورمێ کە باسی خوێنرێژیی و خراپەی شێخ عوبەیدڵلاّ و دەس و پێوەندەکانیان بیستبوو، وەك هەڵدرینی سکی منداڵانی بەرمەمکان و بە نووکی نێزەوەکردنیان و هەروەها برینی مەمکی ژنان و هەڵقڵێشاندنی پیاوان، ترس و لەرزێکی زۆر سەیریان بوو، چونکە بە بەراوردکردنی ئەو هێزەی لەناو شاردا بوو، لەگەڵ زەریای سپای شێخدا، روون و ئاشکرا دیاربوو، کە درەنگ بێ، یان زوو، هێزی خۆڕاگرییان تێکدەشکێ و چارەنووسێکی رەش باڵی خۆی بەسەر ورمێدا دەکێشێ.

برێك شتیتریش لە ناو شاردا بوو، کە ورەی خەڵکیان دەرووخاند و هیوایان دەتاراند؛ بۆ وێنە: ئەو ئاڵایەی لەسەر سەربانی ماڵی.مەنسوور پاشای کۆنسوڵی عوسمانی هەڵدرابوو، لەگەڵ ئەو چرا هەڵکران و جەژنەی لە چەند ماڵی سەر بە نەخۆشخانەی بێگانەکان(واتە مەسیحییەکان) بەریا کرابوو، کۆنسوڵی ئینگلیسیش هەر لە رۆژی یەکەمەوە، ئاڵای وڵاتەکەی خۆی لە سەربانی ماڵەکەی خۆی هەڵدابوو، تا ئەگەر هێزی بەرگری شار تێکشکا، ئازارێکیان پێنەگات.

ئیقباڵدەولە و پارێزەرانی شاریش، لەوە زیاتر، کە پشت بە خۆڕاگریی و پیاوەتی و ئازایەتی خۆیان ببەستن، هیچ رێگا چارەیەکیان نەبوو، لەبەرئەوە کاتێ شێخ رویکردە دەروازەی عەسکەرخان، ئیقباڵدەولە خۆی گەیاندە ئەوێ و دەستی کرد بە قایمکردنی دەروازەکە. فەرماندەی پارێزەرانی عەسکەرخان کە دیتی شێخ و هێزەکەی خەریکن نزیك دەبنەوە، فەرمانیدا هەتا ئەوکاتەی هێزی شێخ نەگەنە بن دەروازە و دیواری قەڵاکە، نابێ تاقە کەسێك تەقەی لە تفەنگەوە بێت و هەتا دەتوانن بیانکێشنە پێشەوە. ئەمکارە یەکجار زۆر بەکەڵك بوو، شێخ بەهیوای ئەوەی کەلەبەرێکی دیوەتەوە، لەوێوە بچێتە ناوشار، هەتا بیست هەنگاوی دەروازەکە هاتە پێشەوە و لە پڕ بەرەورووی تەقەی تۆپ و گوللەبارانی پاڵەوانەکانی هەوشار بووەوە و پاشەکشەی کرد.

بەڵام شێخ سەدیقی کوڕی شێخ عوبەیدڵلاّ، کە خۆی بە یەکە پاڵەوانی زەمان و شێری مەیدان دەزانی؛ هەنگاوی بوێرانەی هێنایە پێشەوە و لەگەڵ هاورێکانی خۆی گەیاندە بەر دەروازەکە. لەم کاتەدا محەمەد رەزاخانی سەرتیپی تۆپخانە، فەرمانیدا تۆپەکانیان بە ساچمە ئاخنییەوە و تێیانگرت و بەمجۆرە شێخ سەدیقیش چەند هاورێیەکی خۆی لەدەستدا و پاشەکشەی کرد، بۆی روون بووەوە گرتنی ورمێ و سەرکەوتن بەسەر هەوشاردا، ئەوندەش ئاسان نییە، کە بیریان لێکردبووەوە.

شێخ عوبەیدڵلاّ کاتێ داروبارەکەی ئاوا بینی، فەرمانی پاشەکشەیدا و خۆی چووە تەنیشت قەڵای ئینگلیسییەکان و سەربازەکانیشی لە باغەکانی دەوروبەری شار دامەزران. شێخ سەدیقیش پەنای بردە ئاوایی (دیزەجی لەیلی ئاوا) کە دەینوارییە دەروازەی

عەسکەرخان، تا شەوێ لەوێ بمێنێتەوە؛ بەڵام لە نیوەشەودا چرای ئەو ژوورەی تێیدا دانیشتبوو، لەلایەن تۆپچییەکانی دەروازەوە بەدی کرا و بە گوللە تۆپێك ماڵەکەیان کلول کرد. هەرچەند لەم تەقەیەدا چەند کەسێك لە کوردەکان کوژران، بەڵام شێخ سەدیق بە ساغی دەرچوو.

بۆ سبەینێ کاتێ خۆرکەوت و دانیشتووان چاویان بە کوژراوەکان کەوت، هێزی خۆڕاگریی،ورەیان چووە سەرێ و بۆ بەرگری لە نیشتمان و زێدی خۆیان پتەوتر بوون.

کۆنسۆلی ئینگلیس دەستەودامێنی خەلیفەی کاتۆلیکەکان دەبێ

لەم رۆژەدا کۆنسۆلی ئینگلیس چووە چاوپێکەوتنی مسیۆ ئەمانوئێل - خەلیفەی کاتولیکەکانی ورمێ و مەبەستی ئەوە بوو کاتولیکەکان لە شار بچنە دەرێ، یان ئاڵای ئینگلیس لە سەر سەربانەکانی خۆیان هەڵدەن، تا گیانی ئەرمەنییەکان بپارێزرێ. هۆیەکەشی ئەوە بوو پێی وابوو بەم زووانە هێزی خۆڕاگریی دانیشتووان تێکدەشکێ و ورمێش بە دەردەکەی میاندواو دەچێ.

خەلیفە لە وەڵامدا وتی چاکوایە لەباتی ئەوەی داوای خۆبەدەستەوەدانی دانیشتوانی ورمێ و دڵسۆزیی بۆ ئەرمەنیەکان بکەیت، داوا لە شێخ بکە دەست لەو خەیاڵە پرووپووچە هەڵگرێ و هەوای (شا)یەتی لەسەری دەربکات، تا بە خوتوخۆڕایی نەبێتە هۆی کوژرانی خەڵکی بێ‌تاوان. تازە من ٣٧ ساڵە هاتوومەتە ورمێ و لەگەڵ خەڵکی ئەم وڵاتە لەوپەری یەکێتی و برایەتی‌دا ژیاوم و خۆشم بە یەکێك لەوان دەزانم و وەك چۆن لە کاتی خۆشیدا لەگەڵیاندا بووم، ئەمرۆش خۆم لەوان جیاناکەمەوە.

ئەم وەڵامە لێبڕاوانە و لەدەم‌دانە، جێی قسەوباسی بۆ کۆنسوڵ نەهێشتەوە و ئەویش هەروەك ماری بریندار کراو، لە لای خەلیفە گەڕایەوە. خەلیفەش یەکسەر فەرمانی‌دا چەکدارە کاتولیکەکان لە ئاواییەکان هاتنە نێو شار و شان‌بەشانی پارێزەرانی‌تر دەستیان کرد بە شەڕ.

یارمەتی دڵسۆزانەی خەلیفە و کاتولیکەکان لە ماوەی شەڕدا، بووە هۆی ئەوەی پاش تەواوبوونی کێشەکە، شای خاوەن شکۆ ئەنگوستیلەیەکی گرانبایی ئەڵماس بە خەڵات بدات بە خەلیفە و بەوجۆرەی کە پێویست و شایانی بووە قەدرزانی لە خزمەتەکانی بکات.

شێخ عوبەیدوڵڵا رێگایەکی‌تر بۆ سەرکەوتن هەڵدەبژێرێ

بەرگری ئازایانەی دانیشتووانی شار، لە یەکەم شەڕدا، خەونە خۆشەکانی شێخ عوبەیدوڵڵایان زڕاند و تێگەیی داگیرکردنی ورمێ، کارێکی هەروا ئاسانیش نییە. لەبەرئەوە رێگایەکی‌تری بۆ سەرکەوتن هەڵبژارد، مەبەستیشی ئەوە بوو لە پشتەوە خەنجەر لە ورمێ بدات.

نەخشەی شێخ ئەوەبوو کە کەڵك لە دانیشتووانی سوننی ناوشار وەربگرێ و بە دەستی ئەوان لەناو قەڵادا ئاژاوەیەك ساز بکا. بۆ ئەو کارەش بڕیاریدا کۆمەڵێك لە سەربازەکانی خۆی، کە دەوربەری ١٠٠ کەسێك دەبوون، بیانگۆڕێ و جل و بەرگی شارییان لەبەر بکات و بیاننێرێتە ناو شار. هەر کە چوونە ناو شاریش، بچنە ماڵی دانیشتووانی سوننی و لە نیوەشەودا دەستبکەن بە تەقە و گوللەباران و سەرنجی دانیشتووانی قەڵا و پارێزەرانی دەروازەکانی بۆ لای خۆیان ڕابکێشن، تا هێزی دەوروبەری شار، ئەم هەلە بقۆزێتەوە و کێشەی ورمێ ببڕێنێتەوە.

بەڵام بەرپرسانی پاراستن و جاسووسەکان، بەم فرت و فێڵەیان زانی و هەواڵەکە زۆر زوو بە ئاغا سەید ئاغای پێشنوێژ گەیشت. ئاغا سەید ئاغاش، کە بە جلوبەرگی مەلایەتییەوە زۆر دلێرانە سەرۆکایەتی بەرەی دەروازەی عەسکەرخانی لە ئەستۆ بوو، دەستبەجێ فرمانیدا سەرجەمی ئەوکەسانەی هاتبوونە ناو شار، بیانگرن و لێیان بکۆڵنەوە. بەمجۆرە داروەدستەی شێخ ناسران و کەوتنە زیندان و سوننیەکانیش خرانە ژێر چاودێریی..

شێخ کە بۆی دەرکەوت نەخشەکەی تێکشکاوە؛ فەرمانیدا هەموو سەرکردە کوردەکان کۆبوونەوە و سوێندی دان هەر لە ماوەی ئەو ڕۆژەدا هەموو هێز و توانا و تەقەللای خۆیان بەکاربێنن و شاربگرن. بەمجۆرە شەڕێکی دیکە دەستی پێکرد.

هەرکە سپای شێخ پێشڕەویی کرد، تەقەی گوللە و تۆپ دەستی پێکرد و هەتا پەلاماردەران لە دیوار و قەڵا نزیکتر دەبوونەوە؛ گوللەبارانیش توندتر دەبوو. هەردوولا زۆر بە خەستی یەکتریان گوللەباران کرد و لەبەرئەوەی هێزی پەلاماردەر لەم هێرشەیدا سەرنەکەوت و بووکی سەرکەوتنی لە باوەش نەگرت؛ سەرکردەکانی عەشایر کەوتنە بیری ئەو پەیمان و بەڵێنەی لەگەڵ شێخ دابوویان و بە خەنجەر و شمشێر و بە بێ سێودوولێکردن هەڵیانکوتایە سەر سەنگەرەکان و چونکە هێرشەکەشیان بێترس و دلێرانە و لە ناکاو بوو، لە سەرەتادا توانییان چەند سەنگەرێکی سپای خۆمان داگیربکەن و ڕێی چوونە ناو شار بکەنەوە. کاتێ پارێزەران چاویان بەو داروبارە نالەبارە کەوت و جەللادی مەرگ و نەمانیان لە پەنا گوێچکەی خۆیان بینی، لە بەرامبەردا و بە دەنگی «یا عەلی» و گەرم و گوڕ، هێرشیان بردە سەر ئەو سەنگەرانەی لەدەستیان چووبوو، بە چەشنێ تەنگاویان کردن، کە سپای شێخ هێز و توانای خۆڕاگریی نەما و پاشەکشەی کرد. بەمجۆرە مەترسییەکی ترسهێنەر، لەسەرمان لاچوو.

دەڵێن لەم شەڕەدا، پەلاماردەر و پارێزەر، وا تێکەڵاو ببوون و لە یەکتر چووبوونە پێشەوە، کە دەرەتانی تفەنگ هاویشتنیان نەمابوو، هەردوولا بە خەنجەر و قۆناغەتفەنگ، بەربوونە یەکتری. بە تێکڕایی، لەو شەڕەدا نزیکەی ٢٥٠٠ کەس لە پەلاماردەران لە خاك و خوێندا گەوزان و دەستیان لەمان و ژیانیان هەڵگرت.

کۆنسۆلـی ئینگلیس وەڵامی خۆی لە دانیشتووان وەرگرتەوە:

لەو ڕۆژە خوێناوی و پڕمەترسییەی کە سەرومڕی دانیشتووان قۆڵیان بۆ بەرگری لە شار و ماڵ و نامووسیان هەڵماڵیبوو، پیاوانە لە سەنگەرەکاندا شەڕیان دەکـرد،[1] کۆنسۆڵـی ئینگلیـس جارێکیتر بۆئەوەی دانیشتووان بترسێنێ و پارێزەران لەشەڕ سارد بکاتەوە، لەگـەڵ پیـاوێکی ئەرمەنی بە ناوی (سیمۆن)، کە جێ‌متمانە و ڕێنوێنی شێخ عوبەیدوڵڵا بـوو، نیـازی ئـەوەی بوو بێتە ناو شار. لەبەرئەوەش کە دانیشـتووان دەیـانزانی ئامـانج و مەبەسـتی کۆنسـۆڵ لـەم هاتووچۆیانە چییە، بێئەوەی مۆڵەت لە ئیقبالدەولە وەربگرن و بەرلەوەی کۆنسۆڵ و سیمۆنی ئەرمەنی بگەنە شار، گوللەبارانیان کردن. بەڵام کارێکی وایانکرد، گوللـە جـەنابی کۆنسـۆڵ نەپێکێ و ئەویش کە کارەکەی بەمجۆرە بینی، نەچووە ناوشار و گەڕایەوە.

لـەو ماوەیـەدا، کـە هـێزی شـێخ دەوری شـاری دابـوو، هـەموو ئـاوایی و گوندەکـانی دەوروبەر، لە ژێر دەسەڵاتی ئـەودا بـوون و شـێخ بـۆ دابینکردنـی کەلوپـەل و خواردەمـەنی سپاکەی، نامەی بۆ وەرزێران دەنووسی و بە زۆر و زۆرداری خواردەمەنییەکانی لێ‌دەستاندن و ئەوەش ببووە هۆی نارەزاییەکی زۆر قووڵ و گوندنشینەکانی لە دژی شێخ و داروودەستەکەی هاندەدا.

دوو نامەی مێژوویی:

کاتێ شێخ لە داگیرکردنی ورمێ هیوا بڕاو بوو، ڕێیەکیتری هـەڵبژارد و بـۆ بـەدیهێنانی ئاواتی خۆی، نامەیەکی بەمجۆرەی خوارەوەی بۆ ئیقبالدەولە نووسی:

«سەرداری سەردارانی گەورە، ئەی دۆست، ئەی مێهرەبـان!! یەکـەم ئـەوەی کـە لـەو دۆستە دڵنەرمە ڕوون و ئاشکرایە،بنەماڵەی ئێوە لە دەمێکەوە لەگەڵ بنەماڵەی سەیید تەهای خوالێخۆشبوو دۆست بوون و منیش جەنابتم زۆر خۆش‌دەوێ و ورمێ بە ماڵـی خۆم دەزانـم و پێم‌خـۆش نییـە هیـچ کـاتێ خوێنـی موسـوڵمانان بـڕژێ. چـەندانجار سـەرکردەکانی سـپا و عەشیرەکان ویسـتوویانە دەسـتە و خەنجـەر و شـمشێر هەڵکوتنـــە سەرشـــار، بـــەڵام مـــن نەمهێشـتووە و نەمویسـتووە موسـوڵمانان بکوژرێـن و تـاڵان بکرێـن. ئەگـەر خۆڕاگریـی تـۆ، بۆئەوەیە هێزی یارمەتیدەرت بگاتێ، ڕێی یارمەتیت لێگیراوە و لە هیچ شوێنێکەوە یارمـەتیت پێناگات. ئەگەر دوو سێ ڕۆژێکیش لە قەڵادا خۆڕاگرن، نان و ئاو و گوللـە و باروتتـان تـەواو دەبێ و ئەوسا بە ناچاری و لێبڕاوی خۆ بە دەستەوە دەدەن و سەر شۆڕ دەکەنەوە.

---

[1] ئەم ڕووداوە، بە گوێرەی ڕاپۆرتی ئابوت–ی کۆنسۆڵی ئینگلیز لە تەورێز، دەبێتە ڕۆژی ٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ (بنوارە: لە تاریکییەوە بۆ ڕووناکی – ل ٦٨)

ئەگەر ئەمڕۆ خوێن بڕژێ، دوو ڕۆژیتر پەشیمان دەبیتەوە و چاك وایە كاری ئەمڕۆ نەخەیتە سبەینێ و نەبیتە هۆی دوژمنایەتی. بە دڵ و بە گیان ئەم قسانەم لێوەرگرە و هیوادارم بگەیتە پلەوپایەی بەرز و تەواو.»

ئیقبالدەولە لە وەڵامی نامەی شێخدا نووسی:

«ئەی قیبلەگا!! نامەی بەڕێزتان كە بە حسەینعەلیدا ناردبووت، گەیشتە دەستم و ئاگاداری ناوەڕۆكەكەی بووم. لەبابەت سەلماندن و خۆبەدەستەوەدانی من، شتێكت نووسیبوو، خۆبەدەستەوەدانی چی؟ هەموو خەڵكی وڵات و سەركردەكان دەزانن، كە لە هەموو شوێنێك لەشكری خاوەنشكۆ هاتوتە كوڵ و جۆش و خرۆش و ئەمڕۆ و سبەینێ ورمێ دەبێتە ئۆردوگایەكی گەورە. بەڵام جەنابت بیرت لە شان و شكۆ و ئاكامی كاری خۆت نەكردۆتەوە و بەهیوای هاوڕێ بێوەفاكانت، ئەم خەیاڵە خاوانە كەوتۆتە سەرت و بوویتە هۆی كوژرانی موسوڵمانان.

هاوڕێكانت چاك دەناسم، سێ‌چوار ڕۆژێك لە خزمەت جەنابتدا دەبن و كاتێ هەوا ساردی كرد و ئەو لەشكرەی ناردوویانە، بگاتێ؛ هەركامێكیان دەسكەوتێكیان لە ماڵی خەڵك دەبێ و دەگەڕێنەوە ماڵی خۆیان. جەنابیشت لە لای هەردوو دەوڵەت بە تاوانبار دەناسرێیت.

چاكتر وایە ئەم خەیاڵانە لە سەرت دەربكەیت و هەتا كار لە كار نەترازاوە، پاساوی رابردووت بدەیتەوە.

ئیستاش ئەم قسە بێ‌غەلوغەشانەی من وەربگرە و ئێرە بەجێ‌بهێڵە. بێجگە لە ئەمە ئەگەر جەنابت بە نیازی داگیركردنی ئەم وڵاتەیت، ئەوا هەمزە میرزای نەوابی بەڕێز كە بە لەشكری عێراق (ئەراك) و ئازەربایجانەوە ناردوویانە، گەیوەتە (میانە) و تەیمووریاشاخانیش بە سپای خۆی و ماكۆ و سەڵماسەوە لە (چیمەن درشكی – سەلماس) ئۆردووی خستووە، ئەگەر جەنابت دەتوانی هەردوو لەشكر تێك‌بشكێنیت ئەوا بزانە، كە ورمێ لە هەموو وڵاتەكان چاكتر لە خزمەت جەنابتدا دەبێ و ئەگەریش وا نەبێ؛ خۆ خاوەنشكۆ، منی نەكردۆتە وەكیلی خۆی، تا قەڵا بدەمە دەست جەنابت و ئەگەر داواش لە سەربازەكان و دانیشتووانی وڵات بكەم سەر بۆ جەنابت شۆڕ بكەن، لێم قەبووڵ ناكەن و نایسەلمێنن.

ئەگەر شەڕی جەنابت لەگەڵ دانیشتووانی ورمێیە؛ هەتا كەسێك لەو شارەدا بمێنێ و تا دواپین هەناسە، لەگەڵت بەشەڕ دێن. ئیتر خۆت دەزانیت، بە دوعا.»

درێژەكێشانی شەڕ:

كە شێخ وەڵامەكەی ئیقبالدەولەی بەدڵ نەبوو؛ لە هەمانكاتیشدا، هەڕەشەی سەبارەت بە هاتنی هێزی یارمەتیدەر پێگەیشت. ڕۆژی ۲۱ی بیست‌ویەكەمی زیقەعیدە(۱۸۸۰/۱۰/۲۷) بۆ جارێكیتر ئاگری شەڕی هەڵكرد و خۆی لە پێش سپاكەیەوە هەڵیكوتایە سەر شار.

جارێکیتریش شار وەك نقێمی ئەنگوستیلە، کەوتەوە گەمارۆ و شەڕ دەستی پێکردەوە. چونکە پارێزەرانی شاریش لە چۆنێتی هێرش و پەلاماری یاخییان گەیبوون و ڕێ و شوێنی کارەکەیان دەزانی؛ دیسان بارانی گوللەیان بەسەردا باراندن و چەندکەسێکی دەست لە گیان هەڵگرتووش، دەست بە خەنجەر و شمشێرەوە، بە رەنگاریان بوونەوە.

شەڕ و تێهەڵچوونی ئەو رۆژە بەجۆرێك بوو، لە سەروو عەقڵ و چاوەنوارییەوە بوو، هەردوولاش لەوپەڕی ئازایەتیدا شەڕیان دەکرد. تا لە ئەنجامدا خۆڕاگریی دانیشتووان بووە هۆی تێکشکانی هێرشکاران و تەنانەت شێخ خۆیشی هەتا باخی سیاوەش پاشەکشەی کرد.

یەکێ لەو هۆیانەی بووە مایەی سەرنەکەوتنی هێزەکانی شێخ، ئەوە بوو قۆرقوشم و باروتیان کەمبوو، ئەویش بۆ دابین کردنی ئەم دووانە، جوولەکەیەکی چاوچنۆکی بە پول و پارە و لە شێوەی نەناسێکدا ناردە ناو شار، تا کەل و پەلی پێویستی شەڕ، هەر لە خودی شار بکڕێ.

بەڵام بە خۆشییەوە ناسییانەوە و سزایاندا و ئاواتی شێخیش نەهاتە دی. رۆژی ٢٢ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١٠/٢٨) دەستەیەك لە پارێزەرانی شار کە تێکشکاندنە یەك لە دوای یەکەکانی شێخ ورەی بردبوونە سەری، هێرشیان بردە سەر گوندی چوار بەخش و پاشماوەی هێزەکانی شێخیان لەو گوندە دەرپەڕاند. هەواڵی ئەم هێرشە، ئەوەندەیتر شێخی توورە کرد و فەرمانیدا: هەرکەسێکی خەڵکی ورمێ، لە دەرەوەی شار بەدی بکەن، بیکوژن. بەمجۆرە کۆمەڵێك بێتاوانیان لە خاك و خوێندا گەوزاند و بوونە قوربانی توورەبوونی شێخ.

یەکێکیتر لەو هۆیانەی کە ورەی پارێزەرانی شاری بەرزکردبووە، داگیرکرانی ئاوایی (شەیتان ئاوا) بوو، لەلایەن ئاغاخانی سەرهەنگەوە. ئەم گوندە کەوتبووە نێوان ورمێ و سندووس. ئەو پیاوە بە هەزار سەربازی پیادە و ٢٠٠ سوارەوە نەیهێشت یارمەتی عەشیرەکانی شنۆ و بلباس بگەنە لای شێخ و ئەوەندەی دیکە شێخی شپرزە و شلەژاند.

رۆژی ٢٤ی زیقەعیدە(١٨٨٨٠/١٠/٣٠) جارێکیتر شێخ پەلاماری شاری دەستپێکردەوە. شەڕێکیوا قەوما، کە تا ئەو رۆژە، کەس شتی وای بە خەیاڵدا نەهاتبوو. دەستەیەك لە لاوانی شار و شەرکەرانی هەوشار، بە سەرکردایەتی حاجی رەحیمخان هەڵمەتیان بردە دەرێ و بەرەنگاری هێرشکاران بوونەوە. بەڵام کاتێ چاویان بە زەریای سپای شێخ کەوت، دوای سەعاتێك خۆڕاگریی؛ گەڕانەوە ناو قەڵاکە.

پاشەکشەی ئەم دەستەیە بووە هۆی ئازایەتی شێخ و داروودەستەکەی و هێرشەکەیان توندوتیژتر کرد. بەجۆرێك کە هەتا باخی دلگوشا چوونە پێشەوە و لەوێ کۆبوونەوە.

ئیقباڵدەولە بۆئەوەی کۆبوونەوەی یاخیبووەکان بڵاوە پێبکات، فەرمانیدا باخی دلگوشایان بەرتۆپدا. بەڵام گوللەتۆپەکان تەنیا چەند کونێکیان کردە دیواری باخەکە و زیانێکی وای نەدا و هەر لەو کونانەوە هێزەکانی شێخ قەڵایان بەر گوللەدا و دوو کەس لە

تۆپچییەکان و چەند کەسێك لە پارێزەران و محەمەد ئەمینبەگ (نایبی تۆپخانە)یـان شـەهید کرد.

لەم شەڕەدا یەکێك لە تۆپەکانی دەرەوەی قەلاّ، کە تۆپچییەکانی کوژرابوون و بیّخـاوەن و پارێزەر مابووەوە، مەترسی ئەوە دەکرا بکەوێتە دەست پەلاماردەران. لەبەرئەوە بە فەرمانی ئیقبالدەولە و شێخعەلیخانی سەرتیپ، چـەند کەسێك هەلّمـەتیان بـرد بیهێننـەوە، بـەلاّم هەموویان بە گوللەی گورچوبڕی یاخییەکان پێکران. لە ئەنجامدا بە گوللەباران کردنی سپای شێخ، هەلیئەوە رەخسا بیهێننەوە، ئیتر ئەو پەژارەیەش نەما.

بۆ شەوێش، کە مەترسیی ئەوە دەکرا کوردەکـان لـە دەروازەی یۆردشـاوە هێرشـمان بـۆ بێنن، زۆربەی هێزی بەرگری شار، لەو دەروازەیە کۆبوونەوە و سەد کەس لـە چـەکدارەکانی مەلای ئازا و دلێر (ئاغا سەیید ئاغا)ش هاتنە لایان و نەیانهێشت ئەویّ داگیر بکریّ.

شەڕی رۆژی ٢٥ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١٠/٣١):

درێژەکێشانی شەڕ، بێجگە لەوەی خۆڕاگریی دانیشتووانی دەتواندەوە، ئەوەشی بە بیردا دەهێنا کە خواردەمەنییەکانی ناو شار بەو زوانە تەواو دەبن و خەلّکی ورمـیّ تووشـی قـاتی و قڕیی دەبن. هەروەها دانیشتووانیش هیوایان بەو هێزانە بوو، کـە بڕیـار بـوو لـە شـوێنەکانی دیکەوە بە هاواریانەوە بێن. بەلاّم چونکە لەو ماوەیەدا هیچ هەوالێکیان لـەبارەی یارمەتییـەوە پێنەگەیشتبوو، ئەوەندەیتر ترسابوون.

ئیقبالّدەولە و سەرکردەکانی بەرگریی بۆئەوەی ترس و لەرزی دانیشتووان کەم بکەنەوە و ورەیـان بـەرز بکەنـەوە، پەنامـەکی بەشـێك سـەرباز و پـارێزەری شـاریان بـە جلوبــەرگی گۆڕدراوەوە ناردە دەروازەی (بالّو)، کە رووەو رێگای تەورێزە و ئەوانیش بە دەهـۆل و زوڕنـا و هات و هووتێکی زۆرەوە هاتنە ناو شار و لە گەڕەکە جیاجیاکانی شاردامەزران. ئـەمکارە جیـا لەوەی خەلّکی بە هاتنی یارمەتی هیوادار کرد، لە هەمانکاتدا هێرشکارانیشی تووشی ترس و لەرز کرد.

شێخ عوبەیدوللاّ بۆئەوەی بەر لە گەیشتنی یارمەتی؛ کۆتایی بە کێشـەی شـار بهێنـیّ، بۆیە هێرش و پەلاماری خۆی توند و تیژتر کـرد و لەبـەر هـەموو دەروازەکـاندا شـەڕ دەسـتی پێکرد.

کوژرانی عەلـی سولّتان کوڕی ئاغابەگی خەلـەج، کـە پـارێزەرێکی دلـێر و بـە جـەرگی شاربوو، ورەی کوردەکانی بردەسەریّ و دەستە و شمشێر لە باخی دلگوشاوە هێرشیان هێنا و گەیشتنە قەلاّی دیوانبەگی. بەلاّم پـارێزەرانی قـەلاّ، کـەلّکیان لـە تاقیکردنـەوەی رابـووردوو وەرگرت و تۆپەکانیان داگرتـەوە و کەوتنـە تۆپبـارانی هێرشـکاران. بـەجۆرێك کـە کوردەکـان ژمارەیەکی زۆریان لـیّکوژرا و کشانەوە دواوە و گەڕانەوە شـوێنی پێشووی خۆیـان. شـەوێش

لێرە و لەوێ و تاق و لۆقە گوللەیان دەتەقاند و تەقەیان دەکرد، بەڵام دیسان داروودەستەی شێخ هیچیان بۆ نەکرا.

هەڵاتنی ساتەوەختەی شێخ عوبەیدوڵلا:

ڕۆژی ٢٦ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/١) دیسان شەڕ دەستی پێکردەوە، بەشێك لە سەربازەکانی شێخ بە دەنگی دەهۆڵ و ئاڵاوە لە باخی دڵگوشاوە هێرشیان هێنایە سەر شار و شەڕێکی توند دەستی پێکرد. هێزەکانی شێخ هەر دەهاتن و زۆرتر دەهاتنە پێشێ، بە چەشنێ کە ئاڵاکەی شێخیان لە نزیك خەندەکی دەوری دیواری شار هەڵکرد. بەڵام پارێزەران و هەوشارەکان بۆئەوەی پاشەکشە بە هێزی هێرشکار بکەن، کەڵکیان لە هەموو ئامراز و چەك و چۆڵێکی بەردەستیان وەرگرت و پاشەکشەیان پێکردن. پیاوێکی پارێزەری شار، بەناوی مەهدی هەڵمەتی بردە دەرەوە و ئاڵاکەی شێخی هەڵکەند و هێنایە ناوشار.

هەرکە هێرشکاران کشانەوە؛ چەند سەربازێك بۆ بژاردنی کوژراوەکانی سپای شێخ، چوونە دەرێ، بە دەم بژاردنەکەوە چاویان بە تەرمێك کەوتبوو، کاغەزێك بە باسکیەوە بووە، لێی نوسراوە: «ئەوە لە ژێر چاوەدێری شێخ عوبەیدوڵلا دایە». بەمەشدا دەردەکەوێ، کە شێخ بۆ کۆکردنەوەی سەرباز و شەڕپێکردنیان، لە هەموو چاو و راو و شتێك کەڵك وەردەگرێ و بەم ئامرازە ساویلکانە، کاری کردۆتە سەر دڵان.

درێژەکێشانی شەڕی ئەمڕۆ، گەیشتۆتە ٢٧ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/٢)، لەم ڕۆژەدا شێخ عوبەیدوڵلا چووە ئاوایی (سەنگەر) و نوێژی جومعەی تێدا کرد و پاش پەند و مەوعیزە، ١٦ وەرزێری بێتاوانی ورمێ، کە لەملاولەولا و لە ڕێگەوبان گرتبوویانن، وەك مەڕ سەریان بڕین و خستیاننە بەرپێی شێخ.

هێزی بەرگری شار بۆئەوەی شێخ عوبەیدوڵلا لە باخی دڵگوشا دەربەرێنن، بڕیاریاندا دیواری باخەکە برووخێنن. بەو هۆیەشەوە کە پێشتر نەیانتوانیبوو ئەم دیوارە بە گوللە تۆپ برووخێنن، ئیقباڵدەولە مێعمارەکانی شاری کۆکردەوە و فەرمانیدا ڕەهەند و ڕەهۆڵ بۆ بن دیوارەکان لێدەن و باروتیان تێبکەن و بیانتەقێننەوە. جاسووسەکانی شێخ ئەم هەواڵەیان پێگەیاند و شێخیش بۆئەوەی بتوانێ لەم گێرەوکێشەیە بە ساغی و سەلامەتی دەرباز بێ، باخی دڵگوشای بەجێهێشت و دیسان لە کێوی (سیر) ئۆردووی لێدا.

دەڵێن کاتێ شێخ بەرەو کێوی سیر دەچوو، فەرمانیدا: هەموو دەرگا و پەنجەرەی باخی دڵگوشایان دەرهێنا و هەروەك دەسکەوت لەگەڵ خۆی بردی. دەشڵێن کاتێ شێخ بەڕێوە دەبێ گوللە تۆپێك لە تەنیشتی دەتەقێتەوە و زۆر دەیترسێنێ. حەسەنبەگی دەشتی، کە لە هاوڕێیانی شێخ و لەوێ بووە، ئەو ترسانەی شێخی زۆر پێ سەیر بووە. دەڵێ حەزرەتی شێخ جەنابت زۆر جاران فەرمووتە: من گوللە بەدەستودەم دەگرمەوە؛ ئەی هۆی ئەم ترس و

لەرزە چیە؟ شێخیش کە شپرزە و شڵەژاو بووە، لە وەڵامدا دەڵێ : تۆش دەتوت بە شمشێری رووتەوە هەڵدەکوتمە سەر تۆپەکان؛ ئەی بۆ نەتکرد؟!

سەرەتای نائومێدیی شێخ عوبەیدوڵڵا :

شەڕ و لێکدانی بێئاکامی ئەم چەند ڕۆژەی دوایی و کوژرانی بەشێك لە سەربازەکانی شێخ، لەشکرەکەی شێخی لەگەڵ ئەم ڕاستیە بەرەورووو کردەوە، کە بەڵێنی پێدان و دڵخۆش کردنەکانی شێخ بناغەیەکی ئەوەندە پتەویان نەبووە و کەرامات و موعجیزاتی بۆ داگیرکردنی ورمێ، هیچیان پێنەکراوە. لەبەرئەوە هێدیهێدی جێیان هاتبووە لێژیی و لە ئاکامەکانی کارەکە و سزادانی دەوڵەتی شاهەنشاهی دەترسان.

شێخ عوبەیدوڵڵا خۆیشی لە بێئەنجام مانەوەی هێرش و شەڕەکەی، شپرزە و وەڕز بوو؛ لە لایەکی دیکەوە هەر کە هەواڵی بەڕێکەوتنی هێزە یارمەتیدەرەکان بڵاوبووەوە، کە بریتی بوون لە تەیمووریاشاخانی ماکۆیی و هێزەکانی و هەمزە میرزا، بە لەشکری عێراقەوە؛ شێخ ئەوەندەیتر بێهیوا بوو، کەوتە بیری ئەوەی کە سەرنەکەوتنی خۆی وا پینە بکات، لەوە زیاتر ئابرووی نەچێ؛ بۆیە دەستی کرد بە نووسینی نامەگەلی جۆربەجۆر. هەڵبەت لەو نامانەشدا دیسان هەر داوای بە دەستەوەدانی شاری دەکرد. ئیقباڵدەولەش بە لەبەرچاوگرتنی هەل و مەرجەکان، هەموو وەڵامەکانی بە نەرم ونیانی دەدایەوە. بە واتەیەکیتر: خەریکی کات بەسەربردن بوو.

شێخ لە نامەیەکیدا داوای لە ئیقباڵدەولە کرد؛ یەکەم: پێداویست و خواردەمەنی سپاکەی بۆ دابین بکات و دووەم: لە شار بێتە دەرێ؛ تا شەڕێکی یەکجاریی و لێبڕاوانە بکەن و چارەنووسی سەرکەوتوو و دۆڕاو بە لایەکدا بخەن.

ئیقباڵدەولەش لە وەڵامدا نووسی: دابین کردنی بژێوی سپای خۆت، لەسەر خۆتە و بۆشم نییە لە قەڵا بێمە دەرێ. چەند ڕۆژێکیش سەبربکە، تا هەمزە میرزا و تەیموور پاشاخان بگەنێ، ئەوسا وەڵامی خۆت لە دەرەوەی شار وەردەگریتەوە.

شێخ دیسان ڕازی نەبوو، داوای کرد چەند کەسێك لە زانایانی شار بچنە لای بۆ وتوویژ. دەڵێن ئەو داخوازییەی لە خەلیفەی ئەرمەنیەکانیش کردبوو.

ئیقباڵدەولە بۆ ئەم بابەتەش، وێڕای قسە و باس و ڕاگۆڕینەوە لەگەڵپارێزەرانی شار و خەلیفەی ئەرمەنیەکان، ئەم داخوازییەشی ڕەتکردەوە؛ چونکە دیاربوو شێخ سەری پەتەکەی لە دەست دەرچووە و نازانێ خەریکی چییە و لەوانەیە بەم ڕێگایە گیانی زانایان بخاتە مەترسییەوە، بەتایبەتیش کاتێ هەواڵی ئەوە بڵاو بووەوە، کە سەرکردەیەکی عوسمانی بۆ سەرکوتکردنی شێخ هاتووە، بە ئاشکرا دەرکەوت شێخ تێکچووە و کاروبارەکەی بە تەواوی لێپێچەوانە بۆتەوە.

قەبوڵ نەکردنی داخوازییەکانی شێخ و هیوابڕاویی و ناکامییەکانی، بوونە هۆی ئەوەی دیسان درۆیەك هەڵبەستێ و دەست و پێوەندکانی خۆی بۆ شەڕ ساز بکات. بەم بۆنەیەوە رۆژی پێنجشەممە سەرکردەکانی ئۆردووی بانگ کرد و پێی وتن سبەینێ رۆژی هەینی ورمێ دەگیرێ؛ چونکە خەونم بە شێخ تەهای باوکمەوە دیوە. باوکم وێڕای ئەوەی جێی کوژراوەکانی سپاکەمی لە بەهەشتدا دیاری دەکرد، وتی: سبەینێ شار دەگیرێ.

باسی ئەم کەرامەتە لەلایەن شێخەوە، بووە هۆی ئەوەی هەڵفریواوان بۆ جارێکیتر پێکەوە سوێند بخۆن و بڕیاری گرتنی شار بدەن. بۆئەوەی ئەم کارەش بە تەواوی جێبەجێ بکرێ، بڕیاریاندا هەموو هێزەکان بە خەنجەر و شمشێرەوە بەشداری شەڕ بکەن و تاقەکەسێك لە دانیشتووانی ورمێ بە زیندوویی نەهێڵنەوە.

شەڕی رۆژی ٢٨ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/٣):

بە پێی ئەو بڕیارەی درابوو، رۆژی هەینی دوای نوێژی بەیانی، لە کاتێکدا شێخ جل و بەرگێکی کەسکی لەبەر کردبوو، رووبەندێکی سەوزیشی بە رووی‌دا دابوو، لەشکرەکەی بۆ شەڕێکی خویناویی ساز کردبوو، هێرشی بردە سەر شار.

پەلاماردەران کە دیسان فریوی درۆ و دەلەسەکانی شێخیان خواردبوو، ئەوەیان لای خۆیان براندبووەوە، کە شار دەگیرێ، بۆیە بۆ کۆکردنەوەی دەسکەوت و تالانی ورمێ، هۆشیان لە لای خۆیان نەمابوو، هەر ملیان دەنا. لە ماوەی ئەم خۆسازدان و پەلامارەدا بۆ سەر شار، شێخ عوبەیدوڵلا کاری سەیری دەکرد. جاریوابوو سەری دەخستە ژێر عەباکەی و بە دەم خوا و پێغەمبەرەوە درۆی هەڵدەبەست. جارجاریش دوعا و نزای دەکرد و بەرەو شار فووی لێدەکرد و سەربازەکانی خۆی هاندەدا و تیژی دەکردن.

هەر کە هەواڵی هێرشی هێزەکانی شێخ بە شار گەیی و پێشەنگی کوردەکان دەرکەوت، پارێزەرانی شار، جارێکیتریش خۆیان بۆ شەڕێکی سەخت ساز کردەوە. کە هێزەکەی شێخ هاتە پێشەوە، لە هەموو لایەکەوە بارانی گوللەیان بە سەر پەلاماردەران‌دا باراند و کۆمەڵێکیان لە خاك و خوێندا گەوزاند.

پەلاماردەران کە پێیان وابوو نوشتە و دوعای شێخ وەك لەمپەرێك دەیانپارێزێ، بە کردەوە و بە چاوی خۆیان بینیان هەر لە سەرەتای شەڕدا کۆمەڵێك لە هاورێکانیان لە خاك و خوێندا گەوزان؛ رایانکرد و سەیریش ئەوە بوو شێخ خۆیشی لەوانە بوو، کە رای‌کرد.

تەیموور پاشاخان بە سپاگەلی خۆی و سەلماس و ماکۆوە بۆ یارمەتی دانیشتووانی ورمێ دەگات

تەیموور پاشاخانی ماکۆیی لە رۆژی ٢٩ی زیقەعیدە(١٨٨٠/١١/٤)دا بە ٦ هەزار سەربازی خۆیی و ماکۆیی و سەڵماسی لە (چەمەن درشکی)ی سەڵماسەوە بەرە و ورمێ

کەوتە رێ و هەر لەو ڕۆژەدا گەییە ئاوایی (قوشچی)ی هەشت قۆناغە ڕێی ورمێ و لەوێ ئۆردووی لێدا. پاش حەسانەوەی سپا بەرە و ورمێ کەوتەرێ.

کاتێ هەواڵی بەرێکەوتنی تەیموور پاشاخان بە شێخ عوبەیدوڵڵا گەیشت، بۆئەوەی بەر لە هاتنی بۆ ورمێ و بەهێزکردنی هێزی بەرگری شار، سپاکەی تێكبشکێنێ؛ بە هەموو سپاکەیەوە چووە قەڵای ئیسماعیل ئاغا؛ کە لە سەر ڕێی تەیموور پاشاخاندا بوو. مەبەستیشی ئەوە بوو لە شوێنە کوێستانییەکان بەری سپای یارمەتیدەر بگرێ و تەفرووتوونایان بکات.

لەم کاتەدا تەیموور پاشاخان لە مێرگی (عەلی‌بەگلو) ئۆردووی لێدابوو، چوار پێیەکانی سپا، لە لەوەڕگاکانی دەوروبەر خەریك بوو دەلەوەڕان. لەشکرەکەی شێخ لەبەرئەوەی شوێن و جێی شەڕەکەیان پێ لەبار نەبوو، چەند کەسێکیان کردە بەرپرسی ڕاونانی چوار پێ و باربەرەکانی تەیموورپاشاخان و وای تێبگەیەنن، کە چەند چەتە و شرەخۆرێك دەیانەوێ ماڵاتەکەی بفڕێنن. بەمجۆرە بە دوای خۆیاندا بیانکێشنە شوێنی حەشاری هێزە سەرەکیەکە و بە یەکجاری پێیان دادەن و تەفروتوونایان بکەن.

پاش فڕاندنی باربەرەکانی لەشکر و ئەنجامدانی کارەکە، تەیموور پاشاخان تا ماوەیەك شوێنیان کەوت، بەلاّم کە زانی چەند هەزار سەربازێکی سپای شێخ لە حەشار و بۆسەدان؛ وازی لەو کارە هێنا و هێزەکەی خۆی بۆ شەڕ ساز کرد و هێرشی بردە سەر قەڵای قیزلار، کە هێزەکانی شێخی لێ دامەزرابوون.

هەرچەندە هێزەکانی شێخ لە بەرزاییەکاندا دامەزرابوون و بەسەر هێزی تەیموور پاشاخاندا زاڵ بوون، بەلاّم ئەو پیاوە ئازایە هەر پێشڕەویی دەکرد و پاش چەند سەعاتێك شەڕ، هێزەکانی شێخی تێکشکاند و بەشێکیشی بە دیل گرتن.

کاتێ هەواڵی تێکشکانی هێزەکان بە شێخ گەیی و زانی کارێکی لەدەست نایەت، کەوتە بیری هێرشێکی تۆڵەسێنانە. بەلاّم لەجیاتی ئەوەی بەرەنگاری پیاوانی شەرکەر بێتەوە، هێرشی بردە سەر ئاوایی بێ‌پارێزەری (عەسکەر ئاباد)، کە کۆمەڵێك خەڵکی ورمێ لەوێ نیشتەجێ بوون.

هێرشی شێخ بۆ سەر عەسکەر ئاباد، بێجگە لە کوشتار و تاڵان و ڕازیکردنی هەستی خوێنڕێژیی، هیچ هۆیەکی دیکەی نەبوو. چونکە لە ڕابردودا دانیشتووانی ئەم گوندە بۆئەوەی نەکەونە بەر هێرشی شێخ و گیان و ماڵ و ناموسیان لەلایەن تاقمێك شەیتان سفەتەوە بە تاڵان نەچێ، بەوە ڕازی بوون بەشێك لە کەلوپەل و خواردەمەنی سپاکەی شێخ دابین بکەن و هەرواشیان دەکرد. هێرشی شێخیش بۆ سەر ئەم گوندە، تەنیا لەبەرئەوە بوو، کە هێزەکانی لە قەڵای (قیزلار) دا تێکشکابوون.

هەرچۆنێك بێت، شێخ لە گەڕانەوەیدا کاتێ گەیشتە عەسکەر ئاباد، وەك پیشەی هەمیشەی فەرمانیدا، کورسییەکیان هێنا و لەسەری دانیشت و دەستی کرد بە وێرد و دوعا

خوێندن و له پڕ سەری هەڵبڕی و وتی: ئیلهامم پێکراوە، کە خەڵکی (عەسکەر ئاباد) هەموویان دەبێ بکوژرێن و خوێن و ماڵ و ناموسیان بۆ من و سەربازەکانم ڕەوایە.[1]

کاتێ ئەم هەواڵە بە دانیشتووانی عەسکەر ئاباد گەیی، یەکجار زۆر ترسان و بریار درا کۆمەڵێك لاو و پیاو، خۆیان بۆ بەرگری ئامادەبکەن و چەند کەسێکیش بچنە لای تەیمووریاشاخان و ئەوەی ڕوویداوە، بۆی بگێڕنەوە. بەلاّم تەیمووریاشاخان بە بیانووی جۆربەجۆر، وەلاّمی نەدانەوە. دەڵێن هۆی ئەم کارەی تەیمووریاشاخان، ئەوەبووە کە نێوانی لەگەڵ ئیقباڵدەولە و شوجاعودەولەدا ناخۆش بووە. چونکە عەسکەر ئابادیش لە ئاواییەکانی ئیقباڵدەولە بووە، بۆیە تەیمووریاشاخان پێی ناخۆش نەبووە زیانێك بە نەیارەکەی بگات.

بە تێکرایی، خەڵکی عەسکەرئاباد لە بەرامبەر هێزەکانی شێخدا بێیار و یاوەر مانەوە و خۆڕاگریی و بەرگری پیاوەکانی، لە یەك دوو سەعاتێك پتر درێژەی نەکێشا و ئەو گوندە ئاوەدانە، ئەو ڕۆژە بووە تەپۆڵکەیەك خاك و خۆڵ و خەڵکە ئازادەکەیشی بە زەبری شمشێر داپاچران.

تەیمووریاشاخان دەچێ بۆ ورمێ

دوای ئەوەی دانیشتووانی عەسکەر ئاباد، بەدەست دارودەستەی شێخ تێداچوون و ماڵیان تالاّنکرا؛ تەیمووریاشاخان بەرەو ورمێ کەوتەرێ و لە دەرەوەی شار ئۆردووی لێدا و بۆ ئەوەش هەواڵی سەرکەوتنەکانی خۆی، بە داروسەلتەنەی تەوریز بگەیەنێ، فەرمانیدا سەری هەموو دیلەکانی ئۆردووی شێخیان سەربڕی و ناردیانن بۆ تەوریز.

لە ماوەی ئەم دوو ڕۆژەدا، هێزەکانی شێخ هەرچییەکی لە دەوروبەری شار و ئاواییەکان بەرچاویان بکەوتایە، تالاّنیان دەکرد، بە چەشنێ کە هیچ گوندێك نەمابوو، تالاّن نەکرابێ. ئەوەندەی گوندنشینەکانیش هاواریان دەبردە بەر تەیمووریاشاخان و داوای یارمەتییان لێدەکرد؛ بەداخەوە گوێی نەدەدانێ و بە یارمەتی خوازانی دەوت: بچن بۆ لای ئیقباڵدەولە.

بە هۆی ئەم بێسیاسەتی و ئاکارە ناحەزەوە، ئاواییەکانی ورمێ بەرەو کاولبوون دەچوون و دیاردەی بوون و مانەوەی ئەو هەرێمە ئاوەدانە، خۆی دەشاردەوە.

ڕۆژی ٤ زیحەجە(١٨٨٠/١١/٨)، سێ سەعات و نیوی مابوو خۆر ئاوا بێ، سوارە کوردەکان بۆئەوەی دەستێك لە ئۆردووی تەیمووریاشاخان بوەشێنن، بە فەرمانی شێخ، لەسەر کێوی (جهودلەر)[2] دامەزران و گوللەبارانیان دەست پێکرد. هێزەکانی تەیمووریاشاخانیش لە

---

[1] وادیارە فەرماندەکانی لەشکری هەوشار، بۆ تۆقاندنی سەربازەکانیان و زراندنی ناوبانگی شێخ عوبەیدوڵلاّ ، ئەوجۆرە پروپاگەندانەیان بەناوی شێخەوە لەناو سەربازەکاندا بلاّو کردۆتەوە، تا هانیان بدەن شەڕی مەرگ و ژیان بکەن.

[2] تەپکی جووەکانیشی پێدەڵێن

بەرامبەردا دەستیان دایە شەڕ و ئەوەندەی نەبرد هەردوو سپاکە تێکهەڵچوون. شێوەی تەیمووریاشاخان لەو شەڕەدا ئەوە بوو خێرا و بە توندی هێرش بەرێ و هەرچۆن و بە هەر نرخێك بێت سەنگەرەکانی دوژمن بگرێ و لەو ڕۆژەشدا هەروای کرد و ئەوەندە خێرا هێرشی بردە سەر سەنگەرەکان؛ کە دەریپەڕاندن و هەڵیبڕین و نزیکەی (٥)هەزار تفەنگ و چەکی دیکەی لێ بە دەسکەوت گرتن.

لە کاتی پاشەکشێ و هەڵاتنی کوردەکاندا، کە شێخ خۆیشی یەکێك بووە لەوان، بۆتە بگرە و بەردە و سەرلێشێواوییەك، کە شێخ لە ئەسپەکەی کەوتۆتە خوارەوە و باسکی بە سەختی بریندار بووە.

سەربازەکانی تەیمووریاشاخان کە چاویان بەم بارودۆخە کەوت و پرژ و بڵاویی کوردەکانیان بۆ دەرکەوت، کەوتنە شوێنیان و ئەوەندەی نەمابوو بە یەکجاریی کۆتایی بە کێشەکە بێنن و ڕەگ و ریشەی خراپەی شێخ لە بنەوە هەڵکەنن، کە تەیمووریاشاخان فەرمانیدا بگەڕێنەوە و لەوەزیاتر شوێنیان نەکەون.

کە سەربازەکان گەڕانەوە، شێخیش توانی هێزە هەڵاتووەکانی دیسان کۆبکاتەوە و لەشکرەکەی ڕێکوپێك بکاتەوە.

هەڵاتنی شێخ بۆ ناو چیا:

شێخ عوبەیدوڵڵا پاش ئەوەی لە یەکەم شەڕی خۆی لەگەڵ تەیمووریاشاخاندا تێکشکا، کاتێ زانی سەربازەکانی تەیموریاشاخان شوێنیان نەکەوتوون، دەستیکرد بە کۆکردنەوەی پاشماوەی هێزەکانی و نەخشەی بۆ شەڕێکی دیکە کێشا.

بە پێی ئەم نەخشەیە هێزەکانی شێخ بۆ جارێکیتر هەڵیانکوتایە سەر کێوی (جهودلەر)، کە بەسەر هێزەکانی تەیمووریاشاخاندا زاڵ بوو، شەڕێکی سەختیان دەستپێکرد. بەڵام وەك هەمیشە، هێشتا چەند سەعاتێك لە شەڕ تێنەپەڕیبوو، کوردەکان زۆریان بۆ هات و خۆیان پێنەگیرا و بۆی دەرچوون. خودی شێخ خۆیشی بۆ جارێکیتر تێکشکا و دەیانتوانی بیگرن، بەڵام دیسان خانی ماکۆیی فەرمانی داوە: شوێنیان مەکەون. پێداگریی ئەوانەیشی نەسەلماندووە، کە وتوویانە: با سەعاتێکیتریش شوێنیان بکەوین.

لەم کاتەدا سوارێك لە سپاکەی شێخ هەڵبڕا و بەخێرایی هات بۆ لای ئۆردووی تەیمووریاشاخان. دەرکەوت ئەو سوارە، نەسروڵڵای ئاشپەزە، کە پێشتر لەلایەن شێخەوە بە دیلی گیراوە و ئەم دەرفەتەی قۆستۆتەوە و رایکردووە.

ئەم پیاوە، بە تێروتەسەلی باسی ترسولەرز و شپرزەیی شێخی کرد و دواییش باسی ئەوەی کرد، کە چونکە شێخ ئەم بارودۆخەی بەدڵ نییە و دڵنیایە لە تێشکانی خۆی، بڕیاری داوە هەڵبێ و هەر لەم ڕۆژانەدا مەیدانی شەڕ بەجێدێڵێ.

خەریکی گفتووگۆ بوون، کە هەواڵی راکردنی شێخیان بۆ ئیقباڵدوەلە هێنا. کەچی کە سەرکردەکانی داوای شوێنکەوتن و هەڵبرینی شێخیان لێکردووە، دەستی بە داواکەیانەوە نایەوە.

بەم چەشنە خوێنرێژێك لەدەست داد و عەدالەت هەڵات.

دوای هەڵاتنی شێخ، کردەوەکانی تەیموورپاشاخان جیاوازییەکی وای لەگەڵ کردەوەی یاخییەکاندا نەبوو، چونکە ئاواییەکانی تاڵان کرد و کارەساتێکی وای کرد، کە قەڵەم توانای لێکدانەوە و نووسینی ئەو شتانەی نەبێ، لەباتی ئەوەی لەو کارەی خۆی، ناوبانگ و سەربڵندیی و شانازیی بەدەستبهێنێ، تەنیا نەنگی و روورەشیی بۆ مایەوە.

لەم رۆژە پڕ لە مەینەتیانەدا، دانیشتووانی ورمێ بێجگە لەوەی تووشی قاتی و قڕی و برسێتیی بوون و کارەساتە دڵتەزێنەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا و تەیموورپاشاخانیشیان کەوتبووە سەرشان، نەخۆشی چاوەقوڵکەش «وەبا» بڵاوبووەوە و نزیکەی سێیەکی دانیشتووانی ورمێی کوشت.

سوپاسالاریش گەیشتە ورمێ:

پێشتر وتبوومان: بۆ سەرکوت و لەناوبردنی یاخییە تاڵانکارەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا، لە زۆر شوێن داوای هێزی یارمەتیدەرکراو وتیشمان یەکێك لە هێزە یارمەتیدەرەکان، بە سەرۆکایەتی تەیموورپاشاخان بوو، کە لە رێی سەلماسەوە هات بۆ ورمێ. هێزێکیتریش بە سەرۆکایەتی سوپاسالار چوو بۆ سندووس و پاش رێكوپێك کردنی کارەکان، بەرێوەبردنی شنۆی سپارد بە بیوكخانی کوڕی ئەسکەندەرخان و محەمەدئاغای مامش و فەرمانیدا ئەو شارە ئاوەدان بکرێتەوە. پاشان بەرەو ورمێ کەوتە رێ و رۆژی (١٢)ی موحەڕەم(١٥/١٢/١٨٨٠) چووە ناو شار و لە ماڵی ئیقباڵدەولە نیشتەجێ بوو.

سوپاسالار سوپاسی هەموو زانایان و سەرکردەکانی ورمێی کرد، کە لە شەڕدا پیاوەتی و ئازایەتی و فیداکارییان نواندبوو. هەموویانی لاواندەوە و دەستخۆشیی لێکردن و هەرکەسێکی بە پێی پلەوپایەی خۆی خەڵات کرد. لە دواییدا بۆئەوەی لەسەر سنوورەکان، هێمنایەتی و هاوئاهەنگییەك پێكبهێنێ، فەرمانیدا، هیچکەس کاری بەسەر کاری کوردانەوە نەبێ و لەسەر ئەوە سزا و ئازاریان نەدەن، کە هاوکاری شێخیان کردووە. بۆ بەرێوەبردن و پشتگری ئەم فەرمانەش، سەرانی کوردی بانگ کرد و خەڵات و بەراتی دانێ. کاتێ لەم کارانەش بووەوە؛ میرزا رەزاخانی سەرتیپ و موعینولسەدارەی دیاریکرد، تا لەگەڵ میرزا هاشمخان بەرپرسی ئەرمەنییەکاندا بچن بۆ لای دەوڵەتی عوسمانی و لەبارەی شێخ عوبەیدوڵڵا و داورودەستەکەی، لەگەڵ بەرپرسانی رۆم (عوسمانی)، قسەو گفتوگۆ بکەن.

چونکە شیرازەی شاریش لە گرێژەنە دەرچووبوو، سێ هێزی هەمەدانی، بە سەرۆکایەتی سەرکار (حیسامولمولك)، هێزی قەزوینی بە سەرۆکایەتی (نەسیرولمولك)، تۆپچییەکانی

گەرووسی بە سەرۆکایەتی عەلیڕەزاخانی سەرتیپ و تۆپەکانی ئۆتریش (نەمسا) و بەشێك لە سوارەکانی شاهسەوەن و قەراچەداغیش، کە تێکڕا حەوت هەزار کەس بوون، بە سەرۆکایەتی (نەسیرولمولك) لە ورمێ دانا و خۆشی لە سەرەتای سەفەری ١٢٩٨ بەرەو تەوریز بەرێکەوت.

ئاکامی هاتوچۆی سوپاسالار، دابینکردنی ئارامیی و هێمنایەتی بوو، لە ورمێ و ناوچەکانی سەرسنوور.

بەڵام هێشتا ئاژاوەی شێخ عوبەیدوڵڵا بە تەواوی نەکوژابووەوە و دانەمرکابوو. دانیشتووانی ورمێش لەمبارەیەوە هێشتا لە پەژارە و دڵەراوکەدابوون.

هەمزاغای مەنگووڕیش دەکوژرێ:

ڕۆژی ٢ ی شەعبان (١٨٨١/٦/٣٠) عەلائودەولە ئەمیرنیزام بۆئەوەی چاوی بە سەر سنوور بکەوێ، لە تەورێزەوە بەرێکەوت و لە ڕێی دێخورگان[1] و مەراغە و سابلاخەوە بەرە و ئازەربایجانی خۆرئاوا هات و لە سەر ڕێی گەشتەکەیدا هەموو ئەوانەی لە ماوەی شەڕەکانی شێخ عوبەیدوڵڵا دا خزمەتیان کردبوو، یان زیانێکیان پێگەیبوو، چاوی پێیان کەوت و یارمەتیدان و بە هەموو چەشنێك دڵی دانەوە.

کاتێ گەیشتە (لاجان)، محەمەدئاغای مامش بەرە و پیری هات. چونکە لێهاتوویی و توانایی ئەوی بۆ بەڕێوەبردنی ئەو مەڵبەندە هەڵسەنگاند، حیسامولمولك و عەلی ڕەزاخانی سەرتیپ، کە پێیان سپێردرابوو لە سندووس بمێننەوە و مۆڵەتدران و کاروباری ئەو ناوچەیەی بە محەمەدئاغا سپارد و پێی وت نابێ ڕێگەبدەیت هۆزی مەنگووڕ، هاتوچۆی ئەو ناوچەیە بکەن. ئەگەر دەستیشیدا و کرا، هەمزاغای مەنگووڕ، کە سوپاسالاری شێخ عوبەیدوڵڵا بووە، بگرێ و بە مردوویی، یان بە زیندوویی بۆ بنێرێ.

ئەمیر نیزام دوای ئەمکارە، چوو بۆ شنۆ و پاش ڕێکوپێککردنی کاروباری ئەوێ و دڵنەوایی هۆزی زەرزا، لە ١٨ی مانگی شەعباندا(١٨٨١/٧/١٦)، بە شان و شکۆوە چووە ناو شاری ورمێ و هێزەکانی ناوشاری ورمێ بەرەو پیری هاتن و پاشان لە باغی دڵگوشا دامەزرا.

وەزیری فەوائیدیش کە لەم کاتەدا لە سابلاخ بوو، کەوتە تەقەللایەکی زیاتر، تا بتوانێ هەمزاغا بگرێ. هەمزاغاش کە ئاکامی کاری شێخی بەو چەشنە دیبوو، لە کردەوەی خۆی پەشیمان و زۆر سەرلێشێواو و شپرزە و لە ترس و لەرزدا بوو. هۆزی مەنگووڕیش چونکە دەیانزانی بەرپرسانی دەوڵەتی شا، ئەویان بە مایەی فیتنە دەزانی و لەبیری لەناوبردنیدان، خۆیان لێ دوور رادەگرت و یارمەتییان نەدەدا. تەنانەت کار گەییە ئەوەی کاکەڵڵای برای

[1] ئاوایی گۆگانیشی پێدەڵێن

هەمزاغاش پاڵی بە وەزیری فەوائیدەوەدا و هەمیشە ئاواتی ئەوە بوو، براکەی بکوژرێ و خۆی ببێتە جێگری.

هەمزاغاش کە حاڵ و باڵی خۆی بەم چەشنە نالەبار و ترسناکە دەبینێ، بۆ پاراستنی گیانی خۆی، پەنا بۆ هەموو شتێك دەبات. لەم دواییانەدا کۆمەڵێ زانا و مەلای سابلاخی کردە تکاکار و لە فەرماندەی هێزەکان داوای لێبووردنی کرد.

وەزیری فەوایدیش کە پێیخۆشبوو ئەم گرێیە بەدەستی تەگبیر بکرێتەوە، قایل بوو بەوەی چاوی بە هەمزاغا و چەند کەسێ لە سوارەکانی بکەوێ. لەپێشدا بۆ کوشتنی نەخشەی کێشا و دەستەیەك چەکداری ئەنگیو و ئازای هێزەکەی خۆی لە چاڵێکدا دامەزراند، کە دەینواڕی بەسەر ئەو خێوەتەی بڕیار بوو هەمزاغای لێدانیشێ و چاوەنواڕی هاتنی هەمزاغا بوو.

هەمزاغاش لە کاتی دیاریکراودا، بە (١٠٠) سوارەی ئازای خۆیەوە گەیيە ناو ئۆردووی وەزیری فەواید و بۆ ئەو خێوەتە ڕێنوێنی کرا، کە بۆی دیاریکرابوو. هەرکە چووە ناو خێوەتەکەوە، بارانی گوللەیان بەسەردا باراند و هەمزاغا و هاوڕێکانیان لە خاك و خۆڵدا گەوزاند.

وەزیری فەواید فەرمانیدا سەریان بڕی و بۆئەوەی ئەمیرنیزام چاوی پێی بکەوێ، سەرەکەی بۆ ورمێ نارد. عەلائودەولە ئەمیرنیزامیش هەرکە سەری هەمزاغای پێگەیی، فەرمانیدا سەری بە نێزەدا بکەن و لە ناوشاردا بیگێڕن و بەم چەشنە سوپاسالار و یاری غاری شێخ عوبەیدوڵلا ، بە سزای کردەوەکانی خۆی گەیشت.

مردنی ئیقباڵدەولە :

لەو ماوەیەدا ئیقباڵدەولە ، ئەو سەردارە ڕەشید و بەغیرەتە، تووشی نەخۆشییەکی زۆر گران بوو، هێدیهێدی لەشی دەتوایەوە. هەتا لە ٦ی مانگی ڕەمەزانی ١٢٩٨کۆچی - ١٨٨١/٨/٢دا، بە ڕەحمەتی خودا چوو. پاش مردنی ئیقباڵدەولە ، حاجی ڕەجەب عەلیخانی هەوشار، میریەنجی تۆپخانەش لە مانگی ڕەبیعولئەوەڵدا، کۆچی دوایی کرد و دوای ئەو، موستەفاخانی هەمەدانی ئیعتیمادوسەڵتەنەش، کە پاش ئیقبالدولە ببووە حاکمی ورمێ، کۆچی دوایی کرد. هێندێك دوای ئەمە، لە مانگی جەمادیالثانیدا محەمەد ڕەزاخانی سەرتیپی تۆپخانەش، کە خزمەتە بەرچاو و بەهادارەکانی لەبارەی بەرگری و پاراستنی نیشتمان و زێدی خۆی، لەبیر ناچێ، مرد و بەم چەشنە سپای ئێران لە ماوەیەکی کەم و کورتدا، چوار کەس لە چاکترین کاربەدەستانی خاوەن پلە و پایەی خۆی لەدەستدا.

شێخ عوبەیدوڵڵا دیسان لە ئیسلامبول - ئەستەموول رادەکا:

عەلائودەولە، لە (٤)ی شەعبانی ئەوساڵەدا دیسان هاتەوە بۆ ورمێ و مەبەستی لەم سەفەرەش جێبەجێکردنی کاروباری سنوورەکان بوو. لەبەرئەمە پاش رێکوپێك کردنی کاروباری (خۆی) و (سەلماس) بەرە و ورمێ چوو، لە باخی دڵگوشا دامەزرا و لەبەرئەوەش ئەوشتانەی پێویست بوون فێری وەزیری فەوایدی بکات، لە سابلاخەوە بانگی کرد بۆ ورمێ. هەر لەم کاتانەدا هەواڵی هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا لە ئیسلامبول بڵاو بووەوە. دەڵێن لە ئیسلامبول، کە شێخ لەژێر چاودێریدا بووە، جلوبەرگ و ڕواڵەتی خۆی گۆڕیوە و بە فێڵ و فەرەج و لە رێی زەریا و قارسەوە دەرباز بووە و خۆی گەیاندووەتەوە کوردستان و مەڵبەندی (ناوچیا).

هەواڵی راکردنی شێخ لە سەرەتادا ئەوەی بە بیردا دەهێنا، کە بەدەستی ئەنقەست بوو بێت بەڵام کاتێ لە بەرپرسانی عوسمانییان پرسی؛ روون بووەوە، کە شێخ بۆ خۆی هەڵاتووە و بە ئەنقەست نەبووە. جووڵانەوەی هێزەکانی عوسمانیش ئەم بابەتەی دەسەلماند.

هەرچۆنێك بێت راکردنی شێخ، دیسان بووە هۆی شڵەژاویی و ترس و لەرز لەناو خەڵکدا. ویست و داخوازی خەڵك ئەوە بوو، ئەم گێرەوکێشەیە ئەوەندەی دەکرێ، زووتر دوایی پێبهێنرێ.

گیرانی دووبارەی شێخ عوبەیدوڵڵا:

لەبەرئەوەی عەلائودەولە ئەمیرنیزام، بۆ بەدیهێنان و دابینکردنی هێمنایەتی ئازەربایجانی خۆرئاوا گەلێ خزمەتی بەنرخی کردبوو، بە تێگەیشتوویی خۆی زۆربەی گیروگرفتەکانی لەسەر ئەم ناوچەیە لابردبوو، لەلایەن شای خاوەنشکۆوە شمشێرێکی گەوهەرداری خەڵاتکرا.

ئەمیرنیزام رۆژی (٢٦)ی زیقەعیدە لە رێورەسمێکی شکۆداری سپاییدا شمشێرە خەڵاتییەکەی لە کەمەر بەست. چەند رۆژێکیش مۆڵەتی سەرکردە و سەربازەکانیدا، تا شادی و کەیف و خۆشیی بکەن و هەر لە جەنگەی ئەم جەژن و شادییەدا، لەپڕ حاڵی تێکچوو لەماوەی یەك دوو رۆژدا گیانی دەرچوو، ماڵئاوایی لە دونیا کرد و مەیتەکەیان بە رێ و ڕەسمی سپاییەوە بۆ تاران نارد.

پاش مردنی عەلائودەولە، وەزیری فەواید لە ورمێ بوو، بۆ وتوویژ لەگەڵ بەرپرسانی عوسمانی لەبارەی گرتنی شێخ عوبەیدوڵڵاوە، چووە سەر سنوور و پاش بەڕێوەبردنی کاروبارەکان، بۆ ورمێ گەڕایەوە. هەر لەم گەڕانەوەیەدا پلەی سالارلەشکری وەرگرت و بە وەرگرتنی شمشێری گەوهەرنیشان، شانازیی پێبەخشرا و دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی ئازەربایجانی رۆژئاوایان پێدا. سالار لەشکر لە رێوە دەستی کرد بە ئاوەدانکردنەوەی ورمێ و

چەندکارێکی کرد. بۆ وێنە: بەرد ڕێژکردنی کۆڵانەکان و سازکردنی بینای تۆپخانە و چەك و جبەخانە، لەو کارانە بوون، کە لەناو خەڵکی ڕەشۆکیدا زۆر دەنگی‌دایەوە و شوێنەوارێکی باشی بەجێهێشت.

لە بەختی بەرزی سالارلەشکر ئەوەندەی پێنەچوو، شێخ عوبەیدوڵڵا گیرا و لەوپەڕی سووکایەتیدا، بردیانەوە خاکی عوسمانی و ئەم مایەی پڕ شەڕ و شۆڕ و ئاژاوەیە، بۆ هەمیشە لە خاکی ئێران دوور کەوتەوە.

سەرنج:

ئەم چەند لاپەڕەیەی دواییش نموونەی دەستخەتەکەی «میرزا عینایەتوڵڵای لوڕکانی»یە.

تاریخ خروج اکراد و قتل غارت شیخ عبیدالله بنیاد اغتشاش شد و فتنه زیاد در مملکت آذربایجان در سنه ۱۲۹۷

بسم الله الرحمن الرحیم

حمد بیحد و سپاس بیعد و ثنائی را سزد و زیبد که این خیمهٔ مینا فام را
بی‌ستون بپا داشته و شکر و ثنائی بیحد و افزون تر از قطرات مطر حضرت
کبریا سزاوار تر و درخور است که از صور نقشهای مختلف صورت
آرائی نمود و درود نامعدود و تحیات از حد بیش خدمت لولاک
لما خلقت الافلاک حضرت فخر کائنات و باعث ایجاد ممکنات
علیه الآف التحیة و الصلوات گر نبودی ذات پاکش آفرینش را سبب
تا ابد خواستی نبودی آدم عرب و بر وصی بلافصل
ابن عم و کاشف غم او علی امیرالمؤمنین و امام المتقین
و یعسوب الدین و بر اولاد طاهرین او که هر یک شمع قندیل هدایت
و سلطان سریر امامت و حجت خلافت بوده اند اما بعد

[illegible] جسم کعبه در بالای آن توده آتش فروزنده چون علم شیخ [illegible]

[illegible] بیت [illegible] [illegible] در نقطه کره [illegible] [illegible]

[illegible] روشن [illegible] [illegible] شیخ [illegible]

[illegible] شهر [illegible] کعبه [illegible] [illegible]

[illegible] شیخ [illegible] در آن منزل [illegible] شیخ [illegible]

جسم کعبه [illegible] آتش فروزنده چون شیخ [illegible] بعضی از

[illegible] حضرت [illegible] صاحب [illegible] علیه [illegible] السلام از

[illegible] شریف [illegible] [illegible] است از

[illegible] است [illegible] [illegible] آتش [illegible]

[illegible] آن [illegible] [illegible]

[illegible] آتش فروزنده [illegible] شیخ [illegible] [illegible]

[illegible] آتش [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

بنسخ چند که نوشته و محرر شده است مطلب تعیین آن نمیشود در باب اصدار جواب شد
در ظهر آنکه مهر شده بجناب مستطاب میرزا حسن آقا مجتهد سلمه الله تعالی رسیده
بجناب سیادت نصاب میرجمال الدین شیخ الاسلام نوشته شده در ظهر آن
چند ورق هم در دیگر حاجی محمد صادق در حق او نوشته شهر داری در دست دارد خود
اجتماع نموده‌اند در باب ... رو بطرف ... گردد که ... شیخ
بجناب مستطاب شیخ الاسلام داده ... نوشته جناب مستطاب سیادت نصاب
میرجمال الدین شیخ الاسلام را هم ... رسیده اند ... در باب محبت در باب
حال خود ... عمل ... ولی ... در ... همه ... کرده
در دست حکام ... ولایت ... را ... ایران ...
... دست ... همراه ...
دست ... کعبه ... دست ... کعبه ...
نوشته ... در ... خود در ...
در ... کرده ... شیخ عبد ... از ... نوشته شد

صاحب دولت در صدد ارسال شکر نعمت‌های عنایت دولت بهیه روسیه در حق جناب شیخ عبدالله زاده

همه جا شیخ و حضرت کبیر زیارت نمودند دولت علیه ایران تحت حمایت و نصرت

همه را تحت حمایت و دارای چشم یاری تحت دولت بهیه روسیه که در دولت ایران بوده است

باشند تبعیت نمودم و در این ایام به سالار لشکر جدید دولت از جهت ... فرستاد

در حقیقت دولت بهیه را خاطر خوشنودی حاصل و محبت را در حق دولت بهیه حالیه

دولت بهیه دولت روسیه مخالف نشده. و در مسجد جامع به شکایت دولت ایران ...

و هر کسی را در کار ... عازم دارالسلطنه تبریز ... به دولت

... خاطر جمع ... روزانه ... از حضور

... اسباب کدورت ... باشد ... بحال

... دولت بهیه ... جناب شیخ الاسلام ... شیخ عبدالله

... حکم مطاع واجب الاتباع ... صادق ...

رحمت و عنایت ... جناب ... دولت بهیه ...

... رحمت و عنایت حضرت شیخ ... دولت بهیه ... عنایت

از طرف رجال حضرت حجت تقویت را بنجه مرتضی از جبال ... ارتفعه مستمر شیریست بلاد

بر اساس ملاحظه کرده اند استمرار عالیه که حضرات ... لطف قطعه ... ایشان را از

رحمت داشت ... ارسال ... برکت ... آن قوت ... ثابت و محبه

تشریف ... همه ... عالیه ... می از حضرت شیخ ... دوره ...

... همه ... رجال ... حضرت ...

... رجال ... حضرت ... اسباب ...

... فیض ...

بلطف حضرت ... باشد جناب ...

... حضرت ...

... استمرار ...

... جناب شیخ الاسلام شیخ ...

... جناب ... شیخ الاسلام

... شیخ ...

ارجاع داشت شیخ لطافت نصیب را در باب جلیه در جواب گفته بود مراتب را بدر

شاه صفت سپرده هم شرط دیگر اقبال الدوله را شهر را اینسته در خارج شهر رجاء

خلعه را در باب وکالت سید بزرگ در جواب گفته بود اقبال الدوله حاج تحفه

ابر کرده شهر را تحویل بسیم لاهد را جهت سید عمر رئیس را اجلال حضرت کامونه

به حضرت سرکار اقبال الدوله نوشته و دستور جیره لجاج حاجی محمد جعفر را دو عبدالله جبار را

زنده که سرکار اقبال الدوله رسانده و حوالات شهر و شیخ عبدالله حاج شیخ عالم

شهر پیچیده در شهر لرزش شده پیمودن در اس نزدیک بسته حضرت شیخ را کهنه

شهر را بدون جنگ تسلیم اینها نمی شد اقبال الدوله تقرب ۹۱ ل شیخ عثمان ترتیب را

فتح ... شهر ... نشسته ... شب ... سپرده ... جلیه

خصم را بر کرده بست ... جهت اکنون ... خود شهر

[illegible]

زنده ... شهر ...

...

ساخته شیخ عبدالله مجتهد این را حکم کرده آب رودخانه را قطع کرده در شهر قرار است

را خراب کرده که به سنگ چرخ آسیا آب نرسد اگرچه شکسته بخش غوره‌ها گفتار که در شهر از

نهر جماعت آلکده و در قریه سنجی حاضر بوده و در بنده شرارت کرده‌اند. برادر طرف صبح زود

شیخ عبدالله صورت پیدا کرده. انگشت مرا ز نظر سپیده دید. این تعصب در کار

خود، در سر کار جمعیت که بر شیخ صفر تق ز بی‌ق رو، و در سر کار پیاله که است

در قریه کیش کیش که هر دو درست این اقبال الدوله شهر کارداران تمام از این سر جدا یک

پسر حاجی حسن آقای حضرت اکبر در شهر و سپاه که شهردار است که بر این جلال سخن خوش به

حرفهای سینی آن مرحوم و در حرکت عرب سلطان سید حسین مجتهد آقا سید

نصاب سر جمال الدین شیخ الاسلام حکم الله پادشاه در تعبیر دعای حرف درشت

درشت شنید در وقت رجعت و در این شهر حسینی در دو ماه در این بنده ندانم

ایشان را گرفته بودند انقلاب که به شهر آدم اسلام‌دار جمعی در نصر و در کربلا رجعت

سرکار اقبال الدوله اتحادیه الوزیر همه شهر تعیین نشسته ۱۲۹۶ سرکار اقبال الدوله در

شب نزد ایشان شهر تعقیب نمودند در اندرون آش که در اندرون گذاشته نبودند قریه

ازمیره اوزره کفره شهرنده واردر بر ایکیجی قسم آلتی الکا زیارتلری زینی صدیق شیخ ایلنده واروب

شهر اکرده جامعت طرف بر زاده بولنده بیمی جبه رشت های پکر زلهه

شهر جانب واردر کوپره قره قپو آدی صو طرف ایچنده لعه کچر منزل شکر

ال آراز باشی تعلیقی زر دکولری بنجه آنده فشروار تحمیس آتش تن یدمش رپهای

الله حرم شهر جانب بر شیر تمشیر چنجیر بز اکرده لشکر یدیر فورد اکرده طرف

پسر یاره بدنا بیک چخر محله بیت بر عیره سنتر چلبک کرم جان کمین

صرحه طرف زر لعنک دیر اکرده عیره بر اینه حاله بنجه رولر نهی زلهه لعنک سر

زلزل بحین در یده یا برل زیر سزد بیت زلهه لعنک بوه بره رکم شیر کش

زحمه در حکی ...زی هم ملک بیمه ز وقت جراال ار لنده ولیه شهرلی طرف شیخ جانب از

بها جمعی در لعنک زنده الده تکرق جامع شهر طرف بجهه الله عیسه شیخ ال الده سر

جامع بندی هم نان ماه لعلهمیس منزل تعمیر زیر زده سنبره کرم اکراد زهره اهی فسکه زدر

طرح دهه آنه جلبک شهرا لهر آره صحیح جمعه سنجه شهر طرف نو شیخ کال زدر

باشه لارشه طلوع کرکال زیر ل دنجی لسر دیگه برل بجه جامع وجه بنه شهر

شوکت به طرف آن حضرت عنایت کرده بودند [illegible] دست

[illegible] درست [illegible] که شیخ محمد [illegible] [illegible] که خود [illegible] درست

حالا [illegible] عمر درست بسم [illegible] لشکر [illegible] که [illegible]

[illegible] درست [illegible] اقبال الدوله [illegible] شهر [illegible] بعضی [illegible] شهر

[illegible] شیخ [illegible] شیخ [illegible] طرف [illegible] نیست [illegible] که [illegible]

[illegible] بسم [illegible] حسین [illegible] شیعه

[illegible] حال [illegible] حضرت شیخ [illegible]

[illegible] اقبال الدوله [illegible] بعضی [illegible]

[illegible] شیخ عبدالله اقبال الدوله [illegible] لطف [illegible] دوست [illegible]

[illegible] مسلم [illegible] آن [illegible] سید [illegible]

[illegible] محبت [illegible] هیچ [illegible]

[illegible]

دست [illegible]

اگرچه از امرای جغتای ظاهر شده [illegible] در طرف [illegible] لشکری عظیم [illegible]

[illegible] قیمت [illegible] خط [illegible] جغتای [illegible] خویش

[illegible] قیمت [illegible] قسم [illegible]

[illegible] حضرت [illegible] ظاهر [illegible] ولایت [illegible]

[illegible] جغتای [illegible]

[illegible] امرای [illegible] لشکر [illegible]

[illegible]

[illegible] مدت [illegible] کار [illegible]

[illegible] کار [illegible]

[illegible] جغتای [illegible]

[illegible] لشکر عراق [illegible]

[illegible]

[illegible]

دو بار ده لشکر برگشت همه ملک ایران را صاحب شد دیده

رسانیدند ممالک دیگر همه لشکر ازین خواهند بود و اولاد او هیچ

شهری را رحمی در روح الناس ندارد و بیرون قلعه در رعیت گریبان

لشکرش را بادوان نفر همه در درگاه عروسی حیا ای تا قسمت نهند با شعر اخبار

رعیتی خوانند کرد اگر شما از شاهزاده سرباز و رعیت بس بکار نیا

رعایت باشد دخمه ای غیب نخواهد بود و در حضرت حق عشمانان

گردون خانه عالی خواهد شد سرشته بسته محمد رحیم میرزا سلیمی

در ذکر محاربه شیخ و اکراد در سیصد نهم تقریب بالنسبت نود و پنج هزار ۱۲۹۷

با غرق از بسته نهادند برسیده ان جوانب کامر عالی بخشیده عنبر

از شهر و بیچاره شد و دیده رشته بکار و بعدد و ساداتی

خبر لشکر تقدرت دید و غلبه حرر و غزه و بلاد از شرمسار خواهد بود

حرکت و رود فرو فرو کرمان بسبت شهر روان تعیین خود کاران

تحصیل کرده شد تعیین خمسه و الده جهاد و در فصه واقعات ... شهر ری

زر و رو دهان را رعد آسا بلند آوازه ساخته مهرهای آتشین

و آتشین را بهر طرف پراکنده و در قلعه را وادی عمیق

و بعد از آن تعقیب ساخته بقیة السیف کام ناکام روی بدریا نهاده

فرار کردند شیخ عبد الله کار را بدینگونه دید خود را

از شهر کنار کرده گاهی در دیرج سیاوش و گاهی در قریه

سنگر بسر برده که هر دو قریه بمنزله سمی شهر بوده و دیگر بعد

سمیه نیامد در روز بیستم شهر سرب بار روط در میان

طایفه اکراد کمیاب گردید چند نفر یهودی که با آنها

سابقه داشت از راه تلبیس او را فرستاده از شهر

سرب بارود گرفته برای لشکر مخالف برآورد

اهل شهر خبردار شده او را بسزای عمل خود رسانیدند

در روز بیست دویم ماه مزبور جمعی از اهل شهر رفته

در چار بخش حلب که بمنزله سمی اردوی است

پاشکۆی ژماره (٧)

قیام شیخ عبیدالله شـمزینی در عهد ناصر الدین‌شاه
«راپەڕینی شێخ‌عوبەیدوڵڵای شـەمزینی لە سەردەمی نەسرەدین شا - دا»
نووسینی : ئەسکەندەر غۆریانس

ناوه راستەقینەکەی ئەم کتێبە ئاوایە: تاریخ طغیان اکراد .

ئەم کتێبە لە مانگی سەفەری ١٢٩٨ کۆچی ١٨٨٢ ز – واتـە: لـە رۆژانـی شۆرشـەکەدا لەلایەن (ئەسکەندەر غوریانس)ەوە نووسراوە؛ کە ناو براو لە ئەرمەنییەکانی سەر بـە رووسـیا بووە و ساڵی ١٨٧٨ – سکرتێر و وەرگێڕی (ئۆکسپوزیسیون)ی پـاریس بـووە. بـەڵام لـە کـاتی شۆڕشـەکەدا لـە سـابلاخ بـووە و کتێبەکـەش هـەر باسـی رووداوەکـانی قوڵـی سـابلاخ و دەوروبەری دەکات.

کورتەیەکی ئەم کتێبە، بۆ یەکەمجار لەلایەن (نادر میرزا)ی نووسەری کتێبی (تـاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز – به ضمیمه شرح حال بزرگان)، لە لاپەڕەکانی (٣٠٤ تـا ٣٥٦)ی کتێبی ناوبراو، کرایە پاشکۆ. رووداوەکانیش بە گیانێکی نەیارانە دەگێڕێتەوە.

ئەگەرچی ئەم کتێبە لە سـاڵی (١٣٢٣ کۆچـی - ١٩٠٥ ز)دا، بـۆ جـۆرە چـاپێکی ئـەو سەردەمە ئامادە کرا بوو؛ بەڵام ساڵی ١٩٤٥ ز – لە تاران چاپکرا و جارێکی‌تریش لـە سـاڵی ١٩٧٢ ز – دا لەلایەن (محمد مشیری)یەوە چاپکرایەوە.

چەند نوسخەیەکی دەستخەتی ئەم کتێبە، لەم کتێبخانانەدا هەن:

کتێبخانەی (آستانه قدس رضوی – مشهد) ژمـارە (٤١٨٠)ی دراوەتـی و پێڕستەکەیشـی ئاوایە: (٧: ٣٢ – ٣٤).

کتێبخانەی (مؤسسه شرقی کاما – بومبی)، نوسخەی (مانکجی لیمجی هاتریا)، ژمـارە (٣١٧)ی دراوەتێ و پێڕستیشی ئاوایە: (١٦٧).

نوسـخەی (مـیرزا ابوالفضل حکمـت)، کـە سـاڵی ١٩٧٤ ز – بیـوك آقـا خطیبـی – نوسـخەیەکی‌تری لەبـەر نووسـیوەتەوە و (علـی‌دهقان)یـش لـە کتێبـە بـە نـاو بانگەکـەیدا: (سرزمین زردشت)، ئاماژەی بۆ ئەم کتێبە کردووە.

کتێبخانـەی میللـی (ملـك – تـاران) ژمارە (٣٧٥٩)ی مێژووی ٢٨ی رەمـەزانی ١٢٩٨ کۆچی دراوەتێ و پێڕستەکەیشی (٢ : ٨٥) و ژمارەی میکرۆفیلمەکەیش لە کتێبخانەی گشـتی دانشگای تاران ئاوایە: (٥٠٦٤).

عەبدوڵلامەردوخ لە رووی ئەم نوسخە دەستخەی سەرەوە، بە ناوی: (قیام شـیخ‌عبیدالله شـمزینی در عهد ناصرالدین شاه)، سـەرلەنوێ لـە سـاڵی ١٣٥٦ هـەتاوی - ١٩٧٧ ز – بـە چاپی گەیاندووە، کە ئێمەش لەو دەقە کردوومانە بە کوردی:

به سەرگەردی خاکی بەرێی گەوهەرئاسای پیرۆزت بم. ئەگەر ئەم گیانفیدایەت پرکێشی کردووە و کورتەی ئەو رووداوە دڵتەزێنانەی کە لەو سەفەرەیدا لە دارولسەڵتەنەی تەورێزەوە بەرەو خاکی موکریان بە دیدەی راستبین دیویە و بە گوێچکەی تیژ بیستوویەتی ئاراستەی ئاستانەی رووناکی دادپەروەرتان بکا ئەوەیە: ئەگەرچی نیازپاکیی و رەوشتبەرزیی و ئامانجی پیرۆزی پاشایانەی (خاوەن شکۆ) شای شاهان هەمیشە بۆ پێشکەوتنی شارستانێتی وڵات و ئاسایش و ئازادی بە دڵنیاییەوە بۆ هەمووان بووە، لەم چەند ساڵەدا کارەکانی هەندێ لە کاربەدەستان و بەرپرسانی دەوڵەت بێبەری نەبووە لە هەڵە و رق و کینە، بۆیە ئەم گیانفیدایە بە ئەرکی چاکەخوازی و خزمەتگوزاری خۆی زانی کە بە گوێرەی توانا؛ راستگۆ بێ و بە دڵپاکییەوە بە سەرهاتەکە بگێرێتەوە. هیوادارم ئەم رووداوە ببێتە هۆی پێشکەوتنی وڵات و جێی رەزامەندیی خاوەن شکۆ.

××

دوای ئەوەی هەمزاغای مەنگوور لە خاکی عوسمانی هەڵات وبۆ ناو خێڵەکەی خۆی گەڕایەوە، کە سەر بە دەوڵەتی سەربەرزی ئێرانە، لەوە دەچوو ئەو دوو ساڵە پڕ چەرمەسەری زیندان و دەردی ئاوارەیی عاقڵی کردبێ و هێنابێتییە سەر رێ و رەوشتی مرۆڤانە و خووی درندەیی لە کۆڵ کەوتبێ و لەمەودوا خەیاڵی وابێ ژیانی خۆی بۆ خزمەتی دەوڵەت تەرخان بکا و هۆی ئاسایشی خۆی بەجێبێنێ. هەروەك ئەم رێورەوشتەی لە ماوەی دەسەڵاتی بەرپرسانی پێشوو لە ناو خەڵکدا بە ناو بانگە. بەڵام چونکە بەڕێوەبردنی سابلاخ درا بە شازادە (کێشکچیباشی) و ناوبراو پێچەوانەی خەدەی پێشوو جووڵایەوە. هەرچەندە شازادە زۆر لووت بەرز و بەفیز و خۆ بە زل زان بوو، بەڵام لەو ماوەیەدا ئاکار و رەوشتی شایانی هەبوو، دڵی خەڵکی رادەگرت. بەڵام ئەو شێوە رەفتارە ئەوەندەی نەخایاند و ئەویش وەك دەسەڵاتدارانی پێشوو دەستی کرد بە بەرتیل وەرگرتن و خۆ پەرستی، کە دەبووە سەرچاوەی هەموو خراپە و ئاژاوەیەك.

داورباری ئاغاکانی موکریّ که بە هۆی خەلە و خەرمانی باشی ساڵی رابردووەوە لە رادەی خۆیان زیاتر دەوڵەمەند ببوون، تەماحی خستە بەر فەرمانداریش، سەرەتا فەیزوڵلابەگی گرت و زنجیری کرد و نزیکەی (١٥٠٠) تمەن جەریمەی کرد، ئەمە هەر ئەو فەیزوڵلابەگەیە کە چەندان جاریتر ئاوای بە سەردا هێنراوە و لەم جۆرە تاوانەی لێ بار کراوە، بەڵێ دەوڵەمەندییەکەی لێبووەتە سۆنگەی هەزار دەردەسەری،چونکە لە رۆژگاری ساحیب دیوانیشدا هەر بەم تاوانە گیراوە و ئەشکەنجەی درندانە کراوە و نزیکەی (٤٠٠٠) تمەنیان لێسەندووە. بە کورتی دوای فەیزوڵلابەگیش، مینە ئاغای کوڕی قادر ئاغای گرت، کە جەردە و پیاو کوژێکی سەرەڕۆ بووە.ٌ ئەگەرچی گرتنەکەی دەبووایە بۆ سەرکوت و تەمێکردنی بوایە، لەبەرئەوەی دنیایەك لە دەستی رزگار ببێ، بەڵام هەزار حەیف و

مەخابن کە لە بەرامبەر (٥٠٠) تمەن بەرتیلدا چاوی شازادەی وا کوێر کرد، کە چاو لە ئاسایشی گشتی خەڵك بپۆشێ و دیسانەوە وەك گورگی چەشەبوو بەریدایەوە ناو رانە مەرەکە.

لەم کاتەدا هەمزە ئاغا و قادر ئاغا هەردوو لە خزمەتی شازادەدا بوون و لە کاروباری وڵات و کۆ کردنەوەی باج و خەراجدا راوێژیان پێدەکرا. شازادە ویستی قادر ئاغا بکاتە پێشکار و ئەرکی کۆ کردنەوەی باج و خەراج بخاتە ئەستۆی، بەڵام چونکە ئەم کارە هەمیشە بۆتە هۆی دژایەتی نێوان ئاغا و بەگزادەکان. بۆیە ئەم کارە لە لایەك پێچەوانەی رای بەگزادەکان بوو، لەولاشەوە قادر ئاغا ئەرکی باج و خەراجی بە قازانجی خۆی نەدەزانی. شازادەش ئەم ئەرکەی بە ئەحمەد بەگی (وەکیلئەلرەعایا) سپارد. ئەوسا قادرئاغا کە سەیری کرد گوێی پێنادرێ، دڵی رەنجا و مۆڵەتی خواست و بۆ چەند رۆژێ گەرایەوە بۆ دێیەکەی خۆی. دوای ئەوە هەمزە ئاغاش مۆڵەتی خواست و رۆیشت. بەڵام شازادە مۆڵەتی ئەوی نەدا، بەڵکو پێی وت: ئەگەر قادر ئاغاش لە دوای تەواوبوونی مۆڵەتەکەی نەگەرێتەوە شار، ئەوە ئەوی پێویست بێ بۆ تەمێکردنی درێغی لێناکات. بەڵام هەمزە ئاغا گوێی نەدایە و رۆیشت.

شازادە لە مانگی رەمەزاندا بە کاربەدەستانی تەورێزی راگەیاند و هەروەك یاخییەك لە قەڵەمیدا. لەم گێرودارەدا ئیمامقولی میرزای کوری قاسم میرزا لە موڵکەکەی خۆیەوە بۆ دیداری شازادە و رێکوپێك کردنی برێ وردەکاری حکومەت گەیشتە سابلاغ و کارێکی وایکرد کە شازادە لە هەمزە ئاغا خۆش بێت و خەڵاتی بداتێ و دڵی چاك بکاتەوە. چەند رۆژێکیش دوای ئەمە شازادە بە بیانووی ئەوەی کە خزمێکی قادر ئاغا باجی نەداوە، زیندانی کرد. هەمزە ئاغا بە شازادەی راگەیاند کە ئەم کەسە خزمی قادر ئاغایە و ئەوەندەی متمانە پێدەکرێ کە باجەکانی خۆی بدات. بەم راسپاردەیەی هەمزە ئاغا کارەکە جێبەجێ بوو.

چەند رۆژێ دواتر عەزیز ئاغای فەتاح کە دۆستێکی نزیکی هەمزە ئاغا بوو، ئەویش بە هەمان دەردەوە گلا. لەم سەروبەندەدا گوایە فەرمانی گرتنی هەمزە ئاغاش لە کاربەدەستانی تەورێزەوە بە شازادە گەیشتبوو.

وا دیار بوو کاربەدەستانی تەوریز وایانزانیبوو دیسانەوە هەمزە ئاغا سەرکێشی جارانی دەست پێکردوەتەوە. بۆیە داوایان لێکردبوو دەبێ بگیرێتەوە. لە کاتێکدا نێوان ئەو و شازادە خۆش بوو.

سەر لە ئێوارەیەك هەمزە ئاغا بە نیازی ئەنجامدانی کار و ئەرکی باج و بۆ تەواوکردنی کاری عەزیز ئاغای فەتاح چووبووە سەرای حکومەت. چونکە میرزا ئەبولقاسمی یادداشت نووسی دەوڵەتی ئێران خۆی لەوێ بووە، ئێمەش چۆنێتی رووداوەکە بێکەموزیاد لە زمانی ئەوەوە وەك خۆی دەگێڕینەوە:

لە ژێرخانەکەدا شازادە لەگەڵ میرزا تەقی موحەریر دانیشتبووین، کە ناوبراو لە هەموو کارێکدا خۆی هەڵدەقورتاند و هۆی زۆربەی خراپەکارییەکان هەر ئەو بوو. لە پڕدا هەمزە ئاغا و یەکێك لە برازاکانی و نۆکەرێك و قلیانداریك هاتنە ژوورەوە و دوو نۆکەریتریشی لەو دیو دەرگاکەوە مانەوە. سەبارەت بە باج لەگەڵ میرزا تەقیدا بوو بە قرەیان. میرزا تەقی باجەکانی هەمزە ئاغای بە (١٠٠٠) تمەن قەبلاندبوو. هەمزە ئاغاش لە وەڵامدا وتی: ئێمە هەمیشە (٤٠٠) تمەنمان داوە. میرزا تەقی وتی: ئەگەر وایە ئەی بۆچی پار (١٠٠٠) تمەنتان داوە بە میرزا محەمەدخان؟ هەمزە ئاغا دیسانەوە لە وەڵامدا وتی: (٤٠٠) تمەنی باجەکان بووە و (٢٠٠) تمەنیش دیاری بووە، ئەگەر ئێوەش بتانەوێ ئەوا ئەوەندەش بە ئێوە دەدرێ. لەم ماوەیەشدا کە دانیشتووی ئەم شارەم هەر خزمەتی دیوانم کردووە و نزیکەی (٨٠٠) تمەنم خەرج کردووە. میرزا تەقی دژ بە هەمزە ئاغا و بۆ سووکایەتیپێکردنی وتی: چ خزمەتێکت بە دیوان کردووە؟ بڵێ بزانم تۆ کە خاوەن و سەرۆکی هەزار بنەماڵەیت و لە هەر کامییان دوو تمەن وەردەگریت، چی دەبوو ئەگەر نیوەی ئەم (٢٠٠٠) تمەنەت پێشکەشی شازادە بکردایە؟

میزار تەقی ئەم قسانەی بە جۆرێ دەکرد کە بووە هۆی دڵتەنگیی و دڵئێشانی هەمزەئاغا. لێرەدا میرزا تەقی هەستا و وتی با بڕۆم ئەمانە عەرزی شازادە بکەم. ڕۆیی و هاتەوە و لە ژوورەکەدا دانیشت.

ئەوەندەی نەخایاند فەڕاشباشییەکەی شازادە لەگەڵ فەڕاشێکی زنجیر بە دەستدا هاتنە ژوورەوە. فەڕاشباشی رووی کردە هەمزە ئاغا و وتی: شازادە ئەم زنجیرەی بۆ ئێوە ناردووە دەبێ زیارەتی بکەیت. هەمزە ئاغا بە بیستنی ئەم قسەیە تێکچوو، دەستی دایە خەنجەر و بە زبانی تورکی عوسمانی وتی: «مەن بونی قەبول ئێتمەیەم». من ئەمە قبوڵ ناکەم. خەنجەری هەڵکێشا و ڕاپەری و روویکردە فەڕاشباشی. میرزا تەقی و فەڕاشباشی لە ترسی گیانیان هەڵاتنە ژوورەکەی سەرەوە، کە شازادە لەوێ چاوەڕێی ئەنجامی فەرمانەکەی خۆی بوو.

«ئەمین تەزکەرە» دەڵێ: منیش خۆم کێشایە سوچێکی تاریك و خۆم بە دیوارەکەوە نووساند و سەرگەردان و تۆقیو سەیرم دەکرد. هەمزە ئاغا گورج چراکەی کوژاندەوە و لەگەڵ برازاکەیدا لە پەنجەرەوە بازیاندا. دەنگی تەقە لە تاریکایی حەوشەکەوە هات. برازاکەی هەمزە ئاغا و قلیاندارەکەی پێکران و کەوتن. هەمزە ئاغا بە خەیاڵی خۆی ئەم تەکبیرە زووتر کراوە و دەرکی حەوشەیان لێ داخستووە، روودەکاتە دەرگای حەوش و بە پەلە دەچێتە دەرەوە. قەرەوڵێك بە نێزەی تفەنگەکەی بەر بە هەمزاغا دەگرێت. هەمزاغاش بە دەستێك نێزەکەی دەگرێت و بە دەستەکەیتری بە خەنجەر سەربازەکە دەکوژێت. بەرلەوەش لە دەرگا دەرچێ، دەچێتە زیندان و عەزیز ئاغا بانگ دەکات. بەڵام وا دیاربوو نۆکەرەکانی شازادە، عەزیز ئاغایان بریندار کردبوو و گواستبوویانەوە بۆ شوێنێکیتر.

لەبەرئەوەی هەمزە ئاغا وەلاّمێکی نەبیست، رووی کردە دەرگا و بە قۆناغـە تفـەنگ دای بە سەر دەرگاواندا و خستییە سەر زەوی و دەرگاکەی بـە دوو کـەس لـە نۆکـەرەکانی خـۆی کردەوە و بۆی دەرباز بوو.

ئەمین تەزکەرە دەڵێ : کاتێ هەمزە ئاغا چووە دەرەوە و تەقـە تـەواو بـوو، مـن چـووم بـۆلای شـازادە؛ سـەیرمکرد نۆکـەرێکی بـۆ پارێزگـاری بـە تفـەنگێکی مارتینییـەوە لـە سـەر پلیکانەکان وەستاوە. کە چوومە ژوورەوە سەیرم کرد شازادەش تفەنگی مارتینی بەدەستەوەیە و تەواو شپرزە و پەشۆکاوە. عەرزم کرد: نەدەبوو هەمزە ئاغا بەمجۆرە بگیرێ. وەلاّمی داویەوە: رووی فەراشباشی رەشبێت". (فەراشباشیش لەو کاتەدا لەبەر دەمیدا وەستا بوو)، کـە منـی دڵنیـا کـرد لـەوەی تـەدارەکی گرتنـی لـە هـەموو روویەکـەوە سـاز کـراوە. بـەمجۆرە هـەموو تاوانەکەی خستە ئەستۆی فەراشباشی.

لە نێوان ئەم قسانەدا ئەحـمـەدبەگ کە تفەنگی مارتینی کردبووە شـانی، هاتـە ژوورەوەو دەستی کرد بە قسەکردن و وتی: بە سەرگەردت بم شازادە! من کەی بە ئێوەم وت ئـاوا بـە شەو و بێوادە و بێتەکبیر هەمزە ئاغا بگرن؟ دەبوایە پێشتر چەند کەسێکت راسپاردایە، کـە بە رۆژی رووناك بیانگرتایە.

بەم قسانەدا دەرکەوت کە پێشتر لە نێوان شازادە و ئەحـمـەدبەگدا سەبارەت بە گرتنـی هەمزە ئاغا قسە کراوە. بەمجۆرە شازادە هەڵەیەکی گەورەی کردووە، چونکە لە لایەکەوە کـە زۆر باش هـەمزە ئاغـای دەناسـی و رادەی سەرکێشـی ئـەوی دەزانـی، کـەچی ئـەوی وەکـو فەیزوڵلابـەگ تەماشـا کـردووە و دەسـتگیرکردنی پێئاسـان بـووە و بێهیـچ سـڵ و پـارێزێك زنجیرەکەی بۆ ناردووە. ئاکامی ئەم چاوچنۆکیی و سەر لـێدەرنەچوونەشی بووە هۆی ئەوەی کە خەڵك پێیان وابێت بۆیە شازادە لە شەو داگرتویەتی، تا شتێکی لـێبپچڕێ و ئازادی بکا و کەسیش پێی نەزانێ!. بەڵام زۆربەی خەڵکی ئەوە دەزانن کە ئەو کارەی ئەمڕۆ بـە کەڵکـە و وادەی خۆیەتی، سبەینێ بێجێ و بێوادەیە. ئەوەی لە شوێنێکدا دەبێتە مایـەی قـازانج، لـە شـوێنێکیتردا هـۆی زیـان و خراپەیـە. ئـەوەی لـە بابـەت کەسێکەوە دەکـرێ و بـاش دەردەچێ، بۆ کەسێکیتر خەتا و هەڵەیە. بە کورتی پیاوی زانا و بە ئەزموون بۆ ئـەنجامدانی کاری، دەبێ داروبارەکە هەڵسەنگێنێ.

کە هەمزە ئاغا گەیشتبووە کۆڵان، چەند پیاوێکی ئامادەی خۆی لەوێ دیبوو؛ ناوبراو کە زانی هیچ قەرەوڵ و تفەنگدارێك لەوێ نییە، پەشیمان بوو لەوەی کە زووتر لە سـەرا هـاتبووە دەرێ و فریای کوشتنی شازادە و ئەوانیتر نەکەوتبوو. ئەوسا گەڕایـەوە بـۆ ماڵـی خۆیـان و کەوتە کۆکردنەوەی دەسـت و پێوەندەکـەی و تـا رۆژ بـووەوە بـە دەوری شـاردا سووڕانەوە و تەپڵـی شەڕیان لێدا.

رووداوەکەی شەو، بێهودەیی تەقەللای شازادەی بـۆ هـەموو خـەڵکی شـار روونکـردەوە. ئەمجار شازادە بە هۆی زانایەکی شارەوە عەزیز ئاغای بـەردا و تـەرمی کوژراوەکـانی هـەمزە

ئاغایان پێدایەوە. هەمزە ئاغا تەرمەکانی هەڵگرت و بردنییەوە بۆ گوندەکەی خۆی. ئیتر ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە شازادە یەگجار پەژارە و ئاڵۆز بێت، چونکە دڵنیا بوو لەوەی کە هەمزە ئاغا وەك گورگی لە دەم تەڵە بەربووبێ، سڵ لە هیچ خراپەیەك ناکات و تا بۆی بکرێ خێڵ و عەشایری ئەو مەڵبەندە کۆ دەکاتەوە و بۆ سەرپێچی و یاخیبوون هەڵیان دەسوورێنێ.

ئەم باسە کە لە سەرەتادا زۆر بچوك و بێبایەخ دەهاتە بەرچاو، وردەوردە گەیشتە شوێنی ئاستەنگ و گەورە بوو، خراپەی زۆری لێ پەیدا دەبوو، لەبەرئەوە بەپەلە کارەساتەکەی بۆ کاربەدەستانی ئازەربایجان رەوانە کرد و بۆ گرتنی هەمزە ئاغا داوای لەشکر و هێزی سەربازی کرد. ئەوانیش لەوێوە محەمەد حسەین خانیان بە ٢٠ سوارەی بەختیاری و محەمەد سادق خانی موقەدەم ئاجودانباشی و رەحیم خانی چەلەبیانلو بە (٨٠) سوارەوە بەرەو سابڵاخ نارد. فەرماننامەش بۆ قادر ئاغا و فەیزوڵلابەگ و ئەوانیتر رەوانە کرا، تا هەموو یەك بگرن و لەشکر کۆبکەنەوە و لە ژێر ئەمری شازادەدا دەستبەکاربن و هەمزە ئاغا بگرن. بەڵام لەبەرئەوەی شوێنەکەی هەمزە ئاغا و خێڵەکەی لە ناو لوتکەی کێواندایە، بۆیە ئەم بەریکەوتن و چوونە سەخت و دژوار بوو. هەرچۆنێك بوو سوارە گەیینە سابڵاخ، بەڵام سوارەی چەلەبیانلو بە درێژایی رێگا لە هیچ چەشنە دزی و رێگری و راورووتێکی رێبواران درێغییان نەکرد، هەروەك کۆمەڵێك لە خەڵکی شار شایەتیی بۆ ئەم رووداوانە دەدەن.

هەمزە ئاغا خۆی گەیاندبووە ناوچەکەی خۆی و خەریکی کۆکردنەوەی هێز وکەرەسەی بەرگریکردن بوو، بە هیواش بوو هۆزی پیران کە مامەند ئاغا سەروکیتی و لە قەڵەمرەوی عوسمانیدان و خێڵی زوودی کە سوارە ئاغای برازای خۆی سەرۆکیانە، لەگەڵ خۆیدا رێك بخات. ئەوسا ئامادەی بەرگری بێت. بەڵام کاکەڵڵای برای چونکە دوای گەرانەوەی هەمزە ئاغا سەرۆکایەتی بەشێ لە خێڵی مەنگوورِی لەدەست چووبوو، لە پێشدا دووری لێکرد، نەکا هەمزە ئاغا لە بەرامبەر لەشکری ئێراندا خۆی نەگرێ و هەڵبێ و دووبارە سەرۆکایەتی خێڵەکەی بدرێتەوە دەست.

هەمزە ئاغاش چونکە لە رۆژانی زیندانیبوویندا ئەزمونی زۆری پەیدا کردبوو، تاڵی و سوێری رۆژگاری زۆر چەشتبوو، پێویستی بە پشتیوانێکی بەهێز بوو. بۆیە شێخی بە بیرداهات و کەوتە پێوندی درووستکردن لەگەڵیدا. لای شێخیشەوە نوێنە هات و کەوتنە بیرورا گۆرینەوە.

ئێستاش باسێکی شێخ عوبەیدوڵڵا بێنمە سەرکاغەز، کە کەسێکە لە دنیا براوە و لەسەر بەرماڵی پارانەوە ملکەچی دەرگای خوداوەندە و بەرگی دەروێشیی کردوەتە بەر و خوا نەبێ هەمووانی لەبیر بردوەتەوە. پەیمانی لەگەڵ خوداوەندا بەستووە و سوێندی خواردووە کە پێشەوای دین و رێنوێنی خەڵك بێ و دەروازەی بەهەشتیان بۆ بخاتە سەرپشت.

شێخ لە گوندی نەهری، یان (نوچە – ناوچیا) لە قەڵەمرەوی عوسمانیدا نیشتەجێیە و رابەری ئاییینی تاقمێکی وایە لە هەرچی دین و رێ و رەسمە بێئاگان و چەتەیی و رێگری

نەبێ، لەسەر هیچ بیروڕایەکی دیکەدانین. دەسەڵاتی تەواوی بەسەریاندا هەیە، تەنانەت دەتوانین بڵێین کە خاوەنی سەر وماڵیانە. لەمجۆرە موریدانەی لە دەوروبەری سابلاخیشدا زۆر هەیە. لە هەندێ ناوچەشدا لەلایەن خۆیەوە، خەلیفەی وشك و کەللەڕەق و خراپە کار دانراوە، کە لەبەر قازانجی خۆیان هەمیشە ئاگری رقەبەری و دووبەرەکی ئاییینی خۆش دەکەن. بە شێخ دەڵێن (رحمەتەللعالمین) و ئەوەیشی لەگەڵیاندا نەبێ، بەر نەفرەت دەکەوێ و بە کافری دادەنێن. ئەم موریدانەش چ لە خاکی عوسمانیدا و چ لە خاکی ئێراندا بێ‌پسانەوە لە ناوچەکانی خۆیانەوە سەردانی شێخ دەکەن. پێویستیش ناکا بڵێین کە دڵی ئەم موریدانە چەندە پڕە لە باوەڕی پڕ و پووچ و رۆژلە دوای رۆژیش بڕوایان بەم ئایینە کێوییە پتەوتر دەبێ و ریزی ئەم رابەرە ئایینییەی خۆشیان لە چ پلەیەکدا دادەنێن. ئەمیان بە کەسێکی خاوەن وەحی و رازی خوداوەند داناوە و هەر فەرمانێ بکات، ئەمان دەبێ جێبەجێی بکەن.

شێخ عوبەیدوڵڵا چەندان گوند و پارچە زەوی و زاری هەیە. بڕێکی لە خاکی ئێران لە مەرگەوەڕدایە و هەندێکیشی لە خاکی عوسمانیدایە، داهاتی هەموو ئاواییەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی بریتییە لە تووتن.

لە ماوەی شەڕی رووس و عوسمانیدا، شێخ عوبەیدوڵڵا وەك گورگی رۆژێکی هەورین، دەشتی راو و نێچیری بەربلاو هاتبووە بەرچاو. لەگەڵ شێخ سدیقی کوڕی و بڕێ لە شێخەکانی‌تردا لە بایەزید بەشداری جەنگی کرد و سەرکەوتنی بە دەستهێنا و بووە جێی متمانەی دەوڵەتی عوسمانی. قایمقامی شاری وان - یان راسپارد (٥٠)هەزار کورد کۆبکاتەوە و لەگەڵ رووسەکاندا بەشەڕبێن. دەوڵەتی عوسمانی بانگی کردنە پایتەخت، هەریەکێ نوێنەرێکی نارده ئەستەموول. شێخیش رەشیدبەگ ناوێکی لەلایەن خۆیەوە رەوانە کرد. ئەمانە گەیینە بابیعالی و بەڵێنی زۆر و پڕوپووچیاندا و نیشانەی سەربەرزییان وەرگرت و گەڕانەوە. شێخعوبەیدوڵڵا کاتێ لە وان بوو، قایمقام پێی‌وت مانەوەی لەواندا پێویستە، لەبەرئەوەی لە کاتی هێرشی رووسدا بەریان بگرێت و نەیەڵێ وان بگرن. بەڵام چونکە شێخعوبەیدوڵڵا خۆی دەناسی و دەیزانی پیاوی ئەمە نییە لە شەڕدا خۆی رابگرێ، لە مەرگ و لە ناوچوونی خۆی ترسا و گوێی نەدایە قایمقام و گەڕایەوە شوێنی خۆی. ئەمجار داوای لە دەوڵەتی عوسمانی کرد رێی پێبدا بچێ و لە قەفقازدا و لەگەڵ رووسدا بجەنگێ. بەڵام بابیعالی رێی پێنەدا.

شێخ و لایەنگرە کوردەکانیشی هیچ کاتێك نە دۆستی عوسمانی بوون و نە ملیشیان بۆ فەرمانی دەوڵەتی عوسمانی داوە.

لە دوایین شەڕی نێوان رووس و عوسمانیدا دەستەی شێخیان لە کاتی شەڕدا دیوە، سەرەتا بە هیوای تاڵانوبڕۆ لەگەڵ (باش بوزوق)ەکانا یەکانگیر دەبوون و دەکەوتنە ناو شەڕەوە. بەڵام هەر کە سپای عوسمانی روو لە تێشکان دەبوو، یەکەم کەس ئەمان

ئۆردووەکەیان تالاّن دەکرد. چەکی گرانبایی عوسمانییەکان کە تفەنگی مارتینی بوو، لە دەست هەلاّتووەکانیان دەردەهێنا و لە سەر سنووری ئێراندا بە هەرزان دەیانفرۆشت. لە جەنگی باشقەلای نزیکی سنووری ئێرانی – عوسمانیدا، ئەو کوردانەی کە لە ژێر دەسەلاّتی شێخدا بوون، نزیکەی (٥٠) گوندی ئەرمەنیەکانیان تالاّنکرد و ناوچەی ئالاّشگردیشیان وەك دەشت تەخت کرد و گۆرستانی پیرۆزی حەزرەتی بارتیلمی، کە نێردراوی حەزرەتی عیسایە و زیارەتگای ئەرمەنییەکانە، لە سنووری عوسمانیدایە و سامانێکی زۆر و شتی بایەخداری تێدایە، لەگەلّ کوری عەلیخانی شکاکدا تالاّنیان کرد و کلیسەکەشیان کاول کرد.

هەر ئەم جەللادە ئەمجۆرە کارانەی بە سەر زۆر گۆرستانی ئاسووری و مەسیحیدا هێنا، تەنانەت سالّی پار کورەکەی شێخ لەگەلّ دەولّەتی عوسمانیدا لێیان بووە ناکۆکی و برێکیشی لێ کوشتن. دوای شەری عوسمانی و رووس، شێخ تالاّن و برۆی زۆری کۆکردەوە و سامانێکی زۆری نایە سەریەك و ناوبانگی پەیدا کرد و کەوتە خەیالّی خاوی بێسەروبەرییەوە.

لە لایەکیتریشەوە دەمێ سالّ بوو دلّی لە دەولّەتی ئێرانی رەنجابوو، بیری لە تۆلّەسەندن دەکردەوە. چونکە شوجاعولدەولەی یوسف خان لە مەرگەوەر چەند گوندێکی ئەمی سوتاندبوو. چل و پێنج کەسی لە خەلّکی ئەو گوندانە بە ژن و پیاوەوە کوشتبوو. لە سۆنگەی ئەمەدا نزیکەی دوو سالێك هەردوو دەولّەتی عوسمانی و ئێران کەوتبوونە مشتومرکردن. ئەمسالێش سەرباری هەرچی بارە، فەرمانداری ورمێ (ئیقبالودەولە) لە جیاتی ئەوەی لە داروباری شێخ گەیشتبێ و بەوپەری وریاییەوە چارەیەك بدۆزێتەوە. نازانم لەبەر قازانجی خۆی، یان خەیالێکی نادیاریتر، یان لەبەرچاو نەگرتنی داهاتوو، پەرەی بە دەسەلاّتی شێخ داوە و عوسمانی بوونی شێخی لەبەرچاو نەگرتووە و محالّی شنۆ و دەشتەبێلّ و سۆما و برادۆست و مەرگەوەری داوەتە دەستی. لاجانیش کە زووتر لە ژێر دەسەلاّتی محەمەد ئاغای مامشدا بوو، بە تکای ئیقبالودەولە لە سابلاّخ جیا کرا بووەوە و درابوو بە شێخ.

ئێمە لەم چەشنە پشتبەستنەی ئیقبالودەولە بە چەتەیەکی رێگری یاخی وەك شێخ تێناگەین و ئەوپەری پێچەوانەی دوربینی کردن و لێزانینە. مەگەر هۆیەکی جیاواز و تایبەتی بووبێ. ئەگەر لەو رونکردنەوانەی لەمەودوا دەینووسم وردبێتەوە تێدەگا وەك چەك دانەدەست دوژمن و مار لە باوەشدا پەروەردە کردن وایە.

کاتێ کەلّکەلّەی مولّکداری و سەودای سەرۆکایەتی لە مێشکی شێخ عوبەیدوللاّ دا گەیشتە لووتکە، هێشتا رادەی دەسەلاّت و دەسترۆیشتنی ئەوەندە نەبوو. چەند جار لەمبارەیەوە نامەی بۆ هەمزە ئاغا نوسیبوو، داوای لێکردبوو چاوی پێی بکەوێ، بەلاّم هەمزە ئاغا گوێی نەدابوویە و وەلاّمی نەدابووەوە.

بەڵام ئەمجارەیان لە هەردوو سەرەوە ڕێگەی یەگگرتنیان کراوەیە و سەرباری ئەمەش ساڵانێکی زۆر بوو مریدەکانی شێخ کە بە نیازی زیارەتی شێخ لە موکریانەوە بۆ سەردانی دەچوون، گلە و گازندەییەکی زۆریان لە دەست بەرێوەبەرایەتی سابلاخ دەگەیاندە شێخ. دیسانیش عەبدوللاخان و برایمخان، کە دوو برای دانیشتووی شنۆ بوون و ساڵی پار لەلایەن شازادە ئەحمەد میرزاوە زوڵمی زۆریان لێکرابوو، دڵیان لە حکومەت ڕەش ببوو.

حاجی ڕەحیم خانی زاوای ئیقبالودەولەش هەمیشە لەگەڵ شێخ، لە نامەگۆڕینەوەدا بوو. لەم سەروبەندەدا شێخ بە هۆی شێخ کەمالەوە، کە خەلیفەیەکی خۆی بوو، نامەیەکی بۆ هەمزە ئاغا نارد و قسەی دڵی خۆی بۆ کرد و بانگهێشتنی بۆ لای خۆی کرد، کردییە پشتیوانی خۆی. لەولاشەوە کوڕە چکۆلەکەی، (شێخعەبدولقادر)ی بە بیانوی سەردانی گوندەکانەوە بە سەد و پەنجا کەسەوە ناردە ناوچەی تەرگەوەڕ و مەرگەوەڕ. هەمزە ئاغا دوای چاوپێکەوتنی شێخ کەمال، چووە خزمەتی شێخ.

هەواڵی ترسناکی پەنابردنی هەمزە ئاغا بۆ نەهری و خەیاڵە خراپەکانی شێخ، پەیتاپەیتا و بە شێوەگەلی جۆراوجۆر لە سابلاخدا بلاو بووەوە. جاری وابوو دەوترا: هەمزە ئاغا کەمەندکێشی شێخ بووە و تازە گەڕانەوەی بۆ نییە. جاریواش بوو دەیانوت: شێخ لەشکر بەرەو سابلاخ دێنی و هێرشی دەکاتە سەر. ڕۆژ بە ڕۆژ هەواڵەکان ناخۆشتر دەبوون و مورید و خەلیفەکانی شێخ لەبەر سوودی خۆیان، هەواڵی درۆیان بلاو دەکردەوە، تا ئەم هەواڵە بە دڵنیایی بە خەڵکی درا، کە لەلایەن خوداوە فەرمان بە شێخ کراوە لەشکرێکی زۆر بکاتە سەر سابلاخ و خاکی موکری و هاودینانی خۆیان لە دەستدرێژی و زوڵم و زۆری داسەپێنراوی چەند ساڵە ڕزگار بکات. ئەم هەواڵەش لە وەلام نامەکەی ئیقبالودەولەدا کە لە وەلامی هاوارنامەکەی شازادەدا نوسیبووی بە ڕاست دەرچوو.

ئەم هەوالانە بوونە هۆی پەژارەی خەڵکی و بەتایبەت شازادەی حاکمی موکری. ئاغا و بەگزادەی موکری کە هەندێکیان بۆ گرتنی هەمزە ئاغا هاو ئاوزەنگی شازادە بوون، برێکیشیان لەگەڵ بەشی سوارەی تفەنگچیتردا خۆیان گەیاندە شار و ئامادەیی خۆیان نیشاندا، شازادە لە جیاتی ئەم یەکدڵی و کۆبوونەوە و ملکەچی و گیانفیداییە، بە هەل بزانێ و چارەیەك بدۆزێتەوە و سەری کارەکان بگرێتە دەست و ئەنجامێکی پێبدات، دەستی کرد بە وەلام ناردن و پرسیار کردن لە حکومەتی تەورێز و پاڕانەوە و یارمەتی خواستن و داوای هێز کردن. ئەگەرچی لەوەش دڵنیا بوو کە هیچ هێزێکی سپایی لە تەورێزدا نەما بوو.

قادر ئاغا کە شیاوترین ئاغایانی موکریان بوو، وەك بیروڕای خەڵك و ڕووداوەکانی داهاتووش دەیسەلمێنن، بە ڕواڵەت لەگەڵ شازادەیە و لە دڵیشەوە بە دووڕوویی لەگەڵ شێخ و هاوڕێکەی خۆی (هەمزە ئاغا)دا، ڕێی پەیك و نامەیان نەك هەر ئاوالەیە، بەڵکو پەیتاپەیتا هانیان دەدا بۆ شۆڕش و خراپەکاری و گرتنی سابلاخ.

لەم کاتەدا لە سەر داوای هەمزە ئاغا،کەکەڵڵای برای بە لەشکر و هۆزەکەی خۆیەوە نزیکەی (٦٠٠) کەسێك و مامەند ئاغای سەرۆك هۆزی پیران بە (٣٠٠) کەس و سوار ئاغای برازای سەرۆك خێڵی زوودی بە (٣٠٠) تفەنگچییەوە، کە بە هەموویانەوە (١٢٠٠) تفەنگچی و سوارە دەبوون، لە شنۆ دایانە پاڵ لەشکری شێخ. بەڵام محەمەد ئاغای سەرۆکی خێڵی مامش، لە سەر سنوور لە هەمووان بە هێزتر و سەبارەت بە لەشکریش، دەست ڕۆیشتووتر بوو. ماوەیەکیش لەگەڵ خێڵی مەنگووردا کێشە و ناخۆشییان بوو. تکای هەمزە ئاغای بە هیچ نەگرت و ملکەچی دەوڵەتی ئێرانی پێباشتر بوو تا یاخیبوون و شۆڕش و خراپەکاریی.

لە سابلاخدا سات لەگەڵ سات زەمینەی شۆڕش فراوانتر دەبوو. هەواڵی درۆ و ڕاست بڵاو دەبووەوە و کەس لە ڕادەی توانا و هێزی دوژمن ئاگادار نەبوو. خەڵکی و ئەوانەی مەبەستێکیان بوو، هێز و توانای شێخیان گەورە دەکردەوە و دەیانوت: ژمارەی تفەنگە مارتینییەکانی شێخ لە (١٠)هەزار تێپەڕیوە. چونکە بڕیاردان لە سەر توانای هەر لەشکرێك، پێوەندی بە ژمارەی ئەم تفەنگەوە بوو، بۆیە ژمارەی ئەم تفەنگەیان لای شێخ زیاتر دەنواند، بە جۆری توانای هەرکام لە ئاغاکانیان بە زۆری و کەمی تفەنگی مارتینییەوە لە قەڵەم دەدا، نەك بە کەم و زۆری سپاوە. ئەو لات و لووت و سووك و چروکانەی کە زۆربەیان لایەنگری شێخ و خنکاوی زەریای دەمارگیری ئایینی بوون، ژمارەی لەشکری شێخیان بە زیادەوە و بە (٢٠)هەزار و(٣٠)هەزار و جاریواش بە (٥٠)هەزار دەگەیاند و وایان بڵاو کردبووەوە، کە حەزرەتی شێخ گۆچانی چارەنووسی خواوەندی بە دەستەوەیە و بەسەر لەشکرێکەوەیە، کە هەموویان لەلایەن خواوەندەوە پشتیوانی دەکرێن و لەلایەن ئەوەوە فەرمانی گرتنی خاکی موکریانیان پێدراوە. کێ دەتوانێ خۆی لە بەرامبەریاندا ڕابگرێ؟ هەرکەس شیریان لێهەڵکێشێ ، یان تەقەیان لێبکات، کافری شەڕە و بۆ هەمیشە تووشی سزای سەخت و زۆر دەبێ.

نووسینی ئەم هەموو قسە پڕ و پووچانە هیچ سودێکی بۆ ئێمە نییە، بەڵام هەرکەس تۆزێ تێبگات، دەزانێ ئەم چەشنە وتە و ئەفسانە بێپایە و خەیاڵە خاوانە، لە نێوان خەڵکی ڕەشۆکیدا بەتایبەت لە ناو گەلێکی وەکو گەلی کورد (بێڕەوشت و دوور لە مرۆڤایەتی)، تا چ ڕادەیەك دەبێتە هۆی خراپە و فیتنە و چ ئاژاوەیەکی لێدەبێتەوە. کەسێکی وەك ئیقبالودەولە بەهێز و توانا دەبوایە لە کاتی ئاوادا، لە چۆنیەتی کاروباری شێخ و هێزی لەشکرەکەی ئاگاداری تەواوی پەیدا بکردایە و هەواڵی بە شازادەی حاکمی موکری بدایە و دڵی بدایەتەوە و هانیبدایە بۆ بەرگری لە دژی شێخ. بەڵام بێدەنگیی کردە پیشە و ئەمەش بووە مایەی زیاتر ترساندنی شازادە. شازادەش ئەگەر تۆزقاڵێ کارزان و لێزان بووایە، ئەوەی هیچ بۆ گرنگ نەدەبوو، بە هۆی سیخوڕی هوشیار، یان بە هۆی قەرەپەپاغەکانەوە، کە دراوسێی شێخ و دوژمنی خوێنی هەمزە ئاغان، لە هەموو چەشنە مەبەست و خەیالاتێکی شێخ لەم سەفەرە دوو ڕۆژەدا تێدەگەیشت. بەڵام هیچ بیریان لەمانە نەدەکردەوە و لە

ژوورەکەی خۆیاندا دانیشتبوون و خۆیان بە قسەی پووچ هەڵدەفریواند و لە زەریای ماخۆلاندا نوقم دەبوون. ڕێبوار و وڵاخدار و تەتەر، کە لای شنۆوە دەهاتن دەیانگرتن و دەیانهێنانە خزمەت شازادە و هەواڵی شێخیان لێدەپرسین. ئەمانەش لە هەموو ژیانیاندا کۆمەڵێکی (٥٠٠) سواریان بەسەریەکەوە نەدیووە. لەبەرئەوە ئەگەر (١٠٠٠) سواریان بدیایە، بە (٢٠) هەزار تێدەگەیین و تۆزێکیش زیادییان دەوت و دیانکرد بە (٣٠)هەزار. ئەم خەڵکە تا ژمارەی (١٠٠) یان بە زۆر بۆ دەژمێردرێ، ئەویش بە نوك، لە جیاتی چل، دەڵێن: دوو بیست. یان چوار دەیی. لە جێی خۆیدایەتی لێرەدا ڕووداوێکی بچوك بگێرمەوە: کاتێ لەشکری ڕووس گورجستانی گرت، یەکێ لە گورجییەکان دەبێتە چاپار و تەتەر و هەواڵ دەباتە ئازەربایجان. حاکمی ئازەربایجان ژمارەی لەشکری ڕووس دەپرسێ. گورجییەکە دەڵێ : چی دەپرسی؟ ئەستێرەی ئاسمان دێتە ژمارە، سپای ڕووس لە ژمارە نایەت. دیسانەوە دەپرسێ، دەڵێ : مووی کلکی ئەسپ لە حیساب دێ و لەشکری ڕووس لە حیساب نایە. سەری سێجارە گورجی دەڵێ : ڕیخی ئەو دەشتە دەژمێردرێ، بەڵام سوپای ڕووس ناژمێردرێ. حاکم تورە دەبێ و دەڵێ : بڵێ بزانم لەشکری ڕووس چەند کەسە؟ گورجی دوای برێ ڕامان دەڵێ : لە حەوت بیستیش زیاترە! هەواڵدەرەکانی ئێمەش ئاوان! مسیۆنێرە ئەمریکاییەکانیش کە لە ورمێ دانیشتەجێن، پێیان وایە بالۆیزی ئەوروپان و هەندێ درۆ و دەلەسە بە خەڵك دەگەیێنن.

وەك وتمان و دیسانیش دەیلێینەوە، شازادە دەبوایە کۆبوونەوە و هاودڵی ئاغاکانی بە هەل بزانیایە و بەوجۆرەی کە لە ئێراندا باوە، نامەی مۆرکراوی لە هەموویان وەربگرتایە و هەموو سوارە و پیادەی لە شاردا کۆ بکردنایەتەوە و بە وتاری بەکەڵك، مەترسی ئەم کارەی شێخ و سەرئەنجامی کارەکەی و بەرپرسایەتی ئاغایانی لەم بارەیەوە و لەم چەشنە چارەسەرکردنانەی بۆ ڕوون بکردنایەتەوە. چونکە هەموو هێز و توانای موکریانیش لە ژێر دەسەڵاتیدا بوو، هەڵکەوتی شاریش بە جۆرێك بوو قایمکاری و سەنگەری تیا دەکرا و دەتوانرا خۆراك و کەرەسەی بژێویش بە ئاسانی دابین بکرێ، ئیتر مەرج نەبوو سەرکردەیەکی بلیمەت و یەگجار زانا بێت.

دەبێ بزانرێ بۆ سەلماندنی ئەم وتانە، وا بە درێژیی باسی چۆنێتی و توانای خاکی موکریان دەکەین.

ئەم هێزە بە چوار ڕۆژ لە شاردا کۆ دەبوونەوە، قادر ئاغا کە خاوەنی کوری زۆرە، (١٠٠٠) سوارە و تفەنگچی هەیە. فەیزوڵابەگ باوکی پانزە کورە و (١٠٠٠) سوارە و تفەنگچی هەیە. محەمەد ئاغای مامش (٧٠٠) کەس، خان بابا خان (٦٠٠)، گوڵاوی ئاغا (٤٠٠) کەس، عوسمان ئاغا و خدرئاغای گەورك (١٠٠٠) کەس، بەگزادە و ئاغاکانیتریش دوو سێ هەزار. بە هەموویانەوە دەبنە (٧٤٠٠) سوارە و تفەنگچی، جگە لەمان، سوارەی بەختیاری و چەلەبیانلوو و چواردۆڵی و قەرەپەپاغیش لە خزمەت شازادەدا ئامادە بوون.

ئەگینا ئەم لەشکرە دەبووە (۸۰۰۰) سوارە و تفەنگچی. لە چاو ئەمان، لەشکری شێخ و هەمزە ئاغا یەکجار کەم و بێدەسەلاّت و لە پێکداداندا دەشکان و هەمزە ئاغا و شێخ خۆیان ژمارەی لەشکری خۆیان و شازادەیان لە خەڵکیتر باشتر دەزانی. لێرەدا بە (١٠٤٠٠) کەسەوە لە شنۆ دانیشتبوون و تەماداری هەڵکەوت و خەریکی فێڵبازی بوون، بەڵکو بە هات و هاوار شازادە بترسێنن و لە سابلاّخ دەریبکەن و بێزەحمەت و قڕە و بڕە شارۆچکەکە بگرن. ئەگەر شازادە لە بەرامبەریاندا بوەستایە، نە ئەوان توانای هاتنە پێشەوەیان دەبوو، نە ئەوەندەش خراپەکاران پەیدا دەبوون. کەچی شازادە ئەو هەموو هێزەی لە ژێر دەستا بوو وەك مرۆڤێکی ئیفلیج، بە هیچی نەزانین و چاوەڕوانکردنی بۆ یارمەتی تەورێزیش بوو بە هیچ و هەموو بیروڕایەکی هاتە سەر ئەوەی خۆی دەرباز بکات.

بازرگانانی ئێرانی و بیانیش لە سابلاّخدا کە زانیان ئەم ئاژاوەیە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ پەرە دەسێنێ و کوشتن و بڕینی لێ پەیدا دەبێ، ناچار بە پەلە هەلاّتن.

لەم داروبارەدا ئێمە لەگەڵ زۆربەی ئاغاکاندا قسەمان دەکرد و لە بابەت ئەو پڕوپاگەندە پڕ و پووچانەوە کە سەبارەت بە توانای شێخ دەیانوت و خەڵکیان هان دەدا، بۆئەوەی ملکەچی شێخ بن، بە بەڵگەوە بە درۆمان دەخستەوە و دەمانسەلماند کە شێخ خەیاڵی خاوە و جیاوازی نێوان تاج و تەختی پاشایەتی لەگەڵ کەوڵ و تەپڵەی دەرویشیمان بۆ شیدەکردنەوە و دەمانوت: پاشایەتی زۆر شتی دەوێ و بە کۆمەڵێك ڕەشوڕووت و دز و درۆزنەوە بەیداخی پاشایەتی هەڵناکرێ. ئەگەر شێخ دوو سێ ولاّتیش داگیر بکات، هێشتا بۆ پاشایەتی چەند هەزار پلەی ماوە، کە شێخ ناتوانێ تەنانەت بە یەکێکیشیاندا سەربکەوێ. زۆربەی ئاغاکان و بە تایبەتیش فەیزوڵلابەگ دەیوت: ئێمە لە نێوان ئاگری سوور و شمشێری تیژدا گیرمان خواردووە.

یەکەم: لە نێوان ئێمەدا جیاوازی بیروڕا هەیە. دووەم: مانگێکە سەرلێشێواوین. نە لە ئازەربایجانەوە یارمەتیمان پێدەگات و نە شازادە ئەوەندە دەسەلاّتی هەیە فەرمانمان پێبدا بەر بە دوژمن بگرین، نە ڕێشمان دەدا بگەڕێینەوە ماڵی خۆمان. باسەکە بەمجۆرە بوو: محەمەد ئاغای مامش و بیوك خانی سەرۆکی قەرەپەپاغ هاتنە سابلاّخ و بە شازادەیان وت: کاتی ئەوە هاتووە بدەین بە سەر دوژمندا و بەر بە هێرشی بگرین. لەم ڕۆژەدا شازادە هەموو زانا و ڕیش‌سپی شاری کۆ کردەوە، تا سەبارەت بە بەرەنگاری دوژمن راوێژ بکەن. محەمەد ئاغا وتی: سالاّنێکی دوور و درێژە خزمەتگوزاری دەوڵەتی ئێرانم و هەموو چەشنە گەورەیی و پیاوەتییەك دەرحەق من کراوە، بۆیە پێویستە لە سەرم لەگەڵ خێڵەکەمدا بەر بە دوژمن بگرم.

بیوك ئاغاش هەر وای وت. محەمەد ئاغا وتی: ئێمە هاتوین بزانین ئاغا و بەگزادەکان بۆ خۆیان لەگەڵماندا یەك دەکەون، یان سوارە و تفەنگچیمان پێدەدەن! ئەگەر ئەوانیش لەگەڵماندا نەبنە یەك، یان یارمەتیمان نەدەن، خۆمان هەر ئامادەین ڕێی خێڵی مەنگوور و

زوودی و پیران بگرینه بەر و نەهێڵین لەگەڵ لەشکری شێخدا یەککەون. ئاغا و بەگزادەکانیش وتیان: ئێمەش خزمەتکار و ملکەچی دەوڵەتی ئێرانین. زانایانیش وتیان: ئێمەش دوعاگۆی خێرین و بە هاتنی شێخ نارازین. بەڵام ئاغا و بەگزادەکان لە یارمەتیکردندا دوودڵ بوون و یەك نەدەکەوتن. شازادەش بە هیچ جۆرێ پێی‌دا نەگرت و زۆری لە کەس نەکرد. قادر ئاغا وتی: جا ئەگەر من یارمەتی بدەم ئەوە خۆشم دەبێ بڕۆم، چونکە لە هەموولایەکەوە قسەی بێ‌سەروبەر کراوە. لە دواییدا خان باباخان وتی: ئێمە لەو رووەوە کە زۆربەی خەڵکی شار موریدی شێخن، لێیان دڵنیا نین و خیانەتمان لێ‌دەکەن. لەبەرئەوە لەماڵەکانی ناوشاردا ناتوانین لە شکرەکەمان جێ بکەینەوە. یەکێ لە حاجییەکان دژ بە وتەکەی ئەو وتی: ئێمەی رەعییەت هیچمان پێناکرێ، شەڕ و کێشە، کاری سپایە و لە ئەستۆی ئاغاکاندایە، نەك ئێمەی شاری و کاسبکار. لێرەدا قادر ئاغای دووروو وتی: خەڵکی شار خەیانەتمان پێدەکەن. بەڵام لەوە دەچوو فەیزوڵلابەگ دڵی پێوەبێ بچێتە شەر. سەرئەنجام یارمەتیدان بوو بە هیچ و هەر کات بە فیڕۆدان بوو. محەمەد ئاغا و بیوك خان چاویان لێبوو شازادە ورتەی لێوە نایەت و ئاغاکانیش قسەیان یەك نییە، بە دوو قوڵی رووەو دوژمن بەرێکەوتن. شازادەش لەم‌بارەیەوە خەڵاتی کردن. کە ئەمان گەیشتنە سەڵدوز و دەرکەوت کە هێزەکانی مەنگوور و پیران و زوودی داویانەتە پاڵ شێخ. دوو رۆژیش لەبەرامبەر دوژمندا خۆیان گرت و بە هیوا بوون یارمەتییان لە شارەوە بگاتێ. لە لایەکی‌ترەوە شێخزادە خەڵات و دیاری بۆ محەمەد ئاغا نارد و بانگهێشتنی کردبوو تا لەگەڵیاندا رێك بکەوێ، بەڵام محەمەد ئاغا دیارییەکان دەنێرێتەوە و بانگهێشتنەکەش رەت دەکاتەوە. لە دواییشدا بۆی‌دەرکەوت کە لە هیچ لایەکەوە یارمەتی ناگاتێ. لە لایەکی‌تریشەوە سەرنجی‌دا کە توانای خۆی لە بەرامبەر شێخدا وەك هیچ وایە. لەولاشەوە دەیزانی خێڵی قەرەپەپاغ دەکەونە سەرەڕێی لەشکری شێخ و بەرگە ناگرن و لەناو دەچن، ناچاربوو مل بۆ شێخزادە بدات.

کاتێ هەواڵی خۆبەدەستەوەدانی محەمەد ئاغا و بیوك خان گەیشتە سابلاخ، وتیان تازە کار لە کار ترازاوە. برێ لە بەگزادەکان بە تایبەتی ئەحمەدبەگی (وەکیل ئەلرەعایا) لەم سەروبەندەدا شازادەی هاندەدا بۆئەوەی هەڵبێ و دەرباز بێت. هەروەها ئاجودانباشی محەمەد سادق خان لەگەڵ قادر ئاغادا لە سەر یەك باوەڕ بوون و لە هەردوولاوە زۆریان بۆ شازادە هێنا بوو دەرباز بێ و خۆی رزگار بکا. شازادە هیوای لە خەڵکی شار بڕیبوو، ئامادەی رۆیشتن بوو. هەواڵی هەڵاتنی شازادە لە شاردا بڵاو بووەوە و شار بە یەکجاریی شێوا. کوچە و کۆڵانی شار سیخناخ بوو لە تفەنگدار و تا دەهات پشێویی پەرەی دەسەند. لەم کاتەدا شازادە لەگەڵ ئاغاکان و سوارەی چەلەبیانلوو موقەددەم و چوار دۆڵی و بەختیاری‌دا لە (٢٨ / ٩ / ١٨٨٠ز)دا[1] لە شار دەرچوون. بەڵام لەو کاتەدا کە شازادە

[1] ٢٢ شوال – ی ١٢٩٧ کۆچی– ١٢٥٩/٧/٦ هەتاوی

خەریك بوو بەرێدەکەوت، سەلیم خانی چواردۆڵی گەیشتە شارۆچکە و هەواڵی بۆ شازادە نارد کە ئێمە ئاگاداری توانای لەشکری دوژمن هەین و دەتوانین لە بەرامبەریاندا خۆمان رابگرین و بیانبەزێنین و رۆیشتنی ئێوە بێوادەیە. بەلاّم شازادە ئەوەندە پەشۆکاو و شڵەژاو بوو، ئاغاکانیش لە هەموو لایەکەوە بۆ رۆیشتن هانیان دەدا. بەڵکو بەم چەشنە لەو ناکۆکییە دوور بکەوێتەوە کە لەگەڵ شێخزادەدا هەیبوو. ئەم پێشنیارەی سەلیم خان پەسەند نەکرا و شازادە رووی کردە میاندواو. گەلێك لە ئاغا و بەگزادەکانیش هاوئاوزەنگی ئەو بوون. ئێمەش چونکە نەماندەزانی کە ئەگەر لەشکری شێخزادە بێتە ناو شار، چۆن هەڵسوکەوت دەکات، بۆ خۆ پاراستن لەگەڵ ئاغا رەشدا شارمان بەجێهێشت و لە ترساندا پەنامان بردە ماڵی گولاّوی ئاغا، بە دەم رێشەوە پۆلپۆل ئاغایانی تفەنگچیمان بەدی دەکرد، کە بەرەوشار و بۆ ماڵەکانی خۆیان دەگەڕانەوە.

لە سەرەتای ئەم شۆرشەدا، گولاّوی ئاغا لە ماڵی خۆیدا نەخۆش و لە جێگەدا کەوتبوو، هیچ جۆرە خۆتێکەیاندنێکی لە رووداوەکاندا نەبووە. دوای ئەوەی ئاغا و بەگزادەکان شازادەیان بە سەلامەتی گەیاندە میاندواو، بەرەوناو شار گەڕانەوە. لەم کاتەدا شێخعەبدولقادر و هەمزە ئاغا، دنیایان بە دڵی خۆیان دی و شازادەیان هەڵفڕاند و هیچ چەشنە بەربەستێکیان لەبەردەم خۆیاندا نەدی و دوو رۆژ دوای رۆشتنی شازادە لە (٩/٣٠ / ١٨٨٠ز)[1] دا هاتنە ناو شارەوە.

سەرەتا هەمزە ئاغا بە نیازی ئەوەی هەواڵی چۆنێتی شاری دەست بکەوێ، بە (٢٠٠) سوارەوە هاتە ناو شار. خەڵکی شار بە هۆی ئەو باوەڕە قووڵەوە کە هەیانبوو، ئەوەیان بە مزگێنی زانی و بە بەیداخ و تەپڵ و زوڕناوە چوونە پێشوازی هەمزە ئاغا و بە دوای ئەویشدا بە سەر بەرەوپیر و پێشوازی شێخزادەوە چوون.

هەمزە ئاغا کە چاوی بە زانایان دەکەوێ، روو دەکاتە حاجی سەیید بایەزید و پێی دەڵێ: قورمساغی نامەرد! ئەمە چییە؟ ئێوە دەبوایە نەك بە سواری، بەڵکو بە پێیان تا چەندان قۆناغ بچوونایەتە پێشوازی شێخزادە!

بە کورتی شێخزادە بە هەرا و هوریا لەشکری بێسەروبەری خۆی و لەشکری زەرزا و مامش و مەنگوڕ و زوودی و پیران، کە بە سوارە و تفەنگچییەوە (٤٠٠٠) کەسێك دەبوون، هاتنە ناو شار و ئاقاری شار و کەناری چۆمیان کردە ئۆردوگا. لەم سەروبەندەدا نهێنییەکان ئاشکرا بوون و ئەو هەموو زل کردنەی لەشکر و تفەنگی مارتینییە کەوتنە روو.

یەکەم: لەشکری تایبەتی شێخ بریتی بوو لە دەستەیەك سوارە و هەندێ تفەنگچی لە مسکێنانی مەرگەوەڕ و تەرگەوەڕی لای ئاواییەکانی خۆی و هەمووشیان بێسەروبەر و رووتوقووتەکان بوون. هەندێکیشیان خەڵکی زەرزای شنۆ بوون، کە مسکێنی شێخ بوون.

---

[1] ٢٤ شوال ١٢٩٧ کۆچی – ١٢٥٩/٧/٨ هەتاوی

ئەوانی‌تر خەڵکی ناوچەی سابلاغ بوون، کە لەگەڵیدا ڕێك کەوتبوون و هاتبوون. ئەم لەشکرەش بە هەموویانەوە ٣٠٠ یان ٤٠٠ تفەنگی مارتینیان پێبوو. دەرکەوت شێخزادە بە باڵی خەڵك دەفڕێ. هەروەك وتمان ڕەشماڵی تایبەتی شێخزادە ڕەشماڵێکی سەربازی بوو، بێ‌هیچ چەشنە زەرق و بەرقێك، کە محەمەد ئاغای مامش پێی‌دابوو، کەرەسەی پاشایەتیش دوو لبادی شڕ و چوار تەپڵی دڕا و بوو. چەند نۆکەرێکی لات و لووت و سەر و چاو کوڵکن و کێوییش دەهاتن و دەچوون و سەبیل و قاوەیان دەهێنا. باروبنەی دوو سێ کوتە شڕە و پڕە و هێستری رووتی بێ‌جل بوو.

شێخزادە خۆی لاوێکی بیست و سێ ساڵانەیە. نابار و زۆر خۆ بە زلزان و فشەکەر و کەم عەقڵ بەڵکو گەوجیشە، ئاکاری داهاتووی ئەم قسەیەی من دەسەلمێنێ.

سەرۆك و سەر گەورە و سوپاسالار و پێشکاری گشتی ئەم لەشکرە، هەمزە ئاغا بوو. سەرۆکەکانی‌تر حەمە ئاغای مامش و مامەند ئاغای پیران و سوار ئاغای زوودی و عەبدوڵلاخان و برایم خانی زەرزا بوون. لە راستیدا هەمزە ئاغا سەرۆکی تەواو و شێخزادەش ببووە داردەستی.

هەندێ لەو ئاغایانەی دەهاتنە هەواڵپرسی گولاوی ئاغا، کاتێ لە کەمدەسەلاتی شێخ ئاگادار دەبوونەوە، پەشیمان دەبوونەوە لەوەی پێکەوە بەریان پێنەگرتووە، گولاوی ئاغاش سەرکۆنەی دەکردن کە بێئەوەی چاویان لە دوا ڕۆژ بێ و بیری داهاتوویان ببێ، ئاوایان کردووە و پایەیان بە هەمزە پاڵەوان داوە.

گولاوی ئاغا بەو نەخۆشییەشەوە دەستی کرد بە یەکخستنی ئاغاکان دژ بە هەمزە ئاغا. نامەیەکی بۆ خانباباخان نووسی و داوای لێکرد بێتە دیتنی. بەڵام خان بابا خان لە وەڵامدا نووسی ناتوانم بێم، تازە کات درەنگە و نامەی شێخزادە گەیشتووە و دەبێ هەرچۆنێك بێ سبەی نیوەڕۆ بگەمە شار.

بەڵام ئەوەی لە بابەت یەکێتییەوە نووسیبوتان سەرنجمدا.

هەر ئەو ڕۆژەش نامەیەکی شێخ‌عوبەیدوڵلا، کە بە دەستی کوڕەکەی خۆیدا بۆ گولاوی ئاغای نووسیبوو، گەیشت. ناوەڕۆکی نامەکە دوای چاك و چۆنی ئەمە بوو:

ئێوە ریش‌سپی و تێگەیشتووی دیبوکریەکانن، من ئێوەم زۆر خۆش دەوێ. لەم کاتەدا یەکتر دیتنی من و تۆ زۆر گرنگە، تا دەربارەی چارەسەری هەندێ کاروباری موسلمانان بدوێین. گولاوی ئاغا نامەکەی دڕاند و وتی: ئەم منالە بازارە چییە بە سەر ئێمەیدا دەهێنن، وەڵامی چی!

لەم ماوەیەدا خان بابا خان دەگاتە شار و بەرێوە بردنی شاری دەدەنێ و عەبایەکی تورمەشییان پێ‌خەڵات کرد، کە کفنبایی بوو. برێ لە ئاغاکانیش لە خزمەتی شێخزادەدا ئامادە بوون و بۆ برێکی‌تریشیان نامە نوسراو بانگهێشتنی ناو شار کران.

دوای هاتنی شێخزادە، خێڵی مەنگوور و پیران کـە زۆربـەی ژیانیـان لـە چۆڵگـەدا وەك کێویی بەسەربردبوو، کەوتنە سەرە ڕێگەکان و ڕێبوارانیـان ڕووت دەکـردەوە و دەستدرێژییان لە ئاوایییەکانی نزیکی شاردا دەکرد و بەقەد توانا لە شار دزییان دەکرد و ئاژاوەی تەواویان لە هەموو لایەکەوە نابووەوە. نە کەس دەیتوانی لەملا بچێ بۆ ئـەولا و نـە لـە شاریشـدا کەسـێ خاوەنی سەر ومـاڵی خۆی بوو.

ئاژاوە گەییە دوا پلە و قات و قڕی لـە شـاردا پـەیدا بـوو، خـەڵکی دوکـان و بازاڕیـان داخستبوو و لە ماڵەوەدا دانیشتبوون. سـەرەتا خـەڵکی شـار شـێخیان بـە خـێر و بەرەکـەتی گەورە دەزانی و هاتنیشی بە سەرکەوتنی ئیسلام تێگەییبوون. زیان و خراپەی ئەم بیروڕایەی خۆیان بە چاو دەدی. شار نە حاکمی هەیە و نە یاسایەك، نە دادێ نە دادگەرێ. هەرکەس هەرچییەك بکات، بەرپرس نییە. نـە گەورەیـەکیان هەیـە نـە سـەرکردەیەك. بڕێکیـش لـەم سوارانە ئاغاکانیان هانیان دەدەن و ئەو ئاوایییانەی کە لەگەڵ خاوەنـەکانیاندا دوژمنایـەتی و کۆنە قینیان هەبووە و تا ئێستا هەلیان بـۆ هەڵنەکـەوتووە، ئێسـتا هەلـە و تـاڵان بکـەن. جـا ئەگەر ئەمانە لە خاکی موکریدا دەبنە هۆی ئەم گشتە، لە خاکی دوژمنـدا چیدەکـەن؟ بـەڵام ئەگەر لێی ورد بینەوە ئەمانە ناحـەقیان نییـە، چونکـە لەشـکری شـێخزادە کـە لـە ماڵـی خۆیانەوە بەڕێکەوتوون، نە دیناری زێـو و نـە دەنکـێ نیسـکیان پێ نـەبووە. خـۆ دیـارە بـە هەواش ناژین. بەڵکو دەبێ ماڵـی ئەوانە بەش بکەن، چونکە دنیا دنیای خـەڵکە و ماڵ ماڵـی خودایە! هەمووانیان بۆ تاڵان هانداوە، بە خەمی زیان و قازانجی کەسەوە نین ماڵـی دوژمـن و ماڵـی خـەڵکەکەی خۆیانیان لەلا یەکە. ئەمانە نە هۆش و فام، نە بەزەییان هەیە!

هەرکە نامەکانی شێخزادە دەگاتە ئاغاکان، بە دوایدا هەڵسوکەوتی ناشایستە و ڕەفتـاری زاڵمانە و چەتەگەریی بە دوای‌یەکدا ڕوودەدا. بـەڵام کـەڵکی چییـە؟ کـار لـە کـار تـرازاوە و هەڵخەڵەتاون و ڕێیان بە دوژمـن داوە. کلیلـی شـاریان داوەتـە دەسـتی. ناچـار بـڕێ کـەس کوڕیان و بڕێکیش خۆیان و چەند کەسێکیان دەچوونە ناو لەشکری شێخزادەوە و چاوەنواڕی ئاکامی کارەکە دەبوون. قادر ئاغا کە لەگەڵ هەمزە ئاغادا یەکبوون، بەڵام بێئەوەی نزیکیـان بکەوێ لە دوورەوە سەیری دەکرد و چاوی لە شێوازی جوڵانـەوەی شێخزادە و هـەمزە ئاغـا بوو، کە بە دڵـی ئەو ڕەفتار بکەن.

کۆنترۆڵ کردنی ئەم لەشکرە ڕێگرە، نە لە وزەی شێخزادەدا بوو، نە لـە توانـای هـەمزە ئاغادا. لە گشت لایەکەوە پەیتا پەیتا داد و سکاڵا دەگەیشتە ڕەشـماڵەکەی شـێخ. بـەمجۆرە شێخزادە پێنج شەش ڕۆژێکی لە کەنار چۆمی ساباڵخدا بە سەر برد و دەرکەوت کـە نیـازی داگیر کردنی هەوشار و سەقزی هەیە، بەڵام چـارەنووس جۆرێکیتـر بـوو. چـەند گوندێکـی (سـیلکی) کـورد، کـە لـەولای میـاندواوە و لـە ئاوایـیـەکانی مەراغـەدا نیشـتەجێ بـوون، هاوارنامەیەکیان بۆ شێخزادە نووسی، تێیدا وتبویان: بەمجۆرە ئەگەر لەلایـەن کوردەکانـەوە یارمەتییەکمان نەگاتێ، ئەو عەجەمانەی بە دەور و پشتمانەوەن ڕەگ و ڕیشەمان دەردێنن.

بە گەیشتنی ئەم هەواڵە شێخزادە فەرمان دەدا سوارەکان هێرش بەرنە سەر مەرحەمەت ئاوا. سەرەتا خاڵۆی شێخزادە، میربەگی بەردەسووری بە (٢٠٠) کەسەوە وەك پێشەنگ دەگاتە نزیکی مەرحەمەتئاوا. سەلیم خانی چاردۆڵی و محەمەد حسەین خانی بەختیاری و سوارەی موقەددەم و عەلی خانی حاکمی مەراغە کە لە میاندواودا بوون و هەرکە لەم رووداوە کتوپڕە ئاگادار دەبن، رێ بە دوژمن دەگرن. سەلیم خان و محەمەد حسەین خان پەلاماریان دەدەن و چەند کەسێکیان لێدەکوژن و خاڵۆی شێخزادەش سەر دەبڕن.

بە دوای ئەوەدا سەیریان کرد شەپۆلی لەشکر لە لای سابلاخەوە دەرکەوت، ئیتر زانیان بەم سپا کەمەوە دەرەقەتی ئەو هەموو لەشکرە خوێنخۆرە نایەن، بۆیە ناچار خۆیان دەرباز دەکەن و هەڵدێن. لە قەڵای میاندواودا چەند سەرباز و تۆپچی و چەند تۆپێك بوون، بەڵام گوللە و باروت کەم بوون. چەند تۆپێ دەتەقێنن، بەڵام کەڵکێکی نابێ لەشکر چوار دەوری میاندواویان‌دا.

هەر کە شێخزادە چاوی بە تەرمی لەتلەتکراوی خاڵۆی دەکەوێ، بڕیاری کوشتاری میاندواو دەردەکا. خەڵکی میاندواویش بە کورد و تورکەوە کۆ دەبنەوە و لەسەر کۆڵانەکاندا بەر بە دوژمن دەگرن و سێ سەعاتێك بەرگری دەکەن و نایەڵن دوژمن بێتە ناو شار. بەڵام لەم کاتەدا جەلیل ئاغای برای باباخان (جێگری میرئاخوری پێشوو)، کە تا ئێستا لەگەڵ خەڵکی میاندواودا یەکبووە و رووبەڕووی دوژمن وەستاوە، پەلاماری بازاڕی میاندواو دەدا و دەیماشێتەوە و ئاگری تێبەر دەدا و دوای ئەوە ئیتر دەچێتە پاڵ دوژمن و دژی خەڵکی میاندواو دەجەنگێ.

خەڵك لەبەر کەمیی گوللە و بارووت وردە وردە کز بوون و دوژمنیش تا دەهات زۆری بۆ دەهێنان و دەهاتە ناو شار. ئەم رووداوە لە (٣ / ١٠ / ١٨٨٠ز)[1] دا روویدا، کە ٣ سەعات لە شەوی هەینی تێپەڕیبوو. کوردی بێبەزەیی و دڵڕەق، خەنجەر و نێزە و شمشێر بە دەستەوە رژانە گەڕەکەکان و بێجیاوازی هەر کەسێکیان بەردەست دەکەوت لە ژن و پیاو و گەورە و منداڵ و پیر و لاو و زانا و رەشۆکی و سەیید و فەقێ، لە هەر شوێن و جێگەیەکدا لە ماڵ و باغ و تەکیە و مزگەوتیشدا بوونایە، دایاندەپاچی و لە هەموولایەکەوە لافاوی خوێنیان هەڵساند. شێخزادە و هەمزە ئاغا لە کۆڵانەکاندا سوارەکانی لەشکرەکەیان بۆ خوێنڕشتنی زیاتر هان دەدا. بەڵام بەمجۆرەی بیستوومە محەمەد ئاغای مامش بە سوارەکانی خۆیەوە شەقامەرێی تەورێزیان گرتبوو و رمەکانیان بە دیوارەکانەوە هەڵپەساردبوو و رێگەیان نەدابوو سوارەکانی خۆیان کەس بکوژن و خەڵکیان دەرباز کردووە. ئەم کوشتار و خوێنڕشتنە تا بەیانی درێژەی دەبێ و زۆربەی خەڵکی، هەلی تاریکەشەوەکە دەقۆزنەوە و هەریەکە بە لایەکدا هەڵدێن.

---

[1] ٢٥ شەوالی ١٢٩٧ کۆچی ١١ / ٧ / ١٢٥٩ هەتاوی.

ئەوانەی تاریکایی شەو پەردەی بە سەردا کێشا بوون و لە تیغی دوژمنـان پاراسـتبوونی، رووناکی رۆژ دەریخستن و دیسانەوە خستنییەوە بەر زەبری شـمشێری خوێنخۆری دوژمن.

بەیانی سەرەتای تالاّنکردن بوو. سـوارەی مـەنگوڕ و مـامش و پـیران کـە زۆر شـارەزای تالاّن و برۆ بوون، ئەوەی بە سەنگ سووك و بـە قیمـەت گـران بـوون لەگـەڵ چـەندان ژن و کچۆڵـەی دیـل و مێگـەل و رەشـەولاّخدا هـەڵیانگرتن و رووەو ئـەو کوێسـتانانە چـوون، کـە مەنزڵگاکانی خۆیانی لێبوون.

کـە هـەواڵی کوشـتوبڕی میـاندواو گەیشـتە گوندەکـانی موکـری، لـە هـەموو لایەکـــەوە دەستەدەستە بۆ تـالاّنکردن قۆڵیـان هەڵماڵـی. شـوێنەکەش شـوێنێکی وابـوو کـە پـڕ بـوو لـە هەرجۆرە شت و مـەکێکی نـاو ماڵ و ئازوخـە و مـەڕ و مـالاّت و بەتایبـەت دانەوێڵـەی لـە رادەیەدەر، بۆیە تا دە رۆژ تالاّنکرا. دوایی شاریان ئاگردا و کردیانە مشتێ خۆڵـەمێش. بـەو جۆرەی من بۆمدەرکەوتووە، (٨٠٠) موسڵمان، (٢٠) ئەرمەنی و (٥٠) جولەکـە کەوتنـە بـەر تیغی خوێنڕێژانی کورد. تەرمی کوژراوان لە کوچە و کۆلاّنادا کەوتن و بۆگەنیان کرد و بوونە خۆراکی سەگەل.

دوای ئەمە لەشکری شێخزادە دەستە دەستە رووەدەکەنە ئاواییەکانی مەراغە. دەستدرێژی و تـالاّن و بگرەوبـەردە دەسـت پێدەکـەن. مەڵکـەندی کـە دەکەوتـە ئـەولای میـاندواوەوە و گوندێکـی نـاودار بـوو، ئـەویش کەوتـە بـەر تـالاّن و بـرۆ و بـە دیـل گرتـن و دەربـەراندنی دانیشتوانەکەی. مینە ئاغای کوڕی قادر ئاغا و عەزیزی فەتاح، کە هـەردووکیان چەتـە و دز و ریگـری نـاوداری موکریـن، هێشـتا شـێخزادە نەگـەیبووە سـابلاّخ، دەسـتیان کردبـوو بـە روتانـەوەی ئاواییـەکانی موکـری و میـاندواو، ئـەمجار پـەرەیان بـە کارەکـەیان دا و خۆیـان گەیاندە. شوێنگەلـی دوورەدەست و بە باری وشتر، تالاّنی زۆریان هێنایەوە.

لەولاشەوە چونکە لە هەموو روویەکەوە بارەکە لەبار بوو بـۆ شـۆڕش و پشـێوی بـەرەڵلاّ و لاتولووتی‌تری ئێرانی، هەلیان قۆستەوە و جل و بـەرگی کوردییـان کـردە بـەر و لـە هـەموو لایەکەوە کەوتنە تالاّن و دزیکردن، کە رەزا قولـی میرزای کوڕی مەلەك قاسـم مـیرزا لەوانـە بوو، کە لەم کاتەدا گوندەکانی میرزا عەبدوڵلاّی سەرڕشتەدار و چەند گوندێکی‌تریشی تـالاّن کرد و سـوتاند، تـا لـە ئاکـامدا بـە دەسـت ئاجودانباشـی گـیرا. ئـەم هەواڵـە ترسـناکە لـە ناوچەکەدا بلاّو بووەوە و خەڵکی پاراستنی گیانی خۆیان و ماڵ و منالّیان لە هەموو شـت بـە گرنگتر زانی و هەرچییەکیان بوو، بۆ دوژمنیان بەجێهێشت و هەلاّتن.

دوای دوو رۆژ هەواڵی هـاتنی ئیقبالودەولـە بـە چـەند فـەوج سـەرباز و تۆپـەوە گەیشـتە شێخزادە و هەمزە ئاغا. ئەوانیش بە پەلـە گەڕانـەوە سابلاّخ و ئـەو تۆپـەی لـە میـاندواوەوە هێنابوویان، چونکە نەیاندەزانی بەکاریبێنن، لە سەر رێگەدا لەت و کوتیان کرد و فڕێیـاندا. دوایی بۆ ساغکردنەوەی ئەم هەواڵە، محەمەد ئاغای مامشیان نارد بۆ سەڵدوز. محەمەد ئاغـا راسپێردرابوو لە گەڕانەوەدا دوای سۆراغی هەواڵەکە بچێتە قەلاّی لاجان. ئـەو قەلاّیـەی کـە

شێخزادە بە دەم هاتنییەوە بۆ میاندواو گرتبووی و چەند تۆپێکیشی تێدابوو، گرتبوونی و سەربازەکانیشی دیل کردبوو.

دەبوایە محەمەد ئاغا بچێت و ئەو قەڵایە بروخێنێ و دوبارە بگەڕێتەوە بۆ ناو ئۆردوەکەی سابلاخ. محەمەد ئاغا بەدوای ئەم راسپێریەدا چوو، بەڵام زۆربەی خەڵکی دەیانزانی بە دڵ لەگەڵ شێخزادەدا نییە، بەڵکو کارێکی زۆرەملێیە. دەشیانوت: هەر کاتێ ئیقبالودەولە بگاتە سەڵدوز، لەگەڵ ئەودا یەك دەکەوێت و تازە ناگەڕێتەوە. بەڵام بەداخەوە هەواڵی هاتنی ئیقبالودەولە بە درۆ دەرچوو. هەرچەندە هەواڵەکە بێ کەڵکیش نەبوو، چونکە ئەم هەواڵە کوردەکانی تۆقان و هێرشەکەیانی بۆ سەر بناو پێ‌دواخستن تا لەشکر لە تەورێزەوە گەیشتە بناو.

محەمەد ئاغاش بە هیوای ئەوەی لە ورمێ‌وە لەشکری دەوڵەت بگات و تێکەڵیان بێ، چەند رۆژێ لەملا و لەولا خۆی خەریك کرد، بەڵام لەبەرئەوەی لە هەموو لایەکەوە نائومێد بوو، ناچار بەرەو ئۆردووی شێخزادە گەڕایەوە.

لە دوای کوشتاری میاندواو، ئێمە کە لە وەتەمیشی مۆڵکی گوڵاوی ئاغادا بووین وتووێژمان لەگەڵ ئەو ئاغایانەدا بوو، کە لە هاتوچۆدا بوون و هەر نامەیەك لە هەرلایەکەوە بهاتایە، چ لەلایەن ئاغاکان و چ لەلایەن زاناکانەوە، ئێمە پێمان‌دەزانی. وا دیار بوو زۆربەی ئاغا و بەگزادەکان لەوەی شێخزادەیان هێناوەتە سابلاخ ئێجگار پەشیمانن. دەیانوت: ئەمە چ حاڵ و رۆژێکە، ئەم کوشتوبڕ و تاڵانە لە سەر چ ئاینێکە؟ چونکە شێخزادە بەڵێنی‌دابوو کاروباری موسڵمانان چاك بکاتەوە و خەڵکی لە دەستدرێژی دەوڵەتی ئێران رزگار بکات و ئاسایش و ئاسوودەییان بۆ بەدەست‌بێنێ. بەڵام لە جووڵانەوە و هەڵسوکەوتی ئەم لەشکرەی کە لە ژێر دەسەڵاتی شێخزادە و هەمزە ئاغادا بوون، ئەمانە نەدەهاتنە دی. بەڵکو بە پێچەوانەوە هەم خاکی موکری و هەم خاکی عەجەم لە دەستدرێژی و تاڵان و بڕۆیان کاول و لە دەست چووبوون. هەرچی بیریان دەکردەوە ئەمانە بۆ وادەکەن، سەریان لێ‌دەرنەدەکرد. نە شێوازی موڵکداری لەم چەشنە رەفتارەدا بووە، نە شێوەی یارمەتی و دەستگیرۆیی. بەڵکو هەرجۆرێك بوو لە رێگری و چەتەگەری. برێك لەم ئاغایانە دڵنیا بوون ئەم شێوە رەفتارە سەرئەنجامێکی ناباری دەبێ. ئەمانە لەشکرێکی یاخی بێ‌سەروبەرن، کە دوای ئەوەی دنیایان لە شەڕ و خراپە پڕکرد، لە بەرامبەر هێزی ئێراندا لەناو دەچن. ئەو زۆردارانەی بوونەتە هۆی داگیرسانی ئەم ئاگرە؛ شێخزادە و هەمزەئاغا و کەس و کاریانن. هەموویان خێڵاتی و خێوەت‌نشین و چیاییین. هەڵدێن و پەنا دەبەنە بەر لوتکەی بەرزی کێوان و بە تاڵانییەکانیانەوە ژیان بە سەر دەبەن. ئەگەر شوێنیشیان بکەون، روودەکەنە خاکی عوسمانی و خۆیان دەرباز دەکەن. شێخزادە بە پیادە بەرەڵڵاکانییەوە خۆی دەگەیێنێتە لای باوکی لە نوچە، یان نەهری، ئەوسا ئاغا و بەگزادەکان ناتوانن موڵکەکانیان جێبهێڵن، چونکە مایەی بژێوییانە. بۆیە لە تۆڵەی ئەواندا ئەمان دەکەونە ژێر دەست و پێی

لەشکری ئێرانی. هەموویان ئەم ڕۆژە ڕەشەیان لە بەرچاو بوو، نائومێدانـە دەیـانزانی تـەڕیش بە گوناحی وشکەوە دەسووتێ و ئەوانەش کە هەمیشە دۆستی دەوڵەتی ئێران بـوون و خۆیـان لە شێخزادە دەپاراست و بێلایـەن دانیشـتبوون، لـە ڕق و قینـی دەوڵـەتی ئێران ڕزگاریـان نەدەبوو. چونکە دەیانوت لە دەوڵەتی ئێراندا لێکۆڵینەوەیـەك نییە و حوکم بـە دادگـەری و یاسا نادری. هەرچی تاوانبار و بێتاوانە وەك یەك حوکم دەدرێن. هـەر تـاوانێك بـۆ یـەکێك درووست بکەن ئیتر بەسە بۆ تاوانبار کردنی.

قادر ئاغای دووڕوو کە لە سەرەتادا دەیتوانـی بـە زەبـری دەسـەڵاتی خـۆی و تـەکبیر و چارە، ئـەم ئاژاوەیـە دووربخاتـەوە، ئێسـتا کـە ئـەم چەشـنە جوڵانـەوە کێوییانـەی دەدی، بیروڕای گۆڕا و هیچ نەچووە لای شێخزادە و هەمزە ئاغا و وەڵامی نامەی بانگهێشتنەکانیشی نەدانەوە و لە بەرامبەر هەڕەشە و گۆڕشـەی ئـەواندا کشـابووە دواوە. هـەموو چـاوەڕێی ئـەوە بوون کە ئەم سەرکێشییەی ببێتە هۆی ئەوەی شێخزادە لەشکر بکاتـە سـەری و ئاواییـەکانی تالانبکا و بیسووتێنێ. بەڵام هەمزە ئاغا لە ژێرەوە لەگەڵیدا یەك بوو و نامـەش لـە نێوانیـاندا ئاڵوگۆڕ دەکرا، کە ئەمەش بووە هۆی پاراستنی ئاواییەکانی. لەباتی ئـەو، کـوڕە یاخیەکـەی کردە سەرۆکی لەشکرەکەی کە (٨٠٠) سوارە و تفەنگچی بوون و خستنییە سەر ئۆردوەکـەی. خەڵکی هەموو دڵنیا بوون قادر ئاغا دەستی لە هەردوولادا هەیە و دوا ڕۆژی لەبەر چاوە، کـە هەرواشبوو. چونکە سەرۆکایەتی لەشکر و دەسەڵاتی بە سەر گونددا، لە ڕواڵەتدا بە دەسـت قادر ئاغاوە نەمابوو، بە سەد نۆکەر و سوارەوە چوو بۆ ئاوایی جوانمەرد، کە نزیکـی خـاکی هەوشار بوو، لەوێ مایەوە تا لە کاتی پێویستدا، بداتە پاڵ لەشکری دەوڵەتی ئێران.

بێینە سەر باسی گوڵاوی ئاغا کە ڕیش چەرموی دیبوکریانە. کەسێکی تۆبـەکار و سـۆفی و داوێنپاکە. لە هەموو کـارێکدا دژی هـەمزە ئاغایـە. هەمیشە بـە کوێـرە و شـێتە و هـەمزە پاڵەوان ناوی دەبات. لە ڕوانگەی ئەوەوە شێخ عوبـەیدوڵلاّ پیـاوێکی نەزانـە، کـە هەوسـاری مناڵێکی گەوجۆکەی داوەتە دەست هەمزە ئاغا. دەبوایە هەر لە سـەرەتاوە لـە داروبـاری ئـەو بگەیشتایە. ئەوەی شێخزادە دەیکا، کایەی مناڵانە. دەیوت شێخزادە و هــەمزە ئاغـا کـافر و بێدینن. چۆن دەبێ موسلمانێك کە کتێبی هەیە و نوێژ دەکـا، ماڵـی بـە حـەڵاڵ بزانـرێ و فەتوای غەزای لە سەر بدری؟ مەلا عەبدوڵلاّش کـە لـە گوندەکـەی ئـەمدا نیشـتەجێیە و لـە هەموو موکریانیشدا لە زانینی شەرع و عیلمدا بە ناوبانگـە، ئـەویش وەك ئـەو سـەبارەت بـە شەڕکەرەکان بیری دەکردەوە.

لەم سەروبەندەدا ناو بە ناوێك نامەی هاورێکانی لە ناو ئۆردووی شێخزادەوە بە گوڵاوی ئاغا دەگەیشتن و داوایان لێدەکرد کە ئەمجۆرە قسانە نەکا و ئاگای لە خۆی بێ و لەشکر بـۆ ناو ئۆردوو بنێرێت و خۆیشی بێت. چونکە هەموو ڕۆژێ شێخزادە و هەمزە ئاغاش پـاش ملـە هەڕەشـەی لێدەکـەن و دوورەپەرێزییەکـەی بـە جـۆرێ لـە کەمتەرخـەمیی و گـوێ پێنـەدان دادەنێن. گوڵاوی ئاغاش کە پیاوێکی کەللەڕەق بوو، بیانووی دەهێنایەوە و خۆی لەو ڕۆیشتنە

دەپاراست و دەیوت: ئەوپەڕی گوندەکەم تاڵان دەکەن و خۆشم دەکوژن، لەوە باشترە من بچم و ملکەچی ئەم تاقمە شەڕخوازە بم.

برایم ئاغای برای و ئاغا ڕەشی هاوڕێی و هەموو خەڵکی ناو ماڵ و کەسوکاری، هەر لەوە دەترسان سەرئەنجام ئەم ملنەدانەی گوڵاوی ئاغا ببێتە مایەی تاڵانی ئاواییەکانی بە دەست لەشکری شێخزادەوە. پاشان لە سەر پێداگرتنی کەسوکار، ناچار برازایەك و برایەك و چەند تفەنگچییەکی نارده ناو ئۆردووی شێخزادەوە. خۆیشی کەوتە قایمکاریی خۆی. نامەی بۆ خزم و خویش و بەتایبەتیش بۆ محەمەد ئاغای مامش نووسی و داوای لێدەکردن دژ بە شێخزادە و هەمزە ئاغا یەکگرن. مستەفا ناوێکیشی نارده لای سەلیم خانی چاردۆڵی، تا تێیبگەیەنێ کە نیازی وایە بە هاوکاری ئەوان هەمزە ئاغای سەردار لە ناو بەرێ و کەسوکارەکەی، کە بوونەتە هۆی ئەو هەموو ئاژاوە و خراپەیە، لە ناو ببا و ئەوسا شێخزادەش هەڵدێ و دنیا ئاسوودە دەبێ.

گوڵاوی ئاغا پیاوێکی سست و تەمەڵە. زۆرتر خەریکی نوێژ کردنە. هیچ لەوە نەدەچوو کاری وای لە دەست بێت، چونکە لە کاری گرنگدا لێزانی و کارزانی و دەستوبرد و راوێژی گرنگ پێویستە.

ماوەیەك لەمەوبەر کە شێخعوبەیدوڵڵا خوازبێنی کچی سەرداری خوالێخۆشبووی کردبوو بۆ شێخ عەبدولقادری کوڕی، بەڵام وەڵامیان دابووەوە، کە وەکالەتی کچانی سەردار بە دەست جەنابی ولیعەهدە، ئەمجارەش کە شێخعەبدولقادر دوای کارەساتی میاندواو لە سابلاخ بووە، بە هەلی زانیوە و بە دوای زێڕوزیو و شتومەکی گرانباییەوە بووە، بۆئەوەی لە کاتی خۆیدا ژنەکەی بگوێزێتەوە.

کاتێ ئۆردووی شێخزادە دوای کارەساتی میاندواو لە سابلاخدا بارگەیان خستبوو، چەکدارەکان تاڵانییەکانیان بردبووەوە ماڵی خۆیان و گەڕابوونەوە، نامەکانی شێخزادەش بە درشتی هەڕەشە و گوڕەشە بوو بۆ هەموو ئاغایانی گەورە و بچوك، کە دەبێ بە هەموو پێویستی و کەلوپەلێکەوە بگەڕێنەوە ناو ئۆردوو. چونکە پەلەیان بوو کە بەرەو بناو و مەراغە بەرێکەون و ئەو ناوچانە داگیربکەن. چونکە بیستبووشیان چوار فەوج بە سەرۆکایەتی ئیعتمادولسەڵتەنە لە تەورێزەوە بەرەو بناو بەڕێکەوتوون.

ئاغا ڕەش کە پیاوێکی کاسب و هەژار و هەمیشەش لای گوڵاوی ئاغا بوو، نامەیەکی لە خان بابا خانەوە بەم ناوەڕۆکەوە بۆ هاتبوو: «برای ئازیز. ئەم نامەیە بە حەسەنبەگی کولیجە و خەلیلبەگ و محەمەد سەلیمبەگ بگەیەنە. ئەگەر ئێوە دوای ئەوان تا سبەی نیوەڕۆ بە پیادە و سوارە و ئازوخە و چادر و کەلوپەلی‌ترەوە بگەنە ئۆردووی شێخزادە، ئەوە بەڵایەکی گەورەتان لە کۆڵ خۆتان کردوەتەوە، ئەگینا بەڵایەك بە سەر ماڵ و گیان و دەستو پێوەندەکانتاندا بێت، من هیچم پێناکرێ. من نە وڵاخم هەیە، نە بە پێش دەتوانم بڕۆم.

دایکیشم مردووه و پرسەدارم – چونکە دایکی یەکێکیان مردبوو– ئەمانەش بە گوێی کەسدا ناچیٚ، ئیتر خۆتان دەزانن، ئەوا من بۆم نووسین.»

ئاغارەشی بێچارەش کە هیچ دەسەڵاتێکی نەبوو، ناچار لە ترسی گیانی نامەکانی بەوان گەیاند و خۆیشی هەرچی سوارە و پیادەی بوو، کەوتە تەك ئۆردوو.

هەواڵی هێرشی شێخزادە بۆ سەر شارە گەورەکان بە وڵاتدا بڵاو بووەوە. تالآنکەری چاو چنۆك کۆمەڵ کۆمەڵ یەکانگیربوون و تێکەڵاوی هۆردووبوون، هەندیٚ لەوانەش کە لە میاندواو هیچیان دەست نەکەتبوو، ئێستا خۆیان تەیار کردبوو، بە جۆریٚ کەوتبوونە ریٚ کە موکریان کەسی تێدا نەما بوو. ئۆردووی شێخزادەش هێشتا نەجوڵابوو، کە لە هەموو لایەکەوە بە هەزاران کەوتبوونە دەستپێشکەریی و ببوونە پێش قەرەوڵ و بەرەو خاکی ئازەربایجان هێرشیان دەبرد و تا دەستیان گرتی، لە هەڵمەت و تالآن و برۆ درێغییان نەکرد.

هەموو ئاواییەکان هەر لە سابڵاخەوە تا نزیکەو تەوریز، کەوتە بەر هەڵمەت و پەلاماریان و کاولکران. کەس نەبوو تەقەیەکیان لێبکات. هەرچەند سوارەیەك روویان دەکردە دێیەك، کەسیٚ نەبوو بەریان پیٚبگریٚ و تفەنگێکیان تێدا خاڵی بکاتەوە. زۆربەی ئەوانەش کە توانای هەڵاتنیان نەبوو، دەکەوتن بە سەر دەست و پێی ئەو سوارانەدا تا نەیانکوژن. هەڵاتنی ئەمانەش ئەوەندەی‌تر کوردەکانی ئازا کردبوو، گریمان لە جێی ئەو عەجەمانە کورد بوونایە، وەك ئەوان و بگرە خراپتریش دەبوون. خۆ زۆر دەمێکیش نییە کە (١٠٠) کورد عەجەمێکیان دەبینی، ئەبڵەق دەبوون و کونە مشکێکیان بە سەد تمەن دەکری! بۆیە ئەوە درۆیە کە کورد بە ئازا ناوی دەرکردووە. لە هیچ خێڵێکی کێویدا ئەو ئازایەتییە راستەقینەیە نییە، کە پێی دەوتریٚ جوامێریی. چونکە جوامێری و ئازایەتی جۆرە غیرەت و توورەبوونێکی ئەویٚ، تا هانیبدات وەك ئایندارییی و نیشتمانپەرستیی و پاراستنی شکۆی کەسایەتیی. بەڵام کورد هیچ یەکیٚ لەمانەی نییە و دەمارگیریشی نییە. چونکە هیچ لە ئایین نازانیٚ! مەبەستیان هەر تالآنکردنە و ملکەچییەکی کوێرانەیە بۆ شێخ و ئاغاکانی خۆیان، کە ئەوانیش هەموو جۆرە خراپە و خوێنرشتنێکیان پێدەکەن. لەبەرئەمە ئازایەتییان وەك ئازایەتی گیانلەبەرانی دڕندەیە. جا چ کورد بیٚ و چ خێڵی کێوی‌تر، ئەگەر زەبریان پێبگات، (١٠٠) کەس لەبەرامبەر یەك کەسدا هەڵدێن. ئێستاش با هەندیٚ سەبارەت ئیقلیمگیری شێخزادە بدوێین.

وەك وتمان شێخزادە جەستەیەکی بیٚگیانە و ئەگەر دەنگ و فەرمانێکیشی لە دەم دەردێت، ئەوە دەنگ و فەرمانی هەمزە ئاغایە کە لەودا بەرجەستە دەبێت و بە گوێرەی نیازی ئەو پیادە دەکریٚ. وتیشمان کە لە ماڵی خۆیان دەرکەوتن دینارێکیان پێنەبوو. ئەم گەلە کێویە رووت و برسییەی کە شێخ خستبوونییە تەك کورەکەی و لە ژێر دەسەڵاتی هەمزە ئاغادا بوون، تامەزرۆی تالآن و کاولکردنی وڵات بوون. ئیتر نە بەر لە کارەساتی میاندواو نە ئێستاش کە لەشکرەکەیان گەیشتوەتە (١٠٠٠٠)، نە چنگیٚ ئازوخە و نە پاشەکەوتێکیشی

هەبوو. کەچی هەر بە خەیاڵیشیدا نەدەهات، هەمیشە وەکو ئەو کەسە دەژیا کە دوای سەعاتێك هەرچییەکی هەیە بەجێی دێڵێ و کۆچ دەکات. ئەم دە هەزار کەسەش بە دزی و دەغەلی و تالآن، لەباتی نان،برێشکە و ترێ و کشمیش و کاڵەکی میاندواویان دەخوارد و ئالفی ئەسپەکانیشیان یان گژ و گیای کوێستان بوو، یان ئەو کاوجۆیەی کە بە زۆرەملێ لە خەڵکە مسکێنەکەیان دەسەند. یان کاروانیان رووت دەکردەوە. بەو هیوایە دەژیان کە بچن و ئێرانییەکان رووت بکەنەوە و غەزایان کردبێ. ئەگەر تالآنی نەبێ هیچی تیا نامێنێتەوە. لەشکرێکی ئاوا رووت و قووت لە شوێنگەلی کاول و بێپەنادا، لە داوێن کێو و پانتایی دەشتدا، بە بێئازوخە و بژێو، تاکەی بردەکا! بەلام باشیان بۆ هاتبووە پێشێ، چونکە نە لە تەورێز و نە لە تارانەوە هێز و لەشکرێك نەدەهات. سەرەڕای ئەمەش بۆ پێشخستنی بەرنامە و کارەکانیان یەگجار کەمتەر خەم بوون. چەندیشمان بیر کردەوە، تێنەگەیشتین کە شێخ عوبەیدوڵلا لەم ئێقلیمگیرییەدا چ مەبەستێکی هەیە! نیازی چی بوو؟ ئەگەر لە پێناوی قازانجێك و ئازادیدایە، ئەم خوێنرشتن و کاولکارییە بۆ بکرێ! چونکە ئەو کارانەی خۆ لە یاسا و چوارچێوەی وڵات گرتندا نەبوو. ئەگەریش لە پێناوی هاومەزهەبی و هاونەتەوەیی خۆیدا بووایە و بۆ چاکتر کردنی ئەوانە و بەدەستهێنانی دەستکەوت بووایە، چۆن دەبوو کوڕەکەی خۆی بداتە دەست کەسێکی تاوانباری وەك هەمزە ئاغا، کە مەبەست و بیروڕای لەگەڵ ئامانجەکانی شێخدا یەگجار لێك دوور بوون. کەواتە ئێمە شێخ عوبەیدوڵلا بە کەسێکی بێمێشك و گەوج و کەللەڕەق و تالآنکەر و نەزان دەناسین و ئەوەی روویداوە هەموو لەبری تۆڵەی هەمزە ئاغادایە. چونکە هەمزە ئاغا وەك خۆی چەندان جار دانی پێدانـاوە؛ کەسێکە تاوانبار کراوە و شیاوی کوشتنە! لە سێدارە و جەللاد هەڵاتووە، ئازادی بە نرخی گیان و لەناوچوونی لەشی بەدەست هێناوە. هیوای لە ژیان بڕیوە و رووی ئاسوودەیی نەدیوە. دەستی نەگەیشتوەتە سەرۆکایەتی و دەسەڵات. نە هەوای کەیف و شادی دنیای لە دڵدایە و نە ئەوەیە هەناسەیەکی ئاسوودە هەڵکێشێ و هەنگاوێ بە ئازادی هەڵبێنێ. پزیسکەی تۆڵە لە دڵییەوە دەپرژێت و خەڵکی نەفرین دەکات. خۆی بە مردووی زیندوو بووەوە دەزانێ. ژیان لە روانگەی ئەوەوە نە نرخی هەیە و نە خۆشیی. چارەنووس لە دنیای مرۆڤایەتییەوە بەرەوجیهانی درندایەتی بردووە و گۆڕیوێتی و دڵی کردووە بە بەرد. تاقە ئاواتی تۆڵەسەندنە لە ئێران! لە خوێن رووبار هەڵسێنێ و لە لاشەی کوژراو دروست بکات و دێهات بسووتێنێ و شاران کاول بکات. شوورەی شاران بڕوخێنێ و ئەو بەرتیلانەی حاکمانی موکری لە مێژەوە وەریانگرتووە، بە زیادەوە لە قوڕگیان دەرکێشێ. وتوویەتی ماوەیەکی دوور و درێژ، زنجیر لە گەردن، تالیی و سوێریی ژیانم چەشتووە، تامەزرۆی حەسانەوە بووم، هەلم دەستکەوت ماوەیەك بحەسێمەوە، بەڵام شازادە لەبەر چاوچنۆکیی دەیویست تووشی بەلام بکا و ژینم لێبسێنێ، منیش دەبێ ئەوەندەی لە توانامدا بێ، بەرامبەرکێی لەگەڵدا بکەم و بوونم لە پێناویدا دانێم. بەو ئاغایانەی کە دژایەتییان لەگەڵ دەکرد وتبووی: من ئێوەشم وەك خۆم

لێکرد و تاوانبارم کردن، ئێستا دەیکەن بیکەن، نایکە مەیکەن! ئەمەبوو رادەی تێگەیشتن و جۆری تۆڵەسەندنەوەی هەمزە ئاغا.

لە ئۆردووی شێخزادەدا بەرلەوەی لە سابلاخ دەرکەون قات و قڕی داکەوت. هەمزە ئاغا فەرمانیدا هەماری ئەوانەی هەڵاتبوون چ لە دەرەوەو چ لە ناو شاردا داگیر بکەن.

شێخزادە لە (١٥ / ١٠ / ١٨٨٠ز)[1]دا بەرەو کەلاوەکانی میاندواو بەرێکەوت و فەرمانی دەرکرد، کە دەبێت هەموو خەڵکی سابلاخ بدەنە پاڵ ئۆردو. تەنانەت زانا و حاجی و هەرچی هەیە، ناچار تێکەڵاوی ئۆردوو بوون. ئیمام جومعە نەبێ، کە بەوپەڕی رەزامەندییەوە دەیکێشا بە ملیدا و دەیوت: بڕۆن غەزایە و تاڵان بکەن و تاوانەکەشی بە ئەستۆی من.

لەشکر بەم گشتە خەڵکەوە بەرەو بناو کەوتنە رێ.

لەم کاتەدا سوار ئاغای برازای هەمزە ئاغا، کە سەرۆکی خێڵی زوودی بوو، لەگەڵ حەسەن ئاغای قومقەڵا هاتنە وەتەمیش و لەلایەن شێخزادە و هەمزە ئاغاوە راسپێردرا بوون بچنە جەوانمەرد و بە هەرجۆرێك بێت وا بکەن قادر ئاغا بنێرن بۆ ناو ئۆردووەکە. نیوەرۆژەیان لەوێ کرد و لە کاتی قسەکردندا سەریان لە داروباری گوڵاوی ئاغا سوور مابوو، دەیانوت: لە کاتی وادا بۆچی دەبێ دوورەپەریز بێ و لە ماڵی خۆیدا دانیشێت و لەگەڵ هەمووواندا یەك نەبێ! وتوویژ لەمبارەیەوە دەستی پێکرد و گوڵاوی ئاغا لە وەڵامی سوار ئاغادا، کە هەر لە سەر باسەکە دەرۆیشت، وتی: هەڵسوکەوتی شێخزادە و هەمزە ئاغا منداڵبازاڕە و خەسارەتە بۆ خاکی موکریان. ئەگەر ئێوە کەسانێکی راستگۆ و پاکن، بۆچی ژن و منداڵی خۆتان ناهێننە ناو شار، تا خەڵکەکەش باوەڕی پێتان هەبێت! ئێوە کە خەڵکی عەشایەر و دەشتنشینن، دیارە کاتی لێقەومان و تێشکان بەرەو کوێستانە بەرزەکان هەڵدێن و خەڵکی لەبەردەستی دوژمندا جێدێڵن.

رووی قادر ئاغا رەشبێ ئەگەر هەڵوێستێکی راستی بووایە، کارەکە ئاوای لێنەدەهات. دڵنیام ئێستا پەشیمانە. بەڵام کەڵکی نییە. دوای ئەم وتوویژە سوار ئاغا و حەسەن ئاغا لە وەتەمیش دەرکەوتن. چونکە قادر ئاغا لە هەوشاردا نەمابوو، لەوێشەوە چوو بوو بۆ گەرووس بۆ لای حەسەنعەلیخان، ئەوان بێئەوەی بە ئاکام بگەن لە رێگەیەکیترەوە و لەوکاتەدا کە هێرشەکە بەرەو بناو بوو، گەیشتنەوە ناو ئۆردووەکە.

عوسمان ئاغای گەورك کە تا ئێستاش لە شوێنەکەی خۆیەوە (سەردەشت) رێنەکەوتبوو، ئەمجار نیوەی لەشکرەکەی خستە رێ و تێکەڵاوی ئۆردووی شێخزادە بوون. ئێمەش لەم کاتەدا لە وەتەمیشەوە هاتینە ناو شار و چەند رۆژێك لەو شارە چۆڵەدا ماینەوە. رۆژێکیان لە شاردا برایم خانم بینی، عەبدوڵڵاخان و برایم خان سەرۆکی خێڵی زەرزان، لە

---

[1] ٩ – ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی – ٢٢ / ٧ / ١٢٥٩ هەتاوی.

سەرەتاوە تا ئێستا هەر سەر بە شێخ و لە ئێران یاخیبوون. بە دیتنی مـن سـەریان سوورما. وتم من لە ئێوە زیاتر سەرم سورماوە. من ئێوەم بە پیـاوێکی زانـا و وردبـین دەهاتـە بـەرچاو، ئەی ئێستا چۆن وا تێکەڵاوی ئەم شۆڕش و خراپەکارییە بوون و بە دەستی خۆتان بیرتان بۆ خۆتان هەڵکەندووە و داوی بەڵاتان بۆ خۆتان تەنییوە؟ هەروا برێ لە سەری ڕۆییم. وتی: تـۆ ڕاست دەکەی. بەڵام هەرکەس دەست لە گیانی هەڵگرێ، هـەرچی لەدەسـتبێت دەیکـات. ئەو زوڵم و بێدادییەی کـە مـن لـە فـەرمانڕەوای ورمـێ (موعینولدەولـە) و کوڕەکـەی حـاکمی (شنۆ)م دیوە، چۆن لە یادم دەچێ! تۆ منت لـە تـەورێزدا دی، دوای ئـەوەی موعینولدەولـە لابرا، بـەلای کاربەدەسـتانی ئازەربایجانـەوە گەلـێ سکاڵا و شـکاتم لـە دەسـتدرێژییەکانی شازادە کرد. هەموو ئەو بێدادییەم بە بەڵگەوە سەلماند کە شازادە نزیکـەی (١٢٠٠٠) تمـەنی لە ئێمە بە زۆر سەندووە. هەمووشیان ڕاستی وتەکانی منیان بۆ دەرکەوتبوو.بەڵام کەس گوێـی نەدایـە داد و بێدادییەکـەی مـن و نـەمتوانی ئـەو کچانـە بهێنمـەوە کـە بـە زۆرەملـێ لـە قەومەکەمیان زەوت کردبوو. هەرچی داوای من بوو، بوو بە (٨٠٠) تمەن و ئەویشـیان نـەدا. لەبەرئەوەیە ئاگری تۆڵە لە دڵمدا هەڵگیرساوە و هانیداوم بۆ شۆڕش و یاخیبوون.

سەرەڕای ئەمانەش کە شێخ شنۆی وەرگرت و ئێمە هاتینە ژێر دەسـەڵاتییەوە، بـەرگری لە چوونم دەکرد بۆ تەورێز و بەڵێنی پێدام حەقم بسێنێ، بەڵام من گوێم نەدایـە. هەرچـەندە لە ژێر دەسەڵاتیشیدا بووم، چووم بۆ تەورێز و شکاتم کرد. تەنانەت بەدزییەوە باسی شێخ و ڕادەی دەسەڵات و هێزەکەیم کرد. بەڵام وەڵامێکی بەکەڵکم نەبیست، بەڵکو سووکایەتیشـیان پێکردم و دەیانوت: جا شێخ چییە و چی پێدەکرێ؟ وتم شێخ موریدی زۆرە و کاتی پێویسـت دەتوانێ ٢٠٠٠٠ کەس کۆبکاتەوە. بە کورتی زامی دڵم زۆرە و دەبێ شەڕ بکەم.

هەروەها ڕۆژێ حاجییەکم بینی، دەیوت تا ئێستا بانگدان بە شـێوەی شیعە لـێرەدا بـاو نەبووە، مانگی ڕەمەزان لە حکومەتی شازادەدا ئەویش پەیدا بوو. برێ ئاکاری لە حاکمـەکان دەگێڕایەوە هەموو دژ بە مەزهەبی سوننی بوو. هـەموو ئەمانـە لـە دڵـەوە ببـووە هـۆی قـین، باسی ئەوانە لێرەدا جێگەی نییە. لە نمونەی ئەوانەدا دەیوت: لە ماوەی حکومـەتی شازادە میرزا تەقی دا، بناغەی زۆر یاسای تازە دانراوە، وەكئەوەی کاتی قـاتوقڕی، فەراشـەکانی حکومەت لەباتی ئەوەی ئاگایان لە خەڵك بێ، لە بازاڕدا دەگەڕان و بە زۆر شتیان لە خەڵك دەسەند.

لە (٢٠ / ١٠ / ١٨٨٠ز)[1]دا، ئۆردووی شێخزادە لە میاندواوەوە بـەرەو مەڵکـەندی چـوو. ئەمجارەیان تەماحی تاڵان، کۆمەڵـێ لە ژمارەبەدەری کۆ کردبووەوە. (٨ – ٩) هەزار سوارە و تفەنگچی خەڵکی بەرەڵلا و بێسەروبەری بێ چەکیش کـە لـە هـەموو لایەکـەوە بـە هیـوای تاڵانی کۆبببوونەوە، لە (١٠)هەزار کـەمتر نـەبوون. بـەڵام ئـەم ئـۆردووە لەوپـەڕی بێسـەر و

[1] ٩ – ی زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی – ٢٢ / ٧ / ١٢٥٩ هەتاوی.

بەریدا بوون. نە مەزنێك، نە سەرۆكێك، نە فەرماندەیەك، نە رابەرێكیان هەبوو. هەر كەسێ بەدەسەڵات ببووایە دەبووە فەرماندە. چونكە ئەم لەشكرە گەورە و گرانە هیچ جۆرە ئازوخەیەكیان پێنەبوو. بەڵكو نانیان لە سابلاخەوە بۆ شێخزادە بەتایبەت دەهێنا. ئاغا و بەگزادەكانیش لە ئاواییەكانی خۆیانەوە دەیانهێنا. بەشێكیش لەم لەشكرە كەنەفت و زەبوونە، بەو دانەوێڵەیە دەژیان كە لە دێهاتە كاولكراوەكاندا بەجێما بوون. (١٠٠٠٠) كەسێك لەبەر نەبوونیی، ئازەربایجانیان دەرووتانەوە و زیاتر ئەو مەڕ و ماڵاتەی لە دەشت و دەردا بەر چنگیان دەكەوت تاڵانیان دەكرد.

شێخزادە كە داروباری ترسناكی لەشكرەكەی دی و زانی هۆردوو بێبژێو و برسین، ئەوسا لە خەوی بێخەبەری راچەنی و فەرمانیدا هەرچی ئازوخە لە دێهاتەكاندا هەیە، كۆی بكەنەوە و بیبەنە سابلاخ و لە رێگەی (نایبولحكومە)، كە كوڕی فەیزوڵلابەگە، بگاتە دەست حاجی سەیید ساڵحی موریدی تایبەتی شێخ.

بەمجۆرە نزیكەی (٧٠٠) بار دانەوێڵە لە چەند رۆژێكدا هەمار كرا. لەو كاتەدا شێخزادە لە مەڵكەندی بارگەی خستبوو.

گوڵاوی ئاغا بە تەنیا لەماڵەوە دانیشتنی بە كارێكی بێهودە زانی و بۆ بەكارخستنی خەیاڵاتی خۆی، یانی یەكخستنی دیبوكرییەكان هاتە دڵێ و خۆی گەیاندە لەشكرەكە. ئەوسا لەگەڵ كەسوكار و خزم و خوێشەكەیدا كۆ بووەوە و راوێژی كرد. بۆی دەركەوت ئەوانیش دژی شێخن. ئینجا خان بابا خانی خستە پێش خۆی و ویستی كارە خوارەكانی شێخی پیشاندا، تا بەڵكو دڵی لە هاوكاریكردنی شێخ هەڵكەندرێ و دەست لە شۆڕش هەڵگرێ. كاتێ هەموویان پێكەوە دەچنە ناو چادرەكەی شێخزادە، گوڵاوی ئاغا سەرنجدەدا خان بابا خان پێچەوانەی پەیمانەكەیان سست بۆتەوە و ملكەچی و فەرمانبەری خۆی بە شێخزادە دەنوێنێ. گوڵاوی ئاغا گیانەسەر دەبێ و دەست دەكا بە خراپە وتن و قسەی ناخۆش كردن. دەڵێ ئەم چەشنە جووڵانەوە دڕندانە و كوشتوبڕە، كە پێچەوانەی ئایین و رەوشتە و لەگەڵ یاسای وڵاتگرتندا یەكناكەوێ.

شێخزادە كە دوای هاتنی گوڵاوی ئاغا بە هۆی یەكێ لە ئاغا دڵسۆزەكانییەوە نیازی خراپ و گەلە كۆمەكی دیبوكرییەكانی بۆ دەركەوت، بە گوڵاوی ئاغا دەڵێ : من لە تۆ باشتر ئاگاداری ئایینم و وڵاتگرتنیش بێكوشتار و تاڵان نابێ. گوڵاوی ئاغا بە پێچەوانەی ئەوەوە دەڵێ: من شەڕ ناكەم. ئەگەر بێتو ئێوەش ببنە خاوەنی مەملەكەت، من لەم وڵاتەدا نامێنم و دەچمە جێگایەكیتر. بەمجۆرە دەتۆرێت و لەوێ دەچێتە دەرەوە.

هەر لەم كاتەدا نامەیەكی هەڕەشە ئامێز لە شێخعوبەیدوڵلاوە دەگاتە دەست شێخعەبدولقادری كوڕی، كە ئەم چەشنە ئاكارە و ئەم كوشتن و تاڵانەی میاندواو، هەمووی پێچەوانەی بیروڕا و رەفتاری ئەو بووە. لەولاشەوە هەمزە ئاغا ئاگادار دەكەنەوە كە دیبوكرییەكان قەستی كوشتنی تۆیان هەیە. ئیتر گوڵاوی ئاغا و برا و برازا و كوڕ و

تفەنگچییەکانی دەگەڕێنەوە بۆ ماڵی خۆیان. بەڵام دوای خۆرئاوا ڕێ دەگۆڕن و ماڵ و ژیانی خۆیان لەبەر دەستی دوژمندا بەجێدێڵن و لە بناو خۆ بە دەست هێزەکانی ئێرانەوە دەدەن. لەو سەروبەندەدا ئێرانییەکان لە بناودا مەتەریزیان دامەزراند بوو. چوونی گوڵاوی ئاغا بۆ ناو ئۆردووی ئێرانییەکان مەترسی لەولا کەمتر نەبوو. چونکە ئەگەر شێخزادە سەر بکەوتایە، گیان و ماڵ و موڵك و ژن و منداڵی هەموو لە مەترسیی تیاداچووندا دەبوون. بەڵێ هەواڵی ناکۆکی و جیاوازیی بیروڕای ناو هێزەکەی شێخزادەی بە ئۆردووی ئێران گەیاند و تیژی کردن تا بچنە سەریان و پێی وتن کە نابێ لە زۆری ژمارەی سپای دوژمن بترسن. چونکە گەرچی زۆرن بەڵام برێکیان شەڕ دەکەن و ئەوانیتریان کەسوکاری خۆمن، یان دێبوکرین و لەگەڵ مندا پەیمانیان بەستووە، دەست ناکەنەوە. ئەمجار لەو سەرەڕێگانەدا، کە سەنگەر و مەتەریزی پێویست بوو، لەشکری ئێران گوێیان نەدابویە، سەنگەری پێدرووستکردن. گوڵاوی ئاغا بۆ لەشکری ئێران خێر و بەرەکەتێکی چاوەڕوان نەکراو بوو. دیار بوو ئەوەی سەبارەت بە لەشکرکێشیی و خەیاڵی پووچ و بێهودەی شێخزادە و ئاکامەکانی ئەم لەشکرکێشییە، کە بە نموونە هێنانەوە وتبوومان، لە دڵی گوڵاوی ئاغادا کاری کردبوو. ئەگەر ئاغاکانیتریش وەك ئەو لە سەرەتاوە قسەی شارەزایانیان ببیستایە، ئاگربڕی هەزار جۆرە خراپە و ماڵوێرانییان دەکرد.

کاتێ شێخزادە و هەمزە ئاغا بە ڕۆیشتنی گوڵاویئاغایان زانی، ئێجگار توورە بوون و بە چاوی خیانەت سەیری قەوم و خێڵی دێبوکرییەکانیان کرد و دڵڕەقانەتر هەڵوێستیان لە بەرامبەردا گرتن. تەنانەت دەیانویست ئاواییەکانی گوڵاوی ئاغا و خزمەکانی بسووتێنن، بەڵام چونکە محەمەد ئاغای مامش و دێبوکرییەکانیتر هاوکاری خۆیان بوون، ئەم کارەیان لەگەڵدا نەکردن.

لەم گیرودارەدا مەنگووڕێك و پیاوێکی فەیزوڵڵابەگ لە سەر شتێکی تاڵانیی دەبێتە قڕەیان. وردەورده وای لێهات کوڕانی هەمزە ئاغا و کوڕانی فەیزوڵڵابەگ بە پیاوەکانیانەوە تێوەگلان. هەرکەس دەست و پێوەندی خۆی جیا کردەوە، بەڵام شێخزادە ناوبژی کردن و ئاشتی کردنەوە.

دڵساردیی و دژایەتی نێوان دەستەودایەرەکەی شێخزادە و دێبوکری و هەندێ لە بەگزادەکان تەشەنەی سەند. بە جۆرێك کە ئۆردووەکە بوو بە دوودڵ و دوو دەستە. بۆ شەوێ دێبوکری و محەمەد ئاغای مامش و هەندێ لە بەگزادەکان چونکە زانیبوویان ئەوەی لە دڵیاندایە دەرکەوتووە و بە خاین ناویان دەرچووە، هەڵسان و یەکترییان دەنگ کرد و (۱۰۰۰) کەسێك پیادە و سوارە، ڕەشماڵیان بەجێهێشت و بەرەو ئۆردووی ئێران بەڕێ کەوتن، دوای سەعاتەڕێیەك بەرەو بناو، لە ڕێگەدا بیریان کردەوە و لەو کارەی کردبوویان دڵکرمێ بوون و لەبەر دوو هۆ گەڕانەوە. یەکەم: دەیانوت چۆن لەم ئۆردووەی ئێران دڵنیا بین؟ لەوانەیە هەر لە خۆوە بێ پرسوڕا هەموومان بگرن و بمانکوژن. ئەگەریش بڕوامان

پێبکەن، کەی بە قسەی ئێمە دێن و لەگەڵماندا لەشکری شێخزادە دەشپرزێنن؟ کە وابێ شێخزادە و هەمزە ئاغا بەیانی بەرلەوەی خۆر هەڵبێ بەم کارەی ئێمە دەزانن و لە تۆڵەیدا ئاواییەکانمان ئاگر دەدەن و ژن و منداڵمان بە دیل دەگرن. چاکتر وایە بگەڕێینەوە و دیسانەوە ڕەشماڵ دامەزرێنین و بێلایەن دانیشین و بزانین سەرئەنجام چ دەبێ.

بەیانی شێخزادە سەیر دەکا هۆردوو شپرزە و زۆربەشیان بە هیوای تاڵان پەرتوبڵاو بوونەتەوە و شیرازەیان هەڵوەشاوەتەوە، لەولاشەوە هەواڵ دێت گوایە (٦٠) مەنگوور و (٥٥) پیادە و (٥) سوارەیتر، کە لە تاڵانی گوندەکانی دەوروبەری مەراغە گەڕاونەتەوە، لە نزیك مەراغە تووشی سەرباز و سوارەی مەراغە دەبن، چواریان دەرباز دەبن و ئەوانیتر هەموو دەکوژرێن.

شێخزادە فەرمان دەدا کە بەرەو بناو بجووڵێن. کارێزە بازار کە لە نیو قۆناغەرێی بناو دایە، دەکاتە بارەگای لەشکرە سەرەڕۆکەی خۆی و لەوێوە لە سەر تەپۆڵکەکانی دەوری شارەوە هێرش دەباتە سەر بناو، هەر کە لە شاریش نزیك دەبنەوە، فەرمان بە لەشکر دەدا کە هەموو پێکەوە لە سەر تەپۆڵکەکانەوە شۆڕ ببنەوە و لە شیوەکانەوە هەڵمەت بەرن. بەیداخەکەش دەداتە دەست سەیید کەماڵ و دەیخاتە پێش لەشکرەوە، خۆیشی بە دەنگی بەرز و زوڵاڵ خەڵکەکە هاندەدا بۆ هێرشبردن. نزیکەی چارەکە سەعاتێ بە هەموو جۆرێ لەشکرەکەی خۆی بۆ جەنگ هان دەدا، بەڵام ئەوانەی نەیاندەویست شەڕ بکەن هەریەکە لەگەڵ دەست و پێوەندی خۆیاندا لە شیوو دۆڵەکاندا خۆیان دەخلافاند و هیچ بە تەنگی سەرکەوتنەوە نەبوون، ئەگەر جارجار تەقەیەکیان بکردایە، بێئامانج و رووی تفەنگەکانیان دەکردە ئاسمان.

شێخزادە لەبەرئەوەی شەرمەزاری خۆی نەبێ و بە هۆی لووتبەرزییەوە لەگەڵ سوارەی خۆی و هەمزە ئاغا و مەنگوور و زەرزا و زوودی و پیران و عەزیزی فەتاح و مینا ئاغای قادر ئاغا، بە هەموویانەوە ٤٠٠ –٥٠٠ سوار و ٣٠٠ پیادە دەبوون، دابەزین و لە خوار تەپۆڵکەکان و پشت دیواری باخەکانی بناوەوە دەست دەکەن بە شەرکردن و بێپسانەوە وەك تەرزە، گوللەی تفەنگی مارتینی بە سەر چادری ئێرانییەکاندا دادەبارێنن و کونکونی دەکەن، ولاغ و چوارپای زۆر، کە لە پشت سەنگەرەکانەوە بوون تیاچوون. بەڵام خەڵکەکە لە پشت سەنگەرەکانەوە پارێزراو بوون و پەیتاپەیتا تۆپیان دەتەقاند. سەرۆکەکانیش لە چادرەکانی خۆیاندا سەنگەری قووڵیان بۆ خۆیان هەڵکەندبوو، خۆیان دەپاراست؛ کە جگە لە هەندێ نۆکەر و پێشخزمەت نەبێ، کەس نەکوژرا. ئۆردووی شێخزادەش چونکە دوور و لە سەر تەپۆڵکەکان و ناو شیوەکاندا بوون، ئەوانیش ئەوەندەیان زیان لێنەکەوت. لەولاوە سوارەی کورد گەڕەکەکانی دووره شاریان تاڵانکرد و ئاگریاندا و تێی رژان. هەر کوێیەکیش دەستیان بیگەیشتایەتێ بە گوێرەی توانایان کاولیان دەکرد.

ئەو کوردە سوارە و پیادانەی کە بە گەڕەك و باخەکانی شاردا بڵاو بوونەوە و بە دەستی ئاغا عەلی قازی و خەڵکی بناو، کە دەستەدەستە بۆ پارێزگاری شار دەگەڕان - دەکوژران. چەندان جاریش بە فەرمانی شێخزادە کوردی پیادە بە خەنجەری رووتەوە هەڵمەتیان بردە سەر تۆپەکان. بەڵام سوارەی بەختیاری بە فەرمانی محەمەد حسەین خان و بە هاوکاری سوارەیتر لە سەنگەرەکانەوە دەهاتنە دەرەوە و پێشیان دەگرتن. سوارەکان دەپانزەیەکیان لێدەکوژن و ئەوانیتر هەڵدێن. دە رۆژ و دە شەو بڵێسەی ئەم شەرە هەر دایسا. لە هەردوولاوە گوللەی بێشومار تەقێنرا. بەڵام هەر چەندە ئەوان بە تفەنگی مارتینی دەستریژیان لەمان دەکرد. ئەمان بە گوللە تۆپ وەڵامیان دەدانەوە.

شێخزادە لەبەر بێلایەنی بەشێکی گرنگی لەشکر و بڵاو بوونەوەیان و بێبژێوی و بێکەڵك بوونی ئەم شەڕە و بە هۆی ئەوەوە کە تفەنگی ئەمان دەگەیشتە سەنگەرەکانی ئەوان، ئۆردووی کێشایە دواوە بۆئەوەی لە گوللە تۆپەکانیان کە زەندەقیان لێی چووبوو، دوور بکەوێتەوە. لە کاتێکیشدا کە شێخزادە لە ژێر بورجەکەدا خەریکی چا خواردنەوە دەبێ، گوللە تۆپێك بەر بورجەکە دەکەوێ و خانووەکە دەلەرێنێتەوە، شێخزادە دەتۆقێ و هەڵدێ و تا کارێزەکەندی ناوەستێ و شەو لەوێ دەمێنێتەوە و بەیانی بەرەو مەڵکەندی دەگەڕێتەوە. هەر چەندە مەراغە بە قەد بناو بورج و قەڵا و سەرباز و کەرەسەی تیا نەبوو و داگیر کردنیشی زۆر ئاسان بوو، بەڵام شێخزادە هەر رووی نەکردە ئەوێ. شێخزادە لەوە دەترسا لە نێوان دوو شاردا گیر بخوا و مەترسی گەورەشی تووش ببێ. لە لایەکیتریشەوە بە هیوا بوو دوای ماوەیەك دیسانەوە بگەڕێتەوە و بناو بگرێ و دوای ئەویش مەراغە داگیر بکات. لەم شەڕەدا وەك لە دواییدا دەرکەوت نزیکەی (٣٠٠) کورد چ لە سەنگەردا و چ لە گەڕەکەکانی بناودا کوژران.

تەنیا هۆیەك کە بووە مایەی ئەوەی بناو نەگیرێ، ئەمە بوو کە زۆربەی دیبوکرییەکان نەکەوتنە شەڕەوە و بێلایەن دانیشتبوون، ئەگینا بە (١٥٠٠٠) کەسی یەکگرتووەوە کارێکی ئاسان بوو. چونکە لە سێ فەوج سەرباز زیاتر و چەند دەستە سوارێکیتر لە بناودا نەبوون. لەم کاتەدا گوندنشینەکانی دامێنی بناو هەموویان لە عەجەبشێر کۆ ببوونەوە و چووبوونە سەنگەرەوە و خۆیان بۆ شەڕی کورد ئامادە کردبوو. سوارەی کوردیش کە (٥٠٠) کەسێك دەبوون، لەوێ نائومێد بوون و ئاواییەکانیتریان تاڵان دەکرد و دەڕۆشتن.

لەم سەروبەندەدا کاکەڵڵا خانی برای هەمزە ئاغا و برێ لە خزم و کەسی لەبەرئەوەی پێشبینی ئایندەیان کردبوو و سەرئەنجامی ئەم شۆڕشەیان بۆ دەرکەوتبوو، هەروا لەبەر برێ کۆنە قینی کە لەگەڵ هەمزە ئاغادا بوویان کەوتنە تەشقەڵە و دەسکەوتە بێئەندازەکەی لەم شەڕەدا هەڵگرت و بە سوارەی مەنگورەوە کە لە دەست و پێوەندەکانی خۆی بوون، لە ئۆردودا برا. بە هیوای ئەوەی لە سنووری ئێران دەرچێ و بگاتە خاکی عوسمانی و بەرەو موڵکەکانی خۆی بگەڕێتەوە. بەڵام لەسەر سنوور رێی دەرباز بوون بەسترا بوو. سەربازی

عوسمانی لە هەموو لایەکەوە بەرگری گەڕانەوەیان دەکرد. ناچار گەڕایەوە ناوچەکەی خۆی بەڵام دیار بوو هێشتا ئەو تاڵانییە تێری نەکردووە. لەبەر چاوچنۆکی و بە هیوای هێنانەوەی تاڵانیتر، (٨٠) سواری خۆی بەرەو بناو ڕەوانە کرد بۆئەوەی کاتێ ئەو وڵاتە بکەوێتە ژێردەسەڵاتی لەشکری خراپەکار، لە تاڵان و بڕۆی ئەوێدا بێبەش نەبێ، بەڵام چونکە سوارەکان بۆیان دەرکەوتبوو کە بناو ناگیرێ، ڕەنج بە با و دڵتەنگ بە دەستی بەتاڵ گەڕانەوە.

شێخزادە یەك دوو ڕۆژ لە مەڵکەندی مایەوە، ئەوسا لەوێوە چوو بۆ چلیك. لەوێ لەبەر بێبژێوی و برسێتی، سوارە و پیادەی ناردەوە.

ئێمە لە شاردا بووین، چاومان لێبوو پیادەکانی زەرزا و مەرگەوەڕ لەوێوە تێپەڕ دەبوون، لەبەر برسێتی کەوتبوونە کوڵانان و هەرچییەکیان بەر دەست بکەوتایە لە توێکڵە کاڵەك و گەڵا کەلەرم و چەوندەر و لەو جۆرە شتانە دەیانخوارد.

لە چلیك شێخزادە و هەمزە ئاغا، سوارەی قەرەپەپاخ و مامش و سەرۆکەکانیان ناردنەوە، چونکە لە دەروونەوە ئەمانەیان بە خاین و نەیار دەزانی و مانەوەیان هەر دەبووە هۆی خراپە و دووبەرەکی و خەیاڵی تۆڵەسەندنەوە داوایان لێکردن بچنە ناو ئۆردووی شێخی گەورەوە کە لەو کاتەدا هێرشی هێنا بووە سەر ورمێ، نامەیان بۆ شێخ نووسی و باسەکەیان گێڕایەوە و داوایان لێکرد لەباتی ئەم چەشنە سوارانە سواری ملکەچ و بە دڵ خزمەتگوزار بنێرێ.

محەمەد ئاغای مامش بە سوارەی خۆی و قەرەپەپاغەوە لە ئۆردووی شێخزادە جیا بوونەوە، لەباتی ئەوەی لەگەڵ شێخی گەورەدا یەك بکەون، هەر کەس گەڕایەوە ناوچەکەی خۆی و چاوەڕێی ڕووداوی تازە بوون.

سەلیم خان کە گوندەکانی کەوتبوونە قەڵەمڕەوی موکریانەوە، هەر لە سەرەتای ئەم شۆرشەوە چۆڵی کرد بوون و لەگەڵ سوارە ئازاکانی خۆیدا چووبوونە شوێنە قایمەکانەوە کە لەبەر سەختی پێیان دەوترا (تەلیسمات)، ئیتر لەوێوە بەرامبەر بە دوژمن سەنگەر هەڵدەکەنێ و جارجاریش هێرشێ دەکاتە سەریان و دەستیان لێدەوەشێنێ و چەند کەسێکیان لێدەکوژێ. جارێکیان کۆمەڵێکی زۆری ئەم قەرەپشییانە بۆ دزیکردن دەچنە گوندەکانی نزیك مەراغە. سەلیم خان چەند کەسێك لەمانە دەکوژێ و سەریان دەبڕێ و ئەوانیتریشیان تەفروتونا دەکات. سەلیم خان تەنیا کەسێکە کە لە بەرامبەر لەشکری شێخزادەدا خۆی گرتووە و ئازایانە هەموو جۆرە زیانێکی بە لەشکری شێخزادە گەیاندووە و تا دوایین ساتیش هەنگاوێکی بەرەودواوە نەناوە بەمجۆرە دلێری و پیاوەتی و خزمەتکردنی بە دەوڵەت و بە خەڵکیش لەبەر چاو بوو.

شێخزادە کاتێ لە چلیك بوو. لە گەڕانەوەیدا بەرەو بناو (٥٠٠) سواری هەڵکەوتووی هەڵبژاردو ناردنیە سەر سەلیم خان تا خۆی و دارودەستەکەی تەفروتونا بکەن و بیانکوژن و

نەیەڵن بچنەوە ناو لەشکری بناو. بەڵام ئەم سوارانە دوای سەعاتە ڕێیەك داروبارەکە هەڵدەسنگێنن و لە ترسی ئەوەی نەکا لە لایەکەوە یارمەتی زۆر گەیبێتە سەلیم خان و زۆربەی ئاغایان دانیشتوون و خۆیان لە مەترسی پاراستووە و ئەمانیش مەرگ و لە ناو چوونی خۆیان ناوێ و هەروا دەگەڕێنەوە.

شێخزادە کە ئەم هەڵسوکەوتانەی لێدەدین نەیدەتوانی خۆی لەگەڵیاندا بگونجێنێ، بۆیە گەڕانەوەی سابلاخی کەوتە سەر، تا لای باوکییەوە نامەی تازەی پێدەگات.

لەم کاتەدا ئاغایانی موکری جگە لە چەند کەسێکیان کە بە دڵ لەگەڵ شێخزادەدا بوون وەك سەرۆکەکانی زەرزا و مەنگووڕ و زوودی و پیران، مۆڵەتیان خواست بۆئەوەی بڕۆن و دوای چەند ڕۆژێکیتر بە هێزیتر و ئامادەترەوە بگەڕێنەوە. دوو ڕۆژ دوای ئەم مۆڵەت خواستنە، خانباباخان کە لەلایەن شێخزادەوە کرا بووە فەرمانڕەوای سابلاخ لە گوندەکەی خۆیەوە ڕوو دەکاتە لەشکری ئێران و تێکەڵیان دەبێ. ئاغاکانیتر بێئەوەی بچنەوە ناو شار لە جێی خۆیانەوە چاوەڕێی نزیکبوونەوەی ئێرانییەکان دەکەن، تا وەك خانباباخان تێکەڵیان بن.

لە (٢ - ١١ - ١٨٨٠ز)(٢٧ زیقەعیدە - ی ١٢٩٧ کۆچی ١٠ - ٨ - ١٢٥٩ هەتاوی)دا کونسولی ئینگلیز لە ورمێ گەیشتە سابلاخ و نامەی تایبەتی لە شێخی گەورەوە بۆ شێخزادە هێنا بوو. شێخزادەش هەمزە ئاغا و عەزیزی فەتاح و مینا ئاغا و قادر ئاغای بە (١٠٠) سوارەوە خستە تەك تا لە خاکی موکری بیپەڕێننەوە. ئەوانیش تا گردە ڕەش لە گەڵیدا چوون کە دەکەوتە چوار قۆناغەڕێی میاندواو، لەوێ ئیتر بەجێیانهێشت و دوو ڕۆژ دوای گەشت و گەڕان بەو ناوەدا گەڕانەوە بۆ شارەکەی خۆیان. کونسولی ئینگلیزیش وەك خۆی گێڕایەوە چووە بناو و دیداری سەر کردە و فەرمانەدەکانی کرد و هانیدان بۆئەوەی هێرش بکەنە سەر دوژمن و لەبارەی هێز و توانای دوژمنەکەیانەوە ئاگاداری کردن.

حەسەنعەلیخانی وەزیری (فەواید) بە فەوجی گەرووسی لەگەڵ قادر ئاغادا کە لەو ڕۆژەوە هەڵاتبوو چووبوو بۆ گەڕووس لە لای وەزیر بوو. گەیشتنە نزیکی مەراغە. خەڵکی ئەم شارە ئاگاداری ئاکارە شەڕانییەکانی قادر ئاغا و مینا ئاغای کوڕی بوون، لەبەرئەوە ڕێیان پێنەدا بچێتە ناو شار و میوانداریيان نەکرد. قادر ئاغا ناچار دەبێ شەو لە ئاواییەکی نزیك مەراغەدا ڕۆژ بکاتەوە. حەسەنعەلیخان دەچێتە ناو شاری مەراغە و خەڵکەکەش بە جوانی پێشوازی لێدەکەن، ڕۆژی دوایی فەوجەکەی خۆی هەڵدەگرێت و لەگەڵ قادر ئاغادا دەچن بۆ بناو.

بەڵام لەشکری ئێران لەوکاتەدا کاتێ لە دەست خۆیدا بوو و چەند ڕۆژێك چاوەڕێیان کردبوو. لە (٥ - ١١ - ١٨٨٠ز)(١ زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی - ١٣ - ٨ - ١٢٥٩ هەتاوی)دا بەرەو چلیك ڕێدەکەوێ. ئۆردووی ئێران دەگاتە چلیك بە (٦٠٠٠) پیادە و (٥٠٠) سوارەوە دەیتوانی گورج بکەوێتە شوێن لەشکری شێخزادە کە بە هەموویانەوە مشتێ

سواره و پیادەی سەرلێشێواو بوون لە سابلاخدا، ئەم کارەش زۆر ئاسان و بێ‌قۆرت بوو. کەچی لە بری ئەوە، ئەم چەند رۆژەیان هەروا بەسەر برد. هەر چەندە گولاوی‌ئاغا هێز و دەسەلاتی لەشکرەکەی شێخزادەی بە ئیعتیمادوسەلتەنە راگەیاندبوو و داواشی کردبوو هەزار سواری بدەنێ تا بچێ و دەوری شار بگرێ و هەمزە ئاغا و شێخزادە یان بگرێ یان بیانکوژێ، بەلام داخوازییەکەی پەسەند نەکرا بوو.

لە چلیك دوو خزمی گولاوی ئاغا: سمایل ئاغا و باییز ئاغا ملکەچی و فەرمانبەری خۆیان بە ئیعتیمادوسەلتەنە رادەگەیێنن و وا بە باش دەزانن بەو زووانە بکەونە شوێن شێخزادە.

لەم ماوەیەدا (٥٠٠) سوارەی شاهسەوەن لە سەر داوای خۆیان بە سەرۆکایەتی فەرزی خان و نەجەفقولی یۆرتچی لە تەورێزەوە هاتبوون، بێئەوەی لە چلیك تێکەلاوی ئۆردووی ئیعتیمادوسەلتەنە بن، لە رێگەیەکی‌ترەوە دەچنە ناو خاکی موکری و تێکرای بەفرەوان و قوسقولان[1] و قزلجە تالان دەکەن و دەیسووتێنن و کۆمەلێکی زۆر لە ژن و پیاو دەکوژن و بە تالانی زۆر و سەری براوی کوژراوەکانەوە تێکەلاوی ئۆردووی ئیعتیمادوسەلتەنە دەبن. ئیعتیمادوسەلتەنەش لە سەرەتادا لەوەی سەربەخۆ کاریان کردووە، سەرۆکەکانیان سەرکۆنە دەکات و فەرمان دەدا تالانییەکانیان لێ‌بسیننەوە، بەلام سوارەی شاهسەوەن دەلێن فەرمانی کوشتار و تالان و دیل کردنمان لە تەورێزەوە پێدراوە، ئەگەر تۆش قایل نەبیت تێکەلاوی هۆردوونابین. دوای ئەم وتووێژە تالانییەکانیان پێدەدەنەوە شاهسەوەنەکان دیسانەوە خوازیار دەبن بدەن بە سەر شێخزادە و هەمزە ئاغادا، بەلام ئیعتیمادوسەلتەنە رێی پێنەدان.

لەم کاتەدا شێخزادە بە (٤٠٠ – ٥٠٠) کەسەوە لە شاردا دەمێنێتەوە، بۆی دەردەکەوێ هیچکام لە ئاغا و بەگزادەکان ناگەرێنەوە شار. چەند کەسێکیشیان لەگەل ئێرانییەکاندا رێکەوتوون. دەزانێ دەرەقەتی ئۆردووی ئێران نایە، توورە دەبێ و چەند ئاواییەك لەوانەی کە لەگەل ئێرانییەکاندا هاو پەیمانن ئاگر تێبەر دەدا و دەگەرێتەوە ناو شار. لەگەل هەمزە ئاغا و زەرزاکاندا خۆیان ئامادە دەکەن تا لە شار دەرباز بن. خەلکیش هان دەدەن بۆئەوەی شار چۆلکەن.

دوای رۆیشتنی ئەوان دەستەیەك سوارەی مەنگوور، کە دوا کەوتبوون، دەکەونە کولان و بازار و هەلدەکوتنە سەر گوزەری بازرگانانی ئێرانی کە تا ئەو کاتە دەستیان بۆ نەبرا بوو. بەلام خەلکی شار دەست دەکەنەوە و تەقە لە هەردوولاوە دادەمەزرێ و چەند کەسێك لە هەردوولا دەکوژرێ. سەرەرای ئەمەش هێشتا هەر دوانزە دوکانی کاسبکارانی کورد دەشکێ و تالان دەکرێ. شێخزادە لە ترسی ئەوەی نەك تووشی ببێ بە تووشی لەشکری ئێرانەوە، رێی لاجان دەگرێتە بەر تا لەوێوە بگاتە شنۆ و مەرگەوەر.

---

[1] قزقەلاشی پێدەلێن.

بە باوەری نووسەر: گەرچی سەرەتای رووداوەکان لە میاندواوەوە بووە هۆی مەرگ و خوێنرشتن و تالآنی و کاولی و ئێمە یەکەم کەسێك بووین بۆ خووی درندەیی و شێتیی بنەچەی مرۆڤ گریاین و فرمێسکمان رشت و وتمان ئەمەش مێژوویەکیتری فاناتیزمە و دەستکەوتەکانی ئەمەیە، کە راستە دەسەلآتی پێشەوایانی ئایینی هەمیشە بۆ دنیا زیانی هەبووە، بەلآم ئەگەر کەسێ باش ورد بێتەوە تێدەگا کە لە کارەساتی میاندواودا، لە ناو بردنی خراپە بە خراپترکراوە. بەمجۆرە ئەم سەرەتایە بووە هۆی لێکبرانی هەموو ئاغایانی موکری. لە پێشدا قادر ئاغا لێیان بێزار بوو و ئەوانیتریشی هاندا. شێخی بە مرۆڤێکی بێمێشك و نەفام لای ئەوان نواند، کە گوایە خۆی و ئەو رێگەیەی گرتویەتییە بەر، هۆی لەناوچوون و زیانە بۆ هەموو خەلّکی موکریان. کوشتار و تالآنی میاندواو بووە هۆی لێکپچرانی لەشکری شێخزادە و دواکەوتنی هێرشەکەی بۆ سەر ناوچەکانیتر تا ئەو کاتەی یارمەتی لە ئێرانەوە گەیشت. ئەگەر وا نەبوایە و ئۆردووی بێوەستان و بە کۆمەڵ و بە هەموو توانایەوە، هێرشی بکردایەتە سەر بناو و مەراغە کە (ئەو کات هێزی شەرکەری تیا نەبوو، خۆشیان توانای بەرگرییان نەبوو) ئەم شوێنانە ناچار خۆیان بە دەستەوە دەدا و دەریەراندنیان دەبووە کارێکی دژوار و دەبووە هۆی خوێنرشتنی پەیتاپەیتا و برێ رووداوی ناشایست و ناخۆش روو دەدا کە دژ بە ئابرووی میللەت بوو، ئەوانەی کە زانا و بینان و سەریان لە سیاسەت دەردەچێ تێدەگەن. ئەوەش بلێین کە ئەم یەکێتییە پێویستی بە کوشتن و تالآن نەبوو. هەموو تەکبیرێکی سەربازی و ئەرك و کاریان بە دەست هەمزە ئاغاوە بوو، ئەویش وای بیر دەکردەوە، هەقیشی بوو، ئۆردوویەکی ئاوا برسی و تینوو و رەش و رووت و بێپارە هەلّناکا، بۆیە ئەم کوشتار و تالآنە چەشەی کردبوون و هەر لە سەرەتای لەشکرکەشییەوە کوشتن و برۆیان کردبووە مەرجی کارەکە، لەبەرئەوە بوو لە سەفەری دووەمیدا، ئەوەندەی لەشکر لێکۆببۆوە ئەم هەلّە گەورەیە بە قازانجی دەولّەتی ئێران تەواو بوو. بەر لەوەی لەشکری شێخزادە لە بناو پاشەکشێ بکات و بێتە ناو ئێمە، شارمان بەجێهێشتبوو چونکە دەمانزانی لەشکر دێت و شێخزادە و هەمزە ئاغاش کە خۆیان بە لاواز دەبینی و ئاغاکانیش بلآوەیان لێکردووە، ئەوە یا دەبێ دەرباز بن، یان راوەستن و لە بەرامبەر لەشکری ئێراندا خۆ بگرن. ئەگەر هەلّێن ئەوە لەگەلّ دەرچوونیاندا تاقمێ رێگریان ئەوەندەی بتوانن زیان لە خەلّکی شار و لە شار دەدەن، ئەگەریش بمێننەوە ئەوە لەشکری ئێران شار دەداتە بەر تۆپ. لە هەموو سەرێکەوە ئاسایش لە ئێمە تێك دەچوو! لەبەرئەوە چووین بۆ گوندەکانی مەجید خان لە نزیکی میاندواو، لەوێ هاتنی لەشکری ئێران بۆ تیکانتەپە و هەوالّی مەرگی سەرداری مەزنی لەشکری ئێران (هەمزە میرزا) و چ لە باری راگرتنی ئۆردوو و چ لە بابەت سزادانی کوردانەوە هەموویمان بیست. لەوێشەوە چووین بۆ محالّی شارویران، کە لە نێوان چلیك و سابلآخدایە و بریتیە لە پەنجا ئاوایی پڕ پیت و بەرەکەت. ئەم دێهاتانە هەموویان لەلایەن سەرباز و لەشکری ئێرانەوە تالآن و چۆلّ

کرابوون. که گەیشتیینە لەج، تووشی ڕەحیم خـان بووین، بۆ سـابلاخ دەچـوو، تـا ببێتـە جێگری فەرمانداری ئەوێ (نايب‌الحكومە)، خانباباخانی کـوڕی مـەجید خانیشـی لەگـەڵدا بوو.

لێرەدا حاجی بایەزید و قازی و شیخولئیسلامم لە شـاردا چـاو پێکـەوت کـە بـە هـەزار چەرمەسەری لە دەست لەشکر دەرباز ببوون و خۆیان گەیاندبووە لەشکری ئێران بۆ دەربڕینی ملکەچی و فەرمانبەری حاجی سەیید بایەزید لە نێوان قسەکانیدا وتـی: هـەر ئـەو ڕۆژە کـە تفـەنگی مـارتینیم لـە دەسـت خێـڵ و عەشـایردا بینـی، وتـم ئـەوەی ڕۆژی مـن ڕەش بکـا، شتێکیترە، کە چەکێکی نادیارە، بەڵکو چەکی فیتنە و خراپەکارییە لە دەست ئەم تاقمەدا و هەرگیز بۆ دەوڵەت باش نییە. لەم بارەیەوە چەند جار هەواڵم ناردە تاران و بەرپرسانی وڵاتـم لەم مەبەستە ئاگادار کردەوە. بەڵام وەڵامیان نەدامەوە. جارێکیش لە تـەورێزەوە فەرمانبـەرێك هاتبوو بۆ موکریان.بۆ کۆکردنەوەی چەکەکان، بەڵام بەرتیل کاری خۆی کرد.

ئاوایی لەج و (٢٠) گوندیتر، چ گوندەکانی مەجید خان و چ گوندەکـانیتر بـە دەسـت ڕەعییەتی ڕووسەوەن و تا ئەوکاتەش لە تالان و بڕۆی لەشکری کورد پـارێزرا بـوون، چونکـە ئەم ئاواییانە چ لەلایەن تەورێزەوە پێش بزووتنی لەشکری ئـێران و چ لـە بنـاوەوە بـە نامـەی تایبەتی ئیعتمادوسەڵتەنە داوای پاراستنیان کراوە و دەبوایە لە زەبری سـپای ئـێران بـە دوور بوونایە، بەڵام بە پێچەوانەوە سەربازی گەرووسی تالانیان لە لەج ـ ەوە دەست پێکـرد. لـەم کاتەدا هەر تەنیا چوار گوندی ئاوەدان بە خەڵکەکەیەوە مابوونەوە: قەرەقشلاخ کە لەشـکری ئێرانی لە پاڵدا بوو، ئیندرقاش کە حەوسەد ماڵە و موڵکی قادر ئاغایە، دارەلەك کە زۆربـەی دانیشتووانی ئەرمەنین و قومقەلا، ئەمانەش هەر جێی مەترسی بوون.

ئیعتمادوسەڵتەنە لەشکرەکەی لە چلیکەوە بەرێخست و لە قەرەقشلاخی موڵکـی گـولاوی ئاغادا چادری بۆ هەڵدان، لەوێ لە سەر داوای ئەو ئاغایانەی ملیان دابوو، ئیعتمادوسەڵتەنە فەرمانیدا بەو سەرۆك سەربازانە، کە گوندە چۆڵەکان دەپارێزن لە تالان و سـووتاندنی ئـەو لەشکرە بێشیرازەیەیان بپارێزن کە پۆلپۆل بە نیازی تالانی لەوپەڕی جەغەتووەوە ڕوودەکەنە ئاواییەکان. بەڵام سەربازیش هەر چەند ڕۆژێك ئاگایـان لێیـانبوو و دوایـی ئـەوانیش لەگـەڵ تالانکەراندا یەکیان گرت و پێکەوە خەریکی ڕاو و ڕووت بوون، ئیتر چ ئاوایی ئاغاکانی سەر بە دەوڵەت و چ ئاواییەکانی شارویران بەو بۆنەیەوە پێشێل و کـاولکرا ن و کەسـێکیش نـەبوو سزایان بدات.

قەرەپەپاخ هەر کە هەواڵی هەڵاتنی شێخزادە و بە ڕێکەوتنیان بـەرەو شنۆ، بیسـت لـە ترسی ئەوەی ئەو ئاواییانەیان کە لە سەرە ڕێگەدان و کاول و تالان نەبن، بە پەلە دێنـە لای ئیعتیمادوسەڵتەنە و داوای یارمەتی لێدەکەن. بۆئەوەی بڕۆن و بەرەنگاری شێخزادە بن و ئەم بەڵایە دوور بخەنـەوە، ئیعتیمادوسـەڵتەنەش (٧٠٠) سـواری شاهسـەوەنیان دەخاتـە تـەك و فـەرمانیان پێدەکـا کـە دەبێ بگەنـە شنۆ و لـەوێ شـەڕی شـێخ بکـەن. ڕۆیشـتن و دوای

تێکەڵچوون و کوشتار، هەندێ لە قەرەپەپاخەکان دەکوژرێن. سەرئەنجام شنۆ داگیر دەکەن، شێخزادە دەبەزێنن و سەرلەبەری شنۆ تالاّن و کاول دەکەن.

ئێمە چەند رۆژێك لە دارەلەك بووین، رۆژی دووەم لەگەڵ برای تاجرباشی رووسدا چووین بۆ ناو لەشکر، کە قۆناغ و نیوێك لەوێوە دوورە. دەشت و دەر پڕ ببوو لەو سەرباز و سوارە و پیادانەی کە لەوبەر جەغەتووەوە بە نیازی راووروت و چنینەوەی داهاتی گوندە چۆڵەکان هاتبوون. دوایی چووینە ناو ئۆردووەکەوە و چادرگەلێکی یەگجار زۆرمان دی. لە سەرەتادا چووینە ناو چادرەکەی حاجی سەدەرودەولە، کە کرا بووە فەرمانداری ساباڵخ. دانیشتبوو نوقمی بیر و خەیاڵ بوو، لە پێشدا برێ وردە باسمان لە بابەت قازانجی تایبەتی خۆمانەوە بۆ کرد و دوایی باسی ئەو هەڵانەی ئیعتیمادولسەڵتەنەمان بۆ کرد کە لە گرتنی شێخزادە و هەمزە ئاغا و تەمێ و سزادانی یاخییە کوردەکاندا کردوونی و هەمووشی پێچەوانەی تەکبیر و دژی قازانجی لەشکرەکە بوون. وتیشمان، ئەم هەڵسو کەوتە پڕ هەڵانە بووە مایەی ئەوەی یاخی و خراپەکارە دەستڕۆیوەکان و تاوانبارە سەرەکییەکان هەموو دەرباز بن و بەردەست نەکەون.

بە سەدرولدەولەم وت من یەکێکم لەو خێرخوازانەی دەوڵەتی ئێران و ئاواتم ئەوەیە ئەم کوردە دڕندە و عەشایەرە بێڕەوشتە کێوییە، بەقەرایی ئەوە سزا بدرێن کە ئەم هەموو زیانەیان بە خاکی ئێران گەیاند و ئەو هەموو خوێنەیان بە ناڕەوا رشتووە. بۆئەوەی دەستکەوتێکی وەهای ببێ، رێوڕەوشتێکی دیکە پێویست بوو. یەکەم ئیعتیمادولسەڵتەنە دەبێ ئۆردووەکەی خۆی بێنێتە سەر یاسایەکی رێکوپێکی وا کە هیچ کەس، بێفەرمانی ئەو نەتوانێ کوردێك سزا بدات، بۆئەوەی ئەوان ئاوا نەتۆقن و ئاواییەکانی خۆیان چۆڵ نەکەن و هەڵنەیەن. هەروەها دەبێ هەموو ئاغاکان دڵنیا بکەنەوە و لە ئاواییەکانی خۆیاندا نیشتەجێیان بکەن. بە مجۆرە دەتوانێ وایان لێبکات کە لەگەڵ پیادە و سوارەی خۆیاندا تێکەڵاوی ئۆردووی ئێران ببن و ئەوسا دابەشیان بکات و بیاننێرێتە سەر هەمزە ئاغا و شێخزادە و مینا ئاغا و عەزیزی فەتاح و تێکرای سەرکردە گەورەکانیتریان کە بیانگرن و بیانکوژن و هەروەها هانیان بدا بۆ کوشتار و تالاّنی هەموو ئەو شوێنانەی عەشایەری مەنگووڕ و زوودی و پیران و زەرزایان لێیە، کە هەموو خەلکی موکریانیش بەمە رازین کاربەدەستی بکاتە سەر ئەو گوندانەی شێخ کە لە خاکی ئێراندایە و داگیری بکات، ئینجا فەرمان دەرکات بۆ هەموو ئاغا و بەگزادەکان و دەست و پێوەندەکانیان تا هەرچی ماڵاتێکی مەراغەیان بردووە بیاندەنەوە دڵنیام بەمە هیچ نەبێ نیوەی ماڵ و تالاّنییەکانیان بۆ دەگەڕێتەوە. دوای ئەو کارانە و بۆ رێکخستەوەی سەرەتای هەموو کارەکانی دەبێ هەموو ئاغا و بەگزادەکان بانگ بکرێنە تەورێز یا لە ساباڵخدا کۆ ببنەوە و لە کۆڕێکی دادگایی کردندا هەڵسوکەوتیان چ پێش شەر و چ دوای شەڕ هەڵسەنگێندرێ و لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا بکرێ تا سزای تاوانبارە سەرەکییەکان بدرێ و دەست بە سەر مولکەکانیاندا بگیرێ و هەر کەسیش بە

گویرەی تاوانی خۆی سزا بدرێ و لە وڵات دوور بخرێتەوە. ئەو چەند کەسانەش کە سەر بە دەوڵەت بوون و بەرژەوەندی دەوڵەتیان لەبەرچاو گرتووە، نەك هەر شەڕیان نەکردووە بەڵکو خزمەتیشیان کردووە، ئەوانەش بە قەدەر خۆیان ئاوڕیان لێبدرێتەوە و سۆز و خۆشەویستییان بەرامبەر بنوێنرێ. بەمجۆرە هەم بەرژەوەندی دەوڵەت دەپارێزرا و هەم بارێ لە ئەستۆی ئەم کۆمەڵە سووکتر دەبوو، هەم دوژمن بە توندی سزا دەدرا و هەم داد و تۆڵە بە پێی یاسای ئێران لە هەموو شوێنێك دەچەسپی و هەم هەژارانیش شتێکیان بەر دەکەوت و بێبەش نەدەمانەوە.

لەم کاتەدا ئەو لەشکرەی لە تارانەوە هاتبوو بێڕاگیر بوون چوو بۆ ورمێ، ئەوێشی دامرکاندەوە و ڕێکوپێکی کرد و یاخییەکانی سزادا. بەڵام دڵی سەربازەکانی ئیعتیمادولسەڵتەنە بە ئاگری تۆڵە بڵێسەی سەندبوو و بە بێ لێك جیاکردنەوەی چاکە و خراپە و بەبێئەوەی بەرژەوەندی دەوڵەت لەبەر چاو بگرن بە چاك و خراپ دەیانویست ناوی کورد لە سەر لاپەڕەی ڕۆژگار بسڕنەوە و گوندەکان ئاگر تێبەردەن. سەربازیش خۆ سەری لە رامیاری دەرناچێ. باشترین شێوە لە روانگەی ئەوەوە کوشتن و تالانییە. ئەمەش بووە سۆنگەی ئەوەی سەرلەبەری دانیشتوانی موکریان چ ئاغا و چ مسکێن گوندەکانیان چۆڵ بکەن و پەنا بەر کێوە سەختەکان بەرن، تاوانبارە گەورەکانیش لە بەرزاییە سەختەکاندا خۆیان حەشاردا، بۆیە ئیتر گرتنیان دژوار و خەرج و ماندو بوونی زۆری دەویست، چونکە ئەمانە عەشایەرن و شەڕی ڕێکوپێك نازانن، هەر کامێکیان لە سوچێکدا خۆیان شاردوەتەوە و کێشانە دەرەوەیان سەختە، لەبەرئەوە ئەوەی چوو چوو، ئێستاش لە باتی ئەوە فەرمان بدەن و ئاواییە چۆڵەکان کە پڕن لە شت و ئالیك و ماڵات، لە چنگ تالانکاران و سووتێنەران بیانپارێزن،یان لە جێگایەکدا بۆ خۆراکی سەرباز و باربەرەکان کۆیانبکەنەوە، یان بیانبەن و لە یەکێ لەو شارانەدا بیانفرۆشن و داهاتەکەی بدەنە دەوڵەت، چونکە ماڵی دوژمن ماڵی دەوڵەتە، لەبەرئەوەش کە ماڵی دوژمن ماڵی دەوڵەتە، بیاندەن بەو خەڵکە تالانکراوە داماوەی لە گوندەکانیتردا بێخانومان ماونەتەوە، چونکە خێریان پێدەشێ، یان ئەو گوندنشینانەی گوندەکانیان تالان کراوە بیانهێنن بۆ ئەم گوندە ئاوەدانانە و ئەم زستانە چاودێریان بکەن، کەچی لە جیاتی ئەوەی ئەم کارانە بکەن، ئاواییەکان بە تفاق و ئالفەوە دەسووتێنن. ماڵی ئاغاکان چ دۆست بێ و چ دوژمن دەڕووخێنن. ئەم کارەش نە لە بەرژەوەندی دەوڵەتە و نە ئۆردوو، نە تالانکراوی بێچارە. چونکە ئەم شوێنانە، ئەو سوارانە تێیاندا دەسووڕێنەوە کە لە ژێر دەستی بەگزادە و ئەو سوپاسالارانەدان کە بۆ چاودێری دانراون و تەنانەت ئەگەر شتێ بە دەست کەسێکی هەژاریشەوە ببینن، لێیدەسێنن و ئەوەش دەمێنێتەوە بە ئاگری تۆڵەی سەرباز و چەتە دەسووتێ. کەواتە سەرچاوەی ئەم کارانە هەر خودی ئیعتیمادولسەڵتەنەیە کە ڕێ لە لەشکر ناگرێ، یان لە بێدەسەڵاتی و بێ شیرازەیی ناو لەشکرەوەیە کە ناتوانێ قەدەغەیان بکات. هەرچییەك بێت، چاك و خراپ ئەو بەرپرسە

و لەوانەشە لەم نەزانکاریانە زۆرتر رووبدا. واتە کاتێ کە خەڵکی موکری، ئاغا و بەگزادە، زانا و رەشۆکی چاویان لێبوو سەرۆك لەشکری ئێران بێهیچ چاودێری و جیاوازییەك، تاوانبار و بێ تاوان پێکەوە دەداتە بەر کوشتوبڕ و تالاّن و سووتان، تا لە توانایاندا بێ دەسووتێنن و بە دیل دەگرن و دەکوژن، ناچار بۆ رزگاری خۆیان پەنا دەبەنە بەر ئەو شێخانەی کە لەسەر سنووری ئێران و عوسمانیدا نیشتەجێن. ئەگەر ئەو شێخانەش تا ئەوکاتە هیچ جولاّنەوەیەکیان دژی دەوڵەتی ئێران نەبووبێ. تەنانەت لە وەلامی شێخزادەدا کە بۆ هاوکاری بانگهێشتنی کردبوون، وتبوویان ئێمەومانان دەروێشین و خەریکی پارانەوە و نوێژین و کاری ئێمە هەر ئەمەیە. بەلاّم دوای ئەوەی زانییان ئێرانییەکان بۆ سزادانی ئاژاوەچی و رێگر و بکوژ نەهاتوون، بەڵکو نیازیان ئەوەیە سەرلەبەری موکریان رەشەکوژ بکەن، ئەوسا ئەم کارەیان وەك جۆرە شەڕێکی مەزهەبی و میللی هاتۆتە بەر چاو و ناچار کراون هەموو کوردانی سەر سنوور هان بدەن و زستانی پار دەست بکەن بە ئاژاوە و ببنە هۆی ئەوەی هەزار چەشنە زیانی لەڕادەبەدەر بە دەوڵەت بگەیەنن. دەوڵەتی عوسمانیش کە هەموو مەبەستێکی دژایەتیکردنی ئەمانەیە و ئەیەوێ خراپەکار تەمێ و سزا بدرێ، بەلاّم پێملکردنیانی لە سەرووی دەسەلاّتی خۆیەوە دیوە. هەموو ئەم زیان و نالەبارییانەش لە هەڵە و تاوانی سەر کردەی نەزانەوە پەیتاپەیتا روو دەدات.

حاجی سەدرودەولە کە بە وردی گوێی بۆ هەموو ئەم قسانە شل کرد و پێشەی ئیعتیمادولسەڵتەنە و سەرکردەکانی‌تری نەك هەر بە درۆ دەخستەوە، بەڵکو سەرکۆنەشی دەکردن و دەیوت: منیش هەر بیرم لەمانە دەکردەوە کە لەم کاتەدا لەشکری ئێمە لەوپەری بێ سەروبەریدایە و هەریەکە بە دوای تالاّنیدا و بە لایەکدا چوون و لە یەکتر دابڕاون، لەبەرئەوە ئەگەر لەناکاوێکدا (٣٠٠) سوار بدەن بە سەرماندا کێ توانای بەرگری هەیە. پاشای گەورەش نایەوێ سەرلەبەری میللەتێك بە جارێ رەشەکوژ بکات و لایەکی ولاّتەکەی کاول بکات، بەڵکو دەیەوێ یاخی و خراپەکار تەمێ و سزا بدرێ. دەشیوت گوایە منیان کردۆتە بەڕێوەبەری سابلاّخ. بەلاّم چ سابلاّخێك؟ ئەو شارەی کە هەر چواردیواری چۆڵ و هۆڵە وگیانلەبەرێکی تێدا نییە. بەڕێوەبەری کێ بم؟ دیسان دەیوت: دوێنێ هەندێ لەو سەرکردانە برێ لەو گوندانەیان پیشان دام کە بڵێسەی ئاگری لەشکریان لێ بەرز دەبووەوە و دووکەڵیان دەگەیشتە حەوت تەبەقەی ئاسمان و دەیانوت ئەوە چراخانی جەژنی جەنابتە! بەلاّم من لە باتی ئەوان شەرمەزار دەبم. من ئەمجۆرە قسانەی ئێوەم چەندان جار بۆ سوپاسالار نووسیوە. چاکتر وایە تا زووە ئێوە خۆتان بچنە تەورێز و بیروبۆچوونی خۆتان بە دەمیی عەرزی سوپاسالار بکەن تا بەڵکو چارەیەکی بەپەلەی بۆ بدۆزێتەوە. بەڵێنی زۆریشی دا، نامەیەك لەم بارەیەوە بۆ سوپاسالار بنووسێ و بە هۆی منەوە بینێرێ. ئەمجار پێی وتم: برۆن بۆ لای ئیعتمادولسەڵتەنە و ئەوەی بە منتان وت، بەویشی بڵێن. مونشیباشییەکەی خۆیشی لەگەڵ ناردین و لە ئیعتیمادولسەڵتەنەی گێڕایەوە کە فلاّنەکەس هەر لە سەرەتاوە تا

ئێستا لە هەموو رووداوەکان ئاگادارە و لە هەرچی بووە و نەبووە بێکەموکووری تێتان‌دەگەیێنێ و هەواڵی بە کەڵکتان دەداتێ.

کە ئێمە چووینە چادرەکەی ئیعتیمادولسەڵتەنە لەوێ نەماندی، چووین بۆچادری وەزیر «فەواید»، قاوەڵتییان دەکرد. ئیعتیمادولسەڵتەنە لەگەڵ چەند کەسێکدا بێئاگا دانیشتبوو، وەك ئەوەی لە کۆڕی بەزمدا بێ و ئاگای لە هیچ نەبێ، بە جلوبەرگی ناوماڵەوە تەنانەت بێپانتۆڵ و گۆرەوی و کڵاو قسەی خۆشی دەکرد. ئەم نیوەرۆژە کردنەی هیچ لەو نیوەرۆژەی ناپلیۆنی نەدەکرد کە لە مەیدانی شەردا دەیخوارد.

بەڵێ ئێمە باسی ئەو گوندانەمان کرد کە لە بندەستی ئێمەدا بوون و هەمووشیان لە بەر مەترسی لە ناوچووندا بوون. ئیعتیمادولسەڵتەنە دڵنیای کردین کە لە هەندێ لەو دێهاتانەدا سەربازی داناوە و لە هەموو سەرێکەوە پارێزراون. بەڵام وتمان کە هەر ئەو سەربازانەی بۆ پارێزگارییان دانراون، لەگەڵ خەڵکی‌تردا رێك‌کەوتوون و خۆیان خەریکی تالان‌کردنن و ئەو ئاواییانەی کە سەرباز سووتاندبوویانن نیشانماندان. وەڵامی ئێمە ئەوە بوو: بە ئێوە چی؟ وەزیری فەواید وەڵامی دایەوە کە ئەمجۆرە سووتاندن و کاولکردنانە لە شەری فەرانسە و پرووسیشدا بوون. بەمجۆرە ئێمەش بە باشمان‌نەزانی باسی دەوڵەتخوازی ئێران بکەین.

ئیعتیمادولسەڵتەنە ئەوەیشی وت: فەرمانی توندم دەرکردووە تەنانەت بۆ میرزا ئەبولقاسمیشم نووسیوە کە لە میاندواو و لە بەردەم گوندەکانی مەجیدخانە، تەنانەت ئەگەر جلوبەرگی خۆشتان لەبەر کوردێکدا دییەوە، نابێ لەبەری داکەنن، وادیاربوو ئەوەی ئۆردوو دەیکا پێچەوانەی بۆچوونی ئیعتیمادولسەڵتەنە بوو. بەڵام ئەو نە راوێژ و نە دەسەڵاتی کۆنترۆڵ کردنیانی بوو. لەمەوە دەردەکەوێ کە پلەی سەرکردایەتی بۆ ئەو زۆربوو. بەوجۆرەی ئێمە تێیگەیوین، ئیعتیمادولسەڵتەنە و وەزیری فەواید و سەدرولدەولەش هەر چاویان لەیەك دەکرد. هیچکامیان لەوە نەدەچوون ئەویتر تاوانبار بکەن. لەوانەشە یەکێ لە هۆگەلی ئاژاوە و شڵەژاوی ئەم ئۆردووە، هەر ئەوە بووبێ.

ئەمجار ئیعتیمادولسەڵتەنە فەرمووی فەرمانێك بۆ ئەو بەرپرسە بنووسە کە بە چەند سەربازێکەوە لە گوندی دارەلەکی ئەرمەنییەکانە، تا ئاگایان لەو گوندە بێ کە ئەرمەنن و شەڕ و دەست‌درێژیان پێ‌نەکەن. ئیتر ئێمە ئیعتیمادولسەڵتەنەمان بەجێهێشت و هاتینە دەرەوە. بەڵام کاربەدەستەکەی لە باتی ئەوەی فەرمان‌نامەکە بنووسێ، ئەو تفەنگە مارتینییەی بە شانی پیاوەکەی ئێمەوە بوو، وەکوو دیارییەك هەڵگرت و دواییش نە نامەی نووسی و نە تفەنگەکەشی دایەوە.

کە لە چادرەکە هاتینە دەرەوە چاومان بە بڵێسەی ئاگری ئاوایی لەج کەوت کە بە دەست تاجر باشییەوە بوو. ئیتر بەرەو ئەوێ چووین، سەیرمانکرد کە هەموو خانووەکانی ناو دێ و کۆشکی ئاغاکان ئاگریان تێبەر ببوو، هەمارەکان تالانکرابوون و هەریەکەیان ببوونە

مشتیٚ خۆڵەمێش. لەمبارەیەوە دیسانەوە نامەمان بۆ ئیعتیمادولسەڵتەنە نووسییەوە و ئاکامی ئەو بەڵێنەیمان تێگەیاندەوە کە سەعاتیٚ لەوەوبەر پیٚی‌دابووین!

نیشانەی پشێویی لە ناو لەشکرەکەی ئیعتیمادوسەڵتەنەدا

ئەو کاتەی ئێمە لە چادرەکەی وەزیری فەوایددا، لە خزمەت ئیعتیمادولسەڵتەنەدا بووین، خانێکی قەرەپەپاخ بە هەناسەبرکیٚ هاتە ناوەوە و بە دەنگی بەرز کردییە هاوار و سکاڵا، کە ئەوە چ پیاوەتی و دادگەرییەکە، ئێمە خۆ کورد و کافر نین و پیاوەکانی ئێمە لە شنۆ لەگەڵ شاهسەوەنەکاندا لە بەرامبەر دوژمندا سەریان داناوە و چل کەسمان لیٚ‌کوژراوە، کەچی لەملاوە گوندەکانمان تالاّن دەکەن و لەوانەیە ژنەکانمان بە دیل ببەن، ئەوەتا تالاّنییەکانمان دەهێنن.

ئیعتیمادولسەڵتەنە فەرمانیدا ئەو تالاّنییانە بگرن و بیدەنەوە دەست خاوەنەکانیان. بەلاّم ئاوی رژاو کۆناکرێتەوە.

لەم ناوەدا مینائاغا یەکیٚ لە ئاژاوەچی و خراپەکارە سەرەکی و دەستڕۆییوەکان و هۆی چەندین خوێنڕشتن و ئاژاوە بووە، بە دوو هەزار پیاوی جەنگییەوە لە قەلاّی ئیندرقاش‌دا خۆی بۆ بەرگری و شەڕ تەیاردەکا. قادرئاغا بە خەیاڵی ئەوەی کە گوندە گەورەکەی خۆی لە تۆپباران و تفەنگ و خوێنڕشتن و تالاّن رزگار بکات، ئەگەر ئەمە بە کوشتنی کوڕەکەی خۆشی بێتەدی - کە لەم کارەدا لێی یاخی ببوو - لەگەڵ محەمەد سادق‌خانی ئاجودانباشیدا سازدەبیٚ و لەگەڵ خۆیدا هەڵیدەگرێت و لە (۱۸۸۰/۱۱/۱۳ز)دا[1] بەرەو گوندەکەی خۆی دەچیٚ، تا کوڕەکەی خۆی دڵنیا بکات و پەشیمانی بکاتەوە و لەگەڵ خۆیدا بیگێڕێتەوە بۆ ناو لەشکر. بەلاّم بێئەوەی ریٚی بدەن بچێتە ناو دیٚ، قسەی رەق دەبیستیٚ و بەرەو هۆردووەدەگەڕێتەوە. ئەوسا ئیتر لەشکر کەوتە تۆپبارانی گوندی ئیندرقاش. بەلاّم قادرئاغای دووڕوو بە هەرجۆرە فێڵ و تەڵەکەیەك بوو کوڕەکەی خۆی بە (۱۰۰)سوارەوە بلاّوە پێدەکا و ئاواییەکەی خۆی لە تۆپ دەپارێزیٚ.

خان‌باباخانی کوڕی مەجیدخان بە نامەی راسپێری ئیعتیمادولسەڵتەنەوە بۆ پاراستنی گوندەکانی، کە دەکەوتنە سەر ریٚی لەشکری تاران، بە چەند سوارێکەوە رووەو لەشکری تاران دەڕوا و ملکەچی خۆی رادەگەیەنی و دەگەڕێتەوە. لە کاتی گەڕانەوەدا لە یەکیٚ لە ئاواییەکانی خۆیدا خەریکی ئامادەکردنی کەرەسە و پێویستی سپا بوو، کە لە نێوان پیاوەکانی ئەم و سەربازەکانی لەشکردا دەبێتە قڕە و خۆی و چەند نۆکەرێکی بە دەست سەربازی تاران دەکوژرێن.

---

[1] ۹ زیحەجەی ۱۲۹۷ کۆچی - ۱۲۵۹/۸/۲۱ هەتاوی

ئێمەش کە داروباری لەشکرەکەمان بەمجۆرە دی، ئەو هیوایەی بە لەشکری ئێرانمان بوو بۆ چاکەی خۆمـان، نەهاتـە دی. لەولاشـەوە ژنـەوتمان دوای مردنـی شـازادە هـەمزەمیرزا، لەشکری تاران بە حاجی سیهامولدەولە سپێردراوە و لە ڕێی هەوشارەوە دێن و تێکەڵاوی ئـەم ئۆردووە دەبن. هەرچی گوندێکیش لە سەرەڕێگەدا هەیە دەیسووتێنن و تاڵانیان دەکەن و هـەر کەسێکیشیان بەردەسـتکەوتووە کوشـتوویانە، کـە بەشـێکی گـەورەی ئەوانـە گوندەکـانی فەیزوڵڵابەگ بوون. فەیزوڵڵابەگیش لە مەبەستی کوشتوبڕی ئەو تێدەگا و دوو کوڕی خۆی بـە بارمتە و (١٠)هەزار تمەنیش بە ناوی دیارییەوە دەنێرێ تا دەست لە گوندەکانی ئەو نە دەن. بەڵام لێی قبوڵ ناکەن و سەرلەبەری گوندەکانی تاڵان دەکەن، تا ئەو ڕادەیەی کە ژمارەیەکی زۆریش لە سوارەکانی لە کاتی بەرگریدا دەکوژن.

ئـۆردووی تاران هـەموو ئاواییـەکانی سـەرە ڕێگـا، جەوانمـەرد و پـانزە گوندیتـری مـەجیدخان، کـە بەدەسـت بیانییـەوە بـوون سـەرلەبەریان تـاڵان دەکرێـن و ئاگریـان تێبـەر دەدرێن. خەڵکەکـەی ئەوبـەریش کـە ئەمانـە دەبیسـتن، شـوێنەکانی خۆیـان چۆڵدەکـەن و دەستی ژن و منداڵیان دەگرن و بـەرەو شـوێنە سـەختەکان هـەڵدێن. چونکـە لەشـکرەکە هـەر کەسێکی بەردەست بکەوێ، بێ سـێ و دوو دەیکـوژن. بۆیـە مانـەوەمان لـەم داروبـارەدا پڕ مەترسی بوو و خۆمان کۆکردەوە و بەرە و بناو کەوتینە ڕێ. کە چووینـە نـاو بنـاوەوە، دوای ١٠ ڕۆژ، لە (١٨/١١/١٨٨٠ز)دا جەنابی سوپاسالاری ئـەعزەم کـە دەیویست بچـێ بـۆ نـاو لەشکرەکە، تەشریفیان هێنـا و لـە ماڵـی حـاجی عەلـی قـازی لایـدا. لـەوەی هـەرچیم بـە خزمەت ڕاگەیاند و بەو وەڵامانەشدا کە لێیم بیست ئەوەی دەرخسـت کـە هـەرچی کـارێکی بێسەروبەری و بێیاسایی لەلایەن لەشکرەوە کراوە، پێچەوانەی خواسـتی ئـەوبووە، ئـەوەی ئێمـە تێگەیشـتین ئەوەیـە کـە ئـەم هـەموو ئـاژاوە و پشـێوی و کـارە ناشایسـتانەی لەلایـەن ئۆردووەوە کراون، بوونەتە هۆی پێویستی هاتنی، بۆیە هاتنی ئەو بووە هۆی شادی و خۆشـی هەمووان. خوازیار بووین کە تەشریف بردنیان بۆ ئۆردوو، ئەو تـەکبیر و ڕاوێژانـەی ئـەم بـۆ ئۆردووی دەکات، قەرەبووی هەموو هەڵە و خەتا و نەشارەزایی سەرکردەکانی هۆردووبکاتـەوە و لەشکر ڕێکوپێك بکات و سەرئەنجام ئـەم شـەڕ و شـوڕە بـە لێهـاتوویی و کـارزانی ئـەوەوە ئاکامی خێری بێت.

لە بناودا لە هەرچی شوێنە، لە باسی ئازایەتی و پیاوەتی ئاغا عەلـی قـازی بنـاو زیـاتر هیچیتر نەبوو، هەمووان بە ڕزگارکەر و پارێزەر ناویان دەبرد و دەیانوت ئەگەر ئەو نەبوایـە بنـاو لەدەسـتچووبوو، چونکـە چ لـە ڕووی یارمـەتی لـە ئازەربایجانـەوە بێـت و چ دوای ئەوەش، قازی وەك کەسێکی شەڕکەری ئازار و نیشتمانپەروەر، کە شاری لە مەترسـیدا دی، لە هەر لایەکی شاردا مەتەرێزی دروستکرد و خەڵکی کردەیەك و لای خۆی کۆیکردنـەوە. لە کاتی نەبەرددا ماوەی هەفتەیـەك بـە بێئـەوەی مـاندووبوونی پێوە دیـاربێ، یـان تـۆزێ بحەسێتەوە، لەگـەڵ کوڕەکـەیدا هـەموو خـەڵکی شـاری لـە بەرامبـەر دوژمنـدا ڕاگـرت و

جارجارەش سەری لە سەنگەرەکان دەدا و هەرچییەك پێویست بوایە لە گوللە و باروووت بە سەریاندا دابەش دەکردن و لە هیچ چەشنە یارمەتییەك چ بە پوڵ و چ بە نان دریغی نەدەکرد. پیاوی زانای ئاوا لە ئێراندا بە دەگمەن هەڵدەکەوێ. من چووم زیارەتی ئەم زاتە گەورەیە. برێ لە زانایان و برای حاجی میرزا جەلیلی موجتەهیدی مەراغەشمان لەوێ دی. شێوە و قەڵافەتێکی پیاوانە و باڵایەکی بەرزی بە ئەندازەی هەبوو. رەفتار و هەڵسوکەوتی عالمانە و گفتوگۆی زانایانەی ئەم پیاوە تاقانەیە هەموو ئەوانەی دەسەلماند کە لەبارەیەوە وترابوو. بە پێویستی دەزانم وتەکانی ئەو بێ کەموزیاد کردن سەبارەت بە شەڕ لێرەدا بنووسمەوە، چونکە وتار و راگەیاندنەکانی ئەمجۆرە پیاوە مەزن و بێوێنانە قازانجی هەمووان و جێی متمانە و باوەڕی هەموو خەڵکە.

سەبارەت بە شازادەی فەرمانڕەوای سابلاغ وتی: کە شازادەی فەرمانڕەوای سابلاخ بە هەڵاتن رووی‌کردە ئێرە، پێکەوە وتووێژمان کرد. رەخنەی زۆرم لێگرت. شازادە لە وەڵامدا وتی: لە کاتێکدا ئێمە ئاشت ببوینەوە و خەڵاتم کردبوو و بۆ تەورێزیشم نوسیبوو، کەچی حکومەتی تەورێز. نامە لەسەر نامە جەختی لەسەر گرتنی هەمزاغا دەکرد و فەرمانی گرتنی بە من دەدا، ئیتر تاوانی من چییە؟ ئەوسا ئیتر ئەو چەند فەرماننامەیەی کە میرزا ئەحمەد مونشی باشی نووسیبوونی، هەموویانی نیشاندام و ناوەڕۆکی هەمووشیان راستیی قسەکانی ئەویان دەسەلماند.

سەبارەت بە حکومەتی تەورێز و مونشی‌باشی وتیان: کاتێ کوردەکان چلیکیان تاڵانکرد، کە دێی ئیمامقولی میرزایە، من نامەیەکم بۆ ئیمامقولی میرزا نووسی تا بەرلەوە شۆڕش و یاخیگەری کوردان دەست‌پێبکات بەری بگرن. راوێژی پێویست و ڕێگاچارەی باش بدۆزنەوە و بیخەنەکار. شازادە نامەکەی ناردبوو بۆ میرزا ئەحمەد مونشی باشی پێشکاری ئازەربایجان. منیش ویستم نامەیەك بۆ مونشی‌باشی بنووسم و باسەکان شی‌بکەمەوە، بەڵام ترسام نامەکەی من نەگاتە خزمەتی پیرۆزی بەڕێز و ئەم لەسەرڕۆیشتنەش بێ‌کەڵك بێت. لەبەرئەوە وتم خۆم راستەوخۆ بیدەمە خزمەتی پێشگای وەلیعەهد، ئەویشم پێ باش نەبوو. لە ئاکامدا چۆنێتی باسەکەم بۆ جەنابی موجتەهید نووسی، بەو هیوایەی کە بە هۆی ئەوانەوە بگاتە بەر دیدەی پیرۆزیان و حەقیقەتی رووداوەکەیان بۆ دەرکەوێ. نامەکەی بۆ موجتەهیدم ناردبوو مونشی باشی ئاوای وەڵام دابووەوە؛ ئەوەی رویداوە ئەوەندە گرنگ نییە. ئەمانە چەند ڕێگرێکن. جارجارە دێن و شرەخۆری و کاولکارییەك دەکەن و دەگەڕێنەوە. لە پەراوێزی ناوەکەی ئیمامقولی میرزاشدا کە بۆ منی نوسیبوو: تۆ چەنێ ترسنۆك و کەمجیکەلانەی، بەم وردە هەواڵانە دەشپرزێی. کۆمەڵێك دز و چەتە ئەگەر هاتوون و تاڵانییەکیان کردووە، لەسەرهەڵدانی ناوێ. ئەی گوایە (مقرب الخاقان) قادر ئاغا و محەمەد سادق ئاجودان‌باشی لەوێ نین! وا تۆ ئەوەندە خۆت تەنگەتاو کردووە؟

که باسەکە گەیشتە ئێرە، وتی: دوای تالآن و کوشتاری میاندواو بۆ ئاغەمونشی باشیم نووسی: ئەمانە چەند دزێکی بەرەڵلا نین، بەڵکو لەشکرێکی گەورە و راپەریوی کوردن و شۆرشی شێخ عوبەیدوڵلا یە و دەبێ بەریان پێبگیرێ، بەڵام ئێوە کەمتەرخەمن. راستە من پیرەپیاوێکی ترسنۆکم، بەڵام بە ئەزموونم و دەزانم ئەم کارە گەورە دەبێ و دەتەنێتەوە، دەبێ هێز بنێرن و تەدارەك سازبکەن. مونشی باشی لە وڵامدا نووسی: «هیچمان پێرانەگەیندراوە، جەنابی بەرێز شێخ عوبەیدوڵلاش ئەمجۆرە بەرنامانەی نییە، چونکە خۆی نامەی بۆ نووسیوین و لەم رووەوە ئەرخایەنی کردووین.

براکەی موجتەهیدی مەراغە لە کۆرەکەدا بەشدار بوو، وتی: دوای رووداوی میاندواو کاکم نامەی بۆ مونشیباشی نوسیبوو و ئەم رووداوانەشی بۆ گێراوەتەوە، ئەویش ئەم وەڵامانەی بیستووە. لە دوانامەیدا زۆر زبر وەڵامی مونشیباشی دابووەوە و وتبووی: هەموو دنیا کاول بوو، تۆ هەر دەڵێی هیچ نییە! مونشیباشیش بە بیر و بۆچوونی خۆی ئەوەندەی لە لەشکر ناردندا درەنگ کرد، تا هەموو گوندەکان کاول و تالآن کران. سەیفولعولەما وتی: ئەو کاتە ئۆردووی شێخزادە لە میاندواوەوە بەرەو بناو کەوتبووە رێ، محەمەد ئاغای مامش بە شێخزادەی وتبوو: پێشتر دەبێ پەیامنێرێك بنێرینە لای قازی بەڵکو بێخوێنرشتن بناو بگرین. ئەوسا کەسێکیان ناردە لای من، کەسەکەش ئیسماعیلئاغای قەرەپەپاخ بوو. دوای ئەوەی مەبەستەکەیان راگەیاند من پێموت، شیخ عوبەیدوڵلا مەلایە. منیش مەلام، من لە مەلامحەمەدی زەنگان کەمتر نیم وا ئەو هەمووە لە بەرامبەر دەوڵەتدا خۆی راگرت و شەری کرد. منیش دەتوانم بە یارمەتی ئەوانەی لەگەڵمدان لە بەرامبەر مەلایەکدا خۆم راگرم. بێشەرکردن ملکەچی نابم. بە زمانی خۆش برێ وەڵامی دیکەشم دانەوە. یەك دوو رۆژ دوای ئەوە، حاجی سەدرولدەولە و ئاغاخانی سەرتیپ گەیشتنە شار. دیسانەوە بەراوێژی محەمەدئاغا پەیامنێرێکیان ناردەوە و قسەمان کردەوە. ئەمجار من وەڵامم دایەوە: ئەگەر تا ئێستا من تەنیا بووم، ئەوە ئێستا کاربەدەستی سپای دەوڵەتیش لێرەیە. پرسیار و وەڵام بەدەست ئەوە. ئەگەر لە دەست ئەو دەرچوو، ئەوسا منیش پیاوانی ئایینی مەراغە کۆدەکەمەوە و لەو بارەیەوە راوێژیان لەگەڵدا دەکەم و وەڵام دەدەمەوە. ئەمکارەش پێویستی بە چەند رۆژێك هەیە قسەی لە سەر بکرێ. مەبەستیشم لەم خۆخلافاندنە ئەوە بوو، بەڵکو چەند رۆژێك سەری کوردەکان قاڵبکەم تا یارمەتی لە تەورێزەوە بگات.

پەیامنێرێك لەلایەن محەمەد ئاغای مامشەوە نامەیەکی نهێنی بەم ناوەرۆکەوە هێناوە: لە کاتی شەردا بەیداخەکەی ئێمە سەوزە، ئەگەر هێزەکەی ئێمە و قەرەپەپاخ بکەوینە پشتی لەشکرەکەوە، ئەوە ئێمە لە پشتەوە و ئێوەش لە پێشەوە تێیان دەکەوین. بەڵام ئەگەر ئێمە لەبەرەوە دەبین، چونکە شێخزادە و هەمزاغا دڵیان لێمان رەشە و ئێمە بە خایەن دەزانن، لەوانەیە بمانخەنە بەر لەشکرەکەوە، ئەگەر وابێ ئیتر ئێمە توانای بەرەنگاری لەشکری

ئەوانمان نییە. پەیامنێرەکە لەگەڵ حاجی سەدەروڵدەولەشدا راوێـژی کـرد، بـەڵام وەڵامێکـی راست و درووستی دەستنەکەوت.

دەربارەی ئیعتیمادولسەڵتەنە لە بناو

ئـەمجار قـازی باسـی بێشـیرازەیی ئیعتیمادولسـەڵتەنەی کـرد لـە بنـاو و وتـی ئیعتیمادولسەڵتەنە لە سەروبەرکردنی ئۆردووەکەیدا ئێجگـار دەستەوەسـتان بـوو. هیچ نـەبێ دەیتوانی دەستدرێژیانی بۆ سـەر خـەڵکی بنـاو نەهێڵـێ. زۆربـەی باخـەکانی بنـاویش هـەر لەشکرەکەی ئەو خراپیان کردبوون و خەڵکیشیان لە رادەبەدەر ئازار دابوو.

ئیعتیمادولسەڵتەنە نەیدەتوانی سەروبەریان بکا! نەیدەتوانی سزایانبدا. لە ماوەی شەڕدا شکوربەگ ناوێك لە بۆکانەوە بۆی نووسیبووم کە لە تەورێزەوە چەك دەهێنن. دەبـێ سوار لـە ئیعتیمادولسەڵتەنە وەرگرێ و بیاننێرێ، چونکە هەر دە سواریان لەگەڵدایە. سوارەی کوردیش لەم ناوەدا بینراون، دەترسم ئەم چەکانە ببەن.

منیش چووم بۆ لای ئیعتیمادولسەڵتەنە و نامەکەم پیشاندا، وتیان درۆیە چیدەڵێی؟ هیچ نەبێ بیست سواریان لەگەڵە. ئەمجار فەرمانیدا سوارەی رەحیمخـان و محەمـەد سادقخانی ئاجودان باشی برۆن و چەکەکان بێنن. سوارەکان بە دەم رێـوە هـێرش دەکەنـە سـەر ئـاوایی قـەرەزکری موڵکـی باباخانئاغـا کـە جێگری پێشووی میرئـاخور بـووە و رەعییەتەکانیشـی هەموویان شیعە بوون، لەوێ کابرایەکیان گرتووە بەناوی حاجی عەلـی عەسکەر، کـە برێـك مـاڵ و سـامانی بـووە و گونیـان خستۆتە نێـوان دار و ئەشـکەنجەیان داوە و داوای پارەیـان لێکردووە. حـاجی عەلـی عەسـکەریش ناچـار هەرچییـەکی بـووە داویـەتی. دوایـی شایەتینامەیەکی لەمبارەیەوە کۆکردبۆوە و هێنای بۆ من و وتـی: ئـەوەی شیعە بـە شیعەی دەکـا، بڵبـاس پێینـەکردوون. حـاجیم بـردە لای ئیعتیمادولسـەڵتەنە و باسـەکەم گێڕایـەوە. ئیعتیمادولسەڵتەنە بەڵێندەدا ئەوەی لە حاجییان سەندووە بیدەنەوە، دواییـش ئـەم بەڵێنـەی لەبیرچووەوە و هەرگیزیش ئەنجامنەدرا.

کۆمەڵـێ سـەربازیش ئـاوایی ئـەرزەواق تـاڵان دەکـەن و کەسـیش هیچیـان پێنـاڵێت. قەرەچەپۆق کە لە ئاقاری بناودایە لە بەردەم هێرشی کوردەکاندا خـۆی راگـرت و ئـەوەندەی زیـان پێنەگەیشـت. بـەڵام لـە دەسـترێژی عەسـکەر نـەپارێزرا و سـکاڵایان بـردە بـەر ئیعتیمادولسەڵتەنە، ئەویش لە وەڵامدا وتبووی «بیلـەبیل» «گوێـی مـەدەرێ، وابزانـە بڵبـاس هێرشی کردوەتە سەرتان!» خەڵکی ئەو ئاواییە کاتێ ئەمەیان بۆ گێرامەوە، زۆرم پێگرانبوو. بووە مایەی دڵتەنگیم. دیسان وتیان: بەشێك لە لەشـکرەکەی شـێخزادە گـەرەکێکی دەرەوەی بناویان داگیرگردەوە و ویستوویانە لەوێوە گەمارۆی لەشکری ئـێران بـدەن. ئەمـە بـووە هـۆی ترس و لـەرز و تۆقـاندنی خـەڵك و هـەڵهاتنیان بـە هـەموو لایـەکدا. کـە مـن بـەوەم زانـی، خەڵکەکەم کۆکردنەوە و بۆ شەڕ هانمدان و کوردانمان دوورخستەوە.

شەوێکیان لە گەرمەی شەڕدا ئیعتیمادولسەڵتەنە نامەی بۆ نووسیبووم کە ئەگەر ئەمشەو نان بۆ سەربازەکان نەکەن، هەموویان بڵاوە دەکەن و منیش بە پەلە و هەڵەداوان نانی تەواوم بۆ پەیدا کردن و ناردم. دەیانوت: کاتێ لەشکری شێخزادە پاشەکشێی کردوە و من ئەم هەموو ئاژاوەیەم لە ئۆردووی ئێراندا دی، خۆم پێنەگیرا، ویستم سوار بم و بچم بۆ مەراغە. خەڵکی بناوم لێکۆبووەوە و پارانەوە و لالانەوە و نەیانهێشت بناو بەجێبهێڵم و هۆی ئەم رۆشتنە بێوادەیان لێدەپرسیم، منیش لە وەلامدا وتم: سوپاس بۆ خوا کە مەترسی لێرە رەویوەتەوە و دەبێ بچم و یارمەتی خەڵکی مەراغە بدەم. بەلام نەمتوانی هەموو شتێکیان بۆ روونبکەمەوە. خەڵکی بناو دەیانوت ئەگەر خوانەخواستە لە رێگا تووشی مەترسییەك بیت، ئێمە وەك لاشەی بێسەرمان لێدێ. لە ئەنجامدا چوونی منیان بە ئیعتیمادولسەڵتەنە راگەیاند. منیش کە چووم بۆ لای و هۆی ئەمچوونەی پرسی، وتم: سەربازەکانت کەوتونەتە خراپە و بەرەڵلایی و تۆشی هیچیان پێنالێی، لەبەرئەوە دەترسم خەڵکی بناو بە هۆی ئەم بێشیرازەیی سەربازانەتەوە بێزار بن و راپەڕن، ئەوسا دەڵێن من هانمداون و ئەو گشتە خزمەتەی بە خەڵك و دەوڵەتم کردووە دەبێ بە هیچ. بۆیە دەمەوێ چەند رۆژێك دوورەپەرێز بم. ئیعتیمادولسەڵتەنە نەیهێشت من بڕۆم و بەڵێنیدا لەشکرەکەی رێكوپێك بکا. ئیعتیمادولسەڵتەنە دوای ئەوەی لە بناو رۆیی، بۆینووسیوم کە ناوی ئەوانەی بۆ بنووسم کە لەگەڵ مندا ماندووبوون تا منیش بۆ دەوڵەتی بنووسم و پاداشتێکیان بۆ وەرگرم. منیش وەلامم دایەوە، کە من پارێزەری شار نەبووم، بەڵکو ئەرکی نیشتمان پەروەری خۆمم بەجێهێناوە. پارێزەران و خزمەتگوزاران، تۆپچییەکان بوون و قەرەبووکردنەوەی خزمەتی ئەوان پێویستە. پاداشتی من و ئەوانەش کە لەگەڵ مندا بوون ئەوەیە کە فەرمان دەرکەیت سەربازەکانت تەنگ بە کەس هەڵنەچنن.

سەبارەت بە گوڵاوی ئاغا

دیسانەوە وتیان: بەراستی هاتنی گوڵاویئاغا بۆ ناو لەشکر، کەڵك و قازانجی زۆر بوو. برا و برازاکەش لە بەرامبەر دوژمندا شەڕێکی تەواویان کرد، بەڵکو زیانیشیان لێکەوت. هەرچەند لە جێی خۆیدا باسی دید و هەڵەکاری ئیقبالودەولەمان کردووە، بەلام دووبارە لێرەشدا بە پێویستی دەزانم باسیان بکەمەوە، وەك بیرورای گشتی خەڵکی ورمێ دەڵێن کە ئەگەر بە وردی سەرنجی بدرێتێ، هۆی ئەم شۆرش و ئاژاوەیە تا رادەیەکیش ئیقبالالدولە بوو.

لە مانگی شەعباندا محەمەدئاغای مامش هات بۆ ورمێ و ملکەچیی خۆی نواند. بە ئیقبالالدولەی وت: لەبەر خاتری ئێوە ئامادەم دژی شێخ عوبەیدوڵلا راوەستم. دوایی تکا دەکا بەڕێوەبەرایەتی شنۆ و دەوروبەری پێبدرێ، چونکە لەمکاتەشدا عەلیخانی شکاك یاخیببوو. دوورخستەوە و لەناوبردنی پێویست بوو، لە سەر داوای ئیقبالالدولە

محەمەدئاغای مامش ٤٠٠ سواری مامش لە ورمێ ئامادە دەکا. چەند رۆژێ دوای ئەمە محەمەدئاغا هاتنی لە ناکاوی شێخ عوبەیدوڵلاّ و عەبدوڵلاّخانی زەرزا بۆ ورمێ و دیداریان لەگەڵ ئیقبالالدولەدا دەبینێ. ئەنجامی ئەم دیدارەش محاڵی شنۆ و سۆما و برادۆست و دەشتەبێل و مەرگەوەڕ بە شێوەی کرێ دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی شێخ عوبەیدوڵلاّ وە، محەمەدئاغا لەوە دەڕەنجێ و نائومێد دەبێ و هەموو سوارەکانی خۆی کۆدەکاتەوە و لە ورمێوە دەچێ بۆ لاجان، کە شوێنی خێڵی مامشە. کارەکە بەمجۆرە مایەوە تا شێخ کورەکەی خۆی لەگەڵ هەمزاغادا نارد بۆ سابلاخ و خۆشی بەوپەڕی دەسەڵاتەوە میواندارێی ئیقبالالدولە بوو، کەچی لێی راپەڕی و هێرشی هێنایە سەر ورمێ.

لە ١٨٨٠/١٠/١٣[1]دا خەلیفەیەکی شێخ، کە ناوی محەمەد سەعید بوو لە قوڵی برادۆستەوە بە چوار هەزار تفەنگچی و سوارەوە هێرشی هێنایە سەر ورمێ و لە قەڵای ئیسماعیلدا دادەمەزرێ، کە سێ قۆناغەرێ لە شارەوە دوورە. ئیقبالالدولە فەرمانڕەوای ورمێ بە هێرشی دوژمن دەزانێ و خەسرەوخان و محەمەدرەزاخانی سەرتیپ بە چەك و دوو فەوج سەرباز و دوو تۆپەوە روو دەکەنە کوردەکان لە قەڵای (بەدربود)[2]، بەرامبەر بەوان سەنگەر لێدەدەن. سەرەتا سوارەی کورد هێرش دەبەنە سەر ئاوایی (گولان). گەرچی کونسوولی ئینگلیس فەرمانی پاراستنی ئەم ئاواییەی (کە خەڵکەکەی هەموو فەلەبوون)، لە شێخ وەرگرتبوو، بەڵام نەك هەر لە تاڵان و رووتانەوە درێغیان نەکرد، بەڵکو شەش کەسیشیان لێکوشتن. ئەوسا چوونە پێشترەوە و شەش ئاوایی‌تری فەلەکان و ١٠ ئاوایی شیعەنشینیان تاڵانکرد و بێپەروا چەند کەسێکیان لێکوشتن. خەڵکی گوندەکان لە ترسی تاڵان و کوشتارەکەی میاندواو تۆقیبوون و سەرلەبەریان رایاندەکرد و خۆیان دەگەیاندە ناو شار، ئەمجار ئیقبالالدولە روودەکاتە کوردەکان و لە هەردوولاوە ئاگری شەڕ خۆش دەبێ و دەمەوئێوارە هەردوولا دەست لە شەڕ هەڵدەگرن. لە گەڕانەوەدا تۆپەکانی ئیقبالالدولە لە چەمێکی قووڵدا گیردەکەن و هەرچی دەکەن بۆیان دەرنایەن. ئیقبالالدولە خۆی دەچێتە ناو قەڵاکە و دەرهێنانەوەی تۆپەکانیش بە محەمەدرەزاخان دەسپێرێ. ئەویش (٦٠) کەسێك دەداتە دەست عەلی سوڵتانی بۆ هێنانەوەی تۆپەکان و خۆیشی بە دوای ئیقبالالدولەدا دەڕوا.

کوردەکان بەمە دەزانن. ئەم هەلە دەقۆزنەوە و لە قەلاّ دێنە دەرەوە و هێرش دەبەنە سەر ئەو (٦٠) کەسە. ئەو سەربازە داماوانە و سوڵتانیش دەدەنە بەر شمشێر و تۆپەکانیش دەگرن. لەوکاتەدا کە سەربازەکان هاواریان لێبەرز بووەوە، ئەگەر خەڵکی ناو قەڵاکە بە هاواریانەوە بچوونایە، یەك کەسیان لێنەدەکوژرا و کوردەکانیش سەرنەدەکەوتن. بەلاّم

---

[1] ٧ زیقەعدەی ١٢٩٧کۆچی ١٢٥٩/٧/٢٠ هەتاوی

[2] بە دەلبوو-یشی پێدەڵێن

ئیقبال‌الدولـه قـەڵای چـۆڵ نـەدەکرد. کوردەکـان دەوری قـەڵایان گرتبـوو و تـــەنگیان پێ‌هەڵچنیبوون. هەرچەندە لە قەڵاوە بە گوللە تۆپ و تفەنگ کوردەکانیان دەکوشت، کـەچی ئەوان جەربەزانەتر هێرشیان دەهێنا و خەریک‌بوو دیواری قەڵاکە کون بکەن. شێخ عـەلیخانی سەرتیپی ئامۆزای تەیمووریاشاخان و فەوجی «خـۆی» کـە بەسـتێنێك بـوو لـە نێـوان شـار و لەشکردا، لەم رووداوە ئاگادار دەبنەوە و بـە شـەش دەسـتە و فـەوجی «خـۆی» بـە هـاواری گەمارۆ دراوانەوە دێن. دانیشتووانی ناو قەڵاش بە هاتنی شێخ‌عەلـی‌خان، گیانی تازەیـان بـە بەردا چـووەوە، دەروازەیـان بـۆ کردنـەوە و هێرشـیان کـردە سـەر لەشـکری دوژمـن، چـەند کەسێکیان لـێ‌کوشتن و راویان‌نان و دیسانەوە خۆیان کردەوە بە قەڵادا.

شێخ عوبـەیدوڵڵا کـە لـە شـەڕی محەمـەد سـەعید و ئیقبال‌الدولـە ئاگـادار بـوو، لـە ۱۸۸۰/۱۰/۲۰[1]دا لە قۆڵـی مەگەوەڕەوە بـە(۳۰۰۰) سـوارە و پیـادەوە لـە عەشـایر و خێڵاتـی هەرکی و زەرزا و دەشتەبێڵ هێرشیان هێنایە سەر ورمێ و لە چیای (سیر)ی سەن‌سێرکیس‌دا ئۆردوویان خست. چیای (سیر) هەوارگەی مسیۆنێرەکانی ئەمریکایە و لە دامێنی ئەم کێـوەدا کۆشکی بەرز و قەڵا درووست‌دەکەن. شێخ فەرمان‌دەدا لــە هـەموولاوە ئـاوی شـار دەبەسـتن. محەمەد سەعیدی خەلیفە ئاگاداری هاتنی شێخ دەبێ و لە قەڵای ئیسماعیل دێتە خوارەوە و تێکەڵاوی ئۆردووی شێخ دەبێ. ژمارەی لەشکرەکە بە هەردوویانەوە نزیکـەی (۷۰۰۰) کـەس بوو. بەڵام بەشێکی زۆری ئەمانە بەرەڵڵا و لات و لووت بوون و چەکەکانیشیان گورز و گۆپاڵ و نیزەی شکاو و شـمشێری خـوار و تفـەنگی قۆناغ‌داکـەوتوو بـوو. خـەڵکی شـار لـە ترسـان هاواریـان دەگەیشـتە ئاسـمان و چـەند رۆژێکیـش لەوەوبـەر بـازاڕ و دووکانیـان داخسـتبوو، خەریکی مەتەرێز سازکردن بوون و بە چەکەوە ئامادەی جەنگ بوون.

شێخ عوبەیدوڵڵا دوای راوێژ لەگەڵ خەلیفە و ئاغاکاندا. نامەیەکی هەڕەشـەئامێزی بـۆ شێخولئیسلام و موجتەهیدی شار بەمجۆرە نووسی: ئەگـەر خوازیـاری خوێنڕشـتن و ئـازار و زیانی خەڵك نین و کوشتار و تالانی خەڵکیتان ناوێ، دەبێ شار بدەن بە دەسـتەوە. دڵنیـابن کە من رێسا و یاسا لەبـەرچاو دەگـرم و چـاودێری خـەڵك دەکـەم و شـار رێـك دەخـەمـەوە و رێگەش نادەم دەستدرێژیی بکرێتە سەر کەس و زیانی ماڵـی و گیانی و نامووسـیی بـە کـەس ناگات.

دوای گەیشتنی ئـەم نامەیـە پیـاوانی ئـایینی لـە شـوێنێکدا کۆدەبنـەوە و راوێـژ دەکـەن. لەبەرئەوەش کە نە ئیقبال‌الدولە و نە سـوارە و سـەربازێك لـە شـاردا بـوون تـا لـە بەرامبـەر دوژمندا بوەستن و بیانخلافێنن، بۆیە تا یارمەتی لە لایەکەوە دەگات وا بە چاك زانرا، کات بەسەر ببرێ. وەڵامی شێخیان بەمجۆرە نووسـییەوە: جـەناب. ئێـوە کـە داوای پاشـایەتی و عالەمگیری دەکەن. پادشایان دەبێ لەگەڵ هاوشانی خۆیـاندا قسـە بگۆڕنـەوە، نـەك لەگـەڵ

---

[1] ١٤ زیقەعدەی ١٢٥٩ کۆچی ١٢٥٩/٧/٢٧ هەتاوی

دەست و پێوەندی بێدەسەڵاتدا. لە کاتێکدا کە لە ئێمە گەورەتر سەریان دانەواندبێ ئێمە چمان پێدەکرێ. لە دابینکردنی (سیورسات / پێویستی)شدا هەر درێغی ناکەین.

شێخ گوێی نەدایە قسەی ئەوان، بەڵام دوو ڕۆژ دەرفەتی پێدان تا شار بە دەستەوە بدەن. لەملاشەوە ئیقبالالدولە ئاگادار دەکەنەوە. چەند کەسێکیش لە دانیشتووانی شار (کە لایەنگری شێخ بوون)، برێ هەوڵیاندا تا شار بە دەستەوە بدرێ، بەڵام تەقەللاکەیان کەڵکی نەبوو.

لەم سەروبەندەدا کلۆزێل، خەلیفەی کاتولیکەکانی دانیشتووی ورمێ بە مەبەستی پاراستنی هاوئایینەکانی خۆی کە مەسیحی بوون، خواجە داودی نوێنەری کۆنسولی عوسمانی لەگەڵ مسیۆ سولۆمانی واعیزدا، ناردە خزمەت شێخ تا داوای پاراستنیان بکات لە ترسی ئەوەی لەم شەڕ و کوشتارەدا ئەوان کە بێلایەنن، بەر زەبر و زیانی کوردان نەکەون. ئەم دوو کەسە بە راسپاردە دەچنە خزمەت شێخ. لە کاتی چاوپێکەوتندا مەبەستەکەی خۆیان رادەگەیەنن. بەمجۆرە وەڵامیان دەدرێتەوە: شێخ دەپرسێ: ئێوە کێن؟ مسیۆ سولۆمان دەڵێ : ئەمکەسە هاورێی من و جێگری کونسۆلی عوسمانییە لە ورمێ. شێخ دەڵێ : من بڕیارم داوە ئێران و توران و خاکی عوسمانی بخەمە ژێر دەسەڵاتی خۆم، ئیتر پێویست بە کۆنسۆڵ و گەورە باڵوێز ناکات.

سەرەتا دەمەوێ ئێران بگرم و دایمەزرێنم و زوڵم و زۆر لەسەر هەمووکەس هەڵگرم. دواییش نۆرەی عوسمانی دێت، لەوێش بە گوێرەی یاسایەکی دامەزراو، ئاسایش بۆ خەڵکی دەستەبەر بکەم و درەختی زۆرداری لەبن دەرکێشم و درەختی ئازادی بروێنم.

دوای ئەم قسانە چەند کەسێ کە لە خزمەتیدا کەمەربەستە وەستابوون، نیشانی ئێمەی دان و پێمانی وت: ئەمانەی لێرەدا دەیانبینن هەریەکەیان سەرۆکی خێڵاتی خاکی عوسمانین کە لەدەست زوڵمی کاربەدەستانی عوسمانی هاتونەتە لای من، ئێستا ئاوا لێقەوماو و نائومێد ژیان بەسەر دەبەن. دەبێ تۆڵەی ئەمانە وەربگرمەوە.

تێکڕای ئەو خەلیفە و پیاوە ئایینییانەی لە خزمەت شێخدا بوون، ئەم قسانەیان سەلماند.

دیسانەوە بە نوێنەرەکانی وت: ئەگەر ورمێم بە بێشەڕ و شۆر نەدەنەدەست، دڵنیابن دەیکەم بە میاندواو و هیچی لێناهێڵمەوە. بەڵام لەمکاتەدا تەنگ بە پاراستن و چاودێریکردنی مەسیحییەکان هەڵناچنین.

لەم داروبارەدا کە ئەم دوو نوێنەرە لای شێخ بوون، ئیقبالالدولە هەواڵی ڕووداوەکانی پێگەیشتبووەوە و ڕۆژی (٢٤/١٠/١٨٨٠ز)[1] گەڕایەوە ناوشار و دەستە و سەربازەکانی بە دەوری شوورەی شاردا دابەشکرد و تۆپەکانیش کە لە ناوشاردا بوون هێنایە، سەر قولیپەکان

---

[1] ١٨ی زیقەعدەی ١٢٩٧ کۆچی ١٢٥٩/٨/١ هەتاوی

و لەگەڵ خەڵکی شاردا خەریکی قایمکردنی سەنگەر و مەتەریزی دەوری شار دەبن. ئەو سوارانەش کە لە شاردا بوون بە سەر گەڕەکەکاندا دابەشیکردن تا بۆ پاریزگاری شار ئامادە بن. بە مەبەستی کات بەسەربردنیش، بە هۆی حەکیم ساحیبی کاتۆلیکەوە،[1] میرزاکەی دەنێریتە خزمەت شێخ و دووبارە داوای سێ ڕۆژ مۆڵەتی‌تری لێدەکەن، بۆئەوەی لە بابەت بەدەستەوەدانی شارەوە بتوانن وەڵامێکی تەواو بە شێخ بدەنەوە، شێخیش لە وەڵامدا بە نوینەرانی کاتۆلیکەکان دەڵێ : من دەزانم ئەوان بەهیوای چین. دەیانەوێ دەستیم پێبکەن، تا یارمەتی لە تەوریزەوە دەگات. دەمێکە لە نیازی ئەوان گەیشتووم. ئەم زانیارییانەی (لەو نامە و ڕۆژنامانەوە زانیبوو کە تەتەرێکیان گرتووە و بردوویانەتە لای لە مەبەستی حکومەتی تەوریز و هاتنی تەیمووریاشاخان بە هاواری ورمێ و هەرچی سەبارەت بە لەشکری دەوڵەتی ئێران بووە، دەیزانی) بەڵام خەیاڵیان خاوە چونکە هەرچی سەرباز و لەشکرێك بە هاواری شارەوە بێت، من هەموویان تەفر و توونا دەکەم. بە هەرحاڵ ئێستاش تا سبەی نیوەڕۆ مۆڵەتیان دەدەم. ئەگەر تا سبەینێ ئەم کاتە، شارم نەدەنە دەست، جەنگ دەستپێدەکەم و ئاگرتان بە سەردا دەبارێنم. ئەوسا کەس بەهیوا نەبێت لە ڕق و قین دەرباز بێت. ئینجا نوێنەرەکان چ ئەوانەی ئیقبالالدولە و چ ئەوانەی کلۆزیل دەگەڕێنەوە و باسەکە بۆ ئیقبالالدولە دەگێڕنەوە. ئیقبالالدولەش بەرەنگاری دوژمن دەبێ.

ڕۆژی دوایی، واتە (٢٥/١٠/١٨٨٠ز)[2] شێخ عوبەیدوڵلا ، سدیقی کوڕە گەورەی و خەلیفە محەمەد سەعید بە (٥٠٠٠) کەسەوە دەنێریتە سەر ورمێ. ئەم لەشکرە لە دەروازەی عەسکەرخانەوە – کە دەکەویتە خۆرئاوای ورمێوە، هێرش دێننە سەرشار و ئابلۆقەی دەدەن و سێ ڕۆژ شەڕ درێژە دەکێشێ. بەڵام دەستریژی گوللە و تۆپبارانی سەربازان لە سەر قوللیپەکانەوە و سەنگەری خەڵکەکەش کە لە نزیك دەروازەکانەوە بوون، دەرفەتیان نەدان بێنە پێشەوە و دوای ئەوەی (٣٠٠) کەسیان لێ‌دەکوژرێ، پاشەکشێ دەکەن و لە ئاواییەکی پچووکدا دەگیرسێنەوە. لەم شەڕەدا چونکە لەشکری دەوڵەت لە پشت سەنگەرەکانەوە خۆیان قایمکردبوو، لە چەند کەسێ زیاتریان لێ‌نەکوژرا. لەمکاتەدا کونسولی ئینگلیز (لە تەورێز) کە بە سەردان هاتبووە ورمێ، بە ئەرکی سەرشانی خۆی دەزانێ بچێ بۆ لای شێخ. یەکەم بۆ مۆڵەت‌خوازی خەڵکی شار لێی بپارێتەوە! بەڵکو خوێنرشتن و کوشتار و تاڵان ڕاگرن و دووەمیش بە نیازی پاراستنی مەسیحییەکانی ناوشار، کە لەبەر مەترسیدا بوون. بە شێخ دەڵێ ئەمانە نابێ بە هیچ چەشنێ لەلایەن لەشکرەکەتەوە زیان بە سەر وماڵیان بگا. هەروەها برێ داخوازی‌تر سەبارەت بە هێشتنەوەی ئاشتی و لەناوبردنی خراپە دێنێتە ئاراوە. دوایی لەگەڵ سیمۆن پێشکار و هەمەکارەی شێخدا دەگەڕێنەوە بۆ شار و پەیامی شێخ

---

[1] مەبەست لە «کۆچران»ی پزیشکی میسیۆنێرەکانی ئەمریکاییە.

[2] ١٩ی زیقەعدەی ١٢٩٧ کۆچی ١٢٥٩/٧/٢ هەتاوی

دەگەیینێتە ئیقبالالدولە و مەسیحییەکانیش لە شار دەگوێزێتەوە و بۆ شوێنێکیتریان دەنێرێ. بەڵام کە دەگەنە نزیك باخ و سەنگەرەکان، لە سەنگەرێکەوە بە قەستی کوشتن تەقەی لێدەکەن. کۆنسوڵ کە چاوی بەمە دەکەوێ، بەوپەڕی ترس و لەرزەوە نائومێد دەبێ و جڵەوی ئەسپ وەردەسووڕێنێ و لەگەڵ سیمۆن و خزمەتکارەکانیدا بەرەو لای شێخ دەگەڕێنەوە. شێخ کە ئەوە دەزانێ چەند سوارێکی دەخاتە تەك و لە ڕێی سندووسەوە ڕەوانەی سابلاخی دەکاتەوە. نامەیەکیش بۆ شێخ عەبدولقادرێ کوڕی دەنووسێ، کە سوارەی بخاتە تەك و بیگەیێنێتەوە تەورێز. کاتێ ئیقبالالدولە دەزانێ تەقە لە کۆنسوڵکراوە؛ بێئەوەی ئاگای لەوەبێ کە بەرەو سابلاخ ڕەوانە کراوە، بە مسیۆ سولۆماندا پەیامی بۆ دەنێرێ، کە مانەوەی کۆنسوڵلە هەلومەرجێکی ئاوادا لە ورمێ چاك نییە. چونکە خەڵکەکە بڕوایان وایە هێرشی شێخ بە هاندانی کونسولی ئینگلیزە، بۆیە چاك وایە ناوبراو لە شاردا نەمێنێ نەکا ڕووداوێکی ناخۆش ڕووبدا و ببێتە هۆی قڕەوچڕەی نێوان هەردوو دەوڵەتی مەزن و من بەرپرس ببم.

ئیقباڵدولە و کوڕەکانی هاتنە سەر بورجەکە و فەرمانی تۆپباران کردنیاندا. ئەو باڵەخانەیەی کە شێخ سدیقی کوڕی شێخ کردبوویە بارەگا، بە گوللە تۆپ دارووخا. محەمەد سدیق دەتۆقێ و دەترسێ و سواری ئەسپەکەی دەبێ و هەڵدێ. تۆپچییەکە تۆپێکیتری تێگرت و بەر ئەژنۆی ئەسپەکە و پێی سدیق کەوت و هەردووکیان بریندابوون. کوردەکان کە ئەمە دەبینن لە ترسی گوللەی تۆپ، تێکڕا هەڵدێن. ئەوشەوە چوارسەد کەسێك لە کوردان کوژران. شێخ لە بریندابوونی کوڕەکەی و شکانی لەشکرەکەی ئاگادار دەبێ. بڵێسەی قینی هەڵدەکشێ و فەرمانی تاڵانکردنی ئاواییەکان دەردەکا. شێخ فەرمان دەردەکا تا شەوانە هێرش بکەنە سەر سەنگەرەکان و گوللەبارانیان بکەن، بەڵام نەیاندەتوانی هیچ چەشنە زیانێك بە ئۆردووی ئێران بگەیێنن و بەپەلەش دەگەڕانەوە و سوارەکانی خۆشی دەناردە سەر گوندەکانی ئەو دەوروبەرە تا تاڵانی بکەن و هەر کەسێکیشیان دەستبکەوێ بیکوژن. ئەم چەتە زاڵمە، بێدەسەڵات کوژانە! ڕوویان دەکردە هەرلایەك کاولیان دەکرد و درێغیان لە خراپە نەدەکرد. پانزە ڕێبواری داماوییان لە دەرەوەی شاردا گرت و بردیان بۆ لای شێخ. گەرچی شێخ حەزیدەکرد ئازادیان بکەن، بەڵام کوردەکان، کوژراوە زۆرەکانی خۆیانیان بیری شێخ هێناویەوە و لەت و کوتیان کردن.

لەم ڕۆژانەدا ڕێی هاتووچۆ لە هەموولایەکەوە بەسترابوو، قات و قڕی لە ورمێ-دا پەرەیسەند و نان بوو بە نرخی گیان. شێخ لەشکرەکەی خۆی جووڵاند و لە خۆرئاواوە بەرەو باشووری برد. باخی دڵگوشای ئیقبالالدولە و باخی نەزەر، کە لە دەرەوەی شاردایە کردبیە مەتەرێزی خۆی و فەرمانی هێرشیدا. باخی نەزەر بەرامبەر بە دەروازەی ئەرك بووە، کوردەکان هاتنە سەر سەربانی باخی نەزەر و لەوێوە ئەرکیان دایە بەر گوللە. تۆپچییەکەی سەر قولییەکەش بێ فەرمانی ئیقبالالدولە بەو چەند سەربازە کەمەیەوە کە لە

سەنگەری قولیپەکەدا بوو، باخی نەزەری کردە نیشانەی گوللە تـۆپ. کۆمەڵـێ لـە کـوردان کوژران و ئەوانیتر خۆیان لە دیوارەکەوە خستە خوارەوە و لە لای دەشتەکەوە خۆیان گـەیاندە باخی دڵگوشا.

ئیقبالالدولە کە زانی کوردەکان چوونەتە باخی دڵگوشاوە، کە باخی خۆیەتی، فەرمانی بە تۆپچیدا بە گوللە تۆپ دڵگوشا برووخێنێ. بێئاگا لەوەی ئەو دیوارە ئەسـتوورەی دڵگوشا بە گوللە تۆپـی شـەش پۆنـدی نـارووخێ. هەرچـەند تۆپچـی هـاواریکرد ئـەم تۆپـە دڵگوشا ناڕووخێنێ، ئەو سەردارە گەوجە گوێی ناداتێ و فەرمانی تۆپباران دەدات. تۆپچیش دڵگوشا دەداتە بەرتۆپ. هەر گوللە تۆپێك کە لە دیوارەکەدا دەتەقێتەوە، لەجیاتی ئەوەی بیڕووخێنێ دەلاقەیەك دەکاتە دیوارەکە و کونێ بۆ تفەنگەکانی دوژمن دەکرایەوە!

کوردەکان لوولەی تفەنگەکانیان دەخستە ئـەو کونانـەوە و لـەوێوە شاریان پێگوللـەباران دەکرد. ئەمکارە لە نیوەڕۆدا تەشـەنەی کـرد. کـوردان ئـەو شـەو و ڕۆژەیـان بـە دەسـکەوتی خۆڕایی دەزانی، کارێکی وایان بە شار کرد کە چاوی گەردوون شتی وای نەدیوە.

ئەمیر ناوێکی تۆپچی کـە جێگـری سـەرۆکی تۆپخانـە بـوو، لـەم ڕۆژەدا لەگـەڵ چـەند کەسێکیتردا بـەم گوللانـە کـوژران. ئیقبالالدولـە ناچـار دەروازەی بەسـت و کەوتـە بـیری ڕزگارکردنی دڵگوشا. ڕۆژێکیتر گەمارۆدراوان سـەیری دڵگوشـایان کـرد و هیـچ نیشـانەیەکی کوردەکانیـان تێـدا نـەدی، شـاد و خۆشـحاڵ دەروازەیـان کـردەوە و بـــەرەو بـاخ هـــەڵاتن. ئیقبالالدولەش سەد سەربازی ناردە ناو باخەکە. خەڵکی شار و سەربازەکانی دەستبەجێ لـە ترسی ئەوەی نەوەك دووبارە شێخ بێتەوە و دیـواری بـاخ بکاتـەوە بـە سـەنگەر، دیوارەکـەی ڕووەو شاریان بە پاچ و خاکەناز هەڵتەکاند.

کوژراوێکی زۆر لە باخەکەدا بەجێمابوون. دەرکەوت لەو کاتەدا کـە لـە دڵگوشـادا بـوون ژمارەیەکی زۆری کوردان بەر گوللە تۆپ و تفـەنگ کـەوتبوون. بـە کورتـی چونکـە شـێخ لـە هیچلایەکەوە نەیتوانی دەست بەسەر شاردا بگرێ، ناچار دەوری شار چۆڵ دەکا و لە چیـای «سیر»دا دادەمەزرێ.

لەم ڕۆژانەدا نزیکەی (٥٠٠) بار چەك و جبەخانە بە یارمەتی محەمەدبەگی یاوەر، لە تەورێزەوە بۆ ورمێ دێت. خەڵکی شار ئەوەندە بۆ شەڕکردن بێئارام ببوون، هەموو ڕۆژێ ورد و درشت داوای کردنەوەی دەروازە و هەڵمەتبردنە سەر کوردەکانیان دەکرد. ئیقبالالدولە لـە ناو شاری گەمارۆ دراودا و شێخیش لە دەرەوەی شاردا، خەریکی ئـازاردانی خـەڵکی بـوون! دوای پازدە ڕۆژ هەوڵ و تەقەللا، لە کوشتنی کوردەکان بـەولاوە، شێخ هیچ دەسـتکەوتێکی نەبوو.

تەتەرێك هەواڵي هێنا کە تەیمووریاشاخان بە ٦ فەوج سەرباز و (٢٠٠٠) سوارەی ئـازا و ٦ عەرادە تۆپەوە گەیشتوونەتە نزیك شەش قۆناغەرێی شار، تەیمووریاشاخان خۆی لە هاتنـە ناو شـار دەپاراسـت و خـەڵکی دەیـانوت لـە بـەر دوژمنایـەتی و ڕقەبەرایـەتی نێـوان ئـەو و

ئیقبالالدوله و خێڵەکەیدا نایەتە ناوشار و خۆی دوادەخات، بۆئەوەی ورمێ بکەوێتە دەست کوردان و ئیقبالالدولەش لەناوبچێ. بەڵام تەلگرافی سوپاسالای ئەعزەم کە لەمبارەیەوە بۆ تەیمووریاشاخانی ناردبوو، بواری ماتڵبوونی نەهێشتبوو، ئەگەرچی درەنگیش بوو، بەڵام سپاکەی رووەو ورمێ رەوانە کرد. شێخ هەواڵی زانی و سەرەتا سدیقی برینداری بە (٥٠٠) کەسەوە بۆ پێشوازی نارد و خۆیشی بە هەموو لەشکرەکەیەوە رۆیشت. دوو لەشکر بەرەنگاری یەكبوون و بگرە و بەردە کەوتنە نێوان. کوردەکان نزیکەی (٣٠) بار وشتر چەك و جبەخانەیان بەبەر لەشکرەکەی تەیمووریاشادا برد، بەڵام تەیمووریاشا لە دواوە هێرشیهێنا و گەلێکی لێکوشتن و زۆریشی لێ بەدیل گرتن و ئەوانیتر پەنایانبردە بەر کێوەکان. تەیموورخان ئیتر دوای دوژمن نەکەوت و بەرەو شار هات. کە هەواڵی سەرکەوتنی تەیموور گەیشتە شار، ژن و پیاو بە پیریەوە چوون. لەشکرەکەی تەیموور لە باکووری ورمێ، لە دەرەوەی دەروازەدا چادریان هەڵدا.

شێخ دوای تێشکان لە چیاکەوە چووە قەڵای ئیسماعیل. دێی عەسکەرئاوا کە (٣٠٠) بنەماڵەیە و سەنگەریان لە دەور هەڵکەندبوو. لە تێشکانی شێخ ئاگاداربوون و بەریان پێگرتن. شێخ هێرشی کردە سەر ئەم گوندە و خەڵکەکەش بەرگرییان کرد و (٣٠) کەسیان لە لەشکری کورد کوشت. بەڵام چونکە گوللە و باروتیان نەما و لە بەرامبەر شێخدا خۆیان پێنەدەگیرا، شێخ بە زۆر بە سەریاندا زاڵبوو و هەموو خەڵکی ئەوێی دایە بەر شمشێر.

تەیمووریاشا و لەشکرەکەی لە نزیك ئەم ئاواییەدا بوون، بەڵام بە دەنگییانەوە نەهاتن و هۆی ئەم چەشنە بێدەروەستییانە لە کاتێکی ئاوادا نادیارە. تەیمووریاشاخان لە رۆخی شار و لە داوێنی کێوێکدا بە ناوی (چوارباش)، دادەمەزرێ. شێخ لە ناکاوێکدا هێرشدەکاتە سەر چوارباش، واعیزێکی کاتۆلیك لەوێ بووە، هەواڵ دەداتە تەیمووریاشاخان کە ناوبراو گەیشتووە و جەنگ دەستپێدەکا. ئەم جەنگە تا نزیك گوندی ئالوجی دەتەنێتەوە کە قۆناغەرێیەك لە شارەوە دوورە، کوردەکان دیسانەوە تێدەشکێن و (٢٠) کوژراویان لێجێدەمێنێ. چەند کەسێکیش لە ئێرانییەکان دەکوژرێن. شێخ پاشەکشێ دەکا و چەند گوندێکی ئەو ناوە کاول و تاڵاندەکا، گەرچی مەودای نێوان ئۆردووی شێخ و تەیمووریاشاخان لە چل و پێنج دەقیقە رێگە زیاتر نەبوو، بەڵام تەیمووریاشاخان هێرشی نەکردە سەریان تا بە یەکجاری لەشکرەکەیان لەناوبەرێ و رەگ و ریشەی فیتنە هەڵکەنێ.

لە (١٢/١١/١٨٨٠ز)[1]دا شێخ بە بەردەم لەشکرەکەی تەیمووریاشاخاندا تێدەپەرێ و بەرەو برادۆست کۆچدەکا؛ بێئەوەی، تەیمووریاشاخان هێرش بەرێتە سەری و بیگرێ. چونکە ئەم دەیتوانی ئەمکارە بکات.

[1] ٨ی زیحەجەی ١٢٩٧ کۆچی ١٢٥٩/٨/٢٠ هەتاوی

وەك دەركەوت لەشكری شێخ لە برادۆست لەبەریەك هەڵدەوەشێ و شێخ بە تەنیا دەمێنێتەوە. لە خەفەتدا نەخۆش دەكەوێ و لە ترسی ئەوەی نەكا تووش بێتەوە، لەوێوە دەچێتەوە ناو موڵك و ماڵەكەی خۆی لە نەهری.

دوای ئەوەی شێخ گەڕایەوە بۆ نەهری، یان نوچە، خاكی ورمێ بەدەست ئۆردووی تەیموور پاشاخانەوە پێشێل و تاڵانكرا. خەڵكێكی لە رادەبەدەر كوژران و خەڵكیش زیانێكی بێ‌سنووریان لێكەوت. لەشكرەكەی تەیموور پاشاخان گوێی بە هیچ ئایینێك نەدا. لە روانگەی ئەوانەوە شیعە و سوننی و موسوڵمان و فەلە و گاور و بت‌پەرست و جوو وەك‌یەك بوون. باكیان لە رووتاندنەوەی كەس نەبوو. ژنانی شاریان بە زۆرەملێ و تۆپزی لە ماڵ دەكێشایە دەرەوە و شەوان رایاندەگرتن و دواییش بە رووت و قووتی دەیاننادرنەوە. هەرشتێكیان لە شاردا بكڕیایە، پارەیان نەدەدا. ئەگەر بچوونایەتە چێشتخانە سەرەڕای ئەوەی پارەیان نەدەدا سەرانەشیان لێ‌دەسەندن. كەمترین كاریان دزی و رێگری بوو. هاواری خەڵك دەگەیشتە ئاسمان. روو دەكەنە ئیقبال‌الدوله و سكاڵا دەكەن و رەحمەت بۆ كفن‌دز دەنێرن و و دەڵێن شێخ گەرچی قینی ئایینی لە دڵیدا بوو بەڵام ئەم بێ‌ئابروویی و بەدناوییەشی بە سەردا نەهێناین. هۆی چییە تەیمووریاشاخان خۆی خزمەتكاری دەوڵەتە، كەچی هەر خۆیشی بۆتە جەللادمان؟ ئیقبال‌الدوله لە وەڵامدا دەڵێ : تەیمووریاشاخان دوای مەرگی شوجاع‌الدەولەی برام چاوەڕێی رۆژێكی وابووە كە بە مەبەستی تۆڵە و دوژمنایەتی، هەرچی خراپە و دڵڕەقی لە دەست بێ، دەرحەق خەڵكی ورمێ و ئێمە بیكات، چونكە سەردەمانێك براكەی من لەلایەن دەوڵەتەوە راسپێردرابوو تا بچێ و خۆی و بنەماڵەكەی سزا و تەمێ بكات. ئێستاش كاری من نییە بچمە ناو ئەم كێشەیەوە.

كە سكاڵا و هاواری خەڵكی ورمێ لە سنوور تێپەری و لە تواناندا نەما و خەریك بوو راپەڕن و یاخیبوونێك ورمێ بگرێتەوە، بۆیە تەیمووریاشاخان چۆڵكردنی ورمێی بە قازانج‌زانی و بە بیانووی ئەوەی دەچێ بۆ مەرگەوەر بۆ سەر شێخ، لە دەوروپشتی ورمێوە دەگوێزێتەوە و ئەو شوێنانەش تاڵان دەكا و كاروانی بێ‌ئەندازە و لە ژمارە نەهاتووی تاڵانی دەنێرێتەوە بۆ وڵاتەكەی خۆی. بەشێ لە سوارەكانیشی بە دەوروپشتی ورمێدا بڵاو دەكاتەوە و هەركەسێكیان بەردەست بكەوتایە رووتیان دەكردەوە.

لەم ماوەیەدا هەموو رێگەكان بەسترابوون، لە هیچ لایەكەوە هاتووچۆ نەبوو، كەسیش نەیدەوێرا نە لە شار دەرچێت و نە بۆ شار بێت، بەم بۆنەیەوە قات‌وقڕی لە شاردا تەشەنەی كرد. بە كورتی خراپە و كاولكاریی تەیمووریاشا لە چاو شێخدا، دە ئەوەندە بوو.

سونییەكانی ورمێ چ لە شار و چ لە دەرەوە هەموویان تاڵانكران. شت و مەكیان برا، بەڵام خۆیان لە ترسی ئەوەی نەبن بە ژێردەست و پێی لەشكری ئێرانەوە، شوێنەكانی خۆیان جێهێشت و لەو سەر سنوورانەی ئێران و عوسمانی، لەو كەژ و كێوانەدا برسی و تینوو دەژیان.

لەمکاتەدا شێخ‌هیدایەت ناوێك بە (٦٠) کوردەوە هاتنە ناو شاری ورمێ و لە سەردەستی شێخولئیسلامدا بوون بە شیعە. برایم‌خان و عەبدوڵڵاخانی زەرزای هاودەستانی شێخ، ژن و منالی خۆیان هەڵگرت و لە سەر سنووری ئێران و عوسمانیدا نیشتەجێ بوون. لە دەوڵەتی عوسمانییەوە فەرمان بە قایمقامی رەواندوز دەکرێ تا نەیەڵن شێخ و لایەنگرەکانی بچنە ناو خاکی عوسمانییەوە. نیعمەت‌ئاغا ناوێك کە ئاغایەکی کوردی قەڵەمڕەوی عوسمانییە، لە شێخ دادەبڕێ و دەیەوێ بچێتەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی. لەوێ پارێزەرانی سنوور دەیگرن و سەری دەبڕن و ماڵ و سامانی داگیر دەکەن.

پاشکۆی ژمارە(٨)

نامەی کارگێڕی سابلاخ بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوە
هەواڵی (ئەبولقاسم) سەبارەت بە بارودۆخی سابلاخ[1]

ساڵی حەوتەمی سەرکەوتنەکانی ئێوەی (ئەستێرە)، کە وەکو بەختێکی گەشاوە، جیهانی مرۆڤایەتیتان گەیاندۆتە هەموو راستییەکان و تا دوا ترۆپکی گەورەیی، هەڵتانکشاندووە.

... نیازمە بابەتێك باس بکەم، ئەگەر بەرچاوی جەنابتان بکەوێت و گەورەییتان بیبینێت، لەوانەیە بێکەڵك نەبێت. هەروەها دەبێتە هۆی داچڵەکان و پەند و عیبرەتیش بۆ ئەو بەختەوەرانەی کە دەیخوێننەوە.

پوختەی رووداوەکە، بە حوکمی پێویستی جیاواز نووسراوە و لێرەدا من بە کورتی عەرزی دەکەم. من قتل نفساً بغیر نفس او فساد في الارض فكأنما قتل الناس جميعا

دوای ئەوەی شێخ عوبەیدوڵڵای مەلعوونی ئاوەز کورتی چارەڕەش، بە هۆی خەیاڵی شەیتانیی و نەفسی خراپی خۆیەوە، کەوتە بیری حوکمداریی و دامەزراندنی وڵاتەوە... ئەو گێلە پێیوابوو تەختی دەسەڵات و خونکاریی، بە یارمەتی دەستەیەك چەتە و دوژمن، کە بەر رق و نەفرەتی دەوڵەتە بەتواناکانی ئێران و عوسمانی کەوتوون وەکو هەمزاغا و هەروەها چەند سەرۆك خێڵێکی بێشارستانیی و دڕندە، پێدەستێنرێت و دەکارێ سەربەخۆیی لە دەوڵەتانی عوسمانی و ئێران دەست بکەوێت. لەبەرئەوە شێخ عەبدولقادری کوڕە ناوەنجی خۆی، لەگەڵ هەمزاغادا بەرەو شنۆ و سابلاخ بەرێکرد.

رۆژی دووشەممە: (١٨٨٠/٩/٢٧ز) نەواب لوتفعەلی خانی حاکمی سابلاخ، لەگەڵ ئاغاکان و حەشیمەتەکانیاندا بەرەومیانداو بەرێکەوتن.

رۆژی چوارشەممە: (١٨٨٠/٩/٢٩ز) ، دوای دوو رۆژ، شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا لە نیوەڕۆدا، بە (٢) هەزارکەسی دەرەوەیی و ناوخۆییەوە، چوونە ناو سابلاخەوە و رۆژی پێنج شەممە: ١٨٨٠/٩/٣٠ ز ، خان باباخانیان کردە حاکمی سابلاخ. لە ماوەی (٣) رۆژدا جەماوەری ژێر سێبەری وەحشییەتی عەبدولقادر، خۆیان بۆ (١٢) هەزار کەس دەکوتا.

رۆژی هەینی (١٨٨٠/١٠/١ز) ، پێش هەتاو کەوتن، بەرەو (مەرەحەمەت ئاوا) بەرێکەوتن. دوای نیوەڕۆی هەینی، هەواڵی کوشتوبڕ و تاڵانی مەرحەمەت ئاوا و تەرمی

---

[1] ئەم بەڵگەنامەیە لە زنجیرەی بەڵگەنامەکانی پاشکۆی ژمارە (١)دا، ژمارەی ٥٨٠ی درابوویە.

(نوری بەگ)[1]ی ئالأهەلگر و خاڵۆی شێخ عەبدولقادر گەڕایەوە سابلاخ. جگـە لـە مەسیحی و جووەکـان و منـداڵان، کـە سووتاندبوویانن، (٣/٤٠٠) پیـاو و ژنـی کوژراویـان لێکەوتـەوە و هەندێ مزگەوتی بەناوبانگ بە قورئانەکانیانەوە لە ئاگردا سووتان.

لام وایە شێخ عوبەیدوڵڵا ، جگە لە سەرشێتی، بڕوایەکی ڕاست و پتەویشی بـە یاسـای بەڕێز و حورمەت نییە؛ کە ڕاستەقینەی ئیسلامە. ئەمەش لـە کـردەوەی دەسـت و پێوەنـد و لایەنگرەکانیدا دەردەکەوێت. چونکە ئەوان قورئان دەسـووتێنن، ژن و منـداڵ بـە بێسـووچ و تاوان دەکوژن و ئەتکی نامووسی ئافرەتـان، لـە ژنـی (٥٠) ساڵەوە، تـا کچـانی (٥) سـاڵان بەرەوا دەزانن و جیاوازیی لە نێوانیاندا ناکەن.

لە کاتێکدا ئەوەی ئەم تاقمە لارێیە گرتوویانەتە بـەر، کـە لـە سـەرەتای خلقەتـەوە، تـا ئێستا شتێکی وا سەیر و نارەوا و چەپەڵ نەبووە و نەبیستراوە.

لە (مەرحەمەتئاوا) و (مەڵکەندی) و (مەحاڵی تۆپخانـە) و (سـاتڵەمیش) و (مەحاڵـی چیچەك) و (قەرەوێران)ەوە، تا دەگاتە (هەشترود)[2] و هەوێلی تەورێز؛ لە هەموویانەوە ماڵـی تالآنییان هێنا. مەرحەمەت ئاوا لە هەمویان خراپتری لێقەوماوە، کە تێیدا هەرە چاکەکان بـە پەند بوون و بە دەستی ئـەم تایەفـە وەحشـییە چـوون. بێگـەورە کردنـەوە، نزیکـەی (١٠٠ کرور) تمەن، هەر ڕەعیەت زیانیان پێگەیشتووە. ئیتر جگە لە زەرەر و زیانی دەوڵەت.

لـە (١٨٨٠/١٠/١ ز)ەوە تـــا (١٨٨٠/١٠/١٥ ز) ، هـــەر بـــەم نـــاوەدا تـــەراتێن و ڕمبازێنیانبوو، بە دڵـی خۆیان ئەسپیان تاودەدا. خێڵی مەنگوور و پیران و زوودی و مامش و تایەفەی زەرزا، کە خزمایەتییان لەگەڵ شێخدا هەیە و هەروەها ئاکۆیی و باڵەکی و گـەورکی و ... هتـد. دەسکەوت و دیلـەکانی خۆیـان بـردەوە لای خۆیـان. ئـەم تالآنـــە، تـــا ســـەر سـنوورەکانی عوســـمانیش دەنگیدایـــەوە و بـــەردەوام لـــەو سنوورانەشـــەوە پووزەوانـــەیان لێهەڵکێشاوە و بەرەو خوار دەبنەوە و دێن.

لە (١٨٨٠/١٠/١٥)ەوە، تا (١٨٨٠/١٠/٢٥) ، لـە سابلاخ بارگـە و بنـەیان خستووە و ژمارەیـان گەیشـتۆتە (٤٠) هـەزار، لـەبیری تـالآنی و داگیرکردنی (بناو)یشـدان. تایفـەی قەرەپەپاغ و خەڵکی سابلاخ بۆ ئەم سەفەرەیان ناچار دەکرێن.

باسی ئەمری (ئیعتیمادسەڵتەنە) بۆ (بناو) و سەنگەرگرتنی گەیشتووە و دەمگۆی ئـەوەش داکەوتووە، کە شێخ عەبدولقادر، هەر بە ئاســمانەوە گوللـە تـۆپ دەگرێتـەوە و ئـەم تایەفـە سەرلـێشێواوەش بەهیوای تالآنیی تازە، لەوانەیە باڵ بگرنەوە.

ڕۆژی ١٨٨٠/١٠/٢٥، هێرشـیان کـردە سـەر (بنـاو) تـا (١٨٨٠/١١/٣) ، چـەندجارێك سـەنگەرەکانیان تـــاقیکردەوە و تێکشـــکان و گەڕانـــەوە. ئەگـــەرچی لـــەو کاتـــەدا ژمـــارەی

---

[1] ڕاستییەکەی (میربەگ)ە.

[2] هەشتەرۆ – یشی پێدەڵێن

سەربازەکانی (ئیعتیمادسەڵتەنە) نەدەگەیشتنە (٣) هەزارپش. لەشکری مەرحومی (حشمتالدولە)ی بە ناوبانگ لە تارانەوە رێکەوتووە و جەنابی (حەسەن عەلی خان)ی وەزیری فەوائیدیش لەگەڵ فەوجی گەرووس و سوارەی هەوشاری (سایینقەڵا) و سوارەی (شاهسەوەن) و (دەویرون)دا، فرمانیان پێکراوە، تا زووە خۆیان بگەیەننە هۆردووی بناو.

ئەم هەواڵەش بەرگوێی داروودەستەی شێخ عەبدولقادر گەیشتووە و ترسیان لێ نیشتووە و لە چاوتروکاندنێکدا دەردەچن و دەتوێنەوە.

گوڵاوی ئاغای دیبوکری و خان باباخانی حاکمی سابلاخ، خۆیان دا بە دەست لەشکری بناو و گەلێك چاکەیان لەگەڵدا کرا[1]. شێخ عوبەیدولقادریش خۆی پێ رانەگیرا و گەڕایەوە سابلاخ. جەنابی وەزیری فەوائیدیش لەگەڵ فەوج و سوارەی هەوشار و سوارەی دەویروندا لە ڕێگەی کوێستانەکانی مەراغەوە خۆیان گەیاندە لای هۆردووی بناو.

لەم کاتەدا دانیشتووانی (مەحاڵی شارویران) ئاژەڵ و ماڵ و منداڵی خۆیان هەڵگرتووە و لە ترسی لەشکری دەوڵەت، بەرەو سندووس و سەردەشت و لاجان بڵاوەیان کردووە و بێهەدادان دەڕۆن، هۆردووش لە بناوەوە بەرەو سابلاخ کەوتۆتە ڕێ.

شێخ عەبدولقادریش دوای گەڕانەوە لە بناو، خەڵکی سابلاخی لە تاڵان و بڕۆی هێزەکانی دەوڵەت ترساندووە و دانیشتووان لە ترساندا دەستی ژن و منداڵیان گرتووە و داویانەتە کوێستانەکانی ئاقاری شار و دەڕەون.

شەوی (١٨٨٠/١١/١٠ز) ، شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، سابلاخیان بەجێهێشتووە و نزیکەی (٥٠٠) بنەماڵەش، هەر ئەو شەوە سابلاخیان بەجێهێشتووە و بەرەو سەردەشت و بانە رادەکەن. دەنگی شریخەی تفەنگ و دەمانچە و هاوار و ناڵەی ژن و منداڵ لە سابلاخ و دەور و پشتیدا دەبیستری. هەواڵ هاتووە داروودەستەی شێخ عەبدولقادر و هەمزاغا، کاروانسەرایەکی بازرگانییان تاڵانکردووە. هەروەها ئەو ڕەعیەتەش کە بە قسەی ئەوان، پەرەوازە و ئاوارە بوون، هەر لە سەردەستی ئەم داروودەستەیە، رووتدەکرێنەوە. (٧) کەسیان کوشتووە و دەستەیەك بریندارن و ئەتکی ناموسیش کراوە.. ئەوەی ڕەحم بە دایکی خۆی نەکات، بڵێی چی لە خەڵکی بکات!

تا بەرەبەیان شریخەی تفەنگ و دەمانچە و هاوار و زریکە، لە سابلاخ و دەوروبەری نەکەوت، کە ڕۆژ بووەوە؛ لە (١/٤٠٠) بنەماڵەی دانیشتووی سابلاخ، تەنیا (٣٠٠) ماوەتەوە.

[1] ئەمە ڕاست نییە، چونکە هەر ئەو ڕۆژەی خان باباخان، خۆی بەدەستەوەدا، لەگەڵ (١٥) کەسیتردا کوشتیان.

تـەلارەکان بوونەتـە گۆڕسـتان، زانایـان و قـازی و سـەییدەکان و ئـەو دانیشـتووانەی ماونەتەوە. ئەمرۆ چوونە لای لەشکری دەوڵەت، لە گوندی (قەرەقشلاق-ی سـێ قۆناغـەرێی سابلاخ) گەلێك نەوازش کران و ڕێزیان لێگیرا.

(ولکم فی‌القصاص حیوه یا اولواالالباب). ئەم ئایەتانە بۆ پاراستنی گیان وماڵە و دەوڵەت مافی خۆی بوو، تا بە حوکمی ئەم ئایەتە پیرۆزە، سزای تاوانباران بدات و سیاسەت بکات. بەڵام چونکە بنەڕەتی ئەم بەڵا ناوەختە، لە خاکی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو؛ سزادان چـاوی لـێ پۆشرا. بە پێی ئایەتی (الکاظمین الغیظ والعافین عن الناس)یـش، لێخۆشبوون بـۆ هـەموو بەشداران و تاوانبارانی ئاژاوەی ئەم سنوورانە دەرکرا.

لەم ڕۆژانەشدا (حشمت‌الدوله) لە گوندی (تیکان‌تەپە)ی هەوشار، بە ڕەحـمـەتی خـوا چوو.

ڕۆژی (١٨٨٠/١١/١٢ ز)، حاجی (سەدردەوله)یان لـە لەشـکری قەرەقشـلاقەوە لەگـەڵ فەوجی گەرووس و سوارەی نەسرەت‌دا، بۆ فەرمانڕەوایی سابلاخ بەرێکرد. مانگێك فەرمانڕەوا بوو، چونکە شێوازی بەڕێوە بردنەکەی لەگـەڵ خواستی بەرپرسـانی دەوڵـەتدا نـەدەگونجا، بۆیـە بـەڕێز و خاوەن‌شکۆ، سوپاسالاری مـەزن، حـاجی سـەدردەولەی بـۆ هێمنایـەتی و دامەزراندنی ئەم ناوچەیە بە پەسەند نەزانی و جەنابی حەسەن عەلـی وەزیری فەوائیدی بۆ ئەم ئەرکە هەڵبژارد، کە پیاوێکی بروا پێکراو و پەروەردە کراوی لە کڵ دەرهاتوو بوو. سابلاخ و لاجان و سندووس و سایین قەڵای هەوشاریشی خستە سـەر ناوچـەی دەسـەڵاتدارییەکەی.

جەنابی وەزیر فەوائیدیش دوای ئەوەی کە داروباری شپرزە و پەشـێوی دانیشـتووانی بینـی و زانبوونـی ترسـی لـە هـەموو ئـەندامێکی گیانیـاندا هەسـت پێکـرد و زانـی کـە ئەگـەر بـۆ چارەسەرکردنی ئەم ناخۆشیی و دژوارییە، کـاری پێویسـت نـەکرێت، زۆر ناخایـەنێت ئـەم وڵاتە سەرپاکی دەبێتە کەلاوە و بەردی بە سەر هەردەوە نامێنێ. بۆیە بەڕێزیان هـەموو کـات توانای خۆیان ڕ حکوومەتیان بۆ دڵدانەوەی خەڵك و چاکەکردن و بەخشـینەوە تـەرخانکرد و ئەم کارەشی گەباندە لووتکەی خۆی... ئەو خەڵکـەش کـە لـە ترسـاندا پـەنایان‌بردبووە بـەر خاکی عوسـمانی ، لە شارانی بێگانەدا پەرتەوازە و بێچارەنووس و داماوبوون و چارەنووسـی کردەوەکانی خۆیان نەدەزانی، لە ماوەیەکی کورتدا لەوپەڕی دڵخۆشیدا ڕوویـان‌کردەوە وڵاتـی خۆیان و وەکوو جاران دوعابێژی خاوەن‌شکۆ بـوون. سـووتان و وێرانییـەکانی مەحاڵـی شـار وێرانیش گەلێك چاکتر لە خۆیان چاککرانەوە و خەڵکە ڕەیوەکەش هەموویان گەڕاونەتەوە.

کە باسـی بەخـشـش و چاکـە و دڵگـەورەیی وەزیـری فـەوائید گەیشـتە سەرسنوورەکانی عوسـمانیش، ئەو تاوانبارانـەی لـە خـاکی عوسـمانیدا بـوون نامەیـەکیان بـەرێکرد و باسـی پەشیمانیی خۆیان تێدا نووسی و داوای لێبووردنیان لێکرد، بەرێزیشـی بـە پێـی بـەرژەوەند، بڕیاری توند و پڕ لە هەڕەشەی دەنووسییەوە. تا ئەوەی کە کاکەڵڵای برای هەمزاغا، لەگەڵ دەست و پێوەندەکانیدا بە ناوبژیی محەممـەد ئاغـای سـەرۆك‌خێڵی مـامش، هاتـە سـابلاخ و

داوای لێبووردنی کرد، چاکە و دلۆڤانیی لەگەڵدا کرا و کرایە سەرۆکی تایەفەی نـاوبراو، بـە بڕیار و خەڵاتەوە نێردرایەوە.

بەمبۆنەیـەوە هـەمزاغا غیرەت گرتـی و نامـە و پیـاوی نـاردە لای وەزیـر فـەوائید و جەنابیشیان دوای پرس و راوێژ بە سەرانی دەوڵەت، گەڕانەوەی هەمزاغایان بە پێـی چـەند خاڵ و مەرج بە چاك زانی و گـەورە پیـاوانیش لـە ڕێگـەی سیاسـەتەوە ئـەم گەڕانەوەیـەیان پەسەندکرد، قادر ئاغا، گەورە و ریش‌سپی تایەفەی دێبوکری و بەڕێز میرزا ئەبولقاسـم برای بەڕێز میرزا عەبدولوەهابی قازی لە وەڵامی هەمزاغادا و گەڕانەوەی بـۆ سابلاخ، ئـەوەی بـە پێویستیان دەزانی، نووسییان.

پاش دوو سێ رۆژ، سوارئاغای برازای هەمزاغا – سـەرۆك تایەفـەی زوودی و سـولێمان ئاغای برازای هەمزاغا هاتن بۆ سابلاخ، لەو کاتەدا بـەڕێز وەزیـری فـەوائید لەگـەڵ تـاقمێك سوارەی قوجەبێگلووی شاهسەوەن و هەوشاری سایین‌قەلا و نزیکەی ٥٠ سەربازێکی فـەوجی پێنجەمی شوقاقدا لە نزیك باخی موزەفەردەولە خێوەتیان هەڵدابوو و دامەزرابوون، ئەوان لەم کاتەدا لەگەڵ میرزا ئەبولقاسـمدا هاتن و جەنابی وەزیریش گەلێك دڵنەوایی‌کردن.

سەبارەت بە هەمزاغاش بڵێم کە جەنابی وەزیر ئەمری بە سوارەی قەرەپاپاغ و سـوارەی مامش کـرد، کـە پاراسـتنی سـنوورەکانی لاجانیـان پـێ سپێردراوە، کـە ئەگـەر هـەمزاغا و داروەدەستەکەی سنووریان شکاند و دەرباز بوون، بە چەك وەڵامیان بدەنەوە.

لەم کاتانەدا بوو کـە نامەیـەك لەلایـەن هـەمزاغاوە بـۆ میرزا ئەبولقاسـم هـات، تێیدا نووسیبووی: ئێستە من دێم بۆ گونـدی بسـتام بێـگ (کـە لـە مووچـەکانی نەعلـەین و ماڵـی هەمزاغایـە) و لـەوێ یـەکتر دەبینـین. دوای رۆژێـك نامەیـەکی دیکـەی هـەمزاغایان هێنـا، نووسیبووی ئەمجارە نەکرا یەکتر ببینین.

جیاوازی نووسینەکانی بوونە هۆی دڵەخوریە و مەترسیی. بەرێکەوتیش تەتەری تایبـەتی هەمزاغا کە دەهات بۆ سابلاخ، لە لاجان تووشی سوارەی قەرەپەپاغ و سوارەی مامش دەبێت و هەواڵی هەمزاغای لێدەپرسن، ئەویش دەڵێ لەگەڵ ١٠٠ سواردا لـە بستامبێگە و ئەمـەش نامەی ئەوە، کـە دەیبـەم بـۆ سـابلاخ. سـوارەی قەرەپـەپاغ و مـامش بـە پێـی ئـەو ئـەمرەی پێیان‌کرابوو، هێرش دەبەنە بستام بێگ و دەبینن کە هەمزاغا و سوارەکانی لـە سـەر زنـارێکدا سەنگەریان‌گرتووە و ئەمانیش گەمارۆیان دەدەن. دوایی چـەند کەسێکی مـامش و قەرەپـەپاغ دادەبەزن و رووەدەکەنە سەنگەرەکان. هەمزاغا بەرەنگاری پێ نـاکرێت و لـە یاڵـی پشتەوەی زنارەکەوە سەرەوخوار دەبنـەوە و دەردەچـن، دەیانـەوێ لـە بـواری چۆمـەوە بپەڕنـەوە، کـە کەکـەڵڵای بـرای هـەمزاغا، سـوارەکانی و سـوارەی مـامش و قەرەپـەپاغ ڕێگـەیان پێدەگـرن. هـەمزاغا و سـوارەکانی دادەمێنـن و ناچـار لـە چۆمەکـە دەدەن و بـە سـەلامەت دەردەچـن. هەرچەند لە پەڕینەوە چەند ئەسپ و پیاوێك ئاو دەیانبات.

پاش ئەوەی تەتەری هەمزاغا هاتە سابلاخ و نووسیبووی: من ئێستا لە بستام بینگ چاوەنوارتان دەکەم، بەڕێز و خاوەنشکۆ وەزیری فەوائید، خێرا میرزئەبولقاسمی بۆ لایان بەڕێکرد. هەرچەندە تا ئەو کاتە خەبەری ئەم رووداوە تازەیەی (راکردنی هەمزاغای پێنەگەیشتبوو)، میرزا، هەمزاغای لەوێ نەبینی و هەواڵی رووداوە تازەکانیشی پێگەیێشت. سەرەڕای ئەمانە هەمزاغای بینی و دڵنەواییدەکات و ئەویش بەڵێندەدات کە خێراتر بەرەو سابلاخ بەرێکەوێت.

رۆژی ۱۸۸۱/۷/۲۹ (رۆژی هەینی ۲ی رەمەزانی ۱۲۹۸)[1] محەمەدئاغا سەرۆکخێڵی مامش و کەکەڵلای برای هەمزاغا لە سابلاخ بوون، کە خەبەریان هێنا ئەوا هەمزاغا و ۱۵۰ سوارە ئەمرۆ دێنە سابلاخ، جەنابی وەزیر دوای بیستنی ئەو هەموو بەڵێنە درۆیە و پاش ئەو هەموو ئاژاوەیە، کە هەمزاغا بۆ یارمەتیدانی شێخ عوبەیدوڵلای مەلعوون نابوویەوە، بڕوای‌نەدەکرد هەمزاغا جەسارەتی وەها بکات متمانە بە بەڵێنی چەند کەسێکی ناوچەکە بکات. لە لایەکیدیکەشەوە هەڵسوکەوتی نەزانراو و چاوقایمی و سەرەڕۆیی هەمزاغا، شتی وەهایان بە دوور نەزانی، بۆیە خێرا پێویستی کوشتنی خۆی و هاوڕێکانی دابین و دەستنیشانکرا.

دوو سەعاتێك بۆ ئێوارەی هەینی مابوو، کە هەمزاغا و سێ برازای، کە بۆ ئازایی و جوامێری لەو ناچەیەدا بەناوبانگ بوون، پیاوەکانی هەمزاغا بە تفەنگی مارتین و خودی هەمزاغاش بە تفەنگی تۆکمەدارەوە لەگەڵ میرزا ئەبولقاسمدا گەیشتنە ناو شار و یەکسەر خۆیان کرد بە خێوەتی جەنابی وەزیری فەوائیددا.

«داماوە پەلەی تێداچوونی خۆی بوو». سوارەکانی هەمزاغا لە پشت باخی قیبلەدا، کە دوو هەزار مەترێك لە ئۆردووگاکەوە دووربوو، چاوەڕێیاندەکرد کە ئاخۆ چی روو بدات.

جەنابی وەزیر دووسەد مەترێك لەولاترەوە بەوپەڕی وریاییەوە خۆی دادەگرێت و پیلانیشی بە سوارەی هەوشار و قوجە بێگلوو راگەیاندووە. بەڵێ هەمزاغا و هاوڕێکانی خۆ بە خێوەتیکی چۆڵ و هۆڵدا دەکەن.

سوارەی کاکەڵلاو سوارەی تایەفەی مامش و قەرەپەپاغ لە پاڵ باخدا چاوەڕێدەکەن، کە ئاخۆ چ حەشر و قالووبەلایەك بەرپا دەبێ؛ کە لە ناکاو دەنگی هاوار و تەقینەوە لەناو خێوەتی جەنابی وەزیرەوە هەڵدەستێ. بەڵێ لە یەك چرکەدا سوارەی هەوشار و قووجەبێگلوو رەگوریشەی هەمزاغا و هاوڕێکانی دەردێنن و سەری ناپاکیان لە لەش دەکەنەوە و زەوی لە بوونی ناپاکیان، دەسڕنەوە.

---

[1] لە راستیدا هەمزاغا و هاوڕێکانی لە رۆژی هەینی: (۲)ی رەمەزانی (۱۲۹۸) کۆچی، (۱۸۸۱/۷/۳۰) کوژراون. (بنوارە: گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیر نظامی گرووسی – ل ٤٤٨).

رووداني ئەم ئاژاوە و فیتنەیەی شێخ عوبەیدوڵلاّ و پاڵداني هەندێ لە ئاغاکاني ئەم هەوێڵە بە هەمزاغاوە، هەروەها یاریدەداني شێخ عەبدولّقادر لەلایەن هەندێ تایەفەی وەحشی و تەبەعەی (ئێران) و (عوسماني)ەوە، باسی تالاّنی میاندواو و ...هتد، بووە هۆی هەڵگیرساني دوژمنایەتییەکی گەورە و قووڵ لە نێوان دوو رەعیەتی خزمەتکاری دەوڵەتی ئێران، واتە تورکان و کورداندا، کە بەردەوام خزمەتکار و دۆعابێژی شای ئێران بوون (خودا پایەداری بکات).

لە سەرەتای ئەو فیتنەیەوە تا ئێستە کە ساڵێکی رەبەق دەخایەنێت، یەك تاکە کەسی کوردیش بە هۆی ئەو کردەوە دزێو و وەحشیانەی ئەم تایەفە تالاّنکەرەوە لە ترسی سزادان نەیانوێراوە قەرەی بەشی تورك‌نشین بکەون و لە بیر و پەژارەی ئەوەدان کە چۆن و بە چ شێوەیەك دڵنەوایی تورکان بدەنەوە.

کە جەنابی وەزیر بەم باسەی زاني و چارەرەشی و داماوی خەڵکی ئەم ناوچەیەی بیني، لەبەر خێرخوازی و لەبەر مەسڵەحەتی دەوڵەتی بەڕێز، هەوڵیدا ئەم دوو دەستەیە رێك‌بخاتەوە و ناوبژیيان‌بکات، بەم بۆنەیەوە، جەنابی حاجی میرزا یوسفی دایی تەورێزی و جەنابی حاجی مەلا عەلی قازی بەیات - ناسراو بە سیف‌القضاة - دەستەیەك لە ریش‌سپیاني ناوچەی میاندواو و کاربەدەستاني مەراغە لە تورکان و لەملاش بەرێز جەنابی میرزا عەبدولوەهابی قازی و میرزا عبدالقادری قازی و ئاغایان و گەورەکاني سابلاّخی لە یەك کاتدا لە میاندواو کۆکردنەوە و جەنابی وەزیریش خۆیان لە گوندی سابلاّخەوە چوونە میاندواو و چەندرۆژێك مانەوە و هۆی یەکیەتی تورکان و کورداني سەرلەنوێ درووست کردەوە. لە سایەی سەری دەوڵەتی بێ‌کۆتایی و هەمیشەیی ئێوە و نەفەسی خێری خۆی، وڵات چاکتر لە هەوڵی دامەزرایەوە.

چونکە لە سەروبەندی هەڵمەتەکەی شێخ‌عوبەیدوڵلاّی نەفرەتی و هاتني شێخ عەبدولقادر بۆ سابلاخ، بەندە ماوەیەکی کەم بوو بە ماڵ و منداڵەوە و بۆ هەڵسووڕاندني کاروباری وەزارەتی دەرەوە لەوێدا نیشتەجێ ببووم، لەوکاتەدا تەنیا شیعەیەکیشی تێدا نەمابوو، بۆیە هەستی میللی و نەتەوەپەرستی بووە بەربەستێك لەبەردەم بەندەدا. هەرچەندە تیاچووني خۆم و بەدیلگرتني ماڵ‌ومنداڵیشم لەبەرچاو بوو، بەلاّم بە پارانەوە لە حەزرەتی یەکِتا و پێغەمبەران و پیاوچاکان (درووودی خوایان لێ‌بێت) توانیم بە دڵێکی قایمەوە تێیدا بمێنمەوە.

هاتن و هەڵاّتني عەبدولقادر نزیکەی ٥٠ رۆژ درێژەی کێشا، کە لەم ماوەیەدا و لە یەك رۆژدا سێ جار دەستەی سەرلێشێواوان و چەواشەبووان پەلاماریان داین، بۆ ئەوەی بەندە بکوژن و ژن ومنداڵم بە دیل‌بگرن، بەلاّم پارێزەری راستەقینە پاراستیني. ئیتر لەم پێشەکییەوە دەتوانرێ حاڵ‌وباڵی بەندە و ماڵ‌ومنداڵی بێچارە هەڵبگوزرێ و بزانرێ لە سەروبەندی دەسەلاّتی ئەو خێڵە بێ‌ویژدان و دڕندەیەدا، رۆژگاری چۆن بەسەر بردووە. نەناردني زانیاریی تەواویش هەر لەبەر ئەمە بووە. ئەگەریش تەمەن مەودا بدا، ئەوا لە

سەرەتاوە تاكۆتایی دەنووسرێ و بۆ شوێنی تایبەت دەنێردرێ. ئەڵبەتە باسی ئەو ڕووداوانە و بزووتنــەوەی چەواشــەبووان، هــەرچی پێوەنـدی بـەو كێشــەیەوە ببـێ، بـــە دووروودرێـــژی و بەقەرایی دوو نامێلكە یادداشت كراوە. بۆیە ئەم نووسراوە كە بۆ جەنابتانی دەنێرم، ئەگەر كورت بێت، ئەوا فەرمایشی جەنابی وەزیری فەوائیدم خستۆتە سەرچاو.

ئەبولقاسـم

(پشتەوەی پاكەتی نامە، دەستنووسی ناسرەدین شا):

جەنابی وەزیری دەرەوە، تەلـەگرافێكی ڕەمـزی بـۆ موعینولولـك بنـێرە بـەڵكو بـە هـەر شێوەیەك بووە وێنەی چەپەڵ و ناپاكی شێخ عوبەیدوڵڵا لە ئەســتەموول دەسـتبخات و بـە پۆستەدا بۆمانی ڕەوانە بكات.

پاشکۆی ژماره ۹

یادداشتی میرزا حەسەن مونشی

ئەم بیرەوەرییانە، میرزاحەسەنی کاتب ئەسرار نووسیویّتی، کە سالأنیکی زۆر نووسەری میرزا حسین‌خانی سوپاسالار و هاوسەفەری و هاودەمی سەردانەکانی بووە لە ئەستەموول و تاران. ئەم بیرەوەرییانە (کە تا ئێستا لە هیچ سەرچاوەیەکدا ئاماژەی بۆنەکراوە) لە کۆتایی ئەو کتێبەدا نووسیویّتی، کە ناوی‌ناوە: «تبصره المسافرین» و بریتیە لە رووداوە گرنگەکانی ژیان و شەرحی سەفەرەکانی خۆی، لە ساڵی ١٢٧٢ کۆچی - ١٢٩٨ - کۆچی (١٨٧٣ز - ١٨٨١ز)دا؛ ئەم بیرەوەرییانەی تایبەتن بە راپەڕینی کوردەوە، ئاوا دەست‌پێدەکەن:

کاتێ کە میرزا حسین‌خان بە فرمانی شا، بوو بە فەرمانڕەوای قەزوین (٨ی شەوالی ١٢٩٧ کۆچی - ١٨٨٠/٩/١٤ز)، شا فرمانی پێکردبوو بۆ ئاوەدانکردنەوەی: دەشتی قەزوین‌ئاوا، چۆمی شاهرووود دابین‌بکات.

میرزا حسین‌خان داوای ناردنی ئەندازیارێکی کردبوو، تا لەو کارە بکۆڵێتەوە. نەسروڵڵاخانی سەرتیپ - ئەندازیار لە تارانەوە نێردرا. گەیشتنەکەی هاوکات بوو لەگەڵ دەستپێکردنی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا.

میرزا حسەین بە فرمانی شا، بۆ ئازەربایجان دەنێردرێ، ئەمەش ئەو باسەیە، کە لەوبارەیەوە لە «تبصره المسافرین»دا نووسراوە: (بیرەوەرییەکان لە زمانی حسین‌خانی سوپاسالارەوە دەگێڕێتەوە)

نامەی دەستخەتی هومایوونیم بە تەلگراف بەم ناوەرۆکە پێگەیشت:

لە هەموو سنوورەکانی ئازەربایجان‌دا ئاژاوەیەك بە هۆی بزووتنەوەی چاوقایمانەی کوردەکان، بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵڵا دەستی‌پێکردووە، کە سەرکردەیانە. ئامادەبوونی نۆکەرێکی لێوەشاوە و بەراوێژ و کارزانی وەك ئێوە لەو ناوچەیەدا پێویستە، تا کاروبارەکانی ئەو پارێزگەیە رێك‌بخاتەوە، بەتایبەتیش لێدان و گەڕانەوەی کوردەکان.

دوای ئەوەی کە دەستووری کارەکانت لەلایەن فەرەج‌خانی تفەنگداری سەرکارەوە پێگەیشت؛ بێ دواکەوتن بەرەو ئازەربایجان برۆن.

مانەوەمان لە قەزوین، لەبەر چەند هۆیەك، (١٧) رۆژی خایاند. بەندەی دانەری ئەم لاپەڕانە، چەند رۆژێك لە نووسینگەی دەوڵەتی و بە ئامادەبوونی مستەوفییەکانی ئەو پارێزگەیە، پەراوێزی بەراتەکانم نووسی و مۆرمکرد.

فەرەجخانی تفەنگدار گەیشت. نامەی پڕ لە نیشانەکانی بەزەیی شای جیهانموتاع و دەستوورکارێکی تێروتەسەلی (١٦) بەشی، کە بە خەتی موعجیزەنووسی خۆی نووسرابوو، زیارەتکرا و لە فەرمایشت و فەرمانە بەرزە شاهانەکەی ئاگادار بوومەوە.

رۆژی ١٠/١٠/١٨٨٠ز، هەموو ئەرکەکانی قەزوینم بەجێهێشت و بە مەبەستی بەجێهێنانی فرمانی هومایوونی، بە پەلە و تەنیا بە چەند سوارێك و کەژاوەیەکەوە، جەنابی ئەشرەف و جەنابی حاجیمیرزا محەمەد وەلی پیرزادەی نائینی و بەندەی نووسەر، بەشێوەی چاپاری کەوتینە رێ.

لە ١٦/١٠/١٨٨٠دا، لە دارولسەڵتەنەی تەورێز گەیشتینە خزمەت حەزرەتی ئەشرەفی ئەعزەم، شازادەی مەزن: موزەفەرەدین وەلیعەهدی دەوڵەت بەردەوام و فەرمانڕەوای ناوچەی بەرینی ئازەربایجان.

شێخ عوبەیدوڵلاّ کوڕی شێخ تەهایە و لە سەردەمی سەڵتەنەتی شای پێشوو: محەمەدشای غازی - قاجار (طيب الله مضجعه) و لەم دەورە و سەردەمی هومایوونی، مووچەخۆری دەوڵەتی هەمیشە بەردەوامی ئێران بووە و چەند گوندێکی بە - تیول - پێ مەرحەمەت کرابوو. ناوبراو لە جلوبەرگی دەروێش و سۆفیگەرییدا (کە جۆرێکە لە تەفرەدانی خەڵك و بە رواڵەت چاکەخوازە) ژیانی دەبردە سەر و لای کوردانی وان و هەکاری (کە بەشی وڵاتی عوسمانییە) گەورەیی و پێگەیەکی پەیداکردبوو. بەگەورەزانین و رێز و حورمەتیان بە ئەرکی پێویستدەزانی و لە نەفسی پاکژی، داوای یارمەتییان دەکرد. تا ساڵی ١٨٧٧ز، کە جەنگێکی سەخت لە نێوان وڵاتانی رووس و عوسمانیدا دەستیپێکرد. ناوبراو وێڕای کوردانی ئەو وڵاتە، لە بایەزید بەناوی یارمەتیدانی عوسمانییەوە لە گوندەکاندا دەستیدایە راووڕووت و سووکایەتی بە دەوڵەتەکەی. هەندێ کەرەسەی جەنگ، وەك تفەنگ و شتیتری چنگکەوت و بە خەیاڵی خاوی ویستوویەتی سەرجەمی کوردی ئێران و عوسمانی بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی. ئەمر و نەهی - یان بکات و بە کورتی ببێ بە حاکمی هۆزە کوردەکان و ئەم تاکە بەیتەی لە سەر زمان بووە:

ئەمە منم، تاوسی بەرزترین جێگەی بەهەشت.

لەم سەروبەندەدا هەمزاغای مەنگووریش، کە لەدەست فەرمانڕەوای سابلاخ هەڵاتبوو، خۆی گەیاندە لای شێخ عوبەیدوڵلاّ و بووە مایەی هاندان و جێگیربوونی ئەو بیروباوەڕە و لەگەڵ شێخدا یەکدڵ و یەکلایەن بوون.

لەو ماوەیەشدا، کە هێزەکانی ئێران بە گوێرەی داوای دەرباری هومایونی، بۆ قایمکردنی سنوورەکانی وڵات نێردرابوون، ئەوان بە هەلیانزانی و ناوچەکەیان بێهێز و پارێزەر هاتە

بەرچاو. شێخ قادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵا دەرفەتی هێنا و بە سوارەیەکی زۆرەوە لە ناکاو دەستی‌دایە کوشتار و تاڵان و حاکم و دراوغەی بۆ سابلاخ دانا. لەوێوە هێرشی بردە سەر میاندواو و بناو. هەرچیشی لەدەستهات؛ لە تاڵانیی ماڵ و کوشتاری ژن و پیاو و منداڵ، دریغی نەکرد. گوندەکانی دەوروبەریشی تاڵانکرد و خانووەکانی بە ئاگری رق سووتاند.

تا ئەم هەواڵە سامناکە گەیشتە تەورێز و فەرماندەکان هێزیان لە شارەکان کۆکردەوە و ناردیانە سەریان، ئەو شەڕفرۆشانە ئاگرێکیان لە ئازەربایجاندا کردەوە، کە هەرگیز عوبەیدوڵڵای کوڕی زیاد لە رووداوی کەربەلادا نەیکردبوو.

پێش گەیشتنی جەنابی موشیردەولە بۆ تەورێز، میرمیرانی گەورە: مستەفا قولیخانی ئیعتیمادسەڵتەنەی قەرەگوێزلووی هەمەدانی، کە فەرماندەی هێزی چەکداری تەورێز بوو، بە لەشکرێکی کەمەوە، بۆ سەرکوتکردنی کوردان، لە تەورێزەوە کەوتە رێ و لە میاندواو ژمارەیەکی زۆریانی کردە خۆراکی تۆپ و تفەنگ. جەنابی حەسەن عەلی خانی گەرووس- ئەمیر تومان و وەزیر موختاری پێشووی دەرباری ئێران لە فەرانسا و عوسمانی و وەزیری فەوائیدی عام، بە هێزەکەیەوە، کە بریتی‌بوو لە سوارە و پیادە، لەگەڵ ئیعتیمادسەڵتەنەدا پێکەوە بەرەو سابلاخ کەوتنەرێ.

جەنابی ئەشرف (موشیردەولە)، کە گەیشتنە تەورێز، هەرچۆنێك بوو قشوونێکی‌تری رێکخست و بەدوای ئەواندا رەوانەی‌کرد.

لەولاشەوە، لە تاران لەشکرێکی (١٥) هەزاری لە سوارە و پیادە و (١٢) تۆپ، بە سەرۆکایەتی نەوابی بەرێز: حشمت‌الدوله - هەمزەمیرزا بە پەلە بەرەوسابلاخ کەوتە رێ.

هەر کە گەیشتنە سایین‌قەلا، نەوابی سەرۆك لەشکر بە هۆی نەخۆشییەوە لە گوندی «گۆك ئاغاج»ی سەر بە سایین‌قەلا، بە گوێرەی ئایەتی: کل نفس زائقه النفس - دنیای فانی بەرە و ماڵی هەتاهەتایی جێهێشت.

بە پێی دەستخەتی تەلگرافی هومایونی، نازناوی گەورەی سوپاسالاری ئەعزەم، وەکو چۆن لە رابووردوودا بووە، جەنابی ئەشرەف موشیردەولە - حاجی میرزا حسین‌خان، مەرحەمەت‌کرا و مۆرەکانی ئەم کار و نازناوە، کە لە رێگەی موتمن السلطان - میرزا رەحیم‌خان پێشخزمەتی تایبەتی هومایونی، کوڕی خوالێخۆشبوو: مستەفاخان (بهاالملك)ی هەوشاری ورمێ؛ بەرەو سابلاخ و ورمێ و خۆی و سەلماس بروات، سەردانێکی سنوورەکانی ئەو ناوچەیە بکات و دەرباری هومانی، لە شەرحی کەموکوورییەکانی ئاگاداربکاتەوە.

جەنابی سوپاسالاری ئەعزەم دوای وەرگرتنی مۆر و ئاگاداربوونەوە لە فەرمانە بەرزەکانی شاهانە، رۆژی ١٤/١١/١٨٨٠ز، جەژنی قوربانی ١٢٩٧ کۆچی، بە (٥) هەزار سوار و پیادە و چەند عەرادە تۆپەوە لە تەورێزەوە بەرەو سابلاخ بەرێکەوت. رۆژی ٢٠/١١/١٨٨٠ز، گەیشتە سابلاخ وَ دڵنەواییدا بە جەماعەتی کوردان، کە زۆر دەترسان.

لەوێوە بەرەو خۆی و سەلماس و ورمێ رۆیشت و دوای گەڕان و رێکخستنەوەی کاروباری ئەو ناوچانــە، رۆژی ١٨٨١/١/٢١ز، هاتــەوە تــەورێز. گەشــتەکەی (٢) مــانگ و (١٠) رۆژی خایاند.

دەستێك خەرقەی تورمەی خەزی زێڕکفت، لەلایەن خاوەنشەرەفی شاهانە پێبەخشرا.[1]

[1] گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیرنظام گرووسی – ل ٥٤٩–٥٥١

یادداشتی عەلی ئەكبەر فەیز

زانیارییەكانی سەرۆكی تەلگرافخانەی گەرووس

میرزا عەلی ئەكبەری فەیز (١٨٢٩-١٨٩٤)، كە لە زانایان و ئەدیبانی بەناوبانگی قوم بووە؛ بە خۆشییەوە فرەیەك لە بەرهەم و نووسینەكانی بەجێماون. شەرحێكی رووداوەكەی شێخ عوبەیدوڵڵای لە كەشكۆڵێكدا، لە زمانی «میرزا عەلی ئەسغەر» نووسیوەتەوە، كە ئەم كوڕەی لە كاتی ڕاپەڕینەكەی شێخدا، سەرۆكی تەلگرافخانەی گەرووس بووە و لە بیجاڕ دانیشتووە. ئەم نامیلكەیە ساڵی (١٨٨٥) نووسراوە و ئێستا لە كتێبخانەی ئایەتوڵڵا مەرعەشی لە قوم، ژمارە (١٥٢)ی دراوەتێ.

دكتۆر سەیید حسین تەباتەبایی، ئەم نامیلكەیەی بە پێشەكییەكی خۆیەوە لە گۆڤاری (وحید) ژمارە (٢٥٤-٢٥٥) ل ٢٣-٢٦ بانەمەڕی ١٩٧٩دا بڵاوكردبووەوە؛ كە ئەم دەفە، وتاری ناوبراوە.

شێخ عوبەیدوڵڵا كوڕی سەیید تەهایە و باوكی ڕێبەری زنجیرەی نەقشبەندی بوو. زیاتر لە كرۆرێك (٢٠٠هەزار) موریدی گیانفیدای بووە و لە خوالێخۆشبوو: شای پێشوو - محەمەد شای غازی - انارالله برهانه- موڵكی پاوانی و مووچەی پێدرابوو. دوای مردنی؛ كوڕەكەی دەبێتە جێگری. هەمیشە لە مێشكیدا بیری سەروەریی و لەشكركێشیی بوو، تا كێشەی جەنگی رووس و عوسمانی هاتە ئاراوە. ئەویش كەوتە بیری جیهاد. (٦) هەزار تمەنی وەك یارمەتی لە دەوڵەتیِ عوسمانی وەرگرت. ئەو پارەیەی بەناوی ئەوەوە پێشكەشكرا. وێڕای (٥) هەزار سوارەی كوردی بڵباس و هۆزەكانیتر، خۆی گەیاندە خاكی بایەزید و لەبری جیهاد و شەڕی رووس، شەبەیخوونێكی لە ئۆردووی حەوتەمی عوسمانی كرد و نزیكەی (١٠) هەزار تفەنگی مارتینی دەستكەوت. كاتێ بە ئاواتی خۆی گەیشت، بۆ بارەگاكەی خۆی گەڕایەوە.

خەیاڵی خاو لە كەللەی ئەو ئاخر شەڕە دابوو، تا سەرەتای ڕەمەزانی ١٢٩٧ كۆچی - مانگی ١٨٨٠/٨، كە نەواب لوتفعەلیخانی كوڕی خوالێخۆشبوو موئەیدودەولەی سەرۆككێشكچییەكانی حەزرەتیِ وەلیعەهدی فەلەك بێشكە، خوا شەوكەتی زیاد بكات - شانازیی حكومەتی ساباڵاخی موكری پێدرا.

هەمزاغای بڵباس، كە سەرۆكی مەنگووڕ و سەرهەڵداوێكی دەوڵەتی ئێران و رۆم بوو، ماوەیەك لە دارولسەعادەی ئەستەمووڵ دەستبەسەر بوو، هەڵاتبوو. پیاوێكی جەربەزە بوو، عەرەبی و توركی عوسمانی و كوردی بە باشی زانیوە. وەك كوردەكانی قزڵباش دەڵێن:

سەرێکی زلی هەبووە. هەمیشە وتوویەتی: لەم سەرە زلەی مندا، سەودایەکی مەزن هەیە... هەرچۆنێك بێت لوتفعەلیخانی حاکم هەمزاغای دڵنیاکردبوو، هێنابوویەوە بۆ قەڵای ساباڵغ. چەند ڕۆژێك بە فێڵ (لطائف الحیل) ڕایدەگرێ. ڕۆژی ١٢ی ڕەمەزان، لەگەڵ چەند کەسێکدا لە ژووری فەڕاشباشی خەریکی ئاس‌کردن (جۆرە یارییەکە بە وەرەقە) بوون. حاکم فەڕاشباشی بانگدەکات. کە دەگەڕێتەوە زنجیرێکی پێیە و ڕوودەکاتە هەمزاغا و پێی‌دەڵێ: ئەم زنجیرەم بۆ ئێوە هێناوە. هەمزاغاش دەڵێ: تۆ ئەو پیاوە نیت کارێکی وا بکەیت و دەست بۆ خەنجەرەکەی دەبا و فەراشباشی هەڵدێ. هەمزاغا لە ژوورەکە دێتە دەر و دەچێتە حەوشە. حاکم لە تالار بووە، هاوارێکی هەمزاغا دەپێکێ. پاسەوانەکان دەرگای حەوشە گاڵەدەدەن. هەمزاغا بە خەنجەرەکەی سەربازێك دەکوژێ. دەرگا دەشکێنێ و دەردەپەڕێ و دەستبەجێ سوار دەبێ و تا لای شێخ عوبەیدوڵڵا ناوەستێ. لەوکاتەدا شێخ لە قەڵای «نوچە – ناوچیا» بوو، کە لە سەر سنووری ئێران و ڕۆمدایە و لە قەڵا سەختەکانە. شێخیش کە چاوەنوار و ئارەزووی ڕۆژێکی وابووە، بە پیاوەتی دەزانێ یارمەتی‌بدات و هەواڵ بۆ دەوروبەر دەنێرێ لە نوچە ئامادەبن. نزیکەی (٢٠) هەزار سوارەی چەکدار و ڕەشۆکی ئامادەدەبن. پێیان‌دەڵێ: دوێنێ‌شەو، حەزرەتی ڕەسوول(د.خ) و باوکم هاتنە خەوم. حەزرەت بە باوکمی فەرموو: بە کوڕەکەت بڵێ ڕاپەڕێت! ئامادەبووان نەیاندەویست شۆڕش‌بکەن. دەڵێ گوایە ئێوە باوەڕتان بە باوکم نییە؟ دەڵێن: بەڵێ باوەڕمان پێی هەیە. دەڵێ چوار شەوی‌تر، کە دەکاتە شەوی هەینی، بڕۆنە سەر مەزارەکەی و پرسیاری لێ‌بکەن، ئەوسا دەزانن کە فرمانی ڕاپەڕین دەدات. لەو چوار شەوەدا لە بارەگاکەی خۆیەوە تا سەر مەزاری باوکی، ڕەهەندێك لێدەدا. ڕۆژی هەینی، کە دێنەوە، پێیان دەڵێ: تێکڕا بچنە سەر مەزاری سەیید تەها و پرسیاری لێ‌بکەن. من هەر لێرەم، هەتا هەواڵم بۆ دێننەوە. دوای ڕۆیشتنی ئەوان، لەو ڕەهەندەوە دەچێتە سەر گۆڕی باوکی. ئەو جەماعەتەش کە دەگەنە مەزارەکە، دەڵێن کوڕە ئازیزەکەت وادەڵێ. ئایا ئەم هەواڵە ڕاستە و ئێمە ئەمر کراوین ڕاپەڕین؟ شێخ عوبەیدوڵلا لە ژێرزەوییەوە دەڵێ: ئەوەی کە کوڕەکەم ئەمری پێتان کردووە، ڕاست و بێ‌خەوشە و دەبێ گوێڕایەڵ وملکەچی فەرمایشتەکانی بن. ئامادەبووان لە سەر مەزارەکە کۆڕی زیکر دادەبەستن.

شێخ دەگەڕێتەوە بۆ جێگاکەی خۆی، کاتژمێرێك دواتر، کە ئەو جەماعەتە دەگەڕێنەوە، دەستی شێخ ماچ‌دەکەن و بەڵێنی پێدەدەن و ڕۆژی دواتر بەرەو ساباڵغ بەڕێ دەکەون.

نەوابی حاکم کە هەواڵەکەی پێدەگات، هەڵدێ. ئەو جەماعەتە دەگەنە ساباڵغ و (٣) ڕۆژ دواتر، شێخ بەرەو ورمێ دەڕوا و عەبدولقادری کوڕیشی ڕەوانەی میاندواو دەکا، کە دراوسێی موکریانە. کاتێ کوڕەکەی دەگاتە (١) قۆناغە ڕێی میاندواو، شێخ سدیقی خاڵی[1] لە

[1] ڕاستییەکەی «میربەگ»ە.

میاندواو رادەسپێری تا بیاندوێنێ و رازیبن تەسلیمبن. سـەلیمخانی چـەرداوەروو[1] لـە ئـاوایی دەرکەوت و بێسـێودوو دەیانداتـە بـەر گوللـە. شـێخ سـدیق دەکـوژێ و رادەکـات. هـەواڵی رووداوەکە دەگاتەوە بە عەبدولقادر. ئەویش دوای بیروورا گۆڕینەوە، لەگەڵ هەمزاغا، فرمانی قەلاچۆکردنی میاندواو دەدا و لە پەلامارێکدا دەست بەسەر میاندواودا دەگرێ. ژن و منـدال، گەورە و بچووك دەسووتێنێ و دەکوژێ و لەوێوە بەرەو مەڵکەندی و بناو رێدەکەون، کـە دوو شارە دێی گەورە و نزیکی یەکترن.

ئیعتیمادسەڵتەنە لە دەرەوەی بنـاو ئۆردووی خسـتووە. سـەیفولعولەمای بنـاو، کـە لـەو کاتەدا قازی بوو و دواتر ئەم ناوەی پێبەخشرا؛ دەکەوێتە پێش و فرمانی نیشانەگیریی دەدا. لە هەموو کۆڵانەکاندا دەروازە هەڵدەخەن و سەنگەر و مەتەرێز دادەمەزرێنن.

جەماعـەتی کـوردان هێرش دەکەنـە سـەر بنـاو، کـە لەشـکری تێدابـوو. خـەڵکی بنـاو پەیتاپەیتا تۆپەکانیان پڕدەکردەوە و پێیانەوە دەنان. ئەم شـەڕ و هەرایـە (٣) ڕۆژ دەخایـەنێ. لە ئەنجامدا هێزی سوارەی پەلامارەدەران دەکشێنەوە و هەڵدێن و سـەرجەم ئاغاکـانی موکـری پاشگەز دەبنەوە. چارەی خۆیان لە پەنابردنە بەر تۆپخانە دەبینـن. یەكـیەك و دوودوو پـەنا دەبەنە بەر ئۆردوو. ئەوانیتریش کە سەیری ئەم دیمەنە دەکەن، تێکـڕا بـە تالانییەکانیانـەوە روو لە عەبدولقادر وەردەگێڕن و بەرەو ماڵ و جێگاکانی خۆیان دەگەڕێنەوە.

لەولایشـەوە حەسەنعەلـیخانی وەزیـری فـەوائید و سـالاری لەشـکر، لەگـەڵ فـەوجی گەرووس بە هانای ئیعتیمادسـەڵتەنەوە هـات. لـە تەورێزیشـەوە سـوارە و هـێزی یارمـەتیدەر دەگات.

هەواڵی هاتنی نەواب حشـمت‌الدولەی هەمزەمیرزاش بە فەرماندەیی هێزێکی رێکوپێك لە پایتەختەوە دەگاتە بەرگوێی شێخ عوبەیدوڵلا. هەمزەمیرزا بەرەو سابلاخ دەڕوا و لەوێوە بەرەو ورمێ و لە باخی ئیقبالدەولە، کە لە دەرەوەی شاردایە، نیشـتەجێ دەبێ. لـە تەورێزیشـەوە تەیمووریاشاخانی سەرتیپ و برازای ئاغاقاسـمی وەزیری محەمەدشا، بە (١٠) هەزار سـوارە و سەربازەوە، بە مەبەستی یارمەتیدانی ئیقبالدەولە، بەرەو ورمێ دەکەوێتە رێ.

شێخ کە لە باخێکی دەرەوەی ورمێ بوو، شەوێك لە سـەر دەروازەی شـارەوە، پیـاوێکی شێخ دەپێکن کە بەلایەوە وەستابوو. بە شێخ دەڵێـن ئـەم کـوژراوە بـە نەفەسـی پـاکی خـۆت زیندوو بکەوە. دەڵێ فۆتەیەك بەسەر تەرمەکەیدا بدەن. خۆیشـی دەچێتـە ژێـری. هـەندێ ورتەورت دەکات. بە پێکەنینەوە فۆتەکە لە سەرخۆی لادەبا و دەڵـێ : پێـموت بگـەڕێوە بـۆ سەر ئەم دونیا. وەڵامیدایەوە: ئیتر بەسـمە لە دنیای فانیدا بم و پێمخۆشە لە دنیای بـاقی و بەهەشتی لە عەنبەر سازکراودا بمێنمەوە.

---

[1] لە بەڵگەنامەکاندا چواردۆڵی نووسرابوون، بەڵام لە کوردەواریدا پێیان‌دەڵێن چەرداوەروو

به کورتی دوای گەیشتنی تەیموور پاشاخان، شێخ خۆی پێنەگیرا و هەڵات و لەو ماوەیەدا هۆردووی تاران لە رێگەی گەرووسەوە گەیشت.

حشمت‌الدوله، کە بە هێزێکی سوارە و پیادەوە لە تارانەوە بەرێکەوتبوو، کاتێ گەیشتە گۆك ئاغاج، کە خاکی هەوشار و نزیك گەرووسە، بە رەحمەت چوو. کەسانێکی‌تر کە لەم ئاژاوەیەدا و لەلایەن دەوڵەتەوە راسپێردران، یەکێکیان جەنابی حاجی‌میرزا حسین‌خانی سەدری ئەعزەم، کە لەوکاتەدا سوپاسالار و حاکمی قەزوین بوو، کاری رێکوپێك‌کردنی لەشکر و کاروباری وڵاتی ئازەربایجانی پێسپێردرابوو، هاتە بناو و لەوێ هۆردوویەکی جێ‌متمانەی تەیارکرد و بەرەو سابڵاخ کەوتە رێ. لە تەورێزیشەوە حەزرەتی وەلیعەهد، حاجی سەدردەولەی کوڕی خاڵی سەدری ئەسفەهانی لەگەڵ هێزی گەرووس، بە فەرماندەیی خەسرەوخانی برای حەسەن‌عەلی‌خانی سالار لەشکر هاتن و خەسرەوخان کرایە حاکمی سابڵاخ. پاشان خەسرەوخان وێڕای ژێردەستە و پێوەندەکانی بەرەو ورمێ کەوتنە رێ. یەکێکی‌تر: عەزیزاللەخانی سەرکردەی شاهسەوەن و ئەسفەندیارخانی بەختیاری و عەلی‌رەزاخانی سەرتیپی تۆپخانەی گەرووس، کە ئەویشیان بەرەو سەردەشت نارد، کە شوێنی دانیشتنی هۆزی مەنگووڕ و مامشە.[1] حیسامولمولکیان بە فەرماندەیی هێزی سییانەی هەمەدان ناردە مەرگەوەڕ لە سنووری عوسمانی. ئیعتیمادسەڵتەنە و نصرالملك وێڕای هێزی ژێردەستیان نێردرانە ورمێ.

کاتی شێخ لە ورمێوە بەرەو بارەگاکەی خۆی گەڕایەوە، حاجی میرزا حسین‌خانی سەدری ئەعزەم، کە سوپاسالار بوو بانگکرایەوە بۆ تاران و بۆ پیرۆزبایی لە ئیمپراتۆر – نیکۆلا ئەلێکساندەری سێیەم، ناردیانە رووسیا.

لەم ماوەیەدا سوڵتان موراد میرزای حسام‌السلطنه، کە تەشریفی چووبووە مەککەی پیرۆز، گەیشتە ئەستەموول، لەگەڵ حەزرەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی گفتوگۆیان کرد و پێکهاتن.

ساڵی (١٨٨١ز) شێخ عوبەیدوڵڵا یان بۆ ئەستەموول بانگکرد و گرتیان. لەم‌کاتەشدا محەمەدڕەحیم‌خان (علا الدولەی ئەمیرنیزام) لە تەورێزەوە بەرەو سابڵاخ و ورمێ و مەرگەوەڕ چوو. تێکڕای هێزەکانیان مۆڵەتدا.

دوای گرتنی شێخ، هەمزاغا (کە بناوانی هەموو ئەم ئاژاوانە بوو)، تەنیا و بێ‌یاوەر مایەوە. داوای‌کرد چاوپۆشیی لێبکەن و لە تاوانەکانی ببوورن. تکای لە حەسەن‌عەلی‌خانی وەزیری فەوائید کرد، کە بچێتەماڵەکەی و لە خزمەت حەزرەتی شاهەنشا شیفاعەتی بۆ بکات. وەزیری فەوائید رێگەی‌دا و قازی قاسم، کە دۆستێکی هاوبەشی وەزیر و هەمزاغا بوو، ناردە لای هەمزاغا و هێنای.

---

[1] ئێستا شوێنی هۆزی مەنگووڕ و گەورکە.

رۆژی هەینی ١١ی ڕەمەزانی ١٢٩٨ کۆچـی – (١٨٨١/٨/٧ز)،[1] دوو سـەعات بـەر لـە خۆرئاوابوون، گەیشتە هۆردووی جەنابی سالار لەشکر، کە لە باخی« قیبلە»ی نزیك سابلاخ هۆردووی لێدابـوو. چادرێکیـان بۆ هـەمزاغا تـەرخانکردبوو. دەوروبەریشـی بـە چـەکدار ئامادەکرابوو. سالارحسەینی قولـیبەگی یاوەر و فەوجی شقاقی تێگەیاندبوو هەر کە هـەمزاغا دانیشت، فەرمانی تەقە و دەسترێژ بدات.

خودی سالار لە چادرەکەی هاتەدەر و چـووە جێگەیـەکیتر. هـەمزاغا و هاورێکـانی کـە دەچنە ناو چادرەکە و هەوالّي وەزیر دەپرسن، دەڵێن ئێستا دێت. هەمزاغا و یاوەرەکـانی کـە دادەنیشن، حسینقولـیبەگ فرمانی تەقە دەدا و گوللەبارانیان دەکـەن. هەریـەکێکیان چـەند گوللەیەکیان بەرکەوتبوو. نۆکەرەکانی وەزیر دەچنـە نـاو چادرەکـە سـەریانببرن. سـواراغای برازای هەمزاغا، کە پێکرابوو، بەڵام گیانی تێـدا مـابوو، دەسـتدەداتە تفـەنگێکی مـارتینی وەزیر، کە لـە سـووچێکی چادرەکـەدا بـووە. لەپێشـدا حسـین قولـیبەگ دەپێکـی و پاشـان خەنجەرێك بە سنگی سوڵتان قوجەبێگلوودا دەکات، کە لە پشـتییەوە دێتـەدەر. هـەمزاغاش هەرچـەند بـە خەسـتی بریندارکرابـوو، چـوار پێنجێکـی بـەوجۆرە کوشـت. سـەرئەنجام نۆکـەرەکان رژانـە نـاو چادرەکـە و سـەری هـەموویانیان بـڕی و کردیـانن بـە نێزەوە و لـە سابلاخەوە بردیاننە ورمێ بۆ لای علاالدولەی ئەمیرنیزام.

حسین قولـیبەگ دوای بریندارببوون بە دەسـتی سـواراغا، دوای ماوەیـەك مـرد و چـەند نۆکەرێکی دیکەی سالار لەشکریش کوژران.

خەڵکی گەڕووس بەم نیعمەتە شاد و شکور بوون و (٣) رۆژ و شـەو چراخانیان کرد.

لە ناسراوانی ئەو کەسانەی لەم ئاژاوەیەدا دەوریان دیوە، ئەمانەن – کە بە ڕەحمـەتی خوا چوون: حشـمتالدولەی هەمزەمیرزای مامی – شا – کە لە تارانـەوە لەگـەڵ فـەوجێکی لێهـاتوو، سـوارە و چـەندین تـۆپ، راسـپێردرابوو، لـە مـانگی زیحەجـەی ١٢٩٧ کۆچـی (١٨٨٠/١١ز) بـە ڕەحمـەتی خـوا چـوو. ئەکبـەرخانی سـەرتیپی ورمـێ، کـە لـە مـانگی شەوالی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١٠ز) کۆچی دوایی کـرد. ئیقباڵدولـە لـە مـانگی زیقـەعدەی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١١ز) کۆچی دوایی کرد. ئیعتیمادسـەڵتەنە کـە لـە مـانگی زیقـەعدەی ١٢٩٨ کۆچی (١٨٨٠/١١ز) لە ورمێ بە ڕەحمـەتی خـوا چـوو. حاجیمیرزا حسینخانی سەدری ئەعزەم سوپاسالار لە مـانگی زیالحەجـە ١٢٩٨ کۆچـی (١٨٨٠/١١ز) لـە مەشـهەد مـرد. ئـەمیر نـیزام علاالدولـە، لـە زیقـەعدەی ١٢٩٩ کۆچـی ١٨٨٢/١٠ز) لـە ورمـێ مـرد. خەسرەوخانی سەرتیپ، برای سالار لەشکر، لە زیالحەجـەی ١٢٩٩ کۆچـی (١٨٨٢/١١ز) لە سابلاخ مرد.

---

[1] وەك پێشتر وتمان: هەمزاغا و هاورێکانی لە رۆژی هەینی: ٢ی رەمەزانی ١٢٩٨ کۆچی(١٨٨١/٧/٣٠ز) کوژراون. بنوارە: گزارشها و نامەهای دیوانی و ... ل ٤٤٨ .

لە سەرەتای مانگی شەوالی ١٢٩٩ کۆچی (١٨٨٢/٩ز) شێخ عوبەیدوڵلایان بۆ ئەستەموول برد. کە گەیشتە ئەوێ، پەیامی بۆ سوڵتان عەبدولحەمید ناردبوو، کە خەتمێکی (٤٠) شەوەم هەیە و نابێ لە ماڵ بێمەدەرێ. بەم فێڵە سێ چوار رۆژ لە ماڵ نایەتە دەر و شەوێك بەرەو نوچە هەڵدێ. کە هەواڵ دەگاتە بەرگوێی سوڵتان، هێزێك بۆ گرتنی رادەسپێرێ و دەیگرن و دەیبەنە مووسڵ، شێخ و عەبدولقادری کوڕی و چەندێکیتر لە دەست و پێوەندەکانی، تا ئێستاش لەوێ دەستبەسەر کراون و ڕێگەی هاتنەوەیان بۆ ئێران نادرێ.

لەم ئاژاوەیەدا (٦٠ تا ٧٠) گوندی سابلاخ و شوێنی دیکەیان وێرانکرد. ماڵەکانیان بە تاڵان برد و ژن و پیاو و گەورە و بچووکیان کوشت و ئاگریان تێبەردان. بە کورتی نزیك دوو تا سێ کروور زیانیاندا و نزیکەی (١٠) هەزاریان کوشت.

ئەمەش کورتەیەك بوو لە رووداوی شێخ عوبەیدوڵلای مەلعوون، کە میرزا عەلی ئەسغەری کوڕی بەندە و سەرۆکی ئەوکاتەی تەلگرافخانەی گەڕووس نووسیبووی، کە لە بیجاڕ دادەنیشت و رۆژانە هەواڵی هۆردووی هەردوولای بۆ پایتەخت دەنارد. زانیارییەکی تەواوی لەو رووداوانە هەبوو، کە دەینارد. لە توێی ئەو نامانەدا کە بۆ قوم بۆی دەناردن، هەندێکی پێڕادەگەیاندن. ئێستاش بەندە ئەو زانیارییانەی نووسیوەتەوە.[1]

عەلیئەکبەر فەیز – ساڵی ١٣٠٣ کۆچی ١٨٨٥ز

---

[1] گزارشها و نامەهای دیوانی و نظامی امیرنظام گرووس – ل ٥٤٤–٥٤٨

پاشکۆی ژماره (١١)
سکالانامەی خەڵکی کوردستان

«ضبط در صفحهٔ ٩٩ جلد اول الدراسات الکردیه – چاپ پاریس – فرانسه»

روونووسی بەڵگەنامەکە بە فارسی

عرض حال (یک کلمه نا خوانا) سپاه جرین و اهالی مظلومه کردستان
بخاکپای معدلت آرای قنسول دولت فخیمه روسیه (نا خوانا)

معروض اهالی سپاه جرین خاک دولت ایران بدولت علیه روسیه اینکه ما اهالی کرد ستان که درخاک ایران نشسته مبلغ سه صد هزار خانوار هستیم سبب با نواع ظلم و تعدیات دولت ایران بی نا موسی آنها نتوانستیم با ایشان گذران و معاملات نمائیم با رعایا از روی نا علاجی که هیچ وجه نتوانستیم تحمل اجحاف و تعدیات ایشان بکنیم بعضی از ملت کردستان با دولت ایران بمقام دفع ظلم و تعدیات ایران آمدند از یک طرف دولت علیه عثمانیه تهدیدات و تخویفات شدیده برسرما کردند و از یک طرف دولت ایران خصم و دشمن خونی ما بود هرچندی خواستیم که دفع ظلم دولت ایران بکنیم اما از خوف دولت عثمانی دست از مدار به ایران کشیدیم تا چار مبلغ صد هزار خانوار را زما هجرت اختیار کردیم بعدا زهجرت کردن دولت ایران درمیان اهالی کردستان که درخاک ایران مانده بود مثل عسکر خودش کردند در قتل نفوس ذکور و اناث و بچه و پیرزن امیروشیب و غارت هرچه از دست ایشان آمد هیچ تقصیر نکردند اگرچه آن فقرای اهالی کردستان که درخاک ایران مانده بودند هیچ گناه و خطائی نکرده بودند اهل رعیت و اهل کسب که هیچ خطا از ایشان ها در نشده بود و محاربه با ایران نکرده بودند چه ملت اسلام و چه ملت عیسوی و یهودی همه را بتمامی خراب و ویران کردند الحال از دولت معظمه روسیه استرحام میکنیم که بوجهی من الوجوه دست ظلم و تعدی ظالمان از مظلومان قطع و کوتاه بنمایند ما کافه کردستان چه سپاه جرین و چه غیره همه در این استرحام متفقیم که دول معظمه از را شفقت کامله و مرحمت شامله خودشان مرحمت فرمایند که از هر دولت معظمه یک مامورها حب انصاف و مروت مخصوص بفرستند که بدقت تفتیش احوال کردستان و مظلومیت آنها بکنند و بنا بر اینکه هر ملت با آسودگی در تحت حمایت وطن ما خواهند ماند بنا بعدا ز تفتیش احوال کردستان از جانب دول معظمه معلوم خواهد شد که آیا اهالی کرد ستان بدوی و وحشی اند از جنبه آنها بدوی هستند که صاحب کرد ستان میکنند درمیان دول معظمه نام بدی و بدویه و غیر مدنیه برسراهالی کردستان به جهه افترا شهرت داده اند و تحقیق کرده ایم که وظیفه و معدلت دولت معدلت پرور روسیه همیشه ترحم بحال فقرا و مظلومان بوده است الحال استرحام می کنیم که تحقیق کیفیت فرمایند و قطع ظلم و تعدی ظالمان از مظلومان بکنند

تاجر قصبه ساوجبلاغ
مُهر

تاجر قصبه ساوجبلاغ
مُهر

الداعی مفتی
قصبه ساوجبلاغ
مُهر

الداعی امام جمعه
قصبه ساوجبلاغ
مُهر

تاجر قصبه اشنویه
مُهر

تاجر قصبه اشنویه
مُهر

رئیس عشیرت
مُهر

الداعی قاضی
قصبه اشنویه
مُهر

رئیس سپاه جرین
محال اشنویه
مُهر

تاجر محال ارومی
مُهر

تاجر محال ارومی
مُهر

الداعی مفتی
محال ارومی
مُهر

الداعی قاضی
محال ارومی
مُهر

رئیس سپاه جرین محالات ارومی
مُهر

((تاریخ تنظیم این سند سال ۱۸۸۰ میلادی باشد))

پاشکۆی ژماره(١٢)

دوو نامەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی بۆ سەیید تاهای نەهری

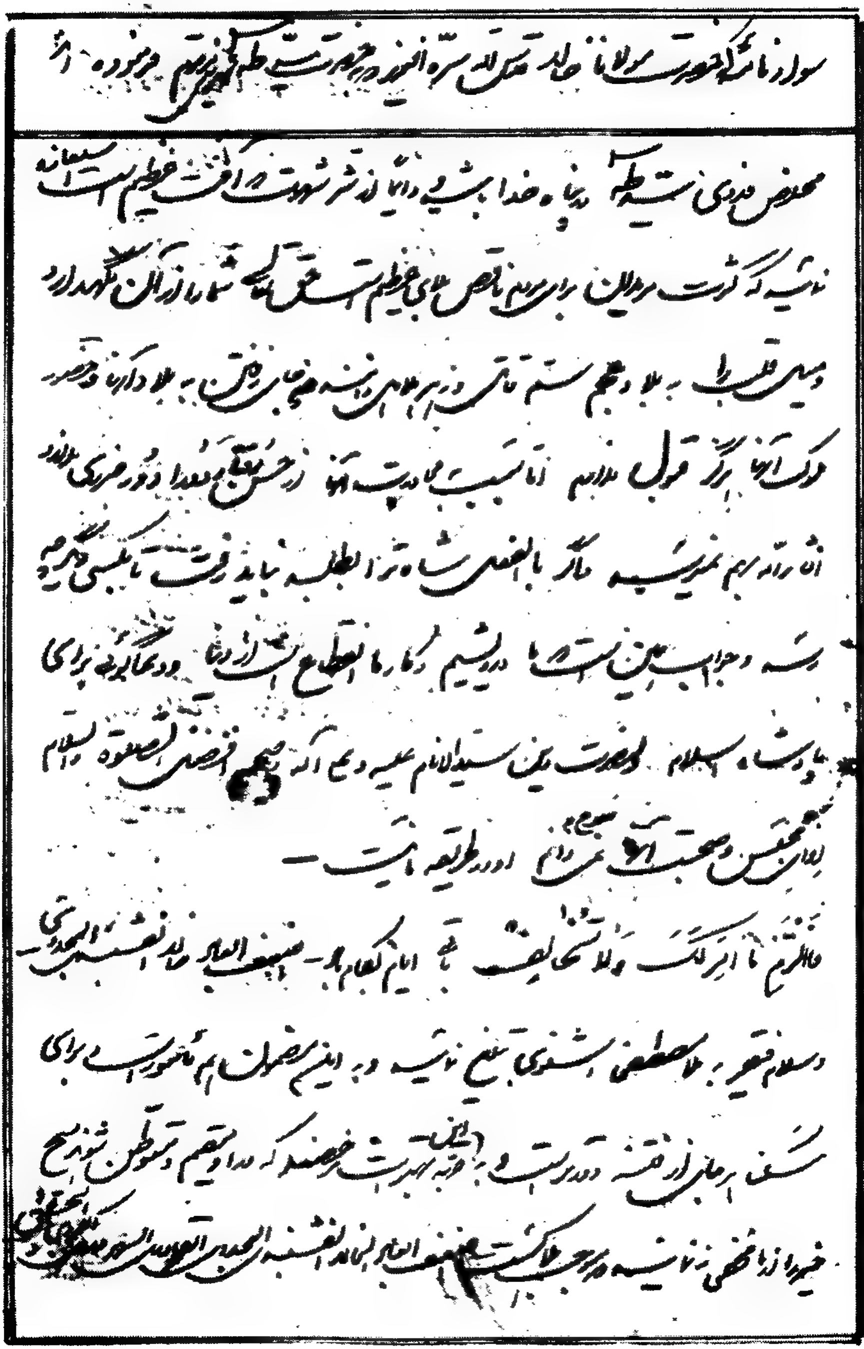

سواد نامهٔ حضرت مولانا خالد قدس الله سره العزیز در جواب حضرت سید طه [illegible]

معروض خدمت سید طه [illegible] پناه خدا باشید و دنیا از شر شهوت در آفت عظیم است [illegible]

[illegible] کثرت مریدان [illegible] عظیم است [illegible] شما را از آن نگهدارد

[illegible] به بلا [illegible] به بلا دارد [illegible]

[illegible] بزرگ قول [illegible] اما [illegible] ندارد

[illegible] بالغ [illegible] الطلبه باید رفت [illegible]

[illegible] جواب [illegible] درویشیم [illegible] انقطاع است از ما [illegible] برای

[illegible] سلام [illegible] حضرت [illegible] سید الانام علیه و علی آله [illegible] افضل الصلوة والسلام

[illegible] صحبت [illegible] طریقه باشد

والمرجو من [illegible] ولا تنسونا [illegible] ایام [illegible] ضعیف العباد خالد النقشبندی المجددی

و سلام فقیر به ملا مصطفی [illegible] برای

[illegible]

[illegible] خالد النقشبندی المجددی [illegible]

سواد دستخط جواب حضرت قطب الارشاد مولانا خالد قدس الله تعالی سره العزیز —

به قطب المرشدین سید طه شمزینی قدس الله سره العزیز

بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله والسلام علی عباده الذین اصطفی برادر طریقت سید طه را
بخدا می سپاریم که نه شر هر شیطان بلکه شرارت شیطان نیز محفوظ و بعبارة اخری
به اصلاح ... عیب ... خود مغلوب باشد آمین آنچه نوشته بودید از صلاح حال بعضی از
فساق امة مرحومه محمدیه علیه وعلی آله افضل الصلوة والسلام دالّ بر ترک فساد و تجدید اعتقاد
و رابطه همم یاران سلسله علیه بعطف ... گردید لیکن از شیوه های نفس خبیث بعید نیست
ابلیس ... مبارک ... سوم رجب ... شود و ما خودم نفس را
مانند ... مجرب ... ندیده ایم ... اشکار است
و بدل مجهود ... مرام ... و ...
و هرگز ... قبول ... نشان ... اخلاص ... باشید
و ... قبول ... حق ... اصلاح ... باشید
باشتی ... سعادت ... و ...
... دیگر منتقل نشود ... از خود را ...
... ابوبکر ... اصلاح ... اب ...

خُذِ العَفوَ وأمُر بالعُرفِ وأعرِض عن الجاهلين

نصّ کلام قدیم است - در نهایت [illegible] ملاحظه کنید که [illegible] تحت [illegible]

در [illegible] [illegible] آنها [illegible] ذلک لیس [illegible] بلا [illegible]

[illegible] از ایشان [illegible] در این نصّ [illegible] شرایط دارد [illegible]

[illegible] و آن [illegible]

[illegible] شرط [illegible] اصول [illegible]

هرگز از [illegible] بزرگ [illegible] نشوند [illegible]

[illegible]

[illegible] باهم [illegible] باشند و دوری [illegible] شما را [illegible]

[illegible] خدا [illegible]

[illegible] اصحاب من [illegible] العناد [illegible]

[illegible] برای [illegible]

[illegible] باشد [illegible] والسلام —

پاشکۆی ژمارە ١٣

«ئابۆت»ی سەرکونسوڵی گشتی ئینگلستان لە تەوریز، (٣) مانگ دوای گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ ئەستەموول، ئەم راپۆرتەی بۆ وەزیری دەرەوەی ئینگلستان (ئێرل گرانڤێل) نووسیوە، کە تیایدا باری سەرنجی خۆی بەرانبەر شۆڕشی ١٨٨٠ و داهاتووی کێشەی کورد دەردەبڕێ.

لە کۆنسوڵی گشتی «ئابۆت»ەوە بۆ ئێرل گرانڤێل

(ژمارە ١٦، نهێنی)

(١٨٨١/٩/٦ وەرگیراوە)

شانازی ئەوەم هەیە لەگەڵ ئەم نامەیەدا نووسینێکتان بۆ بەرێ بکەم، کە هەر خۆم نووسیومە و لەسەر پێوەندی کێشەی کوردە، بە کۆمەڵە ئەرمەنییەکانەوە.

ساڵی پار، بازی بەختی ئەرکی پشکنین لە هەموو لایەنەکانی ئەم کێشەیە، لەسەر شانی من نیشتەوە. کە دەبێ بڵێم: کەسێکی تر لە قەڵەمڕەوی ئەم دەزگا مەزنە، بەختی وای نەبووە.

داوای لێبووردنیشتان لێدەکەم ئەگەر بە ناردنی ئەم هاوپێچە، سەرئێشەتان بۆ ساز دەکەم. چونکە ئەوی راستی بێت ئەم نووسینە، زیاتر بۆ ئیدارەیەکی سیاسی دەبێ؛ تا بۆ ئەفسەرێکی کۆنسوڵ.

ئەم داوای لێبوردنەشم لە بارودۆخێکی نائاساییدایە، واتە: لەو ماوەیەی کورد هێرشی کردە سەر ئێران، من لێرە کاربەدەست بووم.

من بە نیاز بووم ئەم هاوپێچەی بەردەستتان، هەر زوو بە مۆرەوە بۆ بەرپرسی باڵوێزخانە بنێرم، بەڵام بە چاکم زانی خۆ لەمە ببوێرم، چونکە پێم وایە جەنابتان باشترین دادوەرن بۆ ئەوەی کە بزانن ئەم نووسینە، شتێکی وا بەکەڵکی تێدایە بۆ ئەوەی جەنابت سەرنجی پێبدات.

ئیمزا: ویلیام جی، ئابۆت

نهێنی:

کاتێك شێخ عوبەیدوڵلا دەگاتە قوستەنتەنیە؛ ئێران داوا لە لەشکری تورکیا (porte?)دەکات تا نەهێڵێ شێخ و لایەنگرەکانی بگەڕێنەوە بۆ سنووری هەردوو وڵات. لەوە دەچێ فەرماندەکانی لەشکری تورکیا هەموو فێڵ و تەڵەکەیەك بەکار دێنن و بەپەلەش هەوڵدەدەن بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەگەڵ ئەم کێشەیە رووبەروو ببنەوە.

بیٚشك حکومەتی تورکیا خۆی لە پشت ئەم قسەیە حەشار داوە، کە ئەم هێرشەی شێخ عوبەیدوڵلا بۆ سەر ئێران، هێرشێکی زۆر ئاساییە و یەکێکە لەو هێرشە دەگمەنانەی هەندێك یاخی و جەردە، کە جاروبارە هەڵدەکەوێ لەو ناوچە هاوبەشانەی نێوان سنووری ئێران و تورکیا سەر هەڵبدات.

دووپاتبوونەوەی شەڕ و پێکدادان و خوێنڕێژیی، کە دوابەدوای شۆڕشەکەی ساڵی پاری کورد درێژەی بووە و بوەتە هۆی کوشت و بڕی خەڵکی بێ پەنای ئەرمەنی و مەسیحی و هەروەها راسانی جوولەکە و موسڵمانەکان، بە هۆی هەندێك هۆی تەواو مرۆڤانە، پاکانە بۆ دژایەتی یەگکرتووانەی لەشکری تورکیا و هێزەکانی ئەورووپا لەو ناوچەیە دەکات. بەلاّم لەشکری تورکیا دەبێ لەو راستییە ئاگادار بێت کە غافڵ بوون لەو بزووتنەوەیەی، کە بوونی ئەرمەنەکان دەخاتە مەترسییەوە، کارێکی زۆر نائاقلانەیە. هەروەها بە شێوەیەکی ترسناکیش بنچینەکانی برگەی (٦١)ی پەیماننامەی بەرلین دەخاتە مەترسییەوە.

من پێم وایە پێزانین بەم راستییە دەبێتە هۆی چارەسەرکردنی گێرەوکێشە تازەکانی کوردان، کە ئەم کێشانە، ئاسایشی کۆمەڵی مەسیحییە ئاشتیخوازەکانی ناو قەڵەمڕەوی (شا) و (سوڵتان) دەخاتە مەترسییەوە.

بە سەرنجدان بە پێکهاتنی کوردستان بۆ حکومەتێکی جیاواز و ئەو پێوەندییە نزیکەی کە من بە ناچاری ساڵی پار لەگەڵ شێخ عوبەیدوڵلا هەمبوو، هەروەها ئەو وتووێژەی پێکەوە هەمانبوو لەسەر ئەوەی پارێزەرم لەگەڵدا بنێرێ بۆ ئەو ناوچانەی شۆڕشیان تێدا کراوە، ئەمانە هەمووی وام لێدەکەن بڕوای خۆم بەمجۆرە دەرببڕم، کە ئەگەر «ئەو»، ئەم خەیالاّنەی لە مێشکمدا بووایە، ئەوە شتێکی تەواو فریوکارانە بوو.

ئاکاری جوانی شێخ عوبەیدوڵلا، هوشیاریی و تێگەیشتوویی خواپێداوی، دڵپاکیی و میهرەبانیی لە هەڵسوکەوتیدا، دەروون پاکیی و میواندارییەك ئەو پیشانی منی دا، ئەوکاتەی من تەواو لە بەردەستی ئەودا بووم، ئازایی و زانایی شێخ لە کاتی باس و دەمەتەقێدا، ئەوانە هەمووی راستیگەلێکن، کە من دەبێ وەك بەشێکی سەرنج راکێشی ژیانم پیایاندا بچمەوە. کاتێك کوردەکان شایانی وەرگرتنی ئۆتۆنۆمین و لە هەمان حاڵدا شێخ، یان هەر سەرۆکێکیتری هاوتای ئەو، لە ژیاندا هەن، کاتی ئەوەیە سەرنجێکی وردی کێشەکە بدرێتێ. ئەگەر لەشکری تورکیا بەڕاستی پێی وایە شێخ خەیاڵی وای لەسەردا بوو؛ دەی پیاو سەری سووڕ دەمێنێ، ئەی بۆ بەرگرییان لێنەکرد!

بە چاوگێڕانەوەیەك بەسەر رابووردوودا، بۆ من دەردەکەوێ کە شۆڕشی کورد رەنگە دەبێ وەك یەکێك لە نیشانەکانی ئەم سەردەمەی لە خۆرهەلاّتدا تیایدا دەژین، لە بەرچاو بگرین.

ئەم شۆڕشە لەناو شۆڕشەکانی تردا یەکێك لەو پرووسە (رەوت) سرووشتییانە بوو، کە بە نیازی لێك‌جیاکردنەوەی ئیمپراتۆری عوسمانییە. بەلاّم ئەوە هەڵەیە ئەگەر وابزانین کە ئەم

بزوتنەوەیە بەتەمابوو بۆ هەمیشە حکومەتێکی کوردی سازبکات، کە ئەمە هۆکارێکی گرنگە لە کێشەی خۆرهەڵاتدا، یان ئەم شۆڕشە دەیتوانی وا وەرسووڕێت، کە وەك کەرەسەیەك بۆ کەمکردنەوەی شێواویی ناوچەکە لەبەرچاو بگرین.

لەوە دەچوو پەرەسەندنی ئۆتۆنۆمی بۆ کوردان، کۆمەڵی عەرەبەکانیشی بۆ داواکردنی ئەو مافانە بوروژاندایە.

باردۆخێکی لەمجۆرە لەوە دەچوو دەسەڵاتی خەلیفەی تا رادەیەکی زۆر، کەم کردبایەتەوە. ئێستاش من پێم وانییە ئەوروپا دوایین دەنگی ئەو کێشەیەی کوردی بیستبێ. رەنگە دواڕۆژ ئەم پرسیارە بێتە ئاراوە: دەبێ لەگەڵ کوردستان چ بکرێ؟

با بگەڕێینەوە بۆ سەر ئێران: کاتێك ئێران بەوە بزانێ کە لەشکری تورکیا هەست بە مەترسیی و جموجوڵ و هەوڵی بەردەوام بۆ سەر سنوور دەکات؛ ئینجا ئامادە دەبێ گوێ بۆ رێنوێنییەکانی ئینگلستان شل بکات و پرسیاریان پێبکات، تا بتوانێ هەوساری عەلی خانی شکاك و خێڵە کوردەکانیتری ئێران بگرێتە دەست، کە زۆر لە مێژە تورکیا شکاتیان لێدەکات، ئەوا دوای مانەوەیەکی دوور و درێژ لەم وڵاتە، بێ دوودڵی دەتوانم بڵێم: ئێران پێوەندی خۆی لەگەڵ رووسیا، دژی تورکیا پتەو دەکات، بەو مەرجەی ئەگەر تورکیا دیسان ئاشتی و هێمنیی سنوور وەکو پار بشێوێنێ.

بەڵام ئەگەر ئێران لە پێکهێنان و راگرتنی ئۆقرە و رێکوپێکیی خێڵ و عەشیرەتەکانی خۆی خافڵ بێت، ئەوا وەك چۆن ئێستا ئەم ئەرکەی تەواو بەجێهێناوە، ئەوسا دڵە راوکەیەك سەرهەڵدەدا و جۆرە حاڵەتێکی ئاڵۆزیی و شێواویی بەدی دێت، هەروەك چۆن لە پارێزگەی ئازەربایجان روویداوە، ئەوکاتەش (شا) ناتوانێ خۆی لە پێشنیار و داوای رووسیا ببوێرێ؛ ئەو رووسیایەی لە سنوورەکانی نزیکە و هەموو جارێك وەك هاوسێیەك لێی نزیکتر دەبێتەوە.

تەوریز ١٨٨١/١٠/١٠

No. 1.

Consul-General Abbott to Earl Granville.—(Received September 6.)

(No. 16. Confidential.)

My Lord, *Tabreez, August 11, 1881.*

I HAVE the honour to transmit herewith to your Lordship a Memorandum which I have drawn up regarding the Kurdish question in its relation to the Armenian communities.

It fell to my lot last year to have an opportunity, which no other member of Her Majesty's Service has had, of investigating that question from every point of view.

At the same time, I beg to solicit your Lordship's indulgence towards me for having troubled you with the present Memorandum, which belongs rather to the department of a Diplomatic than a Consular Officer.

My apology for doing so is the exceptional position in which I was placed during the Kurdish invasion of Persia.

I had intended sending the present despatch to Her Majesty's Ambassador at the Porte under flying seal, but, on consideration, deemed it proper to abstain from doing so, as your Lordship will be the fittest judge whether the Memorandum contains anything likely to interest his Excellency.

I have, &c.

(Signed) WILLIAM G. ABBOTT.

(Confidential.)

WHEN Sheikh Obeidullah arrives at Constantinople, and Persia calls upon the Porte to prevent him or his adherents returning to the vicinity of the two frontiers, the Porte's officials will probably bring forward endless subterfuges, and hesitate to deal with the question in a straightforward manner.

The Turkish Government will, doubtless, intrench itself behind the assertion that the invasion of Persia by Sheikh Obeidullah was merely an ordinary raid—one of those isolated acts of brigandage incidental to conterminous States, situated as Turkey and Persia are.

A repetition of the havoc and bloodshed which followed in the wake of the Kurdish insurrection last year, resulting in the massacre of unoffending populations of the Armenian and Nestorian, as well as Mahommedan and Hebrew persuasions, would, on purely humanitarian grounds, justify a joint remonstrance to the Porte on the part of the European Powers; but the Porte must be aware that to connive at proceedings which imperil the existence of her Armenian subjects would be highly impolitic on her part, and strangely at variance with the principles involved in the LXIst Article of the Treaty of Berlin.

A recognition of this fact on the part of the Porte would, I believe, tend to obviate a renewal of Kurdish troubles which endanger the safety of peaceful Christian populations in the dominions of the Sultan and the Shah.

With regard to the formation of Kurdistan into a separate Principality, the close relations in which I was unavoidably placed with Sheikh Obeidullah last year, and the conversation I had with him on the occasion of his furnishing me with an escort through the revolted districts, enable me to express the opinion that, if he entertained such a scheme, it was perfectly illusory. The charm of the Sheikh's manner, the intellectual gifts with which nature has endowed him, the nobility of his demeanour, the courtesy and hospitality he showed me when I was entirely in his hands, his powers of persuasive argument, are facts which I shall look back upon as forming an interesting episode in my life. If the Sheikh or any other Chief of equal attainments be in existence when the Kurds are fit for autonomy, it will be time to give serious attention to the subject. If

PUBLIC RECORD OFFICE
Reference:—
FO 248/376 XC 2522
COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

the Porte really believed that the Sheikh entertained such views, it is surprising that they did nothing to restrain him.

On reviewing past events, it appears to me that the Kurdish rising may be considered as one of the signs of the times in which we live in the East. It was one of the natural processes which, amongst others, is at work for the disintegration of the Ottoman Empire; but it would be a fallacy to suppose that such a movement could have contributed to building up a permanent Kurdish Principality; that it was an important factor in the Eastern question, or could have been turned to account as an instrument for reducing order out of chaos. The probabilities are that the extension of autonomy to the Kurds would have prompted the Arab populations to clamour for the same privileges. Such a condition of things would have curtailed the power of the Caliph to a great extent. Still, I am far from thinking that Europe has heard the last of this Kurdish question. It will probably be asked hereafter, What is to be done with Kurdistan?

Reverting to Persia, the probabilities are that, when she perceives that the Porte recognizes the danger of fomenting chronic strife on the frontier, and is disposed to be guided by the lights of common sense, she will be ready to listen to the advice of England, counselling her to place an effectual control upon Ali Khan Shekak and other Persian Kurds and tribes of whom Turkey has long complained.

After a lengthened residence in this country, I have no hesitation in saying that Persia will strengthen her relations with Russia against Turkey if the latter again disturbs the peace of the frontier in the way she did last year.

But if Persia neglect to maintain order amongst her own tribal subjects after Turkey has fulfilled her duty in that respect, there would be reason to fear that, as far as the Province of Azerbaijan is concerned, a state of anarchy would take place, and that the Government of the Shah would find it difficult to resist the overtures of Russia, who is so close to her frontiers, and becomes a nearer neighbour every day.

(Signed) WILLIAM G. ABBOTT.

Tabreez, August 10, 1881.

پاشکۆی ژماره (١٤)

تەلگرافی میرزا حسین خان (سوپاسالار) لە تەورێزەوە بۆ ناسرەدین شا
بەڕێوەبەرایەتی تەلگرافخانەی دەوڵەتی مەزنی ئێران
لە تەورێزەوە بۆ تاران:

بۆ خاکی بەرپێی وەك گەوهەری هومایوونانەی شاهەنشاهی سێبەری خوا (رۆحمان بە قوربانی بێت). بەوپەڕی لالآنەوە و نۆکەرایەتی و خاکەسارییەوە عەرز دەکەم کە: ئەمرۆ، هەر لە سەرەتای هاتنمەوە تا ئێستا، کە سەعاتێك لە شەو تێپەڕیوە، دەتوانم بڵێم ماوەی ئەم مانگە، کە لە کاردام، پێویستییەکانی فەوجی گەرووس، لە فیشەك و چادر بارکردووە و ناردوومە. هەندێ توورەکە ساچمەی تۆپی هێزەکەی ئیعتمادولسەلتەنە، کە پێم وابوو کەمی بۆ ناردوون، بە قەرایی (٤٠٠) گوللەیەکیتریش ساچمەم بۆ پەیدا کردوون و سبەی عەسر دەیاندەمێ. لە سەرلەبەیانیشەوە تا ئێستا لەگەڵ تەیمووریاشادا خەریکی تەلگرافین.

چەند رۆژێك لەمەوبەر (٥) هەزار تمەنی داواکردبوو، وەك عەرزی دەروازەی پیرۆز کراوە، ئێستا وردەوردە گەیوەتە (١٥) هەزار تمەن و هێشتاش هەر لەگەڵیدا خەریکی تەلگرافم. رەنگە ئەو زووتر بېزوێنم. ئێوە لەو رووەوە دڵنیا بن، هەرچی لە تواناداد بێ و بکرێ؛ بەڵکو لە سەروو تواناشەوە بێت، بەجێی دەهێنم.

هەندێ نامە، کە شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئیقبالدەولەی نووسیون و بەرنامەی کارێکیش، کە بە نوێنەرەکەی خۆیدا بۆ کۆنسوڵی ئینگلیسی[1] ناردبوو تا لەگەڵیدا بدوێت، ئیقبالدەولە هەموویانی بۆ ناردووم. ویستم ئەوانە بە تەلگراف عەرز بکەم، بەڵام کە زانیم ئەم کارە بەلای کەمەوە، دەبێتە مایەی سەرقاڵکردنی یەك رۆژی تەواوی تەلگرافخانە و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی لەو رۆژەدا عەرزی ترم هەبن، یان فرمانیتری پەلەی ئێوە هەبن و لێی بێبەش بم، بۆیە سبەینێ بە رێگەی پۆستدا دەیانگەیەنمە خاکی بەرپێی موبارەکتان.

پوختەکەیشی ئەوەیە کە: مانەوەی کۆنسوڵی ئینگلیس لەم کاتەدا لە ورمێ، بە چاك نازانرێ (باش نییە)، بۆیە بەندەی خانەزاتان، بە شێوەیەکی جوان نامەم بۆ نووسیوە و بانگهێشتنم بۆ تەورێز کردۆتەوە. بە جیاش تەلگرافم بۆ خاکی بەر پێی موبارەکتان کردووە، تا وەزیری دەرەوە، هەمان تەلگراف نیشانی گەورە باڵوێزی ئینگلیس[2] بدات و لە ورمێ بانگی بکەنەوە.

---

[1] مەبەست لە «ئابۆت»ە.

[2] مەبەست لە «تۆمسن»ە.

ئەوەندە داوا زۆرن، نازانم کامیانت عەرز بکەم. داواکان بەرودوا عەرز دەکرێن... ئەوەی ئێستا بە پەلە دەیلێم ئەوەیە کە یەك دەقیقەش خەیاڵتان سەبارەت بە کورد، ئاڵۆز نەبێ و خوا یار بێ بەم زووانە هەواڵی لەناوبردنیان عەرز دەکەم. **الامرالاقدس الاعلی مطاع مطاع مطاع.**

نۆکەری خانەزاتان: حسەین.[1]

١٨٨٠/١٠/١٨ (١٢ زیقەعیدەی ١٢٩٧ کۆچی)

[1] رۆژنامەی «همشهری» رۆژی دووشەممە: ١٩٩٤/١٢/١٩ ، ژمارە ٥٧٧ ، ساڵی سێیەم.

پاشكۆی ژماره (١٥)

بەیتی هەمزاغا:

ئەگەرچی ئەم بەیتە وا ناونراوە، بەڵام وەک دەردەکەوێ باسێکی پچڕپچڕ و ناتەواوی شۆڕشی ١٨٨٠ بێت.

خالق هەر ئەتۆی لەسەر — رەببی هەر ئەتۆی لەسەر
چی تۆ پێت بێ ئیرادە — رانابرن هیچ موقەددەر
سێ موقەددەرن بەسەر دێن — مردن و کوشتن و گرانی
لە موکریان دوو خێڵ بوون — بەگزادە و قارەمانی*
یەکێك بوو لە بەگزادان — حەیفێ بۆ عەلیخانی
بانگی خانبابای بکەن* — لە ئەحمەدبەگی وەگێڕن
قادرئاغا پێبزانی*_ — ئەو دەبیرێکی چاکە

گەورەی دێبوکریانی

کاغەزێکن بۆ بنووسێ — خزمەت پادشای ئێرانی
حاکمێکن بۆ بەرێ کا — چاك بێ پێ بە هەرزانی
پادشا تەکبیری دەکرد — شازادێکی بانگ دەکرد
زۆر چاکی نسحەت دەکرد — بەو دەیارە و زەمزەمە
بۆ سابلاخی بەرێ کرد — دە بڕۆ رامەمێنە
خەڵکی تەفرەقە مەکە — مەخلووقی مەتۆقێنە
دەسەر ئاغەوەتان کە — حەمباراتان بشکێنە
بەو قەتار و بە باران — لە بۆ سابلاخی بێنە
حاکم هات و وای نەکرد — دەسبەجێ ناموسی کرد
پیاوێکی وسێن ئاغای گرت — ئەو بێ سووچ لووتی کون کرد
وسێنئاغا مودەبیر بوو — زۆر چاکی خزمەت دەکرد
دەچووە بۆ ماڵە خۆی — لە حەیفی ئەو قسەی دەمرد*
لە ئاغاوەتان بوغوڵو — راو و بێڕایان دەکرد
گەر ئەمە هەمزاغا نەگرین* — ئەو ولاتی خەرا کرد
هەمزە مەردی کارخانی — هیچ بەو کارەی نازانی

بەخۆ و بە قلیانداری / دەهات لە بۆ دیوانی
لە خواجا بیدارییان دا / حاکم چوو بالەخانی
خرەی زنجیران دەهات / فەڕاش گەیینە پێشخانی
کاک هەمزە تۆ ماچی کە / موقەسیری دیوانی
دە لاقت دەکەم، کۆتی / دە ملت دەکە زەولانی
لێرەشت لێناگەڕێم / دەتنێرم بۆ تارانی
لەو هەمزاغای جوت غیرەت / دەستی برد بۆ خەنجەری

هەڵدەکێشێ دەبانی

بە زەبرینگان لێی دەدان / زیڕەی برد بۆ عاسمانی
تەقەتەقی مارتینان / لە بلێسەی دە شەشخانان
چرپان‌چرپان پەیدا بوو / لە کووچە و لە دالان
هەمزاغا دەنەڕێنێ / تفەنگم لە بۆ بێنن
دەرزی و دەمەرقۆپانی / دە ئەسپم لە بۆ بێنن

مەتاڵ و حەیزەرانی

بە گەل وەدەردەکەوتن / کادەروێشی* کوێستانی
دەچوون بۆ باغی قیبلەی / لەوی‌دەدران لە سانی
هەمزاغا ئاوڕی داوە / حەمەد و سلەیمان کوانی
حەیفێ لەبۆ حەمەدی / گوژاوە مەردی مەیدانی
سێتەلاقەی فڕێدەدان / بە سی جزمەی قورعانی
لێرەشی لێناگەڕێم / دەیمالم تا تارانی
کۆنە خوێنم وەبیر دێن / وی سالی سەربڕانی
دەبێ بچمە نەهرییەی / بە سەنەد شێخی بێنم*

لە بۆ عەجەم قڕانی

ئەو دەمەی دەچووە نەهری / ئەگەڵ وەردووی شێخی هات
ئەو دەمەی شنۆی دەگرت / لە مامەشان بوغوڵو

را و بێڕایان دەکرد   حەمەدئاغا سوار دەبوو*
دەهات لە بۆ سابلاغی   پرسی بە حاکمی دەکرد
ماشەڵڵا چەند نادرم   بە تیپ و بە لەشکرم
پیاوێکی ساحێب نێوم   بە بێ ئەجەل نامرم
دەستم لەگەڵ بدەنێ   ئەمز رێیەی لێ‌دەگرم
مەجلیسی وا هەڵدایە   بەگزادە و قارەمانی
گەر ئەمە لەشکری بکەین   وەك دەوری نۆشیروانی
دەڵێن شێخی دەگەڵە   پاك تەلاڤن دەکەوێ

دەمرین بە بێ‌ئیمانی

حەمەدئاغا سوار دەبوو   قەرەپەپاغی گاز کرد
دەگەڵ وەردووی شێخی هات   تاجران خۆیان خەلاس کرد
لە هەمووی هەڵاتهەڵات   وەخەر بوو هەزار میللەت
خرنال دە بەیتی دەکات   ئەگەر حاکم وایزانی
هیچ‌کەس لە سەری ناکات   دەسبەجێ حاکم هەڵات*
با بدەین دەنگی لەشکری   دەبا بێن رەمەك و پیران
زەرزا بێن بە نادری   مەنگوور و مامش و پیران
گەورك بێنە لەشکری   خێڵی فەیزوڵڵابەیکی
بەگزادە و دێبوکری   ئەوها دەڵێ کاك هەمزە
پاك کاغەزم بدەنێ   سەبەب بە سبحەی رۆژێ
کەس خەتای کەس نەگرێ   شێخ داوای مولکی دەکا
تا تەورێزێ دەگرێ*   تا تەورێزم ئی وییە
یەکێ وا لە شارییە   ئەو برای تاجرباشییە
حوجرەی نەکرد خۆراییە   دەڵێ ئەو ئالآیەی بە شێخییە
سابلاخیان دروست کردییە   لە لرفەلرفەی ئالآیە
تەماحی ماڵی دنیایە   زۆر بترسن لەدوایە

بێن وەگێڕن ئەو قەزایە

هەمزاغا سوار دەبوو   دە نۆکەران دەفکرێ
دە کورە بدەمن لە تەپڵی   دەگەڵ سبحەینێ تاو دەنگوت

دەورەی میاندواوی دەگرێ	هەمزاغا دەنبەڕێنێ
سەلیم‌خانی چەرداوەڕوو*	وەك پۆڕێ دەچریكێنێ
دەگەڵ تفەنگی دەیهاویت	لە خاڵی شێخی دەدا*

لە زینی دەترازێنێ

وەك جەللاب دەبڕێ سەری	وەك هەلۆی دەڕفێنێ
فەسلێكی وا قەڵماوە	هێندێك لە پیاوی شێخی
«كاڵە موونی»یان ناوە	جوابیان دێنا بۆ شێخی*
یا شێخ خاڵت گوژاوە	شێخ ئەوە گوێی خۆی لێیە
پیاوێكی خوێندەوارە	هەم مەلایە و فەقێیە
دە بڕۆن لەو قسەی گەڕێن	چبكەم كاری خودێیە
دە بڕۆن ڕەدوای كەون	بزانن مزڵی لەكوێیە
ئاوری بەردەنە شاری	بێت بە ڕۆژی حەشرێیە
تەقەتەقی مارتینان	لە بڵێسەی دە شەشخانان
چرپان‌چرپان پەیدا بوو	لە كووچە و لە دالان
مندال و خێزان قورین	دەپەڕێنە سەر بانان
چەندیان عەجەم دەكوشتن	لەسەر باغ و بێستانان
دە دەڕێنن كلیلان	دە بشكێنن دووكانان
ئەتلەس و كیمخوا و خارا	بۆ گاوان و شوانان
بۆ گاوان و شوانی	لەو حەمەدئاغای مامش
چەن پیاوێكی زۆرزانی	دەگەڵ عەجەمان یەكە*
بە مەنگووڕان غەیانی	لای بناوی لێدەگرتن
بەری بەرەڵڵا كردن	خلاسی كردن كرمانی
میاندواویش تاڵان دەكرا	دەگەڵ بەری بەیانی
ئەو تاڵان و ماڵی هات	پاكی تاقەت كراوە
یەكێك لە دێبوكریان	مینەی قادرئاغای ناوە*
لە بنەبنەی سەهەندی*	تاڵان و ماڵ گیراوە
بەوەش ڕازی نەدەبوو	بەو حەڕابەی كێشاوە
نایب و مودەبیران	لە تێلگرافیان داوە
سەلام لە شاری ئێرانی	خەراپن لێی قەڵماوە
ئەو ڕەژێفرۆشی گەوركی	پاكی هاتو لەولاوە

ئەو سەردەشتی وا دیوتە — ماڵ بە ماڵی سووتاوە

ئەو حەجەمی میاندواوێ — بە سێکبەریش نەماوە*

شا دەڵێ ئەهوا ناکەم — بە قسەی ئەنگۆ بروا ناکەم

ولاتی خۆ خەرا ناکەم — لەو شێخەکەی چاومەستە

سبحەینێ لە خەو هەستا — لەو شێخەکەی دە چاومەست

کە تفەنگی گرتبوو بە دەست — بانگی هەمزەی کرد لەقەست

هەمزە بڵند بوو لە ناوی — لە بریقەی زرێ و قەڵاوی

ئەوچەل دەچمە سەر بناوی — هەمزاغا سوار دەبوو

«سوارە»ی برازای کەوتە دوو* — هەمزە لەلێ برازا

دەمانچەی پشتیم سازە — لێیدەن راوە بەرازە

هەمزا خۆ دەخێوێ — سەرتاپای خۆی دەبزێوێ

رمبی لێکردوون بە گەز — خارا و کیمخوای دەکەوێ*

---

* قارەمانی: لە عەشرەتی دێبوکریانن، چونکە لە بەرەی «قارەمان»ی کوڕی بارامئاغای دێبوکرین و پێیان دەڵێن قارەمانی.

* مەبەست لە خانباباخانی کوڕی مەجیدخانە کە لە ئازادکردنی سابلاخدا کرایە فەرمانبەری ئەوێ.

* مەبەست قادرئاغای ئیندرقاشی دێبوکرییە، کە لەو کاتەدا دژی شۆڕشی کورد، هاوکاریی لەشکری دەوڵەتی ئێرانی کردووە. ئەو تایفەیە لەنێو دێبوکرییەکاندا بە تایفەی «هەباسئاغا» ناسراون.

* مەبەست لە هەمزاغای مەنگوورە.

* باسی زوڵمی لەڕادەبەدەری لوتفعەلیخانی فەرمانڕەوای سابلاخە.

* مەبەست لە مەنگوورەکانە. وەك دەڵێن رەچەڵەکی ئەوان دەگەڕێتەوە بۆ سەر کاك «دەرویش».

* مەبەست شێخعوبەیدوڵڵای نەهرییە.

* مەبەست لە محەمەدئاغای مامشە.

* مەبەست لە لوتفعەلیخانی فەرمانڕەوای سابلاخە.

* دیارە بەرنامەی شێخ عوبەیدوڵڵا گرتنی تەورێز بووە.

* سەلیمخانی چواردۆلیشی پێدەڵێن.

* مەبەست لە میربەگی خاڵی شێخ عەبدولقادرە.

* مەبەست لە کێوی سەهەندە.

* مەبەست لە «سوارئاغا»ی برازای هەمزاغایە.

* مەبەست لە شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخعوبەیدوڵڵایە.

* دەیسەلمێنی کە محەمەدئاغای مامش، هاوکاریی لەشکری عەجەم دەکات.

* مینەئاغای کوڕی قادرئاغای دێبوکری، خۆی لەگەڵ لەشکری کورد و باوکیشی لەگەڵ لەشکری ئێران (لەگەڵ هێزەکەی حەسەنعەلیخانی گەڕووس) بووە. وەك لێرەدا دەردەکەوی مینەئاغا بەوناوەوە کە لەگەڵ لەشکری کوردە، هەر خەریکی دزی و تالانییە.

* واتە لە سێ بەشی عەجەمی میاندواو، دوو بەشی کوژراوە.

* قیام ملا خلیل و رد فرمان رضاخان ، ابراهیم افخمی، انتشارات محمدی، چاپ اول ١٣٦٨شمسی

فارسی:

١- مارتین ڤان‌برۆیین‌سن - (آغا، شیخ و دولت) جامعه‌شناسی مردم کرد - ترجمه: ابراهیم یونسی - نشر بانیذ تهران چاپ اول ١٣٧٨ش
٢- هراند پاسدر ماجیان - تاریخ ارمنستان - ترجمه محەمەد قاضي - انتشارات زرین - تهران چاپ دوم - ١٣٧٧ شمسی
٣- رابرت اولسن - قیام شیخ سعید پیران - ترجمه ابراهیم یونسی - مؤسسه انتشارات نگاه - تهران چاپ اول ١٣٧٧ ش
٤- ایرج افشار - گزارشها و نامه‌های دیوانی و نظامی امیرنظام گروسی - بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار - چاپ اول - تهران ١٣٧٣ش
٥- اسکندر غوریانس - قیام شیخ‌عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شاه - به اهتمام عبدالله مردوخ - انتشارات دنیای دانش - چاپ مسعود - چاپ اول، تهران ١٣٥٦ش
٦- علی‌اکبر دهخدا - لغت‌نامه - مؤسسه لغت‌نامه دهخدا - چاپ دوم تهران ١٣٧٧ ش
٧- شرح حال عباس‌میرزا (ملك‌آرا) به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی - جلد ٢ تهران بابك - ١٣٥٥ش
٨- میرزا رشید ادیب‌الشعرا - تاریخ افشار - به کوشش محمود رامیان - ضمیمه: شورش شیخ عبیدالله - پرویز شهریارافشار - تبریز - چاپخانه شفق - ١٣٤٦ ش
٩- استاندارد . جی. شاو و ازل کورال شاو - تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید - ج ١ و ٢ ترجمه: محمود رمضانزاده - انتشارات معاونت فرهنگی آستان قدس رضوي - چاپ اول - ١٣٧٠ش
١٠- جورج. ن. کرزن - ایران و قضیه ایران - جلد ١ و ٢ - ترجمه: غ. وحید مازندرانی - مرکز انتشارات علمی و فرهنگی - چاپ دوم ١٣٦٢ش
١١- گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی - دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی (وزارت امور خارجه) واحد نشر اسناد - جلد ٣ - چاپ اول ١٣٧٠ ش
١٢- محمدرضا نصیری (دکتر) - اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه) جلد ٣ - انتشارات کیهان - چاپ اول ١٣٧١ش
١٣- کریس کوچرا - جنبش ملی کرد - ترجمه ابراهیم یونسی - مؤسسه انتشارات نگاه - چاپ اول تهران ١٣٧٣ش
١٤- حمید احمدی - - قومیت و قومیت‌گرایی در ایران - از افسانه تا واقعیت - نشر نی - تهران چاپ اول ١٣٧٨ش

١٥- شیخ محمد مردوخ - تاریخ کرد و کردستان (توابع) - انتشارات غریقی - سنندج - جلد دوم - چاپ اول ١٣٥١ش
١٦- اسکندربیگ ترکمان - تاریخ عالم‌آرای عباسی - جلد ٢ تهران امیرکبیر - ١٣٥٠ ش
١٧ - نصرالله فلسفی - زندگانی شاه عباس اول - ج ٣ و ٤ - علمی - پاییز ١٣٦٩ش
١٨- مجیر شیبانی (دکتر) - عالم‌آرای صفوی - تشکیل شاهنشاهی صفوی - تهران - دانشگاه تهران - ١٣٤٦ش
١٩ - بابامردوخ روحانی - تاریخ مشاهیر کرد - جلد ٣ - انتشارات سروش - تهران ١٣٧١
٢٠- محمدرضا عباسی - حکومت سایه‌ها - اسناد محرمانه و سیاسی میرزاحسین سپهسالار - انتشارات سازمان اسناد ملی ایران - تهران ١٣٧٢ش
٢١- علی دهقان - رضائیه یا سرزمین زردشت - تهران - ابن سینا - ١٣٤٨ ش
٢٢- مرتضی راوندی - تاریخ اجتماعی ایران - ج ٢ - تهران امیرکبیر
٢٣- ابراهیم افخمی _ قیام ملا خلیل و رد فرمان رضا خان - انتشارات محمدی ١٣٦٨ ش.
٢٤- روزنامه «همشهری» دوشنبه: ١٩/١٢/١٩٩٤ _ شماره ٥٧٧ _ سال سوم.
٢٥- حدیقه ناصریه: علی اکبر وقایع نگار. به اهتمام محمد رئوف توکلی. تهران ١٣٦٤
٢٦- تحفه ناصری: میرزا شکرالله سنندجی (فخرالکتاب)، دکتر حشمت‌الله طبیبی. ١٣٦٨ شمسی - ١٩٨٩ م -

عەرەبی:

٢٧- هەڵکەوت حەکیم - ابعاد ظهور الطریقة النقشبندیة فی کردستان فی اوائل القرن التاسع عشر- مجله دراسات کردیه - العدد ١ - کانون الثانی - پاریس ١٩٨٤
٢٨- سیامەند . ز . عثمان - ملاحظات حول نشأه الحرکة القومیه کردیه - مجله دراسات کردیه - العدد ١ - کانون الثانی - پاریس ١٩٨٤ - ص ٢٢
٢٩- کمال مظهر احمد (الدکتور) دراسات من تاریخ ایران الحدیث و المعاصر - بغداد - مطبعة ارکان - ١٩٨٥
٣٠- عباس العزاوی - مولانا خالد النقشبندی - مجله المجمع العلمی الکردی - العدد الاول - بغداد ١٩٧٣
٣١- الشیخ محەمەدالخال - الشیخ معروف النودهی البرزنجی - بغداد ١٩٦١
٣٢- فصیح البغدادی - المجد التالد فی مناقب الشیخ الخالد - استانبول ١٨٧٢

٣٣- مینورسکی - الاکراد - ترجـمه الدکتور معروف خزنەدار - بغداد ١٩٦٩٣٤- علـی الوردی (الدکتور) - لمحات اجتماعیه من تاریخ العراق الحدیث - الجز الثالث - مطبعة الشعب بغداد ١٩٧٢

کوردی:

٣٥- کەمال مەزهەر ئەحمـــەد (دوکتۆر) - کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا - کۆڕی زانیاری کورد - چاپی یەکەم - بەغدا ١٩٧٥
٣٦- ن. ا. خاڵفین - خەبات لە ڕێی کوردستاندا - وەرگێڕانی لە رووسییەوە بۆ کوردی: جەلال تەقی - چاپی یەکەم - چاپخانەی ڕاپەڕین - سلێمانی ١٩٧١
٣٧- ساڵح محەمەدئەمین - کورد و عەجەم - چاپی دووەم - سلێمانی ١٩٩٢
٣٨- جەلیلـی جەلیل (دوکتۆر) - ڕاپە ڕینی کوردەکان - ١٨٨٠ - وەرگێڕانی لە رووسییەوە : دوکتور کاوس قەفتان - چاپی یەکەم - چاپخانەی الزمان - بەغداد ١٩٨٧
٣٩- عەزیز شەمزینی (دوکتۆر) - جووڵانەوەی رزگاریی نیشتمانیی کوردستان - وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: فەرید ئەسەسەرد - چاپی سێیەم - سلێمانی ١٩٩٨
٤٠- جەمال میرزاعەزیز - لە تاریکییەوە بۆ رووناکی - بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠ - چاپی یەکەم - سلێمانی ١٩٩٩
٤١- جەمال میرزا عەزیز - دەنگوباسەکانی کوردستان لە هەشتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا- ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ - ژمارە ٢٠٦٣ - ڕۆژی چوارشەممە ٢٠٠٠/٢/٢
٤٢- فەیسەڵ دەبباغ - یەکەمین کۆمەڵەی کوردیی - ڕۆژنامەی برایەتی - ژمارە ٢٩٤٦ ڕۆژی چوارشەممە ١٩٩٩/١٠/١٣
٤٣- دیوانی حاجی قادری کۆیی - لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی : سەردار حەمید میران و کەریم شارەزا - پێداچوونەوەی مەسعوود محەمەد - ١٩٨٦
٤٤- کلودیوس جیمس ریچ - گەشتی ریچ بۆ کوردستان (١٨٢٠) - گۆڕینی لە عەرەبییەوە بۆ کوردیی: محەمەد حەمەباقی - چاپی دووەم تەورێز ١٩٩٤
٤٥- وەفایی - بیرەوەرییەکانی وەفایی - وەرگێڕانی لە فارسییەوە محەمەد حەمەباقی - چاپی یەکەم هەولێر ١٩٩٩
٤٦- بلەچ شێرکۆ (دوکتۆر) - کێشەی کورد - گۆڕینی لە عەرەبییەوە بۆ کوردی : محەمەد حەمەباقی - چاپی سێیەم - هەولێر١٩٩٢
٤٧- ژیننامەی سەیید تەهای شەمزینی - لە تورکییەوە کراوەتە فارسی و ئێمەش کردوومانەتە کوردی (هێشتا چاپ نەکراوە)

فەرهەنگی ناو

«ئ»

ئـابۆت: ٢٢، ٥٤، ٥٦، ١٠٤، ١٠٦، ١٢٠، ١٢١، ١٢٤، ١٢٥، ١٦٤، ١٨٠، ١٨٣، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ١٩٥، ١٩٦، ٢١٧، ٢٣٩، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٧، ٢٩٤، ٢٩٥، ٦٢٩

ئارماکسیاس: ٨٢

ئازیز خان سەردار: ١٤٢

ئاسووری: ٤٣، ٤٤، ٤٦، ٨١، ١١٦، ١٢٤، ١٤٨، ١٦٣، ٥٥٦

ئاسەفولدەولە: ٥٠٥

ئاغا بەگی یاوەر: ٤٠٢

ئاغا پاشا: ٤٠٨

ئاغا حسەین سوڵتان: ٤٠٩

ئاغاخان ئێرانلوبی: ٤٠٤

ئـاغاخانی ئـەفشار: ١٧٤، ١٧٥، ١٩٥، ٢٦٣، ٣٩٤، ٤١٠، ٥٩٠

ئاغا خـانی سـەرتیپ: ١٧٤، ١٧٥، ٣٩٤، ٤١٠، ٤١١، ٥٩٠

ئاغاخانی سەرهەنگ: ١٩٥، ٥٢٤

ئاغا رەش: ٥٦٢، ٥٦٩

ئاغا سەیید ئاغا: ٥٢٥

ئاغاسەییدئیسماعیلسەرۆک:٤٠١،٥١٥

ئاغا سەیید موحسین: ٥١٢

ئاغا شازادە: ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩٣

ئاغا عەلی قازی: ٣٩٨، ٥٧٧، ٥٨٨، ٦٠٩

ئاغا مورتەزای ئەمینولشەرع: ٥١٥

ئاغامیر جەعفەر: ١٨٦، ٥١١، ٥١٥

ئاغا میر جەعفەری پێش نوێژ: ١٨٥، ٥١٥

ئاغا میرزا سەمیع: ٥١٣

ئاغا میرزا محەمەد حسەین: ٣٩٩، ٤٠٠

ئاقا میرسادق: ١٣٥، ٢٧٣، ٢٧٤

ئاکۆ: ٢٣٣، ٦٠٤

ئایەتوڵلا مەرعەشی: ٦١٥

ئوبەر میللەر: ١١٧

ئۆسکارمان: ٦٤٥، ٢٢٣

ئەحمەد ئاغا: ٣٨٨

ئەحمەد بەگ: ٥٥٣

ئەحمەد بەگ (وەکیل ئەلرەعایا): ٥٦١

ئەحمەدبەگی کوڵۆنێل (یاوەر): ٢٤، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٣٧، ٥٥٣

ئەحمەد بەگی وەکیل ئەلرەعایا: ٥٥١، ٥٦١

ئەحمەد فاروقی: ٤٨

ئەحمەد موختار پاشا: ٥٩، ٦١، ٦٢

ئەحمەد میرزا: ٥٠٨، ٥٥٧

ئەحمەدوەند چەلەبی: ٢٩٠، ٢٩٧، ٣٥٩، ٣٦٠

ئەحمەدی خانی: ٢٥٣

ئەرخیماندریت ئۆگانیس: ١٠٥، ١٠٦

ئەردەشێر: ٢٢، ٨٢، ٥٠٤

ئەسفەندیار خانی بەختیاری: ٦١٨

ئەسکەندەر: ٨٢

ئـەسکەندەرغوریانس: ٢٧، ١٠٨، ١١١، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٠، ١٧٣، ١٧٧، ١٨٢، ٢٥٧، ٥٤٩، ٦٤٣

ئەسکەندەری دووەم: ٨٦، ٢٢٠

ئەکبەرخانی سەرتیپ: ٦١٩

ئەلبێرت ساسۆن: ٧٢

ئەلیکساندەر رەینارت: ١٧٨

ئەمانوڵلاخان: ٤٠٤

ئەمیر ئاغای شکاک: ۱۸۳، ٤۰۰
ئەمیر بەدرخانی بۆتان: ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٧٣، ٧٧، ١٤٨
ئەمیر تومان: ٣٥٦، ٦١٣
ئەمیرخانی برادۆست (میری لەپزێڕین): ١٦١، ١٦٢، ٢٥٣
ئەمیرولمولک: ٢٦٨
ئەمین ئاغای قادر ئاغا: ١٧٢، ١٨٠، ٣٥٩، ٣٩٠، ٥٥٠
ئەمین ئەلسولْتان (ئاغا ئیبراهیم): ٣٦٦
ئەمین بەگ: ١٨٣، ٥٢٥
ئەمینبەگی سەعیدبەگ: ١٨٣، ٤١٠
ئەمین تەزکەرە: ٥٥٢، ٥٥٣
ئەمین خەڵوەت کاسی: ٣٦٦
ئەمینولئیسلام: ٣٠٤
ئەنوەر قادر محەمەد (دکتۆر): ٣٥
ئەنوەری سوڵتانی: ٣٤
ئەورەحمان ئاغا: ١٧٢، ٢٧٦، ٣٩٠
ئەورەحمان پاشای بابان: ٤٩
ئەی. ج. دیلن: ٩٠، ١٦٨
ئیبراهیم ئاغای قەراچەداغی: ٥٣٣
ئیبراهیم خانی زەرزا: ١٧١، ٣٩٠، ٥٦٣
ئیبراهیم سەفائی: ٣٦٧
ئیبراهیم یونسی: ٥٥
ئیڤانۆڤ: ٥٢، ١٢٩
ئیحتشامولسەڵتەنە ئەمین سوڵتان: ٢٨٥
ئیحسان فوئاد (دوکتۆر): ١٠٠
ئیحسان نوری پاشا: ١٥٨
ئیدریس بەدلیسی: ١٢
ئێرڵ دەڤەرین: ٢١٩
ئێرڵ شەفتسبێری: ٧٢
ئێرڵ گرانڤێل: ١٦، ٣٤، ٥٦، ٧٢، ٧٧، ٩٣، ١٠٧، ١٢٠، ١٢١، ١٤٢، ١٤٨، ١٦٩، ٢١٨، ٢١٩، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٥٧، ٦٢٩
ئیسحاق پاشاخان: ٤٠٤
ئیسماعیل ئاغا: ١٧٢، ١٧٦، ١٧٨، ١٨١، ٣٩٠، ٣٩٧
ئیسماعیل ئاغای قەرەپەپاغ: ٥٩٠
ئیسماعیل ئەفەندی: ٢٨٣
ئیعتمادولسەڵتەنە(مستەفاقولیخان): ١٧٥، ١٧٧، ١٨٠، ١٨١، ١٨٢، ٢١٠، ٢١١، ٢١٣، ٢١٨، ٣٩٤، ٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨، ٤٠٩، ٤١٣، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٦٩، ٥٨٠، ٥٨٢، ٥٨٣، ٥٨٤، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٩١، ٥٩٢، ٦٠٥، ٦١٢، ٦١٣، ٦١٧، ٦١٩
ئێقباڵدەوڵە: ١٤٤، ١٧٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٢، ٢٠٠، ٣١٣، ٣٨٦، ٣٩٩، ٤١٣، ٥٠٨، ٥٢٢، ٥٣٢، ٥٩٧، ٦١٧، ٦١٩
ئیلیۆت: ١١٧
ئیمامقولی میرزا: ٥٥١، ٥٨٩
ئیمیلیەس‌کلایتۆن: ٢١، ٢٢، ٧٦، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٤٨، ١٥٣، ١٦٩
ابراهیم افخمی: ٦٤٤
ابولفتح: ٣١٧
ازل کورال شاو: ١٢، ٣٩، ٦٤٣
استانفورد.جی.شاو: ١٢،٣٩، ٥٨، ٦١، ٦٤، ٦٦، ٧١، ٨٥، ٨٦، ٩٦
اسدالله طباطبایی: ٣١١
اسکندر بیگ ترکمان: ٦٤٤
ا. گرەی متیلاند: ٧٣
الشیخ محمدالخال: ٦٤٤، ٥١
امیر کبیر: ٣٩٦، ٦٤٤
ایرج افشار: ٦٤٣

« ب »

بابامەردوخ روحانی: ٤٣
بابان: ١٣، ١٤، ٣٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٩٧، ٩٩، ١١٥، ١٥٧، ٢٥٣، ٣٥٩

بـــابیعالی: ٥٨، ٦٦، ٨٧، ٨٩، ٩٣، ١٠٣، ١١٤، ١٣٠، ٢١١، ٢١٥، ٢٢٠، ٢٣٠، ٢٣٩، ٢٤٨، ٢٦٠، ٢٨٦، ٢٩١، ٣١٠، ٣٦٢، ٥٥٥
بارام ئاغا: ٦٣٧
بارکلی فری: ٧٣
بایز ئاغای نەقیب: ١٧٢، ٣٩٠
برایم خانی قادربەگ: ١٨٣، ٤٠٠
بڵباس: ٩٧، ١٧٢، ١٧٣، ١٩٥، ٣٩١، ٥٢٤، ٥٩١، ٦١٥
بلەچ شێرکۆ: ٤٢، ٦٤٥
بەحری بەگ: ٧٧، ١٤٨، ١٤٩
بەرنارد لویس: ٥٢
بەکربەگ: ١٥٠
بەگداساریان: ١١٩
بەندەرگاهی: ٢٩٩
بیسمارک: ٢٨٣
بیوک ئاغا کورەزای سلێمان خان: ٤٠٥
بیوک ئاغا کوڕی ئەسکەندەر: ٥٣٢، ٥٦٠، ٥٦١
بیوک ئاغای خەتیبی: ٢٨، ١٧٥، ٥٤٩
بیوک خانی ئەسکەندەر خان: ٣٨٩، ٣٩٣
بیوک خانی سەرهەنگ: ٣٩٤
بیوک خانی قەرەپەپاغ: ١٧٠، ١٧١، ٥٦٠
بیوک خانی نایبی ئاجودان: ٣٨٩

« پ »

پاپازیان: ٨٩
پاشاخان: ٣٦٠، ٤٠٤، ٥١٢
پوبیبە دونستسف: ٩١
پەتریارک: ٧١، ٧٧، ٨٥، ٨٧، ١٠٧، ١٤٨، ١٤٩
پەرویز شەریار افشار: ٢٨، ٥٠٣، ٦٤٣
پیاڵە (پاپۆر): ٢٤٠

« ت »

تـۆمسن: ١٠٤، ١١٨، ١٤٢، ١٤٣، ١٦٩، ٢١٨، ٢١٩، ٢٣٠، ٢٣١
تەتەر: ٨٢
تەمر ئاغای گەورە: ٢٤٢، ٣٠١
تەهماسب قولی خانی یوزباشی: ١٧٤
تـەیموورپاشاخانیسەرتیپ(ماکۆیی): ١٩٤، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢١٢، ٢٤٦، ٢٩١، ٢٩٥، ٣١٣، ٣٥٧، ٣٦٦، ٤٠٣، ٤٠٤، ٥٢٣، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٩٤، ٥٩٦، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦١٧، ٦١٨، ٦٣٥
تیۆخۆس: ٨٢

« ج »

جاف: ٩٧
جۆرج کرزن: ٥٤، ٥٥، ٦٣، ٢٠٩، ٢١٠، ٦٤٣
جوقندی: ٦١
جون میور: ٧٣
جەعفەر قولی خانی ئیلخانی: ٥٠٥
جەلال تاڵەبانی: ١٠٠
جەلال تەقی: ٣٤، ٦٤٤
جەلال خان (حاکمی قەرەپەپاغ): ٣٨٩
جەلال خانی ئەفشار: ١٧٣
جەلالەدین ئەفەندی: ٦٢
جەلیل ئاغا: ١٧٣، ٣٩١
جەلیل ئاغا برای باباخان: ٥٦٥.
جـەلیلیجەلیل(دکتۆر): ١٦، ٣٤، ٣٩، ٤١، ٤٢، ٥٢، ٥٤، ٥٦، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٧٢، ٧٣، ٧٥، ٧٦، ١٠٥، ١٠٧، ١١٤، ١١٥، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٢١، ١٢٤، ١٤٥، ١٥١، ١٨٤، ٢٣٣، ٢٤٧، ٦٤٥
جەمال میرزا عەزیز: ٣٣، ٧٣، ٦٤٥
جەنەراڵ زێلیونی: ١٤٧
جەهال خانی قەرەپەپاغ: ١٧٨
جێمس براس: ٧٣

جیهانگیرخان بیگلەربەیگی: ٣٩٩

« چ »
چەرکەس: ٨٧، ٨٩، ٩٤
چیرینکۆف: ٥٣، ٥٤
چیلینگارۆف: ١٣١

« ح »
حاجی پاشاخان: ٥١٢
حاجی حەبیب بەگ: ٢٦٣
حاجی رەجەب عەلی خانی ئەفشار: ٥٣٤
حاجی رەحیم خان: ٣٨٥، ٣٨٦، ٤٠٠، ٥٥٧
حاجی رەزا قولیخانی ئیسفەهانی: ٣٩١، ٣٩٧،
حاجی رەفیع خان: ٣٠٨، ٣١٥
حاجی سادق ئاغای کلاوٚدوور: ١٨٧، ٥١٦
حاجی سەدەرولدەولە (صەدرولدەولە): ٥٩٠
حاجی سەیید ئاغای پێشنوێژ: ٣٩٩، ٥١٣، ٥٢١
حاجی سەیید بایەزید: ٥٦٢، ٥٨٢
حاجی سیهامولدەولە: ٥٨٨
حاجی عەلائەدین: ٤٠٠
حاجی عەلی عەسکەر: ٥٩١
حاجی غەفوور: ١٢١
حاجی قادری کۆیی: ٩٦
حاجی موحسین خان: ٢٣١
حاجی مورتەزا: ٥٣
حاجی مەحموودخان: ٣٨٧
حاجی مەلا جەعفەری تاجر: ١٨٦، ٥١١
حاجی مەلا سمایل: ١٢٢، ١٤٤
حاجی میرزا جەباری رەوزەخوێن: ١٨٥، ٤٠١، ٥١٥
حاجی میرزا جەلیلی موجتەهید: ٥٨٩
حاجی میرزا حسەین خان سەدری ئەعزەم: ٦١٨، ٦١٩
حاجی میرزا عەلی قازی: ١٧٧، ٣٩٨، ٥٧٧، ٥٨٨، ٦٠٩
حاجی میرزا موحسین: ٢٤٤، ٣١٢، ٣٩٩، ٤٠١
حاجی میرزا یوسفی دایی تەورێزی: ٦١٠
حاجی نایبوسەدر: ٥١٣
حاجی یوسف‌خان: ١٣٣
حاجی‌یوسف‌خان(شوجاعولدوله): ١٢١، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ٢٤٥، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٨، ٢٨٢، ٣١٢، ٥٣٠، ٥٥٦، ٦٠٠
حسەین بەگ: ٧٣، ٧٤
حسەین تەباتەبایی: ٦١٥
حسەین عەلی: ٥٢٣
حسەین قولی بەگی خەلەج: ١٨٥، ٥١١
حسەین قولی خان بیگلەربەگی: ٥١٣
حشمت‌الله طبیبی: ٣٣
حەبیبوڵلاخانی سەرتیپ: ٥١٣
حەزرەتی بارتیلمی: ٥٥٦
حەسەن ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠، ٥٧٢
حەسەن ئاغای قومقەڵا: ٥٧٢
حەسەن ئەفەندی: ٣٠٧
حەسەن بەگی بەردەسوور: ٣٨٥
حەسەن بەگی دەشتی: ٥٢٦
حەسەن بەگی کولیجە: ٥٦٩
حەسەن پاشای والی: ٣٦١، ٣٦٢
حەسەن عەلی خان سالار: ٦١٨
حەسەنعەلی خانی سەرهەنگ: ٣٨٩، ٣٩٣
حەسەنعەلی‌خانی‌گەرووس(میرزا، ئەمیرنیزام): ٢١١، ٢١٢، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٢٦، ٦١٧، ٦١٨، ٦٤١
حەکیم ساحێب (دکتۆر کۆچران): ٥١٦، ٥١٧، ٥١٨، ٥٩٦
حەمزەمیرزا(حیشمەت‌دەولە): ١٣٨، ١٧٥، ١٧٦، ٢١١، ٢٦٦، ٢٩٤، ٣٥٦، ٣٦٥، ٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٦، ٤٠١،

٤٠٩، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦١٣، ٦١٧، ٦١٨، ٦١٩
حەمید ئەحمەدی (دکتۆر): ١٥٨، ٦٤٣
حەیدەر خانی سەرهەنگ: ٤٠٤

«خ»

خاڵفین: ١٦، ٣٤، ٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٥، ٥٣، ٥٥، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٣، ٧١، ٧٦، ٧٧، ١١١، ١١٦، ١١٨، ١٢٠، ١٣٠، ١٣٤، ١٤٦
خان باباخان: ١٨٢، ٥٦٣، ٥٧٩، ٥٨٢، ٥٨٧
خان کیش خان (خان کەشی خان): ٣٨٩، ٤١٠
خانیکۆف: ٤٥، ٥٣، ٥٤
خریمیان هایریک: ٨٩
خواجە داوود: ١٩١، ٥٩٥
خەدیجە خانم: ١٣٢
خەسرەو خان: ٣٠٤، ٣٨٥، ٣٩٩، ٥٩٣، ٦١٨، ٦١٩
خەسرەوخانی سەرتیپ: ٣٠٤، ٦١٩
خەسرەوخانی سەرهەنگ: ٣٨٥
خەلیفە قولی خان: ٤٠٤
خەلیفە کلۆدیک: ١٩١
خەلیفە محەمەد سەعید: ٢٢، ١٢٩، ١٣٠، ١٨٣
خەلیل ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠
خەلیل بەگ: ٥٦٩

«د»

داریوش: ٨١
داوود پاشا: ٥٠، ٥١
دۆک ئارجیل: ٩٠
دەرباسی خان: ٢٤٢، ٣٠١
دەروێش ئاغای هەرکی: ١٧١، ٣٩٠
دەروێش پاشا: ١٤٨
دیسرائیلی: ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩٢، ٩٣
دیلن: ٩٠

«ر»

راسام: ١١٦
رامسان: ٢١، ١١٨
راوڵنستۆن: ٧٢
رحمەت اللە خان اقبالی: ٢٨، ٥٠٣
روبەرت ئۆڵسن: ١٤، ١٥، ٥٥، ٧٤، ٧٧، ١٠٩، ١١٦، ١٣٠، ١٦٤، ٦٤٣
رۆژنامەی (حاجی خەبیب): ٢٦٣
رۆسچوک: ٥٨، ٦٣
روکن الدەولە: ٢٦٢
رەئیس ئاغا: ٣٩٠
رەحمان ئاغا: ١٧٢، ٢٧٦، ٣٩٠
رەحیمخانی چەلبیانی: ١٧١
رەزابەگ: ١٤٣، ١٨٦، ٥١١
رەزاخان (یاوەری شا): ٢٣١
رەزاقولی کوری مەلەک قاسم میرزا: ١٧٣، ٥٦٦
رەزا قولی میرزا: ١٧٢، ٣٩٠، ٥٦٦
رەشید بەگی نوچە: ١٨٣، ٤٠٠
رەمک: ٦٣٩
رەوەند: ١٧١، ٣٨٥، ٣٨٨، ٣٩٠، ٥٠٨

«ز»

زاریادزس: ٨٢
زیائەدین خالیدحەسەین (مەولاناخالید): ٤٣، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٢٥٧، ٦٢٣، ٦٤٥
زینۆفێف: ٢٢٠، ٢٤١

«س»

ساحیب دیوان: ٢٧٤، ٥٥٠
ساخلو: ٣٩٣
سادق خانی سەرتیپ: ٥١٣
ساسانی: ٨٢

ساسۆن: ۷۷، ۱۱۹، ۱۵۳
ساعیدولمولک: ۲۸٤
ساڵحمحەمەدئەمین: ۱۱، ۱۳، ۱۷، ۳۵، ٤۳، ٤٥، ٦۲، ۷٦، ۷۹، ۱۱۳، ۱۲٦، ۱۳۱، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱٦۱، ۱٦۲، ۲۱۰، ٦٤٥
سالیسبۆری: ۷۲، ۸۹، ۹۲، ۹۳
سلاڤی: ٥۸
سلووکس: ۸۲
سلێمان پاشا: ۳۰٦، ۳۰۹
سلێمانی قانونی: ۱۲
سمایل ئاغا: ۳۹۹، ٥۸۰
سوارئاغای زوودی: ٥٥۸، ٥٦۳، ٦۰۷
سۆران: ۱۳، ۱٤، ۳۸، ۹۸، ۱۱۲، ۱۵۷، ۲٥۳
سوڵتان سەلیم: ۱۲
سوڵتانعەبدولحەمید: ۲٤، ٥۸، ٦۸، ۹۳، ۱۰۹، ۱۱٦، ۱٤۸، ۱٦۹، ۲۳۳، ٦۱۸، ٦۲۰
سوڵتان عەبدولمەجید خان: ۱۳
سوڵتان قوجەبەگلوو: ٦۱۹
سوڵتان موورادی میرزا حیسام سەڵتەنە: ٦۱۸
سوڵتان مەحموودی دووەم: ۱۳
سۆلۆمان (سۆلۆمون): ۱۹۱، ٥۹٥، ٥۹۷
سەدرولدەولە: ٥۸۳، ٥۸٦، ٥۹۰
سەدرولعولەما: ٥۱۳
سەربدلی حەمزە: ٥۹
سەرتیپی ئەفشار: ۱۷٤
سەردار بەگی قۆجە بێگلوو: ٤۱۰
سەردار حەمید میران: ۳٦، ٦٤٥
سەرهەنگ ئاغاخانی ئەفشار: ۱۹٥
سەعید ئاغای هەرکی: ۱۸٤، ٤۰۰
سەعید بەگ: ۱۸۳، ٤۰۰
سەفەوی: ۱۲، ۱۳، ۸۲، ۸۳، ۱٦۱، ۱٦۲، ۱٦۳، ۲٥۳، ٥۰٦
سەلجوقی: ۸۲
سەلیم بەگ: ۱۷۲، ۳۹۰، ٥٦۹
سەلیمخانیچارداوەروو(چواردۆڵی): ۱۷۲، ۱۷۳، ۳۸۹، ۳۹۱، ٤۰٥، ٤۰۸
سەمەد خان: ۱۸۳، ٤۰۰
سەمیح پاشا: ۱٤۷
سەیفولعولەما: ٥۹۰، ٦۱۷
سەیفەدین خانی کوری سەردار: ٤۰۸
سەیدتەها(شێخ‌تەهای‌نەهری): ۲۱، ٤۳، ٤٤، ٤٥، ٥۰، ٥۳، ٥٤، ۱۳۲، ۱٥٤، ۱۹۳، ٥۲۲، ٦۱٥، ٦۱٦، ٦٤٥
سەید حەسەنی سابلاخی: ۱۳٤، ۲٤٥، ۳۱۲
سەید رەزای دەرسیمی: ۱٥۸
سەید محەمەدخان: ۱۷٥، ۳۹٤
سەید محەمەد سدیقی تەرجومان: ۱۱۹
سیامەند.ز.عثمان: ٦٤٤
سیڤەر: ۱۰۱، ۱٥۸
سیر ئیلیوت: ۸، ۱۱۷
سیرهنری لایارد: ٤۳، ٤٤، ۹۲، ۹۳
سیف‌القضات: ٦۰۹
سیمونئاغایئەرمەنی: ۱۰٥، ۱۰٦، ۱۹۰، ۱۹۲، ٥۲۲، ٥۹٦، ٥۹۷

«ش»

شابەندەری عوسمانی: ۱۹۱، ۲۷۲، ۲۸٤، ۳۱٥
شارژ دافر: ۲۹۲
شازادە: ۱۳۸، ۱٦٦، ۱٦۷، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷٤، ۲۸٦، ۳۹۰، ٤۱٤، ٥۰٥، ٥٥۰، ٥٥۱، ٥٥۲، ٥٥۳، ٥٥٤، ٥٥۷، ٥٥۸، ٥٥۹، ٥٦۰، ٥٦۱، ٥٦۲، ٥۷۳، ٥۸۸، ٥۸۹، ٦۱۲
شازادە ئەحمەد میرزا: ٥٥۷
شازادە کێشکچی باشی: ٥٥۰
شازادەلوتفعەلی: ۱٦٦، ۱۷٤، ۱۷٥، ۳٥٦، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹٤، ٦۰۳، ٦۱٥، ٦۱٦

شاعەباس: ٨٣، ١٦١، ١٦٣
شــــاهسەوەن: ١٨١، ١٨٢، ٣٩٨، ٤٠٥، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٠، ٥٣٣، ٥٨٠، ٥٨٢، ٥٨٧، ٦٠٥، ٦٠٧، ٦١٨
شقاقی: ٤١٠، ٦١٩
شكرالله سنندجی: ٣٣، ١٥٩
شكور بەگ: ٥٩١
شــوجاعولدەولە(شـوجاعدەولە): ١٢١، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ٢٤٥، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٨، ٢٨٢، ٣١٢، ٥٣٠، ٥٥٦، ٦٠٠
شوجاعولمولک پاشاخان: ٣٦٠
شەجیع عەلی خان: ١٧٣، ٣٩٣
شەداد: ٥٠٧
شەرەفخانی بتلیسی: ٢٥٣
شێخ ئەبولقاسم: ١٨٤
شێخ بەهائەدین نەقشبەند: ٤٨
شێخ جەسیمی ئیمام جومعە: ١٧٢، ٣٩٠
شێخ جەلال: ٣٨٥
شێخ جیهانگیر: ١٧١، ٣٩٠
شێخ سەعیدی پیران: ٥٢، ١٥٨، ٢٤٨، ٢٥٥
شێخ شامیل: ٥٢، ٥٣، ١٣٠
شێخ عوسمانی سیراجوددین: ٤٦
شێخعەبدولقادر: ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٥، ٥٦، ١٢٥، ١٣٧، ١٥٤، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٠، ١٧٢، ١٩٥، ٢١٢، ٢٣٥، ٢٤٦، ٥٠٨، ٥٦٩، ٥٩٧، ٦٠٣، ٦٠٩
شێخ عەبدولقادری گەیلانی: ٤٣
شێخ عەبدولکەریم: ١٨٤، ٢٤٤، ٣٦٢، ٤٠٠
شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی: ٤٨
شێخ عەبدولوەهاب سوسێی: ٥١
شێخ عەلی خان: ٥٢٥، ٥٩٤
شێخ عەلی خانی سەرتیپ: ١٨٦، ٥١١، ٥٩٤
شێخ فەهیم: ١٥٤، ١٥٥
شێخ کەمال: ١٦٧، ٥٥٧
شێخ مارفی نودێ: ٥١
شێخ محەمەد ئەمین: ١٨٣
شێخ محەمەد ساڵح: ٢١، ٤٥، ٤٦، ٤٧
شێخ محەمەد سدیق: ١٥٤، ١٨٣، ٢٠٥، ٢٢٧
شێخ محەمەد مەردوخی کوردستانی: ٤٣، ١٦٠
شێخ مەحمودی حەفید: ١٥٨
شێخ نوورەدین: ١٨٤
شێخولئیسلام: ٣٩٠، ٤٠١
شێخ هیدایەت: ٦٠١

«ص»

صدیق الملک: ٢٩٣

«ع»

عاشقلو: ٢١٣، ٤١٣
عبدالحسین بەگی نایب: ٤١٢
عبدالحسین نوائی: ١٤١
علی اکبر دهخدا: ٥٣، ٦٤٣
علی الوردی: ٦٤٤
عوبەیدوڵڵای ئەحرار: ٤٨
عوسمان ئاغای گەورک: ١٧١، ٢٢٦، ٣٩٠، ٥٥٩، ٥٧٢
عومەر بەگ: ٣٦٠
عەباس ئاغا: ٣٦٩، ٦٣٧
عەباس قولی خان سیستانی: ٤٠٤
عەباس میرزا: ٥١
عەبداڵ بەگ: ١٧١، ١٨٣، ٣٩٠، ٤٠٠
عەبدولخالق غونچەوانی: ٤٨
عەبدولڕەحمان پاشا: ٤٩
عەبدولڕەحیم: ١٣٩، ١٤٢
عەبدولسەمەد بەگی بناری: ١٨٣، ٤٠٠
عەبدوڵڵا ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠
عەبدوڵڵا بەگ: ١٢١، ١٧٦، ٣٩٦، ٣٩٧

عەبدوڵڵا پاشای کورد: ٢٨٩
عەبدوڵڵاخان: ١٢١، ١٢٥، ١٧١، ١٩٦، ٣٨٥، ٣٨٦، ٣٩٠، ٤١٢، ٥٠٨، ٥٥٧، ٥٦٣، ٥٧٢، ٥٩٣، ٦٠١
عەبدوڵڵاخانی زەرزا: ١٢٥، ١٩٦، ٣٨٥، ٣٨٦، ٤١٢، ٥٩٣، ٦٠١
عەبدوڵڵای مەردووخ: ٢٨
عەبدە ئاقا: ٣٠١، ٣٠٢
عەزیز ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٥٣
عەزیز بەگی بابان: ٣٥٩
عەزیز بەگی دەشتی: ١٨٣، ٤٠٠
عەزیز شەمزینی (دوکتۆر): ١٦، ٣٤، ٤٤، ٧٧، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ٦٤٥
عەزیزوڵڵاخانی سەرتیپ: ٤٠٥، ٤١٠
عەزیزوڵڵاخانی شاهسەوەن: ٤٠٥، ٦١٨
عەزیزی فەتاح: ١٧٢، ١٨٠، ٣٨٢، ٣٩٠، ٥٦٦، ٥٧٦، ٥٧٩، ٥٨٣
عەسکەرخان: ١٨٩، ١٩٠، ٤٠٢، ٥٠٩، ٥١٢، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٠، ٥٩٦
عەلائودەولە ئەمیر نیزام: ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥
عەلی ئاغا: ١٧١، ٣٩٠، ٤٠١
عەلی ئاغای شکاک: ١٢٣
عەلی ئاغای هەرکی: ١٧١، ٣٩٠
عەلی ئەفشار: ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ٢٠٠، ٢٠١
عەلی ئەکبەر خانی سەرهەنگ: ٤٠٦
عەلی ئەکبەر فەیز: ٢٥٧، ٦١٥، ٦٢٠
عەلی بەگلو: ٥٢٩
عەلی خان گونەخانی ئەفشار: ٢٨، ٣٤، ١٨٣، ٥٠٣
عەلی خانی حاکمی مەراغە: ١٧٢، ١٧٣، ٢١٠، ٣٩١، ٥٦٥
عەلی خانی حیسام الدەولە: ١٧٥، ٣٩٤
عەلی خانی شکاک: ٢٧٢، ٤٠٤
عەلی دهقان: ٢٨، ١٩١، ٥٤٩، ٦٤٤
عەلی رەزاخانی سەرتیپ: ٥٣٣، ٦١٨
عەلی رەزاخانی گەرووس: ٢١٣، ٤١٣
عەلی سوڵتان: ١٩٨، ٤٠٢، ٥٢٥، ٥٩٣
عەلی سوڵتان بەگی ئاغا خەلەج: ١٩٨، ٥٢٥
عەلی قاسم ئوغلی: ١٣٠
عەلیقی: ٢٩٩
عیزەت پاشا: ٢٨٨
عێزەدین مستەفا رەسووڵ (دوکتۆر): ١٠٠

«ف»

فایەق پاشا: ٥٩، ٦١، ٦٢، ٦٣
فصیح البغدادی: ٥١، ٦٤٤
فورد ئەسکیس: ٧٣
فۆن لیتنیوری: ٢٣١
فووزێر: ٢١، ١١٨
فەتحعەلی شای قاجار: ٥٠، ٥١، ١٣٢، ٢٣٩
فەتحوڵڵاخان: ١٧٢، ٣٥٩، ٣٩٠
فەتحوڵڵاخانی موزەفەردەولە: ٣٥٩
فەخری بەگ: ٥٥، ٢٤١، ٣٥٨
فەراشباشی: ١٤١، ٣٨٨، ٥٥٢، ٥٥٣، ٦١٦
فەرزی خانی نەجەف قولی یۆرتچی: ١٨١، ٥٨٠
فەروخ خانی چەلبیانلو: ٢١٣، ٤١٤
فەرەج خان: ٤٠٥، ٦١١، ٦١٢
فەرەج خانی تفەنگدار: ٦١١، ٦١٢
فەرەجوڵڵاخان: ١٢١
فەرەجوڵڵاخانی حاجی غەفوور: ١٢١
فەرید ئەسەسەرد: ٣٤، ٦٤٥
فەزل عەلی خانی شاهسەوەن: ٤١٠
فەزلوڵڵاخانی سەرهەنگ: ٤١٠
فەقێ یوسف: ٥٠٨
فەیزوڵڵابەگ: ١٧٢، ٢٢٣، ٤٠٥، ٤٠٦، ٤٠٧، ٥٥٠، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٨٨
فەیسەڵ دەباغ: ٧٧، ٦٤٥

فیرعەون: ٥٠٧
فیسکاونتس سترانگفورد: ٧٣
فینچیستێر (تفەنگ): ٢٣٧

«ق»
قادر ئاغای دیبوکری: ٢٢٦، ٦٤١
قادر ئاغای موکری: ٤٠٨
قادر بەگ: ١٨٣، ٤٠٠
قازی محەمەد خزری شنۆ: ٣٥٠
قاسم ئاغای شکاک: ١٧١، ٣٩٠
قاسم ئاغای عەلی خان: ١٧١، ٣٩٠
قرم: ٣٩، ٤٢، ٥٣، ١١٦
قوربان عەلی خان: ٤١٠
قۆیتاس ئاغا: ١٧١، ٣٩٠
قەراچەداغی عالیشان بەگ: ٤١٠
قەرەگوێزلو: ٤١٠، ٤١٢، ٤١٤، ٦١٣
قەرەنی ئاغای زوودی: ١٧٢، ٣٩٠
قەشە نەربەی: ٨٩

«ک»
کابتن واگنر: ٢١٣
کادەروێش: ٦٣٩
کاکەڵڵای مەنگور: ١٧٠، ٢٢٦، ٥٣٣، ٥٥٤، ٥٧٧، ٦٠٦، ٦٠٨
کامساراکان: ١٠٧، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٤٧، ٢٣٧
کامەران میرزا: ١٧٥، ٣٩٥
کامیل بەگی لیوا: ٢٤٧، ٢٤٨، ٣١١، ٣١٥، ٣١٩
کانتەربری: ٧٢
کاوس قەفتان (دکتۆر): ٣٤، ٦٤٥
کریبلی: ١٢٩
کریس کۆچیرا: ٣٨، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ١١١، ٢٥٤
کلارکسون: ٧٣
کلایتۆن: ٢١، ٢٢، ٧٢، ٧٦، ١٠٤، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٤٨، ١٥٠، ١٥٣، ١٦٩، ٢١٨
کلۆدیۆس جیمس ریچ: ٤٩، ٦٤٥
کورد عەزیز: ٢١٢، ٣٦٠، ٥٠٨
کۆلۆنیل گرانتلی: ٧٢
کۆلۆنێل یوسف بەگ: ٢٤٧
کوێخا مولهیم: ٣٩٠
کەبوودوەند: ٣٠
کەریم خانی ڕەواندز: ٥٣
کەریم شارەزا: ٣٦، ٦٤٥
کەمال بەگ: ٢٤٧
کەمال مەزهەر ئەحمەد: ٩٤، ٦٤٤
کێشکچی باشی: ٥٥٠

«گ»
گرۆڤدێر: ٢١، ١١٨
گرەی متیلاند: ٧٣
گلادستۆن: ٧٢، ٩٣
گۆشن: ٧٧، ٩٣، ١٠٣، ١٠٤، ١٢٠، ٢١٧، ٢١٩
گولاوی ئاغای دیبوکری: ١٧٢، ١٧٦، ١٨١، ٢٠٧، ٢٢٤، ٣٩٠، ٣٩٦، ٣٩٧، ٥٥٩، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٧، ٥٦٨، ٥٦٩، ٥٧٢، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٨٠، ٥٨٢، ٥٩٢، ٦٠٥
گوڵ عەلی ئاغا: ١٧٨
گەراگلی: ٧٤

«ل»
لابارین: ١٨٨
لابانۆف رۆستۆڤسکی: ٤١
لافۆیان: ٧١
لایارد: ٤٣، ٤٤، ٩٢، ٩٣
لوتف عەلی خانی سەرهەنگ: ١٧٤، ١٧٥، ٣٩٤
لورد برایس: ٩١

لورکانی: ٢٩، ٥٠٣، ٥٠٤، ٥٣٦

« م »

مارتین ڤان بروینن سن: ٤٤، ٤٥، ٤٨، ٦٤٣
مارتینی(تفەنگ): ٧٨، ١٤٣، ١٧٧، ٢٣٧، ٣٠٩، ٥٥٣، ٥٧٦، ٦١٥، ٦١٩
مارشەمعون: ١٠٢، ١٠٣، ١٠٧
مارف ئاغا: ٣٩٦
ماریوسفی مەترانی نەستوری: ١٢٤، ١٨٤
مامۆستا رەسووڵ ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠
مامەند ئاغای پیران: ١٧٠، ١٧١، ٢٣٤، ٢٣٨، ٣٩٠، ٥٥٤، ٥٥٨، ٥٦٣
مجیر شیبانی: ١٢، ١٦٢، ٦٤٤
محمد رضا عباسی: ٣٣، ١٤٣، ٦٤٤
محمدرضانصیری(دکتۆر): ٣١، ٤٧، ١٣٥، ١٣٦، ١٥٣، ٢٤٢، ٢٥٧، ٣٥٥، ٦٤٣
محمد مشیری: ٢٨، ٥٤٩
محمود افشار: ٦٤٣
محمود رامیان: ٦٤٣
محمود رمضانزاده: ٦٤٣
محەمەد ئاغای ئاکۆ: ٢٣٣
محەمەد ئاغای رەوەند: ١٧١، ٣٩٠
محەمەدئاغای‌مامش: ١٦٧، ١٧٣، ٢٠٧، ٢٢٤، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٩٢، ٥٩٣، ٦٤٠، ٦٣٩، ٦٤٠
محەمەد ئاغای مستکانی: ١٧١، ٣٩٠
محەمەد ئاغای یاوەر: ٤١٠
محەمەد ئال عەلی خان: ٣٥٩
محەمەد ئەمین-بەگی نایب: ١٩٧، ٥٢٥
محەمەد بەگی فەراشباشی: ٣٨٨، ٥٥٢، ٥٥٣، ٦١٦
محەمەد تاهیر مونیف: ٢٧٥، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٢
محەمەدحسین‌خانی‌بەختیاری: ١٦٧، ١٧١، ١٧٢، ١٧٥، ٣٨٩، ٣٩١، ٣٩٤، ٥٦٥
محەمەد حەسەن خانی سالار: ٥٠٥
محەمەدخان حاکمی میلان: ٢٤٢، ٣٠١
محەمەد خانی سەرهەنگ: ١٧٤، ١٧٥، ٣٩٤
محەمەد رەئووف تەوەکوللی: ٣٣، ٦٤٤
محەمەدسادق‌خانی‌ئاجودان‌باشی: ١٦٧، ١٧١، ١٧٢، ٣٨٩، ٣٩١، ٥٥٤، ٥٦١، ٥٨٧، ٥٨٩، ٥٩١
محەمەد سادق خانی چەلبیانی: ٣٨٩
محەمەد سادق خانی موقەدەم: ١٦٧، ٥٥٤
محەمەد شای قاجار: ١٣٢، ١٣٤، ٥٠٦، ٦١٢، ٦١٧
محەمەد عەلی پاشا میسر: ٣٩
محەمەد قولی خان شاهسەوەنی مشکین: ٤١٠
محەمەد قولی خانی یاوەر: ٣٩٥، ٥١٣
محەمەد کەریم بەگ: ١٧٢
محەمەد هاشم: ٢٩٦
محەمەدی قولی خانی حیسام دەولە: ١٧٥، ٣٩٥، ٤٠٥
محەمەدی مەلاکەریم: ١٠٠
مخبرالدوله: ٢٦٤
مستوفی الممالک: ٢٩٣
مستەرتۆمسن(فرۆنالد): ١٠٤، ١١٨، ١٤٢، ١٤٣، ١٦٩، ١٧٩، ٢١٨، ٢٣٠، ٢٣١، ٦٣٥
مستەر شێر: ١٨٩
مستەر فون لیتوری: ٢٣١
مستەفاخان (بهاءالملک): ٦١٣
مستەفا قولیخان: ١٧٥، ٢١٠٦١٣
مسیۆ ئەمانۆئێل: ١٩١، ٥٢٠
مسیۆ بارن: ٤١١، ٤١٢
مسیۆ غرس: ٢٦٤
مسیۆنێر کلوزێل: ٥٩٥، ٥٩٦
معاون الملک: ٣١٧
معروف خزنەدار (دکتۆر): ٦٤٤
مقلی میرزا: ٣٨٧، ٣٩٩

مو‌ئەیدلدەولە: ١٧٠، ٦١٥
مؤتمن الملک: ٢٩٨
موحسین پاشا(ی باڵوێزی ئێران): ٣٢، ١٤٤، ٢١٥، ٢٣١
موحەمەدسادق‌خانی‌کەبودوەند: ٣٠
موحەمەدسادق‌خانی‌موقەدەم: ١٦٧، ١٧١، ١٧٢، ٣٨٩، ٣٩٠، ٣٩١، ٥٥٤، ٥٦١، ٥٨٦، ٥٨٩، ٥٩١
موختار پاشا: ٥٩، ٦٢
موزەفەردەولە: ٣٥٩، ٦٠٧
موزەفەرەدین میرزا: ١٧٤، ٢١٠، ٢٩٦، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٤
موسابەگ میری هەکاری: ٤٤
موساپاشا: ٣١١
مۆسکۆسکی: ٢٩٧
موسولو محەمەد: ٥٩
موشیردەولە: ٣٢، ١٣٨، ١٤٤، ٢١١، ٢٩٩، ٣٥٥، ٣٦٥، ٤٠٤، ٤١٠، ٦١٣
موشیر سامی پاشا: ٦٢، ١٤٨، ١٥٠
موشیر سەمیح پاشا: ١٤٧
موعتەمەدولمولک: ٣٦٥، ٣٦٦
موعینولدەولە: ١٢١، ٥٧٣
موعینولسەدارە: ٥٣٢
موعینولمولک: ٢٦٠، ٢٦٤، ٢٦٨، ٢٦٩، ٢٧١، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٩، ٦١٠
موفتی (وان): ١٤٧
مولک‌ئارا (عەبباس میرزا): ١٣٩
مولکەم: ٣٠٦
مەتران: ٧١، ٩٧، ٩٨، ١٢٤، ١٨٤
مەجید خان: ١٧١، ١٧٢، ٣٩٠، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٨٨، ٦٣٧
مەحمرود ئاغا: ١٧٢، ٣٩٠
مەحمەڵ ئاغای رەوەند: ٣٨٥، ٣٨٦
مەسعوود محەمەد: ٣٦، ١٠٠، ١٠٢، ٦٤٥
مەلائەحمەدی کاتوونەیی: ١٠٢
مەلا حەسەن: ١٧٨
مەلا سمایل: ١٢٢، ١٤٤
مەلا عەبدولکەریم مودەریس: ٦٤٥
مەلا عەبدوڵڵا: ٥٦٨
مەلەک جیهان خانم: ١٣٢، ١٣٣
مەلەک قاسم میرزا: ١٧٣، ٣٨٧، ٥٦٦
مەلیک نیازخان: ٣٦٠
مەنسوور پاشا: ٥١٩
مەنوچێهر خان: ٥١٣
مەهد عولەییا: ١٣٢
مەهدی لقەدومی: ٥١٢
مەیجەر ترۆتێر: ٧٥، ٩٢، ١٠٣، ١٠٤، ١٢٠، ١٦٩، ٢١٧
میجەر چارلز ویلسن: ٩٢
میربەگ: ١٧٢، ١٧٣، ٥٦١، ٦٠٤، ٦١٦، ٦٤٠
میربەگی بەردەسوور: ٥٦٥
میر جەمالەدین شێخولئیسلام: ٥١٢
میرزا ئاغاخان: ٢٦٣، ٢٦٨
میرزا ئەبولقاسم: ٥٥١، ٥٨٦، ٦٠٧، ٦٠٨
میرزا ئەحمەد: ١٣٨، ٥٨٩
میرزا ئەحمەد مونشی باشی: ٥٨٩
میرزا ابولفضل حکمت: ٢٨، ٥٤٩
میرزا تەقی: ٣٨٨، ٥٥٢، ٥٧٣
میرزا جەعفەری خەڵخاڵی: ٥١١
میرزا جەواد: ٢٧٠، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣١٥، ٣٦٧
میرزا حسەین موجتەهید: ١٨٥، ٥١٠، ٥١٢
میرزاحسین‌خانی‌سوپاسالار: ٣١، ٣٣، ١٨٠، ١٨٢، ٢١١، ٢١٢، ٢١٣، ٢١٨، ٢٢٤، ٢٤٥، ٢٥٧، ٢٨٧، ٣٦٥، ٣٨٨، ٣٩٩، ٥٣٢، ٥٦٣، ٦٠٦، ٦١٣
میرزا رشید ادیب الشعرا: ٢٨، ٥٠٣، ٦٤٣
میرزا رەزاخان: ٢٣١، ٥٣٢

میرزا ڕەزای کرمانی: ١٣٣
میرزاسەعیدخان(وەزیری‌دەرەوەی‌ئێران): ٣٢، ١٤٤، ٢١٥، ٢٣٠، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٩٨، ٣٥٥، ٣٥٩، ٣٦٢
میرزا عەبدوڵڵا: ٣٩٩، ٥٦٦
میرزا عەبدولوەهابی قازی: ١٧٢، ٣٩٠، ٦٠٧
میرزا عەلی ئەسغەر: ٦١٥، ٦٢٠
میرزا عینایەتوڵڵا: ٢٩، ٥٠٣، ٥٣٦
میرزا غەفوور: ١٨٥، ٤٠١، ٥١٢، ٥١٦، ٥١٧
میرزا قادری قازی: ١٧٢، ٣٩٠، ٦٠٩
میرزا قاسمی قازی: ١٧٢، ٢٢٤، ٢٢٦، ٣٩٠
میرزا محەمەد خان: ٣٦٦، ٥٥٢
میرزا محەمەد وەلی: ٦١٢
میرزا موحسین لەشکرنووس: ٣٩٩
میرزا مەحموود: ٣١٥
میرزا مەهدی خان: ٢٦١، ٢٦٥
میرزا نەسروڵڵاخان: ٢٨٥
میرزا هاشم خان: ٢٣١، ٢٩٤، ٥٣٢
میرزا یوسف خان: ٢٧٣
مینائاغا: ١٨٠، ٥٨٧
میناس ڕاز: ٨٩
مینۆرسکی: ١٢٧، ٦٤٤
مینەخان: ٥٥٠، ٥٦٦، ٦٤١
میهردادی یەکەم: ٨٢

«ن»

نادرشا: ١٣
نادر میرزا: ٢٧، ٥٤٩
ناسرەدین‌شای‌قاجار: ١٧، ١٩، ٢٧، ٣٠، ٣١، ٣٣، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٧، ١٤٠، ١٤٣، ١٥٩، ١٧٥، ٢١١، ٢٢٥، ٢٦١، ٢٧٠، ٢٩٧، ٣٦٥، ٥٤٩، ٦٣٥
نافیز پاشا: ٢٨٨، ٣٠٢
نصرالله فلسفی: ١٦١، ٦٤٤
نۆڤیکۆف: ١٣٤، ٢١٩، ٢٦٤
نورتۆن: ٧٣
نورفۆلک سکویر: ٧٣
نوری بەگ: ١٧٢، ٣٩١، ٦٠٤
نەجەف قولی خان یورتچی: ١٨١، ٥٨٠
نەرسیز: ٨٧
نەسروڵڵاخانی سەرتیپ: ٦١١
نەسروڵڵای ئاشپەز: ٥٣١
نەسیرولمولک: ٥٣٢، ٥٣٣
نەوشیروان مستەفا ئەمین: ٣٣، ٦٣٩
نیعمەت ئاغا: ٦٠١
نیکاتۆر: ٨٢
نیکۆلا: ٦١٨
نیلسۆن: ٢٤١
نیلۆف: ٣١٠

«و»

وادینگتن: ٨٩
وحید مازندرانی: ٦٤٥
وەفایی: ٣٥، ٤٥، ٥٤، ٤٦، ٦٠، ٦٤، ٧١، ١٠٢، ١٣٥، ٢٤٠، ٢٤٢، ٦٤٥
وەلی خانی یاوەر: ٤٠٧، ٤١٠، ٤١٢
وەلیعەهد: ٣٣، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٤، ١٧٢، ١٧٤، ٢٠٤، ٢١٠، ٢٢٤، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٨٧، ٣٩١، ٣٩٣، ٥٠٨، ٥٦٩، ٥٨٩، ٦١٢، ٦١٥
وەهاب خان: ١٨٣، ٤٠٠
ویلسون.ن. هاول: ١٢٣

«ه»

هراندپاسدرماجیان: ٨٤، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ٩٤، ١٠٧، ١٠٩، ١٦٥، ٦٤٣

هەرکی (هۆز): ١٢٣، ١٧١، ٣٩٠، ٥٩٤
هەمزاغایمەنگوور: ٢٢، ٣١، ١٢١، ١٣٧، ١٦٧، ١٨٠، ٢١٢، ٢٢٥، ٢٥١، ٢٧١، ٢٩٤، ٣٥٦، ٣٦٠، ٣٨٨، ٤١٣، ٥٠٨، ٥٥٢، ٥٩٣، ٦٠٨، ٦١٥، ٦٣٧
هەمزە ئەفەندی: ٦٢
هەمزە میرزا: ١٩٤، ٢١١، ٥٨٨، ٦١٣، ٦١٧، ٦١٩
هەمزە میرزای نەوایی: ١٩٤
هەمەوەند: ٢٩٢
هەنجاک: ٧٩
هەوشار: ٣٨٦، ٣٩٣، ٤٠٥، ٤١٣، ٤١٤، ٥٠٩، ٥١٠، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٥، ٥١٩، ٥٢٤، ٥٢٦، ٥٦٤، ٥٦٨، ٥٧٢، ٥٨٨، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦٠٧، ٦٠٨، ٦١٣

«ی»

یاکیمانسکی: ٤١
یورتچی: ١٨١، ٢١٢، ٥٨٠
یوسف ئاغا: ١٢٨
یوسف بەغدادی: ٢٨٤، ٢٨٥
یوسف خان: ١٣٣، ٢٤٢، ٢٧٣، ٢٧٤، ٣٠١، ٤١٠، ٤١١، ٥٥٦
یوسف عەلی خان خاڵخاڵی: ٤١٠
یونس پاشای فەریق: ٣٥٨
یەحیا خانی چەهریق: ١٣٢
یەزدان شێر: ٤٢، ١١٦

فەرهەنگی جوگرافیا

((أ))

ئاجۆ (چەم) ١٨٦ ، ٦٠١

ئاخسفە: ١٣

ئارارات: ٧٢ ، ٨١ ، ٦٣

ئاراس: ٤٧

ئاستانی قودسی رەزەوی ٢٨ ، ٦٣٧

ئاسیا... ٣٩ ، ٤٨ ، ٥٩ ، ٨١ ، ٩١ ، ٩٢ ، ١٠٩ ، ١١٥ ، ١٦٤

ئاغباغ: ١٤٥ ، ١٤٩

ئاغبلاغ: ٥٠١

ئالاداخ: ٦٤

ئاڵمانیا: ٦٧ ، ١١٦ ، ١٢٧

ئالوجی: ٥٩٩

ئامازیا: ١٠٨ ، ١٠٩

ئامێدی: ٧٤ ، ٧٧ ، ١٢٥ ، ١٥٣ ، ١٥٤

ئانگورا: ١٠٩

ئوتریش: (نەمسا): ٦٥ ، ٢٠٩ ، ٤٠٨ ، ٥٣٣

ئۆرارتوو: ٨١

ئوستراباد: ٣٠٠

ئەپەر بروگ ستریت: ٧٣

ئەترەک: ٩١

ئەچمیادزە: ٨٢

ئەراک: ١٧٧ ، ١٨٠ ، ١٩٤ ، ٣٥٦ ، ٤٠١ ، ٤٠٤ ، ٥٢٣

ئەردەبیل: ٣٠٠

ئەردەلان: ١٣ ، ١٥٨

ئەردەهان: ٥٨ ، ٦٤ ، ٦٨ ، ٧٠ ، ٨٧ ، ٨٨ ، ٨٩ ، ١٢٦

ئەرزنجان: ٧٤ ، ١١٩ ، ٢٢٠ ، ٢٤٢

ئەرزەڕۆم: ٤١ ، ٥٢ ، ٥٨ ، ٥٩ ، ٦٢ ، ٦٤ ، ٧١ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٥ ، ٨٧ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ٩٢ ، ٩٤ ، ٩٥ ، ١٠٠ ، ١٠٨ ، ١١٧ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٢٨ ، ١٣٤ ، ١٤٩ ، ١٦٩ ، ٢١٧ ، ٢٤٣ ، ٢٤٩ ، ٢٧٨ ، ٢٨١ ، ٣٠٣ ، ٣٠٥ ، ٣٠٨

ئەرزەواق: ٥٩١

ئەرگ: ٥٩٧

ئەرمەنستان: ٨١ ، ٨٢ ، ٩٢ ، ٩٦ ، ١٠٩ ، ١١٠ ، ١١٦ ، ١٢٦

ئەرمینا: ٨١

ئەرمینیا: ٣٥ ، ٧٢ ، ٨١ ، ٩٤ ، ١٠٩ ، ١٤٩ ، ١٦٣

ئەرەم: ٨١

ئەریوان: ٨١ ، ٨٢

ئەزمیر: ٨٤ ، ٩٣

ئەستەمووڵ: ٢٤ ، ٢٥ ، ٢٧ ، ٣١ ، ٣٦ ، ٤١ ، ٥٨ ، ٦٥ ، ٦٦ ، ٧٠ ، ٧٣ ، ٨٤ ، ٨٩ ، ٩٢ ، ٩٣ ، ٩٦ ، ١٠٠ ، ١٠٦ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١١٨ ، ١٢٠ ، ١٣٠ ، ١٣١ ، ١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٤١ ، ١٤٣ ، ١٤٤ ، ١٦٧ ، ٢٠٣ ، ٢١٤ ، ٢١٧ ، ٢٢٢ ، ٢٢٦ ، ٢٣٩ ، ٢٤٠ ، ٢٤٤ ، ٢٦١

ئەسفەهان: ٣٠٠

ئەسکەندەروونە: ٢٤ ، ٥٨ ، ٢٥٢

ئەسکیس: ٧٣

ئەفریقیا: ٢٩ ، ٣٩ ، ٥٠٢
ئەفشار (هەوشار): ١٦٢ ، ١٧٣ ، ١٨٣ ، ١٩٥ ، ٢٠٥ ، ٢١٢ ، ٥٠٠
ئەفغانستان: ٥١٤
ئەلاشگیرد (ئەلاشگیر): ٢٤٢ ، ٥٥٦
ئەلکان: ١٥٠
ئەلالکساندری دووەم: ٦٥
ئەلیزابوت پول: ٨٢
ئەماسیە: ١٣ ، ١١٦
ئەمریکا: ٥٢ ، ٨٤ ، ٨٦ ، ١٢٤ ، ٢٥٤ ، ٥٥٩ ، ٥٩٤ ، ٥٩٦
ئەنادۆڵ: ٦٤ ، ٦٥ ، ٦٧ ، ٧٠ ، ١٠٥ ، ١٤٨
ئەندەلوس: ٦١
ئەنزەلی: ٣٠٠ ، ٣٠٩
ئەواجیق: ٢٦٣
ئەوروپا: ١٥ ، ١٦ ، ٣٠ ، ٣٩ ، ٤٠ ، ٤٥ ، ٥٨ ، ٦٥ ، ٦٦ ، ٦٧ ، ٧٠ ، ٥٧ ، ٨١ ، ٨٤ ، ٨٦ ، ٩٢ ، ٩٣ ، ٩٨ ، ١٠٤ ، ١٠٦ ، ١٠٧ ، ١٠٨ ، ١٠٩ ، ١١٠ ، ١١١ ، ١١٢ ، ١١٣ ، ١١٤ ، ١١٥ ، ١١٦ ، ١٢٧ ، ١٤٦ ، ١٤٩ ، ١٥٠ ، ١٥٣ ، ١٦٤ ، ١٦٥ ، ٢٠٩ ، ٢١١ ، ٢١٦ ، ٢٢٠ ، ٢٣١ ، ٢٤٧ ، ٢٤٩ ، ٢٥٠ ، ٢٥٣ ، ٢٥٤
ئەهواز: ٥٠٣
ئیتالیا: ٦٧ ، ١١٦ ، ١٢٧ ، ٢٥٣
ئیجە: ٦٦
ئیسماعیل ئاغا (قەلا): ١٨٣ ، ٢٠٠
ئیندەرقاش: ٢٢٤
ئینگلتەرا: ١٦ ، ١٠٤ ، ١٦٩ ، ١٨٧ ، ٥١٣
ئینگلستان: ١٦ ، ٣٣ ، ٦٥ ، ١١٦ ، ١٨٠ ، ٢١٧ ، ٢٥٠ ، ٢٩٠ ، ٦٠٤ ، ٦٢٩

«ب»

بابل: ٨٢
باتوم: ٦٧ ، ٨٧ ، ١٢٦
باخی دلگوشا: ١٩٧ ، ٤٠٢ ، ٥١٢ ، ٥٢٤ ، ٥٣٦ ، ٥٩٧
باخی سیاوەش: ١٩٥ ، ٤٠٢ ، ٥٢٤
بادینان: ١٣ ، ٣٨
باراندوز: ١٨٠ ، ٤٠٠ ، ٦٠٠
بارزان: ٣٤ ، ٤٩ ، ٥٢
بازارپاش (بازارپاشی): ٥١٣
باسن: ٨٦
باشقەلا: ٢١ ، ٥٦ ، ٧١ ، ١١٨ ، ٢٢٠ ، ٣٠٥ ، ٣١٦ ، ٥٥٦
باغسایی: ٣٦٠
بالتیک: ٩١
بالکان: ٣٩ ، ٦٤
بالەخچی: ٤١٢
بانە: ١٧٤ ، ١٨١ ، ٢٠٣ ، ٣١٧ ، ٦٠٥
بایبورت: ٧٤
بایەزید: ٥٥ ، ٦٣ ، ٦٨ ، ٧١ ، ٨٦ ، ٨٩ ، ١٠٤ ، ١٨١ ، ٢٤٧ ، ٥٥٥ ، ٥٦١ ، ٥٨٠ ، ٥٨٢ ، ٦١٥
بەتلیس: ١٣ ، ٤٢ ، ٧٢ ، ١١٩ ، ٢٥٣
برادۆست (سۆمای برادۆست): ٢٣ ، ١٦١ ، ١٧١ ، ٢٠٦ ، ٢٠٨ ، ٢١٣ ، ٢٢١ ، ٢٩٥ ، ٣١٥ ، ٣٦٦ ، ٣٩٠ ، ٥٥٦ ، ٥٩٣ ، ٥٩٩ ، ٦٠٠
بسارابیا: ٦٧
بستام بەگ: ٦٠٧ ، ٦٠٨
بناری: ١٧١ ، ١٨٤ ، ٣٨٨ ، ٤٠٠

بناو: ٢٧ ، ١٢٥ ، ١٣٧ ، ١٧١ ، ١٨٠ ، ١٩٧ ، ٢٠٣ ، ٢٥١ ، ٢٩٤ ، ٣٥٦ ، ٣٩٣ ، ٥٠٩ ، ٥٧٢ ، ٥٨٨ ، ٦٠٥ ، ٦١٧ ، ٦٤١
بۆتان: ١٣ ، ٢١ ، ٣٨ ، ٤٣ ، ٧٢ ، ٩٦ ، ١٢٠ ، ١٤٠ ، ١٥٣ ، ٢٣٥ ، ٢٦٢ ، ٢٨٦
بوخارا: ٤٧ ، ٦١
بۆسفۆر: ٨١
بۆسنەو هەرزەگۆین: ٦٦ ، ٦٨
بۆكان: ١٨٢ ، ٤٠٧ ، ٤٠٨ ، ٤٠٩ ، ٥٩١
بولگارستان: ٦٣ ، ٦٦ ، ٧٠ ، ٨٧ ، ٩١
بووشەهر: ٣٠٠ ، ٥٠٣
بەختیاری : ٢١٢ ، ٤٠٨ ، ٤١٠ ، ٥٥٤ ، ٥٥٩ ، ٥٧٨ ، ٦١٨
بەدلیۆ (بەدربۆ): ١٨٤ ، ١٨٧ ، ٥٠٩ ، ٥٨٧ ، ٥٩٣
بەردەسوور: ٣٨٥ ، ٦٠٣
بەرلین: ٦٨ ، ٧٠ ، ٨٠ ، ٨٩ ، ١٠٨ ، ١٢٠ ، ١٢٧ ، ١٤٦ ، ٢٢٠ ، ٢٥٠ ، ٣٠٠
بەریتانیا: ٣٤ ، ١١٧ ، ١٢٥ ، ١٣٠
بەسرا: ١٣
بەغدا: ٥٥٦
بەفرەوان: ٥٨٠
بەلـخ: ٤٧
بەلووجستان: ٣٠٠
بەندەر عەباس: ٣٠٠
بەرووت: ٢٤ ، ٢٤٨
بێتوێن: ٢٣٨
بیجاڕ: ٣٠ ، ١٧٥ ، ٢١٠ ، ٣٩٥ ، ٤٠٤ ، ٤١٦ ، ٦١٥ ، ٦١٦
بیزانس: ٨٢
بێستوون: ٨١

«پ»

پاریس: ٢٧ ، ٥٠ ، ٨٩ ، ٩٣ ، ٥٤٩ ، ٦٤٤
پرووس: ٢٢٨ ، ٢٣٨ ، ٥٨٦ ، ٦٣٠
پۆڵۆن: ٩١

«ت»

تاجر باشی: ١٩٦
تراكی: ٨١
تفلیس: ٢٤٢ ، ٢٦٤ ، ٢٩٥
تۆپخانە: ٤٠٢ ، ٥٣٤ ، ٦٠٤
توچراڵی قەڵا: ٥١٣
توركمانچای: ٨٣
تونكوی: ١٢١
تەتەهوو: ١٩٦
تەختی جەمشید: ٨١
تەرگەوەڕ: ٥٦ ، ١٢٤ ، ١٦١ ، ١٧٠ ، ٢٠٤ ، ٣٦٦ ، ٥٥٧ ، ٥٦٢
تەكت: ١١٠
تەوریز: ١٦ ، ٤٥ ، ١٠٧ ، ١٣٨ ، ١٧٥ ، ٢٠٠ ، ٢١٠ ، ٣٦٦ ، ٤٠١ ، ٤١٠ ، ٥٣٣ ، ٦١٣
تیاری: ٤٣
تیكان تەپەی هەوشار: ٤٠٥ ، ٤٠٦ ، ٤٠٧ ، ٤٠٩ ، ٥٨١ ، ٦٠٦

«ج»

جزیر (جزیرە): ٧٢ ، ٧٤ ، ٩٥ ، ٩٧
جولفا: ٢٢٠ ، ٢٢٧
جولە مێرگ: ٧٤ ، ٢٢١

جەعفەرئاوا: ٤٠٤
جەغەتوو: ١٩٦ ، ٣٩٨ ، ٤٠٧ ، ٥٨٢
جەوان مەرد: ٤٠٨ ، ٥٧٢ ، ٥٨٨
جهوودلەر: ٢٠٠ ، ٤٠٣

«چ»

چاڵدێران: ١٢ ، ١٥٩
چرووک: ٨١ ، ٨٢
چلیک: ١٧٧ ، ١٨٠ ، ١٩٦ ، ٣٩٨ ، ٥٧٨ ، ٥٨٩
چواربەخش (چواربش): ١٩٦ ، ٦٠٠
چەلیپانلو: ٢١٣ ، ٤١٤
چەلەب: ٣٥٩
چەمەن خاتوون خان: ٣٩٩
چەهریق: ١٣٢
چیای سیر: ١٨٨ ، ١٩٦ ، ٥٩٤ ، ٥٩٨
چیچەک: ٦٠٤
چیمەن درشکی: ١٩٤ ، ١٩٩ ، ٥٢٣ ، ٥٢٨
چیمەن عەلی بەگلوو: ٢٠٠

«ح»

حاجی حەسەن: ١٧٢ ، ٣٩٠
حەسەن قەلا: ٣٨٤
حەمامیان: ٤٠٩
حەیدەرانلو (حەیدەرانلی): ٧٤ ، ٤٠٤
حیجاز: ٢٤٢ ، ٢٤٨

«خ»

خاڵخاڵ: ١٨٦ ، ٤١٢ ، ٥١١
خانەقا: ١٧٤ ، ٣٩٤
خشنو: ٤٠٧
خۆراسان: ١٦١ ، ١٦٢ ، ٢٠٩ ، ٣٠٠ ، ٥٠٣
خوسرەو ئاباد: ٥١٢
خووزستان: ٨٢
خۆی: ١٩٩ ، ٥٠٨ ، ٥٢٣ ، ٥٢٨
خەرپووت: ١٠٩
خەزەر: ٨١
خەمسە: ٣١٠
خێوە: ٦١

«د»

داردانێل: ٥٨
دارەلەک: ٥٨٢ ، ٥٨٦
داغستان: ٤٧ ، ٥٢ ، ١٢٦
دالانپەڕ: ٢١٠
دانووب: ٥٨ ، ٦٣ ، ٦٦ ، ٧٠
دزە(ی مەرگەوەڕ): ٢١٤ ، ٢٤٥ ، ٣١٢
دڵسینە: ٢٨٧ ، ٢٨٩
دوبرجا: ٦٣
دوودەر: ١٤٩
دەرسیم: ٦٠ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ١٥٨
دەروازەی ئەرگ: ٥١٣ ، ٥٩٧
دەروازەی بازارباشی: ٥١٣
دەروازەی باڵوو: ١٩٧ ، ٥١٣ ، ٥٢٥
دەروازەی عەسکەرخان: ١٨٩ ، ١٩٠ ، ٥١٢ ، ٥١٨ ، ٥١٩ ، ٥٢١ ، ٥٨٩
دەوازەی زاران: ٥١٣
دوازەی یۆردشە: ١٩ ، ٥١٢ ، ٥١٨ ، ٥٢٢
دەشتەبێڵ: ٣٨٤ ، ٥٥٦ ، ٥٩٣ ، ٥٩٤
دەماوەند: ٢١٠
دیادین: ٨٦
دیاربەکر: ١٢ ، ٤١ ، ٥٥ ، ٧٤ ، ٩٤ ، ٩٥ ، ١٠٩ ، ١٢٩ ، ١٧٨ ، ٢٢٠
دێبوکری: ١٧٧ ، ١٨١ ، ٢٠٧ ، ٥٧٥ ، ٦٠٥ ، ٦٠٧ ، ٦٣٧

دیجله" ٨١
دیخ: ٧٤
دێخورگان: ٥٣٣
دیزەجی لەیلی ئاوا: ١٩٠ ، ٥١٦ ، ٥١٩

«ر»

ڕۆسچۆک: ٦٣
ڕۆم: ٤٧ ، ٩٩ ، ٢٥٢ ، ٥٠٦ ، ٥٣٢ ، ٦١٥
ڕۆما: ٨٩ ، ٩٣
ڕۆمانی: ٣٩ ، ٢٥٣
ڕۆمیلیا: ٦٧
ڕووسیا: ٣٤ ، ٤٠ ، ٥٨ ، ٦٤ ، ٧٩ ، ٨٩ ، ١٠٨ ، ١٢٦ ، ١٥٠ ، ٢١٧ ، ٥٤٩ ، ٦٣١
ڕەفوان: ١٨١
ڕەمک: ٦٤٠
ڕەواندز: ١٥٧ ، ٢٢٥ ، ٢٣٤ ، ٢٣٧

«ز»

زاخۆ: ٧٤
زەریاچەی وان: ٥٨ ، ٧٤ ، ١٢٥
زەریاچەی ورمێ: ١٢ ، ١٧٠
زەریای ڕەش: ٥٨ ، ٢٤٢
زەریای سپی: ٥٨ ، ٢٤٢
زەریای قەزوین: ٦١
زەهاو: ١٣ ، ٨٣ ، ١٤٦ ، ١٧٠ ، ١٦٣ ، ٢٢٠
زیلان: ٤٠٣

«س»

سابلاخ: ٢٢ ، ٢٧ ، ٧٣ ، ١٢١ ، ١٦٦ ، ١٨٠ ، ١٨٤ ، ١٩٥ ، ٢٥٧ ، ١٩٥ ، ٣٥٦ ، ٣٩٨ ، ٥٠٨ ، ٥٥٤ ، ٦٠٣
ساتلەمیش(ساتلمیش): ٢٩٤ ، ٦٠٤
ساسۆن:٧٧ ، ١١٩ ، ١٥٣
سان ستیڤانۆ:٦٦ ، ٦٨ ، ٨٧ ، ١٠٨ ، ١٤٦ ، ٢٥٠
سایین قەلا: ٤٠٥ ، ٤١٦
سرب:٣٩ ، ٢٣٦ ، ٢٥٣
سفتاق: ٤١٢
سلووکس: ٨٢
سلێمانی: ٣٣ ، ٣٤ ، ٤٨ ، ٥٥ ، ٧٧ ، ١٢٠ ، ١٥٣ ، ٢٢٥ ، ٢٣٥ ، ٣٥٧ ، ٦٤٤
سن پترزبورگ: ٩٣ ، ٢٨٣
سندووس: (سلدووز): ٢٢ ، ١٢٥ ، ١٧١ ، ١٩٥ ، ٢٠٣ ، ٣٨٣ ، ٣٩٩ ، ٥٠٦ ، ٦٠٦
سن سەرگیز (سن سەرگیس): ٥٩٤
سنە: ٤٩ ، ٧٣ ، ١٤٥ ، ٢٠٧
سوودان: ١٠٠ ، ١٠١
سووریا: ٤٩
سەبیل: ٤٠٤ ، ٤٠٥
سەردەشت: ١٨١ ، ٢٢٥ ، ٢٢٧ ، ٢٧١ ، ٣٦٠ ، ٥٧٢ ، ٦٠٥ ، ٦١٨ ، ٦٤٢
سەرەخس: ٢١٠ ، ٥٠٥
سەقز: ١٧٥ ، ٢٠٣ ، ٣١٧ ، ٥٦٤
سەلماس: ١٩٩ ، ٥٠٨ ، ٥٢٣ ، ٥٢٨ ، ٥٣٢
سەنگەر: ١٩٨ ، ٥٢٦
سیاوەش: ١٩٥ ، ٤٠٢ ، ٥١٦ ، ٥٢٤
سیر: ١٨٨ ، ١٩٦ ، ١٩٨ ، ٥٩٨
سیرت (سیعرت): ٤٢ ، ٧٤ ، ٧٧ ، ١٢٠ ، ١٥٣

سیستۆڤا: ٥٦٤
سیلکی: ٥٦٤
سیواس: ٩٢ ، ١١٩

«ش»

شاتاخ:٢٣٧
شارویران:٥٨١ ، ٥٨٢ ، ٦٠٥
شارەزوور:١٣ ، ٤٣ ، ٤٨ ، ٩٩
شاهرورود:٦١١
شاهەسەوەن (شاسەوەن):١٨١ ، ١٨٢ ، ٣٩٨ ، ٤٠٥ ، ٤٠٧ ، ٤٠٨ ، ٤٠٩ ، ٤١٠ ، ٥٣٣ ، ٥٨٠ ، ٥٨٢ ، ٥٨٧ ، ٦٠٥ ، ٦٠٧ ، ٦١٨
شنۆ: ٢٢ ، ٢٣ ، ٢٧ ، ٣٥ ، ١٢١ ، ١٢٤ ، ١٢٥ ، ١٣٥ ، ١٦٦ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٨٢ ، ١٩٥ ، ٢٠٤ ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢٢٣ ، ٢٢٥ ، ٢٥١ ، ٢٧٤ ، ٢٧٩ ، ٢٨٠ ، ٢٨١ ، ٢٨٢ ، ٣٥٦ ، ٣٦٦ ، ٣٨٣ ، ٣٨٥ ، ، ٣٨٨ ، ٣٨٩ ، ٣٩٨ ، ٤١١ ، ٤١٢ ، ٤١٥ ، ٥٠٨ ، ٥٠٩ ، ٥٢٤ ، ٥٣٢ ، ٥٣٣ ، ٥٥٦ ، ٥٥٧ ، ٥٥٨ ، ٥٥٩ ، ٥٦٠ ، ٥٦٢ ، ٥٧٣ ، ٥٨٠ ، ٥٨٣ ، ٥٨٧ ، ٥٩٢ ، ٥٩٣ ، ٦٠٣ ، ٦٣٩
شوشتەر: ٥٠٥
شەمزینان: (شەمدینان): ٤٤ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١٠٦ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٦٨ ، ٢٠٦ ، ٢٤٠
شەیتان ئاوا: ١٩٥ ، ٥٢٤
شیبکا: ٦٤
شیراز: ١٤ ، ١٣٧, ، ٢١٠
شیروان: ٤٧

«ع»

عەجەب شێر: ٥٧٧
عەرەبستان: ٣٦٠
عەسکەر ئاوا: ٢٤٦ ، ٣١٣ ، ٤٠٣ ، ٤٠٤ ، ٥٢٩ ، ٥٣٠ ، ٥٩٦
عەلی بەگلور: ٥٢٩
عێراق: ١٥ ، ٤٩ ، ١٥٨ ، ١٥٩ ، ٢٣٤ ، ٣٩٣ ، ٣٩٨ ، ٣٩٩ ، ٤٠٩ ، ٤١٠ ، ٥٢٣ ، ٥٢٧

«ف»

فارڤۆلۆمیا: ١٠٦
فارس: ٦٧
فورات: ٨١
فەرانسە: ٣٥ ، ٤٤ ، ٧١ ، ٨٥ ، ٨٩ ، ١٠٣ ، ١٠٩ ، ٢٣٦ ، ٢٨٣ ، ٢٩٢ ، ٥٨٦
فەلەستین: ٤٩
فینلەند: ٩١

«ق»

قادرا ئاوا: ٤١١
قارس (کارس): ١٢٦ ، ٥٠٧ ، ٥٣٥
قاسملو: ٣٨٥
قاشوق: ٤٠٧
قاین: ٢١٠
قزلْجە: ١٨١
قوبرس: ٦٧ ، ٨٢ ، ٨٩
قوتوور: ١٤٦ ، ١٥٠ ، ١٥١ ، ٢٢٠ ، ٢٩١ ، ٢٠١
قورەبەراز: ٤٠٧
قوسقولان: ٥٨٠
قۆشچی:٣١٥

قوم: ٣٠ ، ٦١٥ ، ٦٢٠
قوم قەڵا: ٣٠ ، ٦١٥ ، ٦٢٠
قووتی ئاوا: ٣٩٥
قەراجەداغ: ٥٣٣
قەرەتەپە: ٤٥٧
قەرەحەسار: ٣٥١
قەرەداغ: ٢٨٧ ، ٢٨٩
قەرەزکر: ٥٩١
قەرەسوو: ٨١
قەرەقشلاغ (قەرەقشلاق): ٢٣ ، ١٨٠ ، ١٨٢ ، ٢١٢ ، ٣٩٨ ، ٤٠٤ ، ٤٠٨ ، ٤٠٩ ، ٤١٠ ، ٤١١ ، ٤١٤ ، ٥٨٢ ، ٦٠٢ ، ٦٠٦
قەزوین: ٦١ ، ١٣٨ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٢١٣ ، ٣٩٥ ، ٤٠٤ ، ٤٠٧ ، ٤١٣ ، ٥٣٢ ، ٦١١ ، ٦١٢ ، ٦١٨
قەفقاس: ٣٢٠
قەڵای برورش: ٣١٥
قەڵای سمایل خان: ٣٩٩
قەڵای نوچە: ١٨٣ ، ٢٤٤ ، ٣٥٧ ، ٣٦٣ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٨٩ ، ٤٠٠ ، ٥٦٧ ، ٦٠٠ ، ٦١٦ ، ٦٢٠
قەندیل: ٢٠٨
قەهرومین: ٣٩٦
قەهرەمانیە: ٢١٢ ، ٤١٠
قیزلاز: ٢٠٠ ، ٥٢٩

«ڤ»

ڤیدین: ٥٨
ڤییەنا: ٩٣ ، ٣٦٠

ک

کاپادۆکی: ٨١
کارێزە بازاڕ: ٥٧١
کارێز کەندی: ٥٧٧
کرماشان: ١٤٥ ، ٢٠٧ ، ٢١٠ ، ٢٥٢
کرواس: ٨٢
کلیساکەندی: ٥١٥
کۆڕال: ٢٧٧
کول تەپە: ٤٠٤
کۆیە: ٢٣٨
کەدۆک قوشچی: ٣١٥
کەرکووک: ٥٥ ، ٧١ ، ٢٢٦
کەرەج: ١٧٥ ، ٣٩٥
کەزاز و زاهان: ٢١٠
کەلات: ١٧٥ ، ٣٩٥
کەنداو: ١٣ ، ٤٠ ، ٦٧
کیا کزارسین: ٨١
کیلیکیە: ١٠٨

«گ»

گردوان: ١٣٤ ، ٢٤٥ ، ٣١٢,
گردەڕەش: ١٨٠ ، ٥٧٩
گورجستان: ٨١ ، ٩٠ ، ١٢٦ ، ٥٥٩
گۆڕستانی موعەللا: ٢٤٨
گۆک ئاغاج (گوێ ئاغاج): ١٧٥ ، ١٧٦ ، ٤٠٤ ، ٦١٣ ، ٦١٨
گۆگان: ٥٣٣
گۆڵپایەگان: ٢١٠
گەوەڕ (گەڤەر): ١٠٢
گەیلان: ٤٣ ، ٤٥ ، ١٥٤

«ل»

لاجان:٢٧ ، ١٧٠ ، ١٧٤ ، ٢٠٤ ، ٢١٢ ، ٢١٣ ، ٢٢٣ ، ٢٢٤ ، ٢٢٥ ، ٣٥٧ ، ٣٨٣ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٩٩ ، ٤١٠ ، ٤١٣ ، ٤١٤ ، ٤١٥ ، ٤١٦ ، ٥٠٩ ، ٥٣٣ ، ٥٥٦ ، ٥٨٠ ، ٥٩٣ ، ٦٠٥ ، ٦٠٦ ، ٦٠٧

لبنان:٨٩

لوڕستان:١٢ ، ١٣ ، ٢١٠ ، ٣٦٠

لەج:٥٨٢ ، ٥٨٦

لەندەن:٢٩ ، ٣٥ ، ٧٢ ، ٨٩ ، ١١٨ ، ١٩٢ ، ٢٩٢ ، ٥٠٣ ، ٥٠٤

«م»

ماردین:٧٤

مارسورعینس:١٨٨

مازندەران:٢١٠

ماکۆ:١٣٨ ، ١٩٤ ، ١٩٩ ، ٢٢٧ ، ٢٩٣ ، ٤٠٣ ، ٤٠٤ ، ٥٢٣ ، ٥٢٧ ، ٥٢٨ ، ٥٣١ ، ٥٦٦

ملختاوی:٣٦٠

موحممەرە:٢١٠

مودیکی:٣١٦

موکریان:١٣ ، ٢٢ ، ٢٣ ، ٢٧ ، ٣٥ ، ٤٦ ، ١٣٧ ، ١٦١ ، ١٦٢ ، ١٦٦ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٧١ ، ١٧٨ ، ١٨٠ ، ١٨١ ، ١٨٣ ، ٢٠٤ ، ٢٠٥ ، ٢٠٦ ، ٢٠٧ ، ٢٠٨ ، ٢١٢ ، ٢١٨ ، ٢٣٣ ، ٢٥١ ، ٣١٧ ، ٣٨٣ ، ٥٥٠ ، ٥٥٩ ، ٥٦٨ ، ٥٨٥ ، ٦١٦ ، ٦٣٧

مووسڵ:١٢ ، ٢٤ ، ٤٢ ، ٥٥ ، ٧١ ، ١١٦ ، ١٣١ ، ١٤٣ ، ١٤٨ ، ١٥٢ ، ١٥٤ ، ٢٤٨ ، ٣٠٩ ، ٣١١ ، ٣١٨ ، ٣١٩ ، ٦٢٠

مووش:٥٩ ، ٧٣ ، ٧٤ ، ٧٧ ، ٨٧ ، ٨٩ ، ٩٠ ، ٩٤ ، ٩٥ ، ١١٩ ، ١٢٠ ، ١٥٣

مهاباد:٣٤

مەدینە: ٢٥ ، ٥٣ ، ١٥١ ، ٢٤٧ ، ٢٤٨ ، ٣١٩

مەراغە:١٣٧ ، ١٣٨ ، ١٧١ ، ١٧٢ ، ١٧٣ ، ١٨٠ ، ٢٠٤ ، ٢١٨ ، ٢٥١ ، ٢٩١ ، ٣٥٦ ، ٣٩٠ ، ٥١٧ ، ٥٣٣ ، ٥٦٩ ، ٥٧٩ ، ٥٨٩ ، ٦٠٥ ، ٦٠٩

مەرحەمەت ئاوا:١٧٢ ، ٢٩٩ ، ٥٦٥ ، ٦٠٣ ، ٦٠٤

مەرو:٥٠٥

مەشهەد:٢١٠ ، ٢٩٩ ، ٦١٩

مەککە:٢٥ ، ٥٦ ، ١٣١ ، ١٥١ ، ١٥٢ ، ٢٤٨ ، ٣١١ ، ٣١٤ ، ٣١٦ ، ٦١٨

مەلاتیە:١٠٨

مەلازگرد:١١٩

مەلالەر:١٨٢ ، ٤٠٩

مەلایەر:٢١٠

مەلکەندی:١٣٧ ، ١٧٤ ، ١٧٦ ، ١٧٧ ، ١٧٩ ، ١٨٠ ، ٢٠٤ ، ٥٦٦ ، ٥٧٣ ، ٥٧٤ ، ٥٧٧ ، ٥٧٨ ، ٦٠٤ ، ٦١٧

مەنگووڕ:٢٢ ، ٢٣ ، ٣١ ، ٧٦ ، ١٢٥ ، ١٣٧ ، ١٥٤ ، ١٦٧ ، ١٦٨ ، ١٧٠ ، ١٧٨ ، ١٩٦ ، ٢١٢ ، ٢٥١ ، ٢٩٤ ، ٣٥٦ ، ٣٨٨ ، ٤١٠ ، ٥٣٣ ، ٥٥٠ ، ٥٦٠ ، ٥٧٦ ، ٦٠٤ ، ٦١٥ ، ٦٤٠

میاندواو:٢٧ ، ١٢٥ ، ١٧١ ، ١٧٢ ، ١٨٣ ، ٢٠٤ ، ٢٤٥ ، ٣١٣ ، ٣٩٠ ، ٣٩٢ ، ٣٩٩ ، ٤٠٨ ، ٤١٦ ، ٥٠٩ ، ٥١٦ ، ٥٢٠ ، ٥٦٤ ، ٥٦٩ ، ٥٧٩ ، ٥٩٠ ، ٦٤٠ ، ٦٤٢

میانە:١٩٤ ، ٥٢٣

میدیات:٧٢

میسر:٣٩ ، ٨٢ ، ١٥١ ، ١٥٢ ، ٣٠٢ ، ٣٠٧ ، ٣٠٩

«ن»

ناوچیا:٥٣ ، ١٢٤ ، ١٨٤ ، ٢٦٧ ، ٢٧٤ ، ٣١٥ ، ٣٨٤ ، ٣٨٥ ، ٣٩٢ ، ٥٠٦ ، ٥٣٥ ، ٥٣٤ ، ٥٥٤ ، ٦١٦

نۆڤی پازار:٦٧

نوچە:١٨٣ ، ٢٤٤ ، ٣٥٧ ، ٣٦٣ ، ٣٨٦ ، ٣٨٨ ، ٣٨٩ ، ٤٠٠ ، ٥٥٤ ، ٥٦٧ ، ٦٠٠ ، ٦١٦ ، ٦٢٠

نەخچەوان: ٢٢٠

نەخشی رۆستەم: ٨١

نەزەر:٥٩٧ ، ٥٩٨

نەسرەت ئاوا: ٢١٠

نەغەدە:١٨٢ ، ٢٥١

نەوگێجەر:٥١٢

نەهاوەند: ٢١٠

نەهری:١١ ، ١٤ ، ١٨ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٢٤ ، ٣١ ، ٤٣ ، ٤٤ ، ٤٥ ، ٤٩ ، ٥٠ ، ٥٣ ، ٦٤ ، ٧١ ، ٧٨ ، ١٠٢ ، ١٤٧ ، ١٥٣ ، ١٦٦ ، ٢٠٦ ، ٢٢٧ ، ٢٤٢ ، ٢٦١ ، ٢٩٩ ، ٣١٥ ، ٣٦٢ ، ٥٥٧ ، ٦٠٠

نەینەوا:٨١

نێرغی:١٨٣

نیکۆپۆلیس:٥٨ ، ٦٣

«و»

وان:٢٢ ، ٧٧ ، ٨٧ ، ١٢٠ ، ١٢٨ ، ١٣٠ ، ١٤٧ ، ١٤٨ ، ١٥٣ ، ١٥٤ ، ٢٢١ ، ٢٣٢ ، ٢٤٣ ، ٢٢٤٣ ، ٢٦١ ، ٢٦٨ ، ٢٧١ ، ٢٧٨ ، ٢٨٥ ، ٣٠١ ، ٣٠٧ ، ٣١١ ، ٣١٦ ، ٣٦١ ، ٣٦٢ ، ٥٥٥ ، ٦١٢

ودفۆرد:٧٣

وەتەمیش:٥٦٧ ، ٥٧٣

«هـ»

هایت:٨١

هایسدان:٨١

هایک:٨١

هوورەمار:٧٧ ، ١٢٠ ، ١٥٣ ، ٢٤٧

هەرات:٥٠٥

هەرتووش:٢٧٢ ، ٢٧٣ ، ٢٧٥ ، ٢٧٦ ، ٣٥٩ ، ٣٦٠

هەشتروود:٦٠٤

هەکاری:١٣ ، ٢١ ، ٢٢ ، ٤١ ، ٧١ ، ٧٣ ، ١١٤ ، ١٣٠ ، ١٤٨ ، ٢٠٦ ، ٢٣٣ ، ٢٨٩ ، ٣٥٩

هەمەدان:٣٠ ، ٤٨ ، ١٧٥ ، ٢١٠ ، ٢١١ ، ٣٩٥ ، ٣٩٦ ، ٤٠٤ ، ٤٠٥ ، ٤٠٧ ، ٤١٣ ، ٤١٤ ، ٥٣٢ ، ٥٣٤ ، ٦١٣ ، ٦١٨

هەورامان:٤٦ ، ٤٩ ، ١٤٥ ، ٢٠٧ ، ٢٥٢ ، ٣٦٠

هەولێر:٣٥ ، ٢٢٥ ، ٢٣٤ ، ٢٣٥ ، ٢٣٧ ، ٢٣٨

هیتی:٨١

هیندستان:٩٠ ، ١١٦ ، ١١٧ ، ١٢٧

«ی»

یوزگت:١٠٨

یونان:٣٩ ، ٨٥ ، ٢٥٣ ، ٢٦٩ ، ٢٩٢ ، ٣٠٦

یەریڤان:٥٩ ، ٨٥ ، ١٢٦ ، ٢٤٢

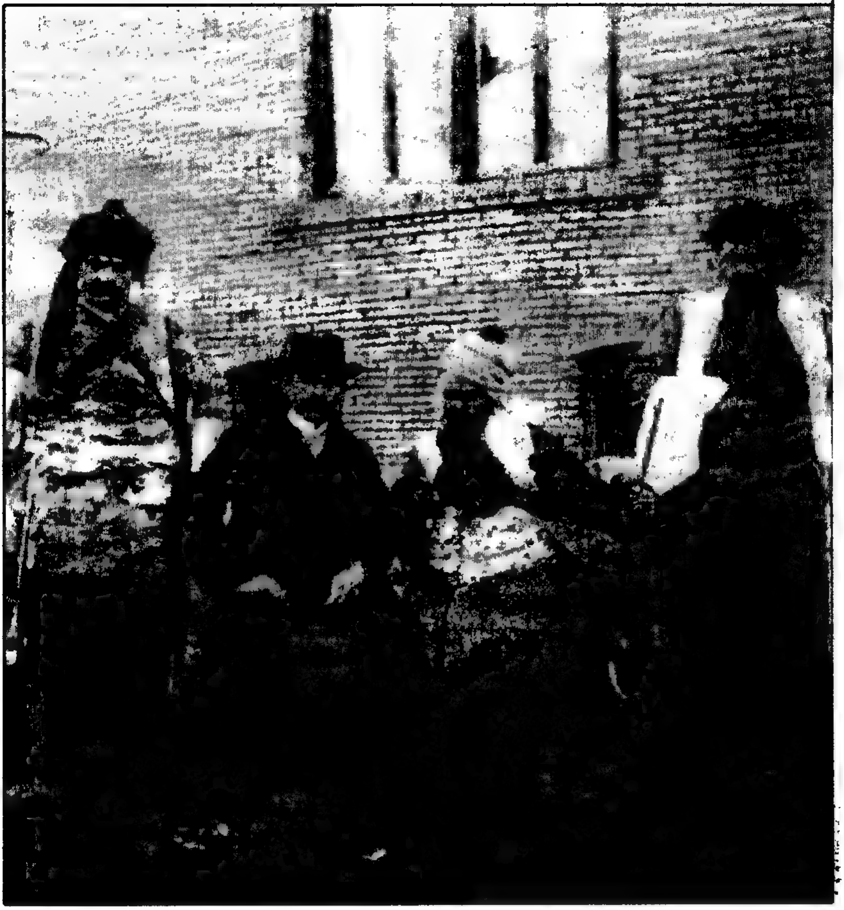

شێخ عەبدولقادری کوڕی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری
لەگەڵ «دکتۆر کۆچران»ی پزیشکی مسیۆنێری دەستەی ئەمریکایی و
دوو پێشمەرگە بە «پێوە وەستاون» لە شاری ورمێ، لە ساڵی ١٨٨٠ دا

بەرهەمی چاپکراو:

١ ـ **زووان ـ شیعر** ـ چاپی یەکەم ـ چاپخانەی زانکۆی سلێمانی ١٩٨٠
٢ ـ **گەشتی ریچ بۆ سلێمانی** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ بەرگەڵوو ١٩٨٤
٣ ـ **کێشەی کورد** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ یاخ سەمەر ١٩٨٦
چاپی دووەم ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٠
چاپی سێیەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٢
٤ ـ **گوڵەکانی دۆزەخ** ـ شیعر ـ چاپی یەکەم ـ ئێران ـ تەورێز ١٩٩٠
چاپی دووەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٢
٥ ـ **گەشتی ریچ بۆ کوردستان** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٢
چاپی دووەم ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٥
٦ ـ **ئەفسانەی ئەدۆنس** ـ وەرگێڕان ـ ئێران ـ تەورێز ـ ١٩٩٤
٧ ـ **گۆرانی کوردی** ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ ئێران تەورێز ـ ١٩٩٤
٨ ـ **مێژووی مۆسیقای کوردی** ـ چاپی یەکەم ـ ئێران ـ شهر کرد ـ ١٩٩٦
٩ ـ **سەیید عەلی ئەسغەری کوردستانی** ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٨
١٠ ـ **راوە گزنگ** ـ وتارو رەخنەی ئەدەبیی ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٨
١١ ـ **بیرەوەرییەکانی وەفایی(تحفة المريدين)** وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ١٩٩٩
١٢ ـ **کەروێشکی زیرەک و گورگی دانا** ـ چیرۆکی منداڵان ـ وەرگێڕان ـ چاپی یەکەم ـ سلێمانی ـ ٢٠٠٠
١٣ ـ **شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا** ـ چاپی یەکەم ـ هەولێر ـ ٢٠٠٠

بەرهەمی داهاتوو:

١ ـ **شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلا لە بەڵگەنامەی نێودەوڵەتیدا**
٢ ـ **شینی خواوەند** ـ شیعر
٣ ـ **کورد لە بەڵگەنامەی قاجاریدا و عوسمانیدا**
٤ ـ **کورد لە سەفەرنامەی بیانی دا** ـ وەرگێڕان لە فارسییەوە
٥ ـ **دیوانی مەولەوی تاوەگۆزی**
٦ ـ **خوێندنەوەیەکی نوێی مەولەوی تاوەگۆزی** ـ لێکۆڵینەوە

Therefore because of following reasons Shaikh Obaidolla can be viewed a different leader from previous ones who wanted to establish only a self-determined govement:

1. It was for the first time that a political Kurdish leader didn't belong to the class of capitalists; on the contrary the majority of previous leaders were either capitalist or chiefs of tribes.

2. Unlike former leaders Shaikh Obaidolla tried to unite different Kurdish tribes, thus being able to change the matter of Kurds from a regional crisis to an international problem.

3. More important than two previos mentioned cases was the pla of shaikh to communicate with representatives of foreign countries because he always liked to get them acquainted with the problems of Kurds diplomaticall. He is the unique leader of Kurds who could build a safe bridge of dialogue for exchanging views between his rivals and himself.

It was because of these characteristics of Shaikh that the revolution of 1880 commenced a new epoc of political life in Kurdistan. Though the life of this revolution lasted no longer than a few months, it could draw the attention of lovers of freedom. Once Earl Granville, the minister of foreign affairs of England, said, "I think Europe has not heard the last voice of Kurds' matter. One day this question may be propounded, "what should be done with Kurdistan?"".

sides a destroying war broke out on a plain called Chalderan in which a large number of soldiers of two sides were Killed, resulting in Safavi army's terrible defeat. Because of this irreparable failure subsequent Iranian kings considered Kurds their old enemy for the reason that they had protected Ottoman empire during the wars. On the other hand, as a rewar for Kurds' protection, Sultan Salim (1512-1520) returned all emirates to Kurd emirs.

After 20 years hositile quarrelling two goverments came to an agreement to stop fight and made peace. According to their conciliatory convention Kurdistan was diveded into two devisions, the western and southern parts was annexed to Ottoman empire and eastern part to Iranian Kingdom. This convention is called Amasieh (1555).

But after 84 years occasional wars another contract was concluded. This contract, Knwn as Zahaw (1639), is considered as the first step to divide Kurdistan. Like previous instances, after concluding several contracts which caused to lessen the political tension between two sides Kurdistan underwent a historical change. Because of dividing of Kurdistan, as mentioned above, Kurdish emirates couldn't take a step to be united. On the other hand, most of them, according to directions of two intrigant goverments, tried to fight and defeat each other. Thereafter, from the middle of the nineteenth century, Kurdistan faced a more confusing condition which brought more disturbance for all Kurds.

At the very time Shaikh Obaidolla made known himself as a political and religous leader and announced his political plans to settle the affairs of Kurdistan. Doubtless he has really been the first, and perhaps the greatest, religous and mundane Kurdish leader who revealed his intention to establish an independent Kurdistan most clearly.

Introduction

There is no doubt that among those democratic movements and revolutions of Kurds, taken place in the nineteenth century, the revolution of 1880 is the most important and considerable one which was paid a carefull attention by leaders and Kings of neighbour countries. At the same time there are a lot of historical, social and political researches, carried out by both foreigner and Kurd writers, on the different aspects of this movement. The documents of the world archives attach much importance to this revolution for the reason that it happened in a strategic geographical site. In addition, the leader of this revolution, Shaikh Obaidolla Nahri, had some contemporaneous opinions which affected next events. Much of information on Sheihk's revolution stems from these excessive documents.

When Seikh Obaidolla, as a religous and political leader, tried to establish an independent Kurdish goverment, all people of Kurdistan were oppressed by two goverments, i.e, Ghajar and Ottoman. Whithin a period of four centuries these two goverments have rivaled each other on the land of Kurdistan, and in each bloody battle Kudrs' villages and towns became the main slaughter-house of innocent people. Consequently the society of Kurds couldn't progress both politically and economically.

At the beginning of the fifteenth century Shah Ismaiel I (1487-1525) attempted to spread the frontiers of his realm and impose Shiite, as the formal religion of all parts of the country, on Kurds. Subsequently he made an attack on Lorostan and Diarbakir, two regions of Kurdistan, and massacred a lot of Sunnite Kurds.

These threatening raids, as a result, created contradiction between two goverments. After some continious conflicts between two

Shaikh Obaidolah's Revolution
«1880»

in
Gajarian Documents

By:

Muhammad Hama Baqi

2000

سمیوئل نوآ کرامر

الواح سومری

مترجم

داود رسائی

تهران ۱۳۸۵

سرشناسه :کرامر، سميوئل نوآم ۱۸۹۷ - Kramer, Samuel Noah
عنوان و پدیدآور :الواح سومری / نویسنده سمیوئل نوآ کرامر؛ مترجم داود رسائی
مشخصات نشر :تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
مشخصات ظاهری :سیزده، ۲۸۵ ص. نمونه
یادداشت :چاپ سوم: تابستان ۱۳۸۵
یادداشت :عنوان اصلی: From the tablets of sumer
کتابنامه و واژه‌نامه :نمایه
موضوع :سومریان
موضوع :کتیبه‌های میخی سومری
شناسه افزوده :رسائی، داود، مترجم
شناسه افزوده :شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی کنگره :DS۷۲ / ۴ک ۷ الف ۱۳۸۳
رده‌بندی دیویی :۰۱/۹۳۵
شابک :ISBN 964-445-552-5
شماره کتابخانهٔ ملی ایران :۱۸۵۷۷ - ۸۳م

الواح سومری

نویسنده: سمیوئل نوآ کرامر

مترجم : داود رسائی

چاپ نخست : ۱۳۴۰

چاپ سوم : تابستان ۱۳۸۵؛ شمارگان : ۲۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده‌سازی : شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

حق چاپ محفوظ است.

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

○ **ادارهٔ مرکزی** : خیابان افریقا، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچهٔ کمان، پلاک ۴، کد پستی ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛
صندوق پستی ۳۶۶ - ۱۵۱۷۵؛ تلفن : ۷۱ - ۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فاکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲

○ **مرکز پخش**: شرکت بازرگانی کتاب گستر، خیابان افریقا، بین بلوار ناهید و گلشهر، کوچهٔ گلفام، پلاک ۱؛
کد پستی ۱۹۱۵۶۷۳۴۸۳ ؛ تلفن: ۴۲-۲۲۰۲۴۱۴۱؛ تلفکس: ۲۲۰۵۰۳۲۶

آدرس اینترنتی: info@ketabgostarco.com www.Ketabgostarco.com

○ **فروشگاه یک**: خیابان انقلاب - روبروی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن : ۶۶۴۰۰۷۸۶